

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense bys historie

Henrik Thrane

Tore Nyberg

Finn Grandt-Nielsen

Mikael Venge

FRA BOPLADS
TIL BISPEBY
ODENSE TIL 1559

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1982

Odense bys historie

Henrik Thrane · Tore Nyberg

Finn Grandt-Nielsen · Mikael Venge

Fra boplads til bispeby · Odense til 1559

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Henrik Thrane · Tore Nyberg
Finn Grandt-Nielsen · Mikael Venge

Fra boplads til bispeby Odense til 1559

Udgivet af Odense Kommune
I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1982

**FRA BOPLADS TIL BISPEBY
ODENSE TIL 1559**

© by Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen, Mikael Venge
Bogen er trykt hos AiO Tryk as, Odense
med Baskerville 11/13
på 115 g Thai-Cote fra De forenede Papirfabrikker (Dalum Papirfabrik)
Reproarbejdet er udført af Belgrafik
Omslag til dette bind og lay-out for værket som helhed: Poul Jeppesen
Den typografiske tilrettelægning af dette bind er foretaget
af Poul Jeppesen og Jørgen Thomsen
Printed in Denmark 1982
ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)
ISBN 87-7492-387-0 (Fra boplads til bispeby)

Indholdsfortegnelse

Forord	9
HENRIK THRANE	
1 Indledning	13
2 Rammen	15
Landskabets dannelse 15 · Natur og kultur 16	
Istidens arv 17 · Klima 18 · Å og fjord 19	
Odenseegnen 21 · Sejle op ad åen 22	
3 Rensdyrjægerne	24
Rensdyr og jægere 25 · Tyndt befolket 26	
Spisekortet 27 · Livet på bopladsen 28	
4 Skovens jægere	31
5 Kystens fangere	35
Håndværk 36 · Familieliv 37 · Kønsroller 38	
Jægerne selv 38 · Vand og land 40	
6 De første bønder	41
Teorier 41 · Bønder og jægere 42 · Ejendomsret 43	
Mennesketyper 43 · Landnam 44 · Kvægavl 47	
Nye redskaber 47	
7 En ny samfundsordning	49
Bopladser 49 · Naturrammen 49 · Dysserne 50	
Bebyggelsen 52 · Overskud 53 · Forskel på folk 54	
Befolkning 54	
8 Videnskabens indtog	56
Metalteknik 56 · Statussymboler 57 · Hus og hjem 58	
Landskab 59 · Affald 59 · Madlavning 60	
Bebyggelse 60 · Befolkning 60 · Kult 63	
9 Igen på egne ben – jernet	64
Klima 64 · Nationaltræet bøgen 64 · Jern 65	
Krisetid 65 · En ny teknologi 66 · Tørvegravning 66	
Landsbyen 67 · Samfundet 69	
10 I romerrigets skygge	70
Romernes fællesmarked 70 · Mønter 71 · Høj og lav 71	
Mad 72 · Jernalderhuset 73 · Børn 75 · Marker 76	
Ofringer 76 · En boplads 79 · Vimose 82	
Sejrsrus 82 · Dysten 84	

11	Sagn, myter og kendsgerninger	87
	Konger 87 · Høvdinge 87 · Trælle 89 · Guldalder 90	
	Folkevandringer? 91 · Guldofre? 92 · Fyn forladt? 93	
	Stednavne 95 · Arkæologiens problem 95	
	En enkelt gravplads 96 · Guder 98 · Odin 98 · Navne 99	
	Goden Alle 100 · Sote med det røde skjold 101	
12	Vikinger på hjemmebane	102
	Ladbyeskibet 104 · Gravplads 105 · Skibsgrav 106	
	En bondegravplads 106 · Byen ved åen 107 · Åen 108	
	Borgen 109 · Skatte 110 · Oplandet 111	
	Dokumentet fra 988 – Odenses »dåbsattest«	113
	TØRE NYBERG	
13	Odense nævnes første gang – dokumentet fra 988	114
	Baggrunden: det tyske kejserrige 114	
	Odense bliver bispesæde 116	
	Odense i det kristne Danmark 117	
14	Skibsdraget og Mikaelkirken. 1000-1040	119
	Herreder og åer på Fyn 119	
	Ledingen og vejen til det åbne vand 124	
	Bebyggelsen og missionstidens Mikaelkirker 128	
15	Fra Hardeknud til Harald Hen. 1040-1080	135
	Møtstedet og Magnus den Gode 135	
	Odense beskrevet af Adam af Bremen 137	
	Den første kendte biskop på Fyn 139	
	Odense som bispesæde og sognekirkerne 142	
16	Knud den Hellige og Erik Ejegod. 1080-1104	144
	Kongen dræbt i Odense 144 · Knud den Hellige 149	
	Sct. Knuds kloster 153	
	Status: Det kristne Odenses første tre generationer ca. 980-ca. 1100 159	
	FINN GRANDT-NIELSEN	
17	Arkæologiske iagttagelser ca. 1000-1200	160
	Nonnebakken 172	
	TØRE NYBERG	
18	Kong Niels og Odense. 1104-1134	176
	Munkedomkapitlet 176 · Bispebyen 181	

19	Borgerkrigene og Odense. 1134-1157	185
	Knudsmunkene ekspanderer <i>185</i>	
	Provster, biskop og leding <i>188</i>	
	Købmænd, handel, kongens mænd <i>192</i>	
20	Kirkeliv og by under Valdemar den Store. 1157-1182	195
	To bisper i Odense <i>195</i>	
	De nye munke og den første mølle <i>197</i>	
	Munkene åbner sig mod byen <i>201</i>	
	Biskoppen og Vor Frue kirke <i>202</i>	
	Biskoppen på kalkmalerier og nonnerne i borgene <i>204</i>	
21	Valdemarstidens Odense. 1182-1241	206
	Konger og privilegier <i>206</i>	
	Nonnernes flytning til Dalum og Munke mølle <i>208</i>	
	Sogneinddelingen i den tredelte by <i>210</i>	
	Portene, kongsgården og bispegården <i>213</i>	
	Valdemars Jordebog og vejnettet på Fyn <i>215</i>	
	Helgenskrinene <i>217</i>	
22	De nye religiøse grupper. 1241-1280	221
	Sortebrødrenes ankomst <i>221</i>	
	Krigen på Fyn og kongehelgenen Erik Plovpenning <i>223</i>	
	Gråbroderen biskop Regner <i>225</i>	
	Den bispeløse tid og johanniterne <i>228</i>	
	Gråbrødrenes ankomst <i>230</i>	
23	Erik Glipping, Gisico og Peder Pagh. 1280-1305	233
	Domkirken ombygning påbegyndt <i>233</i> · Biskop Gisico <i>238</i>	
	Miljøet omkring Gisicos livsværk <i>243</i> · Landsognene <i>246</i>	
	Status: Odense ca. 1100-ca. 1300. Fra bispeby til gejstligt centrum for Fyn <i>251</i>	
FINN GRANDT-NIELSEN		
24	Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens gård	253
TORE NYBERG		
25	Biskop Peder Paghs tid. 1305-1340	265
	Borgerlig selvbevidsthed <i>265</i>	
	De kirkelige institutioner <i>268</i>	
	De studerende i Odense <i>270</i>	
	De gejstlige embedsmænd og johanniterne <i>273</i>	
26	Holstenerbesættelsen og Valdemar Atterdag. 1340-1375	276
	Holstenertiden og opgøret <i>276</i>	
	Landbrugskrise og klosterlige jordbesiddelser <i>279</i>	
	Næsbyhoved slot, byen og erhvervslivet <i>284</i>	
	Danmarks sidste benediktinerbiskop <i>288</i>	

27	Unionen og de første kongelige biskopper. 1375-1420	292
	Adel og rådmænd 292 · Biskopper og klostre 294	
	Købstadsløvgivningen 297	
28	Odense bliver adelens by. 1420-1460	301
	Knudsklosteret som grundejer i købstaden 301	
	Biskopperne 305 · Johanniterne og den nye pogeskole 309	
	De tre bysogne 311 · Den kongelige købstadspolitik 314	
29	Erhvervsliv og domkapitel. 1460-1490	317
	Knudsklosteret fra reformplaner til nedlæggelse 317	
	Det borgerlige Odense og reformens ånd 321	
	Det verdslige domkapitel 325	
	Odenseanerne i øksnehandelen 329	
	Munkene vender tilbage til Sct. Knud 332	
30	1490erne	336
	Landsognene 336 · Købstaden 349	
	Status: Odense i tiden 1300-1500 354	
	 MIKAEL VENGE	
31	1500-tallet	355
32	Dronning Christine og Odense	357
	Odense bliver residens 357	
	Dronning Christine og Næsbyhoved 359 · Hoffet 363	
	Dronningegården 365 · Livet ved hoffet 372	
	Almisser 378 · Den fromme dronning 381	
	Dronning Christine og Odenses borgere 386	
	Dronningens personlighed 390	
	De kongelige gravmæler i Gråbrødre kloster 395	
33	Jens Andersen Beldenak	402
	En vældig bisp i fandens navn 402 · Porsfeldtsagen 402	
	Bispegården 404 · Odensebispens fald – og triumf 407	
34	Fejder og reformation	413
	Odense under oprøret i 1523 413 · Herredage 416	
	Reformationsrøre 421 · Grevens fejde 425	
	Den forsvundne kongeborg 429	
	Det nye kirkestyre 432 · Sct. Knuds kloster 436	
	Albani kirke 439 · Vor Frue kirke 442	
	Sct. Hans kloster 443 · Gråbrødre kloster 446	
	Dalum kloster 449	
	 Noter	451
	Litteraturfortegnelse	467
	Navneregister	474

Forord

Et gammelt ord siger, at hver generation skriver sin egen historie. Det skyldes, at den historiske sandhed ikke er den samme for hver generation. Vel skal historikere stræbe efter den størst mulige objektivitet og udnytte kilderne redeligt, hvilket bl.a. betyder, at kilder ikke undertrykkes, fordi de strider mod egne holdninger, men da historien er en levende del af vor selvforståelse, søger hver generation noget andet i historien end den foregående, og hver generation må da også derfor skrive sin egen historie.

Det var forestillingen herom, som fik borgmester Verner Dalskov til i juni 1976 under et symposium for unge nordiske historikere at foreslå, at fynske historikere skrev en helt ny fremstilling af Odense bys historie fra de ældste tider og frem til i dag. Værket skulle være afsluttet til byens 1000-års jubilæumsfest 18. marts 1988.

Når byen har valgt at fejre sit 1000-års jubilæum i dette år, hænger det – som det fremgår af dette bind – sammen med, at i 988 omtales Odense for første gang i et dokument, skønt mennesker naturligvis har virket i området før, hvad de talrige arkæologiske vidnesbyrd taler deres tydelige sprog om.

Foruden mange spredte bidrag til Odense bys historie findes to tidligere samlede fremstillinger af byens historie, nemlig C. T. Engels-toft: *Odense Byes Historie* (1880), skrevet og præget af én mands opfattelse, og *Odense Bys Historie*, udgivet 1926 af H. St. Holbeck i samarbejde med en række af landets fremtrædende historikere. Begge værker er i dag vanskelige at skaffe og må anses for forældede, idet nye undersøgelser, flere kilder og moderne metoder kan bringe svar på en række spørgsmål, som tidligere ikke kunne besvares, og korrigere tidligere opfattelser – ganske som eftertidens historikere vil korrigere dette værks resultater.

Men dertil kommer, at der nu er lagt over et halvt århundrede til byens historie, og at byens areal og befolkningsmængde er vokset betydeligt ved kommunalreformen i 1970. Det må også anføres, at navnlig i beskrivelsen af en by har dens udseende i form af huse,

offentlige bygninger og værker, gader og rekreative områder en stor betydning.

»Udviklingen«, som vel er summen af byens vise fædres og mødres bestræbelser inden for de af lovgivningen afstukne rammer, har unægtelig ændret byens fysiske miljø på godt og ondt, siden dens historie sidste gang blev taget op.

Borgmesterens initiativ førte til indgåelse af en regulær kontrakt af 28. februar 1977 mellem byrådet og Odense Universitet byggende på den generelle samarbejdsaftale af 26. august 1976, hvorefter Odense Kommune efter nærmere fastsatte regler kan lade undersøgelser foretage med bistand af universitetets forskere.

Opgaven lød på følgende:

I perioden op til Odense bys 1000-års jubilæum i 1988 udsendes et på primærforskning byggende, udtømmende værk om byens historie. Det skrives og redigeres af forskere ansat ved Odense Universitet, ved Odense Bys Museer og af andre forskere på Fyn. Værket skal skrives uden anvendelse af fremmedord, i et klart og forståeligt sprog, så at det også kan læses med udbytte af andre end faghistorikere.

Det var et ønske fra byrådets side, at den geografiske begrænsning skulle være kommunegrænsen efter kommunalreformen af 1970, således at de indlemmede forstæder også behandlede i fremstillingen.

Af et bilag til brug for byrådets behandling af sagen fremgik, hvilke emner værket skulle omfatte, for så vidt de har haft betydning inden for den periode, som den enkelte forfatter beskæftiger sig med, og for så vidt det overhovedet er muligt at skaffe et kildemateriale, der kan belyse emnet.

1) Ydre rammer: Ændringer i arealet ved inddigning, afvanding, opfyldning af ådalen o.lign. Afgrænsning mellem bebygget område og landbrugsarealer, mellem dyrket og uopdyrket land.

2) Befolkningsforhold: Væksten i indbyggertallet, til- og fravandring.

3) Erhvervsudvikling: De forskellige erhverv, virksomhedstyper, beskæftigede i erhvervene, arbejdsmiljøet.

4) Arbejdsmarkedet: Organisationer, lavsvæsen, fagforeninger, arbejdsgiversammenslutninger, lønforhold, arbejdstid.

5) Levestandard: Forsyningen med levnedsmidler, boligstandard hos forskellige sociale lag, beklædning.

6) Bystyret: Lovgivning om bystyret, valgte ledere, embedsmænd, forholdet til statsadministrationen i København, amtsforvaltning og stift, valgstatistik, omfanget af administrationen.

7) Skatteforhold: Skattetyper, det samlede skattetryk, fordeling af skatter på de enkelte sociale lag. Låntagning.

8) Offentlig anlægs- og erhvervsvirksomhed: Kloakering, vandforsyning, elektricitetsforsyning, gasværker, offentlig transport, havnevæsen, kanalen.

9) Kulturelle forhold: Kirker og klostre, skolevæsen, teater, kulturelle foreninger, biblioteker, museer.

10) Social- og sundhedsforvaltning: Sociale forhold, forskellige understøttelsesformer, sammensætningen af klientellet for socialforvaltningen, anstalter og forsorgshjem, hygiejniske foranstaltninger, sygehusvæsenet, lægeforsyning.

11) Politi- og retsvæsen: Kriminalitetens omfang, forskellige former for kriminalitet, opklaringsarbejde og retsforfølgelse, domstolernes organisation, straffenes karakter, fængselsvæsen.

12) Militæret: Odense som garnisonsby, militærets størrelse, indkvartering, kasernebyggeri.

Som et led i aftalen nedsattes et redaktionsudvalg bestående af museumsdirektør Niels Oxenvad og stadsbibliotekar Carsten Tofte som repræsentanter for Odense kommunes institutioner og professor, dr. oec. Hans Chr. Johansen og professor, dr. phil. Tage Kaarsted som repræsentanter for Historisk Institut ved Odense Universitet. På et møde i redaktionsudvalget 21. november 1977 konstituerede man sig med Tage Kaarsted som formand og ansatte cand. phil. Jørgen Thomsen som redaktionssekretær.

Der var i redaktionsudvalget enighed om at lade værket skrive af flere historikere hver især med særligt kendskab til den periode, den pågældende skulle skildre. Herved har værket ikke et enhedspræg som f.eks. Engelstofts byhistorie, men har forhåbentlig andre fortrin, som opvejer denne mangel.

De historikere, man var enige om at opfordre til at medvirke, accepterede alle, og arbejdet kunne herefter gå i gang, således at værkets ti bind kunne udkomme med et bind hvert år omkring 1. december, det første i 1979, det sidste i forbindelse med selve jubilæet i 1988.

Værkets økonomiske grundlag var en årlig indeksreguleret bevilning på 200.000 kr. i otte år fra Odense Kommune og en del af salgsindtægterne således som aftalt mellem kommunen og Odense Universitetsforlag. Forfattere ansat ved Odense Universitet forudsattes at yde deres bidrag til byhistorien som en del af deres forskningsforpligtelse.

Brugen af værket volder forhåbentlig ikke større vanskeligheder. Redaktionen har lagt vægt på, at alt relevant kildemateriale er blevet inddraget med benyttelse af de nyeste resultater og metoder fra den europæiske byforskning, der netop i disse år er inde i en rig udvikling. For den, der har lyst til selv at arbejde videre med de rejste problemer, eller som blot er interesseret i at vide, hvorfra forskeren nu har denne eller hin oplysning, er der bag i hvert bind et noteapparat, hvor der side for side kan findes en forhåbentlig dækkende dokumentation.

Det er redaktionsudvalget magtpåliggende at takke alle, der har medvirket ved dette værks tilblivelse, ikke mindst Odense Kommune, med hvis magistrat, byråd og medarbejdere man har haft et lydefrit samarbejde.

I det første bind, som forelå, skrev borgmester Verner Dalskov, at tanken var »at udgive en omfattende skildring af byens og dens nærmeste oplands historie bygget på den nyeste forsknings resultater, en fremstilling, som nok omhandler de etatsråder, der har givet vor by sit navn, men i endnu højere grad de mange generationer af i dag ukendte odenseanere, hvis solide daglige arbejde har formet den by, vi i dag lever i«.

Dette sigte har både forfattere, redaktionsudvalg og billedredaktør haft for øje. Om det er lykkedes, må læserne afgøre. Vi håber, at værket vil bidrage til et bedre kendskab til vor 1000-årige by som en levende organisme, der altid var underkastet forandringens lov, og dermed øge forståelsen for, at den er vel værd at værne om.

HANS CHR. JOHANSEN

NIELS OXENVAD

TAGE KAARSTED

CARSTEN TOFTE

1 · Indledning

Det er vildledende at tale om Odenses oldtid, byen opstod i oldtidens sidste hede afsnit og er et historisk, ikke et forhistorisk fænomen. At den lokale oldtidsudvikling har betydning for vor forståelse af bydannelsen er en anden sag og i sig selv tilstrækkelig grund til at ofre nogle sider på den længste del af vor fortid: De 10.-12.000 (eller måske 40.000?) år før middelalderen, hvor mennesker færdedes på Fyn. Hverken den middelalderlige bys eller den moderne storkommunes grænser er særligt relevante for oldtidsbebyggelsen, og jeg har her forsøgt at gøre rammen så vid, at der kan komme en rimelig geografisk sammenhæng i skildringen.

Odense bys udvikling gennem de sidste 100 år er bestemmende for, at vi ved så lidt om oldtiden inden for selve byområdet. Den hastige udvidelse af bebyggelsen har givetvis medført ødelæggelse af mange fundsteder, og kun få fund er indleveret til Stiftsmuseet. Først i de senere år er der gjort en helhjertet indsats for at følge med rent arkæologisk. Selve byområdet vil derfor forblive hvidt område på de fleste arkæologiske kort. Allerede biskop Engelstoft skrev, at der ingen sikre spor var af urindvånerne på dette sted – Odense –, og i den middelalderlige bykerne var skaden allerede sket, da han 1880 skrev om Odense bys historie.

Man kan ikke forvente, at samtlige afsnit af forhistorien skal være lige vel repræsenterede, selv ikke inden for det her valgte udsnit af Fyn. Derfor har jeg stedvis grebet uden for rammen, hvis skildringen derved kunne få mere sul på kroppen. Da Odenseegnen i det her valgte udsnit rummer næsten alle fynske landskabsformer, bliver beskrivelsen samtidig næsten en slags Fynshistorie, men det kan vel ikke skade. Beboerne her har næppe adskilt sig markant fra de andre fortidige fynboer.

Jeg har lagt vægt på at give et sammenhængende billede af det lange tidsrums udvikling, også på punkter, hvor det arkæologiske materiale er spinkelt eller direkte mangelfuldt.

Stiftsmuseets inspektør, C. M. K. Petersen, ses her på udgravning i Dræbyjættestuen 1927. Det tog to dage at tømme kammeret.

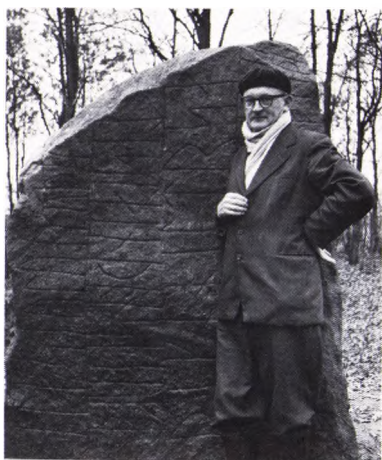
Udgravningsredskabet står lænet op ad kammerets bæresten. (Fyns Stiftsmuseum).

Nye tider kræver nye metoder; også arkæologien er blevet mekaniseret. Her graves på en bronzealderboplads ved Højby, inden naturgasledningen skal i jorden. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Igennem 30 år tegnede Erling Albrechtsen fynsk arkæologi som leder af Fyns Stiftsmuseum. Her er han fotograferet af museets kustode efter vel afsluttet restaurering af Glavendrupskibssætningen 1955.

Oldtidshistorien er anonym, den er ikke kongers eller kriges historie, den usleste bebyggelse kan være lige så spændende som det største monument. Det væsentlige er, hvilke sammenhænge vi kan skabe ud af de stumme kilder til beskrivelse og forståelse af en utroligt lang og utroligt dunkel, men sine steder også utroligt velbelyst periode.

2 · Rammen

Landskabets dannelse

Næsten 200 generationers bondeliv har vænnet os danskere til at betragte jorden som det eneste saliggørende ernæringsgrundlag i Danmark. Uden landbrug ingen mad. Nok kan der blive plads til en lille sø eller et åløb i vore forestillinger om det danske landskab, men kyst og hav synes nærmest at være til for vor fornøjelse. I et område som Odenses præget af å og fjord, spiller vandet en ganske anden rolle for ernæringslivet i fortiden, end vi plejer at forestille os. Vi er vant til at tænke på landskabet, som vi ser det nu, og har svært ved at tro, at det nogen sinde skulle have været anderledes. Ikke desto mindre kan det dagligt iagttages, hvorledes grænsen mellem land og vand ændres ikke blot ved tidevandet, men også ved de årstidsbundne svingninger i vandstanden. Det gælder ikke alene åen og havet, men også grundvandet. Store ændringer er sket i tidens løb; på denne bogs kort er det forsøgt at vise nogle af dem.

Ligesom grænserne mellem land og vand har ændret sig i tidens løb, har også udnyttelsen af havets fødemængde vekslet afhængig af kulturens indstilling til naturressourcerne. Vor lystfiskerbetonede holdning til kystressourcerne bør ikke forlede os til at undervurdere fortidsmenneskets udnyttelse af havets fødekilder.

Foruden det helt grundlæggende land- og vandskab skal et andet element med i vore betragtninger over fortidens ernæringsmuligheder – klimaudviklingen. Så vist som intet kan gro uden lys, ilt og varme, er det indlysende, at et passende klima er en væsentlig livsbetingelse både for menneske og natur. Nedbør, fugtighed, varme og andre flygtige elementer, der sjældent efterlader sig varige spor i landskabet, har altid reguleret den daglige tilværelse, ganske som de gør det for os. Gennem plante- og dyrelivet kan det være muligt at se i hvert fald resultaterne af disse daglige påvirkninger, naturligvis i et stærkt forenklet spejl, der mere viser langtidstendenser end enkeltbegivenheder i udviklingen.

Odense å flyder bredt og stille ved Bellinge. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Hvis man gravede en vældig grøft gennem Odense å-dalen ved Åsum, ville den nok se ud nogenlunde som denne skitse. a. Moræne. b. Brolægning. c. Smeltevandsgrus fra før sidste isfremstød, let foldet og forstyrret af dette. d. Spring (brudlinie), ligeledes fremkaldt af isens pres. e. Smeltevandssand, afsat af Odenseå-floden. f. Lag, afsat af nutidens å. g. Tørv. h. Odense å. (Efter Per Smed: Det fynske landskab, Geografforlaget i Brenderup).

Ideelt bør landskabsudviklingen derfor ses som en vekselvirkning mellem de fysiske grundelementer – selve landskabets form, jordbundens art, grundvandet, de åbne vandflader – og de mere flygtige elementer som klimaet og menneskets tekniske og åndelige evner – kulturen.

Vore muligheder for at fornemme de fortidige landskaber er stærkt begrænsede. Meget – utroligt meget – er uigenkaldeligt forsvundet, dækket af senere tiders aflejringer, hvad enten de er menneske- eller naturskabte. Ikke mindst har menneskets indsats igennem de sidste hundrede år ændret radikalt på vores landskab, vel nok den voldsomste ændring siden istiden. Stigende teknisk effektivitet i landbrug og byggeri har gjort jordarbejder, der før var livsværk, til dag- eller ugeværk. Naturen har også gjort sit. Ændringer i balancen mellem hav- og landområderne har netop i den nordlige del af Odenses fjordsystem bragt ganske gennemgribende ændringer med sig.

Natur og kultur

Selv i dag, hvor vi mener at have tæmmet naturen, kan vi ikke undgå at mærke den på kroppen, somme tider endda temmelig voldsomt. Der har da også været forskningsretninger, der så naturen som bestemmende for kulturens udvikling. Ved bestemte naturforhold

Afgrøderne står nu i snorlige rækker på den indvundne havbund som her ved Stige. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

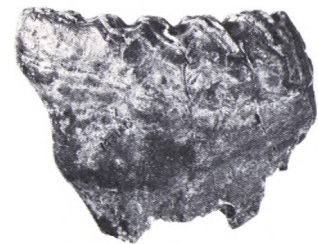
skulle bestemte kulturformer naturnødvendigt opstå. Der vil altid være en naturgiven ramme, som begrænser menneskets variationsmuligheder (risdyrkning går nu en gang ikke i arktisk klima), men det er netop en ramme. Inden for denne ramme vil der altid være valgmuligheder, og det er ved valget, at de forskellige kulturer kendetegnes. Det er også herved, at mennesket skiller sig fra resten af dyrelivet.

Det er uhyre vigtigt at kende denne ramme for at forstå kulturens valg. Endnu mangler utroligt meget, før vi kan forstå sammenspillet imellem natur og kultur. En forståelse af landskabs- og naturudviklingen kræver en indsats fra mange forskellige videnskaber, og næsten dagligt kommer nye videnskabsgrene til. Det er navnlig naturvidenskaberne, der kan give os viden om fortidige forhold og tolke iagttagelserne på en for kulturforskningen udbytterig måde.

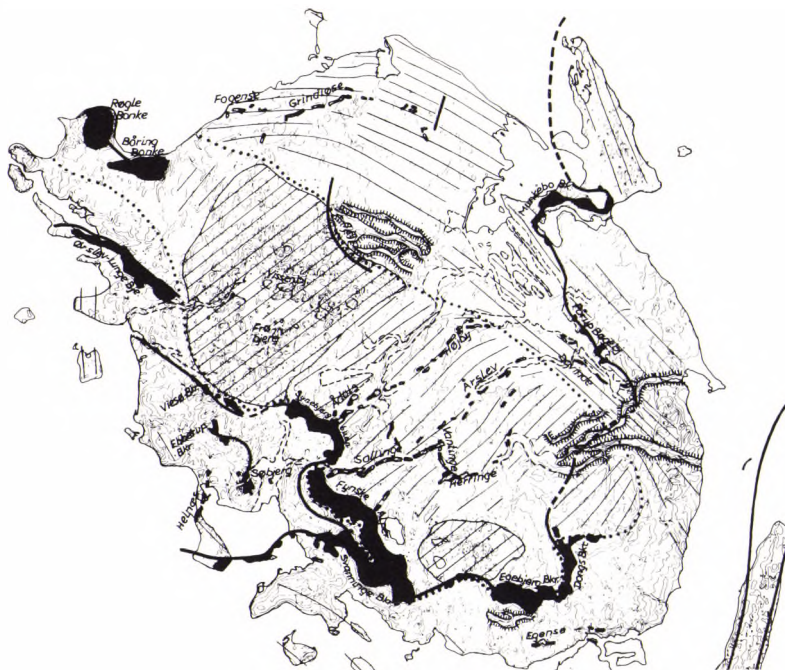
Istidens arv

Det ældste fynske landskab må man bore sig til igennem de 50 m tykke rodebunker, som den sidste istid har efterladt. Dette urlandskab ligger nu som indmad under den tykke hud af grus og ler, hvis overflade danner det landskab, vi færdes i. Nede under istidernes aflejringer ligger flere hundrede meter tykke kridtlag; pudsigt nok

Stykke af kindtand fra en skovelefant. Fundet i en grusgrav i Uglebjerg ved Assens. Senest fra den sidste mellemistid. Længde 13,5 cm. (Zoologisk Museum fot.).

Kortet viser, hvor isen under sin tilbagetrækning stod stille, og hvor den skubbede de store bakker sammen i fine kanter. (Gengivet efter Per Smed: Det fynske landskab, Geografforlaget i Brenderup).

Dådyrtak fra en grusgrav i Rågelund. Den må stamme fra mellemistiden. Længde 25 cm. (Zoologisk Museum fot.).

ligger grundfjeldet i Danmark, bortset fra Bornholm, højest ved Glamsbjerg kun 90 m nede.

Næsten overalt er det istidens aflejringer, vi ser eller bygger på, lidt er der somme steder kommet til senere, men det er småklatter i forhold til istidsaflejringerne.

For nutidens fynboer må det virke paradoksalt, at Fyn oprindeligt ikke var en ø. Da isen havde trukket sig tilbage, efterlod den et stort fastland strækkende sig fra England til de baltiske stater. Kysten lå et godt stykke nord for Jylland og ude i Kattegat. Her udmundede de store floder, der bragte vandet nordpå fra indlandet. Disse floder fortsatte de store smeltevandsafløb fra istiden; en af dem løb ad Lillebælt, en anden ad Storebælt og en tredje fortsatte Odense å nordpå.

Fyn var således delt op i to store bidder af tre parallelle hovedfloder og adskilt fra det senere Jylland, Sverige og Sjælland, men åbent for adgang sydfra.

Klima

Disse forhold må have haft afgørende betydning for menneskets eksistensmuligheder i de første årtusinder efter afsmeltningen. Det store sammenhængende landområde (se side 26) med vel 170 km fra Fyns

nuværende nordkyst til den daværende nordkyst skabte sammen med indlandsisens tilstedeværelse i Nordøstskandinavien endnu op til 6500 f.Kr. et typisk fastlandsklima med strenge vintre og somre med en juli middeltemperatur omkring 14 grader (i 1980 var julis middeltemperatur 16 grader). Det bevirkede, at kun bestemte plante- og dyresamfund – og dermed dyreressourcer – kunne eksistere, og indskrænkede følgelig mulighederne for både dyr og mennesker.

Ser vi på tiden med lokalpatriotiske øjne, må vi konstatere, at der ikke er den ringeste chance for at finde kystbebyggelse før 5000 f.Kr. på Fyn. Alt, hvad vi kan finde af bopladser før dette tidspunkt, også ved de nuværende kyster, stammer fra datidens indlandsbebyggelse.

Floderne har næppe været stille bækløb, men i hvert fald Lille- og Storebælt har været ret så voldsomme vandårer, ikke så ligetil at svømme over eller knap nok til at sejle over, undtagen måske sidst på sommeren.

Til gengæld har vintrene nok været så strenge, at floderne kunne fryse til. I det mindste om vinteren kunne folk da færdes hen over kontinentet i øst-vestlig retning og omvendt, mens man resten af året kun kunne komme nord-syd og omvendt.

Dette må være baggrunden for de første forbindelser med omverdenen.

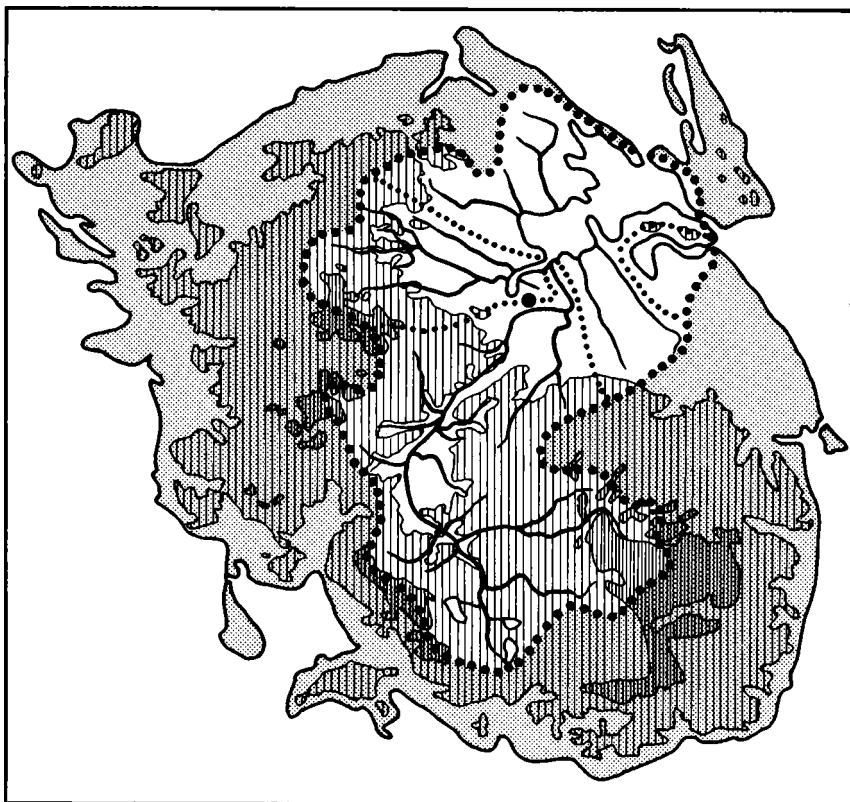
Å og fjord

Odenseegnens ryggrad er Odense å. Den ses ikke meget, når man færdes i terrænet nu, men er også kun en skygge af sig selv. Engang var den det eneste afløb for smeltevandet fra den store israndsmur over Sydfyn. Det kunne ikke trænge vestpå og brød derfor gennem mod nord. Det blev en flod, der skar sin brede seng gennem de friske grusmarker. Det er dette flodleje, vi endnu ser i ådalene så karakteristisk på strækningen op til Dalum, hvor byen slører billedet. Her tvinger lerbakkerne i den nuværende bymidte åen til det meget slyngede løb i den smalle ådal, som endnu ses ved overkørslerne f.eks. ved Klaregade, Albanigade og Frederiksbroen. Også Odense fjord er skabt af åen, blot har balancen mellem land og hav her skabt det vel mindst dramatiske fjordlandskab i Danmark. En fjord, der næsten ikke ses, før man står ved den – ingen stejle skrænter som ved de østjyske fjorde. Grænsen mellem fjord og land er ikke skarp og har heller ikke været det gennem den tid, hvor mennesker har færdes på fjorden.

Vedbend er meget temperatursølsom og skulle være en god klimaføler, men den er lige så sølsom over for beskæring til løvfodring af kreaturer. (Henrik Thrane fot.).

Kortet viser Odense fjords naturlige opland, idet øens indre afvandes gennem Odense å. Vandskellet er markeret med kraftige prikker. Grænserne mellem nogle af de mindre vandsystemer nærmere fjorden er markeret med mindre prikker. Odenses beliggenhed er angivet. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen; i øvrigt efter Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier).

For bebyggelsen på begge sider af fjorden har den skiftende kystlinie naturligvis været af største betydning. Ikke blot har den bestemt, hvor det var muligt at bygge, men også i høj grad, hvilke ernæringsmuligheder der i praksis var at vælge imellem. Fjordfiskeri og skaldyrsindsamling må til tider have spillet den afgørende rolle for egnens befolkning. I ældre tid må fjorden også have været vigtig for samfærdslen. Dens lave og ufarlige vande bød nemme kontaktmuligheder på tværs og på langs – i modsætning til nutidens helt vejbundne trafik. For mennesker, der ikke kendte faste veje, har havets frie flade været langt langt nemmere at ty til, når man skulle møde familie eller andre kontakter. Helt op til middelalderen ser vi også denne vandtilknytning afspejlet.

Odense å er Fyns længste vandløb: 60 km (i fugleflugt 31 km), og den afdræner næsten en trediedel af Fyn. Hovedløbet udspringer af Arreskov sø. Sallinge å, Silke å og Hågerup å kommer fra områderne øst for søen, så på denne måde bliver hele Fyns indre afvandet nordpå fra de fynske alper. Heden syd for Odense er den kilometerbrede

Naturgasrør bliver her lagt ned mellem overpløjede bronzealderhøje på åens vestbred lige syd for Bellinge. Den ene høj ligger mellem de to master til højre, den anden ser ud, som om den havde fået plantet en sten på midten. Det er imidlertid en skorsten bagved. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

ådal opfyldt af udvasket flodsand fra bakkerne sydpå, længere nordpå er dalen mere frugtbar. I den brede ådal løber nu åens friserede og regulerede løb, der gennem årtusinder uhindret har snoet sig frem og tilbage imellem ådalens bredder.

Odenseegnen

Landskabet fra Åsum og Seden til Kertinge nord på åens højre side er ufynsk, en hedeslette, der mod fjorden ligner den vestjyske marsk, fladt og kun brudt af læhegn og af bebyggelsens landsbyer og enkeltgårde. Det virker uinspirerende og vækker ikke tanker om oldtidsbebyggelse.

Denne flade indrammes mod nord af morænebakkerne, der fra Dræby bakke over Munkebo bakke, Drigstrup og videre langs Kerteminde bugt fortsætter ud i Hindsholms spændende højlandskab østen om den gamle fjordarm ved Tågerup strand. På Hindsholms vest- og nordside opløses det sammenhængende bakkelandskab i rækker af sjove hatformede småbakker, der rejser sig så umotiveret fra de flade omgivelser, der engang stod under vand. Her har landet langsomt hævet sig fra slutningen af ældre stenalder – og bliver ved med det.

Går vi langs med den vestre side af Odense å, møder vi ved Dalum udløberne af det midt-vestfynske bakkelandskab fra Vissenbjerg-Tommerup med dets dødsklump, der efterlod sig de mange bakker og dale. De to åer, der afvander dette område, når ikke Odense å, før den er blevet til fjord. Længere nordpå viger højlandet mod vest

Der er ikke mange tilbage af Odenseegnens gravhøje; denne ved Fangel er en af de mere markante, som endnu er bevaret, den sidste i en hel række. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

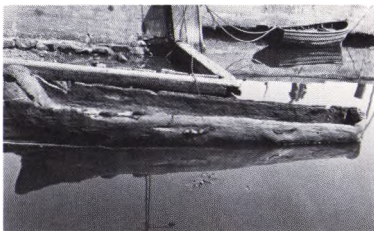
Båden er en anden, og baggrunden er en anden, men situationen med fiskerne på vej hjem over Odense fjord kunne godt være hentet fra ældre stenalder. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

norden om Lumby og giver plads for de egentlige sletter med de store inddæmmede arealer øst for Lumby og Otterup.

Nutidens kort snyder. Blot man søger at tænke nogle få hundrede år tilbage og trækker de senere inddæmninger fra, vil fjorden igen overtage store bidder af landskabet, så kortet bliver mere symmetrisk på begge sider af fjorden, mere lig et sæt fingre, der ved hver side strækker sig ud mod fjorden. Også Enebærroddes lange finger, der truer med at spærre indsejlingen til Odense, er et sent fænomen. Den er en stor strandvold, skyllet op af materialer fra kysten længere oppe mod Tørresø. Hvor gammel Enebærrodde egentlig er, kan vel ikke siges, men den har næppe eksisteret i stenalderhavet.

I oldtidsfilmene fjoller man altid rundt i udhulede egestammer. De har været i brug fra jægerstenalderen helt op til dette århundrede. Denne er fra Fåborg. Vedel Simonsen nævnte flere fund fra Odense kanal, Sømosen og Monbjerg. (P. Helweg Mikkelsen fot., Fyns Stiftsmuseum).

Sejle op ad åen

De fleste af os har meget overdrevne forestillinger om vore vandløbs sejlbarhed. Utallige er bemærkningerne om, at vikinger jo sejlede til det ene og det andet punkt midt inde på Fyn. Nok var vandstanden højere i gamle dage, men så enormt stor har forskellen i sejlbarheden vist ikke været, at vikingeskibene kunne trækkes, endsige sejle så langt op ad de smalle, slyngede åløb.

Dermed er Odense ås betydning som vandtrafikåre ikke nedgjort. Åens størrelse og dens forløb midt ind i Fyns hjerte har naturligt gjort den til hovedfærdselsåre i oldtiden. Fra den grunde Odense fjord kunne der formentlig roes eller trækkes lavbundede skibe langt ind. Oldtidens fartøjer stak ikke dybt og kunne trækkes over land ved mindre forhindringer, når lasten var losset. Det har nok været muligt

Møllerens høj syd for Lumby ligger nu i kanten af et sportsanlæg som den eneste rest af en serie gravhøje. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

gennem hele oldtiden at ro i en ege (oldtidens kano) op til Arreskov sø. Anderledes stiller det sig med større fartøjer, som jernalderens Nydamskibe og vikingeskibe. Men til Odense kunne de nu nok komme.

Et var, hvad bådtypen muliggjorde, noget helt andet var, hvem der kunne tillade sig en sådan tur fra fjord til sø. Allerede blandt de tidligste beboere må vi regne med en sædvanebundet forestilling om færdselsret til de forskellige dele af Fyn. Ikke enhver fremmed kunne uantastet gennemføre en sådan rejse. Det har snarere været et fast klientel, der færdedes ad åen.

Det var lettere at sejle end at gå ad smalle stier gennem skovene, hvad enten man skulle fra boplads til boplads eller søgte at undgå dem. Åen var både sikrere og behageligere.

Åen er livsnerven i Midt fyns historie indtil den tid, hvor handel og rigsdannelse skabte landruten tværs over Fyn fra Jylland til Sjælland.

Efter isens afsmeltning lå landskabet råt og blegt uden muldens forsonende farve. Bevoksningen kom kun gradvis til, hæmmet af periodiske tilbageslag i klimaudviklingen. Efterhånden blev landskabet udfyldt af bevoksning og befolket først af dyr, senere også af mennesker. Bevoksningens karakter har ændret sig utroligt meget i tidens løb, men endnu ved vi desværre alt for lidt om den fynske vegetationsudvikling. Den er arbejdsopgave for specialforskning, navnlig pollenanalyse, en forskningsretning, hvorved man forsøger at udnytte planternes støvkorn til at fortælle om skovens og det åbne landskabs plantesamfund. Vi har desværre kun et enkelt, kortvarigt pollendiagram fra Odense (side 28).

Denne jernalderåre fra Vimose kan sammenlignes med stenalderåren side 37. Længde 106 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

3 · Rensdyrjægerne

Først med de sidste rensdyrjægere (omkring 9000 f.Kr.) dukker der bopladser op på Fyn. Vel er der ingen bopladser fra denne tid i Odenseområdet, men spor har disse vidt vandrende jægere alligevel efterladt sig. Således er en af de sjældne hakker af rensdyrtak fundet ved udgravning af et bassin ved Odense kanal i 1890. Vel er disse rensdyrredskaber sjældne, men der er dog nok til at vise, at Fyn blev udstrakt befaret.

Selv om disse jægere kun har efterladt få spor, er vi udmærket underrettet om den anden part i jægerfolkets liv – byttet. Vel nok Nordeuropas flotteste rensdyrskelet er bevaret fra en mose ved Villestoftø, fundet 1938. Den store tyr har haft en skulderhøjde på ca. 120 cm. Der er ingen jagtskader at se på skelettet, men det er ikke udelukket, at denne prægtige tyr blev drevet til druknedøden i et vandhul på samme måde som den berømte sjællandske urokse, der nu pryder Nationalmuseet.

Skelettet ved Villestoftø dateres til det, geologerne kalder den ældre dryas-periode (ca. 10000-9700 f.Kr.), en koldt tid før den varme periode, som kaldes Allerødtiden. Geologerne mener, at aflejringerne på stedet kun kan være sket under ekstremt højarktiske tilstande. Gevirets form tyder på, at Villestoftø-tyren færdedes i tundraområder.

De nærmeste bopladser er lokaliseret ved Bro på Brenderupkanten, hvor ikke mindre end tre samtidige bopladser er fundet igennem de senere år (se side 28).

Det er ikke meget, man finder på sådan en boplads, det meste er flintaffald, nogle få redskaber såsom pilespidser, skrabere til skindbehandling og stikler til arbejde i tak og ben. Alt andet er for længst gået kødets gang. Ikke engang ordentlige spor af beboelsesstedet er der, men sammenligninger med samtidige nordtyske fundsteder gør det sandsynligt, at man har boet i skindtelte. Et ildsted er eneste spor af boligen. Alt det, vi ellers kunne bruge til at fortælle os om jægerens

Rentyren fra Villestoftø blev udgravet i 1938 af Stiftsmuseet, og billedet viser den perfekte bevaringstilstand. Gevirets spændvidde er 165 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

kost – knoglematerialet fra fisk og pattedyr – er for længst forsvundet. Tilbage er kun redskaberne og sporene af redskabsproduktionen. Ud fra dem må vi prøve at skabe os et billede af rensdyrjægerens tilværelse. Vi får indtryk af mennesker, der har satset hårdt på udnyttelsen af storvildt. Hvordan man har fisket, har vi ingen anelse om; der er ingen redskaber bevaret. At fiskeriet har spillet en betydelig rolle, er der ikke grund til at betvivle.

En sammenligning med kendte stenalderkulturer i arktisk og subarktisk klima viser, at 90 % af den materielle kulturs spor er gået tabt for os. Så stor andel har let forgængelige materialer som ben, skind – al beklædningen – og træ haft i rensdyrjægerens og lignende fangerkulturer. Det er sundt at have dette forhold for øje, når man vil rekonstruere livet i stenalderen. Hermed er ikke sagt noget om den åndelige kultur – den er kun til stede i det omfang, det arkæologiske materiale udtrykker normer og adfærdsmønstre hos de folk, der efterlod de mange flintstumper.

Rensdyr og jægere

Fra Holsten kendes udstrakte bopladslag med rensdyrknogler som den dominerende del. Disse bopladser tilhører kulturer af samme tilsnit som vore. Hertil kommer de omtalte få og spredte redskaber af rensdyrtak.

Når vi kalder disse mennesker rensdyrjægere, er det ikke noget entydigt begreb; man kan være rensdyrjæger på mange måder. Den simpleste måde er at leve i en slags symbiose med rensdyret – at satse alene på dette dyr som fødekilde. D.v.s. at indleve sig så vidt i rensdyrets vaner, at man indretter hele sin tilværelse efter dets vandringer. Rensdyret er nemlig et udpræget flokdyr med ganske bestemte vaner og en fast årscyklus, der bringer det milevidt omkring i landskabet. Faktisk er det altid undervejs – stadigt vandrende med 40 km som gennemsnitsdagsmarch.

Vandringerne bestemmes af rensdyrfødens tilstedeværelse. I den korte arktiske sommer trækker rensdyret mod nord for at udnytte de græsningssområder, der er tilgængelige. Om vinteren må føden søges de steder, hvor snedækket er tyndt nok til, at føden kan skræbes frem.

De samme overfartsteder over søer og floder kan benyttes i mange generationer, ligesom parrings- og kællepladserne benyttes igen og igen.

Jægerne har således mange fordele: de kan forudsige, hvor rens-

Det er formentlig en slags våben til at give jagtbyttet fangst med, men hakken kan naturligvis også bruges til andre formål f.eks. til at hugge huller i isen med. Længde 42 cm. (Lennart Larsen fot., Nationalmuseet).

Skraberne er nok de almindeligste redskaber på stenalderbopladserne. De var velegnede til at tilberede skind, men også på andre materialer kunne de bruges. Eksemplet er fra bopladsen ved Bro. (Eigil Nikolajsen fot., Fyns Stiftsmuseum).

dyrene vil komme på bestemte årstider og indrette sig derefter, lave fangstgærder eller fælder og forberede jagten. Overgange over floder og søer vil være gode jagtpladser. De bedste fangstperioder er under vandringerne til og fra kælvepladserne, men på disse årstider er skindene ikke gode, de er bedst, når rensdyret færdes i små grupper midt om sommeren – det kræver en anden jagtteknik end madjagten: snigjagt. Hvis jægere alene satser på rensdyret, bliver det katastrofalt, hvis rensdyret af en eller anden grund et år udebliver fra de vante pladser. Så står hungersnøden for døren. Der er ikke andre ressourcer at falde tilbage på, medmindre man kan finde heldigere naboer – og de er sjældne og spredt over enorme områder. Under disse forhold er sultedøden vis. Det er på den baggrund, at de ædegilder, som Knud Rasmussen skildrede hos de arktiske eskimoer, bliver forståelige. Nyd livet, mens chancen er der, det bliver nok kort, hvad enten du sparer eller ej!

Tyndt befolket

Sådanne forhold fører ikke ligefrem til overbefolkning; tværtimod kan man regne med, at der vil være ca. 100 km² pr. menneske under sådanne forhold. Man har beregnet, at der vil være plads til 330.000 rensdyr i det, der dengang kunne kaldes Danmark. Hvert menneske skal spise ca. 50 rensdyr om året for at kunne overleve, og så kan man prøve at regne på, hvor mange mennesker der kunne være plads til dengang. Men et sådant regnestykke vil ikke give nogen rigtig forestilling om mulighederne for menneskelig tilværelse. Der er mange forhold, vi endnu ikke ved noget om.

De boplads, der nu ligger ude på havets bund, kan være det afgørende led i datidens årscyklus. Man skal nemlig ikke forestille sig, at jægerne opholdt sig lang tid på samme sted, men at de, ligesom rensdyrene, bevægede sig igennem terrænet fra fangstplads til fangstplads. Hvis rensdyrjægerne supplerede jagten på rensdyr med andre fødekilder, blev de mere uafhængige af rensdyrenes årlige vandringer og fik et større ernæringsgrundlag at bygge på.

Fra arktiske forhold kender vi da også en række sådanne kombinationer, hvad man kunne kalde deltidsrensdyrjægere. Det viser sig, at eksistensmulighederne forbedres radikalt, hvis man supplerer rensdyrjagten med f.eks. sælfangst eller havfiskeri, foruden at laksefiskeri synes at have været en normal beskæftigelse for næsten alle rensdyrjægere. Befolkningstætheden kan så stige op til 4 pr. 100 km². Selv om

datidens danske rensdyrjægere har været så fornuftige at vælge en sådan kombination f.eks. med havfiskeri om vinteren og rensdyrjagt indenlands om sommeren, vil det være meget vanskeligt at føre noget bevis herfor.

De bopladser, som dengang lå på isen eller ved de daværende kyster, ligger nu dybt nede i Kattegat. Vi kan dårligt sige mere, end at det er sandsynligt, at vore fynske rensdyrjægere kun en del af året opholdt sig på Fyn på vej syd- eller nordpå. Deres årlige vandring kan sagtens have bragt dem hundredvis af kilometer rundt fra det nuværende Nordtyskland til den daværende Kattegatskyst eller måske til Polen på deres jagt efter fødekilder. Fyn var et transitområde.

Spisekortet

Selvfølgelig kunne man ikke leve af kød eller fisk alene, men har vidst at udnytte samtlige ressourcer, som var til stede, f.eks. de mange bær, som i løbet af den korte arktiske sommer kan nå at blive modne; og rensdyrlavet, som rensdyrene fordøjer i deres maver. Det er en lækkerbisken for rensdyrjægere at spise maveindholdet, mens dyret er friskslagt. På den måde får man et udmærket vitamintilskud, svarende til vore dages vitaminpiller. I naturområder, hvor grøntsager er ukendte, er sådanne tilskud uundværlige.

Erfaringerne fra de arktiske kulturer viser også, hvor utroligt ensidig kosten kan være. For os med vor angst for blodpropper er det mærkeligt at se, hvor fed kosten er under disse forhold.

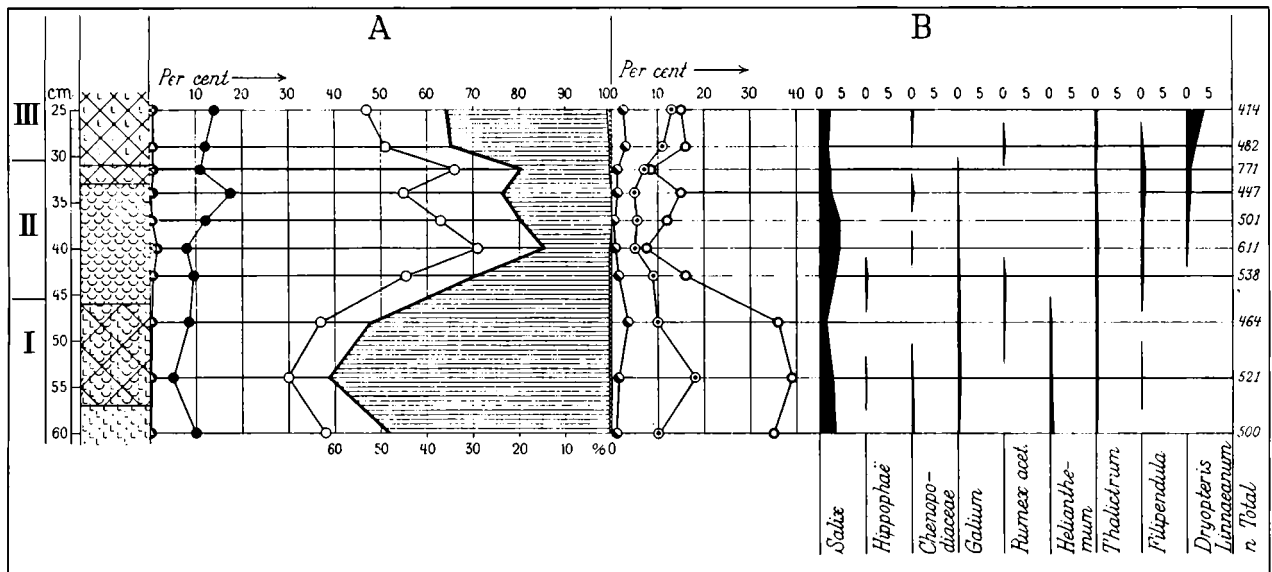
Ikke blot mad er nødvendig for at holde mennesket i live i et arktisk eller nær-arktisk klima. Isolation mod kulden er ligeså vigtig. Også her spiller rensdyret en væsentlig rolle.

Vi har set, hvorledes rensdyrets gevir kunne udnyttes til redskaber. Det samme gælder sikkert en del af knoglerne; intet gik til spilde for datidens jægere. Kød, indvolde, maveindhold og marv blev spist, fedt kunne bruges i suppen, sener og skind bruges til tøj, ja selv parasitlarverne i dyrenes skind blev spist som en slags bolsjer. Nok har andre dyr, navnlig sæler, været gode og alsidige fødekilder, men intet dyr kan dog måle sig med rensdyret i alsidighed under arktiske forhold. At vi kalder datidens mennesker rensdyrjægere, er derfor næppe helt forfejlet.

Sammenligninger med senere arktiske fangstkulturer kan vise, hvordan der på bopladserne foregår en masse aktiviteter, der hver for sig efterlader bestemte arkæologiske spor. Skindforarbejdning vil ikke

Flintminer er ukendte på Fyn, fritstående flintbænke som dem i Stevns klint ligeledes, men mangel på flint har der nok ikke været alligevel. I morænen ligger stadig store blokke hidført af isen for årtusinder siden. Ved stranden skylles de rene og ligger lige til at slæbe hjem til bopladsen. Målestokken er 6 år gammel, stedet Hindsholms vestkyst. (Henrik Thrane fot.).

Prøver fra en rensdyrtak, der blev fundet i 1941 på hjørnet af Østerbæksvej og Chr. Sunnesvej, har kunnet undersøges af botanikere med det eneste pollendiagram fra perioden til følge. Undersøgelsen viser, at rensdyrtakken er havnet i moselag i begyndelsen af yngre dryastid (efter den varme Allerød-tid). De latinske plantebetegnelser dækker følgende vækster (i rækkefølge fra venstre): pil, sandtidse (havtorn), salturt, snerre, syre, soløje, frøstjerne, mjødukt og tredelt egebregne. (Efter Degerbøl og Krog: The Reindeer in Denmark).

efterlade sig samme spor som madlavning eller redskabstilvirkning o.s.v. De enkelte aktiviteter foregår heller ikke samme sted. Nogle foregår ved ildstedet, andre ved tørrestativer, ved vand o.s.v.

En god udgravning af en velbevaret boplads skulle give mulighed for at genfinde nogle af disse aktivitetsområder og tolke dem med rimelig sikkerhed. Desværre er netop rensdyrjægerens bopladser ikke for godt bevaret. Det skyldes jordbevægelser og senere tids jordarbejder – tænk på, at der er gået 10.000 år, siden der var liv på bopladserne.

Livet på bopladsen

Hidtil er der kun gravet på to fynske bopladser – ved Bro på den nuværende nordvestkyst. Begge bopladser er små og ligger i nærheden af det samme vandområde, dengang måske del af et større system. Når pladserne er små, betyder det formentlig, at der kun har boet få mennesker på stedet, og at de ikke boede der ret længe. Det passer godt til vor viden om arktiske bopladser. I hvert fald i dele af året har det ikke været muligt at bo for tæt sammen, fordi der ikke ellers ville være mad nok.

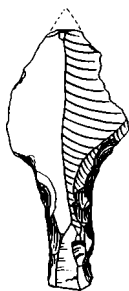
Netop beliggenheden ved vand tyder på, at fiskeri var afgørende for bopladsens placering. Nutidens lystfiskere ville juble over datidens vandløbs bestand af lækre, uforurenedede laks.

Sådan kan der have set ud på den nordvestfynske boplads ved Bro, men det meste er om ikke fri fantasi, så dog mest digt over de få kendsgerninger, som udgravningerne gav til Fyns Stiftsmuseums udstilling. (Claus Madsen mal., Fyns Stiftsmuseum).

Fundene tyder på, at der har stået en let konstruktion på bopladsen, velsagtens et telt af rendyrskind. Fra heldigere fund kendes mere fortællende spor af teltene; her ved Bro er kun rester af ildstedet bevaret. Det har formentlig ligget lige ud for den sydvendte teltåbning, så man kunne sidde her i solen og varme sig, arbejde og snakke og prøve at holde myggene fra livet. Lidt borte var skindene fra de sidst skudte dyr vel udspændt på jorden efter omhyggelig afskrabning. Når flintskraberne blev sløve, blev de smidt væk på stedet og nye taget frem. De fisk, der ikke blev spist straks, blev hængt til tørre i en slags stativer, så de kunne fungere som madreserve. Gemt i en stenbunke, så dyrene ikke kunne få fat i dem, ville naturens dybfryser hurtigt sørge for nedfrysningen. Næste år kunne depotet måske redde jægernes liv på deres vandring fra fangstplads til fangstplads.

Hvordan det var med de jægere, der boede i Bro, ved vi ikke, men mindst tre gange ser det ud til, at man kom igen. Hver gang prøvede

Denne skafttungspeids lå på Damgårds mark ved Stenløse; måske er den skudt forbi af en uheldig renjæger for 11.000 år siden? Længde 6,9 cm. (Jørgen Holm tegn., Fyns Stiftsmuseum).

man et nyt sted, men ikke længere fra det gamle end en buc kunne skyde. Gik vejen videre mod nord til havet eller sydpå dybt ind i fastlandet? Det kan vi ikke afgøre, der er ingen træk i flintinventaret, der er så individuelle, at vi ville kunne genkende en bestemt hånds redskaber på en boplads.

Vi går ud fra, at Bro var et område, hvor man boede sommer, forår eller efterår for at fiske – først og fremmest laks og ørred, men principielt på udkig efter alt spiseligt.

4 · Skovens jægere

Den årtusindlange skovtid – fra 8300 til 4000 f.Kr. – skabte grundlaget for de følgende årtusinders landbrug herhjemme. Uden skovens mulddannende virkning havde der ikke været megen næring for hverken dyr eller planter. På en tid, da havet lå fjernt mod nord, var der på Fyn kun mulighed for indlandsbebyggelse. De ressourcer, som datidens jægere kunne udnytte, måtte findes i skovene langs åer og søer. Det blev derfor skovens og de ferske vandede flora og fauna, der dannede baggrunden for de følgende årtusinders tilværelse.

Fra den tid er vi så heldige at have en repræsentant for datidens befolkning bevaret, nemlig skelettet fra Koelbjerg mose.

Hendes mennesketype er nært beslægtet med de rensdyrjægere, der i den foregående periode fandtes i Mellem- og Sydeuropa, den race, man kalder Cromagnon-racen; den race, der også skulle præge vore yngre stenaldermennesker – og derigennem os.

Hvordan kvinden er druknet i den lille sø, der dengang havde bredderne kantet af tagrør, dunhamre og andemad, pil og birk, hasselkrat og længere væk høje mørke fyrretræer, ved vi ikke. Hun har drevet rundt imellem åkandernes blade, da hun begyndte at gå i forrådelse. Ved opløsningen sank de enkelte dele til bunds i søen og blev siden dækket af tørveaflejringerne. Ulykken skete tidligt i fyrretiden i den periode, hvorfra vi navnlig på Sjælland kender mange store stenalderboplads.

Jægerne i fyrreskoven levede, så vidt vi kan se, i smågrupper ved søer og vandløb, hvor ernæringsgrundlaget var bedst. Her var ikke blot mulighed for at træffe jagtvildtet, når det kom for at drikke, men der var også fisk og planter fra bredder og skovbryn at øse af. Netop disse sø- og åbredszoner synes at være de rigeste spisekamre, man kan finde – måske bortset fra havets kystzoner. Hasselnødder og gule åkandefrø blev samlet i store mængder. Der er dem, der mener, at hasselnødden blev indført til Danmark af netop disse jægere – hvilket kunne forklare, hvorfor busken tilsyneladende optræder tidligere på

2,5 m nede i tørveaflejringerne lå knoglerne af en kvinde mellem 25 og 30 år gammel; hun var 158 cm høj, det ældste menneske vi kender fra Danmark. Hun har haft et plunt, noget primitivt ansigt med et næsten snudeagtigt udseende. Hendes hovedskal er næsten mandlig i sin kraftige form. Tænderne var kraftigt slidt, men uden karies. Og hun har været, hvad vi kalder en langskalle. (Eigil Nikolajsen fot., Fyns Stiftsmuseum).

Til venstre: Endnu sidder to af mikrolitterne i harpiksen på denne spydspids af hjortetak fra Neverkær mose; de andre er faldet ud. Flintflækkerne har givet ubehageligt skarpe ægge. Længde 20 cm. (Nationalmuseet fot.). Til højre: Harpunspids til storvildt brækket under brugen. Odde og forreste modhage mangler. Fra tidlig skovtid og fundet i Skalbjerget, længde 20,9 cm. (Jørgen Holm fot., Fyns Stiftsmuseum).

Sjælland end i Jylland. Hvordan forholdene var på Fyn, ved vi endnu ikke.

Sikkert samlede kvinderne en masse bær, urter og rødder, som ikke har efterladt sig spor i det arkæologiske materiale. Ny forskning lægger større vægt på dette botaniske udbytte, og mener, at det var her, hovedernæringen blev hentet. Det vil sige, at kvindernes bidrag til husholdningen var det væsentligste – udtrykt i kalorier eller vitaminer eller hvordan man beregner ernæringsenhederne nu til dags. Man regner med 250-450 spiselige plantearter i den tempererede skov, men udbyttet har nok været noget ringere i fyrreskovene. Fastlandsklimaets strenge vintre har dog reduceret plantefødens betydning. De boplads, der hidtil er udgravet – også de fynske – var formentlig allesammen beboet på de tre behageligere årstider. Knoglerne stammer fra dyr, der er her mellem april og oktober, f.eks. traner; hasselnødderne taler for sig selv. Grunden til, at vi ikke kender vinterbopladsene, kan være den simple, at de lå ved kysterne, hvor det var mildere, og hvor der var andre fødekilder at ty til i den strenge årstid. Da disse boplads nu ligger nord for Sjælland og Læsø, er der ikke meget håb om nogen sinde at genfinde dem.

Normalt bestod bopladsene af ganske få husholdninger, hver placeret i sin hytte med ildsted og en slags gulv af bark og grene, vel dækket af skind, så man fik et nogenlunde behageligt og velisoleret opholdssted. Her kunne familien samles om de daglige sysler som spisning, syning, træskæring og leg. Også grovere arbejdsprocesser såsom flinttilhugning synes at være foregået i hytterne. Det forekommer os temmelig tåbeligt at sprede de små spidse og skarpe flintaflage der, hvor man skal sidde og gå, men det synes at have været normalt. Nå! Jægerens fødder har nok haft så tyk hud, at den slags ikke har betydet så meget, som vi sartfodede nutidsvæsener forestiller os. Når man fra barnsben vænner sig til naturforholdene, kan den menneskelige krop tilpasses forbløffende effektivt selv til ekstreme forhold.

Arealet i hytterne var ca. 25-30 m² – datidens typehusstørrelse. Hvad hytterne var lavet af, ved vi ikke. De har næppe været særligt solidt konstruerede, siden der ikke er bevaret bygningsrester bortset fra gulvbelægningerne, der også kun er bevaret under specielt gunstige forhold. Det er nærliggende at forestille sig en slags telt af skind eller grenhytter suppleret med skind. Klimaet var så varmt, at solide bygningsværker i hvert fald om sommeren næppe var nødvendige.

Selv om vi kender masser af hjortetaksredskaber fra moserne, lider bopladsfundene stort set under de samme mangler som rensdyrjæ-

gernes boplads. Flinten er den del af affaldsmaterialet, som altid er bevaret. Andre ting såsom dyreknogler eller trærester er kun bevaret på de boplads, der har fået lov at ligge under fugtige forhold, siden bopladsen blev forladt. Nutidens dræningsiver har medført enorme ødelæggelser af de boplads, der endnu ligger i de fynske moser, og krigens tørvegravning førte til spændende opdagelser, men ødelagde også meget; lad os håbe, at den nye energikrisens tørvegravning ikke fjerner de sidste rester.

På Fyn har vi ingen af de dejligt fyldige bopladsudgravninger, som karakteriserer Sjællands Maglemosekultur. Ganske vist blev der under krigen gravet i Snarup mose, Stævningen og i Neverkær-moserne, men de fleste fund blev gjort af tørvegraverne. Et forsøg på at udgrave en tør boplads ved Arreskov sø i 1970'erne har ikke hjulpet meget på mangelen. Så vi er stadig henvist til de tilfældige fund og til sammenligninger med de rigere sjællandske plads. Bedst kender vi flinteredskaberne, hvoraf navnlig de minutøst udformede mikrospidser til pile og andre våben er så karakteristiske. De er mellem 2 og 5 cm lange, formede af præcist afspaltede småflækker fra tilsvarende sirlige små flintblokke. Også skindskraberne var små og sirlige. Hertil kommer redskaber lavet på normalt store flækker, f.eks. knive. De små økser, kerneøkserne, må have fungeret ved træbearbejdningen. Selv om jægerne måske ikke havde brug for de mest specielle snedkerredskaber, vidner de velformede langbuer og andre træredskaber om en sikker sans for træets muligheder og om gode redskaber.

Der er næppe grund til at opfatte skovtidens jægere som enormt forskellige fra rensdyrjægerne med hensyn til familiestørrelse, erhvervsorientering og social adfærd. Selvfølgelig har det påvirket kulturvanerne, at omgivelserne nu var venligere, både hvad angår temperatur og flora. Der var et betydeligt større udvalg af fødeemner både fra planter og dyr, ikke inde i urskoven, men i lysningerne. Allerede nu kan disse forhold have bevirket, at det ikke var nødvendigt at vandre så langt i den årlige runde i reviret. Der var formentlig også plads til flere mennesker, men hvor hurtigt mennesket kunne reagere på det bedre tilbud fra naturen, afhæng af menneskets vaner. Jo hurtigere man kunne tilpasse sig de nye forhold og indrette sødeindsamlingen og årsrytmen derefter, jo hurtigere ville det faste leje for den nye kultur nås. Alene reduktionen af vandringerne og det mildere klima kan have øget fødselstallet næsten automatisk, medmindre tilvante, kulturbestemte reguleringer traditionsbevidst blev holdt ved lige.

Flintblokke fra en boplads i Tommerup til produktion af bitte små flækker til mikrolitter. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Mikrolitter fra Skelskov huse ved Tommerup. Længde ca. 3 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Denne fiskekrog fra Neverkærmoserne er 13 cm lang og udskåret af hjortetak. Måske har den været anvendt til geddefiskeri? (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Her ses det fint bevarede skelet af en urokse fra Ullerslev; køerne havde en gennemsnitlig skulderhøjde på 150 cm. (Geologisk Museum fot.).

Jagtvildtudvalget var bestemt af skovens karakter, hjortevildt i alle afskygninger dominerede; mest fascinerende er dog kæmpekoen: Urokse var et vældigt bytte: Europas største vildt på denne tid. Tyrene kunne have en gennemsnits skulderhøjde på 175 cm og veje ca. en ton. Det har ikke været helt ufarligt at møde sådan en kødklump i fuld fart. Til sammenligning kan nævnes, at en moderne jysk bryggerhest har en skulderhøjde på ca. 180 cm.

Gedder og andre ferskvandsfisk var vigtige ernæringstilskud, men syner ikke af så meget i fundene sammenlignet med storvildtet. Som stabil fødekilde var fisk nok vigtigere end jagtvildtet.

Balancen mellem land og hav ændredes grundlæggende, da afsmeltningen af den nordskandinaviske indlandsis sendte så meget vand i Østersøen, at den gik over sine bredder – og gjorde Danmark til et øsamfund. Det foregik i perioden 6500-4000 f.Kr. og skabte ikke blot et nyt landkort, men nok så vigtigt helt nye livsvilkår for datidens mennesker. Det kan direkte aflæses i bopladsernes flint- og benredskaber og af bopladsernes placering. Endelig får vi kystbopladserne inden for vor rækkevidde – ved de nuværende kyster. Somme tider ligger de under vand, somme steder oppe på land. Det afhænger af, om landet er hævet eller sænket siden stenalderen. Nordfyn hæver sig uhyre langsomt, Sydfyn sænker sig tilsvarende.

5 · Kystens fangere

Køkkenmøddingen ved Ertebølle i Jylland har givet navn til den jægerkultur (ca. 5200-4000 f.Kr.), der bedst kendes fra de mange skaldynger med deres østersskaller som det for os velfærdsborgere mest opsigtsvækkende element. Der foreligger tusindvis af oldsager, der kan belyse det specielle miljø på disse kystbopladser. De seneste års udgravninger på havbunden har bragt helt nye sider af kulturen frem, takket være de specielle bevaringsforhold. De klassiske udgravninger, som f.eks. på Langø på Hindsholm, gav flint, potteskår og dyreknogeter i affaldsbunkerne, men ikke noget materiale, der kunne fortælle om levevis, og husspor fra denne periode er lige så sparsomme som fra de andre jægerkulturers årtusinder.

Formentlig boede man på det faste land inde bag skaldyngen, men forsøg på at finde husrester har hidtil været resultatløse. Selve skaldyngen var både losseplads og arbejdsplads, men ikke på samme tid. Det ser ud til, at man endnu havde en fast årscyklus med sommerbopladser ved vandløbene inde i landet. På Fyn vil det sige i store søområder ved Arreskov og Brændegård søer og ved Neverkær og Snarup moser. Her kunne livet forme sig, som vi kendte det fra de foregående århundreder – og tit er det præcist de samme steder, der blev beboet gang på gang gennem århundrederne.

(Begrebet kultur skal ikke tages for tungt; det er indført af arkæologerne for at få skik på de ændringer, der kan ses i tidens løb. Der er en solid kontinuitet i udviklingen igennem fyrreskovs- og lindeskovsperioderne, som kulturnavnene måske slører for læserne.)

Udgravninger på den vestfynske undersøiske boplads i Tybrind vig har lagt en ny dimension til vor viden om kystkulturen. Her var fremragende bevaringsforhold for organiske materialer; ikke blot kunne snitmærkerne fra pelsaftagningen ses så tydeligt på pelsdyrknogeterne, som var de skåret i går, men fiskekroge med snor og et utal af træredskaber var bevaret.

De mindre pelsdyr blev fanget alene for pelsens skyld; over øjnene på denne skovmår fra Tybrind vig ses snitmærkerne, der løsgjorde skindet ved flåningen. (Forhistorisk Museum Moesgaard fot.).

En fiskekrog med bevaret snøre finder man kun i heldigste fald; denne lå på havets bund indlejret i tykke affaldslag fra en kystboplads ved Tybrind vig. (Forhistorisk Museum Moesgaard fot.).

Håndværk

Vi kunne sige os selv, at folk, der kender naturen, som jægerne gjorde det, vil være klar over de muligheder, som de forskellige fødeplanter og materialer i skoven og i vandet bød på. Vi kunne regne ud, at de udnyttede de forskellige fødekilder med en tilbundsående ekspertise. Men det er rart at kunne erstatte tankespind med iagttagelser.

Vi gik med nogle forestillinger om denne kulturs redskaber som uegnede til træarbejde ud over snitarbejder, og hvad finder vi da i Tybrind vig?

Et utal af smukt, for ikke at sige perfekt, tildannede, fuldstændigt glatte skafter og spidser, der kan høre til spyd, lystre, stager og den slags redskaber. Lækre elmetræs langbuer, der fortsætter traditionerne fra den foregående tid – op til 1,60 m lange. Pilene kender vi også, de havde små flintspidser med tværgående æg, rigtige mordvåben, der kunne skære brede huller i dyrenes skind og således sørge for en hurtigere forblødning.

Vi må nok begynde at tænke os jægerens omgivelser udsmykket kunstfærdigt med pragtfulde mønstre i lighed med New Zealands maorier eller Alaskas nordvestkystindianere. Vore Ertebøllefolks redskaber (og huse?) og måske de selv har været brogede og sikkert også farverige.

Når man ofrede så megen tid på udsmykningen af tingene, fortæller det noget om disse jægeres forhold til deres redskaber. De har kælet for dem, præcist som en håndværker før industrialismen gjorde for sit værktøj. Tid var for dem ikke en mangelvare som for os. Der var tid både til at skaffe føden og til at hygge sig med sysler, der for os ser unyttige ud. For vor holdning er det ligegyldigt, om der er kælet for værktøjet – blot det er funktionelt. For fortidens mennesker hang tingene sammen, et velformet og fint prydet redskab havde sikkert større betydning end et nødtørftigt udformet. De tanker, der ligger bag udsmykningen, er væk. Sikkert mente man, at resultatet blev bedre, hvis pilen var i overensstemmelse med jagtdyrets ånd. Derfor kan vi på en måde godt betragte udsmykningen som et led i erhvervsøkonomien. Skellet mellem åndelig og materiel kultur, mellem erhverv og magi, er et resultat af vor vestlige civilisations traditioner, ikke iboende fortidens kulturer.

Symbolerne på årerne kan også have haft en funktion som kendemærker – på lignende vis som DK-mærket på vore biler. Hver boplads, måske hver fanger, kan have haft sit særlige motivforråd, som andre kunne kende og identificere.

Den megen tid, der er brugt på disse (senere kasserede) redskaber, viser også, at tilværelsen næppe har været så hård, som vi ofte troede. I de omgivelser er der ingen grund til at tænke, at man konstant levede på sultegrænsen. Der er en ny tendens til at betragte jægerfolk, selv i meget karrige omgivelser, som overflodssamfund. Vel var der perioder, hvor jagten kunne være intensiv og udmattende, men der har været lange perioder til andet end fødeindsamling, længere end for industrisamfundenes arbejdere f.eks. »Fritiden« gik med snak, besøg hos hinanden og med puslen med redskaberne. Det er karakteristisk, at der nu er en stribe specialredskaber – man er på vej til vor tids enorme udstyr af »uundværlige« apparater.

Familieliv

Her boede så en gruppe mennesker på en boplads, næppe stort anderledes end allerede rensdyrjægerne gjorde. Det vil sige en enkelt familie på normalt 2-3 voksne og 2-4 børn. De forbedrede fødemuligheder har nok medført, at familien var noget større end i rensdyrtiden. Det har ikke været nødvendigt at vandre så meget omkring for at sikre føden. Alene det har øget fødselstallet. Dermed være ikke sagt, at børnedødeligheden faldt drastisk, men de forbedrede klimaforhold må have haft en gunstig virkning også på dette felt. Flere familier kan have slået sig sammen, det skulle der være nok mad i hav og på land til, i hvert fald på den bedste årstid. Selvfølgelig sad de ikke og slubrede østers i sig dagen lang, men når chancen gav sig, gik der nok ganske store mængder delikatesser i form af blåmuslinger, hjertemuslinger og østers med til krydring af fiskediæten. Fra både som den fra Tybrind kunne der stanges ål – ved blusning måske – og pilkes torsk. Fangst af marsvin og sæl forudsatte også brug af både. I søerne kunne der stikkes gedder med lyster, eller de kunne tages på store fiskekroge. Også ruser benyttede man formentlig i stor stil, både i salt- og ferskvand.

Undersøgelser af en bestemt kulstofisotop »C 13« i menneskeknogler kan vise noget om fordelingen af hav- og landdyr i den daglige kost, idet der er betydelige forskelle på kulstof 13-indholdet i de to madgrupper, og disse forskelle videreføres til menneskets knoglevæv. Indledende undersøgelser viser, at jægerne imellem 5500 og 4000 f.Kr. havde samme spisemønster som eskimoerne i senere tid; de levede overvejende af havføde. Dette harmonerer jo ganske godt med placeringen af bopladserne ved kysterne, og viser, at dyreknoglerne

Det mest opsigtsvækkende fund fra Tybrind vig er et par mindst 1,2 m lange årer med brede, skovlformede blade. De er skåret ud til mindre end 1 cm.s tykkelse af et stykke træ. På årebladet er der indviklede mønstre, der synes lavet ved at presse et forlæg ind i træet og derefter farve aftrykket. (Flemming Bau tegn.).

En kronhjortetak gav masser af godt redskabsmateriale. Ved at sætte skafthullet ud igennem en af sidegrenene fik man et både elegant og sikkert også virkningsfuldt redskab, en økse. 39 cm lang. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Overfor: Kortet viser ældre stenalders fund (10.000–4.000 f.Kr.). Kortet her og de følgende kort (s. 46, 61, 74 og 94) er tegnet efter de nyeste jordbundskort. De hvide pletter i byerne skyldes, at der ikke foreligger oplysninger om jordbunden i byzonen. Det kan ikke angives, hvor kysten lå. Kortet dækker 6.000 års bebyggelse, og i den periode har kysten skiftet ganske voldsomt frem og tilbage. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

på bopladserne nok fører lidt på vildspor; fiskeknogler er altid underrepræsenteret i forhold til de store dyrs knogler.

Jagtvildt i form af kronhjort, rådyr, vildsvin og en sjælden gang storvildt som urokse eller elg, pelsdyr som skovmår, vildkat, ræv, odder, grævling og ilder forekom i stort antal; det fortæller noget om behovet for varmeisolering.

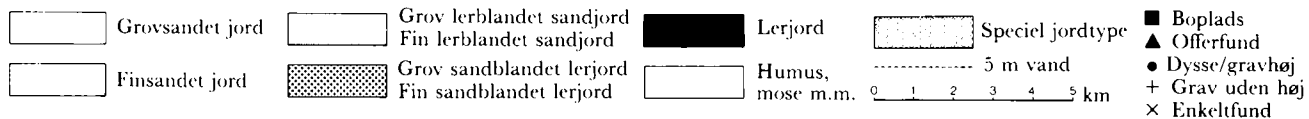
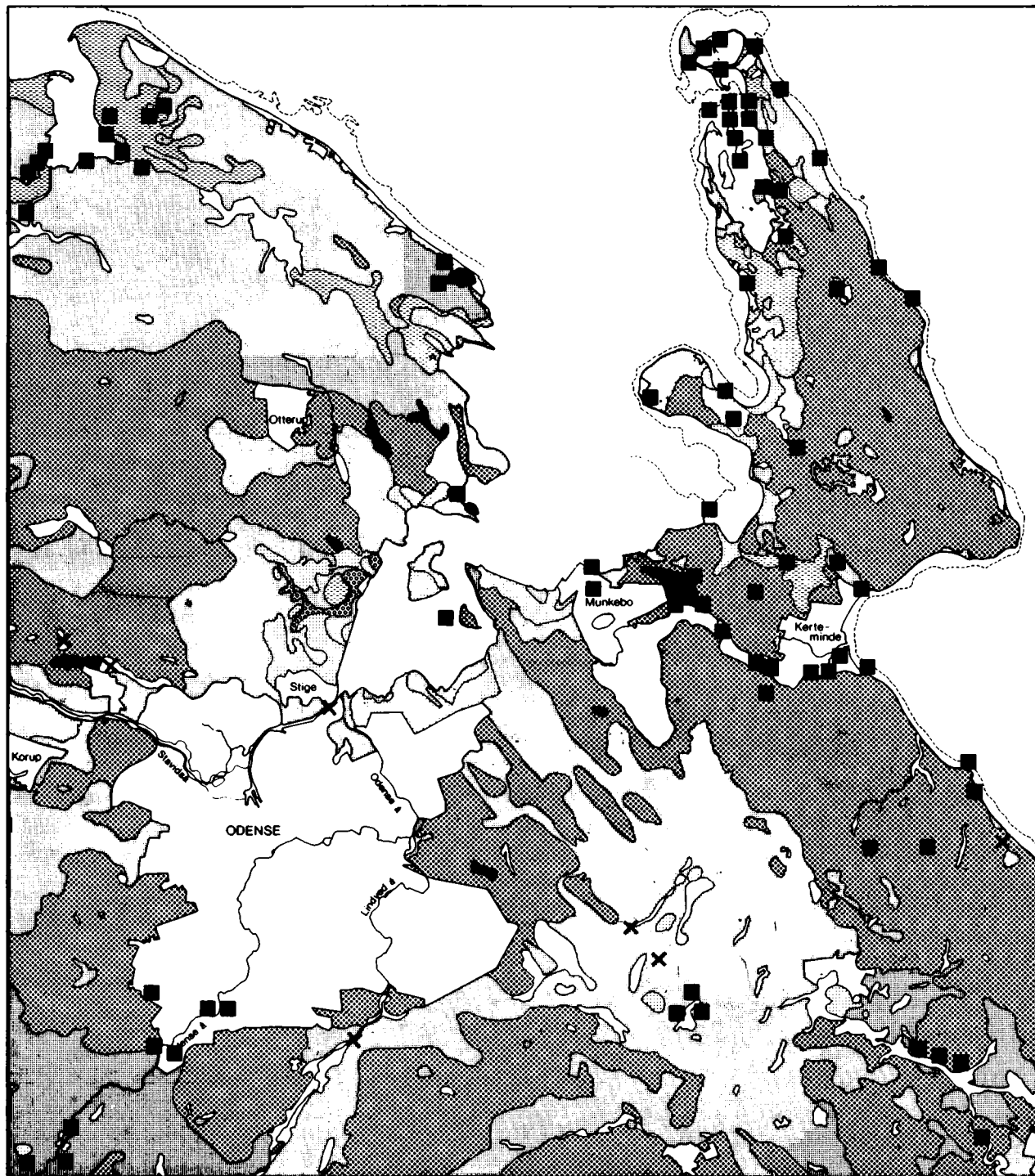
Kønsroller

Det er rimeligt at gå ud fra, at man deltes om arbejdet. Kønsrollerne er ganske faste i såkaldt primitive samfund. Jagten og fiskeriet var mandsarbejde, indsamlingen af skaldyr har snarest været kvindearbejde, ligesom indsamlingen af bær, nødder og bestemte slags materialer, f.eks. bast. Forarbejdning af beklædning og husudstyr, pasning af ilden og børneopdragelse er også typisk kvindearbejde – den del af opdragelsen, der vedrører jagt og fiskeri og våbenbrug, selvfølgelig undtaget.

Mændene sørgede for kød og fisk og arbejdede med redskaberne til disse sysler og brugte ellers megen tid til socialt samvær, snak indbyrdes og med kollegerne fra nabopladserne. Hvor langt der var til dem, er svært at sige. På kystbopladserne nøjedes man ikke med at fiske; også havets storvildt jagede man. Almindeligst på stenalderbopladserne er rester af gråsæl f.eks. fra Langø. Denne sæl blev langt op i nutiden slagtet på samme måde som de nu så omdiskuterede sælungedrab i Canada. Ungerne er nemme at dræbe i de tidlige måneder, mens de endnu har den fine pels; det er derimod noget af et mas at få fat i de voksne. Til denne jagt er harpunen i hvert fald uundværlig. Spæklamperne på tidens boplads er nok ikke uden sammenhæng med netop sælfangsten. Også grønlandssælen, som ellers er et arktisk havdyr, forekommer på f.eks. Langø-køkkenmøddingen! Den må være fanget på fødetræk mod Den botniske Bugt. Fangsten af dette »vandrende« dyr kræver både harpun og båd og har nok ikke været helt uden faremomenter.

Jægerne selv

Fra denne tid har vi igen skeletfund, der kan vise os jægerne selv. Tybrind vig-bopladsen rummede også begravelser, men strømmen havde pillet skeletterne fra hinanden. Bedre er vi stillet på Sjælland, hvor en lille gruppe på 22 grave er undersøgt.

Et stykke af en lerskål, formentlig en spæklampe til lys og varme i jægerens beskedne bolig. Ikke så mærkeligt at finde den slags netop på Langøkøkkenmøddingen, hvor sæler kunne fanges i nærheden. Længde 9,5 cm. (Nationalmuseet fot.).

Mændene var højere end i nyere tid, i gennemsnit 170 cm, kvinderne i gennemsnit 153 cm høje. Flere havde nået en alder omkring 50 år, navnlig mændene. Kvinderne døde formentlig i vid udstrækning på barselslejet, og også spædbørnsdødeligheden var efter vore begreber uhyggeligt stor – men den svarer meget godt til normen i det førindustrielle samfund – omkring de 40 %.

Racen var stadig præget af familieskabet med istidens Cromagnonmennesker med stærkt fremhævede øjenbrynsbuer. Interessant er det at se, hvor stærkt slidte tænderne er; de har tygget meget sejt kød. Fortænderne har afsprængninger fra bengnavning, nogle kvinder havde stærkt slidte fortænder; de har nok tygget skindene fra jagtvildtet for at blødgøre dem, inden de skulle sys til klæder. En detalje som et særligt stærkt slid mellem kindtænderne viser, at der blev brugt en hård tandstikker til at pille de generende kødtrevler ud. Karies var stadig ukendt. Slidgigt plagede de ældre medlemmer af familierne – men det har alle dage været en folkelidelse i Danmark.

Vand og land

Tiden mellem 6000 og 3000 f.Kr. kaldes ældre lindetid. Småbladet lind var det dominerende træ i den udviklede løvskov, der karakteriserer dette afsnit. Skyggen fra de store løvtræer kvalte fyr og birk eller fortrængte dem ud på våd bund, mens fyrren blev på de lette jorder, indtil lind og eg også her tog overhånd. Lindetræer er sejllivede og tager de bedste pladser i konkurrencen om lyset, de fungerer bedst i tørt klima, eg klarer bedre fugtige perioder. Varme somme skulle linden have. Elm var også almindelig, typisk i floddalene. Ask fik større betydning, særligt gunstige forhold havde den langs lave søer og langs vandløb, hvor den måtte konkurrere med el – det mest fugtighedskrævende træ. På de muldrige, fugtige jorder med høj grundvandstand var skoven godt blandet. Også hyld og vild æble var der plads til. Inde i skoven var der ingen underskov og ingen blomster i skovbunden. I en sådan mørk skov er der ikke megen dyreføde og følgelig heller ikke meget vildt, bortset fra vildsvin. På øerne uddøde urokse og elg i denne periode; der var ikke føde nok til dem.

6 · De første bønder

Teorier

Hvad skete der, da vi blev bønder her i landet? Derom strides de lærde – naturligvis. De strides særlig indædt, fordi det jo næst efter de første menneskers ankomst er den største milepæl i vor ældre historie. Det, de strides om, er først og fremmest måden, hvorpå landbrugskulturen blev indført.

Det ene hovedsynspunkt er det klare, at alt, hvad der har med landbrug at gøre, er indført hertil. Det gælder kornsorterne, husdyrene, redskaberne og dem det hele drejer sig om – menneskene – den nye kulturs bærere. Det er givet, at kornsorterne såvel som får og ged er indført hertil; de naturlige betingelser for en lokal udvikling af disse planter og dyr fra vild tilstand eksisterede simpelt hen ikke i Norden. Derimod var der lokalt både urokser og vildsvin, der vel lige så godt kunne tæmmes herhjemme som i Sydeuropa eller i Nærøsten.

Det andet hovedsynspunkt er, at den lokale jægerkultur ændredes til bondekultur, da den opdagede, hvad det var for noget – det vil sige ved kontakt med de mere fremskredne kulturer hos naboerne sydpå. Jægerne tiltuskede sig derfra korn og husdyr og udviklede sig i løbet af nogle generationer til bønder. I og for sig havde jægerne taget det første skridt ved at holde hunden som husdyr, men herfra og til fuldt udviklet landbrug er der et enormt spring.

Som så ofte ligger sandheden vel ikke udelukkende i den ene eller den anden af disse teorier. Landbrugets indførelse har nok været en ganske indviklet proces, hvis enkelte led det kan være svært at udskille.

Når vi første gang møder bondekulturens spor herhjemme, er både korn og husdyr sammen – hele udtrækket på en gang. Udefra må kornsorter, tamdyr og al know-how om ager- og kvægbrug være kommet. Hvad var mere nærliggende, end at de mennesker, der havde erfaringen med planter og dyr, bragte dem hertil: uden dem kunne landbrugskulturen vel ikke forventes at fungere.

Sådan så stenalderens og bronzealderens kvæg ud. Her er det et offer fra Sludegårds mose. (Efter Albrechtsen: Fyn i Oldtiden, Fyns Stiftsmuseum).

To snoede snore brugtes hyppigt til at presse ind i de våde lerkars overflade. Astrykkene kunne fyldes ud med hvidt og derved give en enkel, men køn virkning mod den mørke, men glatte lerkaroverflade. Karret er fra Vimose. Højde 7 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Det havde været lettere et par tusind år før; nu havde havet bredt sig, så man var nødt til at sejle til Sjælland, Fyn og de andre øer.

Hvorfor gik man over til landbrug? Hvad fik de første bønder til at komme herop? Medmindre man er svoren tilhænger af en automatisk udviklingstrang hos mennesket, er der god grund til at undre sig over de store spring i udviklingen. Et er at konstatere dem; det har været svært og er også spændende nok – noget helt andet er at forklare dem.

Bønder og jægere

Med de nulevendes lange perspektiv kan det være nemt nok at se de fordele, som landbruget indebærer, men den fordel havde Ertebøllejægerne jo ikke. For dem må det have virket absurd, efter utallige generationers jægerliv, at blive stillet over for en ny levevis. Motiveringer for at ændre kultur kan først være kommet efter lang tids tilvænnning. Jægerne kan have indset det nye systems fordele, da de så, hvorledes der blev flere og flere landbrugere på grund af disses fødeproduktion. Netop for jægere har det nok været bøndernes magt over dyrene, der virkede mest tiltrækkende. Det må have været en stor oplevelse at se okse og svin gå fredeligt rundt, når man var vant til at møde dem som farlige modstandere i skovens lysninger. På kvinderne må agerbruget have haft en stor tiltrækning: de tog sig jo sædvanligvis af planteindsamlingen.

Hvis vi går ud fra, at Ertebøllefolket først langsomt og sent ændrede levevis, bliver problemet, hvorfor der overhovedet kom bønder til Sydsandinavien. Det var ikke den nemmeste rejse – der skulle skaffes bådplads til både mennesker og dyr, okse og svin fylder jo en del; tørskoet kunne det ikke lade sig gøre.

Syd for Østersøen finder vi bondekulturer næsten mage til vor: der er ingen tvivl om, at det er herfra, bønderne kom. Man skulle tro, at der var plads nok til dem i Tyskland, Polen og videre østpå, men nogle af dem drog altså nordpå.

Var grunden, at deres landbrug var lagt an på regelmæssig flytning? Med primitiv agrartechnik er det en nødvendighed hele tiden at skaffe nye marker. Ved stadig at flytte bopladsen – i dette tilfælde nordpå – spredtes landbruget over hele Europa i løbet af tre tusind år. Baglandet fyldtes vel efterhånden af nye generationer af bønder, så der ikke var nogen vej tilbage.

Også Syd- og senere Mellemsverige og Norge blev taget i besiddelse på denne måde.

Ejendomsret

Da landet var befolket i forvejen af jægere og deres familier, kunne de nyankomne bønder næppe uden videre slå sig ned, hvor det passede dem. Vi ved ikke, hvordan jægerne havde ordnet deres ejendomsret til landet, men det er tænkeligt, at de overlod jord til de nyankomne mod bestemte ydelser til gengæld.

En sådan ordning kunne forklare fund af tamdyrknogler på jægerbopladsene. Vor europæiske forestilling om »de vilde« som totalt uinteresserede i jordejendomsproblemer er nok et udslag af ønsketænkning – den gav en god undskyldning for at overtage landet i Amerika og Afrika. Alle kulturer har en tydelig territoriehævdelse. Grænserne for territorierne opfattes som betydningsfulde, og gruppens ejendoms- eller vel rettere brugsret til området er ukrænkelig. Gruppen – stamme eller familie – kan afstå sin ret til andre med alle implicerede samtykke.

Forløbet kan have været, at nyankomne erhvervede sig ret til jord og eksisterede side om side med jægerne i en måske ganske lang periode, hvorefter bondekulturen langsomt, men sikkert åd sig ind på jægerens territorier. Jægerne kan have trukket sig tilbage til indlandet, de kan i tidens løb have blandet sig med bønderne ved giftermål og ved fredelige såvel som ufredelige midler. Medvirkende til jægerkulturens undergang kan også en nedgang i fødemængden på jagtterritorierne have været.

Efterhånden bredte landbrugskulturen sig over hele Sydsandinavien. Det tog vel ca. 25 generationer, til bondekulturen havde overtaget kystområderne og stedvis betydelige områder inde i landet.

Der behøver ikke at være kommet så forfærdeligt mange bondegrupper hertil i begyndelsen, og egentlig er det også ganske få fund, de har efterladt sig. Ved Stengade på Langeland er en tidlig plads med et stort husfundament udgravet. Ellers er det mest ofringer nedsat i daværende søer, der repræsenterer de første århundreder. Først med dyssebyggeriet får vi et solidt kendskab til kulturens udbredelse og indhold.

Mennesketyper

Vi ved kun, at de skeletter, vi finder i bøndernes grave, viser tydeligt slægtskab med jægerfolket, som vi kender det fra f.eks. Koelbjerg og fra Vedbækgravene. At istidens jægerrace fortsat kan spores i bøn-

Vildsvinets flotte hjørnetænder kunne ikke blot bruges til krumknive; de gav også iøjnefaldende smykker, der nok udtrykte bærerens kraft og jagtlykke. Fra Reventlowsvej. Længde 7,4 cm. (Nationalmuseet fot.).

Øverst: Stenalderens mennesker var seje: at overleve en trepanation (gennemboring af kraniet) som denne krævede en god sundhedstilstand. Kraniet stammer formentlig fra en kvinde. Hullets diameter 3 cm. Derunder ses kraniet af en mand. Første gang overlevede han trods et gevaldigt øksehug i hovedet; det andet hul er nyere. Bønderne var ikke alle lige fredelige i yngre stenalder. Begge kranier er fundet i Drøbyjættestuen. (Nationalmuseet fot.).

dernes skeletter, behøver dog kun at betyde, at der over hele Europa eksisterede efterkommere af disse Cromagnonmennesker. Det siger ikke noget om bønderne som modsætning til jægerne.

Jægerne efterlod sig en arv, som ofte overses. Helt op i jernalderen eksisterede der specielle fangstpladser, navnlig ved kysterne. Fanger- og fiskertilværelsen var blevet til et sæsonsupplement til landbruget, måske henvist til de måneder efter vintrene, hvor det kunne være småt med føden, inden de nye afgrøder kunne høstes.

Vi behøver ikke at erindre os sene tiders fortællinger om, hvordan køerne måtte bæres ud til græsningen om foråret, for at forstå, at afstanden mellem tryghed og hungersnød er lille i samfund, der helt er henvist til sig selv.

Fra at være hele tilværelsen blev jagt- og fangerlivet til en sikkert spændende afveksling i bondens årtidsbundne arbejdscyklus. Den rene jægerkultur forsvandt dog for stedse, da landbruget slog igennem omkring 3000 f.Kr.

Landbrug og landskabspleje øger ikke et områdes fødemasse, men den del af det, der kan spises af mennesker og husdyr. Modydelsen er den ekstra energi i form af arbejde, som skal lægges i jorden. Det menneskelige fødeudbytte kan øges radikalt i forhold til et uplejet landskabs fødeudbytte ved en udviklet teknologi, som vi kender det fra vor egen tid. Så længe ingredienserne er de samme som i det naturlige kredsløb, vil risikoen for langvarig skade ikke være så voldsom som ved tilførsel af fremmedelementer såsom pesticider og kunstgødning til erstatning for den ændrede balance.

Når det alligevel mange gange gik galt, var grunden nok en manglende erkendelse af navnlig marginalområdets specielle følsomhed over for ændringer i balancen mellem de forskellige elementer i naturkredsløbet. Mange hundrede års vedvarende, intensiv dyrkning af de samme marker i en senere tid viser, at det ikke er princippet, der er galt.

Landnam

Naturhistoriske undersøgelser har gennem en menneskealder søgt at belyse det ældste landbrug og navnlig selve begyndelsesfasen – landnam'et.

Det er gjort ved skarpsindig tolkning af pollendiagrammer og ved kontrol af disse tolkninger ved forsøg i en sønderjysk »urskov«. Hertil kommer identifikationen af kornsorterne i aftryk i tidens keramik og i

brændte kornfund, undersøgelser af knoglerester fra bopladser og nu senest af menneskeknoglernes indhold af kulstof 13.

De rent arkæologiske bidrag har slet ikke kunnet måle sig med hele dette register.

Mosernes metertykke aflejring af bl.a. planternes støvkorn er uvurderlige arkiver. Her ligger pænt stablet det ene århundredes lag oven på det foregåendes. Omkring 4000 f.Kr. sker mange steder i landet noget vigtigt: Højskovens træer træder tilbage til fordel for støvkorn fra græsser, bregner og lignende planter, der karakteriserer åbne landskaber.

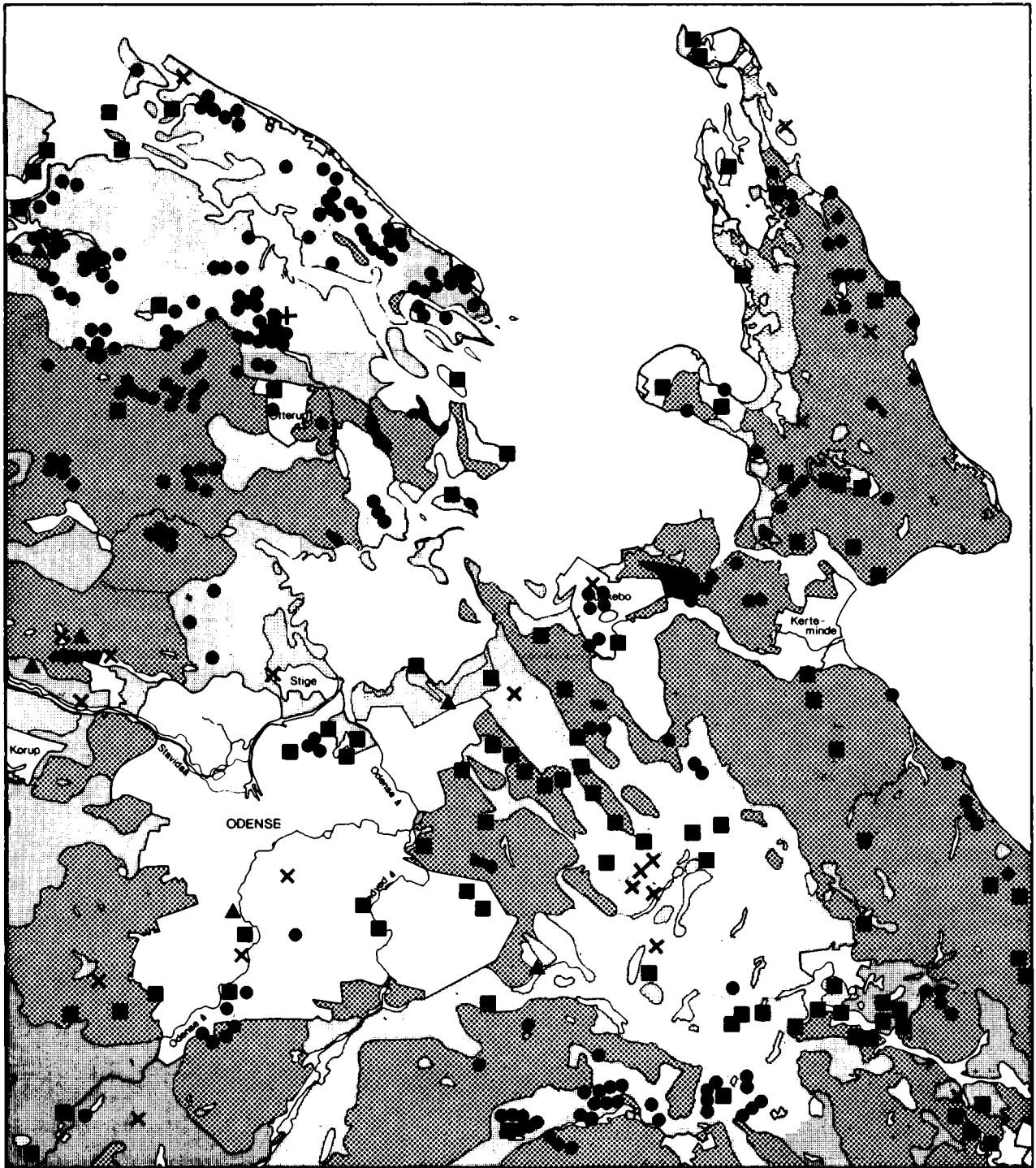
Samtidig hermed kan kornpollen optræde, men da deres pollen er tungere end andre græsarter, vil de altid være underrepræsenteret. Vejbred og rødknæ er særligt spændende; de følger trofast de første dyrkninger. Hvidkløver og rødknæ afslører, at kvæg har græsset i rydninger, efter at pil, ask og birk fik deres chance – formentlig efter en afbrænding af de fældede højskovtræer inden korndyrkningen. Efter de første afgrøder har skoven søgt at genvinde terræn ved buskvækst, men kvæget har holdt den nede, så græsserne kunne nå et maksimum. Skoven gav dog ikke så let op, og hasselbuske spredte sig – passet af bønderne? Højskoven kom igen og lukkede lysningerne, så også hasselen til sidst måtte give op.

Selvfølgelig kunne der være mange variationer i dette forløb – afhængigt af hvor intensiv dyrkningen var, hvor længe man kunne få rimelige afgrøder, og hvor meget kvæg man skulle skaffe føden til. Det er væsentligt at vide, at skoven normalt overtog rydningerne igen efter en vis dyrkningsperiode. Landbrugsteknikken var endnu ikke så veludviklet, at man kunne blive ved at dyrke den samme jord, sådan som vi ellers er vant til at se omkring os.

Egentlig kender vi kun ét landbrugsredskab og det endda kun indirekte – det er ploven. Det er nok sandsynligt, at ploven er et lidt senere tilkommet redskab. Den kræver en vis trækraft og på svær jord vil et spand okser være uundværligt. Det forudsætter en kvægbestand af en vis størrelse, som langsomt måtte bygges op. Det kan have taget nogle generationer. Først omkring 3500 var teknologi og kvægavl vel nået så langt, at det opdyrkede areal kunne udvides væsentligt. Herved opstod endelig grundlaget for den overskudsproduktion, der i første omgang dannede basis for tidens monumenter og anden demonstration netop af overfloden, og som senere blev grundlaget for en befolkningstilvækst.

En bjørneklo var et værdigt smykke for en jæger eller hans kvinde. Fra Dræbyjættestuen, længde 4,7 cm. (Nationalmuseet fot.).

Kvægavl

Kombinationen af tamdyrknogler og korn i de tidligste bondesamfund er vigtig. Den viser et landbrug med både kvægavl og kornavl. I kombinationen ligger nøglen til den følgende udvikling. Dyrene var forudsætningen for en øget kornproduktion og denne igen forudsætningen for en øget befolkning.

Denne kombination er nok uundgåelig i et klima som vort med en kort groetid, der kun tillader én afgrøde, og med en lang vinter, hvor man må tære på forrådene.

Hermed er ikke sagt, at de to sider af landbruget altid var i balance; forholdet mellem dem kan have varieret betydeligt i tidens løb, men er vanskeligt at bestemme ud fra fundene.

Allerede de tidligste fund viser tamkvæget som så forskelligt fra uroksen, at det må have en lang historie som tamkvæg bag sig.

Hvornår uroksen uddøde på Fyn, vides ikke; selv om vi kender ca. 30 skeletfund, er de færreste så komplette eller veldaterede, at spørgsmålet kan besvares entydigt. Måske var der ikke flere, da bønderne kom til Fyn – atter en dyreart mindre, udryddet af mennesket.

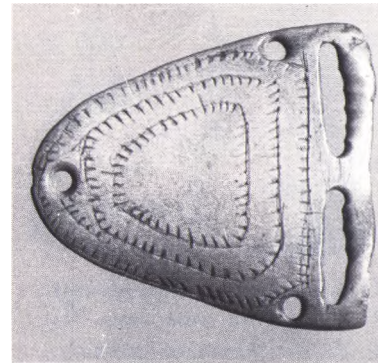
Med koens langsomme reproduktion må kvæget have været en kostbar ejendom, formentlig hele familiens. Når det netop er kvæg, der sammen med får og svin optræder i bøndernes ofringer i søerne, er forklaringen vel den, at man kun spiste kvæg ved specielle lejligheder – når der skulle ofres til guderne, og når der skulle festes; de to ting faldt nok tiest sammen.

Nye redskaber

Bondekulturen udviklede nye redskabstyper for at klare de behov, som agerbrug, mejeribrug o.s.v. indebar. Det klareste skel ses i økserne. Jægernes små kerneøkser erstattes af de efterhånden utroligt effektive og lækre, slebne flintøkser. Vi kender dem til lede fra museernes hylder, og det er ikke uden grund.

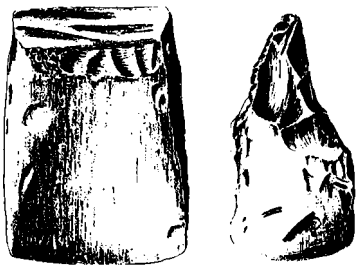
Disse virkningsfulde redskaber var simpelt hen forudsætningen for at drive landbrug i det urskovsdækkede land. Ikke ploven, men øksen var bondens vigtigste redskab i kampen for tilværelsen. Med den skulle urskoven ryddes. Først derefter blev der plads til at så korn og til at græsse kvæget.

Den højtudviklede, slebne flintøkse fungerede selvfølgelig også som tømmerredskab, når der skulle bygges huse, laves redskaber, sættes

Det kraftige slid i den brede ende på dette benspænde må skyldes træk fra snore, men om det var fra praktisk brug på tøjet vides ikke helt sikkert. Fra Drøbyjættestuen. Længde 7,1 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Overfor: Kortet viser yngre stenalders bebyggelse (4000–2200 f.Kr.). Signaturer, se side 39. Igenem perioden skiftede vandstanden betydeligt, og den viste kystlinie er derfor kun en mulighed af flere. Her som ved de andre fundkort skal man være opmærksom på, at det er helt tilfældigt, hvad der er kommet til museernes kendskab. De steder, hvor amatørarkæologer de seneste år har gennemgået landskabet systematisk, vrimler det med nye fund af alle slags. Desuden er kun de fund, der med rimelighed kan dateres, taget med på de enkelte kort. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Knækket under brug eller ophugget for at bruge den sidste stump. Det var de fleste flintøkseres skæbne, og den overgik også økserne her, der er fundet ved Seden af lokale amatørarkæologer. Længde fra venstre 10,6 og 14,1 cm. (Henning Samild tegn., privateje).

Køllehoved af en fint glattet, sort bjergart fra Lunden i Åsum sogn – måske stammer det fra en spoleret stenaldergrav? Diameter 11 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., privateje).

hegn eller laves fartøjer som jægerens »eger«. Der opstod efterhånden en hel serie specialværktøj, mejslers, huløkser o.s.v.

Mange flinteredskaber blev ved at være næsten lige til jægerens – vel fordi formålet blev ved at være det samme. Nye serier opstod derimod inden for den gruppe, hvortil bjergarter var råstoffer.

Vi finder elegant formede køller af vidt forskellige typer og lige så mange forskellige slags stridsøkser. Det er raffinerede, blankpolerede økser med skaftehul, som ikke kan have fældet træer. Til kamp? – og dog; skaftehullet er ofte så spinkelt, at der kun er plads til en kæp; ved alvorlig kamp måtte skaftehullet knække.

Disse tålmodigt formede, blankpolerede køller og økser er snarere symboler (se side 54). Måske er de mandens selvbevidste selvhævdelsymbol, tegnet på hans position i samfundet. Vi kan tænke os lokalsamfundenes ypperste mænd stoltsere rundt med dem, når de skulle på besøg, eller når der skulle festes. Klientellet var nok det samme, som det vi møder i dysser og jættestuer – tidens mægtige –, som vel at mærke ikke skal sammenlignes med senere tiders mægtige, men måles med deres eget samfunds målestok. Det er det, der er så svært.

Mindre eksklusive, men mere nyttige for arkæologien er de mange former for lerkar, som bondekulturen udviklede. Der skulle bruges beholdere til mange formål, mælkefade, grødeskåle, ølkrukker, vandbeholdere, kornsiloer, ostesier, forrådskar. Til grøden blev skeen uundværlig; nu var det slut med de vildes fingerspisevaner, balladen om bordskikken kunne begynde i familierne.

Oftest findes lerkar med sortbrændte madrester; det er ikke noget nyt, at grøden brændte på; stenalderhusmødrene havde bekymringer fælles med senere tiders.

7 · En ny samfundsordning

Bopladser

Overgangen fra jæger- til bondekultur falder i ældre lindetid. Den falder ikke sammen med ændringer i klimaet og til at begynde med heller ikke med større ændringer i vegetationen. Endnu var der ikke så mange mennesker, at de kunne rydde så meget af skoven, at dens karakter ændredes radikalt. De nye bondekolonier har ikke synet af meget, hvis man forestiller sig en flyvetur henover Danmark omkring 3500 f.Kr. Hist og her lå nogle rydninger omgivet af gamle rydninger, der nu var ved at springe i skov igen. Imellem rydningerne lå bopladserne, små og med få huse.

Det lidet, vi ved, taler for, at husene var langhuse – op til 35 m lange, inddelt til familiens behov med fælles arne til madlavning og varme i alrummet, der fungerede som sovekammer, spisestue, lege- og arbejdsrum på en gang. Husets andre rum var vel opfyldt af redskaber, forråd og husdyr. Vi ved ikke, om kvæget stod opstaldet om vinteren, da specielle båse ikke er påvist før yngre bronzealder, og klimaet tvang vel ikke ligefrem til opstaldning. Vintermiddeltemperaturen har ligget omkring 0° (januar).

Bevarede husspor fra denne tid er yderst sjældne; senere tiders aktivitet, navnlig dyrkning, har for længst fjernet næsten alt undtagen flintaffaldet fra redskabsproduktionen og nogle få kasserede redskaber. Det er ud fra den slags fund, mest fra markernes overflader, samt fra de mange gravmonumenter, at vi skal rekonstruere et billede af denne tids bebyggelse og erhverv.

Naturrammen

Et katastrofalt fald i vedbendpollenkurven ved overgangen til yngre lindetid i yngre stenalder omkring 3000 kan afspejle en klimaændring med kolde vintre, for første gang siden klimaet fandt sin balance efter isafsmeltningen. Menneskelig udnyttelse kunne tænkes lokalt at give

De tre små høje ved et af busstoppestederne på vejen til Stenløse er enten dysser eller høje fra yngre bronzealder. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Modellerne på denne og den følgende side viser dyssebyggeri, som det kan være foregået. Modellerne findes i Fyns Stiftsmuseums udstilling. (Modeller: Claus Madsen).

samme udslag i pollenproduktionen som en nedgang i vintertemperaturen.

Vintrene blev nu næsten normale igen, og klimaet kan stadig kaldes varmt; det var i hvert fald så varmt, at vildvin (*vitis silvestris*) kunne gro i skovkanterne. Også varmekrævende dyrearter, der nu ikke mere kan leve i Danmark, fandtes den gang. Men også i denne skønne tid, der tillige omfatter den gyldne bronzealder med sin soldyrkelse, skete der klimaændringer.

Nu var skoven ikke længere selvregulerende; den skulle også tåle menneskets indgreb. Hvor omfattende de var, afhang af den lokale bebyggelses omfang og karakter.

Der var i forhold til jægartiden flere mennesker nu, og de krævede plads til sig selv, til dyrene og til afgrøderne. Landbruget var af en karakter, der også krævede megen plads. Intet tyder på, at man var nået så langt i landbrugsteknik, at intensivt landbrug generation efter generation på samme sted var muligt. Spredte jagttagelser kan tværtimod tyde på et labilt landbrug (se side 45).

Dysserne

Kun det forhold, at gravene – i modsætning til husene – blev solidt bygget af store sten, har bevaret dem i så stor mængde. Eftertidens respekt for disse solide bygningsværker afspejles i det folkelige navn – jættestuer – for de mest udviklede af dem. Står man ved en velbevaret dysse eller i jættestuens mørkekammer, får man også fornemmelse af noget, der var tænkt for evigheden. Langt de fleste af gravene nåede dog ikke så langt, men blev splittet ad i løbet af de sidste hundrede år. Før den tid må vi nok regne med, at overtroen beskyttede gravene mod almuens overgreb. Den forhindrede dog ikke så fornemme personer som Ove Høegh-Guldberg eller Frederik V i at grave i dem. Der findes da også ældre beretninger, der viser, at der allerede længe før folkeoplysningstiden skete slemme ting med både dysser, jættestuer og gravhøje.

Gravene vidner om betydelige evner til at bruge simple materialer, sten og jord, til at lave ingeniørteknisk solide konstruktioner. De bedste har nu stået i 5.000 år! At de ikke altid holdt lige godt, viser en tåsingssk langdysse, der allerede i ældre bronzealder var en delvis ruin. Der var da kun gået 2.000 år siden dens opførelse. Til sammenligning kan nævnes, at der ikke er nogen historisk bygning i Danmark, der har stået længere end 800 år – passet og plejet fra generation til generation!

Gravene viser også en betydelig arbejdsindsats. Ikke enhver lille familie har kunnet magte byggeriet af en langdysse eller jættestue. Hver sten skulle brækkes op af marken eller skoven, transporteres til byggepladsen og omhyggeligt anbringes på plads. De tonstunge stenblokke blev lempet på plads i lodret eller vandret stilling med de simpleste hjælpemidler, immervæk med sikker sans for teknikken ved det.

Til en enkelt langdysse kunne der gå 100 tons sten til kammeret, til højen og indhegning af gravarealet, plus 450 tons græstørv, 55 tons mindre sten, 30 tons ler, 8 tons stenfliser, 22 tons grus og sandsten, 1 ton kalk og sand, halvanden tons hvidbrændt flint. Dertil skal lægges, hvad der gik af energi til at skaffe ler, specielt tilhuggede fliser, til dækning af gravkammeret, den dodes udstyr og det, vi ville kalde gravøllet.

Det er fra disse grave, vi har de bedste oplysninger om datidens teknik og håndværk i form af redskaber, husholdningsudstyr, såsom lerkar, og klædedragten. Det sidste er nu jammerligt lidt, der er ikke bevaret tøjrester, kun ravperler og andet dragttilbehør. Det kunne tyde på, at man har klædt sig i læder, hvilket ville passe med de spinkle spor, der er af vævning. Man holdt får, men om de var uldproducerende, er nok et spørgsmål. Desværre kan man ikke se på knoglerne, om et får er så vidt forædlet, at det producerer en god uld med tilstrækkeligt lange dækhår. Fra hele stenalderen har vi kun et par (formodede) vævevægte.

Holder vi os til læderdragten, må forudsætningen have været et

De kølleformede ravperler er udmærket egnede til at lukke okselæderdragter med. De fungerede formentlig som »bærepindene« på nutidens duffelcoats. Fra Drøbyjættestuen, den længste 4 cm lang. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Fiskekrogene af ben kunne ligefrem være elegante som disse fra Sønder sø. (Nationalmuseet fot.).

forholdsvis stort kvæghold. Det var også nødvendigt, hvis agerbruget skulle drives nogenlunde effektivt d.v.s. med pløjning.

Selvfølgelig kan man bruge en hvilken som helst trækraft foran arden, så let er den, at den på let jord sagtens kan trækkes af et par mand- eller kvindfolk – ligeberettigelse i så henseende er ikke noget nyt begreb. På tungere jorder er en mere stabil trækraft nødvendig – stude eller okser vil være det normale de steder, hvor heste ikke var til stede. Det var de ikke i Danmarks yngre stenalder, i hvert fald ikke i tam tilstand. Derfor var oxen den nærmeste mulighed.

I mosernes støvkornsaflejringer viser pollendiagrammerne også udstrakte overdrev i løbet af den yngre stenalder. Her og i skoven kunne kvæget formentlig græsse frit i lysningerne, men selvfølgelig under opsyn for at beskytte det mod skovens rovdyr – endnu var der jo både bjørne, ulve og lossere i lindeskovene.

En pudsigt bivirkning af bøndernes behandling af urskoven var, at de vilde dyr fik bedre livsbetingelser. De kunne bedre trives i den mere åbne skov, der efterhånden blev resultatet af de gentagne rydninger til marker og græsarealer. Kort sagt, ved at skaffe sine egne dyr bedre levevilkår, hjalp mennesket konkurrenterne vildsvin, hjorte, bjørn og urokse. At man ikke fandt sig passivt i konkurrencen, viser knogler af disse vildtarter på bøndernes bopladser og den kendsgerning, at urokse og bjørn efterhånden udryddedes.

For bønderne gjaldt det naturligvis om at skaffe deres egne husdyr føden. Med skoven som en stor og stabil reserve og i et stabilt klima var forholdene nok ikke værst. Svinene kunne gå på olden i skovene, kvæget græsse og æde løv i lysningerne og de gamle lysninger, der var ved at gro til igen, mens fårene kunne udnytte strandengene.

Bebyggelsen

Det er karakteristisk, at bebyggelsen holder sig i en passende nærhed til kysten. Det er ikke mange fynske dysser, der ligger mere end 6 km fra de nuværende kystlinier, og bopladserne holder sig inden for den samme zone. Dette forhold er formentlig praktisk begrundet.

På samme måde som jægerne forud udnyttede også bønderne havets goder. Vel var de først og fremmest bønder, med nok at se til hos dyrene og på markerne, men at lade god mad ligge uudnyttet hen for næsen af sig passede ikke en omverdensbevidst kultur som oldtidens.

Derfor finder vi tit bøndernes fangst- og fiskepladser de selvsamme

steder, hvor jægerne før boede. Her kunne man f.eks. i Klinte strands lave fjordvand fange sæler, fiske og samle muslinger, ganske som jægerne gjorde. Det var næppe sådan, at der boede en fisker- og fangerbefolkning herude ved kysten hele året, snarere drejer det sig om en sæsonbeskæftigelse, hvor en gruppe af bønderne om sommeren tog til kysten og fiskede og fangede der. Muslingerne holdt ikke til lang transport, men fisken kunne vel tørres som sælkødet og bringes hjem til bopladsen ved markerne med tran og skind.

Overskud

Det forhold, at man fandt det rimeligt at anvende så megen energi på opførelsen af gravanlæg, der ikke var beregnet som fællesgrave for hele befolkningen, tyder på et samfund med overflod – i hvert fald af tid og arbejdskraft. Tilværelsen har ikke været så streng, at der ikke blev tid til uproduktive sysler. For os forbenede materialister forekommer det uøkonomisk at bruge tid og kræfter på store gravanlæg, der jo ikke forbedrede produktiviteten, ja ikke engang var anlagt på bekæmpelse af arbejdsløsheden – et i øvrigt for datiden ukendt begreb.

De store stengrave udtrykker ikke blot samfundets økonomiske formåen og datidens holdning over for døden; de udtrykker også noget om samfundets sociale opbygning. Intet tyder på, at de gravlagte var arme, tværtimod fik de deres personlige ejendele med – dels tøjet med tilhørende smykker, dels våben og redskaber, dels mad og drikke til det nye liv.

Det var vigtigt at sørge for, at de døde blev, hvor de var, og ikke blandede sig i de levendes affærer. De døde eksisterede fortsat og kunne blive ubehagelige, hvis man ikke holdt dem tilfredse ved jævne mad- og drikkeforsyninger; de skulle stadig have del i familiens overskud. Det fik de gennem de ting, der hensattes ved gravene eller blev stukket ind mellem dyssernes randsten.

Dysserne blev på den måde faste holdepunkter for bygdernes ofte flyttede bopladser; forfædrene i gravene kunne stadig opfattes som delagtige i de levendes tilværelse. Dysserne var så at sige de levendes skøder på jorden.

Den del af stenalderen, der ligger mellem jættestuernes tidsalder og dolktiden, er dårligt kendt på Fyn. De tre bjergartsøkker er fundet ved Borreby i Bellinge sogn og stammer nok fra ødelagte enkeltgrave. Den største er 16,5 cm lang. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., privateje).

Håndledsbeskyttere af skifer som denne fra Næsby er sjældne. De tilhører tiden lige før dolktiden (2400–2200 f.Kr.); ellers klarede man sig vel med organiske materialer. Ikke alle arkæologer er enige i skiferpladernes brug ved bueskydning. Længde 9,1 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Elmetræshjulet fra Nonnebo mose er den ældste fynske køretøjsrest. Det stammer fra tiden umiddelbart før bronzealderen. Diameter 63 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Forskel på folk

De gravlagte i stengravene kan være efterkommere af de mænd, der byggede monumenterne i et forsøg på at markere deres egen og deres families position i det lokale samfund. Der er andre tegn på den samme tendens i de første metalgenstande, der allerede nåede Danmark på netop den tid og stundom kom med i gravene. De enormt flotte og store stenøkser, som blev ofret til de højere magter på linie med madofrene i søerne, vidner også om disse forhold. Alt er udtryk for et samfund, der producerede så meget, at luksusvarer kunne erhverves ude fra den store verden og ødes bort til de døde eller til guderne. Dengang har man selvfølgelig ikke opfattet disse handlinger som ødsle, men som uhyre givtige investeringer i fremtiden. Formålet var at sikre de levendes tilværelse mod ubehagelige overraskelser i form af onde ånder, misvækst eller kvægsygdomme. Også demonstrationen af sin egen status må anses for et væsentligt motiv bag disse handlinger.

Befolkning

Med indførelsen af landbruget blev der flere mennesker pr. kvadratkilometer – de steder, hvor bebyggelsen koncentreredes. Ser vi på et Fyns-kort over periodens fund, er de nemlig ikke ligeligt fordelt. Der er områder, der er så godt som fundtomme, og fundtomheden behøver ikke blot at aftegne manglende interesse for arkæologi i nutiden. Den er formentlig i høj grad udtryk for netop datidens bebyggelse. Der, hvor der ingen fund er, strakte urskoven sig formentlig urørt, bortset fra de strejftog og jagtekspeditioner, som foregik langs vandløbene. Skoven forekom nok lige så farlig, som junglen gjorde det for nyere tids opdagelsesrejsende i Afrika.

Andre steder og navnlig ved Fyns kyster hober fundene sig; dysser, flintøkser, bopladser, offerfund o.s.v. Her har befolkningen været ganske tæt og dannet et net af bopladser med tilhørende marker, græs- og skovarealer. Konflikter kunne selvfølgelig opstå mellem naboer om retten til et skovområde, men formentlig har man haft ganske nøje rede på, hvem der havde ret til landet, både til det dyrkede og det vilde.

Med den relativt tætte bebyggelse kom folk i nærmere kontakt med hinanden. Det lokale er nu ikke det mest iøjnefaldende; mere påfaldende er den store lighed mellem ikke blot flintøkser og stenredska-

Flintdolken til venstre ville være på højde med Hindsgavldolken, hvis ikke spidsen var brækket af. »Den hvide doktor« var ikke bleg for at reparere på oldsagerne, så han har filet den pønt til i spidsen. Den lille dolk i midten viser, hvor nænsom man var med at bevare og ophugge dolkene, når de knækkede; den er fra Hollufgård. Dolken fra Brændekildegraven (til højre) tilhører den ældste type. Længde (fra venstre): 28, 16 og 32,8 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

ber, men også mellem lerkartyper og deres udsmykning i de forskellige landsdele. Fyn og Sydøstjylland har f.eks. mere indbyrdes lighed, end Fyn og Sjælland har det. Storebælt har også dengang været et større skel end Lillebælt. Hvordan folk vedligeholdt kontakterne tværs over havet og uden om skovbarriererne, ved vi ikke. Vi kan blot aflæse kontakten i genstandene og i særprægede detaljer i gravarkitekturen. Disse ligheder i de fysiske levn modsvarede sikkert af ligheder i sprog og opførsel og i de mange sider af kulturen, som vi nu ikke kender – opdragelse, leg, religion, træhåndværk, kurvemageri, læderarbejde, husbyggeri, landbrugsredskaber, landbrugsteknik og meget andet.

Med kontakterne kom også ulemperne. Risikoen for sygdoms-spredning både blandt mennesker og husdyr øgedes med den tættere bebyggelse og med de vide kontakter. Fremskridtets onde spiral var for alvor begyndt, de mørke sider erkendes først, når ulemperne begynder at genere for alvor, og det er for sent at lave om på fremskridtet.

I denne grav fra Elmelund i Brændekilde blev en mand gravlagt med sin flintdolk, der lyser klart midt i billedet (dolken ses ovenfor). Formentlig har der været en trækiste inde i stenkisten. Graven er 2 m lang. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

8 · Videnskabens indtog

På denne og den følgende side ses et lurpar fra Tellerup på Vestfyn, det eneste bevarede fynske lurfund. Bedre støbeteknik gives ikke. Lurernes længde er 217 cm. Luren herover har siden 1750 hængt på Wedellsborg og er landets eneste privatejede lur. (Nationalmuseet fot.).

Metallteknik

Metaller havde været i brug i Europa gennem 1.500 år, da metalalderen endelig slog igennem i Danmark, og man nåede til selv at kunne fremstille smykker og våben i kobber og bronze. Da fremstillingen krævede kendskab til fysik og kemi, markerer bronzealderen også et spring i udviklingen. Nu fremstod der mennesker med særlig viden om tekniske processer, en viden der gik ud over den, der krævedes for at producere den daglige føde.

Til den fødefremstillende masse af befolkningen kom en lille gruppe teknikere – de første eksperter – atter et skridt mod nutidssamfundet. Det mærkelige ved bronzealderen er, at den tilsyneladende ikke efterlod sig blivende spor i form af fornyede og forbedrede redskabsformer.

Egentlig begyndte metalalderen allerede i den del af stenalderen, som vi kalder dolktiden, men først omkring 1500 f.Kr. havde den slået fuldt igennem.

Videnskab tales der her om. Grunden er, at støbemestrene har vist en så fin beherskelse af metallernes muligheder, at forudsætningen må være en eksperimentelt begrundet viden, der videreførtes mundtligt. Det har selvfølgelig ikke været videnskab i vor forstand. Udøvelsen har været forbundet med megen mystik; støberne har nok gjort, hvad de kunne for at bevare et overnaturligt skær over deres handlinger og vel også selv troet på gudernes medvirken i de forandringer, som metallerne gennemgik under støbningen. Myten om støbningens utrolige kunst har haft god grobund i et samfund, hvor fornuften var underlagt styring fra overnaturlige magter.

Sært må det have virket, når støbeformen blev slået i stykker, og smykket skinnede forlokkende.

I løbet af bronzealderens tusind år skete der en stærk udvikling af smykker, våben og ornamentik samt bronzeteknik, men da bronzealderen var forbi, blev der kun nogle rudimenter tilbage – en forflov

bronzeteknik og andre traditioner, der optoges i den følgende periode, men også kendskabet til fysik og kemi overlevede. Måske er jernalderens langhus det eneste virkelig livskraftige element i bronzealderen! Det ses endnu som det enlængede husmandshus.

Når det gik så underligt, er en hovedårsag nok, at bronzekulturen var og blev en elitekultur, en overbygning på bondekulturen. Denne overbygning er utænkkelig uden et overskud af ressourcer til at skaffe metallerne og til at føde bronzestøberne. Da dette overskud opstod allerede langt tidligere, er bronzealderen blot kulminationen på en udvikling – det for os så strålende udtryk for Nordens guldalder.

Vel sivede bronzen efterhånden ud til befolkningen, men noget hverdagsmetal blev den aldrig. Der var egne, hvor man erstattede bronze med ben til f.eks. dragtnålene; ligne skulle de, men mere end en bleg afglans kunne de ikke give.

Bronzestøberne producerede fornemt formede og udsmykkede våben og smykker, men forbløffende få redskaber til andet end smedens eget brug. Det var eksklusive ting: Lurerne er nok de mest overbevisende udtryk for disse støberes mestrings af teknik og formsans. Kendskab til metallens kemi og evnen til at forme millimetertynde elementer i en lydefri og brugbar helhed gik her op i en højere enhed i de parvis fungerende musik- og kultinstrumenter.

Ser vi på museernes skatte, forekommer de så overvældende, at vi overbevises om bronzekulturens betydning. Prøver man at analysere fundenes mængde og antallet af mennesker og periodens længde, bliver resultatet ikke slet så entydigt. Metalmængden blev udnyttet til størst effekt; tyndt gods, men svulmende former gav indtryk af fylde og udtrykker formgiverens evne til at tilfredsstille kravet om størst virkning med mindst metal.

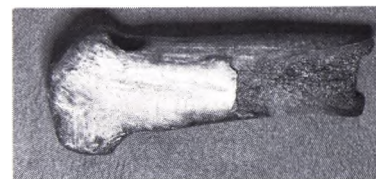
Statussymboler

Det er sandsynligst, at bronzerne blev lavet for samfundets overklasse og brugt af denne til at demonstrere dens position – status – over for de andre. De blankpudsede, skinnende gule metalsmykker og våben har nok kunnet virke imponerende over for de grupper, der vidste, hvor mange køer der gik til at skaffe metallet til et bronzesværd eller til en guldring.

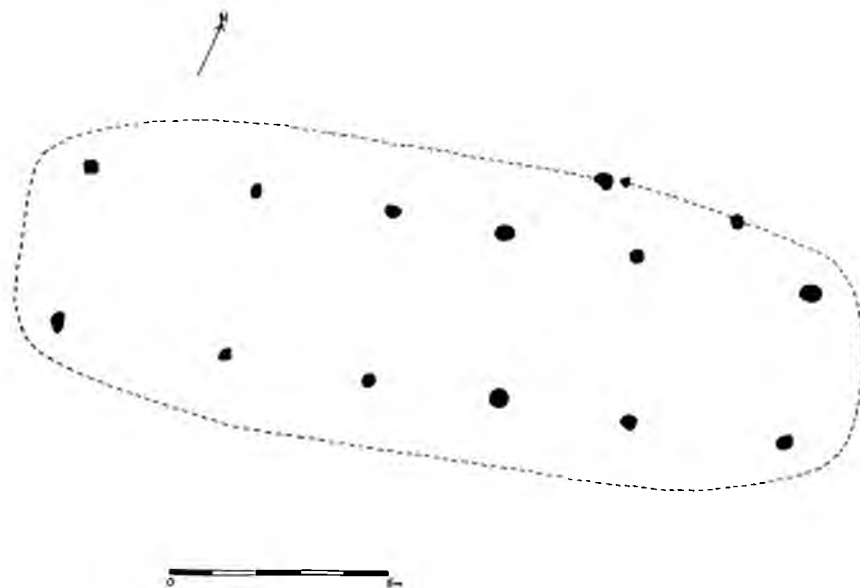
I samme retning taler de stedvis enorme gravhøje, der stabledes møjsommeligt af græstørv over de privilegerede klassers døde. Lusehøj på Sydvestfyn er et godt eksempel herpå. Også Odenseegnen har

Gamle prøvede materialer kunne stadig bruges af menigmand. Denne hjortetaksøkse er fra en bronzealdergrube på universitetsområdet i den sydøstlige bydel. Øksen er flækket under hug fra æggen. Den har bagtil et skafthul. Længde 19,5 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Plan over det første bronzealderhus fra Odense. Kun de tagbærende stolper var bevaret plus et par ude i den formodede væglinie, som her er stipleet. Huset fremkom ved udgravning inden nedgravningen af naturgasledningen i Højby. (Fyns Stiftsmuseum).

Bronzealderens keramik er ikke periodens mest yndefulde produktion. Dette forrådskar fra bopladsen ved Vester Kærby viser den karakteristiske ru overflade og også den simple formgivning. Ca. 1100 f.Kr. 41 cm højt. (Eigil Nikolajsen fot., Fyns Stiftsmuseum).

haft sine storhøje; endnu ses pæne ved Lumby (Møllerens høj) og ved Fangel ved Odense å; en hel gruppe ligger ved Borreby og i udpløjet tilstand kan de ses langs åen ved Bellinge mellem gartnerierne krystalpaladser.

Hus og hjem

Højene er endnu de bedste vejvisere til bronzealderens bebyggelse. Bopladserne er sværere at finde. Det er da også ved tilfældigheder, at der i de seneste år er kommet bopladsere frem. De viser en fynsk byggeskik meget lig den fra Vestjylland kendte med langhuse lagt øst-vest og bygget af store stolper til at bære tag og vægge. Selve arealet i husene var normalt mellem 70 og 180 m². I den ene ende holdt familien til om ildstedet, mens den anden ende vel bugnede af forråd og vrimlede med får og lam og andre husdyr i gode tider – og gabede dobbelt tomt i onde tider. Væggene var af grundigt æltet ler klasket op på et gitter af vidjer og stolper. Fra Voldtofte kender vi rester af en smukt pudset, lerklinet væg, kalket og malet i sort og rødt. Atter et eksempel på at fortiden var betydeligt farverigere, end vi i vores sort-hvide fantasi forestiller os. Selvfølgelig skinnede ikke alle huse hvidt og farvestrålende i solen. Farverne har nok været en slags skilt: Her bor høvdingen, han som tolker folkets ønsker for guderne, han som sørger for dets vel i tunge tider. Fordi magt er betroet ham, har han ret til magtens symboler.

Landskab

Bronzealderens landskab var stadig skovklædt, mestendels af en let, lysåben skov med overdrev og buskadser, men det ville være synd at påstå, at vi ved for meget om denne tusindårige periodes landskabsudvikling – navnlig ikke på Fyn.

På den lave halvø ved vejkrydset Kertemindevej-Over Kærby lå en bronzealderboplads. Her har fjorden nået ind til halvøens fod, så der var nem adgang til fjorden. På bakken og indad mod land var der plads til bopladsen og markerne, så man kunne leve en både-og-tilværelse som bønder og fiskere, noget i stil med hvad vi fra senere tider kender f.eks. fra Limfjorden. De samme muligheder eksisterede ikke på det flade terræn ved universitetet eller ved Ørnfelt, hvor andre boplads er nylig er lokaliserede. Her har man boet på og vel også dyrket stiv lerjord – i strid med hvad de lærde præker.

Halvdelen af knoglerne fra møddingshullerne var fra kvæg, den anden halvdel omfatter får, hest, svin og hund og jagtvildt som kronhjort og vildsvin.

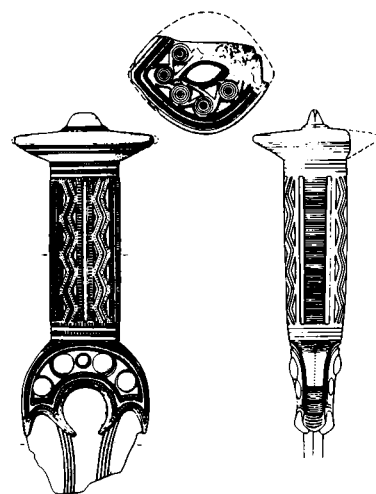
Heller ikke dette paradys var uden slanger. Naturvidenskaben har vist, at der f.eks. midt i ældre bronzealder højsommer kunne forekomme så kolde og våde mellemspill, at lokale katastrofer medførte store oversvømmelser. Selv kæmpeegene i datidens lysåbne skov bukkede da under. Hvor lokale disse ulykker har været, ved vi ikke; mulighederne for at iagttage dem er alt for sjældent til stede.

Affald

Naturligvis foregik der en masse på bopladsene; de fleste aktiviteter efterlader sig blot normalt ikke spor, som kan genfindes. Det er kun de grovere indgreb i undergrunden, der endnu kan gemme sig under nutidens marker. Navnlig huller gravet for at skaffe sand og ler til husbyggeriet og lerkarproduktionen er let genkendelige.

I affaldslagene ligger knogler fra de spiste dyr, rester af lerbeholdere fra husholdningen, kasserede redskaber, biprodukter fra flinttilhugningen, træ fra bål og fra ødelagte redskaber o.s.v.; selv rester fra planter kan i heldige tilfælde genfindes.

I yngre stenalder, bronzealderen og i jernalderens første tusind år erstatter gruberne jægernes køkkenmøddinger som leverandører af de fleste rester fra den daglige tilværelse.

Bronzesværdet var mandens vigtigste statussymbol. Derfor blev der ofret megen omhu på udformningen og udsmykningen navnlig af sværdfæsterne. Rillerne har været udfyldt med harpiks. Ca. 1200 f.Kr. Gravfund fra Egegård ved Biskorup, grebets længde 10,5 cm. (Efter Aner og Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit . . .).

To affaldsgruber er her delvis udgravet, delvis snittet; fra bronzealderbopladsen ved Vester Kærby. Gruberne fyldtes efterhånden med køkkenaffald, aske, ituslagne ting, madrester – alt det, vi kører på lossepladsen i dag. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Igennem hele metalalderen var armringe meget yndede smykker. Denne bronzering er gravet op nær en høj ved Rågelund og stammer sikkert fra en ødelagt urnegrav. Ca. 600 f.Kr. Diameter 7 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

På kortet overfor ses bebyggelsen i perioden 2200–500 f.Kr. Signaturer, se side 39. Det vides ikke, hvor kysten lå i bronzealderen; den viste kystlinje er således gæteri. Fremfor alt mangler der givetvis en masse bopladser på dette kort, men også gravhøje overses nemt, når de har været nedpløjet i generationer. Det kan være svært at skelne præcist imellem en dysse og en bronzealderhøj alene på ydre kendetegn, så derfor kan nogle af punkterne på kortet side 46 egentlig høre hjemme på dette kort. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Madlavning

Madlavningen foregik vel normalt på ildstedet i huset, men en speciel form for madlavning foregik i jordovne. Det er huller, hvori glødende sten afgav deres varme til de stege, der nok var hovedbestanddelen af festmaden. Jordovnene (kogegruberne) findes i klynger på særlige dele af bopladserne, medmindre de ligger militærisk præcist udlagte i lange rækker på specielle festpladser som den ved Rønninge Søgård med mindst 500 jordovne. Sporene efter en enorm fest eller efter årligt gentagne fester? En bronzealderens samlingsplads noget lig middelalderens herredsting eller stenalderens Sarupanlæg?

Bebyggelse

Endnu er der ingen sikre beviser for, at bronzealderens bebyggelse havde landsbykarakter. De fleste bopladser synes at have rummet ret få husholdninger, men store pladser kendes også – datidens administrative og økonomiske centre?

Der har nok været betydelige lokale forskelle, forhold som jordbund og terrænform har begrænset produktionsmulighederne, og samfærdselsmulighederne må have betydet meget for et så udadrettet samfund som bronzealderens. Alle metaller skulle jo hentes langvejs fra gennem de enkelte lokalsamfunds nabokontakter.

Befolkning

Bronzealderen er en tid med et meget fyldigt gravfundsmateriale fra højene. En af mulighederne for at få noget ud af det, er at prøve at beregne folketallet. Der er mange faldgruber, som jeg ikke skal trætte med, og det bliver en ligning med mange ubekendte. Derfor er det nok rimeligst at sætte ydergrænser for det sandsynlige snarere end et enkelt tal. Ud fra gravhøjene og ud fra kendskabet til, hvor mange grave de normalt indeholder, når vi et tal, der ligger mellem 5.000 og 8.000 mennesker på Fyn med øerne.

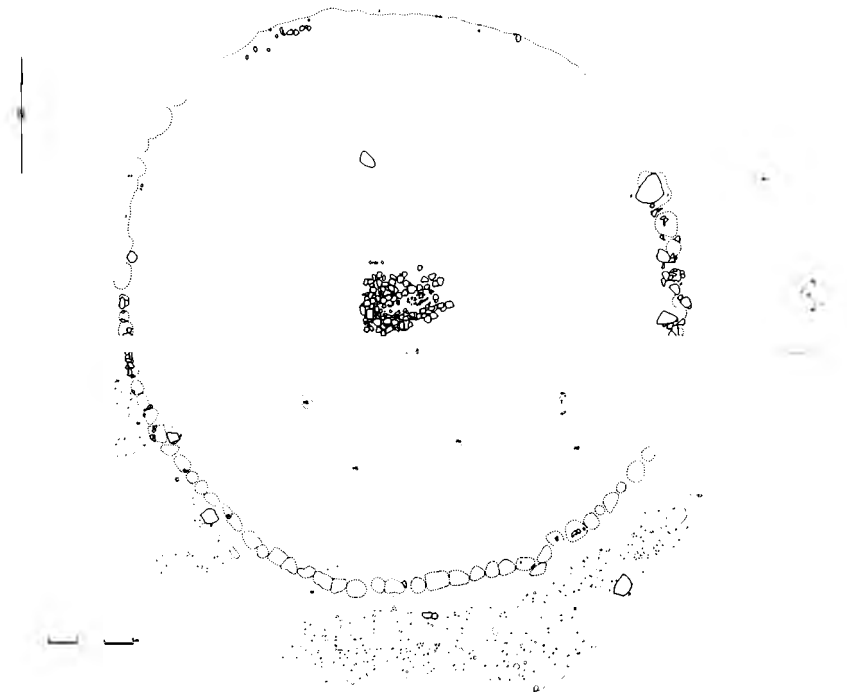
Der er næppe grund til at formode radikale ændringer i livslængden eller i familiestørrelsen i forhold til den udviklede bondestenalder. Hverken klima eller dyrkningsmåder synes at have ændret sig meget fra den foregående tid.

Der er ikke gravet synderligt meget i Odenseegnens høje, og hvis der er gravet, er det foregået så tidligt, at oplysningerne er få og

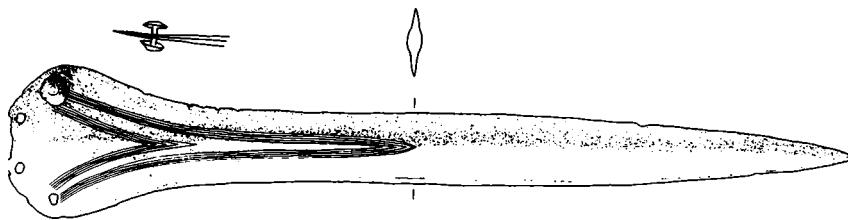
Denne stenlægning rummede i bronzealderen en egekiste. Af den gravlagte var kun tandemaljen tilbage; ingen gravgaver var bevaret til nutiden. Graven lå i centrum af en høj nord for Skibhusskoven. En plan over gravhøjen ses til højre. Af randstenene var ganske få tilbage; hullerne efter de øvrige er indtegnet på planen. (Fyns Stiftsmuseum fot. og tegn.).

Denne lille kvindefigur fra Fangel Torp er kun 6,5 cm høj. Synderlig velformet er den jo ikke, men formentlig alligevel en lille gudestatuette med halsring og øreringe. Armstillingen udtrykker ærefrygt. (Nationalmuseet fot.).

utilstrækkelige og mere interessante for arkæologiens historie end for en kulturhistorisk tolkning. Der er typiske mands- og kvindegrave med de skiftende århundreders karakteristiske former. Fundene viser en jævn velstand, ikke noget exceptionelt som centret nord for Helnæsbugten omkr. 800 f.Kr.

Alligevel er Odense fjord flankeret af tre fund af de pragtfulde guldskele fra yngre bronzealder. Det ene fund er fra Ejbylund på Bogensekanten, det andet fra Midskov på fjordens østside, det tredje fra Mariesminde ved Rønninge mod sydøst. Disse guldkar, i de to sidste fund forsynet med hestehovedafsluttede håndtag, opfattes som inventar til kulthandlerne i de naturhelligdomme, som sikkert eksisterede rundt omkring på øen. Er det tilfældigt, at der kun er 3,5 km mellem guldskele fra Mariesminde og den store »festplads« ved Rønninge?

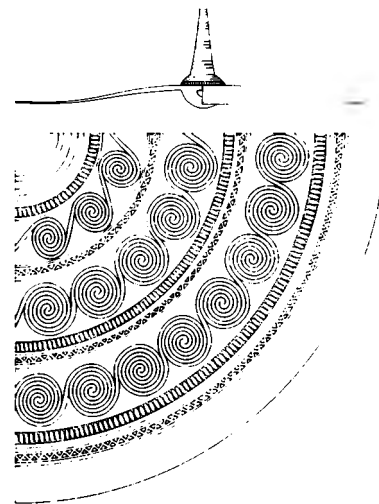

Kult

Også de mange jordfaste sten, som isen havde efterladt, med senere indhuggede skålformede fordybninger, hører med i den kultiske sfære. De afspejler vel en naturbunden kult af sten, træer og vand som besjælede dele af universet.

Også de ikke helt få bronzegenstande, der er gravet op af tørvemoserne i tidens løb, opfattes som led i religionsudøvelsen. Det kan være sæt af kvindesmykker, ofte hele udstyr, der viser os de velstående kvinders festskrud, skinnende og blinkende i ornamenternes rige spil.

Ved Fangel Torp stod i kanten af mosen det offer, der indeholder flest bronzegenstande. Et virvar af kvindesmykker, kornsegle, itubrækkede sværd, støberester o.s.v. placeret i og omkring et hvælvet kvindebæltesmykke. Her synes de normale smykkenedlægninger og nedsætning af et metallager at være blandet. De ødelagte ting repræsenterede jo lige så stor værdi som de nye – de kunne smeltes om til nye og moderne genstande. Var det hele bopladsens metallager eller en enkelt husstands, der her blev ofret for at holde ulykkerne borte?

Foroven til venstre ses en kort sværdklinge fra Odense å i nærheden af Fangel. Formentlig et offer til åen (?) fra omkring 1700 f.Kr. Længde 42 cm. (Claus Madsen tegn., privateje). Kvindens smukkeste udstyr var ubetinget de store skiver, der blev båret i bæltet på maven. Her var den mykenske spiralornamentik på sin plads. Fra en kvindegrav i en høj på Kratholm gård, diameter 18,3 cm. Øverst et tværsnit, derefter et udsnit af ornamentikken. (Efter Aner og Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit . . .).

Fra Lundsgård stammer denne istidsblok med skålgruber og indhuggede riller. Det er svært at se noget egentligt billedligt motiv i tegnene. 66 cm bred. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

9 · Igen på egne ben – jernet

Klima

Ved bronzealderens slutning ca. 500 f.Kr. ændredes klimaet på ny. I højmoserne kan en serie af sådanne klimaændringer registreres, idet fugtige og kolde perioder efterlader en anden slags tørv end det indtil da normale, tørre og varme klima. Her kan det ses, at de våde afsnit indtræder med forbløffende regelmæssighed, med ca. 520 års afstand.

Den mest virkningsfulde er nok den klimasvingning, som indtræder omkring 600 f.Kr., den der oftest ses anført som den store forværing – årsagen til den mytiske »fimbulvinter«. Dens virkninger på bebyggelse og landbrug anså man for så katastrofale, at de lette jorder måtte opgives. Både denne svingning og en anden omkring 400 e.Kr. og 1200 e.Kr. synes at have været så omfattende, at de også gav sig udslag i de nordskandinaviske gletschere, der i disse perioder trængte frem.

Klimaet påvirkede naturligvis skoven, idet de enkelte træer stiller forskellige krav til temperatur, jordbund og fugtighed. Linden kan ikke tåle kolde somre, og der skal ikke mange til for at dræbe de unge træer. Når linden svækkes, får bøgen sin chance. Den trives ved kolde og våde somre, og også på de lette jorder kunne eg og bøg bedre klare sig under de nye forhold. Heller ikke i de egne af landet, hvor somrene måske holdt sig varmere, kunne linden klare sig – her var det menneskets rydninger og hugst, der skaffede eg og bøg bedre vilkår.

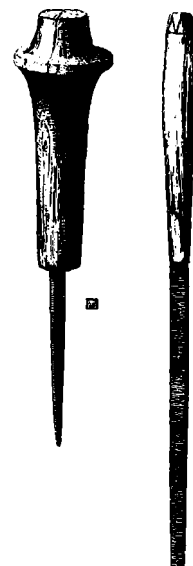
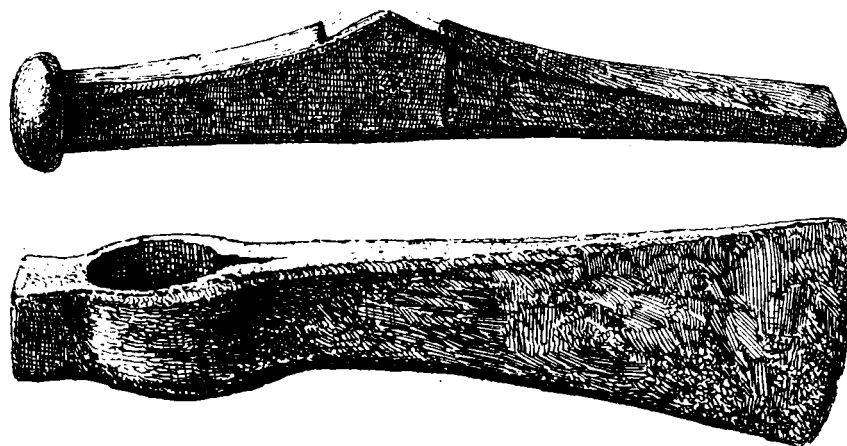
Helt havde jernalderbronzestøberne ikke glemt den gamle kunst, som denne såkaldte kronering fra Illemose ved Rynkeby er et godt eksempel på. Diameter 17,8 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Nationaltræet bøgen

Bøgen dukkede op i bronzealderen, men vandt først frem i jernalderen, hvor den fik sin chance på gamle marker og overdrev.

Det var altså mennesket, der skabte grobund for vort nationaltræ – et smukt eksempel på, hvordan mennesket allerede tidligt kunne gribe ind i naturens gang.

Jern

Jernets komme var som bronzens en langsommelig affære. Først indførtes enkelte små smykker, senere større jernting, og i løbet af bronzealderen lærte man sig at behandle jernet. Knive med jernklinge og bronzegreb kunne f.eks. forekomme. Dette overfladiske kendskab til jernets egenskaber var bare ikke tilstrækkeligt, når jernet skulle bruges til væsentlige dele af udstyret, først smykker, så våben og til sidst daglige redskaber som økser og plovskær, save og file.

Krisetid

Bronzealderens slutning må have lignet vor energikrisetid. Man opdagede først, hvor afhængig af tilførsler udefra man var blevet, da disse tilførsler svigtede. Dengang var det, fordi man i de traditionelt bronzevareeksporterende områder sydpå var gået over til fuld jernteknologi. Det nye metal var nemmere at få fat i, fordi det findes flere steder end kobber og tin, og var billigere at udvinde trods det store arbejde med at rense malmen. Det blev nu nemmere at fremstille forbrugsvarer, og deres form blev gjort simplere for at passe til smedens arbejdsgang.

Forsyningskrisen må have virket katastrofal, i hvert fald for overklassen, der ikke længere kunne opholde sin prestigefremvisning af blanke bronzer. Hvor meget krisen betød for almindelige bønder, er nok et andet spørgsmål, da de i forvejen klarede sig stort set uden bronzer ud over enkelte smykker eller småredskaber.

Blandt de talrige fund i Vimosen var bl.a. et smedehammerhoved (øverst til venstre, længde 19,5 cm) og en håndmedet økse. Det var økser af denne karakter, der banede vejen for jernalderens åbne landskab. Herover til højre ses en jernfil (længde 27 cm) og en syl (længde 21 cm), der nok kunne være nødvendig, når der skulle arbejdes i læder, f.eks. med bæltter, sværdgehæng og den slags. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet).

Denne jernnålbolt til forskelligt smedearbejde er fra Vimose. Højde 15 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Profil gennem en formodet smelteovn fra tidlig jernalder – fra en boplads ved Skellerup. Den lerforede grube har været udsat for meget høje varmegrader og er næsten smeltet selv. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

En ny teknologi

Begrundelsen for at få den fuldt udviklede jernteknologi til landet var således i høj grad til stede, og der er næppe tvivl om, at det var bronzealderhøvdingenes efterkommere, der sørgede herfor. Det var dengang så heldigt, at der til erstatning for de indførte metaller lod sig finde et lokalt råstof, så forsyningssikkerheden kunne tilgodeses. I sure aflejringer var dannet – og dannedes gradvis – den såkaldte myremalm. Ved en speciel, besværlig og energikrævende proces lod myremalmens indhold af jern sig udsmelte. Man har prøvet at genskabe processen, men det holder hårdt; der skal forbrændes 10-15 kg trækul og bruges ca. 4 kg myremalm for at få 1 kg jern, der kan smedes videre til redskaber. 1 kg smedjern kostede mellem 180 og 365 timers arbejde efter nyere beregninger.

Det kan derfor ikke undre, at det tog tid, inden man fik hele produktionen sat sådan i system, at tilstrækkelige mængder af større redskaber og våben kunne produceres. Det er også karakteristisk, at det længe var smykker og våben, der blev smedet – statussymboler ganske som i bronzealderen.

Nye gravninger i Jylland viser, at udsmeltningsprocessen var i gang allerede kort efter 500 e.Kr., i tilknytning til store midt- og vestjyske myremalmlejer. På Fyn er der ikke så store myremalmflejringer; her blev produktionen en anden, vel snarere knyttet til de enkelte bopladser. Det ser ligefrem ud til, at bopladserne blev lagt i nærheden af myremalmforekomsterne. Måske er dette baggrunden for den enorme bebyggelsesekspansion, der f.eks. kan observeres i Odenses sydlige udkant (se side 78).

Tørvegravning

Et andet udslag af energikrisen fremgår af tørvegravningen. Fra ældre jernalder har vi de første vidnesbyrd om regulær tørvegravning. Tørvene var ikke så pæne, som dem vi fik under krigen, men små knugede klumper. Det ligger nært at tænke, at det var jernproduktionens store energibehov, der førte til tørveproduktionen. Dens omfang tyder netop på, at det var til afhjælpning af lokale behov i de enkelte landsbyer. Trækulssvidningen må have haft et betydeligt omfang og kunne nok sine steder få uheldige følger, når skoven blev hugget for tæt og efterfulgt af en for intensiv dyrkning og græsning på de lette jorder. Også på Fyn kan dette sine steder være blevet et problem.

Landsbyen

Århundrederne før Kristi fødsel bød også på andre nyheder. Landsbyen er med sikkerhed konstateret i Jylland og er fra nu af den dominerende bebyggelsesform i store dele af Danmark – formentlig også på Fyn. Vi har blot haft svære problemer med at få tag i den del af bopladserne, der tæller – husene. Der er lokaliseret snesevis af bopladser og gravet på de fleste, men næsten altid blev resultatet det samme: Gruber med køkkenaffald. Det var i og for sig godt nok; det smadrede køkkenudstyr gav fine dateringer, da keramikken hastigt skiftede præg igennem jernalderen – i modsætning til bronzealderen.

Uden sikker bestemmelse af husenes antal og karakter kan en bopladser ikke klassificeres som enkeltgård eller landsby. Længe var den bedste plads Lundsgård nord for Åsum, hvor Stiftsmuseet i 1940'erne gravede flere hustomter ud ved et brøndhul. Husenes brug dækker ca. 300 år. De har altså ikke stået samtidigt og beviser derfor ikke, at der her stod en landsby. Da pladsen ikke er totalt udgravet, kan beviset godt ligge der endnu, men det er en stor opgave at gå i lag med (se side 79).

En ting viser nye udgravninger dog med al ønskelig tydelighed: eksistensen af et særdeles tæt net af bopladser specielt i Odenseområdet fra et stærkt begrænset afsnit af jernalderen. De lader sig næsten alle datere til 200-300 år f.Kr. ved hjælp af lerskårene.

Man kan næsten tale om en kolonisation i denne periode. Selvfølgelig havde der været folk før i sten- og bronzealder, men aldrig så tæt. I dag virker området som et kedeligt slettelandskab kun brudt af universitetet – »Rustenburg« –, fabrikkernes høje skorstene og administrationens og supermarkedernes kolosser. Det er da også et område med et meget fladt relief afbrudt af brede åløb, der laver store oversvømmelser i de gamle ådale i de våde vintre.

Det er nemt at forestille sig rigelige forekomster af myremalm i disse lave, våde områder fra Hjallesø forbi Hollufgård til Killerup og Tornbjerggård, Blangstedgård og videre til Seden ihærdigt udnyttet som myremalmslejer og tørvegrave.

Nordøst for Åsum gentager landskabet sig næsten; her er det blot delt op i lange smalle øer og halvøer. Takket være et ungdomsbekæftigelsesprojekt fra årene 1975-79 kan vi her følge nogle tendenser i jernalderens bosætningsmønster, som måske var gældende det meste af bondeoldtiden.

Landet har været opdelt i små enheder, hver bestående af en bo-

Sådan kan der have set ud, når man nærmede sig en jernalderlandsby. Her er det Jernalderlandsbyen ved Næsby. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Den fælles brønd var en udhulet træstamme, gravet ned i jorden og omgivet af en lavning, hvor man kunne gå hen, når man skulle hente vand. Den blev hurtigt så smattet, at det var nødvendigt at lægge træplanker ud for at ferdes nogenlunde tørskoet. Lundsgård (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Nu spilles der golf, cricket og fodbold, hvor før bopladser fra bronzealderen og vikingetiden lå. Billedet viser normalsituationen for udgravninger nutildags. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Billedet viser en gud med stor halsring og er fra den store keltiske bronzekedel, ofret i Illemose ved Rynkeby. Højde 21 cm. (Nationalmuseet fot.).

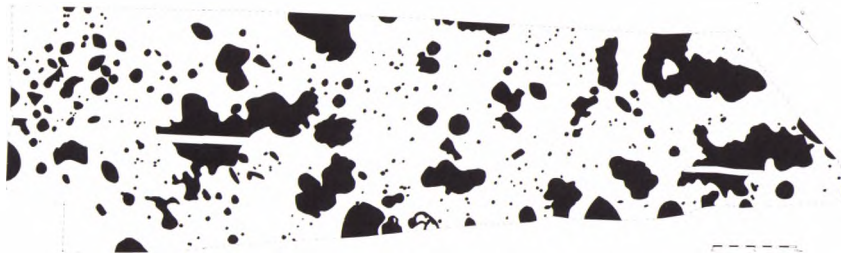
plads. Den enkelte boplads' størrelse kunne variere fra en enkelt eller nogle få gårde op til store landsbyer med mange gårde og huse. Til hver boplads hørte et område, som skulle ernære den, her lå marker, enge, overdrev, stævninger og egentlig skov til at hente bygnings-tømmer, gærdsel og brændsel, hvortil kom, at husdyrene kunne bruge skoven til at finde føde. Fiskevand og råstofforekomster som myremalm, ler og tørv var formentlig også medregnet til bopladsens ressourceområde – territorium (ejerlav i nyere tid).

Alt efter ressourceområdets størrelse er der naturligvis grænser for, hvor mange mennesker der kunne bo i det. Hvis der kom for mange mennesker, måtte en ny boplads anlægges uden for området. Det har næppe voldt de store problemer at finde egnede steder, selv om det ikke altid lod sig gøre i nærheden af moderbopladsen.

I hvert fald i løbet af ældre jernalder var store sammenhængende områder så tæt beboede, at nye bopladser måtte anlægges langt væk i urskoven uden for tætbygderne.

Det er disse tætbygder, der kan aflæses af arkæologernes udbredelseskort.

Inden for sit område flyttede bopladsen med mellemrum, næsten hvert halvtredsindstyvende år, når markerne omkring bopladsen ikke længere ydede nok.

Det forekommer os enormt besværligt at flytte huse og marker, men jernalderhusene var, som senere tiders bindingsværk, så enkle, at de nemt kunne tages ned og sættes op; de lerklinede vægge var den mest tidskrævende del af byggeriet.

Samfundet

Når det ældre jernalderssamfund virker mere demokratisk – eller rettere egalitært – på os, skyldes det fundenes ensartethed og fattigdom. Bronzealderens rige fund, store gravmonumenter, effektfulde ornamentik og kvalitetsfulde bronzehåndværk mangler. Det er dog et spørgsmål, om vi ikke vildledes af materialet. Selv ude i det armeste Vestjylland vidner husenes båserum i staldenderne om betydelige forskelle inden for de enkelte landsbyer. Men fundene derfra er få og fattige. På andre (jyske) bopladser er der ikke blot store forskelle i husstørrelse og husindretning, men de store huse har sågar finere keramik og egen smedje.

I tiden omkring Kristi fødsel sker en ændring; fundenes kvalitet og deres antal i gravene stiger igen. Nu får mændene for alvor våben med både sværd, skjold og spyd, ja store jernkedler eller bronzekear smuglet ud fra Italien (som med nutidens antikvitetsjægere). De rigeste fik deres vogne med på ligbålet, men denne afsmitning af kelternes gravskik forblev nu undtagelsen – som i det østfynske Langå.

Forskelle imellem folk har vedvarende eksisteret igennem jernalderens dunkle århundreder, blot udtrykt på en anden måde end i overflodsårhundrederne før og efter. Det er derfor ikke nødvendigt at regne med, at samfundsstrukturen brød sammen eller ændredes radikalt efter bronzealderen. Der var stadig behov for specialister som smedene, og mulighederne for at producere overskud til at føde dem eksisterede videre ligesom ønsket om at skaffe statussymboler.

Natargas- eller motorvejsudgravninger giver nogle lange grøfter igennem bopladser. Her er det halvdelen af en stor ældre jernalders boplads i lavt område ved Sanderumgård. (Fyns Stiftsmuseum).

De to lerblokke fra tiden før Kristi fødsel var nok beregnet til anbringelse ved ildstedet – til at sætte potter på? Fra en boplads ved Skellerup. Den største er 40 cm lang. Nederst ses en detalje med et af de få mere morsomme motiver i dekorationer fra førromersk jernalder. (Eigil Nikolajsen og Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

10 · I romerrigets skygge

Naturligvis har ikke enhver bonde i Radstrup haft Jupiter stående i sit hus. Statuettens afrakkede tilstand tyder på, at der er blevet pillet godt ved den i tidens løb. Højde 11,5 cm. (Nationalmuseet fot.).

Dette bæltespænde af bronze stammer fra Sanderumgårdgravpladsen. Med buksernes indførelse blev bæltet uundværligt for enhver mand. Længde 5,4 cm. (Nationalmuseet fot.).

Romernes fællesmarked

Igennem 400 år rådede i Europa vest for Rhinen – med undtagelse af Irland og Skotland – og syd for Donau det første fællesmarked som del af det romerske kejserrige, der på sit højeste omfattede hele Middelhavszone og det meste af Nær- og Mellemøsten i tilgift. Selv om afstanden fra Fyn til det nærmeste punkt på den romerske rigsgrænse var 400 km, er det ikke så sært, at skyggerne fra romerriget nåede helt herop.

Mottoet for romernes ekspansion kunne have været det nyere »handelen følger flaget«. Jagten på nye markeder eller sikring af afsætningsmuligheder for de romerske producenter synes i hvert fald at have dirigeret udenrigspolitikken mindst lige så meget som »generalernes« og kejsernes politiske ambitioner. Romerriget var lagt an på et rationelt landbrug og på stordrift med masseproduktion, en slags industri før den industrielle revolution.

Der er ikke noget at sige til det, hvis der skete en vis afsmitning fra dette vældige produktions- og kommunikationsapparat ud i u-landene. Vi ser da også i de arkæologiske fund en markant zone uden for den romerske grænse, hvor romerske varer og sæder farvede dagliglivet i romerske toner.

Denne romanisering aftager naturligvis, efterhånden som man fjerner sig fra rigsgrænsen, men også på Fyn kan den tydeligt spores. At man gik med romerske sikkerhedsnåle eller kopierede dem i bedste »Hong Kong-stil«, kan ikke forbavse; før havde man jo kopieret kelternes eller deres bronzealderforgængeres dragtudstyr. Det har altid været mest spændende at følge den udenlandske mode.

Når man finder hele det romerske vinudstyr i fynske grave, er der derimod grund til eftertanke. Hvad skulle en fynsk herre med bronze-spand, si og øse og dertil hørende drikkebægre af glas eller bronze? Naturligvis skulle han drikke med sin gæst – også i dødsriget – men hvad drak de dog, var det datidens chianti, bordeaux eller algiersk

vin eller bare tyndt øl? Nok var vinhandelen en af romerrigets mest blomstrende, men man tvivler dog på, at der blev tyttet megen vin heroppe. Man lærte sig nok hurtigt at bruge erstatninger, der bedre passede til klimaet, hjemmebryg har vist lange traditioner i Skandinavien. Mon ikke man tiltuskede sig noget gær fra romerne, så der kunne komme lidt fut i brygget?

Egentlig er det næsten rørende at se, hvorledes de rige i det frie Germanien søgte at opføre sig som romere efter bedste evne. Ikke blot selskabslivets elegance efterlignedes – mon de også lå til bords?

Også i klædedragt og våbenudstyr, vejbyggeri, færdsel – heste og vogn – kan de samme tendenser følges, f.eks. blev sådanne ting som bidsler, sadler, sporer – også tekstiler og frisurer – kopieret eller nyskabt efter romersk model.

Mønter

Alt gik nu ikke efter romersk forbillede, f.eks. var nordboerne glade for de romerske guld- og sølvmønter, ja selv småpengene af kobber var interessante. De havde jo billeder og underlige tegn, som måske en og anden berejst kunne udlægge. Forudsætningen for at bruge mønterne som penge var bare ikke til stede. Det danske jernaldersamfund var ikke indrettet til møntfod. Derfor borede man huller i de fine mønter og hang dem om halsen eller klippede dem i stykker, hvis man f.eks. skulle betale noget, der var mindre værd end møntens metalværdi.

Romerne havde mange lejesoldater, der kom fra de ikke-romerske områder f.eks. det frie Germanien. Når deres hvervetid var ovre, kunne de nok have en kistefuld med både romerske våben, tøj og mønter med hjem. Mange penge blev i tidens løb udbetalt som »danegæld« for at forpligte farlige naboer til at holde sig i ro eller som regulær bestikkelse som led i det »store spil«.

Høj og lav

Lokalsamfundenes høvdingefamilier efterlod sig overlæssede grave (se side 87). I de riges huse var der plads til flere kreaturer – kvæg synes stadig at have været »naturlig« værdimåler; helt tilfældigt er det ikke, at ordet penge stammer fra pecunia, det romerske ord for kvæg.

Også husets udseende og indhold har sikkert afspejlet beboernes

Sikkerhedsnålen var almindeligt dragttilbehør i jernalderen og en god tidsmåler, da moden uafladeligt skiftede. Fra gravpladsen ved Fraugdegård, 4. årh. e.Kr. Derunder en rosetfibula af sølv med tremolerstikornamentik på nåleskeden. Fra gravpladsen ved Sanderumgård, ca. 300 e.Kr. Længde 6 cm.

Grønt facetslebte glasbæger, fundet 1810 i en sandhøj ved Killerup, fuldt af aske. Højde 13,6 cm. (Nationalmuseet fot.).

Hjemmevævning må have været enhver husmors pligt; de gennemborede lerrundstykker tjente til at holde trådene på plads på den uundværlige opretstående væv. Fra en grube på gravpladsen på Lindegård ved Korup, diameter 9 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Når jernalderens forrådskaar blev så meget større end bronzealderens, kunne det tyde på, at man havde mere korn at tage vare på. Højde 65 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

status – hvidkalkede vægge, smukt snedkereret tømmer og veludskåret indbo har der været. Noget mødes en sjælden gang ved heldige udgravninger. Stuen har haft både hylder og mad, linned og redskaber, pænt udsirede ildsteder, drejede eller snittede møbler, i hvert fald stole, og vel også senge. Væven stod op af væggen, mens håndte-
nen fulgte husmoderen på hendes vej. Husmoderglæden ved bugnende hylder, bløde skind og tæpper og pæne møbler har næppe været mindre dengang.

Men nu de andre, der ikke boede i de store huse, de som måtte gå til høvdingens smed for at få redskaber, de som måtte følge høvdingens bud, når det gjaldt valg af byggegrund, og som vel på mange andre måder stod i en form for afhængighed til ham? Byggeskikken var nok den samme, materialerne ligeså, men håndværket måske ikke altid så fint. Den mindre velstand afspejledes naturligvis i husets størrelse. Da der ikke var så meget kvæg, var der heller ikke brug for så store huse.

Indvendigt har der vel stort set været det samme som hos høvdingen, men med den forskel, at hylderne ikke bugnede slet så meget, og kvaliteten af køkkentøjet ikke var helt så god. De fine fremmedprodukter manglede også, medmindre der i familien var folk, der havde været udenlands. Selvfølgelig var der forskelle også inden for denne gruppe, ligesom der var inden for høvdingenes kreds. Der var huse helt uden kvægbåse og andre blot med plads til et par køer. De lokale forhold stak også grænser af, inden for hvilke man nødvendigvis måtte holde sig med den teknologi, man rådede over. Udbyttet afhang jo blandt andet af jordens kvalitet og fordelingen af agerjord og græsning.

Mad

Kosten er der næppe sket de store forandringer med siden yngre stenalder. Grød var formentlig hovedretten på langt de fleste dage. Den lavedes ikke af rene varer; kornet straktes ved at blande det i, som vi ville kalde ukrudt, f.eks. gåsefod og pileurt. Disse vilde planter blev indsamlet ligesom andre spiselige planter og opbevaret i husets forrådskaar ligesom byg og hvede.

Det skulle være mærkeligt, om der ikke blev bagt brød, men egentlige bageovne kendes ikke.

Saltmad kan ikke have spillet den samme rolle som i middelalderen og senere, da saltudvindingen først kan påvises heroppe langt senere.

Vel havde man udvundet salt allerede i bronzealderen i Mellemeuropa, men bevis for, at noget af det nåede hertil, har vi ikke. Nok var der ikke enormt mange mennesker i Danmark, men til at salte hver husholdnings sulemad skulle dog betydelige mængder salt importeres. Kød og fisk har da måttet røges eller tørres, hvis det skulle holde. Røgningen har næppe voldt de store problemer i de mørke røgfyldte huse.

Jernalderhuset

Jernalderhuset er det bedst kendte typehus fra tiden før bindingsværkshuset. Som typehusene nu til dags var der ganske faste rammer såvel i form og konstruktion som i indretning og orientering. Det er størrelsen og udstyret samt udfyldningen af rammen, der varierer. Typisk er det staldene, der udvides, mens alrummet holder sig på de ca. 45 m², som var normen.

Mange udgravede tomter, navnlig nogle heldige fund af brandtomter, har leveret utroligt mange enkeltheder, som snildt er udnyttet i de mange rekonstruktioner, der fra Lejre har bredt sig over landet. Disse rekonstruktioner er velkomne illustrationer til Danmarkshistorien; det er nu engang mere spændende at stå i et hus end at læse om det eller se på en tegning. Men rekonstruktionerne har også en anden funktion; de skal lære os, om de tanker, vi har gjort os om byggeskik og indretning, er rimelige, og de skal vise os, hvor vi tænkte forkert, så fejlene kan blive rettet.

Selvfølgelig skal man ikke tro, at man med et »jernalderhus« har genskabt jernalderens bolig. Netop rekonstruktionsarbejdet viser, hvor mange detaljer vi savner kendskab til. Hvad gjorde man med røggenerne? Hvordan holdt man varmen i vinterkulden? Hvad spiste man ved og på? Hvor sov man – på eskimoisk manér med hele familien i én seng?

Vi er nu så langt fremme i jernalderen, at hver mand havde sin jernkniv til alt det daglige lappearbejde og til at skære kødmat, sin ske til grøden og sin lerkop til mælk, øl og vand og vel også sin grødsål. Eller er de store lerbåde de fælles grødkar?

Når hver enkelt skulle have et helt sæt lerkar med i graven, tyder det ikke på det store fællesskab i servicet. Men selvfølgelig var der stadig husholdningskar som de store kornkar og de mange mindre til anden mad.

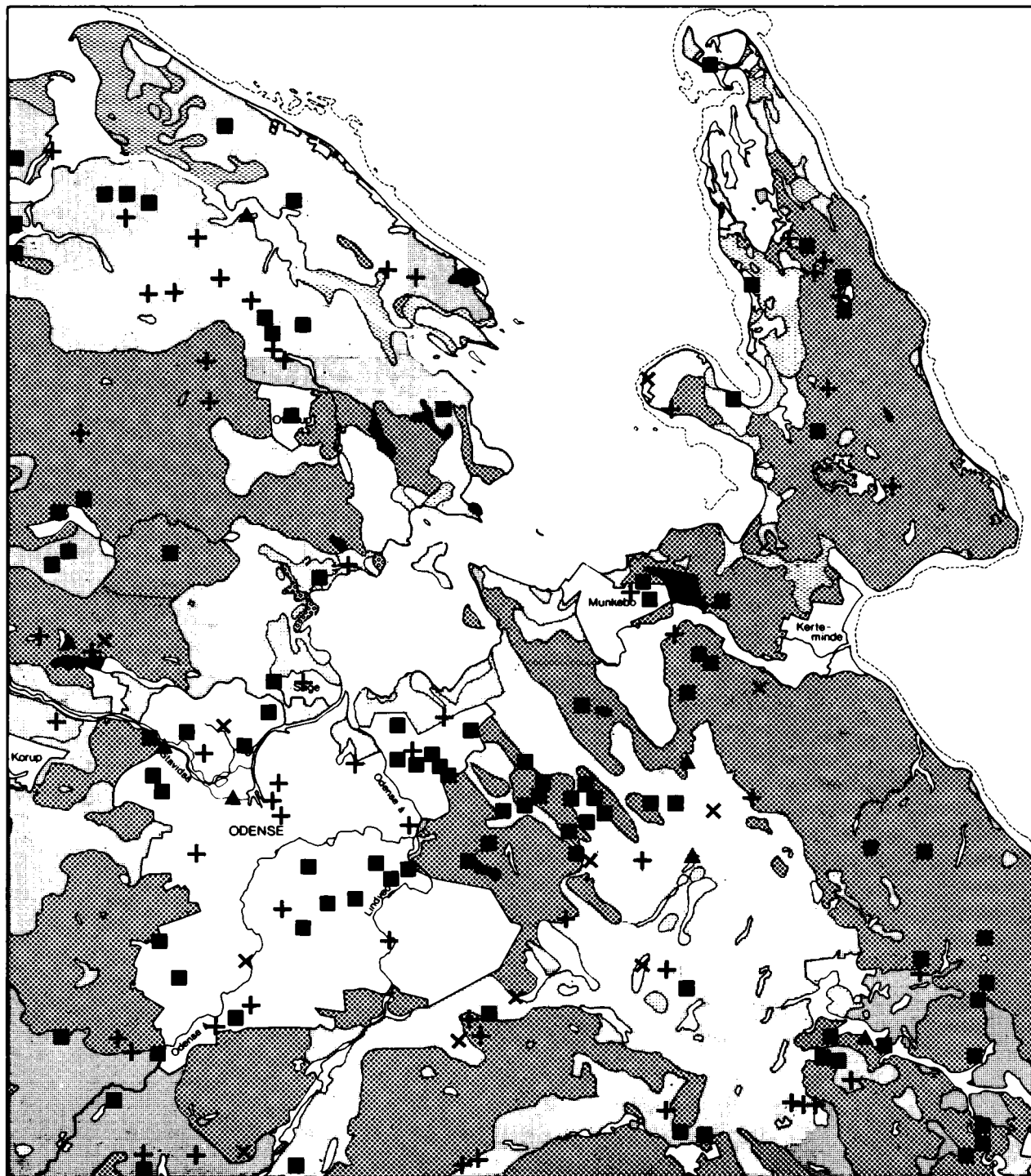
I kælderen eller på hylderne lå husets rigdomme gemt – husbon-

Alt for ofte undervurderes fortidskulturens tekniske kunnen og æstetiske sans. Der er ingen grund til at tro, at jernalderbønderne ikke behandlede deres byggematerialer ordentligt. Her ses et indgangsparti fra Jernalderlandsbyen i Næsby. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

I løbet af jernalderen udvikles et rigt varieret sæt af lerkar til de forskellige formål i husholdningen. Her til venstre en skål, der unægtelig ligner senere tiders mælkefåde. Den er fra bopladsen under amtsgården. Diameter 29,5 cm. Det nærmest vaseformede lerkar til højre er også herfra og er også fra de sidste århundreder f.Kr. (Eigil Nikolajsen fot., Fyns Stiftsmuseum).

dens jernvåben og eventuelt nogle særligt fine bæltebeslag eller glasskår fra et romersk glasbæger, der må have virket som troldspejle for datidens mennesker.

De enkelte huse kunne være omgivet med hegn for at markere privatejendommen, men vel også for at holde sine egne dyr inde om natten og naboens hunde væk. Katte og høns begynder at dukke op – også de var romersk eksport. Uden om landsbyen gik et kraftigt hegn, nok også et tegn på husdyrholdets betydning. Det er ikke praktisk, at dyrene kan løbe frit ud fra stalden til markerne, de skal følge faste veje, så de ikke beskadiger afgrøderne, og de skal beskyttes mod ulve, der endnu på den tid må have udgjort en fare for dyrene uden for landsbyernes skærmende hegn.

Uden for hegnet eller i hvert fald i sikker afstand fra husenes brandfarlige tage lå jernafdelingen, hvor udsmeltingen af den rå eller allerede rensede myremalm foregik i små jordovne.

Rundt omkring i landsbyens mindre befærdede kroge var der store huller, hvor svinene og hundene rodede rundt i køkkenaffaldet. I de våde perioder blev det hurtigt en værre mudderlegeplads – men mon mødrene var så renlighedsgale som vore? Der var i hvert fald ikke indlagt vand, ikke engang altid en brønd pr. landsby.

I de pænere landsbyer, hvor man satte pris på orden, lagdes pæne brolægninger mellem husene, så det værste ælte kunne undgås.

Børn

Hvad lavede ungerne? De er ligesom blevet væk i de arkæologiske fund. En lerrangle, en lille lerfigur, der ligner vore børns første kunstforsøg, et miniværktøj eller minilerkar er de sjældne antydninger af, at der faktisk var børn, der også legede med noget. De har vel spillet noget lignende som pind og land, kastet med knogler eller »lånt« de voksnes terninger og ellers efterbetet de voksnes sysler, som man nu gør, når der ikke er børnehaver eller skoler. Der har været nok at se til; der skulle hjælpes med børnepasning, så pigerne blev nok hurtigt tvangsindlagt til at hjælpe med det huslige og med kvindearbejdet på mark og i stald. Drengene havde bestemt også deres faste småpligter i de daglige sysler. Vogterdrengen hører ikke blot til Ole på knoldens generation.

Når alle redskaber og alt husgeråd skal laves lokalt, er der brug for alle hænder. Alene det at sno et tov til grime eller kotøjlr tog sin tid, fra hampen eller basten var tjenlig, til rebet kunne tages i brug.

Kornsegle med bevaret skaft er ikke ligefrem hverdagskost, selv om de var det i oldtiden. Dette eksemplar er fra Vimose og med jernblad; længde 30 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Side 74 ses bebyggelsen i ældre jernalder (500 f.Kr. – 400 e.Kr.). Signaturer, se side 39. Formentlig steg vandstanden igen i denne periode, men det er vanskeligt at afgøre hvor meget. Forholdet mellem land og vand er kun skitseret i grove træk. Alle fundarter fra denne periode er udsat for ødelæggelse ved pløjning. Til gengæld er jernalderkeramikken nemmere at se end de foregående perioders, og derfor anmeldes jernalderens bo- og gravpladser oftere til museerne. Det er grunden til de mange fundpletter på kortet. Det systematiske gennemgæede område (se side 78) viser, hvor tæt bopladserne kan ligge. Sådan ligger de formentlig over hele kortområdet. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

*Det er sjovt at finde de ældste
tøjrepæle og tøj i en fynsk mose.
(Fyns Stiftsmuseum).*

*Benknogler af ko bundet sammen
med koens tøjreb og ofret i
Bukkerup langmose. (Fyns
Stiftsmuseum fot.).*

Marker

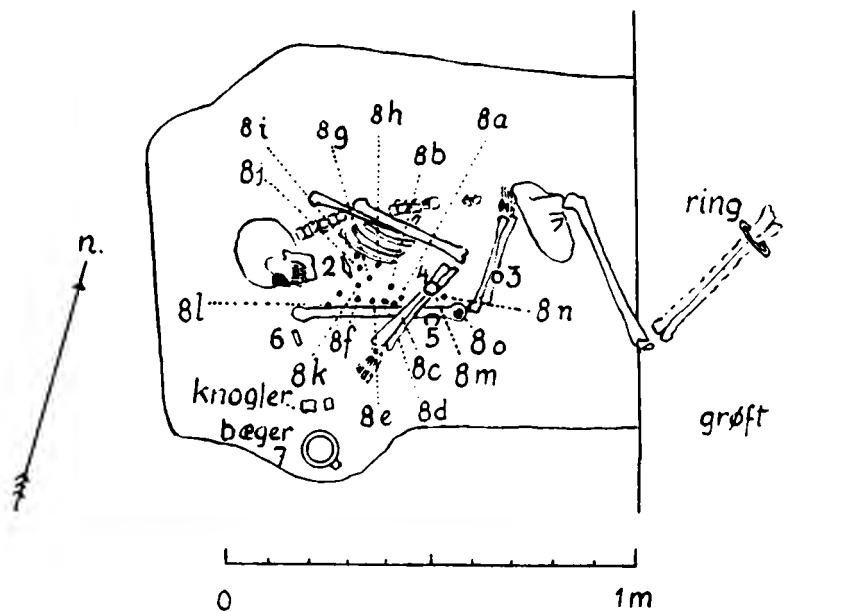
Markerne var indhegnede af levende hegn på lave jordvolde – forløberne for stengærder. Markstørrelsen minder derimod ikke meget om senere tiders. Det var små, ofte kvadratiske felter på 0,2-0,3 ha, helt op til 1,8 ha. Fra oven har det set ud som sjuskede børnetegninger af skakbrædder. Dette mønster af uregelmæssige marker har dækket terrænet omkring bopladserne og træder i heldige tilfælde frem på nutidens luftfotografier, selv om markerne har været pløjet gang på gang igennem 1.000 år eller mere. På Fyn er det dog svært at genfinde dem; den tunge jord er ikke velegnet for de kontraster i vækst og fugtighed, som er grundlaget for iagttagelserne på luftfotografierne.

Endnu ligger markerne sine steder bevaret i Jyllands gamle heder, andre steder er plovens spor bevaret under sandflugt eller andre beskyttende lag.

Markarealet til en enkelt landsby på 10 husholdninger kunne veksle i størrelse afhængigt af jordbunden – men ca. 500 ha var nok en rimelig norm. Ikke alle marker kunne dyrkes samtidigt, dertil ville der kræves for store ressourcer i form af trækraft og mandskab til pløjning, såning, lugning og hegning. Men hvis 3 ha årligt var tilstrækkeligt til at give korn til en familie med et rimeligt kvæghold, var der også nok at tage af. Der er dog mange huller i vor viden om jernalderlandbruget; arden brugtes stadig, men på et eller andet tidspunkt trængte en romersk nyhed – ploven med muldfjæl – ind sydfra. Hulveje og velkonstruerede stenlagte vadesteder viser, at man ikke levede isoleret i landsbyerne. Der var behov for et udviklet trafiknet, hvis anlæg og konstruktion næsten forudsætter en form for regionplanlægning – nogen måtte se længere end landsbyens hegn og organisere en fælles indsats i fælles interesse. Et eksempel på en sådan stensat vej kendes fra Krogsbølle. Trædesten eller veje over side steder er oftest pillet op forlængst, desværre uden at nogen arkæolog fik noget at vide derom.

Ofringer

En speciel offergruppe er de måltidsofre, som vi bedst kender fra den sydvestfynske Bukkerup mose. Herlige måltider kunne det blive til for de levende, når der skulle ofres i forbindelse med årstidens fester. Så slagtedes både får, svin og okser gerne. Et røgoffer af fedt og blod kunne det nok blive til, så de høje magter fik den gode lugt i nærerne.

Ved nedgravningen af en varmeledning var fødderne af dette skelet blevet fjernet. Genstandene er smykker, og graven hører til overgangen mellem yngre og ældre jernalder. At den begravede ligger på siden og med bøjede knæ, er typisk for jernaldergravene. (E. Albrechtsen tegn., Fyns Stiftsmuseum).

Et stykke svovlkis omhyggeligt gjort til hængesmykke ved de fire bronzetråde og båret som amulet? Fundet er fra Vimose, og længden er 3,4 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Bukkelurne, en speciel fynsk lerkarform. En sådan urne brugtes ofte i gravene. Den stammer fra tiden omkring Kristi Fødsel. Fra Korup gravplads. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Når man så havde spist, blev knoglerne pakket pænt sammen og bundtet som en pakke med tøjret omkring. Så fik guden det til bevis på menneskenes offervilje. Ligger mon kimen til myten om Thors gedebukkes genopstandelse efter hvert festligt måltid i disse ofringer?

Det er indlysende, at fundene fortæller os om kvægets betydning og menneskets brug af det og forholdet til de højere magter.

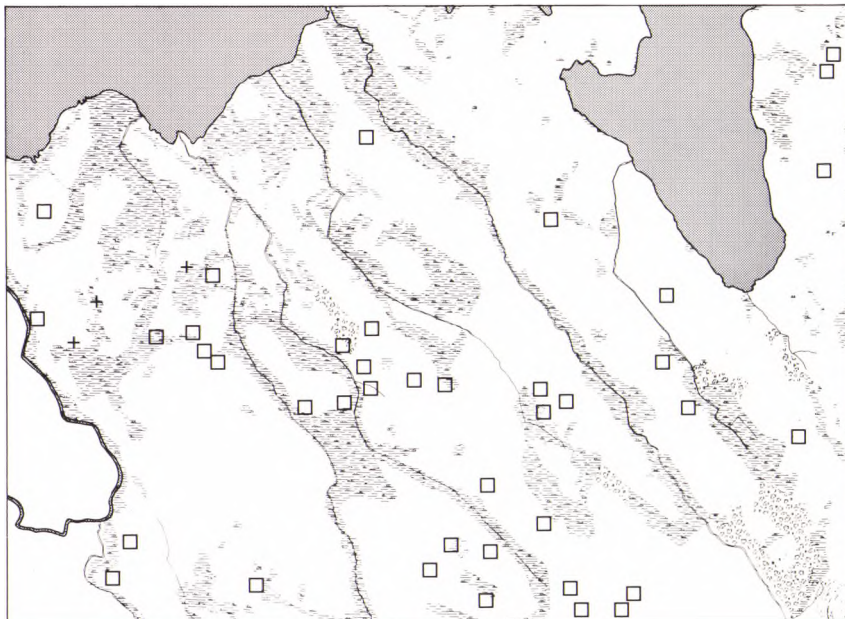
Udgangspunktet for en beregning af folketallet i jernalderen er et ganske andet end i bronzalderen. Der er ingen synlige gravmonumenter at gå efter, gravpladserne skal lokaliseres ved tilfældigheder, og hver grav nøjsommeligt undersøges, før man kan bruge dem til statistik. Når antallet af grave pr. gravplads kan variere fra en håndfuld til over 2.000, er det klart, at beregninger ud fra det tilfældige udvalg af delvis udgravede pladser bliver meningsløse.

Den store østfynske gravplads på Møllegårdsmarken giver en befolkningskurve for perioden 100 f.Kr.-425 e.Kr. med et ret forbløfende forløb. Fra en beskeden gruppe på ca. 10 svarende til 1-2 husholdninger stiger folketallet i løbet af romersk jernalder til ca. 150, altså mere end 25 husholdninger. Det er ikke udelukket, at det kan være den samme landsby, der hele tiden har begravet sine døde her. Det er dog næsten rimeligere at regne med, at gravpladsen i tidens løb blev brugt af flere nabolandsbyer. Det er tankevækkende, at folketallet er stabilt i perioden 0-125 e.Kr. stående på 5-7 husholdnin-

Dette udsnit af kortet på side 74 viser et område syd for Odense fjord og Kertinge nor. Her er ikke jordarterne, men de våde områder fremhævet ud fra kort fra omkring 1800. Bopladserne er næsten alle fundet ved den gennemgang, som unge arbejdsløse fra Odense foretog i 1975-79. Kortet viser derfor bedre end de øvrige fundkort, hvordan bebyggelsen egentlig var. Signaturer:

- + Grav uden høj
- Boplads

(Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Allerede i bronzealderen havde hver mand nok sit fyrstøj, således også i jernalderen. Disse ovale sten kunne bæres i bæltet. Man kunne slå gnister med en jernsylv ved at hamre den ned i rillen i midten. Længde 13 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

ger, og igen fra ca. 225-425, hvor det blev stående mellem 20 og 28 husholdninger.

Uden kendskab til lokalområdets bopladser står man hurtigt med nogle problemer ved sådanne beregningsforsøg.

Så er det måske bedre at gå til bopladserne. Ikke at det er problemløst, men stikprøver fra de senere års undersøgelser inden for begrænsede områder giver et udgangspunkt for nogle beregninger.

Nordøst for Åsum er der på 50 km² lokaliseret 22 jernalderbopladser fra tiden 100 f.Kr. til tiden 100 e.Kr. Hvis hver boplads i gennemsnit dækker en landsby på ca. 10 huse, giver det 220 husholdninger, som skal fordeles over 200 år. Hver husholdning må i snit have haft 8-9 medlemmer i levende live, d.v.s. at der har levet ca. 2.000 mennesker.

Det er i et område, der ikke kan have været det bedste, men som vel er et rimeligt gennemsnit af fynsk jord.

Et andet eksempel er Odenses sydøstområde, hvor der er fundet spor af 10 bopladser, som dækker 200 år. Ved samme antal af huse og beboere pr. hus, får vi et minimumstal på 800 indbyggere i et område over 10 km², altså en befolkningstæthed på 80 indbyggere pr. km².

Forudsætningen for disse regnestykkers rimelighed er, at alle bopladser var i brug samtidigt – og det kan ikke bevises med de nuværende metoder – og at alle bopladser var lige store – det kan kun bevises ved totaludgravning!

Amtsgården rejses i baggrunden, og samtidig graver arkæologerne i den jernalderboplads, som varmeledningen har afdækket her. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

En boplads

Lundsgårdbopladsen blev aldrig helt udgravet. Det var før gummi-gedens tidsalder en utopisk opgave at udgrave en hel oldtidslandsby. Intet lokalmuseum havde kræfter til gennem 20 år at arbejde på en enkelt opgave af denne art. Alligevel er Lundsgårdbopladsen indtil videre vort bedste holdepunkt i Odenseområdets ældre jernalder.

Herude på den flåde slette på fjordens østside har bønderne ikke været fattige. De forstod at udnytte områdets muligheder, vel navnlig for kvægavl. De lavtliggende og dengang ret fugtige fjordenge har givet god græsning ikke blot til får. Det er næppe tilfældigt, at der i et af husene er fundet en tyrefigur.

Denne lille bronzefigur er ikke en nipsgenstand, den har haft sin plads i bondens tilværelse som symbol på hans velstand, et minibillede af den afkomsydende tyr. Det er ikke den stolte kvægavlens minde om præmietyren, bestilt hos den lokale kunstner. Tyrefigurene fra Lundsgård og andre fynske steder er snarere at opfatte som symboler for en magt i naturen. Forbindelsen med dyreofrene i Bukkerup mose mere end anes.

Ikke enhver fynsk husstand har haft en tyrefigur støbt i bronze. Måske i billigere materialer, måske i andre skikkelser kan hvert hjem dog have haft sit guddomsbillede, som romerne havde deres husguder.

Denne bronzetyrefigur fra Odenseegnen er forlængst forsvundet. Den var tidligere i Jacob Bircherods samling her i Odense. (Efter M. T. Arnkiel: Cimbrische Heyden-Religion . . .).

Lundsgårdudgravningen var ikke blot Stiftsmuseets første gravning, men også den første med en ny teknik – fladeudgravning, lært af eksperten heri, Gudmund Hatt. Her et blik ud over hustomt B. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Bronzesmykker, ja sågar guldsmykker er fundet på bopladsen sammen med jernsager, bl.a. en spydspids – jagtskyd eller den frie mands våben?

Et enkelt fund viser Lundsgårdbøndernes velstand. Det er et skår af en romersk drikkekop lavet i det nuværende Bayern!

Jævnere sysler fortæller de mange lerskår og rester af væggenes lerklining om. Sammen med dem er fundet vævevægte, knive og småting til den personlige hygiejne, såsom kam og øreske.

Et af husene fra Lundsgård er genopbygget i Jernalderlandsbyen ved Næsby. Det er et meget omstridt hus, idet det skulle være det ældste eksempel på en specielt fynsk konstruktionsform, sulehuset. I modsætning til den jyske byggeskik er taget her båret af en række stolper ned langs husets midte. Husene er underlig korte på Lundsgårdbopladsen. Muligvis mangler staldenden i vid udstrækning, hvilket kan forklare den korte, næsten kvadratiske form.

Svenske agrarhistorikere mener at kunne føre landbrugsreformer som sædskiftebrug tilbage til ældre jernalder. De mener også, at de faste landsbyer med udmålte tofter, hver afspejlende gårdenes størrelse og skatteevne, hører til denne fase. Grundlaget er bl.a. påvisningen af standardiserede længdemål, som vi bl.a. kender fra Vimosepinden. Man har søgt at genfinde mål fra romerske og andre målesystemer på jernalderens agersystemer – med vekslende held.

Af denne kop har Lundsgårdstorbonden vel drukket sit øl. Koppen var et dagligt udtryk for hans økonomiske og sociale status. Sikken en ballade der blev, da koppen gik i stykker. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Også vægt- og rummål har formentlig haft en vis ensartethed. Hvordan skal man ellers forklare de gennemgående vægtenheder, der præger guld- og sølvfundene fra 400 f.Kr. – 100 e.Kr.? Denne vægt er fra Vimose. Skålens diameter er 6,8 cm. (Nationalmuseet fot.).

Man skal dog passe på ikke at overvurdere jernalderbøndernes krav til tilværelsen. Hvorfor skulle de afsætte deres marker med så stor nøjagtighed, at vi nu på de ruinerede agre skulle kunne genfinde målene på centimeter? De pænt firkantede marker viser utvivlsomt et godt kendskab til geometriens simpleste sætninger, og højst sandsynlig kan brugen af standardmål genfindes i huse og andre anlæg. Det er altsammen udtryk for et samfund på vej mod det regulerede og standardiserede, som vi lever i. Standardiseringen har dog nok været meget beskedent.

Hvis man havde regulerede mål, har man også haft andre regulerende institutioner, først og fremmest love. Det har ikke været love i vor paragrafgalne forstand, men enkle bestemmelser til regulering af konflikter imellem samfundets medlemmer, nedarvede sædvaner med det formål at hindre konflikter i at tage samfundsødelæggende omfang. Ofte drejede det sig vel om problemer i ejendoms- og brugsret til de fødeproducerende led og problemer imellem familiemedlemmer om medgift og arv.

Selv om der ikke var nedskrevne love og regulativer, har menneskets adfærd måske været mere indskrænket, end vi skulle tro.

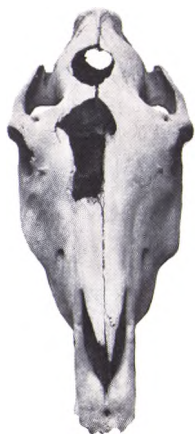
Metallet til de mange guld- og sølvmykker, der prydede de riges hænder, arme og bryst, var normalt omsmeltede romermønter. Vimose (Nationalmuseet fot.).

Dette fremragende stykke bronzekunst har vel engang siddet på en romersk hjelm, men havnede uskadt i Vimose. Højde 11,6 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Hestekraniet fra Vimose har nogle gevaldige huller i skallen fra de dræbende slag. Længde 48 cm. Fyns Stiftsmuseum fot.).

Hvad mennesket ikke selv havde udformet regler for, var underkastet et andet regelsæt, der opfattedes som på forhånd givet. Det er alt det, vi rubricerer som overtro. Bevidstheden om hele tiden at være udsat for ukendte magters forgodtbefindende har præget fortidens mennesker fra fødsel til død, ja netop disse to hovedbegivenheder var underkastet disse overnaturlige magter mere end noget andet.

Alt levende eksisterede på de samme vilkår; hvis en kone eller en ko blev syg, måtte en af reglerne være overtrådt. D.v.s. at der var en skyldig, som var hjemfalden til straf på samme måde, som hvis en af de menneskeskabte love var overtrådt. Vor tids retfærdighedssyn er i denne sammenhæng lige så uvedkommende som vor opfattelse af årsag og virkning. Der er nok nærmere mellem almuetroen i 17-1800-tallet og sten- og jernalderbønderne end mellem 1800-tallets og vor tids forestillinger.

Vimose

Et af de mærkeligste fundsteder på Fyn er Vimose tæt nordvest for Odense ud ad Bogenslandevejen.

Mod øst åbner mosen sig lidt, der hvor der nu er afløb, men ellers er det en verden for sig selv, mere end de par hundrede meter fra trafikken jag. Var mosen engang åben mod øst? Det var her i den sydøstlige, flade del, at fundene blev gjort, de første i 1500-tallet.

Her foregik sære ting for 1.700-1.800 år siden; en af science fiction-filmenes tidsmaskiner ville være på sin plads, så man kunne opleve de »glade dage« engang omkring 200 e.Kr., da Vimose fik sit navn og sin funktion. Funktionen havde sådan set været der i forvejen, der havde været ofret i mosen allerede i bondestenalderen og tidligere i jernalderen gennem 200-300 år. Det var simple madofre, der dengang blev stillet ned, bondens ydmyge gave til de høje magter, der skulle sikre ham afgrøde og vækst.

Sejrsrus

Men i disse dage omkring 200 eksploderede luften af larmen og skrigene fra heste, der sloges for panden, ekstatisk hamren og sønderbryden af sværd og spyd, knækkede spydstager, sønderslåede skjolde, ituhuggede sadler og brynjer, hylene fra de sejrsdrukne krigere, der nu skilte sig af med byttet på denne besynderlige manér. Bersærker-gang er et gammelt nordisk begreb, og mon ikke det meget godt

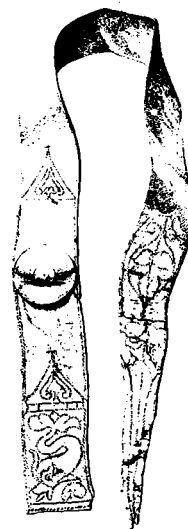
Der er ikke meget at se i Vimosen for en uindviet gæst, et idyllisk mosehul midt imellem de bløde bakker, der dækker for udsynet til alle sider. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

dækker stemningen, dengang den fredelige bondemose blev til Nordfyns store krigsofferplads? Om stærke drikke hjalp til, ved vi ikke, men det har næppe været nødvendigt. Rusen kom af sig selv, jublen over at være i live og stoltheden over at have slået fjenden. Nu skulle krigsguden have sit vilde offer – sin fortjente del af sejren.

Den gammeldags udgravningsform, man benyttede sig af i forrige århundrede (moderne dengang), giver os ikke for gode muligheder for at genskabe handlingsgangen i mosen. Det vides dog, at der ind mod land fandtes en risfletning, som kan have været et markhegn, vel lagt ud i mosen for at man kunne komme længere ud med tingene. Ringbrynjerne lå nedlagt for sig, og mindre ting var pakket ind i skjoldbuler eller indpakket med bånd eller i tøj. To huggeblokke stod omgivet af splintrede knogler af hest og svin. Ellers synes der ikke at have været noget synligt system i udsmidningen af de mange genstande. De to romerske mønter fra fundet ligger begge sidst i 2. årh. e.Kr. og passer meget godt med de øvrige genstandes datering.

Mosens stilhed lukkede sig hurtigt om stedet igen, da krigerne var borte, men vildskaben og rusen er endnu bevaret i de sønderhuggede skjoldbrædder, de smadrede våben og splintrede trækar, som nu igen ligger stille bag museernes montreglas.

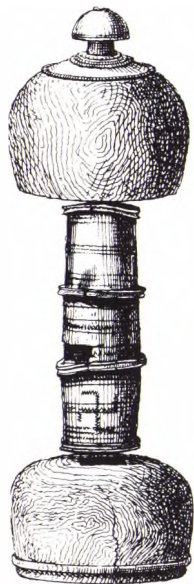
Her er et næsten helt læderbælte formentlig til sværdgehæng med sønderhakked bronzebeslag. Læg mærke til delfinen som er indstukket i remmen; den var et yndet romersk motiv. Bæltets bredde er 7,8 cm. Fra Vimose. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Hvad dette »pennalhus« rummede i jernalderen, kan vi ikke vide, men det viser, hvor god man var til at arbejde i træ. Fundet er fra Vimose og længden 25,6 cm. (Nationalmuseet fot.).

Sværdfæste af horn med bronzebeslag på selve håndgrebet; læg mærke til hagekorset stukket med tremolerstik. Det var egentlig synd, at Hitler skulle misbruge dette ældgamle symbol. Højde 19,6 cm. Fra Vimose. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Dysten

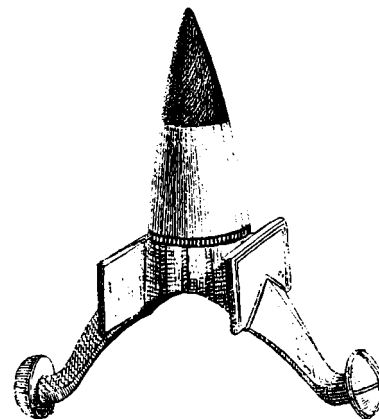
Hvad der gik forud for ofringen, ved vi ikke, en kamp på liv og død imellem de klejne bakkedrag her nord for Stavidså-dalen, men hvem kæmpede, og hvad sloges de om eller for? Lynhurtigt nærmer vi os myterne.

Krigsbyttets omfang tyder ikke på en almindelig lørdagsgadekamp mellem to landsbyers karle; der må have været mere end de lokale skønheders dyd på spil. Var det slaget om Fyn, der her stod 1.400 år før slaget ved Nyborg? Man skulle tro, at det var de lokale, der gik af med sejren; de kendte mosen og vidste, hvad den brugtes til. For fremmede ville det have været mere nærliggende at sænke byttet på havets bund, når der partout skulle ofres.

Sejren synes at have været komplet, 85 sværd, mere end 1.000 spyd, 140 pile, mindst en halv snes buer, 180 skjolde, 20 sporer og meget andet. Ikke mindre end 3.600 genstande blev gravet op af mosen i forrige århundrede, men det er givet, at dermed er hele ofret ikke kendt. Der tales om, at der stadig findes ting derude, men apoteker Helweg Mikkelsen fandt næsten intet, da han gravede der i 1930'erne. Også før Nationalmuseet opdagede pladsens vigtighed, var der fundet en del, som aldrig kom til noget museum. De første bevarede fund er fra 1840'erne.

Forøvrigt var to af Stiftmuseets stiftere og ledende kræfter, adjunkt Faber og apoteker Lotze, medvirkende da det for alvor gik løs i 1860'erne.

Da udstyret omfatter fine, friske våben, reparerede stykker og erstatningsdele såsom ekstra spydstager, ufærdige spydstager og pile-

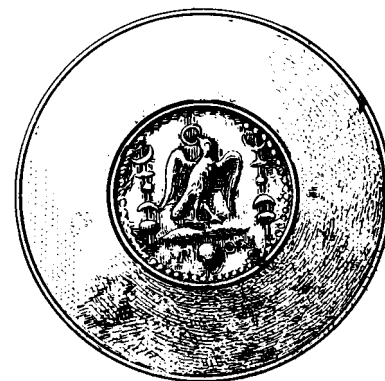
Ved udgravningen i Vimose i 1930'erne måtte der drænes, inden man kunne komme i gang, som det fremgår af billedet til venstre. Sporen blev allerede indført før Kristi fødsel, men har vel ikke ligefrem været almindelig. Den hørte til de højere krigerlags udstyr (officerernes); eksemplaret herover er af bronze fra Vimose, og bredden er 6,8 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

skafter, nagler og søm og værktøj både til snedkerarbejde og smedearbejde, er det ikke en tilfældig del af kampudstyr. Det er snarere hele troppen med håndværkere, værksteder og træen, der er gået til grunde.

Hvad var det for en hær, der gik sin skæbne i møde her på Nordfyn? Den var veludrustet med det sidste skrig inden for internationalt våbenudstyr med romerske langsværd og romerske sværdgehæng, men germanske lanser, spyd og skjolde, med heste og udstyr, med redskaber til de nødvendige reparationer og med det personlige »lommebehør«, såsom lusekam og terninger. Hvis vi prøver at regne afdelingens styrke ud, når vi mindst 10 ryttere plus mindst 180 mand med skjolde; af dem kan 85 have haft sværd, mens der er spyd til mere end 500 mand (min. 325 spydspidser og 775 lansespidser). Medmindre vi regner med et betydeligt reserveudstyr i træet, når vi hurtigt op på 600-700 mand. Til kvinder og børn er der ikke rigtigt plads i fundet; de få smykker hørte sikkert mændene til. Det er altså ikke en folkevandring, men en regulær hær, det drejer sig om.

Regner vi med en normal landsby med 10-20 husholdninger, kunne den vel levere 20-30 våbenføre mænd. Styrken her må altså rumme folk fra en hel landsdel. Hvis de var fremmede, må de være kommet over havet, og så svarede 600 mand til 20 skibslag, hvis vi bruger Nydambåden som skibstype – men nogle blev der vel tilbage ved skibene? Hvis der skulle være plads til hestene også, måtte der nok endnu flere skibe til – en hel flåde – hvorfra? Hvis det var fynboer,

Her sidder legionernes ørn og undrer sig over, hvor den er havnet. Sværdremsbeslaget er af bronze og fra Vimose; diameter 6,4 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Spydspidserne var Vimoses almindeligste genstandstype; herover er det en særligt fornem med indlagte sølvcirkler. Længde 33,6 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet). Til højre ses hjørnet af et spillebræt, som vel ikke blev brugt til skak, men en form for dam. Fra Vimose. (Nationalmuseet fot.).

hvad lavede de da på Nordfyn? Føregik der en magtkamp om herredømmet over øen? Hvis det er tilfældet, kaster det jo unægteligt lys over den politiske struktur – var det en fynsk småkonge eller delkonge, som prøvede at udvide sit domæne?

Vimose og de samtidige våbenofre er tolket som de arkæologiske udtryk for danernes erobring af Danmark, men viser snarere, at denne erobring ikke var uden problemer (se side 91). Østskandinaviske våbentyper kan forsigtigt ses i lyset af denne tolkning.

11 · Sagn, myter og kendsgerninger

Kimen til vikingetidens underlige eksplosion i politisk, økonomisk og europæisk henseende skal søges i de foregående 400 år. Det er desværre netop den periode, vi ved mindst om, fordi selve det arkæologiske kildemateriale svigter på en besynderlig måde. Dog kan vi regne ud, at der senest imellem 400 og 800 må være fuldbyrdet nogle tendenser til magtkoncentration i følge med økonomisk ekspansion, tendenser som lagde grunden til vikingetidens kongeriger og overklasssemagt.

Konger

Det gør perioden mellem 200 og 800 til en afgørende tid i Danmarkshistorien. I den formedes en række af de institutioner, der i fuldt udviklet form præger vikingetiden og middelalderen.

515 faldt en dansk konge med et latiniseret navn Chochilaicus i Frankrig. Hvor stor hans kongemagt var, vides ikke. Det væsentlige er, at kongedømmet åbenbart på det tidspunkt af frankerne opfattedes som statsformen i Norden. Noget må der have været om snakken – men hvornår begyndte vi at have småkonger i Danmark. Hvordan kan vi påvise sådan noget i arkæologien?

Hødinge

Nogle har ment at kunne spore magtkoncentrationer i tiden mellem 200 og 400 på Sjælland, hvor der er usædvanlige rigdomskoncentrationer i form af grave med megen romersk velstand, endnu flere og endnu større end på Fyn, hvor vi dog også har flere af de såkaldte fyrstegrave, der netop ved deres overdrevne udstyr af romerske luksusimportsager og træk som sporer, manglende våben og isoleret beliggenhed stikker af fra den gemene hobs brandgrave med højst et par glasperler som udtryk for kendskabet til romersk produktion.

Blandt de senere romerske bronzekar var en spand som denne fra et nordvesttysk værksted almindelig. Spanden her er fra Sanderumgårdgravpladsens grav 2, som rummede en gammel kvinde. Karret er 20 cm højt. (Nationalmuseet fot.).

To store svungne drikkehorn hørte med til rigmændenes drikkeudstyr. Her er desværre kun bronzebeslagene fra det ene bevaret, fra en grav ved Killerup, ældre romertid. (Nationalmuseet fot.).

Man kommer uvilkårligt til at tænke på en lidt nyere tids handel på Afrika med glasperler og andet billigt kram til de indfødte.

Det er nok rigtigst at kalde de rige grave *høvdingegrave*, selv om nogle af dem kan rumme personer med højere status – de netop omtalte konger. Det er netop karakteristisk for spirende kongedømmer, at kongen ikke skiller sig stærkt ud fra den øvrige overklasse som senere, når kongemagten er etableret over større områder. Vi kan derfor ikke forvente krone og rigsæble i datidens kongegrave og i det hele taget er begrebet »konge« nok lidt misvisende for disse perioder.

Det, vi har med at gøre, er nok nærmere en slags overhøvding, der f.eks. i krigstid kan have fået særligt udvidet magt over mindre områders høvdinge og derigennem også over deres stammefolk. På Fyn kan der meget vel have eksisteret 5-6 uafhængige områder, der til daglig var organiseret i uafhængige høvdingedømmer, hvert med sin slægtsbundne opbygning i flere lag. Ved pres udefra eller ved anledning til fælles udfærd – det vi senere kalder vikingetogter – måtte der en overordnet ledelse til: En valgekonge.

En sådan politisk struktur kan have eksisteret, længe før vi får den første anelse om den i en notits i en frankisk krønike. Den kan gemme sig selv i det arkæologiske materiale, der jo ikke leverer navn eller stillingsbetegnelse for sine døde.

Allerede fra tiden før Kristi fødsel har vi klare overklassegrave – høvdingene arkæologisk udtrykt –, og i romersk jernalder finder vi dem nogenlunde jævnt fordelt over Fyn som tegn på en ensartet kultur på hele øen. Fra Odense kan som det bedste eksempel på de riges grave nævnes en kvindegrav fra Annasholm (nu midt i byen) og en ødelagt grav fra Killerup.

Ordet *høvding* er her brugt; andre betegnelser kunne tænkes, f.eks. *storbonde*. Der er nemlig ingen tvivl om, at bondeerhvervet stadigvæk var det grundlæggende, og det er rimeligt at tro, at der fortsat var betydelige forskelle inden for de enkelte landsbyer med virkelige storbønder imellem. Ikke hver landsby behøver at have haft sin storbonde, men arkæologisk kan vi ikke påvise én udgravet landsbys afhængighed af en anden.

Ordet *høvding* indebærer en politisk magt over andre samfundslag, som storbonden ikke behøver at have haft, derfor bruges det her. *Høvdingen* havde ikke blot magt, han var en slags forsikringsanstalt, hvortil man indbetalte dele af udbyttet fra gode tider. Noget blev brugt til fælles fester, andet måske handlet væk. I dårlige tider havde høvdingen moralsk forpligtelse til at hjælpe sine fæller. Hans anseelse

og position afhang af, hvor godt han fyldte sin plads og levede op til forventningerne. Udgangspunktet har i jernalderen været slægten; bestemte familier har haft større status og leveret høvdingene, selv om værdigheden ikke behøver at være arvet fra far til søn.

Høvdingens æt delte hans anseelse og status, omend ikke alle kunne få lige meget ud af det.

Hvor stort springet var fra toppen af pyramiden til næste led – bønderne –, er det svært at vurdere. Tager vi den bedst kendte gravplads, Møllegårdsmarken, er der godt nok tydelige forskelle mellem toppen og næste lag, men intet stort svælg. Her har toplaget nu heller ikke så ekstravagante udtryk som på andre gravpladser.

Trælle

Hvad var bundlaget da i disse landsbysamfund? Trælle eller noget, der lignede senere tiders husmænd? For en marxistisk forskning er det utænkeligt, at et samfund som vikingetidens kunne opstå uden en trælleklasse at udbytte. Disse sortsmudskede, snavsede individer i jordhulerne er bare ikke til at finde i det arkæologiske materiale. Langt tilbage kan fællesarbejder påvises, som må have krævet betydelige arbejdsstyrker, f.eks. bronzealderens storhøje, jernalderens lange palisadeanlæg, og her i tiden 200-800 volde og spærringer til lands og i havet. Det er beskyttelsesforanstaltninger, som skulle holde ubudne væk. Disse anlæg, der kan strække sig over hundrede meter efter hundrede meter, ja kilometervis som Dannevirke, tyder på ufredstider fra omkring 300 e.Kr. I disse urostider kunne trælle nemmere skaffes, men hvor skal vi søge dem i de udgravede landsbyer?

De jordhytter – arkæologerne kalder dem grubehuse –, som er så karakteristiske for yngre romertid og op i middelalderen, er først og fremmest specialværksteder, vævehytter, smedjer og den slags. Udmærkede steder at lade trællene arbejde i god overensstemmelse med vore romantiske forestillinger om trællenes uromantiske liv. Men sov de også her eller på loftet i de almindelige beboelseshuse? Sporene er der bare ikke. Men da gravene? Også trælle døde og måtte begraves og blev det naturligvis uden de fine ting, som de frie fik med. I døden kan man ikke skille en træl fra en fattig fri mand, så heller ikke i gravene kan vi normalt udskille nogen trælleklasse, selv om enkelte vikingetidsfund med et ekstra bagbundet skelet tolkes som ofrede trælle. Spørgsmålet er også, hvor store forskellene egentlig var mel-

Næbfibler kalder man disse bronzesikkerhedsnåle fra den germanske jernalder. Det ene eksemplar herunder stammer fra Åsum, mens den afknækkede spids blev udgravet på Sct. Jørgensgårdgravpladsen. Den er kun 3,3 cm lang. (Eigil Nikolajsen og Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum og Møntergården).

lem de rigeste og de fattigste i jernalderen. Selvfølgelig havde de øverste lag mulighed for at krydre den daglige tilværelse med kød og anden festmad, med eksotiske varer, klæde sig i lækre stoffer og pelse, hvor de arme vel sjældent fik andet end grød og suppe og mildest talt var ringe klædt, i dårlig vadmæl; det må have været koldt at være fattig!

Afstanden mellem de to ydergrupper har nok mere været betinget af overklassens manglende muligheder for at skaffe sig den helt vilde luksus end af bundklassens mulighed for at komme med i det fælles velvære ved landsbyernes højtider. Den må have beholdt sin status som fuldt berettiget lokalsamfundsmedlem, i hvert fald så længe vi ikke taler om trælle. Overklassen løber først for alvor fra de andre samfundslag, når mulighederne for at skaffe den ubarmhjertige luksus øges ved en højt udviklet markedshandel. Hvornår det skete i Danmark, er et andet spændende spørgsmål.

Guldalder

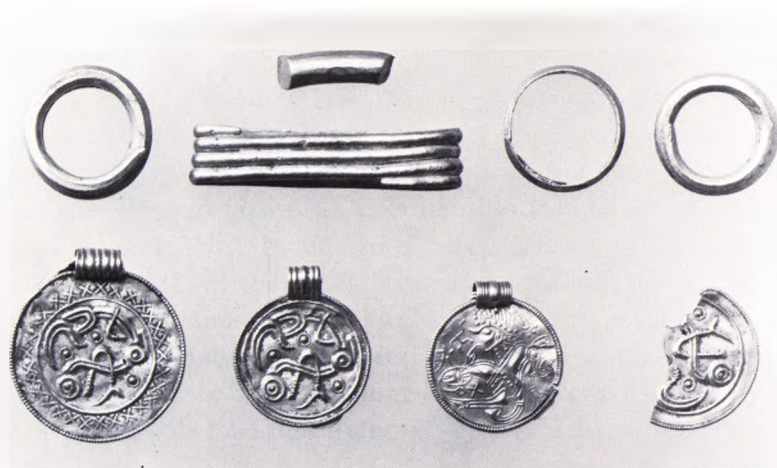
Ingen anden oldtidsperiode er så sagn- og mytespækket som tiden mellem 400 og 800. Det er en nordisk guldalder, en levende illustration af de gamle heltesagn om Rolf Krake og hans guldglade hirdmænd. Det er den æra, der i sagnet afsluttes i det vældige bål over Lejre kongsgård, da Rolf og hans kæmper faldt til sidste mand. Det er den periode, der har leveret de prægtigste høvdingegrave på begge sider af Danmark, skibsgravene fra Sutton Hoo i Østengland og fra de upplandske gravpladser ved Vendel og Valsgärde og kæmpehøjene ved gamle Uppsala. Det er en tid, hvormed de senere kongeslægter gerne så sig beslægtet gennem de lange stamtræer, som sagn og Beowulfkvadet brister af. Konger optræder i rigtige historiske årbøger fra den europæiske civilisations hoffer og klostre, også danske konger som Chochilaicus, Hemming og Godfred. Guderne fra de islandske sagaer ser man også gerne lagt tilbage til denne periode, og det er endog den tid, da Danmark nævnes ved navn for første gang.

Der er nok at tage af, hvis man vil krydre den arkæologiske suppe. Blot er det nogle sære ingredienser at koge suppe på.

Efter de foregående århundreders tætte net af bopladser og grave med deres rigt oplysende indhold af hverdagens og festens, fredens og krigens liggendefæ, forsvinder det hele brat. En håndfuld grave til 400 år, endnu færre bopladser – eller rettere bopladser, der blot kan mistænkes for at tilhøre disse århundreder. Ingen huse eller landsby-

Glittersten var uundværlige til at blankpolere jernalderlerkarrenes overflader med. De findes ofte som gravgods i kvindegravene. Fra en brandgrav ved Brandstrup, længde 5,3 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Skattefund fra Rynkeby med brakteater og ringguld. Læg mærke til, hvor forskelligt det samme brakteatpræg kan være indfattet. (Nationalmuseet fot.).

er, ingen spor af landbrugets slidsomme hverdag. På dette grundlag opstod myten om den fundtomme periode. Som en blændende kontrast står vi med ikke færre end 75 guldfund fra periodens første 100 år, derefter svigter også disse rigdomsytringer, og mørket sænker sig totalt over Fyn.

Hvad kan vi da få ud af disse kilovis af guld ud over myten om guldalderen? Der er stort set tre slags guldsager. Guldbarrer i form af ringe, der er skåret i stykker for at give den rette vægt; hele guldringe til hals og arme og de tynde pressede guldblikksmykker, som vi kalder brakteater. De tre slags kan være forenede i store fund som skatten fra Bolbro, eller de kan optræde enkeltvis som brakteaterne fra Sønder sø og Allese, guldstumperne fra Lundsgård, Sosted og Lunde, eller ringene fra Hjallese Hestehave.

Sådanne fund kaldes skattefund, og de rammer også præcist vore forestillinger om skjult skat. Læs blot beretningen om det store guldfund fra Broholm 1831, der satte den største fynske amatørarkæolog Frederik Sehested ind på hans livs interesse.

Folkevandringer?

Men er det skatte i lighed med svenskekrigenes, nedgravet da fjenden stod i landet og aldrig hentet op igen af ejerne? Hvis det er tilfældet, må der være gået en bølge af vold over Fyn – og over det øvrige Danmark – omkring 500. Nuvel, siger så den opmærksomme: Det er jo også folkevandringstiden par excellence, og folkevandringer går sjældent sporeløst af.

En skedekniv var i jernalderen, ja helt op til nutiden i Skandinavien enhver mands redskab. I en tid, hvor andre spiseredskaber end skeer ikke eksisterede, var den dobbelt uundværlig. Længde 18,6 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Følger vi den tankegang, skulle Danmark have været udsat for en massiv indvandring, men hvorfra og af hvem? Hvis man vil nøjes med de forhåndenværende brikker, kan puslespillet lægges i orden ved at lade danerne være indvandrerne. De antages at være kommet hertil østfra, men grundlaget for denne tolkning er *meget* spinkelt og nærmest en forskningstradition efter en dristig hypotese fra navneforskningen i begyndelsen af dette århundrede. Men danerne kendes i skriftlige kilder fra Europas centrum, allerede fra 515, og det skulle være utroligt, om dette tidspunkt præcist faldt sammen med danernes ankomst. Når danerne kom i kontakt med Frankrig-Belgien, må de have været velkonsoliderede hjemme, d.v.s. at de før 515 må have overtaget Danmark. Navnet Danmark optræder dog først 890 i en engelsk geografibog.

Guldofre?

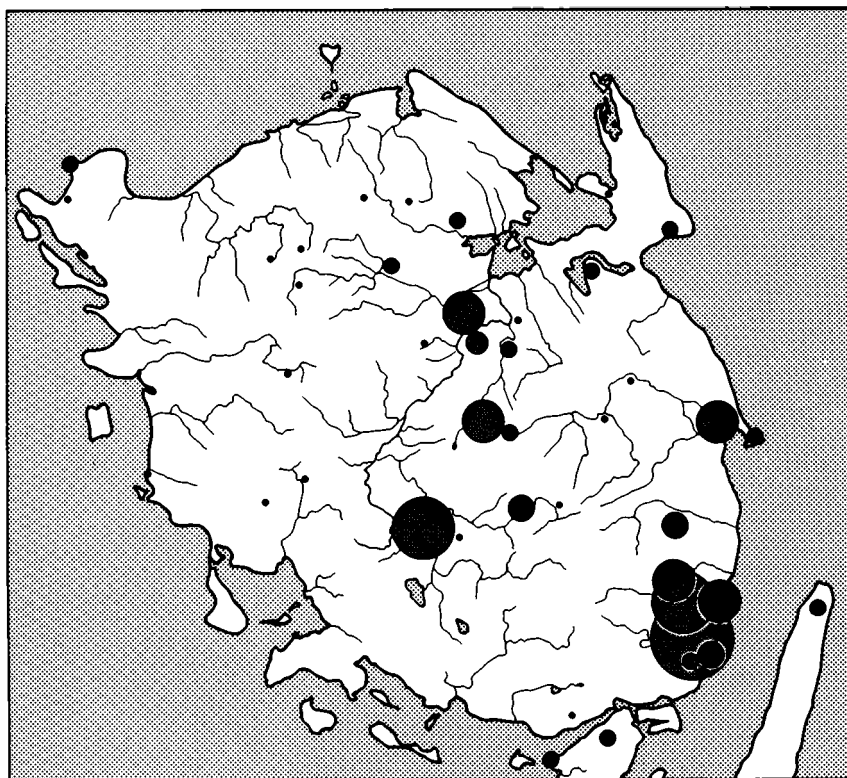
En anden forklaring kræver ikke vandring og krige, men tværtimod fred og ro. Guldnedlæggelserne ses som fortsættelser af de ældre perioders nedlæggelser af bronzer og andre kostbarheder. De repræsenterer ofringer til de højere magter; fundenes ensformighed gør det blot ikke nemt at se, hvilke guder det kan dreje sig om.

To steder hober guldet sig her på Fyn. Det ene sted er på Østfyn ved Gudme, et navn der må rumme erindringen om et vigtigt sted for fortidens gudsdyrkelse. Det andet sted er omkring Odense – Odins vi, et ligeså tydeligt sakralt stednavn. Når fundene koncentrerer sig her, kunne grunden netop være, at her lå de helligdomme, hvor guderne dyrkedes. Hvad ville da være mere nærliggende end at ofre til dem her?

Ved denne tolkning udtrykker guldfundene lokale kulthandlinger, der kun indirekte behøver at afspejle den lokale bebyggelse.

Inden for en vis margin må de afspejle lokal velstand, idet de ofrende næppe kom valfartende fra det øvrige Danmark, men ofrede inden for deres egen hjemmeregion.

Guldfundene viser da tilstedeværelsen af en befolkning, der ikke var fattigere end før, men på ét punkt tværtimod rigere end nogen sinde før. Det er foreslået, at guldet stammede fra de mængder, der ved romerrigets undergang kort før 400 slæbtes ud blandt de uciviliserede folk uden for rigets smuldrende grænser. Det fynske guld er altså et ekko af de begivenheder, der rystede den civiliserede verden i 4. årh.

- < 50 gram
- 50 - 200 gram
- 200 - 500 gram
- 500 - 1000 gram
- > 2000 gram

Yngre jernalders guldfund (400-800 e.Kr.) er her indtegnet efter deres vægt for at vise, hvor tyngdepunkterne på Fyn lå. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

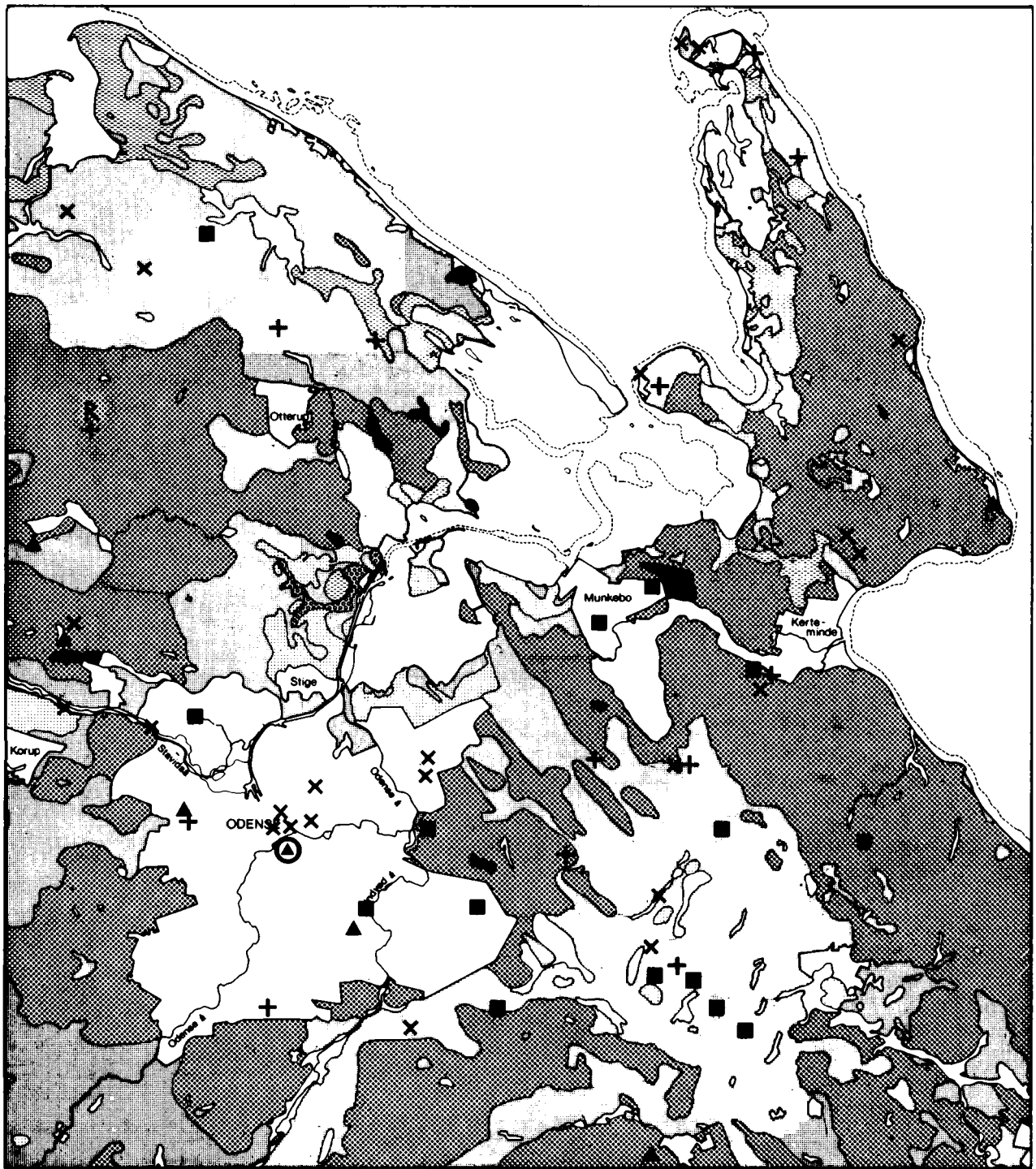
Fyn forladt?

Romertidens rigdomme fra tiden før 425 efterfulgtes af guldrigdommen indtil omkring 500, og derefter satte den egentlige mørkelægning ind. Guldet forsvinder, som bopladserne og gravene havde gjort det før, og intet nyt kommer i stedet, selv i ældre vikingetid forbedres forholdene ikke meget. Nu kunne der være grund til at tale om folkevandringer, men snarere en udvandring som forklaring på det fundtomme Fyn. England er da også foreslået som målet for fynboernes udvandring – ganske vist ikke på dette sene tidspunkt, men omkring 400.

Når vi alligevel regner med en fortsat bebyggelse af Fyn med en jævn udvikling frem til vikingetiden, er der to grunde. Vi ved, at der fra og med 1000-tallet eksisterede en bebyggelse i landsbyer, i grove træk svarende til de landsbyer, vi kender i dag. Vi må regne med en

I Vimose lå der også gods fra 500-tallet, men ikke så voldsomt som det store våbenfund. Det er udskårne trækar, godt fynsk kunsthåndværk uden det store spræl, men med tidens karakteristiske dyreornamentik. Er det den lokale bondes beskedne ofre til den hellige sø? Bredde 24,5 cm. (Nationalmuseet fot.).

befolkning på mindst ca. 40.000 mennesker for Fyn alene i sen vikingetid (1801 var her færre end 100.000 mennesker). Denne befolkning kan ikke trylles op af en tom ø, ja end ikke avles frem i løbet af yngre vikingetids 100 år. Husk på at vikingetiden var præget af en gevaldig ekspansion både hjemme og udenlands.

Herhjemme skød landsbyerne op også uden for de gamle bebyggelsescentre, og ude fik vikingerne et ikke helt uberetiget rygte som allestedsnærværende ubudte fremmede, der ikke tog det så nøje med ejendomsretten.

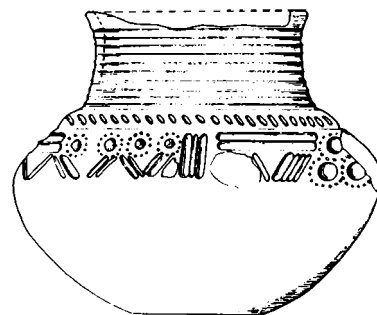
Stednavne

Den anden grund er, at stednavnene på Fyn ikke adskiller sig fra det øvrige lands. Vi har den samme blanding af navne, som stednavneforskere daterer før vikingetid, og navne, der hører til vikingetid og tidlig middelalder. For at de ældre navne kunne bevares, må der have levet mennesker videre til at fortælle senere generationer, hvad deres landsby kaldtes. Der stod jo ikke vejskilte ved landsbyerne. Hvad skulle man med dem? Man spurgte sig for; det var nok også forsigtigst ikke uanmeldt at komme et fremmed sted. De mennesker, der huskede navnene, var næppe eneboere i skovene, men levede formentlig præcist som deres forældre og bedsteforældre i gårde og landsbyer spredt ud over det fynske land. Der er ingen afgørende forskel mellem kortene over guldfundene i den foregående periode og vikingetidens fund eller de følgende landsbyer. Der er kvantitetsforskelle, men ikke de store skred i bebyggelsens fordeling over øen.

Vi må derfor antage, at der også i de fundtomme århundreder mellem 500 og 900 var en jævn bebyggelse på Fyn, ja snarest en befolkning i jævn tiltagen, så den kunne deltage i eksplosionen ved vikingetidens slutning. Vikingetiden begyndte jo egentlig, førend vi er tilbøjelige til at mene, nemlig i 5.-6. årh. med togterne mod frankerrikets nordøstflanke.

Arkaologiens problem

Hvad er da gået galt for arkæologien? Det har jo ikke skortet på forsøg på at hugge knuden over. Problemet er ikke blot dansk, men fælles nordeuropæisk. Sine steder her i landet og i udlandet er det dog i de sidste år lykkedes at finde bopladser fra de kritiske århundreder – ved rene tilfælde. Andre steder har fortsat landbrug kunnet påvises

Fra gravpladsen i Korup stammer dette rigt dekorerede lerkar fra 4. århundrede e.Kr. Det er typisk for tiden før »guldalderen«. Hvorfor kender vi ikke keramikken fra de følgende århundreder? Højde 20 cm. (E. Albrechtsen tegn., Fyns Stiftsmuseum).

Kortet overfor viser bebyggelsen i yngre jernalder (400–1050 e.Kr.). Signaturer, se side 39. Kysten har vel nærmet sig den nuværende, men en del land er siden navnet af, f.eks. ved Storebælts kyster, og aflejret andre steder. Kortet viser situationen i dag, men skal altså rettes i fantasien. Kun de arkæologiske fund er med. For at få et fuldgældigt indtryk af bebyggelsen bør landsbyerne regnes med, i hvert fald for vikingetidens vedkommende. (Se side 111).

I den mandelformede fordybning på denne strandsten fra Lundsgård sidder endnu rester af guld, som tyder på, at der engang er arbejdet med guld i hulheden. Sådanne formodede støbeforme hører til i yngre jernalder. Længde 17,7 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot.).

ved hjælp af pollenundersøgelser, også i de århundreder, hvor selve bebyggelsen ikke kunne findes.

Langsomt er der således ved at blive prikket hul på myten om de fundtomme århundreder.

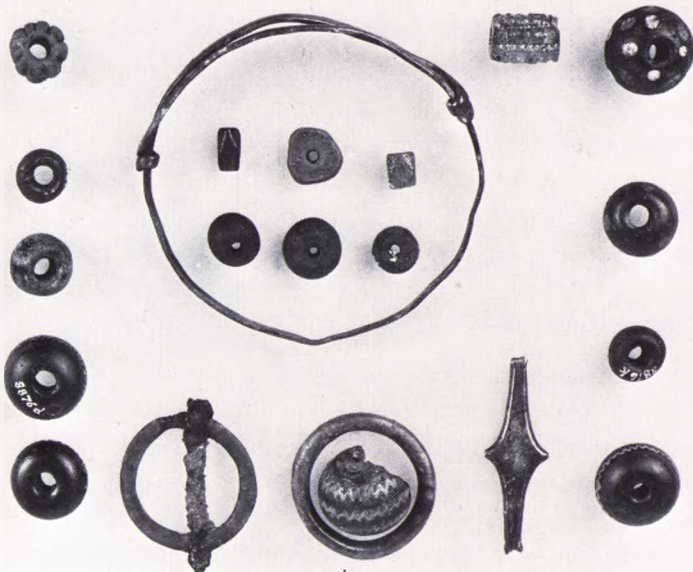
De fundne jyske bopladser er store og udstrakte med store langhuse af samme solide konstruktion som i ældre jernalder. Man gik altså ikke over til at bo i telt. Bopladserne har dog det til fælles med vikingetidens, at de er påfaldende fattige i det, som ellers kunne lede os på sporet af en boplads. Der var ingen opløjede skårmængder eller affaldsgruber med fed sort jord.

På disse to punkter har man ændret skik, måske i forbindelse med en såre simpel landbrugsteknisk nyhed. Indførelsen af regelmæssig gødskning af markerne kunne få katastrofale følger for bopladsernes arkæologiske tilstand. Ikke blot kogødningen, men vel også det øvrige møddingsaffald ville blive kørt ud på markerne og gå sin tilsigtede skæbne i møde – den totale opløsning og indgang i naturens kredsløb. Blev den rygende mødding, der i dag forarger tilflyttere på landet så meget, på dette tidspunkt et fast led i kulturlandskabet?

På andre punkter kan germanertidens bopladser være usædvanligt rige – de rigtige steder, hvor betingelserne for at samle rigdom var til stede. Her kan både bronzesmykker og guld ligge på overfladen, lokkende mål for amatørernes finderglæde. Tidens fornemme bronzehåndværk peger også på en kultur, hvor høvdingene satte pris på kunstfærdigt udsmykkede våben – ganske som i vikingetiden. Desværre har vi fra Fyn næsten intet at sætte op mod Sjællands og Skånes fornemme metalkunst – formentlig fordi de rige grave ikke er fundet.

En enkelt gravplads

Men hvad blev der af de døde? Gennem 4.000 år var gravene en uundværlig kilde til viden om fortidens døde – og liv. Pludselig er de nu væk på ganske få undtagelser nær. På Fyn skulle vi vente at finde skeletter med ganske få og simple gravgaver samt enkelte grave med rigere udstyr. Kun en enkelt lille gravplads er udgravet, ved Jeppeshøje på fjordens nordvestside. I en sandgrav kunne 5 skeletgrave fra lidt efter 600 undersøges, en almindelig bondegårds gravplads. Der var 3 kvinder og 2 mænd, kvinderne med glasperler og nåle og udstyr til den personlige hygiejne, pincet og øreske samt de uundværlige sikkerhedsnåle til at holde kjolen sammen ved skuldrene. Mændene havde velbeslagne læderbælter, men i bæltet var der kun simple jern-

Fra graven på Højstrupvej er dette udstyr af bronze og glas (fra 4.-5. århundrede e.Kr.), der formentlig har tilhørt en kvinde. Den største ring, der har ligget om anklen, har en diameter på 8,5 cm. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

knive, ingen sværd. Den ene af kvinderne havde en tenvægt med, vidnesbyrd om en flittig husmoder. En af mændene havde en lille sølvring i stil med guldfundenes betalingsguld med i graven, en gerrig ejer?

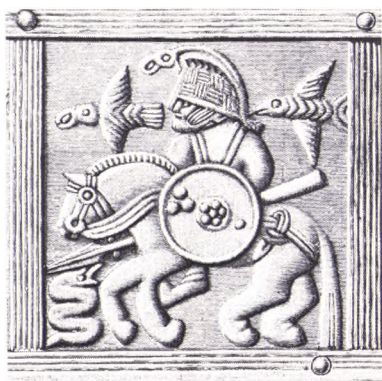
Grave uden fund kan ikke dateres og bliver måske ikke anmeldt til museerne, fordi de ikke opfattes som interessante. Man plejer at sige, at de nok er fra svenskekrigene, som ved Ladbykibet. På den måde kan en del grave være undgået arkæologernes kundskab og hullet se større ud, end det egentlig er. Periodens tendens til at grave de døde ned i strandvolde og den slags øde steder virker heller ikke fremmende for opdagelsen.

Det er således sandsynligt, at ændringer i befolkningens opførsel både i landsbyen og på gravpladserne kan føre os på vildspor og lede til falske hypoteser. At det er en vigtig opgave at efterprøve denne tanke, må være indlysende.

Guldbrakteaterne fra Bolbroskatten. Bemærk runeindskrifterne på brakteaten til venstre fra oven. Her er rytterbrakteaterne mere ens end på skattefundet fra Rynkeby. (Nationalmuseet fot.).

Bronzehjelmbeslag fra Vendelgravpladsen i Uppland med Odin i fuldt firspring omgivet af sine ravne. Højde 6,2 cm. (Efter Stolpe: Graffältet vid Vendel).

Guder

Den nordiske gudeverden møder vi i middelalderens spejl på et tidspunkt, da hedenskaben vred sig i de officielt sidste krampetræknin-ger. At den havde gyldighed for vikingetidens mennesker, er der ikke grund til at tvivle om. Der er heller ingen grund til at tro, at den opstod i løbet af de 200 år, vi kalder vikingetid. Sikkert ligger der lag på lag af gammel gudetro i asatroens skrevne form. Problemet er at skrælle lagene af og placere dem i den rigtige tidsramme. Det er ikke helt nemt, da der ikke følger navne med de billeder, der eventuelt kunne bruges.

Odin

Vi lader Odins vi hvile lidt endnu og prøver at lede efter ham selv, Thor og Frej. Der er lagt meget symbolsk i guldbrakteaternes forvirrede menneske- og dyreverden. Den stærke stilisering letter ikke tolkningen. Det er nærliggende at råbe Odin, når den enlige rytter findes på de små guldsiver. Betæneligheden stiger, når en linie klart lader sig trække tilbage til de romerske kejsermedaljoners triumfatorryttere. En sammensmeltning af det romerske forbillede og tanken om den fremridende Odin kan ikke udelukkes, men bortset fra en svensk fremstilling med både ravne og hest er det svært at levere overbevisende billeder af Odin. Da hans attributter – ravnene – er bedst at identificere, er det forståeligt, at sagen er værre for de to andre guder.

Thor er kun til stede i den symbolske hammer (nu bomærke for dansk arbejde), der i vikingetidens slutning blev konkurrencesymbol til Kristssymbolet – korset.

Det er fristende at identificere de store våbenofre fra Vimose som gaver til valpladsens mørke rytter – Odin –, men han kan have haft en forgænger som krigsgud, så heller ikke ad denne vej kan vi komme videre.

Tilbage bliver kun stednavnene – den skrøbeligste kilde man kan tænke sig. På Fyn har vi navne med -vi – helligdomme på Hindsholm (Viby) og et tilsvarende på Nordvestfyn. Vi har Gudme med det nærliggende Gudbjerg – vel opkaldt efter de flotte dysser syd for byen, der selv ikke ligger på noget bjerg.

Endelig er der to navne med Njord (vindenes og helligstedernes herre) – Sønder og Nørre Næra, et frejsbjerg – Frøbjerg – og så vores eget Odinsvi. I alt er der fire neutrale navne, der blot vidner om helligsteder, to gange Njord, en gang Frej og en gang Odin, ingen navne med Thor eller andre sagaguder. Både Njord og Frej er gamle guder, formentlig ældre end asalæren. Njord var far til Frej og Freja. Frej var frugtbarhedsgud, til ham var okser passende ofre. Hans søster Freja var den største gudinde, kærlighedens og dødens magt på en gang. Odin er ene asagud i selskabet; han synes at have været overklassens gud, den som kongehusene gerne så som stamfader. Det kunne betyde, at også Odense har været et kongeligt sæde.

Navne

Personer uden navn er for os utænkelige, men i hele oldtiden må vi undvære denne individualiserende betegnelse. Kun ganske få navne er rent tilfældigt overleveret fra oldtidens sidste del.

De to ældste, vi kender, lyder sært: »Harja« og »Houar«, begge mænd. Det første navn findes på en kam fra Vimose, af arkæologerne dateret mellem 100 og 300 e.Kr.

Houar står der under halsen på den vælige gangster på en guldbrakteat, hvis nærmere findested på Fyn desværre er ukendt. Guldbrakteaten hører til tiden omkring 400. Houar var formentlig mesteren for guldsmykket, ifølge en tradition for at navnet på runeristere og kunstnere nødtigt skulle glemmes – tænk på guldhornet.

Fremmede lyder disse navne, men ikke desto mindre er de af samme sprogstamme som de ældgamle navne, vi endnu bruger, f.eks. Ulf, Roald, Knud.

Amatørrarkæologi i vikingetiden! En stenalderøkse fik indridset et lille slangeslyng og runerne sla(?)ku(?). Den skal være fundet på Rugård. Længde 11,3 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

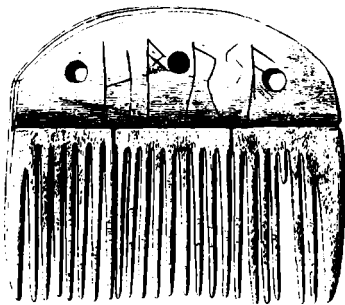
Måske forestiller denne figur Thor? Mon ikke den skæggede herre har siddet på en vogn med tømmer i den ene hånd og pisk eller hammer i den anden? Bronzefigur fra Højby, højde 15,8 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Nationalmuseet).

Nogle pinde fra Vimose med kompakte rundfigurer i enderne kan være en vikingebondes offer. Det er foreslået, at de er spåpinde, svarende til sagaernes beretninger om vølver og norner. Bredde 5,4 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Harjas luseforskrækker havnede i Vimose. Den var ham så kær, at han havde ridset eller fået ridset sit navn i den med runer. Hvis vi følger den normale forklaring på Vimosefundet, er de fundne sager de besejredes udstyr. Det er derfor ikke engang sikkert, at Harja var fynbo. Bredde 5,7 cm. (Efter Engelhardt: Vimose Fundet, Nationalmuseet).

Goden Alle

Vikingetidens få navne skal heller ikke glemmes. Thormund efterlod en sten i Nørre Nærå, formentlig en gravsten, sat i ældre vikingetid, og Alle fik Danmarks længste runeindskrift ristet efter sig på gravmonumentet i Glavendrup (se side 103).

Indskriften lyder:

»Ragnhild satte denne sten efter Alle, sølvernes gode, Uia-skarens hæderverdige thegn. Alles sønner gjorde dette dødeminde efter deres fader og hans kone efter sin mand, men Sote ristede disse runer efter sin drot. – Thor vie disse runer –. Til en ræte vorde den, som skader denne sten eller drager den efter en anden«.

Igen nævnes runeristeren, Sote, ved navn, og her får vi yderligere en person, den første kvinde fra Fyns forhistorie. Den Ragnhild, som nævnes på Glavendrupstenen, er tilsyneladende den samme Ragnhild, der kendes fra en runesten ved Tryggevælde. Hun må have været en usædvanlig kvinde, ikke fordi hun var gift to gange, men fordi hun efterlod sig så store monumenter, som Glavendrup nu er, og Tryggevælde engang var. I og for sig er det ikke overraskende at finde en kvinde af dette format i vikingernes overklassemiljø, hvor slægternes kvinder ikke stod i skyggen af mændene. Også runeristeren Sote er den samme på de to sten; han kan have fulgt med Ragnhild til Fyn.

Ragnhilds mand Alles stilling i samfundet er præcist angivet på runestenen; han var både gode og thegn, havde altså dobbeltstilling som både gejstligt og verdsligt overhoved i det førkristne samfund. Goden var en slags overpræst, en stilling som netop i dette samfund var naturligt sammenkoblet med den verdslige høvdingeværdighed, den der på runestenen kaldes theggen. Alle var »gode« for sølverne; dette navn dækker formentlig lokalbefolkningen, et navn der senere er gået tabt. Hvad en ræte var for noget, ved vi ikke, men det må have været noget forbandet ubehageligt, når man truede med det som straf for at fjerne runestenen. Truslen kan vel egentlig kun have virket på den, der kan læse, hvilket vi næppe kan tiltro en hvilken som helst i vikingetidens samfund. Men måske var det egentligt afværgende ved truslen det, at den blev indristet i stenen. Så kunne den leve sit eget liv i al evighed.

At de folk, der rejste disse monumenter, var rene hedninge, er der i

hvert fald ingen tvivl om, når stenene viedes Thor. Dateringen må ligge omkring midten af 900-tallet.

En tredje runesten kendes ikke mere, den stammede fra Allerup og nævnte en mand som Tholvs søn: »Han tog denne sten i ... og satte den efter sin fader og sin moder Tonne«.

Sote med det røde skjold

I Rønninge står nu ved siden af kirken en dejligt fantasivækkende sten. På den står: »Sote satte denne sten efter sin broder Elev, søn af Asgot med det røde skjold«. Han er næsten lige så god som Røde Orm. Det er fristende at foreslå, at det er denne familie, vi møder på gravpladsen ved Rosenlund (se side 106), men desværre et forslag, som ikke kan bevises.

Det blev ikke nogen stor høst af navngivne fynboer, og udvalget er formentlig ret tilfældigt; det forekommer mærkeligt, at der slet ingen runesten er i Odense. Senere byggeri kan have ødelagt mange runesten, og nogle kan måske endnu vente på opdagelse i eksisterende bygninger eller stengærder.

Tidens luftforurening har gjort det nødvendigt at flytte Rønningerunestenen ind i kirken. Her er den fotograferet, mens den endnu stod udenfor. (Fyns Stiftsmuseum).

Læser man de islandske sagaer, forstår man, hvor eftertragtet et godt sværd var. Dette vikingsværd stammer fra Rosenlundgraven og er fornemt udstyret med indlagte sølvtråde, der tegner to fuglelignende hoveder. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

12 · Vikinger på hjemmebane

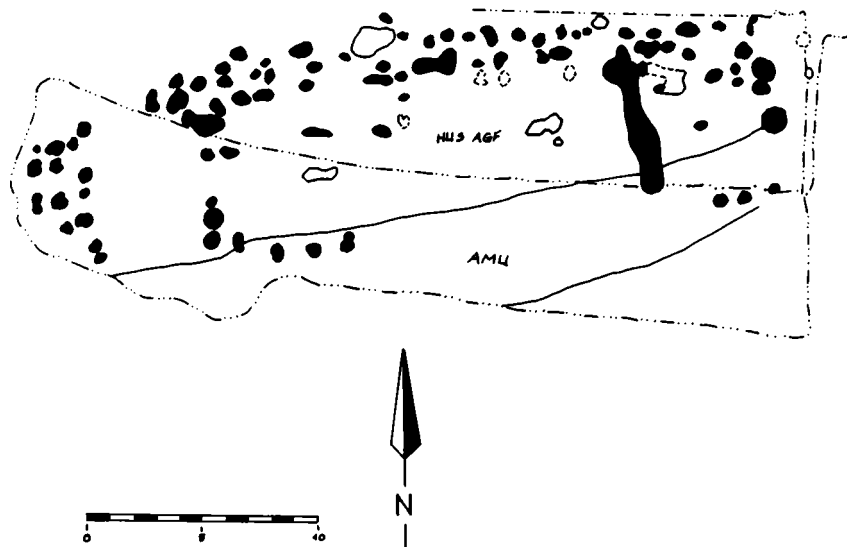
Der er hausse i vikinger i disse år. TV, populære artikler og bøger, festspil, vikingeskibe og meget andet fodrer os med de eventyrlystne, grusomme, skattegrådige, mordbrændende, selvglade vikinger. Man himler op om vikingernes fantastiske kunsthåndværk, deres utrolige skibsbyggekunst og forvovne sejlads og de store borganlæg. Hvordan det egentlig gik til, at denne lavastrøm af skattehungrende skibsmandskaber spredtes over kloden, og hvad der foregik hjemme i baselandet, synes derimod ikke så interessant.

Resultatet er, at vi er pinligt uvidende om vikingernes bebyggelse, landbrug og andre hjemlige gøremål. På Fyn er udgangspunktet heller ikke godt. Der er forbløffende få arkæologiske spor, omend nogle af dem er af meget høj karat. Det er problemerne fra den foregående periode, der bliver ved at genere. Dog har de senere års gravninger bragt os på sporet, også af vikingetidens boplads og grave. Ved Killerup på universitetets og B 1913s boldbaner udgravedes fragmenter af en boplads. Andre stumper er undersøgt andre steder på Fyn f.eks. ved gasledningsgraveri. Disse antydninger viser, at vi også her har at gøre med de samme former for bebyggelse som i Jylland, hvor store landsbyer og storgårde med værkstedshytter og med de store tømrede beboelseshuse – trelleborghusene – er udgravede.

På begge sider af fjord og å ligger de to mest spændende fynske gravmonumenter fra vikingetid. Mod vest, nord for Sønder sø, kan Fyns eneste skibssætning med Danmarks længste stenruneindskrift som stævnsten ses i en mindelund, der allerede selv er blevet et mindesmærke om forrige generations stærke nationale følelser. Glavendrup- (på de fynske vejskilte ofte stavet Glaundrup) lunden er et lokalt udslag af den identifikation med fortidens storhedsperioder, som blev så væsentlig for de folkelige bevægelser efter ydmygelsen 1864. Inden fredning af fortidsminder blev automatiseret ved naturfredningsloven fra 1937, var det private initiativ forudsætningen for en effektiv beskyttelse af høje, grave og voldsteder.

Kopien af Ladbyskibet »Imme Gram« var i 1982 i en vanskelig situation ud for Torø Huse. (Fyns Pressefoto).

Fyns første Trelleborghus. Udgravet i gasledningsområdet på Bytoften ved Rønninge. Den sydlige del af huset er ødelagt af en middelalderlig agerren. (Fyns Stiftsmuseum).

Runestenen gjorde et mægtigt indtryk allerede dengang; det fortælles, hvorledes de gennemrejsende jøder drog til stedet for at læse indskriften, som de troede var hebraisk (hvad mon de læste?). Den fynske historiker Vedel Simonsen og runeforskeren Stephens fik monumentet overdraget til offentligt eje, og det hele blev restaureret i 1892-94 og igen i 1952. Her er lidt af stemningen fra Oehlenschlägers Hakon Jarl – når den lokale ungdom ikke netop bruger stedet som knallertbane.

Indskriften er nævnt, skibets mere end 60 m lange og 12 m brede skrog rummer brandrester, formentlig fra afbrændingen af salig Alle, men hans jordiske rester er spredt så skødesløst, at de ikke rigtigt kan bruges til at fortælle noget om ham eller hans gravudstyr. Formentlig blev han brændt i nærheden. Om der her, som i det sjællandske Lejre, ligger en hel gravplads udenom og i skibet, ved vi ikke. Alt er ikke gravet ud endnu – Gud ske lov!

Stensætningens lighed med et skib er naturligvis fuldt bevidst, sammensætningen af skib, runesten og gammel gravhøj genfinder vi i Bække ved den jyske hærvej og vel også i det sjællandske Tryggevælde (se side 100). Skibet sejler mod vest, mod solnedgangen, på vej til den evige nat. Stedet ligger langt fra kysten, og det er vel netop grunden til, at skibet her blev formet i sten.

Ladbykskibet står i en høj med en diameter på 28 m. Højens oprindelige højde kendes ikke. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Skibssætningen i Glavendrup var nær blevet ødelagt af grusgravning i 1800-tallet og lå som en ruin, da de første antikvariske rejsende besøgte stedet i 1806. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Ladbyskibets funder og udgravningens financier, apoteker P. Helweg Mikkelsen ligger her til venstre og museumsassistent Svend Larsen til højre under udgravningsarbejdet. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Ladbyskibet

På den anden side af fjorden direkte ud til sejløbet i Kerteminde fjord ligger den anden skibsgrav: Ladbyskibet. Meget ser det ikke ud af, og mange af de besøgende i cementkuplen i højen er nok gået skuffet derfra. Det er ikke et skib som Gokstad- og Skuldelevskibene, men et spøgelse: Aftrykket af et skib. Mørkt og skummelt virker det, den nymodens glas og beton, der omgiver skibet, ødelægger noget af illusionen af gravens dystre stemning. Den geniale idé bag arrangementet – bevaringen af skibet på dette sted, hvor det for tusind år siden blev en vikings dødssejler – må dog ikke glemmes.

Skibet selv er 20,5 m langt og 2,85 m bredt på midten, klinkbygget af 8 egeborde i hver side. De opragende ender af kølen er prydet med jern, hjul og spiraler i dragemanken; selve det udskårne dragehoved var ikke bevaret. Brædder med rød-, blå- og gulmalede motiver giver igen et glimt af den farvepragt, der omgav i hvert fald

de rige befolkningslag på husenes trævægge, på møbler? på de vævede tæpper og på de stenhugne ting – runestenene. Ladbyskibet kunne sejle med mast og latinersejl, og ringene til vanterne sidder endnu i rælingen. Af åretoldene, eller rettere hullerne i det øverste bord, var intet bevaret. Tofternes antal kan beregnes til 17, ud fra naglerne til spanterne. Der har ikke været plads til roere på den bageste tofte, altså plads til 32 aktive roere plus styrmand og ekstra mandskab; vel mindst 50 mand kunne der være ombord, da dette skib red over de fynske farvandes bølgetoppe. Tænk om logbogen havde overlevet! Ikke at vikingerne brugte blæk og papir, de levede i en tid, hvor den enkeltes erindring kunne rumme oplevelserne i uforkortet udgave – uden alt det uvedkommende huskestof, vi andre belemrer vore hjerner med, og uden den undskyldning at kunne slå op i bøger. Jeg mener blot, at det ville være spændende at vide, hvor vidt omkring dette krigsskib havde været, inden det blev lagt op sidste gang. Var det med på vikingefærd mod øst ad de russiske floder eller vesterud til det rige Vesteuropa? Der er frit spillerum for fantasien.

Temmelig sikkert forekommer det, at den døde var den lokale stormand, ikke en tilfældigt strandet sørøver. Højsætningen har taget sin tid og krævet jord og arbejdskraft, som det nok havde været vanskeligt for en fremmed at skaffe uden blodige skærmydsler eller stor betaling.

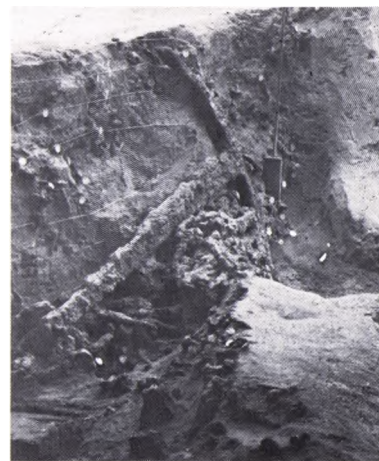
Gravplads

Talende er det også, at højen ligger midt på en gravplads, den hidtil største på Fyn. Det siger nu ikke så meget, der er desværre næsten ikke lavet andet end smågravninger på de få vikingegravpladser, vi kender. Heller ikke Ladbygravpladsen blev gravet færdig i sin tid. Mindst 40 grave er omtalt i tidens løb, nogle få udgravet. Her ligger mænd og kvinder med det jævne udstyr, der kendetegner de almindelige vikingers grave. De fleste har kun en simpel jernkniv, kvinderne et par dragtsmykker med i graven. Naturligvis har de ligget i deres tøj, og måske haft andre forgængelige ting med i graven, men tidens tand har fortæret næsten alt.

Bevaret i en rustklump ses to slags tøj, fint linned og grovere uldtøj. Orientalisk silke er påvist i andre vikingegrave, men ikke i Ladby. Længde 4,8 cm. (Nationalmuseet fot.).

Det er ganske sjovt, at ankeret fra Ladbyskibet fortsætter romernes flere hundrede år ældre type. (P. Helweg Mikkelsen fot.).

Kunstnerisk set lidt kedeligt, men teknisk set af høj karat er dette 2 cm lange guldblikbeslag med båndslang – fra et bælte? (Nationalmuseet fot.).

Almindelig viking fra Ladbygravpladsen med det typiske gravgods: en lille jernkniv. P. Helweg Mikkelsen fot.).

Skibsgrav

Nej, skibsgraven var rigtignok af en anden karat. Hele skibet var fyldt med den dodes udstyr, forskibet proppet med heste og hunde, hvis knogler nu ligger hulter til bulter. Der er 11 heste af islænderstørrelse og vel 4 store hunde. Et lag af træplanker har dækket hele skibet, muligvis med et teltlignende plankehus sat op over selve gravlejjet. Det kunne ikke ses ved udgravningen, fordi agterskibet havde været gennemgravet tidligere.

Formentlig er der foregået en regulær gravforstyrrelse. Den dodes egne ting lå i vild uorden, han selv manglede. Der var seletøj, stignøjler og vel de dertil hørende sadler, rester af skjoldet, et bundt pile, men ingen bue, flere steder guld- og sølvindvirkede tekstiler, der var sølvtallerken, bronzefad, træspand og spillebræt, puder og dyner. At han har haft et sværd med, må betragtes som givet, men spyd og økse behøver ikke at have været til stede. Åbenbart har man gravet ned og fjernet liget – og benyttet lejligheden til at tage hans sværd med. Både ligoptagelse og tyveri af særligt gode våben kendes fra sagaerne. Berømte sværd kunne give lejlighed til højbrud, men ikke til at fjerne liget; dertil må der have været en anden grund. Gengangere, der plagede de efterladte, var en alvorlig trussel, og måderne at stoppe den slags på var ikke ligefrem nænsomme. Ladbyskibets høvding er dog i godt selskab: De grave, hvorfra liget er fjernet, er Jellingehøjen med kong Gorm og Thyra, Gokstad- og Osebergskibene – kongelige grave. En grund til at fjerne denne fynske stormand fra hans hedske gravsted kunne være, at familien var blevet omvendt og ville have ham placeret foran koret i den kirke, som de efterladte måske havde rejst. Højboerne stod under Odin og må have været en vederstyggelighed for den begyndende kristendom.

En bondegravplads

En gravplads under motorvejen ved Langeskov giver et ganske godt indtryk af fynske indlandsbønders forhold. I alt 12 grave er undersøgt, heraf indeholdt 3 ingen genstande, de andre kun få genstande, nemlig jernøkse i et tilfælde og jernkniv i tre tilfælde. Helt anderledes var en grav med et særdeles rigt udstyr, den var også lavet på en helt anden måde, ikke blot en simpel trækiste sat i et hul i jorden.

Det var en kammergrav, i princippet som den i Jellingehøjen, bygget som et hus af svære planker sat i gravens rand. Kammeret málte

2×2 m og har vel været 1 m højt. Her, som i de andre grave, var sporene af den døde selv næsten væk, men han har ligget udstrakt med tøj, sporer og våben midt i graven i en kiste på 1,9 × 0,65 m, samlet med søm. Han havde hele vikingens arsenal med sig – første gang vi har set det – nemlig det sølvbeslagne tveæggede sværd, vikingens fornemste våben. Hertil skjold – husk Asgot med det røde skjold fra Rønninge – og spyd samt en svær økse. Øksen er større end de menige graves, også på dette punkt kunne standsforskellen mærkes. Øksen var et dejligt stykke værktøj, lige velegnet til fredeligt arbejde og blodig dåd. Hellig Olavs mærke var vel de bønders standardvåben.

Mest pragt var ofret på seletøjet; ikke mindre end to sæt lå parate til brug, det ene dog et ældre sæt. Tøjlen og andet seletøj var beslået med bronzebeslag, belagt med tin og sølv, ganske som i Ladbyskibet. Sadlen har sikkert været af træ og læder og har ikke efterladt sig mange spor.

Den lille gravplads ligner en enkeltgårds, med storbonden, høvdingen – Asgot? – bilagt på sin vante overlegne facon, huskarlene på sædvanlig beskeden vis, men med hver sit redskab og vel også lidt godt til vejen i form af øl og saltmad. Er de fundtomme grave trællesnes?

Men hvor er resten af familien? Husmoder og børn savnes. Ligger de et andet sted i omegnen, fordi gårdene flyttedes? Eller blev de kristnede og gravlagt i kirken? Selv om vi kunne svare på disse spørgsmål, ville der være ét, som ikke kunne besvares – hvorfra kom denne gruppe mennesker, hvor ligger deres fædre og mødre begravet? Kom de hertil som kolonister? Boede de kun kort, inden gården flyttede, her på den grusede slette, der ikke kan have givet de bedste fold? Der er nok af uløste problemer.

Det er nærliggende at se bopladsen på »Bytoften« blot 600 m mod øst som stedet, hvor gravpladsens døde boede og arbejdede.

Byen ved åen

Det er, som om bydannelserne i vikingetiden var den afgørende begivenhed i disse århundreders historie: En enorm interesse for disse ældste bysamfund er udfoldet i de seneste år på begge sider af Vesterhavet, i Dublin og York, Dorestad og Hedeby, i Ribe og Århus, Lund og Oslo for blot at nævne nogle. Odense er også med i rækken.

Risikoen ved denne koncentrerede indsats er, at man forser sig så

Denne dejlige økse havde storbonden fra Rosenlund med i graven. Æggen er 12,3 cm bred. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Den døde og alt hans habengut er pillet op af arkæologerne og stolpehullerne tømt. Tilbage er grundridset efter kammergraven under motorvejen ved Rønninge. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Sølvindlægningen på denne jernstigbøjle er desværre smeltet ved konserveringen. Hvordan havnede man et sådant fornemt stykke i Stavsåen? Højde 21,6 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

De to guldbelagte bronzespænder fra Hjallesø Torp stammer sikkert fra en grav, men resten af gravpladsen er endnu ikke fundet. Det største er 10 cm langt og med to gribedyr. (Nationalmuseet fot.).

vidt på en enkelt brik i vikingetidens samfund, at de andre glemmes. Det er nødvendigt at huske, at en by ikke kan eksistere uden et opland; den er utænklig uden et samfund at fungere i. Det samfund, der omgav byerne, og som leverede indbyggerne, byggematerialerne og varerne til dem, var et bondesamfund. Helt op i 1800-tallet levede størstedelen af Danmarks befolkning på landet som bønder.

Ganske vist er der undersøgt både landsbyer og enkeltgårde i det jyske, men vi ved i dag mere om livet i byerne end om bondens tilværelse i vikingetiden og middelalderen. Sådanne ting som levestandard har vel ikke været så enormt forskellig i by og på land, men der har i byerne været spændende ting at se på, kirkelige handlinger, fremmede handlende, varer fra fjerne steder og frem for alt ustyrligt mange mennesker i forhold til livet på landet.

Åen

Odense ligger, hvor to hovedtrafikåre skærer hinanden. Den ene er det årtusindgamle sejløb ad Odense fjord, der for vikingetidens fartøjer med den lave dybdegang nemt kunne fortsættes et stykke op ad åen. Netop i vikingetiden fik denne vej betydning takket være udviklingen af hurtige skibe, der ligesom samlede riget både trafikalt og politisk. Sejladsen gjaldt jo ikke blot krigerisk færd, men var nok så betydningsfuld for handelsfart. En by uden anløbsplads var utænklig. Helst skulle byen ligge i læ i bunden af en fjord, så langt inde, at omladning til landtransport kunne ske let og sikkert.

Odenses beliggenhed minder om Hedeby/Slesvigs – dybt inde i fjordbunden, ved mødestedet med den anden trafikåre – landevejen.

Hvor meget denne midtfynske landsvej (se side 23) har betydet i vikingetiden, ved vi ikke. Behovet synes egentlig ikke særligt voldsomt, transittrafikken gik formentlig pr. båd, og før hele købstadssystemet var udbygget, kunne behovet for landeveje nok nemt overses. Til dækning af oplandets behov var landtransport dog nødvendig, og til fodring af byernes behov. Men den eksport af kvæg, som den jyske hovedvej skulle tilgodese, måtte bedre kunne dækkes fra de Jyllandsnære havne. Foregik der en studedrift vestpå til Lillebæltshavnene, kunne vejen tværs over Fyn derimod nok få betydning.

Borgen

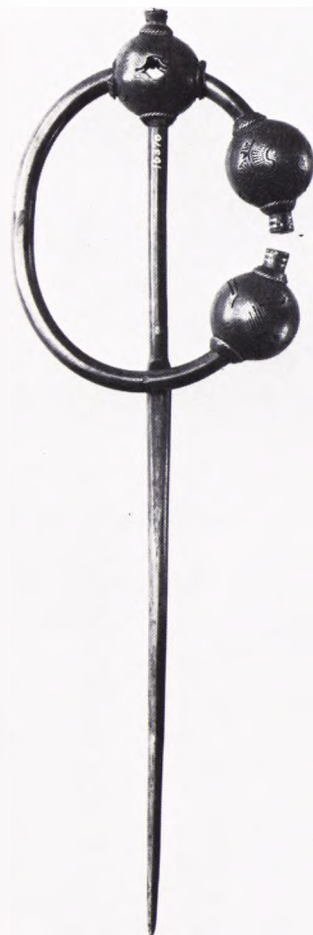
Hvorom alting er, senest 988 må der have eksisteret et bysamfund her af et omfang, som gjorde det naturligt for Bremerbispen at nævne det som det sted, hans ny bisp skulle residere. Det er også på den tid, vi må regne med, at Nonnebakkens ringborg blev anlagt. Denne borg af Fyrkatstørrelse og Trelleborgtype er den eneste, der ligger klos op ad en by. Odenses bykerne ligger på åens venstre bred, borgen på den højre, ganske modsat det klassiske mønster, hvor byen placeredes uden om eller klyngede sig til borgen. Her er på samme tid afstand og nærhed. Hvad er meningen? Blev borgen anlagt for at beskytte byen eller for at dominere den? Hvis det gjaldt om at beskytte byen mod farer udefra, ville en placering længere ude ad fjorden have været oplagt, f.eks. der, hvor den kongelige borg Næsbyhoved senere blev lagt. Fjenderne kunne forventes fra fjordsiden. Hvis formålet var at kontrollere byen, var placeringen bedre.

Måske antyder beliggenheden, at borgens kontrolfunktion var rettet mod det indre af øen. H. V. Clausen mente, at Nonnebakken skulle forsvare overgangen over åen, i forløbet Klaregade-Hunderupvej.

Ses by og borg som uafhængige fænomener, kan borgen være en markering af magtens tilstedeværelse centralt på Fyn – i den hedenske tros hjerte! Det åbner nye perspektiver – den nye kirkeadministrations undertrykkelse af folkets gamle tro – eller centralmagtens tilstedeværelse midt på øen til kontrol af handel, færdsel og skatteopkrævning? Ligegyldigt hvilken tolkning man foretrækker at arbejde videre med, er og bliver Nonnebakken en anomali. Man skulle tro, at dens tilstedeværelse havde samme årsag som Fyrkat- og Trelleborgvoldene, når voldanlæggene er så ens de tre steder. Grunden til, at vi ikke på Nonnebakken kan rekonstruere de faste karreer fra Trelleborg, er dels de navngivende nonners bygge- og gravlægningsaktiviteter, dels nutidens byggeri på den gamle borg- og klostertomt.

Opførelsen af det store voldanlæg og indholdet af huse med plads til 400-500 mand efter Trelleborgsystemet ser ud som den centrale myndigheds indsats. Hvem kunne lokalt skaffe teknik og arbejdskraftkoncentration til sådan en opgave?

En borg på Fyn ville også være uundværlig, hvis formålet med borgene var en understregning af Danmarks enhed, men så mangler der en i Skåne. Når der ikke er nogen i Sønderjylland, kan grunden være, at Jellingdynastiet endnu havde så solid rod i Sydjylland, at man kunne nøjes med en borg i det nørrejyske.

Det pragtfulde ringspænde af sølv fra Mølleløkken er et af de fineste stykker kunsthåndværk, vi kender fra Odenses vikingetid. Længde 31 cm. (Nationalmuseet fot.).

Her er sjakket fotograferet, da den sidste rest af Nonnebakkens vold blev bortgravet i 1909. Fotografiet hænger nu på Hans Jørgensen & Søns kontor. (Nationalmuseet fot.).

Uldtråd laves nemmest med hånden, de små vægte tra tenenes nedre ende blev heldigvis lavet af uforgængeligt materiale, f.eks. ler, som denne fra Ladbygravpladsen. Højde 3,5 cm. (Anatomisk Institut, Odense Universitet fot., Fyns Stiftsmuseum).

Det er en stor mangel, at vi ikke kender gravpladsen til Nonnebakken. Gravene kunne nok fortælle en del om beboernes erhverv og stand. Der blev i 1878 fundet en del grave øst for borgen, men vi har kun en kort notits om dem. De kan være senere, men skeletterne blev beskrevet som mandlige, så nonner var det vel ikke. I det hele taget er det kun så lidt, vi kender fra vikingetidens Odense.

Meget grundlag for at spekulere over, hvornår der blev by her, eller hvor stor den var til at begynde med, er der ikke. En stump af en germanertidsfibula fra Sct. Jørgens Gade berettiger ikke til at postulere, at der allerede i 500-tallet lå en by her. Fiblen kan lige så vel stamme fra en landlig bebyggelse, en af datidens vandrende landsbyer.

Er fundene ikke mange, er de til gengæld pragtfulde. Der er smukt forarbejdede sølvsmykker af international kvalitet og også små møntskatte.

Skatte

Fundene fra Nonnebakken er typiske personskatte, gemt væk af en eller anden grund – var der fare på færde sidst i 900-tallet, måske mere end en gang? Fik borgen anledning til at fungere som militær-

anlæg? Spor af ildebrand, som den der lagde Fyrkat øde, er ikke set på Nonnebakken. Bortset fra skattefundene er der heller ikke fundet meget inden for ringvolden.

Det er for sent nu at lede efter de arkæologiske spor af den ældste by eller af de landsbyer, der gik forud. Chancen forpassedes, da Odense bredte sig syd for åen efter 1850. Dengang var der ingen, der vidste, hvad de skulle lede efter, og heller ingen, der interesserede sig for den slags ting. Nu vil der i bedste fald kun være små bidder tilbage i haverne eller i bunden af bykernens metertykke aflejringer. Der er dog ingen grund til at tvivle om, at der igennem hele oldtiden har ligget en stribe bopladser langs begge åbredder på istidsflodens terrasser. Men strukturen i bebyggelsen her og det tidsmæssige udviklingsforløb får vi nok aldrig rekonstrueret.

Oplandet

De nyeste undersøgelser navnlig i området nordøst for Odense op mod Kertinge nor, hvor et combiprojekt mellem Odense Universitet og Fyns Stiftsmuseum udførtes i årene 1975-79, har vist, at der i slutningen af vikingetiden skete en radikal ændring af bebyggelses-skikken. Hvor gårde og landsbyer før – vel helt fra yngre stenalder begyndelse – flyttedes som led i et drifts- og bebyggelsesmønster, blev de fra omkring 1050 liggende på samme sted –, og de fleste ligger der endnu! Det er karakteristisk, at vikingetidens bopladser ligger uden for de nuværende landsbyer – ofte på marker, der endnu for 200 år siden bar navne som Bytofte eller Gammeltofte, udtryk for den utroligt lange hukommelse, som kan ligge i den folkelige overlevering. Erindringen om flytningen af landsbyen må have levet længe efter, at den flyttede generation var død.

De nye undersøgelsesresultater viser, at der ikke er forskel på landsbyer med gamle navne og landsbyer med yngre navne. Hvor de kan dateres, ligger deres grundlæggelse på det nuværende sted i 1000-tallet, d.v.s. at et kort over landsbyer med alle navnetyper ældre end højmiddelalderen (-rød, -holt, -tved) samtidig bliver et kort over landsbybebyggelsen ved vikingetidens ophør.

Det kan ikke afgøres uden betydelige arkæologiske undersøgelser, hvor mange af disse landsbyer, der først opstod i dette århundrede, og hvor mange, der blev flyttet fra et tidligere sted, men når der både uden for sene og gamle landsbyer (ifølge navnene) findes egentlige vikingebebyggelser, er det ikke særligt sandsynligt, at der foregik den

Nøglen til smykkeskrinet – og til himmeriges port? Små fine bronzenøgler er en anden vikingetidsspecialitet; det kan være skjulte kristne symboler. Fra Bellinge bro – måske fra en grav? Længde 6,1 cm. (H. Lønborg fot., Fyns Stiftsmuseum).

Yndlingsmøtivet i vikingetidskunsten var det store dyr. Her ses det med åben flab (måske er det ved at æde sig selv?), fint indpasset på ringspændets endeknop. Mølleløkken. (Nationalmuseet fot.).

Dragtspænde med karolingisk bladornamentik fra en ødelagt grav ved Rolighedskroen, Rolfsted, er blandt vikingetidens mest karakteristiske smykkeformer. Bredde 9,9 cm. (H. Lønborg fot., Fyns Stiftsmuseum).

helt store kolonisation i 1000-tallet. Der har formentlig eksisteret bebyggelse i nærheden af de fleste af kortets landsbyer i den rigtige vikingetid, men hvor mange af bopladserne, der var gårde, og hvor mange, der er egentlige landsbyer, kan vi ikke afgøre. Dertil ville kræves ganske anderledes store og kostbare udgravninger, end det har været muligt at lave; det er derfor ikke til at vurdere, hvilken udvidelse af befolkningen der foregik. De nye landsbyer kan være resultatet af en befolkningsvækst i vikingetiden, men måske har den ikke været så voldsom, som man tidligere mente, dengang man kun havde stednavne og nogle forkerte dateringer af landsbyerne at gå ud fra. Nogle landsbyer var måske resultatet af en tilsvarende landsbys flytning, andre blot af et par gårdes sammenflytning. Men hvorfor flyttede man denne sidste gang og så ikke mere?

Det kan der ikke svares entydigt på. Grundene kan have været mange, en af dem at man nu forlod oldtidens småsamfund og gik ind i middelalderens statsamfund med alt, hvad det førte til i form af centralstyring, penge- og skattesystemer, registrering af folk og fæ, administration, kirke- og kongemagt, krig og handel og den deraf følgende afhængighed af internationale konjunkturer og internationale sygdomme.

Hvad grundene end var, markerer overflytningen til de nuværende landsbyplaceringer et dybt skel ikke blot i dansk bebyggelsehistorie, men i dansk udvikling i det hele taget. Det er rart, at grundlaget for nyvurderingen af disse problemer er skabt på Fyn.

I DEN HELLIGE OG UDELELIGE TREENIGHEDS NAVN!

Otto af Guds mildhed konge. Det skal være åbenbart for alle vore fromme og tro mænd, såvel nulevende som fremtidige, hvorledes vi i medfør af en anmodning fra og ved mellemkomst af vor elskede Adaldag, Bremerkirkens ærværdige ærkebiskop, og af hensyn til vort riges tilstand og sikkerhed, fritager alle besiddelser i danernes rige, som enten indtil nu ses at tilhøre, eller i fremtiden erhverves til de kirker, der er bygget til Guds ære i Slesvig, Ribe, Århus og Odense, fra al skat eller tjeneste, som hører til vor ret, og det er vor vilje, og vi befaler strengt, at de skal tjene og ligge under bisperne ved de anførte kirker uden nogen forulempelse fra greven eller fra nogen af vore godsbestyrere. Desuden tilstår vi bisperne ved de fornævnte kirker, at de skal have fuldmagt til at købe agre, besiddelser og jordegods i alle dele af vort rige, hvor de end måtte ønske og formår det. Men vi fritager ligeledes de tjenere og landboere, som bor på deres besiddelser, og som ikke skal tjene nogen anden, for al tjeneste, der hører til vor ret, og det er vor vilje, at de ikke skal høre under nogen andens ban eller lydighed end under de kirkers fogeders. Endvidere skal alle vore tro mænd vide, at vi på anmodning af Fulbert, udsending fra bispen af . . . kirke, ligeledes aldeles har eftergivet tolden for alle undergivne og for dem, der på et hvilket som helst underhold rejser i vort rige og land.

Og for at denne vor befaling kan forblive urokket og uantastet, har vi befalet, at dette brev skulle affattes og besegles med vort påtrykte segl; hvilket vi ligeledes har bekræftet med egen hånd nedenfor.

Givet den 18. marts år 988 for Herrens menneskevorden i den første indiktion, og i Otto III.s femte regeringsår. Forhandlet i Wildeshausen. I Guds navn under lykkelige auspicer. Amen.

Teksten til Odenses »dåbsattest«, kejserbrevet fra 988, fandtes i et middelalderligt håndskrift, der brændte i 1842. Forinden var der dog taget forskellige afskrifter af teksten til brevet, og det er disse afskrifter, der ligger til grund for den version af brevet, der er givet i den tyske udgave af Otto III.s diplomer. Den latinske tekst er i nyere tid gengivet af Erling Albrechtsen i artiklen *Vikingetidens Odense*. Oversættelsen her er også foretaget af Erling Albrechtsen.

13 · Odense nævnes første gang – dokumentet fra 988

Baggrunden: det tyske kejserrige

Den første omtale af Odense i de skriftlige kilder skyldes kristendommens uafsladelige fremtrængen mod nord. Denne omtale findes i det dokument, hvis ordlyd er aftrykt på foregående side. Udstederen er den tyske konge og kejser. Dokumentet står helt alene, og der går mange årtier, før vi atter møder Odenses navn. Derfor er sammenhængen uforståelig uden en kort omtale af det rige, i hvis kancelli dokumentet blev udarbejdet.

Riget var egentlig det såkaldte østlige frankerrige. Det omfattede de tyske stammer: sachserne, bayrerne, frankerne og schwaberne, og endvidere hørte Lothringen dertil med Karl den Stores gamle hovedstad Aachen, ligesom Burgund – stort set det nuværende Schweiz. Otto den Store, der var hertug af Sachsen, styrede riget som konge 936-973, fra 962 tillige som kejser. Der var en særlig forbindelse mellem stat og kirke i det ottonske rige ligesom i frankerriget. Kejseren var rigets overhoved, men også kristendommens overhoved i sit rige. Missionen blandt de ikke kristne nabofolk hørte til rigets opgaver. Missionærene blev sendt ud til slavernes land i øst og til danernes land i nord. Her herskede en kongeæt med hjemsted i Jelling. Den rådede sandsynligvis over landene omkring Lillebælt: store dele af Jylland og Fyn, måske også det vestlige Sjælland. I grænselandet lå Ribe mod Vesterhavet og Slesvig mod Østersøen. Sådan så missionsmarken ud, danernes rige – Danmark.

Til at varetage missionsopgaven havde kejsere og paver indsat ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen. Ifølge det fremherskende statskirkesystem udøvede denne på kongens (kejserens) vegne vidtstrakt autoritet i den nordlige grænsemark. Ærkebiskoppen varetog dele af lokalregeringen, f.eks. inddrev han skatter og afgifter fra købmændene og markedet i Bremen og Hamburg, gav love og dømte der, alt i den tyske konges navn. Alle andre biskopper i det ottonske rige havde lignende fuldmagter i deres egne bispebyer. Modsat sine standsfæller

havde ærkebiskoppen i Hamburg-Bremen dog ingen almindelige biskopper under sig, så at han sammen med dem kunne danne en kirkeprovins. For at bøde på denne mangel oprettede Otto den Store ved et rigsmøde i Ingelheim i 948 tre bispedømmer for danernes område: Slesvig, Ribe og Århus.

Både i Slesvig og Ribe fandtes kristne helt fra Ansgars dage i midten af det 9. århundrede. Århus vides der mindre om. Kun så meget synes det rimeligt at slutte sig til, at de tre byer må have været steder af nogen betydning og med et vist befolkningsunderlag, når man kunne oprette bispedømmer der. Et almindeligt landsbysamfund ville ikke have været nok dertil. Og det er lige så selvfølgelig, at der må have været kristne alle tre steder; ellers ville det være urimeligt at bruge bynavnene som navne på bispesæder.

Efter store politiske fremgange – sejr over ungarerne, Lothringens indlemmelse i riget og standsning af sønnen Liudulfs oprør – lod Otto ved en ceremoni i Rom kejserdømmet, der havde hvilet i flere årtier, genoplive. Det gav ham en forøgelse i autoritet og anseelse, som vi har svært ved at forstå i dag. Og det viste sig straks på missionsmarken. Otto lod oprette et ærkebispedømme for slaverne i Magdeburg og udstedte i 965 et brev, hvori han befriede de tre danske bispedømmer for skatter og afgifter til den tyske konge, der nu også var kejser. Otto må have ment, at han havde ret til at inddrive skatter fra de danske bispesæder, for ellers ville han jo næppe give fritagelse for dem.

Det er sandsynligt, at brevet har noget at gøre med, at Harald Blåtand blev kristen og lod sig døbe. Mange kender historien om Poppos jernbyrd, det under, der forbindes med danernes kristning. Aftalen om skattefrihed hviler rimeligvis på en aftale mellem kejseren og Harald Blåtand, og fordelene var jo åbenbart på den danske side – der skulle ikke gå penge ud af riget, fordi man havde tilsluttet sig kristendommen. Der findes oplysninger om lignende begivenheder i Polen fra de samme år, hvilket må tages som et fingerpeg om, at samme udvikling var i gang øst og nord for det tyske riges grænser. Det tyske rige bragte kristendommen til slaverne og danerne, men måtte også standse op over for selvstændige statsdannelse på begge steder.

Dokumentet fra 988, hvori Odenses navn for første gang nævnes, blev givet i Wildeshausen, der ligger omtrent midtvejs mellem det tyske rigscenter i Aachen og Odense. Danmark var allerede et fast organiseret rige med Jelling som midtpunkt og Dannevirke som forsvar mod syd. Danerne og slaverne var det tyske riges nordlige og nordøstlige naboer, mens riget i syd grænsede til paven land. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

Odense bliver bispesæde

Otto den Store døde i 973, og hans søn Otto II nåede at opleve den store slaveropstand i 983, inden han selv døde. Samtidig havde Harald Blåtand grebet til våben mod det tyske rige, og den tyske indflydelse mindskedes kraftigt. Men missionen var gået frem, og i perioden fra 965 og fremefter var kristendommen nået til Fyn. En formynderregering styrede riget i den lille dreng Otto III.s navn. En gang efter 965 må bispesædet på Fyn være blevet oprettet – nøjagtig hvornår, vides ikke.

Men den 18. marts 988 udstedte formynderregeringen det dokument, som er blevet kaldt Odenses dåbsattest, og som er aftrykt ovenfor. Heri blev alle danernes bispesæder fritaget for skat – ikke kun Ribe, Slesvig og Århus, men også Odense eller »Odensvig«, som man kaldte stedet i det kejserlige kancelli. Nutidens skattetyngede odenseanere kan således glæde sig over, at første gang deres by blev nævnt, skete det ved, at deres forfædre slap for at betale skat!

Man kunne som nævnt ikke oprette et bispesæde et sted, hvor der ikke fandtes en vis bofast befolkning, og heller ikke et sted, hvor der ikke fandtes kristne. Odense må altså i 988 have rummet en vis fastboende befolkning, stor nok til at give stedet en permanent karakter, og der må have været nogle kristne i byen, nok til at kunne sikre bygningen af en bispebolig og en kirke.

Indsejlingen fra nord var den naturlige vej til den nye bispeby, ligesom det senere blev tilfældet med Roskilde. Det er rimeligt i denne fase at se Odense som en mellemstation på søvejen fra Århus til Sjælland og videre til Skåne.

Omkring 100 år efter disse begivenheder nedskrev Adam af Bremen en del af de traditioner, der var forbundet med kristendommens indførelse på Fyn. Han talte om jyden Odinkar den Ældre, der »prædikede og omvendte mange på Fyn, Sjælland, i Skåne og i Sverige«. Eftersom den yngre Odinkar, den ældres slægtning, blev biskop i Ribe i 990erne, må den ældre Odinkar henføres til Odense bispedømmes grundlæggelsesperiode. Han var åbenbart en ivrig missionær, som den fynske kirke i de første år havde meget at takke for. At han blandt andet også opholdt sig i det, der dengang var Odense, må anses for sikkert. Adam fortæller om ham, at han havde vidtstrakt ry som en fremragende prædikant, og det er derfor ikke udelukket, at vi må regne ham som en af Odense bys tidligste store skikkelser.

Odense i det kristne Danmark

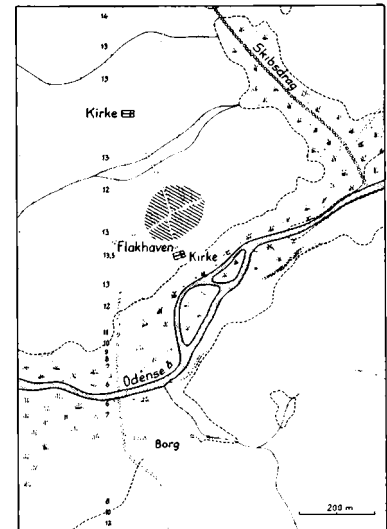
I Harald Blåtands kristne rige byggedes de fire store ringborge, der benævnes trelleborge – de jyske Aggersborg og Fyrkat, borgen syd for Odense å med det senere navn Nonnebakken samt Trelleborg på Sjælland. Den sidstnævnte synes at være bygget i 981 og således før den tidligere omtalte store opstand mod den tyske kejser i 983. De følgende år var der strid mellem Harald Blåtand og sønnen Svend Tveskæg om magten i Danmark. Dette hører vistnok med til baggrunden for dokumentet fra 988, da det peger på, at den tyske regering så sig nødsaget til at indgå en ny aftale med danernes konge om kirkens stilling i samfundet. Måske var årsagen, at den regerende konge nu hed Svend Tveskæg og ikke længere Harald Blåtand.

Den gamle ærkebiskop Adaldag af Hamburg-Bremen døde den 29. april 988, kort efter at dokumentet var blevet udstedt – det kunne se ud, som om det var væsentligt for ham at få orden på de danske bispedømmers status, før han døde. Den nye ærkebiskop, under hvem de danske biskopper hørte, hed Liewizo, på latin Libentius (988-1013). På grund af det samtidige personsifte i den danske kongemagt og på Hamburg-Bremens ærkebispes stol mangler der oplysninger om de kristnes stilling i Danmark i de følgende år. Kun de kristne brugte skrift på pergament, og de har ikke efterladt os noget; desværre er runestenenes vidnesbyrd ikke entydige.

Svend Tveskæg vendte sig hurtigt mod England og organiserede de store krigstogter, som til slut førte til Englands erobring. Nye impulser kom derved ind i Danmark, og tyskerne var ikke længere ene om at sprede kristendommen i landet.

Den tyske indenrigspolitik viste sig uventet gunstig for Svend Tveskæg og hans engelske foretagende. Den unge Otto III blev kejser som 16-årig i 996. I sin dramatisk korte regeringsperiode i årene omkring 1000 – årstallet blev anskuet med overtroisk frygt overalt ude i Europa, og man ventede verdens undergang – kom han til erkendelse af, at kejserriget ikke kunne påtage sig noget direkte ansvar for missionen ude i de østlige og nordlige grænsemarker. Der blev oprettet ærkebispedømmer for ungarene og for det polske rige, og disse lande trådte i direkte forbindelse med paven – de tyske ærkebiskopper var sat ud af spillet.

Når noget sådant kunne ske, må man have ment, at et tilsvarende kirkeligt selvstyre også var muligt i Danmark. Odense var således lige

Kongen anlagde en ringborg ved åen syd for Odense for at overvåge ledingsopbuddet. Formentlig skete det omkring 980 – samtidig med at Trelleborg anlagdes på Sjælland. Da ofringerne til Odin var ophørt, byggede man en kirke – en forløber for Albani trækirke. Baggrunden for ringborgens placering syd for åen er stadig genstand for debat, som det bl.a. fremgår af de forskellige opfattelser, der fremsføres i denne bog. Det samme gælder baggrunden for Odense bys placering, hvor de lærde også strides. To opfattelser er fremført i dette bind, se f.eks. kapitel 12 og kapitel 14. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

netop blevet oprettet som bispesæde, da den nye engelske indflydelse på kristendommen i Danmark satte ind. Ud fra kirkens senere historie i Odense må man formode, at den engelske indflydelse har været bestemmende i Odense lige fra begyndelsen, og at Fyn med undtagelse af den ældre Odinkars virke måske aldrig har været inddraget i en virkelig effektiv tysk mission, således som tilfældet var i Ribe og Slesvig og måske også i Århus.

Loyaliteten over for Hamburg-Bremens ærkebiskop, som havde været uomgængelig i Haralds og måske også i Svend Tveskægs øjne, var noget, man nu kunne sætte sig ud over. Så kom Svend Tveskægs søn Knud den Store til magten i England, og der blev for alvor lukket op for det engelske alternativ til den tyske mission. Som det senest grundlagte bispesæde må Odense i disse år have stået i centrum for de engelske impulser, ubelastet af en tysk fortid, indtil kongens opmærksomhed rettede sig stærkere mod det nye bispesæde Lund.

Den engelske tradition i Odense er da også den eneste, man i lange tider har kendskab til. Fra den korte tyske periode i forbindelse med dokumentet fra 988 kender vi ikke engang navnet på en Odensebiskop. Ofrene i Odins vi kan næppe være blevet ført videre, da kongemagten jo var blevet kristen. Men på den anden side var der endnu lang vej, før Odense blev et samfund, der var kristent af egen overbevisning.

14 · Skibsdraget og Mikaelskirken. 1000-1040

Herreder og åer på Fyn

Nordsøvældet var den store politiske plan for Danmark i årtierne efter år 1000. Fra sin fader Svend havde Knud den Store arvet magten over England, Danmark og Norge. Men Knuds regeringsform i England var betinget af engelske traditioner og kunne ikke direkte overføres til danske forhold. Den danske andel i Nordsøvældet bestod af mandskab, der var organiseret i bevægelige søkrigsenheder, den såkaldte ledingsflåde. Skibene i ledingsorganisationen tjente først og fremmest til transport af mandskab, omend egentlige søslag også forekom.

Utvivlsomt er de nordiske landes inddeling i herreder et meget væsentligt element i ledingen. Det kan derfor være på sin plads her at beskrive denne inddeling for Fyns vedkommende. En organisation har været nødvendig for at engagere tilstrækkeligt mange mænd i bygningen og bemanningen af de skibe, der skulle ud på togt i den tidlige sommer, og til transporten af de nybyggede skibe fra byggepladserne ad bestemte vandveje og skibsdrag ud til et passende sted ved kysten. Her dannedes større enheder med en samlet slagstyrke på mange tusinde mand. Set ud fra dette funktionelle synspunkt er herredet således kendetegnet ved altid at have adgang til åbent vand og mindst ét velegnet samlingssted for skibe.

Målsætningen for inddelingen var at skabe landområder med en befolkningmængde, der var tilstrækkelig til at bygge, udstyre og bemande et krigsskib. Fyn illustrerer måske bedre end nogen anden landsdel, hvordan disse forudsætninger og denne målsætning har haft indflydelse på den praktiske gennemførelse af inddelingen. Det er tydeligt at se, at herredsgrænserne er bestemt af landskabsoverfladens højdeforhold og vandforholdene: kystlinier, fjorde, vandløb, søer og moser.

De fleste fynske herreder har en kystlinie på mindst 15-20 km, og de strækker sig fra kysten og ind i den indre del af øen. Grænsen

mellem herrederne dannes enten af selve vandløbene eller af vand-skel. Kun fire herreder har ikke direkte adgang til åbent farvand. Det har været afgørende, at Odense å/Odense fjord er langt det største vandløbssystem på Fyn. Med udspring i Arreskov sø 33 m over havet afvander Odense å næsten en trediedel af hele Fyn med et stort set sydvestligt-nordøstligt forløb. Ved Munkemose i Odense, hvor vand-spejlet ligger ca. 5,0 m over havoverfladen, drejer åen i østlig retning til Åsum, hvorfra retningen til udløbet er nord-nord-vest. Fra Åsum til udløbet er faldet mindre end 0,5 m. (Se kortet side 20).

I skriftlig form kender vi først herredsinddelingen i Danmark fra den såkaldte hovedliste i *Kong Valdemars Jordebog* fra 1231. Sammenholder vi jordebogens liste med et kort med de herredsgrænser, vi kender i dag – vel vidende at de ikke i et og alt er de samme som i vikingetiden – får vi følgende billede:

Rækken af herreder på Fyn begynder i Båring vig med Vends herred og fortsætter langs kysten imod urets retning gennem Lillebælt til udløbet af Brændeå. Her lå kongsgården Husby, og her begynder Båg herred. Vends herred strækker sig ind i landet til Gribsvad. Båg herreds kyst strækker sig forbi Assens og uden om Helnæs til Strandby ved udløbet af Hårby å midt i Helnæs bugt. Herredet strækker sig ind i landet til vandskellet mod Odense å ved Frøbjerg og Synebjerg. På vejen fra Assens til Odense lå kongsgården Søllested.

Det næste herred, Sallinge herred, omfatter Horne Land og Fåborg og strækker sig til udløbet af Syltemade å. Herredet har således en meget lang kyststrækning, men herredets største og i vikingetiden tættest bebyggede del ligger nord for de fynske alper – Svanninge bakker med tingstedet Trebjerg ved Håstrup – og har således afløb til Odense å med tilløbene Silke å, Hågerup å, Sallinge å, Vittinge å og Ulvebæk, der danner grænse mod Odense herred. Landsbyen Sallinge, der har givet navn til herredet, ligger i dets nordlige del. Sunds herred omfatter kysten langs Svendborg sund (og Skårupøre sund) ind til Vejstrup å og går ind i landet til og med Kværndrup/Egeskov. Kværndrup sogn ligger i Hågerup ås/Odense ås opland.

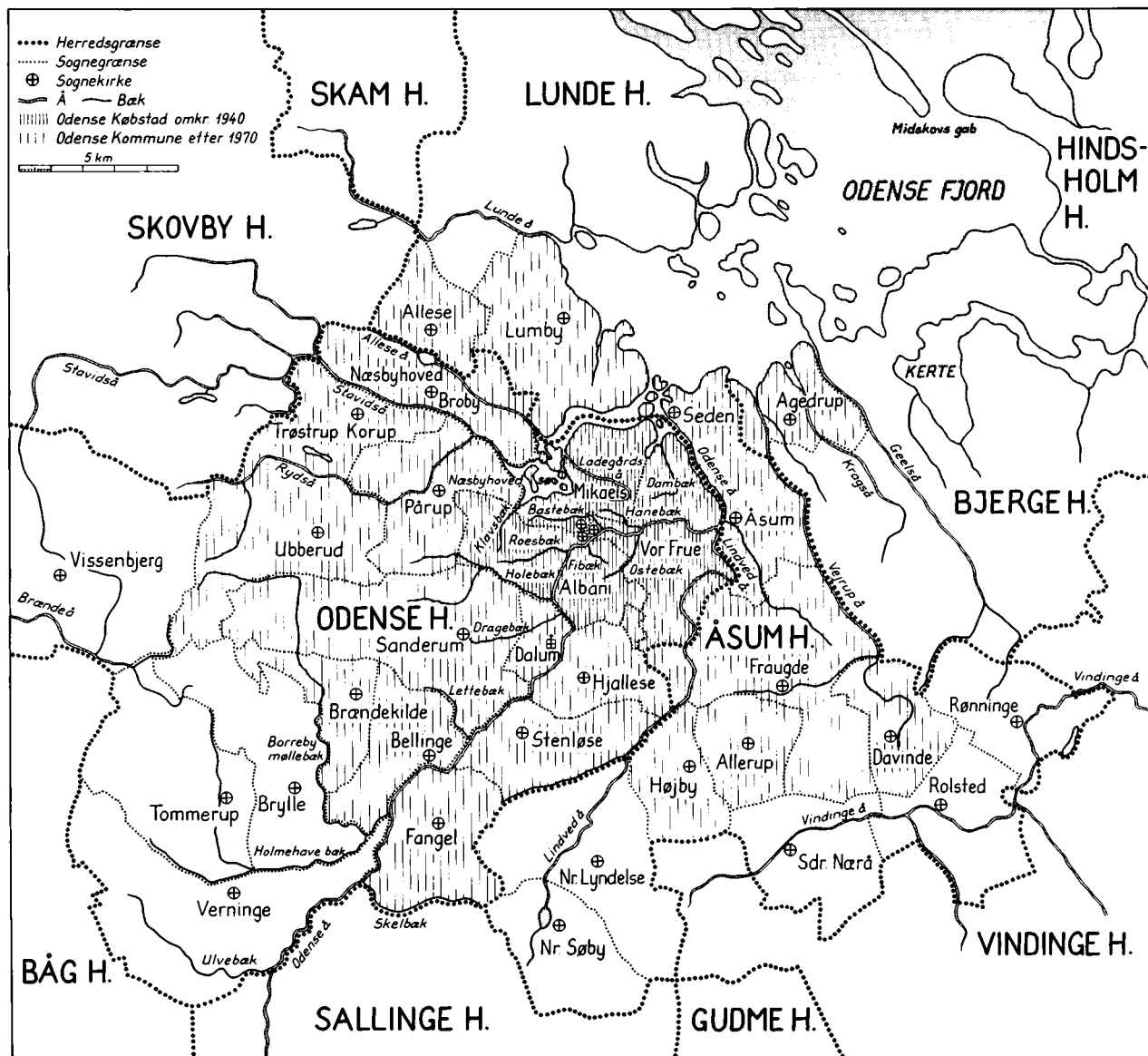
Gudme herred med det gamle hedenske kultsted Gudme (= Gud-hjem) omfatter kysten ind til Kongshøj å. Den vestlige del af herredet, Ringe/Ryslinge-området, ligger vest for vandskellet ved Gislev og hører således til Sallinge å/Odense å. Vindinge herred omfatter kysten forbi Nyborg op til Kerteminde bugt (Kavslunde å/bro). Vindinge å med tilløbene Hellerup å og Kastel å/Villumstrup

å udgør sammen med Ørbæk og Kogsbølle bæk, der alle udmunder i Holckenhavn fjord/Nyborg fjord, Fyns næststørste vandløbssystem. Herredet strækker sig ind i landet til vandskellet ved Sdr. Højrup (hvor TV-senderen står). Tre af sognene i oplandet: Sdr. Nærrå, Rolsted og Rønninge hører dog til Åsum herred. I herredet lå kongsgården Hjulby, som senere afløstes af Nyborg.

Tilbage bliver en koncentration af seks eller endog syv herreder omkring Odense fjord og på Nordfyn. Området omkring Kerteminde fjord/Kertinge nor hører til Bjerge herred, som strækker sig mod vest til Vejrup/Bullerup å. Denne og de dermed parallelle Kragsså og Geelså har afløb til Odense fjord. Til Odense fjords opland hører også Åsum, Odense og Lunde herreder. Disse tre herreders samhörighed omkring Odense fjord er i håndskriftet til jordebogen angivet ved tre linier, som mødes i samme punkt. Åsum herred strækker sig langs østsiden af Odense å/Lindved å op til Nørre Søby og Nørre Lyndelse. Mod sydøst medtages – som nævnt – Sdr. Nærrå, Rolsted og Rønninge sogne, der ligger i Vindinge ås opland. Odense herred omfatter Odense ås opland fra Ulvebæk og Skelbæk syd for Fangel samt oplandet for tilløbene Holmehave bæk og Borreby Møllebæk i vest. Mod øst danner Lindved å og Odense å grænse mod Åsum herred. Den nordlige del af Odense herred ligger i oplandet for Staviså/Rydså og Allese å – nu Viemoserenden –, som danner grænse mod Lunde herred. Vissenbjerg sogn i den vestlige udkant af herredet hørte oprindeligt til Båg herred, idet Brændeå var et vigtigere vandløb i dette område. Lunde herred omfattede hele den vestlige bred af Odense fjord fra Allese å til Enebærodde, hvorimod nordkysten ved Hasmark var af mindre betydning.

Med Skovby herred fra Jersore strand forbi Bogense til (Skovby) Ore og Bro strand sluttet cirkelen, hvor den begyndte ved udløbet af Storå. Listen vender derefter tilbage til det perifert liggende Skam herred ved Nærrå strand og Klinte strand. Den slutter med Hindsholm, som dengang var en ø og et selvstændigt herred, men som nu hører under Bjerge herred.

Den nuværende Odense kommune omfatter dele af alle de fire herreder, der åbner sig ud mod Odense fjord. Mod øst Seden og Åsum i Åsum herred, Agedrup i Bjerge herred, mod sydøst Fraugde, Davinde, Allerup og Højby i Åsum herred, mod syd Dalum, Stenløse, Fangel, Sanderum, Bellinge og Brændekilde, og mod vest Pårup, Ubberud, Trøstrup Korup og Næsbyhoved Broby, alle i Odense herred, og endelig i nord Allese og Lumby i Lunde herred.

Kortet viser vandløbene på Odenseegnen samt herreds- og sognegrænser. Selv om navne og grænser er fra en senere tid end det 11. århundrede, dækker kortet formentlig den datidige situation på en rimelig måde. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

De fire herreder ligger samlet omkring og får deres form af en række åløb. Bjerge herred omfatter således området omkring Kertinge nor og oplandet for en række parallelle åløb mellem åse: Geelså, Kragås, Pilebæk og Vejrup/Bullerup å. Sidstnævnte danner grænse til Åsum herred, hvis adgang til fjorden er begrænset til den smalle landstribbe mellem Bullerup å og Odense ås nederste løb. Fra herredets indre dele flyder Åsum bæk gennem landsbyen Åsum og Lind-

ved å lidt oven for Åsum ud i Odense å. Sammen med Vollsrose rende skærer alle disse vandløb igennem et landskab, der betegnes som hedeslette, og som ender i højderyggen langs Kertinge nor.

Kertinge nor har ganske vist afløb til Storebælt gennem Kerteminde fjord, men parallelt med de mange vandløb findes ved Dræby en lavning i terrænet. I vikingetidens herredsorganisation kunne denne lavning benyttes til at drage skibe over land fra Kertinge nor til Odense fjord. Der er derfor grund til at regne Bjerge herred som helhed med til Odense fjords system.

På den anden side af fjorden, i Odense og Lunde herreder, fører også flere parallelle åer vand ud i Odense fjord, men i en anden retning, betinget af en anden geologisk formation, de såkaldte tunneldale. Fra nord er der Lunde å, Allese å – nu Viemoserenden –, Stavidså med tilløb af Rydså og flere andre. Den nu tørlagte Trøstrup sø havde afløb til Rydså. Endvidere mellem Pårup og Bolbro sogne den nu rørlagte Skelbæk, der løb ud i Klavsbæk – nu Bolbro rende –, som ligeledes er rørlagt på den største strækning, og som løb ud i Næsbyhoved sø. Samme retning, men med indløb i søen fra østsiden, havde Ladegårds å, den nu rørlagte Vinkælderrende, der har navn efter Næsbyhoved slots vinkælder ved ladegården.

Midt imellem disse to vandsystemer rinder Odense å med en række tilløb. Fra Vosemose til Borreby danner Borreby Møllebæk grænse mellem Tommerup kommune og den nuværende Odense kommune, vestfra kommer endvidere Lettebæk. Fra Sanderum kirke kommer Dragebæk, nu Sorgenfribækken efter udløbet ved Sorgenfri i Fruens Bøge. Fra Elmelund og Stegsted kommer Holebæk, der nu på strækningen fra Enghave huse ved Bolbro til udløbet i åen ved Zoologisk Have kaldes Hedebækken og dannede grænse for Sct. Knuds sogn. Fra Roersdam i Bolbro kom Roesbæk, der faldt i åen ved Allerupsgade, men senere blev ført ind gennem byen under navn af Byens bæk eller Rosenbækken. Omtrent fra Snapind løb Bastebæk langs Rugårdsvej gennem Kongens Have og langs Østre Stationsvej til Pjentedamsgade til udløbet i åen neden for denne. Endelig kom fra søen i det lille anlæg i Borgerhus – på hjørnet af vor tids Skibhusvej og Bredstedgade – Hanebækken, der krydsede Sct. Jørgens Gade ved Gummes dam, og som løb i åen ved Ejby mølle. Fra syd løb Fibæk fra Hunderup til Odense å ved borgen på Nonnebakken og Ostebæk (eller Østerbæk) fra Munkedam til Odense å ved Ejby mølle.

Ledingen og vejen til det åbne vand

Afstrømningen i vandløbene foregik langsommere i vikingetiden end i vore dage, fordi der hverken var dræning eller oprensning af bunden for grøde. Hele dalføret var meget fugtige enge, som jævnlige stod under vand, og sådanne strækninger kunne hverken passeres til fods eller til hest. Vandløbene – selv det største af dem, Odense å – var derfor uegnede til egentlig sejlads med skibe af den størrelse som anvendtes i søkrigen, men mange af vandløbene måtte være velegnede til flådning af de færdige skibe. Dybgangen for det lille handelsskib Skuldelev 3 er blevet beregnet til 0,6-1,0 m, for havskibet Skuldelev 1 til 1,0-1,5 m.

I hvert herred var samlingsstedet i det åbne vand af vital betydning. For Bjerge herreds folk tilbød den arm af Odense fjord, som lå ud for skibsdraget ved Dræby, sig som samlingssted for ledingen. For Åsum herreds folk var munden af Odense å ved Seden det givne samlingssted. Navnet Seden er blevet tolket som »opholdssted«, »stedet, hvor man sidder«. Der må dog sikkert allerede dengang have været vanskeligheder i dette område, som let sandede til med tendens til deltadannelse med øer og holme i munden, som kunne vanskeliggøre manøvreringen med skibene. Disse forhold volder i nutiden besvær for afstrømningen, og vi har også beretninger om vanskeligheder for sejladsen fra 1572.

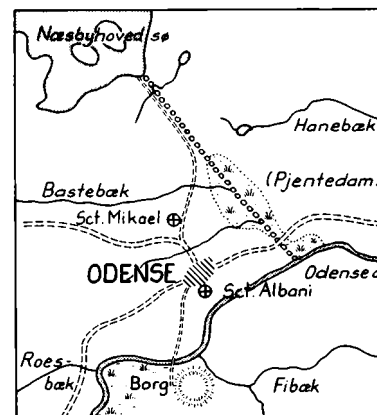
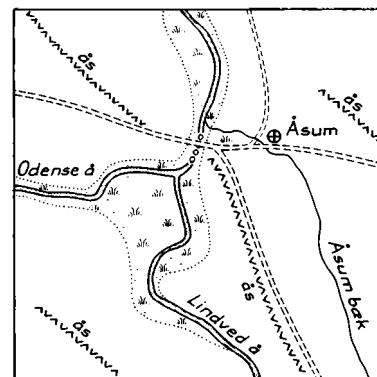
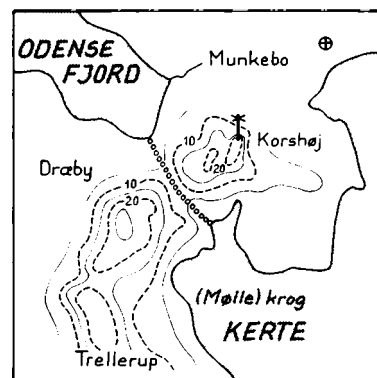
En anden vanskelighed lå ved Åsum. Her måtte Odense å for at skaffe sig afløb til fjorden i sin tid krydse den vestligste af de lave højderygge (åse) i hedeslettelandskabet øst for Odense. Åsen kan følges fra Radby-Trællebjerget og langs Staupudevej til Åsum og videre ad landtangen ved Biskorup. Åsen bestod af sten og grus, og der dannedes her et meget bredt, men lavvandet åløb med fast og højtliggende bund. For landfærdslen betød det, at man her kunne vade over åen, mens vadestedet omvendt satte en naturlig grænse for sejlads op ad åen. Selv om vikingeskibenes dybgang ikke var stor, kunne man næppe flåde skibene forbi vadestedet, men måtte drage dem over. Åsum herreds ledingsbønder må altså have behandlet vadestedet som et skibsdrag med den indsats af mandskab, som det krævede.

I Lunde herred er der flere mulige havnepladser: ved Skeby strand, hvor navnet Skibsstedet er kendt, Pælekrog ved Klintebjerg og ved Lumby strand.

Spørgsmålet er så, hvor vi skal søge samlingsstedet for Odense herred. Fra den nordlige del af herredet benyttede man Stavidså,

hvorfra man gennem Næsbyhoved sø kom ud i Bågen strand, som nu kaldes Bågø inddæmmede strand. Området omkring Næsbyhoved måtte derfor være det naturlige samlingspunkt for denne del af herredsopbudet. Størstedelen af herredet samt hele den nordlige del af Sallinge herred lå i Odense ås opland; Odense å måtte derfor være den naturlige vej ned til Odense. Men det er dog i og for sig ikke selvfølgeligt, at ledingsbønderne fra hele dette område for enhver pris benyttede Odense å på dennes nederste strækning for at komme til fjorden. På denne strækning var der som nævnt en række vanskeligheder, først og fremmest vadestedet ved Åsum og deltadannelsen ved Seden. Hertil kom, at området ved Næsbyhoved gav en bedre beskyttelse for skibene end Seden strand. Spørgsmålet er, om der kunne findes en anden vej til fjorden. Den korteste afstand mellem Odense å og Odense fjord findes ved Odense, hvor der fra Odense å til Næsbyhoved sø, som dengang strakte sig helt op til den gamle havnetoldbod for enden af havnebassinets, kun var ca. 1.200 m. Ved den nuværende Pjentedamsgade dannede Bastebæk en lavning i terrænet. Det kan i dag være svært at forestille sig, hvor dyb denne lavning var, fordi bækkens vand senere i middelalderen blev stemmet op til ca. 8,5 m over havoverfladen, for at vandkraften kunne udnyttes i Pjente mølle. Ved vandskellet mellem Odense å og Stavidså, som lå omkring Kræmmergyden, var terrænhøjden lidt over 10 m. Herfra var der fald mod Næsbyhoved sø ad en lavning langs den tidligere Nørrebro. Med datidens teknik og med det store opbud af mandskab, der var til rådighed på det sted, hvor bønder fra hele Odense ås opland samlede, kunne det næppe volde vanskelighed at overvinde denne højdeforskel. Mens højdeforskellen ved Dræby var hele 8 m fra havets overflade, var den ved Odense kun 5 m – fra 5 til 10 m over havoverfladen. Fordelene var iøjnefaldene, og det forekommer naturligt, at lavningen har været brugt som skibsdrag som et direkte sidestykke til Bjerger herreds ledingsbønders skibsdrag ved Dræby og Åsumfolkens anvendelse af vadestedet ved Åsum.

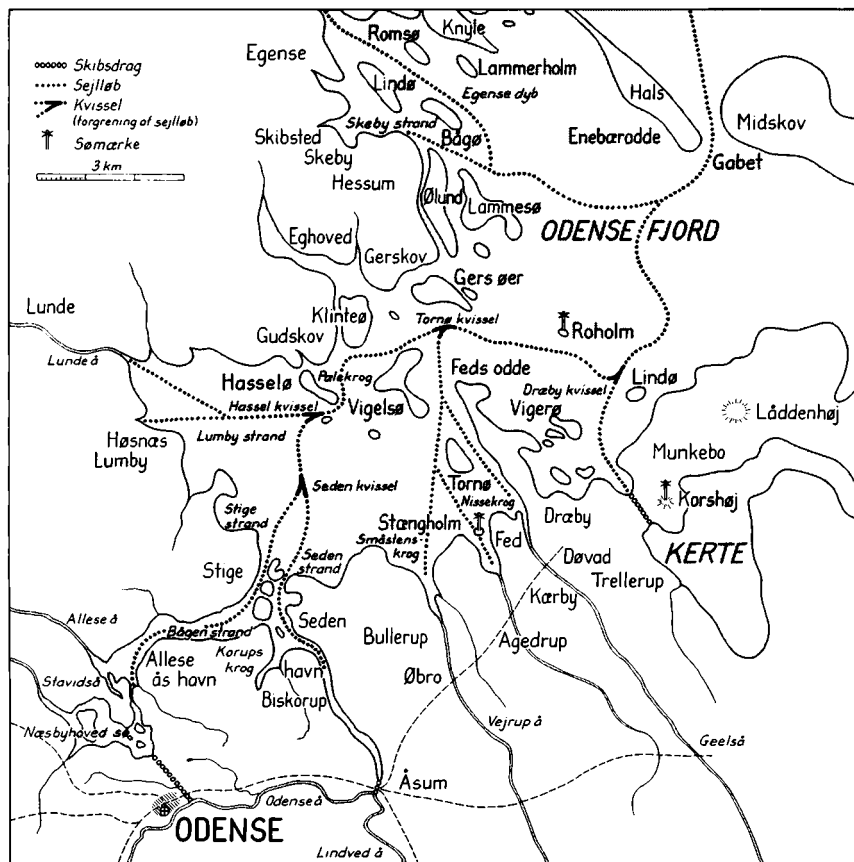
De geologiske forhold har på tre steder skabt ensartede betingelser for herredsopbuddet. Det ville være helt naturligt for datidens ledingsbønder at dele fælles teknisk viden med hinanden og oparbejde en fremgangsmåde, der var ens i de tre herreder, således at den kulturelle situation har bevirket, at variationerne i terrænet forekom ledingsbønderne mindre betydningsfulde, og at de psykologiske forudsætninger for at overvinde tekniske hindringer dermed var til stede.

Skibsdragene til Odense fjord. Øverst ved Dræby, i midten ved Åsum og nederst ved Odense. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

Tanken om et skibsdrag i Odense for søkrigsopbuddet fra Odense herred har den fordel, at den tilbyder en rimelig forklaring både på borgen i ringvolden syd for åen og på selve byens placering netop dette sted. Man mener idag, at ringvolden, den senere Nonneborg eller Nonnebakken, oprindeligt i lighed med Trelleborg, Fyrkat og Aggersborg har sigtet på at holde et dansk landskabsområde under kontrol af en samlende statslig eller kongelig myndighed. Til på Fyn at fylde en sådan opgave i forbindelse med ledingen ville stedet, hvor ledingsbønderne i landskabets største åsystem havde deres skibsdrag, være overordentligt velegnet. Den, der kontrollerede ledingsopbuddet, kunne også bestemme, hvad det skulle bruges til, hvorhen togtet skulle gå. Ringvoldens placering fremstår som helt central for hele øens vedkommende, idet opbuddet fra ikke mindre end fem herreder ville stå under direkte kontrol fra den magt, der holdt ringvolden: Lunde, Odense, Sallinge, Åsum og Bjerger herreder. Og Skovby, Skam, Hindsholm, Vindinge og Gudme herreders folk var inden for rimelig rækkevidde; Vestfyn var ikke længere væk, end at det kunne holdes i ave af en kongelig borg i Odense. Kontrollen kunne endog udøves ad indlandsvejen – at sejle rundt om øen for at holde kontrol med Syd- og Vestfyn ville ikke være nødvendigt. Et nyt kongedømme med nye forestillinger om magt og styreformers kunne opnå meget ved en »tvangsborg« netop på dette sted.

Nogle overvejelser vedrørende søvejen til Odense belyser disse forhold yderligere. Tænker man sig, at man i årene omkring 1000 nærmede sig Odense ad søvejen, ville man gennem Midskovs gab og forbi Enebærodde komme ind i Odense fjord. Fjorden var i sig selv en vis beskyttelse mod fjendtlige overfald, alt vand kunne overvåges fra et enkelt højdepunkt: Munkebo bakke, og man behøvede derfor ikke som f.eks. i Roskilde fjord at have en hel række bavnchøje som advarselssystem. Holdt man styrbord, kunne man ad Egense dyb, forbi en række mindre øer, nå til Egense (= Egenæs) og dermed til Lunde herreds centrale bygd, eller lidt sydligere til Skibsstedet ved Skeby strand. Fulgte man derimod sejløbet sydpå og styrede efter sømærket (»stagen« eller »råen«) på den lille Roholm (Råholm), nåede man lidt efter Lindø (der dengang var en ø) til en forgrening af sejløbet: Dræby kvissel. Den sydlige gren førte forbi Vigerø til skibsdraget ved Dræby med sømærket på Korshøj i Bjerger herred. Forbi Dræby feds odde nåede man over den næste forgrening, Tornø kvissel, ind til munden af de østligste åer: Nissekrog ved Geelså, Stængholm (en stang som sømærke) ved Kragsså eller Småstenskrog ved Vejrup å. En

Kortet viser søvejen til Odense. Fjordens inderste del, Næsbyhoved sø, må have været rejsmålet for mange skibe i ældre tid. 1288 nævnes et mageskifte ved åens munding, hvorved byen fik et areal, der utvivlsomt blev brugt til havn. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

vestligere vej gik nord om Vigelsø til Pælekrog ved Klintebjerg (tidligere Klinteø).

Straks syd for den tidligere ø Hasselø lå forgreningen Hassel kvissel, hvorfra man mod vest kom ind til Lumby strand, enten til Lumby eller til udløbet af Lunde å i Lunde herred. Sejlede man mod syd kom man snart til Seden kvissel, hvorfra en gren førte til Seden strand og udløbet af Odense å i Åsum herred, mens en anden – og måske den vigtigste – gren førte forbi Stige strand og ind gennem Bågen strand til udløbene af Allese å og Stavidså ved Næsbyhoved i Odense herred. Deltadannelsen i Stavidså begyndte allerede ved den nu tørrelagte ferskvandssø, Næsbyhoved sø, med adskillige øer: Thorsslund, Vieholm, Brasenholmene, Bygholm, Store og Lille Egholm. Uden for Næsbyhoved kendes Holmene, Yderste Holm, Rørholm og Sørslev Holme. Ved Kluset var udløbet af Allese å – Viemoserenden. Selve Stavidså løb tidligere syd og øst om Næsbyhoved.

Det er således ganske klart, at der for hjemvendende vikingskibe var et havneste at tage hen til i hvert herred, og at det ikke er nærliggende at tænke sig, at folkene fra Odense og Åsum herreder alle skulle have flokket sig omkring Odense ås munding ved Seden strand. Næsbyhoved sø var, set ude fra indfarten fra havet, det naturlige samlingssted for ethvert ledingsskib fra Odense herred, uanset om dets mandskab hørte hjemme i området ved Stavidså og Rydså eller i Odense ås område. Således peger også denne situation på det nærliggende i at bruge den korte afstand ved Odense fra Odense å til Næsbyhoved sø til at trække skibene over land. Odense blev derfor det sted, som man altid ville passere på vej ud og hjem.

Selve ordet »strand«, der spiller en rolle i disse overvejelser, kan foruden at være betegnelse for et vandareal også være betegnelse for den del af landområdet, der ligger nærmest kysten, strandbredden. Selv om det ældste belæg for de angivne »strand«-navne ikke er ældre end 1800, kan man ikke se bort fra muligheden af, at navnene på fjordarmene også dækker den tilgrænsende strandbred og måske navnlig en strækning, som var egnet til at drage skibe i land på.

Bebyggelsen og missionstidens Mikaelkirker

Hvor kom ledingsbønderne fra?

Stednavne- og bebyggelsesforskere har, hver for sig og ved brug af forskellige fremgangsmåder, været enige om, at stednavne med efterled: -inge, -lev, -løse, -sted og nogle af dem på -um sandsynligvis betegner bosættelser, som er ældre end vikingetiden. Af navnene på -um, som der er flere af på Odenseegnen, er der to typer, den ene med betydningen -hjem og den anden som en flertalsform. Navnene fortæller, at Langsted, Verninge, Vittinge, Bellinge, Stenløse, den nedlagte landsby Østerlev øst for Sanderum – og derved også Sanderum selv, som Østerlev er orienteret efter –, Hjallose (= Hjal-løse!), Dalum og Højme (= Høj-um) skulle være meget gamle bebyggelsesenheder langs Odense å, at Lindved åløbs Nørre Lyndelse (= Lund-løse), Volderslev, (Over og Neder) Holluf (= Hol-lev) ligesom Åsum – »byen ved åsene« – og måske Birkum markerer tidlig bebyggelse, og at Stegsted, den nedlagte landsby Sørslev i Lumby sogn, Allese (= Al-løse) og Beldringe lige uden for kommunegrænsen hører til den ældste bebyggelse i nordvest.

Endvidere regner man med, at navne med efterled: -by, -tofte og -bølle samt de mange, der ender på -rup (-torp), er fra vikingetiden,

og at mange af dem således må være indgået i den ledingsstruktur, som fungerede under Knud den Store. Det giver os alderen for Lumby, Lumby Torp, Anderup, Skovs Højrup, Næsbyhoved Broby, Kirkendrup, Næsby, Pederstrup, Trøstrup, Korup, Villestofte, Pårup, Snestrup, Tarup, Ejlstrop, Vejrup, Knudstrup, den nedlagte Torp i Sanderum sogn, Dyrup, Borreby (= Borg-by, som ikke var en landsby), Fangel Torp, Svenstrup, den nedlagte landsby Ejby i Stenløse sogn, Hjallesø Torp, Hunderup, Ejby, Biskorup, dvs. det Korup, som senere blev biskoppens, den nedlagte landsby Astrup (Assertorp) ved Astrupvej, Højby, Allerup, Allerup Thorup, Fraugde Kærby, Kallerup, Killerup, Bullerup, den nedlagte landsby Trøstrup i Agedrup sogn, Agedrup, Vester Kærby, endvidere den hidtil ukendte Esketoft samt Hetby eller Heden, som måske har ligget ved Falen. Landsbyerne med efterleddet -bølle er samlet omkring Vissenbjerg.

Derimod mener man, at navne med efterled som f.eks. -rud (Uberud, Munkerud), -tved (Blangstedgård og mølle), -with (= skov, Lindved, Fraugde), måske også -lund (Rågelund, Elmelund) ikke er ældre end fra det 12. århundrede, hvilket skulle betyde, at vi i hvert fald ikke skal regne med disse landsbyer i ledingsorganisationen på Knud den Stores tid. Selvfølgelig kan en landsby godt have eksisteret i vikingetiden, selv om dens navn ikke kan henføres til en af de ovennævnte ældre efterledstyper. Det gælder sikkert Nr. og Sdr. Nærrå (= Njords-høj), Odense (Odins-vi), Brylle, Fangel, Seden og måske Bolbro og Davinde.

Da Svend Tveskæg i sommeren 1013 erobrede England, må han have haft fynboer med blandt sine mænd, og det ville vel være mærkeligt, hvis ikke folkene fra Odense og Åsum herreder havde stillet med skibe. Men Svend døde i februar 1014. Knud kunne ikke straks opnå anerkendelse i England, men tog hjem til Danmark, hvor han med sin bror, kong Haralds tilladelse i vinteren 1014-15 må have forberedt det opbud, der gav ham ressourcerne til Englandstogtet i 1015. Dog var han endnu ikke i stand til at overtage både England, Danmark og Norge. Det synes snarest at have forholdt sig sådan, at han fik en aftale gennemført med den norske Olav Haraldsson og sin egen bror Harald. Den gik ud på, at Olav uforstyrret skulle råde i Norge og Harald i Danmark, mod at de støttede eller i det mindste ikke forhindrede Knud i at søge at tage magten i England. Harald var altså Danmarks konge fra 1014 til sin død 1018, Olav var Norges konge fra 1015, indtil forholdet til Knud blev mere fjendtligt, fordi Knud opretholdt sin faders gamle og sine egne oprindelige krav på

Norge ved i slaget ved Helgeå år 1026 at forsvare Danmark mod en svensk og norsk koalition; her var Olav Haraldsson den underlegne. Det var efter den sejr, Knud rejste til Rom, hvor han overværede, at paven egenhændigt kronede den tyske konge Konrad II til kejser påskedag 1027. Efter den betydningsfulde Romrejse erobrede han i 1028 Norge og fik Olav til at flygte til Rusland. Dette for kun at nævne nogle af de berømte søkrigstogter, hvor ledingsorganisationen må formodes at have fungeret efter hensigten.

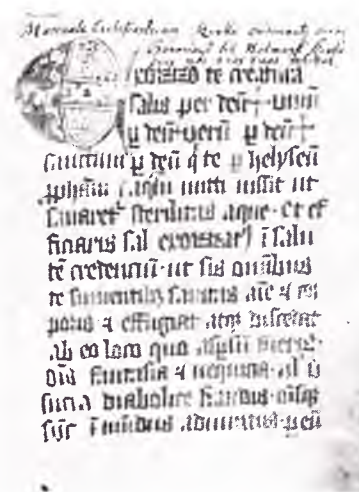
Englandstogterne gjorde danskerne kendt med mønters betydning og funktion i et omfang, de ikke tidligere havde været fortrolige med. Danegælden blev brugt som udbetaling til de danske tropper f.eks. 1009, 1012 og 1018. Danskerne lærte at bruge mønt til køb og salg, og mange fynboer har bragt mønter med hjem. En følge af disse nye erfaringer var, at jorden blev forberedt for en egen dansk møntprägning. Allerede fra 1020 lod Knud med engelske møntmestres hjælp præge mønter i mange store danske bysamfund. Men de mønter, der bærer Odenses navn sammen med Knuds, er for nylig blevet identificeret som slået i Lund i 1040'erne.

Kristendommens tidlige historie i Odense må, i lighed med ledingsvæsenets, også ses i et videre perspektiv. Knud den Store var Danmarks tredje kristne konge, hvis indsats for kristendommen var betydelig, omend ikke kendt i detaljer. Ifølge Adam af Bremen skulle Knud have hentet tre missionsbiskopper fra England til Danmark: Bernhard, der virkede i Skåne, Gerbrand på Sjælland og Reginbert på Fyn. Da Adam kender navnene, er årsagen nok den, at disse tre fik godkendelse af ærkebiskoppen i Bremen, under hvem missionen i Norden hørte. De tre skal være blevet bispeviet af ærkebisp Ælnoth i Canterbury (1020-1038), men Knud kan have bragt mange andre missionærer med til Danmark, hvis navne Adam ikke kendte.

Der er ingen vidnesbyrd om, hvor biskoppen over Fyn har boet, eller om hvor han havde sin hovedkirke. Eftersom den tyske kejsers kancelleri i år 988 regnede med et bispesæde i Odense eller »Otheneswig«, må der have eksisteret en kirke, hvor biskoppen residerede. Hvor den har ligget, er umuligt at sige med sikkerhed. Der er dog ingen vidnesbyrd om, at den skulle have ligget syd for Odense å. Da vi må regne med ringborgen som stedet for kongelig magtudøvelse i begyndelsen af det 11. århundrede, er det naturligt at tænke sig, at biskoppen fra begyndelsen byggede sin kirke og sin residens op nord for åen, hvor kirkebyen jo altid har ligget, når vi ser på de tidligste kilder.

De kristne missionærer søgte at erstatte hævn med forsoning, at bekæmpe frygten for husguder og magiske handlinger, at indsætte Kristus som høvding og forpligte alle i troskab til ham og at sprede respekt for kvinden gennem at pege på Maria, Guds Moder og den altid rene Jomfru. Kristendommens hellige handlinger, dåb, syndernes forladelse, nadveren og de syges salvelse var fællesskabsorienterede og krævede kirkebygninger, som menighederne under præstens og de lokale stormænds og storbønderes ledelse opførte. Placeringen af kirkerne var et socialt spørgsmål, som kunne gøres til genstand for planlægning. Da man med intervaller på 200-300 år kunne rive landsbyer ned og genopbygge dem nogle hundrede meter derfra, synes mange af de senere landsbyers placering at have fulgt ønsket om en ligelig fordeling af sognekirkerne. I en overordnet planlægning – man må gætte på et samarbejde mellem kongen og den kirkelige ledelse – har man således kunnet bestemme, hvor kirken skulle stå, og herefter fået bønderne til at bygge landsbyen op omkring kirken. Man byggede endnu kun i træ, og de lidet permanente bygninger var ikke så arbejdskrævende at opføre som stenkirkerne hundrede år senere.

I den ældste kristne tid måtte dåb kun finde sted i et begrænset antal hovedkirker, som derfor blev kaldt dåbskirker. Disse blev i Nordeuropa hyppigt indviet til ærkeenglen Sct. Mikael og lå på steder, der var midtpunkt i en større region. Da en af Odenses tre sognekirker, Sct. Hans, oprindeligt var indviet til Sct. Mikael, er det nødvendigt her at gå lidt nærmere ind på sammenhængen med denne gruppe af kirker. I den tidligste missionstid spillede Mikael en stor rolle, som det fremgår f.eks. af *Njáls saga*, hvor en mand lader sig døbe, efter at præsten har forsikret ham, at han får Mikael til følgeengel. Man tænkte sig, at menneskets liv efter døden bliver vejret med de gode gerninger i en vægtskål og de onde i en anden, og at Mikael holder vægten. Det mægtige kloster Mont-Saint-Michel uden for Normandiets kyst var centrum for Mikaelskulten, og der har nordboerne kunnet lære den at kende. Danmark havde omtrent 20 Mikaelkirker, bl.a. i Helsingborg, Lund, Roskilde, Slagelse, Ribe, Slesvig og Viborg. Søger vi efter en dåbskirke i Odense herred, peger den geografiske beliggenhed direkte på Sanderum – og denne kirke er viet til Sct. Mikael. Herredstinget har mødt i Ravnebjerg i Sanderum sogn. Navnet Sanderum er afledt af sand og markerer bebyggelse på sandet jord, der hører den tidlige bosættelse til, før man havde den dybe plov, der kunne bearbejde de sværere jorder. Den pragtfulde

Side af en håndbog for gejstlige, fra tidlig middelalder. Det såkaldte manuale er fra Notmark på Als, der hørte til Fyns stift. De bønner, der fremsagdes ved dåben, fandtes også heri. Det store, sirligt udmaalede bogstav er et E.

romanske stenkirke i Sanderum svarer godt til en betydningsfuld funktion i herredet. De gotiske og således yngre kirker syd for Sanderum, Brændekilde og Bellinge, synes ikke at have haft forgængere i romansk tid og skulle så oprindeligt have hørt til et væsentligt større Sanderum sogn, passende til en dåbskirke. Dalum øst for Sanderum var heller ikke en sognekirke fra begyndelsen, og området – som måske hørte under Østerlev nedlagte landsby – synes også at have været en del af det oprindelige Sanderum sogn. Da også Ubberud, Pårup, Korup og Næsbyhoved Broby kirker i nord er yngre end Sanderum kirke, foreligger der en mulighed for et meget stort sogn her i missionstiden. Vi skal over Odense å, før vi møder lige så gamle kirker i Fangel, Stenløse og vel også den nedrevne kirke i Hjallose.

Odense herred har ud over Sct. Mikael i Odense samt Sanderum endnu en Mikaelkirke: Verninge, så langt inde ved herredsgrensen som det er muligt at komme langs vandløbene. Herredets tre Sct. Mikaelkirker ligger således som langs et bånd, der løber parallelt med åløbet uden at krydse selve åen. Afstanden fra Sanderum til Verninge er stort set det dobbelte af afstanden mellem Sanderum og Sct. Mikael i Odense.

Dette skal ses på baggrund af øvrige fynske Mikaelkirkers beliggenhed. I nord ligger Hjadstrup Sct. Mikaelkirke ca. 14 km fra Odense i luftlinie, 17 km nord for Sanderum, i Lunde herred næsten på grænsen til Skam herred på en højderyg over Sletten. I Åsum herred er den gamle og meget bemærkelsesværdige Sdr. Nærå kirke indviet til Sct. Mikael. Afstanden fra Sanderum til Sdr. Nærå er meget nær det samme som mellem Sanderum og Verninge, ca. 12 km i luftlinie. Det giver indtryk af en bevidst planlægning på et tidligt stadium i kirkens organisering. Vejen fra Verninge fører til en Mikaelkirke på Vestfyn, Barløse. Fra Sdr. Nærå fører vejen over Søllinge, Gislev og Gudme til Sydøstfyn, hvor Oure kirke er indviet til Sct. Mikael. Ved grænsen til Sunds herred ved udløbet af Vejstrup å ligger Brohave, et navn, der synes at henvise til et overfartssted til Langeland, hvor Strandby vest for Tranekær kunne være et tidligt havnested.

Nettet af Mikaelkirker på Fyn giver indtryk af en vis symmetri, hvor Sanderum i hvert fald indtager en nøgleposition. Systemet kunne spejle en tidlig inddeling af Fyn i missionsdistrikter, bestående af store, naturlige regioner, større end de herreder, der blev lagt til grund for søkrigsopbuddet: Vestfyn med i det mindste Vends og Båg herreder – senere har vi for dette område en provst i »Tofte«, dvs.

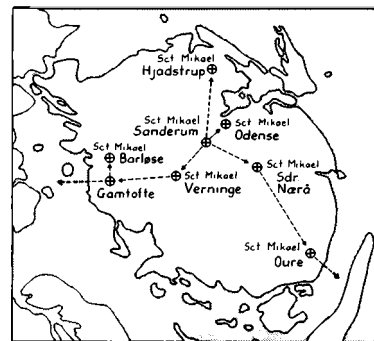
Gamtofte ved Assens –, Sydøstfyn med Gudme herred – senere har vi en særlig provst for dette herred –, et Østfyn bestående af Åsum, Vindinge og Bjerger herreder med udgangspunkt i Sdr. Næså, og et Nordfyn med Lunde og Skam herreder omkring Hjadstrup. Odense herreds centrale beliggenhed på Fyn afspejles i Sanderum Mikaelkirkes centrale position i dette system.

Denne sammenhæng gør det sandsynligt, at Sct. Mikael i Odense, dvs. den nuværende Sct. Hans kirkes første forgænger, har haft større betydning, end hvad man indtil nu har kunnet formode. Da tanken om et skibsdrag i Pjentedam/Nørrebro lader sig begrunde i søkrigsorganisationen og igen forklarer ringborgens beliggenhed, ville også en meget tidlig Sct. Mikaelkirke og måske en tilhørende landsby vest for skibsdraget være en meget forståelig placering set ud fra et missionssynspunkt. Det er netop det punkt, som alle mænd fra Odense herreds sydlige del og måske også mange fra Sallinge herred ville passere på deres vej til eller fra togterne. Sct. Mikael ville også på dette sted være en himmelsk beskytter mod fjender – så langt som hertil måtte fjenden ikke komme!

Mikaelkirkernes system afspejler måske en ældre inddeling af Fyn, der på et tidspunkt blev afløst af herredsinddelingen, der skulle sikre et mere effektivt organiseret søkrigsopbud. I denne retning peger Åsum herreds opbygning. Men Sdr. Næså Mikaelkirke ligger ikke centralt i herredet. Som centralt beliggende dåbskirke i herredet er Fraugde den mest nærliggende. Kirken er indviet til Sct. Laurentius, af hvilke der i Danmark fandtes ca. 65, herunder Lunds domkirke.

I Åsum er kirken viet til Sct. Dionysios, Frankrigs skytshelgen, et symbol for kontakten med det kristne Frankrig lige fra vikingetiden. Kirken i Seden var viet Sct. Klemens ligesom den i Stenløse. Navnet var populært i Norden fra Knud den Stores tid. Fraugde giver ganske vist indtryk af at være herredets dåbskirke, men den står mere på linje med herredets øvrige kirker og er ikke så dominerende som Sanderum inden for dens område.

Den forklaring på Odenses ældste topografi, der her er blevet fremlagt, hviler således på overvejelser over to fra hinanden adskilte sammenhænge: søkrigsorganisationen med udgangspunkt i de naturgivne forhold og den fra senere tid kendte herredsinddeling, og missionskirkens opbygning af støttepunkter for at sprede kristendommen på Fyn, med udgangspunkt i kirkernes vielseshelgener. De to nævnte systemer har hver deres indbyggede love og hver deres egen logik. Uafhængigt af hinanden peger de begge i retning af, at Odense har

Mikaelkirkerne på Fyn er placeret sådan, at der kan skimtes et mønster for kirkens ældste inddeling heri. Kirken i Sanderum havde sikkert en central placering i dette mønster, og ved overgangen fra Odense å til Næsbyhoved sø blev en Mikaelkirke grundlagt for at sikre himmelens beskyttelse til dette vigtige sted. Senere blev den til Sct. Hans kirke. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Tore Nyberg).

været betydningsfuld som et sted, hvor mange mennesker på samme tid hvert år passerede i forbindelse med en væsentlig funktion i søkrigsopbuddet, nemlig trækning af nybyggede skibe fra Odense å til Næsbyhoved sø.

Knud den Stores Nordsørige var en politisk præstation. Efter at Olav Haraldsson var flygtet fra Norge i 1028, var Knud herre over tre riger. Men allerede det følgende år kom Olav tilbage via Gotland og rejste opstanden mod Knud, men faldt i slaget ved Stiklestad den 29. juli 1030. Hændelsen blev af vidtrækkende betydning for hele Norden, fordi Olav straks fik helgenry. Grundlaget for den danske magt begyndte at smuldre. Fyn og Odense var dog militært sikret, så længe Knud og Hardeknud (1035-1042) regerede. Ikke før i næste generation mærkede Fyn direkte de norske plyndringer, der nu blev båret oppe af troen på helgenkongen Sct. Olav. Det var en erfaring, der satte dybe spor i fynboernes sind, hvad de tydeligt beviste, da de fik en egen helgenkonge en menneskealder senere.

15 · Fra Hardeknud til Harald Hen. 1040-1080

Møntstedet og Magnus den Gode

Svend Estridsen og »Svendssønnernes« epoke udgør tilsammen omtrent et hundredår af Danmarkshistorien, fra 1040'erne og frem til kong Niels' død i 1134. Men for Danmark i det hele taget og for Fyn og Odense i særdeleshed sker der væsentlige omvæltninger under den anden af de fem sønner Harald, Knud, Olaf, Erik og Niels: Knud den Hellige. Det er derfor påkrævet at give et billede af tilstanden i generationen før Knud den Hellige, i Svend Estridsens tid og i hans første efterfølger Harald Hens periode, der ikke adskiller sig væsentligt fra Svends. De gejstlige, særligt i Skåne, kaldte faderen Svend den Store, »Svenomagnus«, således at hans tid fremstod som en parallel til morbroderen Knud den Stores ærefulde epoke.

Svends tid var den anden af de to generationer, hvori England og Norge dannede et politisk fællesskab sammen med Danmark. Svends samtid levede i den forestilling, at Nordsøvældet endnu bestod og kunne realiseres på ny, at det så at sige hvert år ventede på sin genoprettelse. Imens var vældet dog blevet splittet efter Knuds søn Hardeknuds død år 1042, fordi Edvard Bekenderen (1042-1066) blev valgt til konge i England og Olaf den Helliges søn Magnus den Gode (1042-1047) blev konge i både Norge og Danmark, i overensstemmelse med en aftale indgået 1038 mellem Hardeknud og Magnus ud for Göta älv. Svend var kun en slægtning på kvindelinen, Knuds søster Estrids søn med jarlen Ulf eller Wulfsige Spraklingssøn, og hans fremgangsmåde blev at rejse en opstand mod Magnus, mod hvem han dog tabte i Jylland og på Fyn, fortæller Svend Aggesen hundrede år senere. Ifølge Roskildekroniken havde Svend særlig støtte i Skåne og Sverige, og derfra lykkedes det ham at få så megen hjælp, at han generobrede Sjælland og – atter ifølge kroniken – blev valgt til konge af fynboerne og jyderne.

Undersøgelser af de mønter, der blev slået i Lund i disse år, har som nævnt for nylig givet nogle interessante oplysninger om disse

Penning med Magnus den Godes navn og billede på forsiden, en af de ældste mønter præget i Odense. På bagsiden angives navn på møntmester og møntsted. Det drejer sig om Alfnod, en af de to mestre, der fulgte med kong Magnus fra Skåne til Fyn. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

Penning fra Magnus den Godes tid i Odense, præget 1044/45-47. På forsiden vises et kongebillede og teksten Knud konge antagelig til minde om Knud den Store. Dette møntstempel blev kort tid forinden brugt ved mønten i Lund. Bagsiden er derimod lokal med indskriften ALFNOD ON (i) OÐSVI. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

kampe. Hardeknud, som var en konge med engelsk erfaring, har formentlig fornyet møntværkstedet i Lund ca. 1040. I de første par år arbejdede der i Lund en række møntmestre, som kendes ved navn, bl.a. Othinkar, Outhinkarl og Outhketil, foruden f.eks. Aslak, Thor-kil, Thorstein, Ulfketil. Nu viser det sig, at blandt de mønter, der kan dateres senere i rækken, mangler der to af de tidligere forekommende navne, Alfnod og Outhinkarl, og netop disse to navne dukker op på nogle mønter, som er præget i kong Magnus' navn i Odense! Man har søgt forklaringen i, at de to møntmestre fulgte med kong Magnus til Fyn, da han var nødt til at forlade Skåne på grund af Svend Estridsens sejr. Kong Magnus den Gode synes således stort set frem til år 1046 at have haft magten i hele Danmark, herunder Skåne med Lund, og også at have truet England alvorligt. Men foruden Jylland har han haft et støttepunkt i Odense, og da han blev nødt til at forlade Skåne, var det åbenbart hertil, han trak sig tilbage for en tid.

Odense som møntsted, kvalitetsmæssigt på højde med Danmarks vigtigste møntsted Lund, skulle hermed være sikkert konstateret. Det giver et fingerpeg om forbindelsen mellem Lund og Odense, som er blevet genoptaget mange gange i de følgende århundreder. At man kan have så eksakt viden om mønter fra disse år, skyldes bl.a. de store møntfund i Espinge i Skåne, som kan dateres til 1046-47, og i Hågerup ved Brahetrolleborg, som kan dateres til ca. 1050. Odenses navn blev præget i formen OÐNS og OÐSVI.

På baggrund af Magnus' stærke norske stilling på Fyn er det vel et spørgsmål, om Magnus' efterfølger i Norge, Harald Hårderåde, som næsten hvert år kom på søtogt til Danmark for at opretholde sine krav på den danske kongemagt mod Svend Estridsen, ikke også holdt Odense og Fyn besat med sine norske ledingstropper – og om i hvert fald Nordfyn ikke har stået i kontakt med og afhængighed af Norge i modsætning til kong Svend i Skåne. Det var Harald Hårderåde, som i september 1066 efter kong Edvard Bekenderens død gjorde det stort anlagte, men mislykkede forsøg på at erobre England tilbage. Da var det ganske vist for sent – normannernes hertug Vilhelm Erobreren havde allerede sejlet sine mænd over kanalen, og han viste sig at være den stærkeste af de to. Men indtil da var Harald Hårderåde en magtfaktor, og Svend Estridsens styre i Danmark var ikke så uforstyrret af hans angreb, som det fremgår af nogle af de historiske kilder.

Odense beskrevet af Adam af Bremen

Den sydlige nabo var i denne epoke på vej ind i dybe konflikter vedrørende kongens ret til at indsætte bisper og benytte sig af deres tjenester i rigets styre og forvaltning, den såkaldte investiturstrid. Her var ærkebiskoppen af Bremen, Adalbert (1043-1072) en særdeles stærk mand under kejser Henrik III (1039-1056) og under kong Henrik IV.s formyndere (1056-1066). De danske konger var nødt til at opretholde gode forbindelser syd for grænsen, hvad der sikkert har taget en del af Hardeknuds og Svend Estridsens tid og hindret dem i et mere dybtgående engagement i England. Fyn var et grænseland, og Fyns stift med Als, Femern, Lolland, Falster og de øvrige øer var, i lighed med Ribe og Slesvig stifter og hele Norden i øvrigt, underlagt ærkebisp Adalbert som missionsområde. Adalbert var dog i første række politiker og trådte som sådan i forbindelse med Svend Estridsen. Den politiske vej var den gængse måde at sprede kristendommen på, og den, der havde fuldmagt til at udsende missionærer, måtte begynde med at indgå aftaler med de faktiske magthavere.

I de stadige kampe mellem de forskellige konger måtte dog en politiker som Adalbert holde forhandlingsvejen åben til dem alle. Harald Hårderådes årlige søtogter i jyske og vel også fynske farvande gjorde 1050erne meget urolige i Danmark, indtil den norske flåde besejrede Svend Estridsen ved Nisåen ud for Halmstad i 1062, hvad der førte til en fredsaftale i 1064. Adalbert har således ikke sikkert vidst, hvem der ville blive Danmarks virkelige hersker, Harald Hårderåde eller Svend, og har så heller ikke kunnet planlægge missionen særligt effektivt. Først da Harald Hårderåde søgte at erobre England, men faldt derovre, sad Svend sikkert i Danmark. I Tyskland blev Adalbert genstand for et politisk kup, der berøvede ham den politiske indflydelse, og i de sidste leveår begrænsede hans virksomhed sig til den kirkelige sfære. Det blev for ham et signal til at etablere faste forbindelser med Svend, som nu var blevet »den Store«.

Formidleren af kontakten blev en ung gejstlig fra Bamberg, Adam, som Adalbert havde kaldt til sig i Bremen. Adam blev sendt til Danmark for at besøge kong Svend, hvis gæst han må have været i flere måneder, sandsynligvis i Skåne sommeren 1068. Adams betydning ligger deri, at han senere (ca. 1072) skrev det første historiske værk, der direkte omhandler nordiske forhold og den nordiske mis-

Penning fra Magnus den Godes tid. På forsiden herskerbillede og et uforklarligt navn IOANST REX (konge). Bagsiden angiver møntmesteren Alfnod og mønstedet Odense. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

Penning med et usædvanligt herskerbillede i byzantisk stil. Indskriften lyder MAHNVS ARALD RE(X), af nogle tydet som Magnus og Harald konge. Harald skulle i så fald være den senere norske konge, Harald Hårderåde, der havde opnået en høj militær rang hos kejseren i Konstantinopel, men netop på den tid var vendt hjem til Norden. Bagsiden viser hen til den anden af Magnus' skånske møntmestre i Odense ved navn Outhinkarl. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fct.).

sions historie indtil da. I dette værk finder man et væld af oplysninger om Danmark, Sverige, Norge og slavernes land, som ingen historiker kan forbigå, herunder også noget om Fyn og Odense.

Adam har fortalt om Jylland og kommer derefter ind på Fyn, »en temmelig stor ø ved munden af de vilde folks hav«, siger han og bruger derved ordet »barbarus«, hans navn for de vilde folk i Norden, »i størrelse noget efter den ø, der hedder Vendel« (= Vendsyssel). Fra Fyn er der en meget let overfart til Jylland, siger han. Den følgende sætning kan oversættes på flere måder: »Der ligger der et stort bysamfund, Odansve«, eller: »Det store bysamfund, der ligger der, kaldes Odansve«, eller: »Det store bysamfund Odansve ligger der«, eller »Det store bysamfund her er Odansve«, eller: »Det er her, det store bysamfund Odansve ligger«. Den latinske sprogform giver os ikke klarhed over, om Adam mente, at ethvert land har et bysamfund, eller om han mente, at byens navn var kendt for hans tilhørere, og det altså kun gjaldt om at placere byen ret. »Der er mange små øer rundt omkring Fyn, og de er alle meget frugtbare. Vejen til Fyn går direkte mod nord fra Jylland«, siger han – her må han have taget Slesvig som udgangspunkt, for så passer det nogenlunde. »Men hvis du skal forlade Fyn og rejse over til Sjælland, vender du dig lige i østlig retning.« Lidt senere siger han: »Der er to overfartsmuligheder til Sjælland, den ene fra Fyn, den anden fra Århus, og begge ruter er lige lange.« En overfart fra Fyn til Sjælland, der skulle være lige så lang som den fra Århus til Sjælland, må enten regnes med udgangspunkt fra Sydfyn eller fra Odense gennem Odense fjord ud mod Sjællands odde.

Adam har hørt navnet Odense udtalt i to led: der skulle være et »ve«, der har noget med »Odan« at gøre, og derfor »tilhører« Odan, altså: »Odans ve«. Man er ikke i tvivl om, at »ve« er det samme som »vi«, der betyder »hellig lund« eller »offersted«, som f.eks. i Viborg eller Viby på Hindsholm. Formen »Othan«, som håndskriftet har, må være påvirket af gudsnavnet Wotan eller Wodan på oldsaksisk og svarer til det nordiske Odin. Åbenbart har de kristne indbyggere på Fyn i den kristne kong Svends tid været helt på det rene med, at der var et ikke-kristent gudsnavn med i stedsnavnet, og at der var eller havde været en til guden viet hellig lund et eller andet sted i nærheden, hvadenten den fandtes endnu eller var ødelagt i Adams tid.

Det latinske ord for »bysamfund« er »civitas«, som normalt oversættes med »by«. Men ordet har den dobbelte betydning af »by« og »samfund«, og vi ved ikke, om Adam mente, at den bebyggelse, der

fandtes i Odense på dette tidspunkt, var tilstrækkelig til at danne en »by« i europæisk betydning. En i datiden gængs betydning af ordet er »bispeby«, fordi andre betegnelser blev brugt for byer, hvor der ingen biskop fandtes, f.eks. »oppidum«. Nu var jo Odense en bispeby, så betydningen kunne nok passe, men den siger intet om befolkningens størrelse eller erhverv. Der er det gamle kongelige magtcenter syd for åen og bisperesidensen nord for åen at holde sig til. Endvidere er der et sted, hvor der foregik møntprægning samt skibsdraget og landsbyen omkring Mikaelskirken. Spredt bosætning med landsbyer i forskellig størrelse fandtes over hele Fyn, og Odense kommunes nuværende område dannede ikke en undtagelse herfra. Det bymæssige i Odense må så have haft med væsentlige offentlige funktioner at gøre som netop kongens og bispens ledende opgave, samt med at Odense var mødested for det fynske landsting. Her samledes man fra de omgivende landsbyer i anledning af de særlige offentlige funktioner, f.eks. møde på tinget, krigsopbud eller en af kirkens store helledage. Man regner med, at handel altid har fundet sted i forbindelse med sådanne store sæsonbetonede folkeforsamlinger, men det er uvist, hvor omfattende de faste indretninger for handel har været. Måske var det ikke mere end et årsmarked – en »messe«, som jo stadig er det navn, vi bruger for at betegne en årligt tilbagevendende udstilling og salg af bestemte slags varer. Navnet kommer af, at handelen fandt sted i forbindelse med en kirkelig fest, som blev fejret med en højtidelig messe. I mange byer udviklede handelen sig i det 10. og 11. århundrede i ly af bispekirken. Det er også tænkeligt, at dette var tilfældet i Odense, dog er det meget svært at fremlægge beviser for, at f.eks. Klingenberg skulle have været en tidlig markedsplads i Odense.

Den første kendte biskop på Fyn

Adam, der ved så god besked om alle biskopper, der havde virket i Norden, nævner ikke nogen biskop af Odense. Der findes en biskop »for Fyn«, siger han. Han hed Eilbert, og der er nogle spredte oplysninger om ham, dels i Adams værk, dels fra andre kilder. Eilbert havde boet som eneboer på en ø, af Adam kaldet »Farria«, efter en fortid på søen. Under Adalbert var han blevet biskop »af øerne Farria og Fyn«, hedder det i ét håndskrift – et andet håndskrift har »biskop af Farria og øen Fyn og Falster«. Hvad der sigtes til med »Farria«, vides ikke. En forklaring i Adams tekst siger, at »øen ligger skjult i en

Svinghjul af ler til en håndten, fundet på Fisketorvet og fra tidlig vikingetid eller middelalder. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Penning fra Odense slået i Svend Estridsens tidligste regeringstid. Kort efter 1047. På forsiden vises Svends navn, titel og »portræt«, og på bagsiden optræder endnu en gang Magnus' møntmester Alfnod i Odense. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

Fyns stift var et vidtstrakt »ørige«. Biskop Eilbert må have besejlet det mange gange. 100 år senere blev Sct. Knuds penning indsamlet fra alle øerne og sendt til domkirken, og biskop Rikulf fra Lolland samordnede ledingen, der organiseredes herredsvis. Herredernes navne er i rækkefølge efter Kong Valdemars Jordebog:

Fyn: 1. Vends herred, 2. Båg herred, 3. Sallinge herred, 4. Sunds herred, 5. Gudme herred, 6. Vindinge herred, 7. Bjerge herred, 8. Åsum herred, 9. Odense herred, 10. Lunde herred (8–10 med Odense), 11. Skovby herred og 12. Skam herred.

Hindsholm.

Als: 1. Sønder herred og 2. Nørre herred.

Ærø.

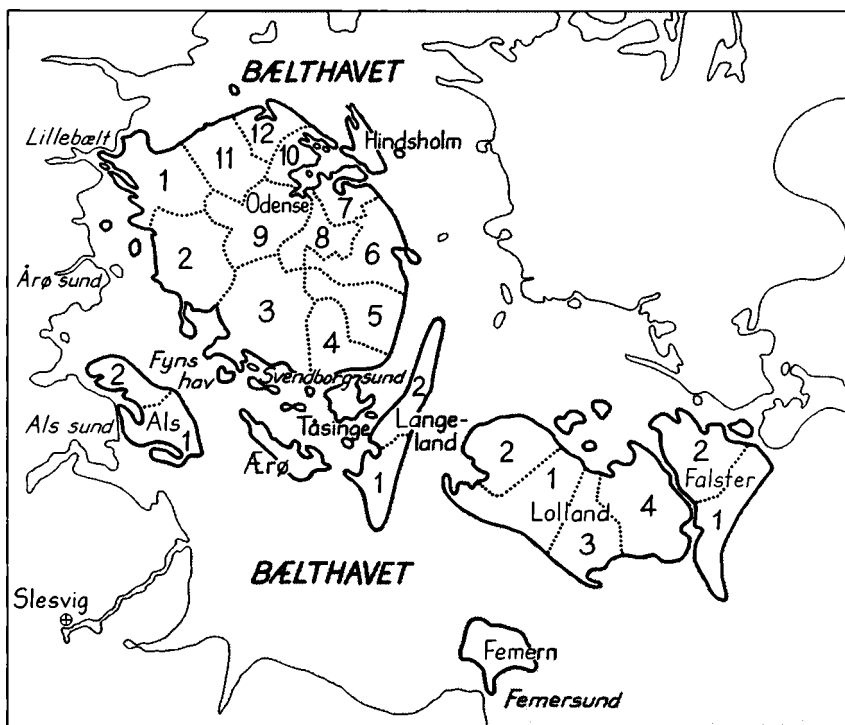
Tåsinge.

Langeland: 1. Sønder herred og 2. Nørre herred.

Lolland: 1. Arninge (nu Sønder) herred, 2. Horslunde (nu Nørre) herred, 3. Fuglse herred og 4. Musse herred.

Falster: 1. Sønder herred og 2. Nørre herred.

Femern. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

afkrog af oceanet ud for Elbens munding«, og i et tillæg siges den at være identisk med »Heiligland«, dvs. Helgoland. Andre forslag er Færøerne og Fårø nord for Gotland, hvilket skulle betyde, at en bisp af »Farria« havde hele Gotland i Østersøen under sig. En anden, mere nærliggende mulighed, der ikke synes at være blevet foreslået tidligere, er øen Føhr syd for Sild (Sylt), »over for Hadeloam«. Af den øgruppe, som i dag kaldes de nordfrisiske øer, indgik øerne syd for Rømø fra et dansk synspunkt i det såkaldte Utland. Øen Føhr havde hele to herreder til trods for, at den er så lille. De små øer mellem Føhr og halvøen Eiderstedt benævnes på tysk: die Halligen. De er rester af en fastlandsmarsk, som ved stormfloder helt har ændret den oprindelige kystlinie, således at en rekonstruktion af kystlinien på biskop Eilberts tid næppe er mulig. Endnu en mulighed er Farø mellem Falster og Sjælland – for den kunne det tale, at den virkelig hørte til Fyns stift sammen med hele Lolland-Falster. Hvor end »Farria« har ligget, så må man forestille sig, at det var der, Eilbert havde levet som eneboer, der var hans »hjem«, mens Fyn og øerne var hans embedsomsråde.

På et tidspunkt er der blevet klaget til paven over Eilbert, fordi han

i tre år ikke var mødt til provinskirke­møde med ærkebiskoppen i Bremen og desuden havde rådet andre biskopper i Danmark til ikke at møde. Denne klage hænger sammen med Fyns stilling inden for den danske kirke i disse år. Adam fortæller, at der ikke var mere end to biskopper i hele Jylland i Adalberts første tid: én i Slesvig og biskop Vale i Ribe. Det var ikke nok i så stort et område, særligt fordi Århus bispestol stod tom. Biskoppen over Sjælland passede også Skåne, kong Svends hjemprovins. Efter at Svend midt i 1060'erne sad sikkert i Danmark, har kongen i samråd med ærkebiskoppen besluttet sig til at råde bod på denne mangel på biskopper. Svend Estridsen var sikkert enig med Adalbert om, at en kristen konge skulle være med til at organisere det kirkelige liv, således at han også kunne bruge begavede biskopper som forvaltere og rådgivere i overensstemmelse med tidens statskirkesystem.

Begge parter kunne forhandle sig til samarbejde. Omtrent 1060 blev Skåne organiseret. En saksisk gejstlig, der åbenbart var veluddannet, energisk og ivrig for kristendommens sag, Eginio, fik bispesæde i Dalby med Skånes indre dele og grænserne til Sverige som sit land, mens Lund blev bispesæde for en englænder ved navn Henrik. Lidt senere i forbindelse med at biskop Vale døde, fik kongen indrettet tre bispedømmer i Nørrejylland: Børglum, Viborg og Århus. Der udnævntes en biskop i hvert af de tre nye stifter og over det nu reducerede Ribe stift. Duelige nye mænd blev altså sat ind overalt. Når Fyns bispesæde ikke bliver nævnt i denne forbindelse, er det et tegn på, at det nok endnu var besat med den gamle eneboer Eilbert, som vel ikke svarede til tidens krav og måske mere var noget af en original end en sjælesørger for befolkningen. Måske havde han i hele sit liv vægret sig ved at møde til provinskirke­møde – men først nu på sine gamle dage, da der var yngre mænd på en række nye bispestole i Danmark, har kontrasten været så grel, at der blev konflikt og rettergang. Eilbert var vistnok på vej til Rom for at møde i retten, da han døde i 1072. Også Eginio døde i 1072, lige hjemvendt fra Rom – det er muligt, at han var den, der bragte kong Svends lille søn Magnus ned til Rom for der at gøre ham til dansk tronfølger med pavens hjælp. Men Magnus døde på rejsen, og dette tilløb til at regulere tronfølgen lykkedes således ikke.

Penning fra Odense ligeledes fra Svend Estridsens første tid som konge. På forsiden Kristusbillede og kongens navn; bagsiden nævner den lokale møntmester Outhinkarl. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

Den romanske Mikaelkirke i Sanderum bestod af langhus, kor og apsis. Det lille romanske vindue i koret er oprindeligt. Sanderum var formentlig et centrum for den tidligste mission, og landsbyens kirke fra det 12. århundrede var vistnok tiltænkt en rolle som hovedkirke for Odense herred. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Mest af alt minder billedet om et staldvindue, men det sidder faktisk i Sanderum kirkes apsis. Det fremgår af udsmykningen udenom, at her tidligere har været et romansk vindue, foroven prydet med ranker, forneden med den drage, Sct. Mikael kæmpede imod. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Odense som bispesæde og sognekirkerne

Mens øvrige danske stifter fik nye biskopper i 1060serne, skete der således intet i Odense. Det tyder på, at der næppe var ret stor aktivitet inden for bispekirken i Odense i kong Svends tid. Der var allerede mange kirker i Danmark på dette tidspunkt. For at sammenligne Skåne, Sjælland og Fyn siger Adam et sted, at Skåne havde 300 kirker, Sjælland halvt så mange, og Fyn en trediedel deraf. Disse tal er ikke ment som eksakte tal, men det er slet ikke urimeligt, at godt et hundrede landsbyer på Fyn har haft kirke i slutningen af Svend Estridsens tid. Hvis vi sammenligner dette tal med antallet af stenkirker på Fyn ved reformationstiden, ca. 180, bliver resultatet, at man fra den senere bestand skal tage hver tredje kirke ud for at få antallet af kirker på Svend Estridsens tid. Ser man bort fra Sct. Knuds og Dalum klosterkirker samt provstens Vor Frue kirke i Odense, fandtes der ved reformationen 21 kirker på Odense kommunes nuværende område. Syv kirker synes ikke at høre til de ældste: Næsbyhoved Broby, Ubberud, Brændekilde, Bellinge, Højby, Seden og Agedrup, og disse landsbyer har måske manglet kirke i ældste tid.

Der bliver så følgende tilbage: Allese, Lumby, Pårup, Korup, Sct. Mikael i Odense, Albani i Odense, Sanderum, Fangel, Stenløse, Hjallese, Allerup, Fraugde, Davinde og Åsum kirker, der sandsynligvis har haft forgængere som trækirker allerede i det 11. århundrede.

Som vist i det foregående afsnit, er det sandsynligt, at Mikaelkirken i Sanderum havde en nøgleposition i Odense herred og Laurentiuskirken i Fraugde det samme i Åsum herred. I selve Odenses nuværende bymidte peger de tidligste, indtil nu kendte arkæologiske fund på, at der har været fast bebyggelse fra Albani Torv til Fisketorvet i det mindste fra Svend Estridsens tid. Herredet har så også fået navn efter dette betydningsfulde sted. På tilsvarende måde var overgangsstedet ved Åsum så afgørende for enhver landforbindelse over Fyn, at dette sted og ikke herredets naturlige midtpunkt Fraugde har givet herredet dets navn. Der fandtes endnu ingen bro over den brede og udflydende å ved Odense, som kunne være et alternativ til overgangen ved Åsum. Hvis alle byer var opstået omkring vadesteder, som tidligere teorier gik ud på, så kunne man undre sig over, at Odense ikke ligger i Åsum! At Odense blev det betydningsfulde sted og ikke Åsum, skyldes således med sikkerhed andre faktorer end vadested og mødested for vejforbindelser.

Vi kender ikke navnet på nogen umiddelbar efterfølger til biskop Eilbert. Kong Svend døde i 1074 og blev fulgt af Harald Hen (1074-1080), mens den anden søn Knud bestræbte sig på at bygge en egen magtposition op. I Haralds regeringstid peger de følgende hændelser på, at Knud var mere anerkendt på Fyn end Harald. Knud har skænket kirken i Odense relikvier af de to angelsaksiske helgener Sct. Alban og Sct. Osvald. Relikvierne har han måske erhvervet som konge, men at han gav dem til kirken i Odense, peger dog på gamle forbindelser mellem Knud og Fyn. Da Harald Hen, efter hvad man mener, ikke gjorde nogen energisk indsats for en stærk kongemagt – pave Gregor VII (1073-1085) skrev et par breve til ham om kristendommens stilling i Danmark, hvor Gregor henviste ham til at følge sin store fader Svends forbillede –, var feltet åbent for Knud til at bygge sin stilling op med tanke på fremtiden. Dermed er baggrunden ridset op for Fyns og Odenses betydning i den proces, der nu satte ind med Harald Hens død og valget af Knud til konge i 1080.

Denne ringnål af bronze var tabt på Skomagerstrædes ældste belægning omkring 1050. Længde 8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

16 · Knud den Hellige og Erik Ejegod. 1080-1104

Kongen dræbt i Odense

Knud IV (1080-1086) stod i skæringspunktet mellem engelsk og kontinentaleuropæisk indflydelse i Danmark og i skudlinien mellem de to opfattelser af pavedømmet, der fandtes i samtiden.

Det England, der indgik i det danske Nordsøvelde, var et angelsaksisk land, hvor man endnu ikke havde glemt, at man stammede fra »gammelsakserne«, Danmarks sydlige nabo. På Knud IV.s tid var England derimod et normannisk land under Vilhelm Erobrerens nye styre, der førte kontinental og franskpåvirket kultur over til England. Det danske Nordsøvelde kunne ikke tænkes at genopstå andet end som en nyskabelse, hvor Knud IV trådte i Vilhelm Erobrerens sted. Knuds problem var, at han ikke havde ressourcerne dertil.

Det pavedømme, der fandtes på Svend Estridsens tid, accepterede den opfattelse, at samfundsledelsen ligger i herskerens hånd, og at kirken må finde sin plads inden for de rammer, der derved bliver trukket op. Men en radikal retning hævdede, at biskopper, præster og klosterfolk under pavens ledelse dannede et samfund for sig, der direkte genspejlede Gudsriget på jorden. De to retninger dannede fra år 1080 to parallelle, gensidigt fjendtlige pavedømmer, repræsenteret af Gregor VII (1073-1085) og Klemens III (1080-1100). Knud IV tiltrådte således styret i Danmark netop i det år, da den vestlige kirke fik to paver – en tilstand, der varede til år 1111. Det har krævet en stillingtagen fra hans side, hvad der igen har placeret ham i én af de to lejre, som de europæiske magter var opdelt i. Alt peger på, at han holdt sig til Gregor VII, og derfor kom han i konflikt med kejser Henrik IV og den tyske kirke. Denne konflikt ved sydgrænsen var måske den direkte årsag til, at hans Englandstogt ikke blev til noget.

Knuds gaver til kirker og klostre – den til Lunds domkirke 1085 er den mest kendte – skulle vinde støtte for ham og riget hos de bedende mennesker. Han styrede landet ved hjælp af en inderkreds, samlet i hirden, og ved hjælp af lavere embedsmænd, som han brugte til at

Knud den Hellige er her fremstillet på en altertavle, der har været i Sct. Peders kirke i Næstved. Den er nu i Nationalmuseet og er fra omkring 1500. Teksten forned lyder i oversættelse: Sct. Knud, bed for os. Knudsdyrkelsen fik vid udbredelse. (Nationalmuseet fot.).

opkræve skatter – det var nye, effektive og hårde metoder at regere på. »Da han ved en ny og uhørt lov tvang folket til at betale en skat, som vort folk kalder »nefgjald«, blev han fordrevet fra Jylland til Fyn«, skrev Roskildekrøniken. Måske betyder udtrykket »nefgæld«, at kongen krævede andel i den mandebod, der blev erlagt til udsoning for drab, eller den var en skat til fordel for sognepræsterne på et tidligt tidspunkt, før tienden blev indført. Kongen kunne kræve bøder fra dem, der unddrog sig ledingen – så det traf et følsomt punkt, hvis kongen indkaldte til leding, men ikke selv kom, hvad der menes at have været den udløsende årsag til opstanden mod ham.

Historien om Knuds mislykkede Englandstog er velkendt. I 1085, mens ledingsflåden ventede i Limfjorden, mente Knud, at han var nødt til at blive i Slesvig for at sikre den danske grænse mod den tyske kejsers trusler. Det var en fornærmelse mod ledingsbønderne, den traditionsbevidste samfundsgruppe, som Knud IV behandlede med hårde metoder. Men Odense havde som nævnt modtaget en stor gave af kongen: Sct. Albans og Sct. Osvalds relikvier. Sct. Alban var Englands første martyr, æret i det store kloster Sct. Albans nordvest for London. Osvald var konge i Northumberland i det 7. århundrede, landet nord for floden Humber, hvor også York ligger, der havde stærke kontakter med Danmark. Med en gave af denne type ville Knud uden tvivl sikre sig Guds velsignelse til noget, der havde med England at gøre. Tanken om en generobring lå i luften. Var dette tog planlagt for at befri landet fra det normanniske åg? Eller som en øvelse for at holde ledingsflåden i form?

Når Knud valgte netop Odense kirke som modtager af relikviegaven, var det muligvis, fordi han tænkte på hele rigets vel, og Odense lå i midten af hans rige. Nogle af hans forbindelser på Sjælland var ikke helt venskabelige. Han støttede Skåne og holdt Jylland i et fast greb, således at Fyn kunne blive hans naturlige basisområde i begge retninger. Tolket på denne måde må relikviegaven til Odense betyde, at Knud ønskede at beholde danskerne i et samlet rige, der både kunne forsvare sig mod det tyske og eventuelt genoptage forbindelsen med England. Men Europas storkonflikt om kirken og pavedømmet tvang ham til at prioritere fronten mod den sydlige nabo højere end angrebet på England. Det blev således overladt til de kommende slægtled at videreføre de engelske impulser i Odense, som relikviegaven lagde op til.

Opstanden mod Knud sommeren 1086 blev i den efterfølgende litteratur betegnet som ondskab og djævelens list. Men Ælnoth, den

På forsiden af Knud den Helliges kongesegl ses kongen siddende på en stol med ørnefødder og med rigssæbet i hånden. Seglet er det ældste kendte danske kongesegl; originalen er for længst gået tabt. (Efter Politikens Danmarks historie).

Bagsiden af Knud den Helliges kongesegl viser kongen på jagt – ridende og med en falk i hånden. (Efter Politikens Danmarks historie).

Penning fra Odense med Knud den Helliges navn, slået af møntmesteren Ulger. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

engelske munk, der skrev den store helgenbiografi om Knud omkring år 1120, anfører dog nogle særlige årsager til, at ondskaben fik frit spil. Den begyndte hos kongens embedsmænd, siger han, fordi de opkrævede hårdere skatter, end kongen havde tilladt, forfalskede mønternes vægt, fik gennemført uretfærdige domme – formodentlig på tingsmøderne rundt om i landet – og undertrykte de »fornemme«, »nobiles«, i befolkningen, mens de selv var af lav byrd. De »fornemme« er den gruppe, der senere bliver til adelen. Det giver et fingerpeg om, hvilke kræfter det var, der satte opstanden i gang: de mægtige storbonde- eller »adels«-familier, der var vant til at bestemme på tinge i kraft af rigdom, anseelse og erfaring.

Mens kongen var i Børglum, brød opstanden ud i Vendsyssel. Hans folk satte over Limfjorden ved Aggersborg, kongsgårdene blev angrebet og kongens fogeder fordrevet. Knud trak sig ifølge Ælnoth tilbage til Fyn. Hertil giver den ældre helgenbeskrivelse den oplysning, at jyderne sendte folk over til Fyn og truede med at hærge øen, hvis fynboerne ikke sluttede sig til opstanden. Dette skulle så have medført, at mange nu samledes i Odense, beredt til at slå Knud ihjel, fordi han var en tyran, hvilket var det stik modsatte af det, som han burde være: en retfærdig konge, en »rex justus«. Derfor blev kongen og hans mænd nødt til at trække sig tilbage til »Vor Frue og Sct. Albans kirke« i Odense og forskanse sig der. Det symbolske i, at kongen døde i en kirke, der var indviet til Englands første martyr, havde en overordentlig stor virkning på samtiden.

Tilstanden havde udviklet sig til en virkelig belejring, allerede mens kongen var i sin gård, og folkemassen »voksede daglig og hørte ikke op med at sende både forhandlere og spioner til kongsgården; fra alle sider søgte de at finde ud af kongens tanker og søgte hvert øjeblik at drive ham ud med hans følge«, siger Ælnoth mere detaljeret. Det hele stod under ledelse af Piper, en ifølge Ælnoth alt andet end ædel mand, der åbenbart havde virket som en af kongens skatteinddrivere – han blev nu sammenlignet med Judas i evangeliet. Det hele foregik under en utrolig larm, våbengny og ophidselse – da det nåede højdepunktet midt i den uge, der begyndte søndag den 5. juli, må det være et øjebliksbillede fra ganske få dage, der er blevet fastholdt her. Situationen blev på få dage uholdbar i kongsgården, da urolighederne trak stadig flere til Odense, og deres truende holdning fortsatte de følgende nætter.

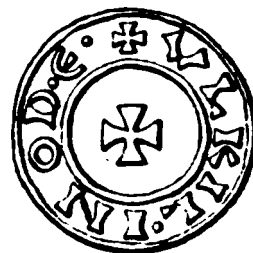
Om aftenen torsdag den 9. juli kunne kongen med nogle mænd forlade kongsgården og begive sig til aftensangen i Albani kirke »ikke

ret langt derfra«, som Ælnoth meddeler. Den følgende dags helgenfest var viet til mindet om »de syv hellige brødre«, syv sønner af en kristen kvinde i Rom i en af de tidlige kristenforfølgelser. Kongen efterlod mange af sine tilhængere ubeskyttede i kongsgården; de måtte søge skjul, hvor de kunne,

»fordi den fjendtlige hob løb dertil fra alle sider og besatte såvel kongsgården som forhallen. Nogle søgte endog at trænge ind i helligdommen, hvor troens anfører befandt sig med sine mænd, andre søgte at brække portene op, mange søgte at stikke ild på bygningen; resten stod rundt omkring for enten at tage dem til fange eller slå dem ihjel. Men ved højere magters hjælp blev ilden slukket af regn ...«.

Inde i kirken blev kongen klar over, at situationen var alvorlig, og han skal have brugt natten til at bekende sine synder i et skriftemål, men måske forstod han nu også sine politiske fejlgreb. Han og hans mænd skænkede som bod gaver til »alteret«, mens de skiftedes til at forsvare indgangene. De gejstlige opholdt sig således i kirken, og beretningen må til syvende og sidst gå tilbage til deres vidnesbyrd om sagen, for ellers ville Ælnoth ikke have vidst, hvad der foregik blandt de belejrede. Piper krævede tvekamp med en af kongens tro mænd, som faldt, idet han gav Piper banesåret; denne måtte igennem en frygtelig dødskamp. Nu begyndte man at skyde med pile og kaste sten ind gennem vinduerne – hvilket Ælnoth tolker som en symbolsk gentagelse af Stefanus' død i Apostlenes Gerninger 7, 58 og Sebastians martyrium, ham der blev gennemboret af pile. Midt i larmen bad kongen om vand at drikke ligesom Kristus på korset. Endelig blev han ligesom Kristus ramt i hjertet af et spyd. Det fløj ind gennem vinduet, mens han lå og bad ved alteret foran Albans og Osvalds relikvier. Fjenderne havde åbenbart rejst stormstiger, således at de kunne se de belejrede gennem vinduerne. Idet kongen blev ramt, greb han fat i sin broder Benedikt, der allerede var såret, og holdt om ham i dødsøjeblikket. Så faldt han om og lå på gulvet med armene udbredt ligesom Kristus på korset.

Det er et øjebliksbillede af forløbet, således som de gejstlige var vidner til det om natten og morgenen fredag den 10. juli 1086. Alle hellige symboler virkede sammen: det skete i Englands første martyr Sct. Albans kirke, på en dag viet Kristi lidelse og død – fredagen – og der var flere andre detaljer, der mindede om Kristi lidelses historie. Denne kombination af symboler behøver ikke at være opspind, men den er bagefter blevet benyttet til at gøre beretningen mere dramatisk

Penning fra Odense med Knud den Helliges navn, på bagsiden møntmesterens navn. Dobbelt størrelse. (Efter Hauberg: Myntforhold og Udmyntninger . . .).

Billedet viser én opfattelse af, hvordan Knud den Helliges drab kan være foregået. Flot er det, men selvfølgelig fri fantasi. Malet af den tyske maler C. A. von Benzon. (Fyns Kunstmuseum).

i en verden, hvor symboler af denne slags indgik i den fremherskende religions tankeverden og blev brugt som tegn på Guds nærvær.

Efter den lange religiøse kommentar til denne rædselsgerning fortæller Ælnoth kort, at alle Knuds mænd blev dræbt sammen med ham. Derefter opløstes folkemængden hurtigt, og de døde blev begravet, kongen og hans broder inde i kirken, de øvrige i det nordvestlige hjørne af kirkens forgård.

Hermed er rammen om de dramatiske begivenheder trukket op. Vi har Sct. Albans trækirke, der må have befundet sig omtrent ved hovedindgangen til den nuværende H. C. Andersenhave. Domkirken fandtes endnu ikke, men dens krypt var under opførelse. Kongsgården lå »ikke ret langt derfra«. Som det senere skal vises, må området umiddelbart vest for klosterområdet fra åen og langt op forbi den nuværende Vestergade have været kongsmark. Et sted på dette område må vi forestille os kongsgården.

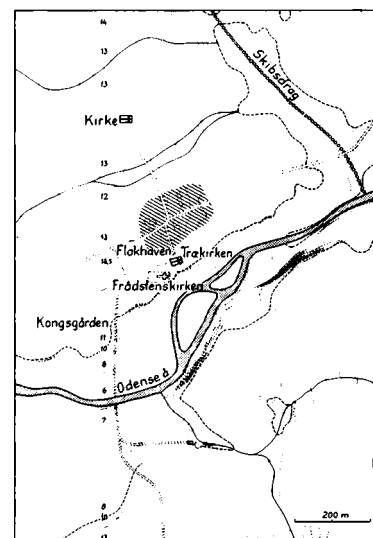
Knud den Hellige

Drabet på Knud IV i Odense fik vidtrækkende følger. Det er i sig selv ualmindeligt, at en mand på få år kunne fremkalde så megen modstand og så meget had som Knud. Hans virke må have haft nogle kendetegn, der gik langt ud over det normale. Vi må nok karakterisere ham som på en gang politisk og menneskelig klarsynet og fast besluttet på med hårde midler at få nogle ting gennemført, der syntes ham at skulle gavne Danmark og afskaffe al uretfærdighed. Meget af det, han stilede efter, måtte hans yngre brødre Erik I Ejegod og Niels føre ud i livet. Set i internationalt perspektiv var det den strenge munkekristendoms metoder, han brugte, dem pave Gregor VII og hans efterfølger Urban II praktiserede, da de søgte hjælp mod den tyske kejser hos normannerne i Syditalien. Det var den samme ånd, der herskede i Vilhelm Erobrerens England, efter at drømmen om det danske Nordsøvelde nu endegyldigt var bristet. Og det var den samme ånd, der affødte det første hellige riddertogt mod det hellige land.

Knuds broder Olaf, der overtog styret i Danmark, stod på traditionsbundne kræfters side både inden- og udenrigspolitisk. For Odense og Fyn betød Olafs regering (1086-1095), at stemningen over for Knud slog om: man begyndte at opfatte den dræbte konge som en helgen. Kilderne fortæller, at Knuds knogler hvilede under Albani trækirkes gulv i »otte år og næsten ni måneder«, hvad der fører frem til foråret 1095. Efter at der var sket flere undere, og da oppositionen mod Olaf, der på grund af regn og uår fik tilnavnet Hunger, voksede, besluttede indflydelsesrige kredse inden for Odenses kirkeliv, uden tvivl med støtte af lægfolk, at tage Knuds knogler op af graven og udsætte dem for en ildprøve. Hvis ilden ikke antændte knoglerne, var det tegn på, at den pågældende stod under Guds særlige beskyttelse. Man kaldte det en »gudsdom«. Prøven blev bestået, og en lørdag lige efter påske, enten den 30. marts eller den 7. april 1095, blev knoglerne taget op og i procession båret over til krypten i den nye stenkirke, der var under opførelse sydvest for Albani trækirke – resterne af den første krypt kan i dag ses i det lille rum i den vestlige ende af domkirkens krypt.

I den forbindelse omtales for første gang i kilderne om Knud den Hellige en Odensebisp, Hubald, der varetog kontrollen med, at alt gik rigtigt til med helgenkåringen. Hubald kom muligvis fra Lund, hvor han var opført som kannik, men hvor han stammede fra, og hvor

Odense ca. 1086. Et hundredår efter bispesædets oprettelse var Odense skueplads for et blodigt kongedrab. Trækirken med relikvier af Sct. Alban og Sct. Osvald blev tilflugtssted for Knud den Hellige og hans mænd, da de måtte forlade den nærliggende kongsgård. Fra senere kilder ved vi, at marken vest for den indre by var kongsmark, og kongsgården formodes derfor at have ligget der. En frådstenskirke var allerede under opførelse. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

Her ses en anden opfattelse af Knud den Helliges drab. Maleriet er fra en fløjaltertavle fra Sct. Peders kirke i Næstved, nu i Nationalmuseet. Ca. 1500. Den historiske sandhed har ikke været det væsentligste for kunstneren, for så ville han ikke have fremstillet begivenheden således; krudtet var endnu ikke kendt i 1086, og også i andre detaljer er billedet mere et vidnesbyrd om kunstnerens egen tid. (Nationalmuseet fot.).

længe han havde været i Odense, vides ikke. Man kender ikke navnet på nogen Odensebiskop mellem Eilbert (død 1072) og Hubald. Måske har der været en af os ukendt biskop, som var en af Knuds modstandere og derfor blev udeladt i de senere kilder.

Det blev opfattet som et guddommeligt tegn, at Olaf døde kort efter, at Knuds knogler var blevet alterlagt. Nu trådte broderen Erik til og satte alt ind på at gøre Knud til Danmarks skytshelgen. Modstanden mod helgenkongen, som jyderne allerede havde fortrudt, måtte nu opgives helt. Ælnoth placerer de mange helbredelser af syge til årene efter 1095: »Blinde ser, døve hører, stumme taler, lammet hånd og ben bliver helbredt, spedalske renses og alle sygdomme, som man i Jesu navn beder om bistand mod, bliver hjulpet ved sundheden og ved himmelens barmhjertighed.« Den slags helbredelser på en tid, da der næppe kendtes læger, gjorde hurtigt Odense domkirke og Sct. Knuds relikvier til et pilgrimscentrum for Fyns stift.

Kun et par enkelte beretninger om helbredelse er blevet bevaret. Der var f.eks. en Esbjørn, hvis ben var lammede siden hans barndom; han blev et af de følgende år ført til domkirken, til aftensangen den 9. juli. Mens han bad og munkene sang en bestemt tekst, der indgik i Knudsfestens gudstjeneste, kom der pludselig kraft i hans ben, så han kunne stå op og gå selv. Han blev senere præst, fortæller den munk, der nedskrev beretningen. En anden lammet mand var kendt overalt på Fyn i mere end 30 år, fordi han havde vandret rundt med hensygnede muskler i arme og ben, henvist til andres barmhjertighed. Da han deltog i gudstjenesten i Odense domkirke en Kristi Himmelfartsdag, blev alle hans lemmer pludselig raske, og han var helbredt. Munkene, der kom til Odense, var troende mennesker, hvis bønners kraft man stolede meget på, og som også viste vejen til sådanne helbredelser ved at opvække en stærk tro på Gud hos de syge og udstødte mennesker.

I årene efter 1095 forfattede en munk den første levnedbeskrivelse over Knud den Hellige på latin, fordelt på ni læsestykker, der skulle bruges af de gejstlige i den sene nattegudstjeneste i domkirken og i alle andre kirker i Fyns stift hvert år på Knuds dødsdag den 10. juli, der fra nu af blev helligholdt som hans årlige helgendag. Denne tekst eller en lignende er uden tvivl blevet fremlagt for paven sammen med beretninger om helbredelser, da man nu anmodede om pavelig helgenkåring af Knud IV. Det var ikke påkrævet at få en sådan erklæring fra paven, da det endnu i denne periode var sådan, at også en biskop efter undersøgelse kunne erklære nogen for hellig og tillade, at

Knud den Helliges knogler, liggende i helgenskrinet i Sct. Knuds kirke. Billedet er taget, inden knoglerne blev placeret i en passende anatomisk orden i juni 1981. (Lennart Larsen fot.).

vedkommendes knogler blev alterlagt. Men hvis man havde råd til at sende nogen til Rom, søgte man pavens godkendelse, og dette var jo tilfældet, da kongen stod bag. Tilladelsen blev givet af pave Paschal II (1099-1118). Danske udsendinge må være vendt hjem senest i foråret 1100 med beskeden, for torsdag den 19. april dette år blev Sct.

Fremstilling af Knud den Helliges skrinlæggelse fra altertavlen fra Sct. Peders kirke i Næstved; omkring 1500, nu i Nationalmuseet. Kunstneren har ladet paven deltage i højtideligheden – men det er bare opspind!

Knuds knogler taget op af sarkofagen i krypten, hvor de hvilede, og under biskop Hubalds ledelse lagt i et relikvieskrin, som blev stillet op synligt i domkirken, måske på højalteret. Knud den Hellige fik derved to mindedage om året, dels dødsdagen den 10. juli, dels skrinlæggelsesdagen den 19. april. Ifølge gudstjenesteskikken skulle der anvendes særlige sange og melodier på disse mindedage. De engelske munke var veluddannede i latin og kunne skrive de sange, der var brug for. Meget hentede de fra Sct. Albans og Sct. Osvalds ritualer, der jo forelå i Odense. Men blandt de originale sange, de skrev, er den følgende:

Vor skare er allerede overvældet af højtidelig lovprisning,
når den giver frie tøjler for glædesangene til kong Knuds ære.
En hob af svigefulde mænd fordrev ham med forræderi fra denne
verden

og sendte ham, prydet med martyrblood, til den evige glæde.
Omgivet af farer holder han sig til Guds indhegninger,
og med glødende sind udholder han den rasende folkeskares
spydspidser.

Af frygt viger ilden tilbage fra at fæstne sig i de hellige haller,
hvor den trofaste kong blev ét med de livgivende mysterier.

Pilenes sår giver stenene ungdomsfrisk blod –
efter at kongen er blevet gennemboret af lansens, opfarer hans ånd til
stjernerne.

Derfor kaster vi tjenere os på vore ansigter og synger de lovsange,
der med rette tilkommer Faderen, hans retfærdige Søn, og begges Ånd.
Amen.

I forbindelse med én af de to handlinger år 1095 eller år 1100 blev en mindetavle af kobber med indskrift lagt ned i Knuds kiste. Teksten angiver år og sted for drabet på Knud og fortæller om Knuds gerninger, at han før døden havde skriftet og nydt nadveren, og at han var blevet gennemboret med en lanse foran alteret, samt dødsdagen. Endvidere bliver hans broder Benedikt og de 17 hirdmænd, hans våbenfæller i martyriet, nævnt ved navn. Forskerne bruger betegnelsen »tabula« om pladens tekst, således som man nedskrev den ved åbningen 1582 – pladen selv er gået tabt siden da. En anden mindetavle, af forskerne kaldet »epitaphium«, blev også lagt ned sammen med knoglerne, sandsynligvis ved én af de to nævnte lejligheder. Den indeholdt nogle latinske vers om Knuds martyrdød – også her kendes teksten kun i afskrift.

At blive helgen i den katolske tid var ikke kun et spørgsmål om helbredelser og tegn i forbindelse med døden og efter døden. Det var også et spørgsmål om et forbilledligt liv. Knud den Hellige syntes for mange i hans samtid og eftertid at virkeliggøre idealet om den retfærdige konge, der i lydighed mod Guds og kirkens bud bestræbte sig på at udrydde lovløshed, indskærpe respekt for livet og det hellige og vise barmhjertighed mod de retsløse i samfundet. På den måde kunne han efter døden dels være et eksempel for alle, der havde en ansvarsfuld post i samfundet. Dels forestillede man sig den hellige konge som stående for Guds ansigt i herligheden, hvor han kunne tale sit folks sag, sådan at man kunne vende sig til ham med bøn om, at han måtte udvirke kraftige gerninger fra Gud. Sct. Knuds relikvier i domkirken, hans prægtigt udsmykkede skrin, måtte således blive til et centrum for opmærksomheden og for menighedens bønner. Det måtte også være opstillet på en sådan måde, at man kunne gå hen til det, måske endog gå rundt om det og berøre det, for at komme det hellige så nær som muligt. Det svarer godt til udsmykningen af det bevarede Knudsskrin, som endnu står i krypten. På tre sider er der udskårne søjler, der danner buer, hvor uden tvivl helgenbilleder var placeret, eller billeder, der viste scener fra Knuds liv og lidelseshistorie. Den fjerde side har ikke de udskårne søjlebuer, og det kan have været den side, der vendte ind mod alteret, således at den kun kom til syne, når skrinet blev båret i procession i kirken eller ude i byen.

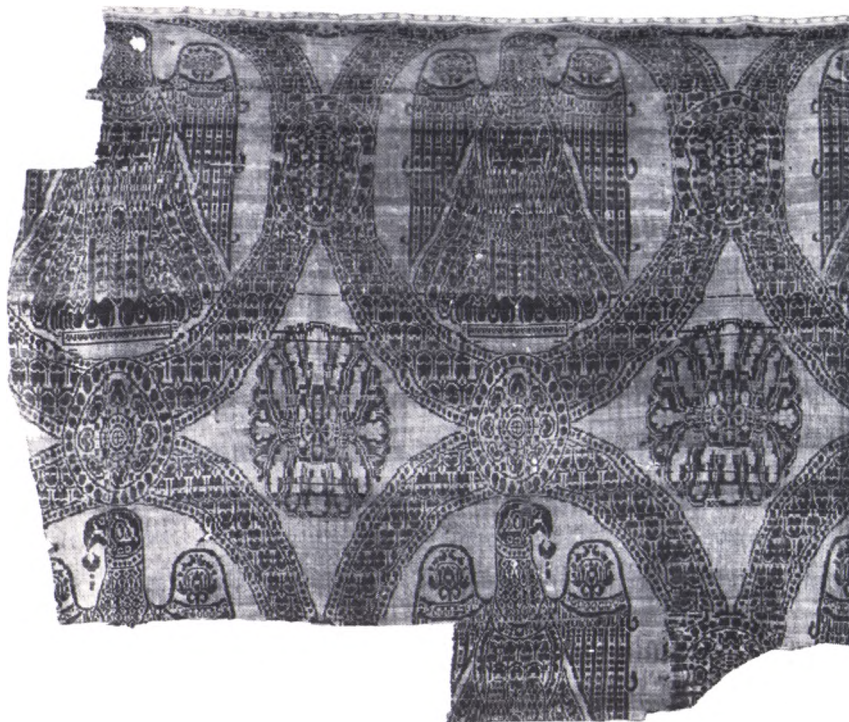
Afbildning af Sct. Knud på en af søjlerne i Kristi fødselskirke i Bethlehem.

Sct. Knuds kloster

Der kom munke fra England til Odense omkring 1095. De engelske kontakter fandtes allerede tidligere, men hvorfor ud af så mange klostre netop Evesham i Worcestershire skulle komme til at levere munkene til Fyns første kloster, vides ikke. En mulig forklaring er, at navnet Oswald har spillet en rolle. I det 10. århundrede fandtes der en biskop i Worcester og York ved navn Oswald, som var af dansk afstamning. Han grundlagde Evesham på ny efter en tid præget af forfald. Senere havde Evesham en abbed Ailward, der var i familie med Knud den Store. Der fandtes altså kontaktpunkter, så Erik Ejegods tanker let kunne rettes mod netop dette kloster.

Ordet »munk« kommer af »monachus«, der betyder »ene« eller »alene«. Munkevæsenet tog sin begyndelse på kejser Konstantin den Stores tid (4. århundrede), hvor kristendommen blev tilladt i det romerske rige, og folk strømmede til kirken og lod sig døbe uden altid

Kong Knuds enke blev i sit andet ægteskab gift med hertug Roger af Apulien. Til Knuds skrinlæggelse sendte hun kostbare gaver, og det såkaldte ørnetæppe var formentlig en af dem. Tæppet, der er af silke, er sikkert af byzantinsk oprindelse. (Nationalmuseet fot.).

Et prægtigt udstyret helgenskrin fra Genova anskueliggør, hvordan Knudsskrinet kan have set ud. Dekorationen er forsynet med søjlebuer, og i felterne fortælles helgenens historie. (Corva fot., Museo del Tesoro de S. Lorenzo, Genova).

at tage dette skridt særlig alvorligt. Den tids munke trak sig ud af massekristendommen for at leve i ensomhed i bjergene eller i ørkenen og helligede sig åndelige øvelser i kampen mod djævelens fristelser og synd. Dette blev munkevæsenets formål til alle tider. Kun ved indre samling og bøn kunne munkene afstå fra alt deres eget – ejendom, personlig frihed og familieliv – og udføre en særlig opgave i fællesskabet.

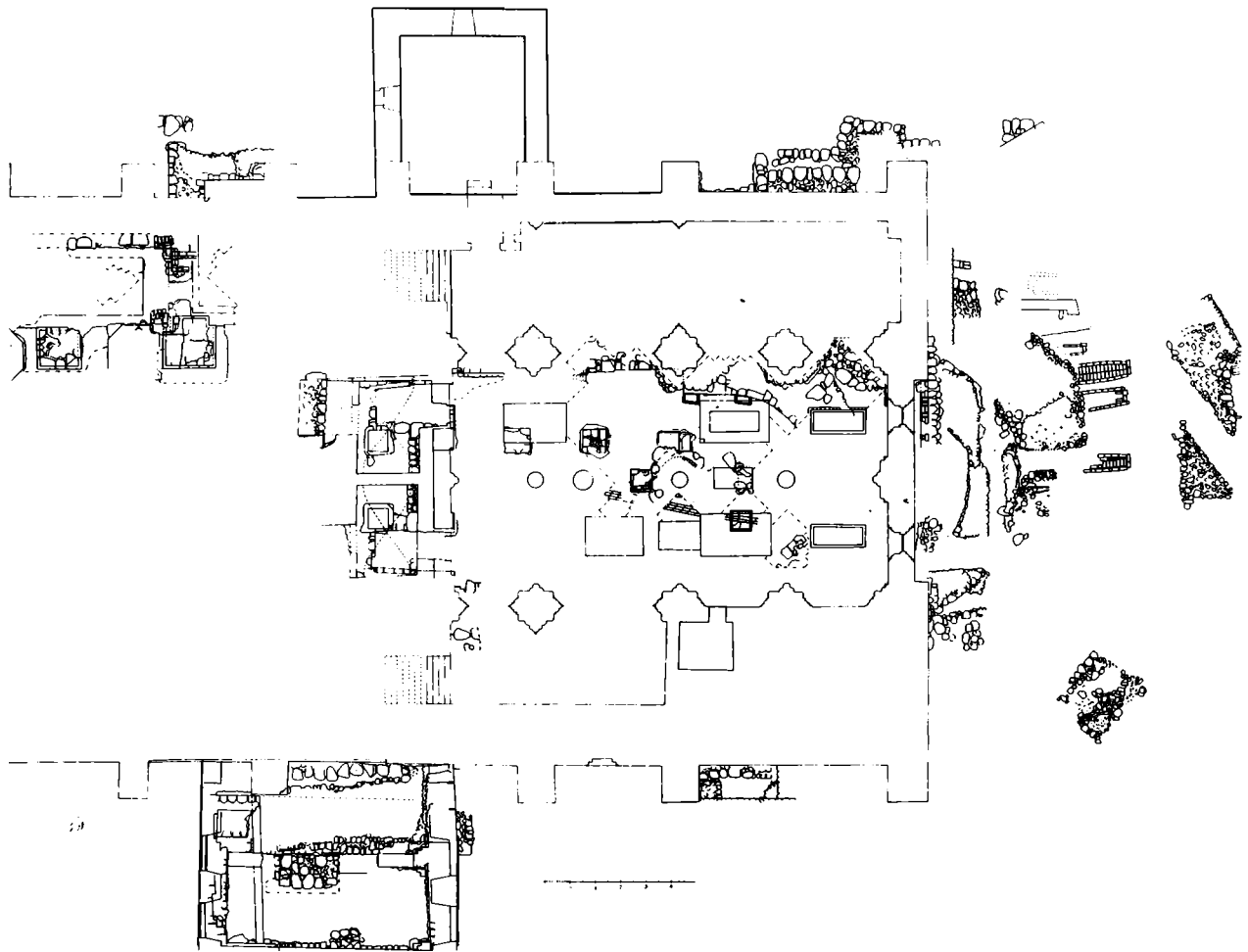
Munkene brugte mange former og bønnemetoder, der blev til faste bestanddele af det daglige liv for dem selv og deres omgivelser. Igenem mere end 400 år har odenseanerne kunnet blive fortrolige med munkelivets skikke. En dag i klosteret formede sig omtrent på følgende måde: a) En lang gudstjeneste om natten i kirken med salmer fra Salmernes bog og tekster fra bibelen og kirkefædrene; den begyndte ca. kl. 02.30 og skulle være afsluttet, før det blev morgen – tidspunktet kunne derfor ændres efter årstiden. Denne såkaldte matutin blev fulgt af privat religiøs læsning enkeltvis, indtil det blev morgen; der kunne også være tid til lidt ekstra søvn. b) En morgengudstjeneste med salmer, læsning og nadver, fulgt af »kapitel«, dvs. det fælles møde i kapitelsalen; derefter skiftede man fodtøj, vaskede sig og begyndte formiddagens arbejde. c) Højmesse fulgt af middagsmåltidet i

Udsnit af et stykke silketøj, der har været anvendt til pudevær i helgenskrinene i Sct. Knuds kirke. Formentlig af byzantinsk oprindelse og med duer, hjerter og kors som motiver. Billeder af helgenskrinene ses side 214-20.

den fælles spisesal. d) Eftermiddagens arbejde indtil aftensangen, der fandt sted før solnedgangen, den såkaldte vespergudstjeneste. e) En meget begrænset aftensmad med samvær, hvor samtale – modsat om dagen i øvrigt og natten – var tilladt. f) En kort gudstjeneste, før man gik til sengs. Nadvergudstjenesterne sammenfattes under betegnelsen messe, mens alle andre fælles gudstjenester i dagens og nattens løb med et fælles udtryk kaldtes tidebønner. Tidspunkterne for de enkelte dele forskubbedes i århundredernes løb, og der var en tendens til at begynde nattegudstjenesten lidt senere og højmissen lidt tidligere, så størstedelen af døgnets gudstjenester optog hver dags morgen og formiddag.

De åndelige øvelser var såvel fællesbetonede som private. Munke var fra begyndelsen ikke præster, men fra det 9. århundrede var det skik, at alle munke blev præsteviet, også hvis de ikke forlod deres kloster for at virke uden for murene. Da hver munk ud over højmissen skulle holde sin egen messe hver morgen, måtte der en række sidekor og kapeller til og flere små altre, også i krypten. De fælles gudstjenester fandt sted forrest i kirkens midtakse i hovedkoret, der var reserveret munkene. Munkenes indgang var i østfløjen, mens menigheden brugte vestindgangen.

Arkæologiske fund i Sct. Knuds kirke. Grundplan af Sct. Knuds kirkes østlige del med sakristiet (begyndelsen af Knudsklosterets østfløj) for neden. Alle fund, som C. G. Schultz gjorde under udgravningerne i 1940'erne og tegnede ind på måleblade, er her blevet ført sammen til ét kort. (Torben Hjelm tegn. 1981 efter forlæg af C. G. Schultz og Elna Møller, Nationalmuseet).

Munkene i Odense byggede deres kirke og kloster efter den blandt munke sædvanlige plan. Kirken ligger med koret i øst og indgangen i vest, klosteret på kirkens sydside ned mod åen. Munkenes indgang var igennem det nuværende sakristi. Den åbne plads, der idag er syd for domkirken, var den gang en lukket firkantet klosterhave med søjlegange rundt om langs de omgivende bygninger. Den åbne søjlegang forbandt de forskellige dele af bygningen: kapitelsalen i stuen i østfløjen, ovenpå den sovesalen, spisesalen i sydfløjen – køkkenet lå sandsynligvis uden for det sydøstlige hjørne – og vestfløjen med værksteder og på dens yderside klosterporten. Gaden Klosterbakken er først anlagt i vort århundrede. Ved år 1100 byggede man i den romanske stil med små rundbuede vinduer og halvcirkelformede af-

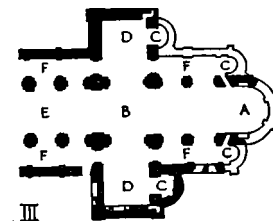

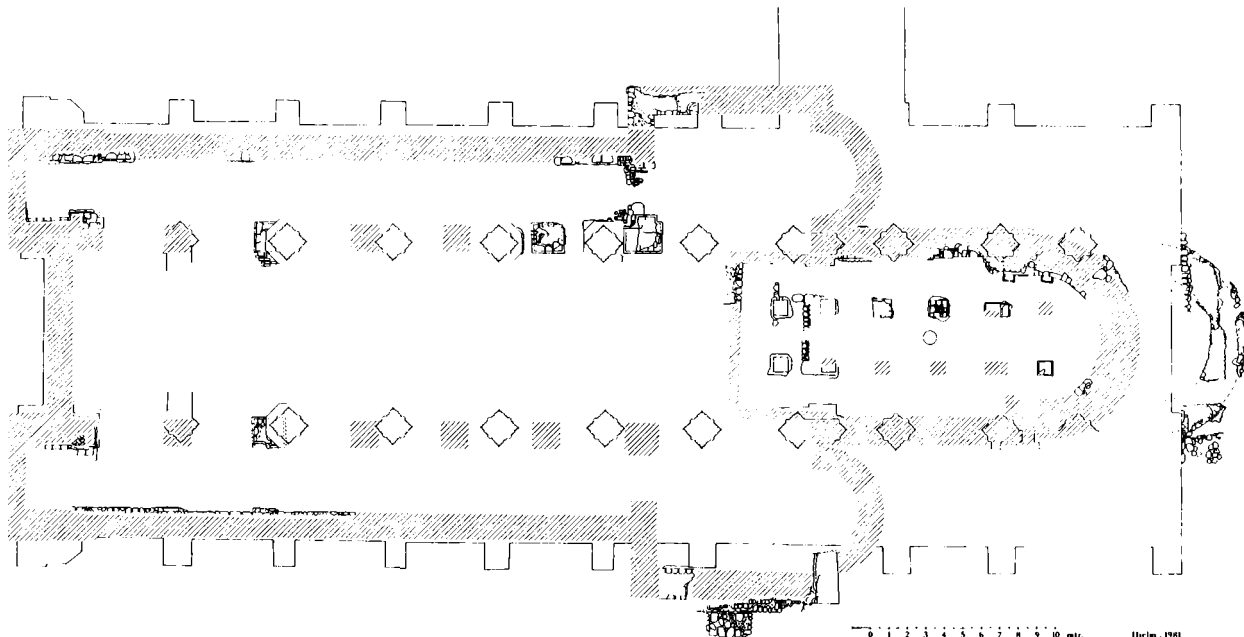
Under udgravninger i 1940'erne fandt C. G. Schultz fundamentene til de søjler, der bar Sct. Knuds kirkes krypt de første 150–200 år. (Nationalmuseet fot.).

slutninger mod øst i hoved- og sidekor, såkaldte absider. En absis udfyldte ikke blot et æstetisk, men også et akustisk behov, da det, som præsten sang ved alteret med ansigtet vendt mod øst mod den halvcirkelformede absis, kunne høres udmærket i hele kirken. Der var oprindeligt fladt bjælkeloft i de romanske stenkirker, i mindre kirker dog også til tider en langstrakt hvælving. I Odense domkirke forårsagede kryptens placering, at koret hævede sig op over kirkens gulvplan, dog vistnok mindre dengang end i dag, da den romanske krypt ikke var så høj som den nuværende.

Allerede omkring år 1100 havde man de særlige fredslove, der gjaldt for kloster- og kirkeområderne. Højere bøder blev opkrævet for forbrydelser, der blev begået der, hvor kirkefreden skulle råde. Knud den Hellige har uden tvivl med kraft opretholdt disse fredslove. Vi må forudsætte, at munkene i Odense fra den tidligste tid har haft et indhegnet område for sig selv, således at man entydigt kunne afgøre, hvor kirkefreden med de højere bødesatser skulle råde. Mod nordøst må det have grænset til Albani kirkes og dens kirkegårds område, mod øst til bispegårdens grund, det nuværende frøkenkloster, mod syd dannede åen grænse, og mod vest gik grænsen fra åen til Klingenberg, måske på en sådan måde, at en åben plads, der også var omfattet af kirkefreden, blev afmærket foran kirkens vestportal. Der må dog være gået et godt stykke af det 12. århundrede, før man var kommet så vidt, at kirkens vestportal stod færdigbygget.

I engelske benediktinerklostre, der tilhører samme familie som Knudsklosteret i Odense, findes der eksempler på kirkekorafslutninger med tre eller fem runde absider, svarende til den i Sct. Knuds kirke. Det er bl.a. tilfældet i Castle Acre Priory, som ses herunder. A er præsterne afdeling med højalteret, B koret, C sidealter, D tværskibet, E langhuset og F sideskibene. (Efter Gilyard-Beer: Abbeys).

Den romanske Sct. Knuds kirke fra 1100-årene. På grundlag af C. G. Schultz' udgravninger er det muligt at tegne en grundplan af den nedrevne romanske kirke ind i den nuværende gotiske kirkes omrids. Det er søjlerne til krypten, der er markeret i koret. Rester af endnu en apsis uden for den nuværende kirkes lige korafslutning tyder på, at der har været en udbygning og forlængelse af koret på et eller andet tidspunkt i perioden 1150-1250. (Torben Hjelm tegn. 1981 efter forlæg af C. G. Schultz og Elna Møller, Nationalmuseet).

Munkene i Odense har formodentlig altid holdt skole for drenge, der lærte at læse og skrive latin, at regne og at bruge logik i deres tænkning. Læsning af oldtidens klassiske forfatters værker åbnede for forståelsen af den romerske kultur, og da alle gudstjenester blev holdt på latin, blev dette sprog mere eller mindre et levende sprog for de studerende, ligesom det var det for munkene. »Middelalderlatin« kaldes dette sprog i dag. Munkenes skole, katedralskolen, har nok altid ligget i direkte tilknytning til domkirken og klosteret. En anden af munkenes opgaver var at skrive bøger, dvs. at skrive dem af i hånden, datidens eneste måde at fremstille bøger på. Det skete i klosterets »scriptorium« eller skrivestue, og materialet var pergament og særdeles holdbart blæk. Der blev skrevet bøger til gudstjenestebrug, mens skoleundervisningen fandt sted ved, at den munk, der var lærer, »læste for« op af det håndskrift, som han brugte som lærebog, og de studerende skrev ned, hvad de hørte. Området øst og syd for domkirken, den nuværende H. C. Andersenhave og måske noget af det bebyggede areal ved Albani Torv, må fra begyndelsen have været munkenes have med frugt og grønsager. Fisk fik de fra åen.

Status: Det kristne Odenses første tre generationer ca. 980-ca. 1100

I løbet af 120 år havde Odense udviklet sig fra et hedensk vi med en lille kristen menighed til en kristen by med kongehelgen, kloster, munke, kongsgård og fastboende befolkning. Denne forvandling trængte ind i alt, hvad der angik folkets religiøse og kulturelle ståsted. Andre forhold undergik ikke væsentlige forandringer: ledingen fungerede ca. 1100, som den formodentlig havde fungeret i flere hundrede år, og det fynske landsting mødtes i Odense som før. Men helgenkongen selv havde ført en konflikt ind i beboernes bevidsthed: modsætningen mellem den magt, en konge i det nye system kunne gøre krav på at udøve, og den frigørelse af nye muligheder, der åbnede sig i stedet. For traditionelt tænkende storbondekredse, der havde haft indflydelse i den foregående epoke, var perspektivet ikke tillokkende. Der må have været en række sådanne grupper på Fyn, ligesom der var det i Jylland. Men nu var den konge, som gav stødet til konflikten, lagt i helgenkiste og hans sjæl stod mægtig for Guds trone og formidlede for folket. Og det var ikke let at komme udenom. Derfor er året 1100 med skrinlægningen af Knud den Hellige et vendepunkt i Odenses historie. Indtil da var det gamle, førkristelige samfunds normer endnu gyldige. Fra da af virkede noget nyt ind med krav om en stillingtagen, hvilket berørte vide kredse i samfundet.

17 · Arkæologiske iagttagelser ca. 1000-1200

Ikke alene bebyggelsen og færdselsårerne, men også selve byens terræn har været under stadig ændring i byens 1000-årige tilværelse. Vikingetidens »hovedlandevej« og de derved liggende husrester er i den midterste del af centrum nedgravet under næsten 3 meter affald. At »kulturlaget« ikke er tykkere, skyldes, at vi her befinder os på et højt og relativt tørt sted, hvor formuldning af træ og andet organisk materiale er foregået hurtigt. I engdragene nord for Overgade, i andre mindre lavninger og i de slugter, der førte til Odense å, er aflejringerne ofte betydeligt tykkere, selv om bebyggelsen i yderområderne er yngre.

I store dele af bymidten findes vikingetidens overflade dog slet ikke mere. Især de sidste 20 års omfattende anlægsarbejder har fjernet enhver mulighed for nogen sinde at kunne beskæftige sig arkæologisk med byens historie. Her er alt kørt bort og erstattet med stabilgrus. Selv byens gamle gadenet, der efter de seneste undersøgelser har vist sig flere steder at være næsten uforandret gennem mere end 900 år, kan nu kun ses i store træk og må demonstreres ved hjælp af ældre bykort.

Der er gjort iagttagelser af arkæologisk art i bymidten gennem de sidste 200 år. For knap 100 år siden gennemførtes de første egentlige udgravninger i området sydvest for Albani Torv, hvor man søgte efter rester af Sct. Albani kirke i årene op til 800-årsjubilæet for Knud den Helliges død i 1886. I samme område blev foretaget udgravninger, da man i 1955 begyndte anlægget af de store underjordiske garageanlæg på torvet. Stiftsmuseet fik et varsel, en uge før de store gravearbejder gik i gang, mens man overhovedet ikke blev kontaktet i forbindelse med nedrivningen af Læseforeningens bygning på torvets sydvesthjørne, der må have ligget lige oven på kirken.

I nogle perioder er der af museumsfolk og medarbejdere ved byens tekniske forvaltning foretaget iagttagelser efter svundne tiders bebyggelse ved lednings- og andre bygge- og anlægsarbejder. Af og til er

Bymidten tømmes for historiske levn ved anlæggelsen af Thomas B. Thriges Gade. I dette område øst for Fisketorvet lå bl.a. Helligåndshospitalet. (Møntergården).

der tegnet skitser af murværk, og jordfund er lagt til side og gemt. Men først inden for de sidste 12 år har det på grund af naturfredningslovens beskyttelse af jordfaste »fortidsminder« vist sig muligt at iværksætte udgravninger i større områder. Mindre søgegrøfter kan nok bringe materiale for dagen, der f.eks. kan datere en mere udefinerlig bebyggelse eller erhvervsmæssig aktivitet på et sted. Men skal man erhverve sig mere sammenhængende viden om bebyggelsen og andre menneskelige aktiviteter, er undersøgelser af større sammenhængende områder nødvendige. I byområder er der dog på grund af de ofte meget betydelige økonomiske interesser, der knytter sig til anlægsarbejder, sjældent de samme muligheder for arkæologiske nødgravninger af større omfang som i mere åbent terræn. De virkelig omfattende og betydningsfulde arkæologiske undersøgelser i Odense har med en enkelt undtagelse beskæftiget sig med middelalderlige institutioner som f.eks. Sct. Albani kirke, bispegården, Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens gård. De fleste af disse eksempler hører til høj- og senmiddelalderen og vil blive omtalt i senere afsnit.

De vigtigste iagttagelser af levn fra den tidligste middelalders boliger og erhvervsliv fandt sted i 1970-71 på hjørnet af Overgade og Skomagerstræde, en lille færdselsåre, der førte fra hovedgaden mod syd langs med rådhusets østside. Området øst for rådhuset er nu ret åbent, og der vil i nær fremtid blive indrettet en forsænket »rådhus-have« på en plads, der i århundreder var præget af tæt bebyggelse.

Den ældste vejbelægning i Skomagerstræde fra omkring 1050. Ovenover ses først mørke lag fra middelalderen og derefter fyld fra nyere vej- og ledningsarbejder. (Møntergården fot.).

Navnet Skomagerstræde er for nylig blevet skiftet ud med I. Vilh. Werners Plads til minde om byens borgmester i årene 1937-58. Skomagerstræde var dog ikke det oprindelige navn på gaden. Det skyldtes skomagerlavets ejendom, der lå på vestsiden af strædet indtil rådhusets udvidelse. Strædet var i øvrigt fra senmiddelalderen hjemsted for de tre største faglige organisationers lavshuse. Tidligere hed strædet Sct. Albani Stræde, fordi det førte fra hovedgaden Adelgade mod sognekirken på åskrånten. Denne navngivning er helt parallel til flere andre, der er overleveret fra middelalderen, f.eks. Sortebrødre Stræde (det nuværende Overstræde) og Møntestræde, der førte fra hovedgaden til henholdsvis dominikanerklostret og Erik af Pommerns møntværksted.

I forbindelse med en undersøgelse af to middelalderlige stenhuse i Overgade 1-3 var der lejlighed til at iagttage de ældste lag på stedet, der stadig var bevaret under kældergulve, over en strækning på næsten 30 meter langs med hovedgaden og langs med strædet på en lidt

kortere strækning. Ved Skomagerstræde var lagene mere uforstyrrede af senere byggeaktiviteter, og det var muligt at finde en temmelig urørt flade på godt og vel 60 kvadratmeter. Omtrent 3 meter under den nuværende overflade begyndte den urørte moræne, der øverst bestod af sandede og grusede lag. Mange steder kunne der oven på morænen iagttages et tyndt muldlag. Oven på dette »pløjelag« fandtes en gadebelægning bestående af ægstore sten både under Overgade og Skomagerstræde. En lignende belægning blev senere iagttaget i krydset mellem Over- og Vestergade samt i Stålstræde ikke langt fra udmundingen i hovedgaden. Det er naturligvis umuligt at bevise, at denne ældste vejbelægning i færdselsårene i bymidten er nøjagtig samtidig. Men der er iagttaget så mange ensartede træk omkring den, at det er fristende at pege på en regulering af grænserne mellem byggegrunde og gadeareal i forbindelse med den første gadeorienterede bebyggelse i dette område på nogenlunde samme tid.

Inden beskrivelsen af bebyggelse og levn fra menneskers aktiviteter på stedet, vil det være på sin plads at afsløre alderen på disse levn. Den undersøgte bebyggelse er blevet ødelagt ved en brand få årtier efter anlægget af Albani Stræde. Det drejer sig antagelig om en lokal katastrofe, der ikke er omtalt i historiske kilder. På brandtomterne har man rimeligvis hurtigt ryddet op og opført nye huse. Men først har det været nødvendigt for beboerne at skaffe sig vand. I kanten af Skomagerstræde anlagde man to brønde og lidt længere inde på grunden en tredje brønd. Brøndene bestod af kvadratiske trækasser, der nåede omkring 2½ meter ned under det middelalderlige terræn, det vil sige mere end 5 meter under den nuværende overflade.

Brøndene var anlagt på den måde, at man har gravet et skævt hul med to vinkelrette, lodrette sider og to skrå sider med store trappe-trin. Brøndkasserne blev derefter bygget op langs med de lodrette sider og hullet uden om fyldt til igen. Brøndkonstruktionerne bestod af kraftige hjørnestolper af egetræ samt brædder af eg og bøg. Mange af brædderne var så velbevarede, at de kunne anvendes til en speciel form for aldersbestemmelse, der går ud på at måle variationerne mellem årringene. De bredeste egebrædder var udkløvet af træ, der var 170 år gammelt. Selv de yngste årringe og barken var velbevaret. Der målttes et større antal prøver fra hver brønd, som blev samlet til tre fælleskurver over årringenes variation. Det er herefter lykkedes ved sammenligning med »standardkurver« fra arkæologiske undersøgelser i Hedeby-Slesvigområdet og Lund at få dateret de tre brønde fra Skomagerstræde helt præcist. Til den første nærmest ved

Karskrubbe fra midten af 1100-årene, fundet i en brønd ved Skomagerstræde. Længde 16,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Fra en udgravning af huse med ildsteder ved Skomagerstræde. Ca. 1050–1110. (Møntergården fot.).

hjørnet af gaderne er træet fældet i vinteren 1113-14. Den anden brønd er fra forsommeren 1117 og den tredje, der rimeligvis har afløst den anden, fra forsommeren 1119. Den første brønd var i funktion i kort tid, mens den tredje rimeligvis er brugt til en gang efter midten af århundredet.

De afbrændte huse kunne kun afgrænses helt præcist mod Skomagerstræde. Afstanden fra gadelinien til de stensatte og lerforede ildsteder, der blev fundet i to områder, tyder på, at husene har haft den længste side mod strædet. De to hold ildsteder med tilhørende gulvlag hører rimeligvis til to bebyggelsesenheder. Hvert ildsted var gentagne gange blevet forbedret på grund af slid og forhøjet i takt med jordgulvets vækst i huset. På den sydligste byggeplads kunne påvises to huse, der havde afløst hinanden siden gadens brolægning. Det er imidlertid vanskeligt at afgøre, hvor lang tid de to bebyggelsesfaser repræsenterer. Et rimeligt skøn ville nok være to gange en generation eller omkring 60 år. Det vil sige, at den undersøgte bebyggelse ved de brolagte færdselsårer i bymidten skulle være etableret midt i 1000-årene.

Denne træpind har flere rækker af indskårne hak. Fundet i en brønd i Overgade 1 og fra midten af 1100-årene. Den har rimeligvis været anvendt som en slags regnskab. (Møntergården fot.).

Det må dog med det samme slås fast, at de gadeorienterede bygninger ikke er de ældste påviste bygningsrester i byen. Under den stenlagte flade både i Skomagerstræde og i Stålstræde er der fundet rester efter mindre bygninger, der var placeret uafhængigt af gaderne og senere overlejret af vejbelægningen. Det har ikke været muligt at følge disse spor i så store områder, at man kan danne sig et klart billede af bebyggelsens karakter og funktion. Kun ganske enkelte fund kunne klart udskilles som tilhørende denne bebyggelsesfase. De iagttagne rester minder om grubehuse, en beskeden husform, der i vikingetiden både blev anvendt som bolig og som værksteder. Større bygninger svarende til de store langhuse i vikingetidens ringborge er endnu ikke påvist i Odense.

Af husene over jordoverfladen var der ikke ret mange rester. De har rimeligvis været bygget af bindingsværk med lerklinede vægge. Fra det sydligste af de brændte huse fandtes en stor mængde lerklining, der var blevet til keramik under branden, samt et lag af forkullet strå, der kunne være rester enten af en indstyrtet gavl eller af tagbeklædningen. Af husenes udstyr fandtes dele af husholdningskar samt nogle få spinderedskaber. Ildstederne har rimeligvis været brugt til opvarmning, madlavning, samt eventuelt til håndværksvirksomhed. Som belysning har man foruden ildstederne anvendt skålformede tranlamper på en fod af brændt ler. Foden var hul, således at lampen både kunne stå på et underlag og anbringes i »arbejdshøjde« på en kæp.

De fleste af de mange tusinde fund fra hjørnet af Overgade og Skomagerstræde var som almindeligt ved udgravninger i middelalderlige kulturlag temmelig uforgængelige ting som skår af keramik og knogler fra køkken og spisebord. Disse ting blev fundet overalt i området, i gulvlagene i ganske små bidder, tabt og trådt ned i gadenavset eller smidt ud på bagterrænet og efterladt på overfladen eller i gruber af forskellig art. Særlig interessante var fundene fra brønde-

På denne læderlap ses aftryk af skomagerens tænder tydeligt. (Møntergården fot.).

Romansk vindue i den nedrevne ejendom Overgade 1. Vinduet har oprindeligt siddet i en stueetage, men på grund af kulturlagets vækst omkring de gamle bygningsdele ligger det nu i resterne af kælderen under den flyttede vejbane. (Møntergården fot.).

ne, både af tilfældigt mistede ting og genstande fra den jordbunke, der er blevet brugt til at fylde i brønden, når anlægget var i vejen eller udtjent. I de dybe gruber og brøndene var også organisk materiale velbevaret – i modsætning til de tørre lag under bygningerne ved gaden.

De vigtigste ting er de mange enkeltgenstande, der fortæller om et rigt håndværksliv i området. Selv om udgravningen kun indeholdt levn fra et par generationers tilværelse i ganske enkelte huse, giver de sammen med de mere tilfældigt tabte ting fra gade og gård et bredt, men naturligvis skitse-mæssigt billede af den tidligste middelalders bolig- og erhvervsmæssige aktivitet i denne del af bymidten.

De største håndværk, skomager-, skrædder- og smedefaget er ikke repræsenteret ved direkte fund af værksteder. I den nordligste brønd lå næsten komplette, men udslidte sko og støvler fra 1100-årenes første årtier, i den yngste brønd en mængde affald fra et skomager-værksted i form af afskårne læderstrimler og lapper fra syningen af læderfodtøj.

De mest »talende« fund er et par trekantede afskårne lapper med tydelige aftryk af skomagerens fortænder. Håndværkeren har under arbejdet brugt tænderne som »syklemme«.

Skrædderen og hans vare, beklædning, kan kun dokumenteres indirekte. I de hårdt brændte lerklininger fra et af husene ses et par

steder aftryk af dagligtøjet. Formentlig båret af de kvinder, hvis hårde arbejde det har været at tætte de flettede bindingsværkstavl med ler. Et enkelt fund fra gulvet i huset viste tekstilrester af en helt anden og fornem karakter, nemlig som tynd guldtråd, der engang har glimtet på en nu forsvundet tråd af andet tekstilmateriale.

Smedenens virksomhed afspejlede sig bl.a. i lidt mere end håndstøre, linseformede slagger fra uds melting af jern, der blev fundet i vejbelægningen. Desuden i de mange redskaber af jern samt i stangformede jernbarrer, der måske kan opfattes som de såkaldte »osmundjern«, der var en vigtig eksportvare fra Sverige i middelalderen.

Andre metalhåndværk kan også skimtes ud fra fundene. I lagene fra perioden efter de nævnte huse fandtes f.eks. en stor mængde skår af digler, fremstillet af stentøjsagtigt keramik – altså rimeligvis importvarer – der har været anvendt til støbning af bronze og måske sølv. I den yngste brønd lå afklippede strimler af messing. Det kunne dreje sig om affald fra fremstilling af smykker eller f.eks. håndvægte, hvis man skal dømme ud fra de på stedet fundne ting.

Et stort antal hvæssesten viser hen til arbejde med skærende værktøj. De mindste af dem, der ofte var forsynet med en gennembo- ring til en ophængningsstrop, er til skærping af den uundværlige kniv, der fulgte menneskene i dagligdagen, f.eks. ved tilberedning af mad og ved husflidsarbejder. Et sammenhørende sæt af slibesten af forskellig størrelse og med forskellig finhed har dog sikkert været anvendt af en håndværker, der havde mere specialiseret værktøj. Et sted fandtes snesevis af råemner til slibesten. Det kan dreje sig om importeret materiale, men naturligvis også være sten fra den hjemlige undergrund.

Som nævnt var træ i almindelighed ikke bevaret, møbler og andet boligudstyr af forgængelige materialer afslørede sig kun i form af vegnede søm eller som nøgler og dele af låse- og lukketøjer. I den yngste brønd fandtes dog nogle kasserede stykker træliste med en meget pyntelig trukket profil.

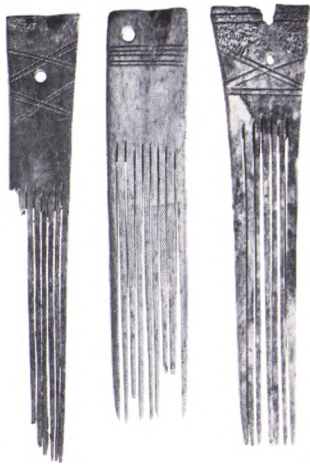
To steder fandtes rester af en kammagers produktion. Disse ydmyge håndværkeres varer har efter det fundne antal været særdeles nødvendige – både som en hygiejnisk foranstaltning og som skønhedspleje. Ved Skomagerstræde arbejdede en kammager, i hvis arbejdsgrube fandtes brækkede kamskinner og tandstykker samt affald af rådyr, kronhjort og importeret elsdyr- eller muligvis rensdyrtak? De færdige produkter ligger nær op ad lignende stykker fra Lund og Slesvig, mens kammene fra Århus' vikingetid adskiller sig markant i

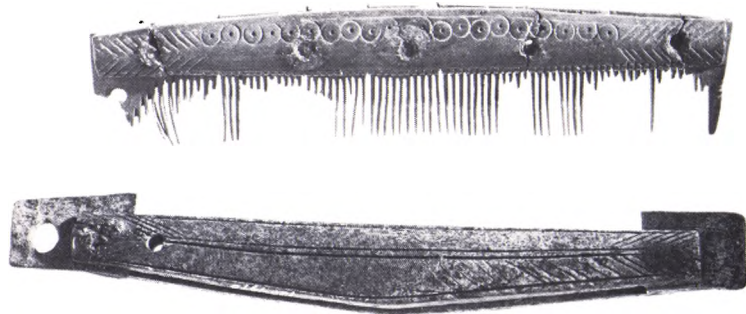
Slibesten fra Skomagerstræde og Albani Torv. Den længste er 40,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Knage af rådyrtak fra omkring 1100, fundet i hustomt ved Skomagerstræde. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Langtandskammene herover er fremstillet af okseben og fra 11.-12. århundrede. Fra Overgade 3, største længde 14,5 cm. Til højre ses et kametui og en kam fra slutningen af det 11. århundrede, fundet ved Skomagerstræde. Største længde er her 12,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

størrelse, idet de er betydelig større. Ved Stålstræde fandtes affald fra en anden kammagers virksomhed. I modsætning til håndværkeren i Skomagerstræde, der fremstillede sammensatte kamme, har hans produkter været udført i ét stykke af et noget andet materiale, nemlig mellemfodsben fra køer eller okser. I gadesnavset fandtes ikke mindre end 165 afsavede knogleender på et lille område. Af knoglens ene ende kunne udsaves små dobbeltkamme med forskellig tandstørrelse og af den anden ende de for perioden karakteristiske langtandskamme.

I et par gruber under forhuset til Overgade 3 fandtes omkring 100 kattekranier og andre skeletdele fra dette dyr. De var karakteriserede ved at stamme fra jævngamle dyr og ved at bære spor af at være flået. Dette fund må tydes som rester af en buntmagers virksomhed. Han må have haft en veritabel kattefarm, hvor dyrene er blevet pelset omkring et halvt år gamle, inden de er blevet kønsmodne og begyndt at slås indbyrdes. Dette fund er endnu enestående i landet. Kattefarmerens affaldsgruber har ikke været noget behageligt naboskab. Mellem lagene af kadavere kunne iagttages tynde striber af fluepupper, som man har forsøgt at bekæmpe ved af og til at kaste et lag kalk ovenpå. Gruberne blev ikke fundet i umiddelbar sammenhæng med noget daterbart kulturlag. Katteskeletterne er derfor blevet dateret ved hjælp af kulstof 14-metoden. Resultatet 1070 ± 100 år svarede meget smukt til alderen på de øvrige fund i området.

Mens eksistensen af mange håndværk således er veldokumenteret i Odense by på overgangen mellem vikingetid og middelalder, ligger det lidt tungere med de øvrige erhverv, landbrug og handelsvirksomhed. Der er næppe nogen tvivl om, at landbrug også har været drevet

Her ses kraniet af en flået kat fra buntmageri, Overgade 3. Omkring 1070, længde 7,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

af byens borgere, men under hvilke betingelser og hvorledes kan man kun vanskeligt få nogen lokal viden om. Der er ikke fundet landbrugsbygninger f.eks. i form af kreaturstalde i de trods alt mindre huller, der er gravet i bymidten – og heller ikke landbrugsredskaber. Men der må have færdedes mange husdyr omkring håndværkernes boliger, rimeligvis både får, geder og i hvert fald mængder af svin. Man har også holdt høns og i hvert fald haft hunde i flere forskellige størrelser som husdyr.

Handelsvirksomhed kan også kun antydes i de arkæologiske fund. Først og fremmest i form af ting, hvis materiale er importeret fra udlandet. Hvor direkte kontakten har været, kan de temmelig få fund ikke sige noget bestemt om. Der blev til eksempel fundet flere stykker af cirkulære møllesten fra håndkværne, flest af granatholdig glimmergejls, der rimeligvis er importeret fra Norge. I et af bålstederne indgik stumper af en møllesten af tuf fra Eifelområdet. Et enkelt stykke af en klæberstensgryde kan også tages som et tegn på forbindelse med Norge.

Blandt fundene er et par små lodder af bronze og bly samt forskellige dele fra to håndvægte. Disse ting brugtes blandt andet til afvejning af betalingsmidler og tyder altså på en vis handel på stedet. Der blev derimod ikke fundet mønter fra perioden forud for Valdemarstiden, hvilket heller ikke er særlig almindeligt, selv i købstadsaflejringer med mange fund. Indtil videre er de eneste møntfund fra før Knud VI.s tid gjort i forbindelse med Sct. Knuds kirke og i Sct. Jørgensgården, hvor de dog må være tilfældigt tabt. Det drejer sig om penninge fra Svend Estridsens og kong Niels' tid.

En fundgruppe fra udgravningerne i bymidten mangler endnu at blive omtalt, nemlig keramikken. Den fortæller om endnu et håndværk, eller måske drejer det sig snarere om husflid. Teknisk set er den overvejende del af keramikken ret enkel at fremstille. Karrene er oftest fladbundede, og siderne er »pølset« op. Det ses tydeligt af den måde, de senere er brudt i stykker på, især på frostsprængte kar, der har ligget ituslået på den gamle overflade. Godset er temmelig tykt, og keramikken er ikke særlig hårdt brændt. De fleste af karrene svajer ind for oven og er dekoreret med vandrette furer, bølgelinier eller rækker af skråhak. Denne karakteristiske form for lertøj benævnes østersøkeramik, fordi den især findes i Sydøstdanmark. Der er næppe nogen tvivl om, at varen er produceret lokalt. I en mængde fynske landsbyer er fundet skår af tilsvarende kar fra tidlig middelalder. Keramikken fra Odense er i nær familie med ting fundet i Lund og

Håndtag fra vægt fundet i Overgade 3. Højde 13,7 cm. I det samme område fandtes tre smålodder fra 1100-årene. Disse småting brugtes bl.a. til afvejning af mønt og ædelmetal. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Slesvig og lidt fjernere beslægtet med fund fra DDR og Polen. Et enkelt stykke kan dog eventuelt være fra et kar importeret fra disse egne.

I løbet af 1100-årene begynder man at brænde lerkar ved en lidt højere temperatur, således at skærven bliver hårdere, og i 1200-årene ændres keramikken til en endnu hårdere og tyndere gråsort vare. Samtidig introduceres nye former, f.eks. den højmiddelalderlige kande, der fra midten af århundredet også blev fremstillet af blyglaseret rødgoods.

I fundet fra omkring 1050-1150 dominerer som nævnt østersøkeramikken, men enkelte stykker af halvkugleformede vikingetidskar findes også. Desuden skår af importeret, hårdtbrændt stentøjsagtig keramik. Disse varer er tyndvæggede, lyse i skærven og oftest fremstillet på drejeskive. Enkelte skår har rustrød jerndekoration, andre en gråblå overflade, og en lidt større gruppe pletvis en æggeblomme-gul glasur. Hjemstedet for disse varer er grænseområdet mellem Tyskland og Belgien.

Fund af østersøkeramik er vigtige til at påvise hvilke områder af bymidten, der var bebygget eller i hvert fald udnyttet i den ældre middelalder. De mest kvalificerede oplysninger stammer fra udgravninger af lidt større flader. Dernæst følger fund fra søgegrøfter, hvor lagene er blevet detaljeret undersøgt. I den forbindelse burde det nok bemærkes, at der til trods for adskillige søgegrøfter ikke er fundet tidlig middelalderlige levn i nærheden af Sct. Hans kirke, på Gråbrødre klostrets område og på Det adelige Jomfruklostrets grund. Endelig findes mere tilfældige fund, bl.a. keramik, der er opsamlet af deltagere i større anlægsarbejder. De sidste oplysninger er mindst pålidelige. Aflejringerne fra byens ældste tid findes som nævnt under tykke lag fra senmiddelalder og renæssancetid, hvori der findes potteskår og andre fund, der er betydeligt mere iøjnefaldende end småskår af østersøkeramik.

På kortet side 212 er vist de »topografiske enheder«, der kendes fra historiske kilder fra perioden indtil omkring 1200. Det drejer sig først og fremmest om sognekirkerne og Sct. Knuds kloster. Sct. Mikæls kirkes alder er imidlertid ukendt, og Vor Frue kirkes granitkvadre kan for tiden næppe bestemmes nøjere end til romansk tid.

Enkelte ting kan ikke afsættes på kortet på grund af manglende viden om deres lokalisering, selv i meget store træk. Det gælder f.eks. Odins vi, der udelukkende kendes fra bynavnet. Formodentlig har helligdommen – med afledte ting- og handelsfunktioner? – været søgt

Dette fund er fra et af de brændte huse. Ca. 1110. Skår af østersøkeramik, en olielampe på fod samt svinghjul til en håndten. Disse små hjul må have snurret flittigt i området, for de blev fundet overalt – fremstillet i varierende materialer. (Møntergården fot.).

af mennesker fra et større område. Viet skal derfor søges centralt i nærheden af de betydeligste færdselsårer. Det er dog næppe sandsynligt, at dette nogen sinde skulle blive afklaret. Hvis stedet f.eks. skulle være identisk med området omkring Fisketorvet, så skal dets levninger i dag søges i luften over parkeringskælderens gulv.

Kongsgården er ligeledes vanskelig at placere, hvis det da i det hele taget er noget entydigt begreb. En kongsgård nævnes i forbindelse med Knud den Helliges død 1086 beliggende ikke langt fra Albani kirke. En kongsgård nævnes et par gange i 1100-årene, og 1279 overtager gråbrødrene en del af grunden til klosterbyggeri. I perioder bliver der slået mønt i byen, rimeligvis i forbindelse med en kongelig ejendom. Magnus den Gode og eventuelt den norske konge Harald Hårderåde slog mønt i Odense i 1040'erne. Prægning blev fortsat af Svend Estridsen, og efter en pause blev der igen slået mønt under Knud den Hellige i 1080'erne. Der er måske præget mønt under kong Niels og i hvert fald igen under Knud VI. Fra disse konger kendes penninge, der kun er fundet på Fyn eller endog kun i selve Odense.

Det er på grundlag af den foreliggende viden umuligt at afgrænse byen i tidlig middelalder på samme måde, som det er tilfældet i høj- og senmiddelalderen. Fra de senere klostergrundlæggelses tid kendes nogenlunde byens forsvarslinie, der gik fra Odense å via Pjente-mølle, nord om Sortebrødre kloster, syd om Sct. Hans kloster og igen nord om Gråbrødre kloster, hvorefter bygrænsen atter løb mod Odense å. Det er blevet foreslået, at byen også i vikingetiden skulle have været befæstet med vold og grav ligesom f.eks. Århus i 900-årene. Den vestlige afgrænsning skulle have ligget på den ene eller den anden side af Flakhaven, mens den østligste skulle have været det nuværende Påskestræde. Mod nord foreslås forskellige buede linieføringer, f.eks. gennem Asylgade. Indtil videre har det kun været muligt at efterprøve denne teori med hensyn til Påskestræde, hvor der ved nogle søgegrøfter ud for Jomfruklosterets østgavl ikke kunne påvises noget befæstningsanlæg. I Asylgade er der ved hjælp af jordradar i 1981 påvist en markant underjordisk sænkning i terrænet, men den nøjagtige udformning og alderen kan først afsløres efter en udgravning. Om der i vikingetiden har fandtes anden befæstning end Nonnebakken på sydsiden af åen er også indtil videre temmelig uvist.

Den væsentligste bebyggelsesmæssige ændring, der kan skimtes i det arkæologiske materiale fra byens ældste tid, er en udvidelse mod øst i løbet af 1100-årene. Derved må Vor Frue sogn være dannet antagelig noget før 1200.

*Spænde af sølv fra Nonnebakken.
(Nationalmuseet).*

Byens forbindelse med åen er endnu fuldstændig ukendt. Sct. Albani sogns kirke blev placeret på åskrænten – i kanten af bebyggelsen? – rimeligvis som en følge af kongsgårdens beliggenhed. Senere kilder antyder, at kongens ejendomme lå i den sydvestlige del af byen – mellem Nonnebakken og Gråbrødre klostres område. Sct. Knuds kloster overtog udstrakte interesser i dette område, ret til fiskeri, mølledrift og udstrakte jordområder. Måske kan man i byudvidelsen mod øst skimte borgernes interesser i modsætning til de gejstlige interesser koncentreret omkring Sct. Knuds kloster.

Et endnu mere uafklaret område er den nordlige del af byen, hvor ældre fund som nævnt endnu savnes. Placeringen af Sct. Hans kloster – der overtog Sct. Mikael's sognekirke – så langt uden for den centrale bebyggelse, kunne tolkes som en følge af det vanskelige terræn nord for byen. Men den kunne også skyldes en endnu ukendt gammel bebyggelseskoncentration ved landevejen mod nord.

Nonnebakken

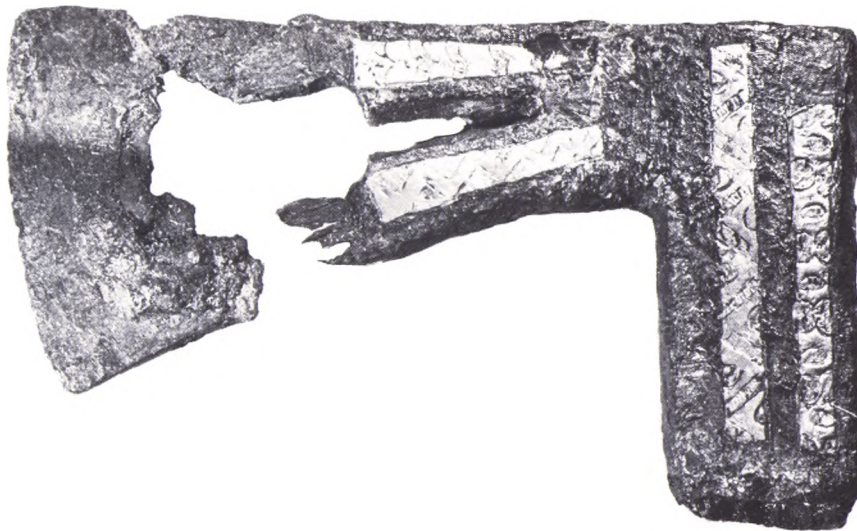
Ringborgen ved Odense å har i modsætning til de tre andre tilsvarende danske borganlæg fra vikingetiden været kendt i århundreder. Den er også den ældst omtalte af dem, idet den i anden halvdel af 1100-årene kom til at huse det benediktinernonnekloster, der har givet den sit nyere navn. I de historiske dokumenter kaldes den i begyndelsen blot Borg.

Nonneborgen er første gang afbildet på Brauns byprospekt fra 1593. På dette billede og på et udskiftningskort over landsbyen Hunderup fra 1785 ses den tydeligt opbygget af to halvcirkulære volde mod nord og syd. Siden den tid har fjernelse af jord og husbyggeri gjort et meget kraftigt indhug i Nonnebjergtet. I dag ses ringvolden kun som en lav bank, der især er synlig foran Odd Fellow-logen på hjørnet af Hunderupvej og gaden Nonnebakken. Den indre vold fod er markeret i gården til Giersings Realskole, og den ydre grænse af det buede matrikelskel mellem denne institution og naboen, Tietgenskolen, på hjørnet af Nonnebakken og Absalonsgade. Ringvoldens videre forløb over Allegade og Hunderupvej kan ikke mere erkendes i terrænet.

Borgbanken blev allerede før udskiftningen brugt som offentlig ler- og grusgrav. Den sydlige del af Nonnebakken blev anvendt til dæmningsfyld ved Munke mølle. I 1775 fandtes der ved gravning på stedet en armring af sølv og et rundt filigranspænde af sølv, der dog

*»Odins armring«, fundet på
Nonnebakken 1775.
(Nationalmuseet).*

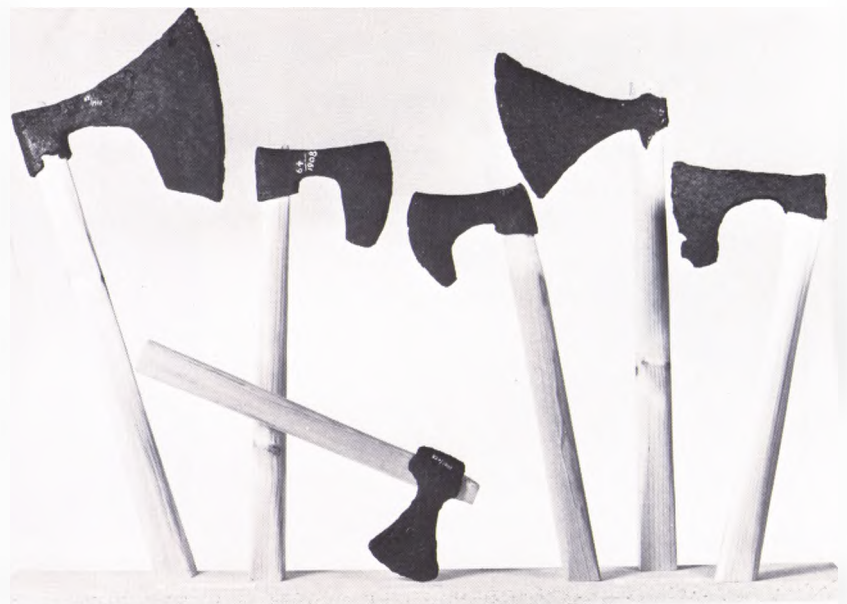
Våbenøkse med indlagte messingornamenter, fundet i Odense å ved tørlægningen 1908. (Lennart Larsen fot., Nationalmuseet).

blev opfattet som en slags urne af metal. Ringen blev ved en omtale i *Fyens Stiftstidende* den 28. juli præsenteret som »måske Odins eget armbånd, da man ved, han bygde Odense og der holdt hof«. 1832 blev den nordlige vold afgravet første gang. Ved opførelsen af overretsprokurator Rasmus Rasmussens landsted i 1835-37, en bygning der i dag indgår i logens bygninger, fandtes begravelser fra nonnernes kirkegård ved anlæggelse af en sti tværs over banken.

Ved byggemodning af kvarteret i 1876 fandtes 30 begravelser, der kunne stamme fra selve borgens gravplads. Dette område ligger i dag rimeligvis under Absalonsgade ud for parkeringspladsen ved Tietgenskolen. I 1889 gjordes under udgravningen til kælderen i villaen Allegade 63 igen et mindre skattefund, bestående af et filigranspænde, noget brudsølv og ni mønter. I 1909 blev mere end 3.000 læs jord fra den nordlige vold nærmest ved åen brugt til opfyldning af terrænet under byens elektricitetsværk på Klosterbakken. Fire fod under overfladen fandt man en tredie sølvskat, denne gang bestående af 24 sølvmønter. Der fandtes desuden tre økser af jern, der meget vel kan være fra vikingetid eller tiden umiddelbart derefter. Året før havde man ved tilfyldningen af den nordlige arm af Odense å fundet fire tilsvarende økser på en kort strækning mellem Klaregadebroen og den nedrevne Munke mølle. Den ene af økserne havde messingindlægning og må betegnes som en våbenøkse, mens nogle af de andre lige så vel kunne være skibstømmerøkser.

En amatør gjorde i 1947 opmærksom på, at borgbanken på Non-

*Økser til arbejds- og krigsbrug.
Fundet i Odense å 1908 og ved
afgravning af Nonnebakkens nordside
1909. (V. Sylvest Frederiksen fot.,
Møntergården).*

nebakken midt i Odense by kunne være et anlæg svarende til Trelleborg og Aggersborg, hvis udgravning havde fået vikingetiden til at fremtræde på en mere håndgribelig måde. I 1953-54 foretog C. G. Schultz og hans medarbejder S. Søndergaard fra Nationalmuseet mindre udgravninger på stedet, bl.a. på græsplænen foran logen. Der blev gjort iagttagelser af stolpehuller efter træbygninger, der på smukkeste vis kunne harmoniseres med resultaterne fra Sjælland. Volden blev også gennemskåret et par steder, og man kunne konstatere, at dens opbygning havde lighedstræk med Trelleborg.

*Hestelås, fundet ved udgravning på
Nonnebakken 1953. Største bredde
18,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen
fot., Møntergården).*

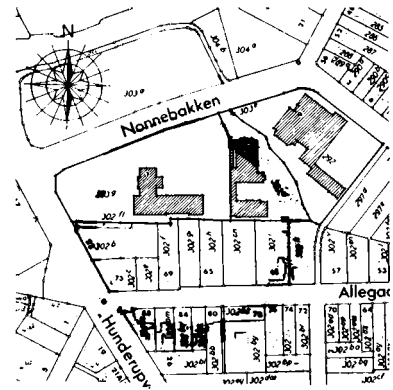

Efter udgravningen af Fyrkat ved Hobro genoptog Olaf Olsen i tre kampanjer i årene 1968-71 undersøgelserne af Nonnebakken. Der blev udgravet mindre flader i haverne på Allegades nordside og på Odd Fellow-logens terræn. Østporten blev forgæves eftersøgt ved stien mellem Absalonsgade og Allegade, derimod kunne volden sikkert påvises i haverne syd for Allegade. Der blev fundet spor efter mange stolpehuller i fladen, og nonnernes begravningsplads blev fundet på det bageste haveareal i Allegade 63-65. Nonnernes aktiviteter og senere tiders omfattende afgravninger havde imidlertid slettet for mange af vikingetidens spor. Hverken porte eller oprindelig bebyggelse på borgpladsen kunne fastslås med sikkerhed.

Vi er i den ærgerlige situation, at det i sammenligninger med de øvrige ringborge er vanskeligt at definere Nonnebakken. Borgplad-

sens diameter er nøjagtig som Fyrkats. Dimensionerne på vold, grav og berme, der er det flade stykke mellem vold og grav, svarer snarest til Trelleborgs. Bebyggelsens karakter er særdeles usikker, og der findes ikke nok fund, der kan drage dette anlæg ind i diskussionen om ringborgenes og deres bygningers funktion. Man kan ikke sige noget sikkert om længden af den periode, den var i brug, eller om den absolutte datering. Den eneste præcist daterede ringborg er Trelleborg, der for nylig er dateret til 980-81 – nøjagtig samtidig med et andet af landets imponerende ingeniørarbejder fra vikingetiden, broen i Ravning enge, nær ved kongemagtens gamle hovedsæde, Jelling.

Som nævnt er mange af de iagttagne spor ved udgravningerne fra nonneklostrets tid og naturligvis også fra senere aktiviteter på stedet. Ved de ældre afgravninger blev iagttaget murrester, der dog ikke længere kan placeres nærmere. Grave, heraf en stor del med kister bygget af røde munkesten, er som nævnt iagttaget siden 1835. I 1926 blev en grav af denne type i bankens sydøstlige del undersøgt. Det viste sig, at skelettet var af en ret høj og kraftigt bygget mand på 45-50 år. I 1967 blev en række grave skåret ved opførelsen af en ny hegsmur mellem Giersings Realskole og villahaverne mod syd. Samtidig blev iagttaget et nord-sydgående fundament af kampesten, der har båret en munkestensbygning. Dette fundament blev igen undersøgt 1976, hvor der blev fundet et hjørne af bygningen på skolens område. Hvis det drejer sig om nordøsthjørnet af nonnernes kirkebygning, hvad de mange grave udenom nok kunne tyde på, så er størstedelen af denne bygning fjernet ved anlæggelsen af skolens gymnastiksal. Ved udgravningerne i villahaverne i 1968-71 fandtes flere begravelser, nogle med kister af munkesten, og i hvert fald en af dem indeholdt skelettet af en mand. I en af begravelserne lå en lille kam fra 1100-årene.

Planen herover viser ringborgens placering i forhold til det nuværende gadenet. (Efter Albanikvarteret i Odense).

18 · Kong Niels og Odense. 1104-1134

Munkedomkapitlet

Efter at have gennemgået den heroiske epoke med de store begivenheder omkring helgenkåringen af kong Knud formedes Odense i kong Niels' regering (1104-1134) efter udenlandsk forbillede til at indgå i rækken af Danmarks bispebyer.

Bispebyerne i det kontinentale Europa og England dannede en særlig type af tætbebyggelse, præget af et gejstligt midtpunkt bestående af biskoppen og hans medarbejdere, deres kirke eller kirker samt biskoppens residens og boliger for hans ansatte. Dette skyldes, at en biskop også var kongens rådgiver, og at han i kongens navn forvaltede et område eller bestemte rettigheder, som kongen havde stillet til hans disposition. Dertil havde han behov for personale. Hans domkirke og residens dannede hyppigt, sammen med boligområdet for dette personale, et afgrænset, indre område, der blev omgivet med mure, lukket af ved porte og udskilt fra den normale forvaltning og retspleje under betegnelsen »immunitet«. Her nød bispen som kongens befuldmægtigede fritagelse for direkte indgreb fra kongens regulære embedsmænd og dommere. Immuniteten kunne også betegnes med begrebet »civitas«, der normalt betyder by, bysamfund eller bispeby.

Sådanne forbilleder måtte gøre indtryk på den nordiske kristendom i dens opbygningsfase. Norden var underlagt ærkebispens af Hamburg-Bremen, oprindeligt som missionsområde, og det garanterede visse fællestræk i udviklingen, som f.eks. at stenkirkernes periode i de danske bispebyer allerede begyndte i det 11. århundrede med krypter til planlagte domkirker – i Århus, Viborg, Odense og Lund. Men efter at Norden ved Erik Ejegods indsats havde fået egen ærkebiskop i Lund – den første var Asser –, måtte de nordiske bispebyers udvikling være afhængig af samarbejdet mellem denne og de nordiske konger. I Danmark skulle kong Niels som den første skabe forudsæt-

ningerne for, at dette samarbejde førte til standsmæssige domkirkebyer for landets otte biskopper.

I den kirkelige frigørelsesproces, der begyndte med pave Gregor VII (1073-1085), var det et programpunkt, at en biskop skulle vælges af sit domkapitel, en forsamling af gejstlige, der skulle varetage forvaltningen af kirkelige opgaver for et stift. Domkapitlerne skulle danne klosterlignende fællesskaber med daglige messer og tidebønner og fælles sove- og spisesale. De kunne oprettes ved, at ledende gejstlige i de regioner, som et stift var opdelt i, f.eks. herredsprovster, blev opfordret til at flytte til bispebyen. De kunne så administrere stiftets forskellige regioner fra byen. Forskellige regler for deres fællesliv vandt indpas, f.eks. kirkefaderen Augustins og munkefaderen Benedikts regler. Opgaven var at indrette domkapitler i alle nordiske bispebyer. Ud fra kongens synspunkt var det betydningsfuldt, at han ad denne vej aflastede biskoppen i dennes kirkelige opgaver, sådan at bispren selv kunne træde ind som kongens rådgiver, der i mindre grad end verdslige rådgivere var bundet af slægtskabshensyn. For biskoppen var det en gevinst at have en koncentration af dygtige gejstlige på et sted, blandt andet for bedre at kunne drive den katedralskole, der også hørte til et domkapitels opgave.

Da Odense fik munke fra England omkring år 1095, fandtes domkapitler i Lund og Roskilde, men næppe endnu i Århus, Ribe, Slesvig og Vendsyssel. Forskellen mellem Odensemunkene og de gejstlige i Roskilde og Lund var ikke, at de her dannede et »kloster«. »Kloster« dannede de alle; man skelnede endnu ikke skarpt mellem munke og kanniker. Men i Odense var det Benedikts regel, man fulgte, ikke Augustins. En række historiske tilfældigheder førte til, at Augustins regel efterhånden blev anset for mindre forpligtende og til slut helt hørte op med at gælde for domkapitlerne, undtagen i Viborg. Udviklingen med Benedikts regel gik lige modsat: den blev efterhånden anset for mere forpligtende, da den jo var en virkelig klosterregel. Og dog blev Odense af kongen og ærkebiskoppen uden tvivl behandlet som en »bispeby med domkapitel«, ikke som en »klosterby«. Det var fællesanliggender for Fyns stift, man forventede, at Knudsmunkene skulle vie deres arbejde til – for munkenes parole lyder: »Bed og arbejd«, ikke kun »Bed«. Det var med det for øje, kong Niels nu udstyrede dem med rettigheder og privilegier. Så vidt vides, er Odense det eneste af Danmarks otte bispesæder, der på denne måde har nydt kong Niels' velvilje.

Dette var for kongen en oplagt lejlighed til at vise, hvordan samar-

Penning fra kong Niels' tid (1104-34). Dette eksemplar er fundet i Sct. Knuds klostres område mellem domkirken og Odense å. Denne mønttype og en lignende, der begge hovedsagelig kendes fra et møntfund i Skamby på Nordfyn, er muligvis slået i Odense? Dobbelt størrelse. (Søren Frank fot., Møntergården).

bejdet mellem konge, ærkebisp og pave burde komme til udtryk. Han var i den heldige situation, at den tyske gejstlige indflydelse nu var ude af billedet. Derfor lå det lige for, at det engelske forbillede slog igennem i en dansk bispeby. Odense havde samme forudsætninger for sin udvikling som engelske byer, der umiddelbart forinden havde fået den selvsamme type af domkapitel i tidlig skikkelse, f.eks. Norwich, som fik munkedomkapitel i 1096, eller Rochester og Ely, to nye benediktinske domkapitler, der begge blev godkendt af samme pave, som godkendte Odense, Paschal II (1099-1118). De tre engelske bispebyer med nye munkedomkapitler fulgte ældgamle forbilleder: Canterbury, Winchester, Worcester, Durham. Udviklingen i Odense behøver således ikke udelukkende at knyttes sammen med Evesham, som munkene kom fra. Da de engelske munke i Odense nu en gang var blevet til et dansk domkapitel, var der andre engelske modeller at efterligne. Moderklosteret kunne løbende formidle enkeltheder hertil.

Hovedforskellen mellem den kontinentale og den engelske model var, at i England havde kongen ikke afgivet så mange kongelige rettigheder til biskopperne, som tilfældet var i det tyske rige. I Odense slog det engelske forbillede igennem også på dette område. Kongens indsats for at sikre Knudsklosteret økonomisk kan ikke følges i detaljer, fordi kilderne om den kongelige godsdonation er gået tabt. At dømme efter pavens godkendelse må vi dog forudsætte, at den har fundet sted. Kun to kongelige gaver er kendt ved aktnotitser: kongen gav 20 mark af de penge, der årligt svarede til ham, samt 20 mark af pengeskatten fra Jylland og endvidere en del af fiskeriet i Lønborg ved Ringkøbing fjord.

Men heldigvis kender vi teksten til overdragelsen af alle kongelige rettigheder, der var forbundet med de ejendomme, landsbyer og jorder, som Knudsmunkene havde erhvervet eller måtte erhverve. Kongen undtog vrag, ledingsbøder og fredskøb, dvs. de bøder, der skulle betales, for at en, der var dømt fredløs, kunne genvinde sin sociale stilling. Munkene måtte dog tage hele den fredløses ejendom, og kun selve fredskøbet tilkom kongen. Alligevel var de tre kongelige undtagelser ret væsentlige. Fremfor alt siges der intet om, at biskoppen på kongens vegne skulle have egen verdslig domsret over sine undergivne i Odense og på bispe- og kapitelsgodset. Munkenes og biskoppens fæstere skulle således stadig svare for sig på herredstinget eller landsstinget, ikke på et særligt bispeting, som skikken var i det kontinentale Europas feudale system. Derved havde den »immunitet«, som kon-

gen gav bispebyen og biskoppens personale, et mere begrænset retsligt indhold, end tilfældet var i det kontinentale Europa.

Kong Niels har med andre ord passet godt på rigets ret og ikke afgivet mere deraf end højst nødvendigt. Derimod er der nok ingen tvivl om, at afgrænsningen af klosterets område i selve Odense var entydig og nok så effektiv. Området var sikkert indhegnet og fredet med konsekvenser for den, der gjorde indgreb i dets fred.

I begyndelsen var pavens konflikt med den tyske kejser Henrik V (1106-1125) en fordel for kong Niels, da paven havde brug for ham som en nordlig modvægt mod kejseren og derfor kunne forventes at være gunstigt stemt over for det, kongen satte i værk. I foråret 1117 blev sagen dog kompliceret ved, at kejseren på togt i Italien tvang pave Paschal til at forlade Rom og opholde sig i Benevent i Syditalien. Derfra sendte paven den 23. april et brev til kong Niels med formaninger om at beskytte og hjælpe biskopperne i sit rige og ikke give efter for dem, der krævede, at præsterne skulle have tilladelse til at være gift. Senere på året var paven for anden gang nødt til at forlade Rom og tog denne gang til Anagni i kirkestaten. Der har danske udsendinge præsenteret ham for to bønskrifter for Knudsklosteret i Odense, et fra kong Niels, et fra biskop Hubald, og på grundlag deraf bekræftede paven den 13. oktober klosterets godsbesiddelse og status. Det halve år, der ligger mellem de to dokumenter, er tilstrækkelig lang tid til, at udsendingene fra foråret kan være vendt hjem til kongen om sommeren, og at den nye delegation vedrørende Knudsklosteret atter kan være draget af sted til paven. Det er således muligt, at paven havde betinget sig et positivt svar fra kong Niels, og at kongen først efter, at han havde lovet at følge eventuelle pavelige henstillinger havde en tilstrækkelig sikker position til sammen med biskop Hubald at kunne bede om pavens godkendelse af Knudsklosteret. Få måneder senere døde pave Paschal II.

Ifølge det pavelige dokument havde klosteret modtaget dels gods, der var kongeligt, dels gods, der tilhørte bispesædet. Dette gods erklæredes nu som værende Knudsmunkenes til evig tid under trusler om kirkelige straffe, hvis man ikke respekterede det. At bispen fik pavens tilladelse til at afgive en del af bispesædets besiddelser – som han jo havde på embedets vegne –, skyldes udelukkende, at klosteret var et munkedomkapitel, hvis virke skulle blive hele Fyns stift til nytte.

At selve dokumentet ikke udtrykkelig nævner domkapitlet og mun-

kenes opgaver i stiftet, har derfor mindre betydning. Dokumentets rolle var at afslutte selve stiftelsesproceduren, sådan at klosterets økonomiske stilling var sikret. Foranstaltninger til økonomisk underhold af en række munke for al fremtid må have grebet temmelig forstyrrende ind i de gældende samfundsforhold på Fyn, og det er kun naturligt, hvis der har været modstand. Men set ud fra dette synspunkt er forandringen for Odenses vedkommende dog kun en detalje i en endnu mere gennemgribende omvæltning af samfundsforholdene, nemlig indførelsen af tienden og – forbundet dermed – det begyndende stenkirkebyggeri. Kong Niels' regering var udadtil ikke krigersk, men indadtil må den have været fuld af konflikter, når det gjaldt om at administrere den nye orden, der gik ud på, at alle sogne skulle dække omkostningerne for deres præst og sognekirke med $\frac{1}{30}$ af jordens udbytte til hver af de to. Tienden skulle nemlig deles i tre dele til præst, sognekirke og biskop, men da bispeandelen overhovedet ikke kom i brug, blev kun de $\frac{2}{3}$ af tienden opkrævet. Konflikterne om gifte eller ugifte præster kunne også have noget at gøre med de nye krav, som tienden indebar.

Et munkedomkapitel havde yderligere den fordel, at der var klare grænser trukket op mellem domkapitlets medlemmer og provsterne på landet. Nok ville man have kunnet gøre herredsprovsterne til kanniker med gode embeder i bispebyen – men ikke så let til munke! Da Fyns stift var et ørige med provster på Als, Femern, Ærø, Tåsinge, Langeland, Lolland og Falster, var man nødt til at lade disse passe deres embede ude i stiftet, mens munkene gennemførte deres livsform adskilt derfra. Koordinationen af de to strukturer måtte finde sted på bispeniveau.

Tilbage bliver da at søge at fastlægge, hvad munkenes opgave i Fyns stift skulle bestå i. Svaret skal nok søges i det kulturelle bidrag, som munkene forventedes at yde: at sikre en god præsteuddannelse ved at indrette en katedralskole. Uddannelsen af præster var det svage punkt i missionstidens kirkeorganisation. Biskoppen holdt skole ved sin domkirke, men højere studier var man nødt til at drive i udlandet. I uddannelsesøjemed har et munkedomkapitel nok været andre former for domkapitler overlegent, da munkene netop ikke skulle rejse ud i stiftet og passe kirkelige forvaltningsopgaver. Kong Niels har med sin politik således været med til at sikre, at netop Knudsmunkenes kulturelle opgave skulle blive et kendetegn for Odense. Dertil kom fremstilling af bøger. Hver præst i stiftet skulle have mindst en eller to bøger til gudstjenestebrug i sin kirke og

yderligere nogle som hjælp til prædiken og skriftemål. Til det formål må Knudsmunkene have været de rette mænd på den rette plads.

Bispebyen

Grunden var nu lagt til et åndeligt og gejstligt tyngdepunkt i Odense i området mellem Sct. Albani trækirke og kongsgården, som Ælnoth beskriver som beliggende »ikke ret langt derfra«. Tre forskellige kirkelige institutioner disponerede nu over et sammenhængende areal fra kongsgårdsmarken i vest: domkirken og munkene langs åen; deres nabo i nordøst, Sct. Albani kirke og kirkegård, uden direkte adgang til åen; samt deres nabo i øst langs åen, bispegården. Befolkningen, der drev handel og håndværk på dette gunstige sted, hvor der var mange til at aftage deres produkter, måtte bosætte sig uden for de nævnte institutioners område. Det er derfor klart, at forbindelsen mellem sognekirken Sct. Albanis område og den store gennemfartsvej, der kom fra vadestedet ved Åsum og fortsatte mod Jylland, skulle blive Odenses første bebyggelseskerne, sådan som de arkæologiske fund synes at vise. Denne forbindelse var Sct. Albani Stræde, det senere Skomagerstræde, der løb fra syd til nord langs den nuværende rådhusbygningens østside.

Det er interessant, at i Odense kaldes en række nord-syd-gående forbindelsesveje »stræder« – Stålstræde, Dansestræde, Påskestræde, Overstræde, Møntestræde, Smedestræde, Holsedorestræde – mens navnet »gade« bruges til øst-vestlige forbindelsesveje, f.eks. Overgade, Nedergade, Østergade, Vestergade og særligt Adelgade/Algade, der betyder alfarvej. Et »stræde« er således en sideforbindelse til en »gade«. Man studser derfor over, at »Nørregade« kunne blive navnet på noget, der tilsyneladende er en sideforbindelse fra syd til nord. Denne gades navn og strækning kan der være grund til allerede nu at drage ind i diskussionen om det tidligste Odense. Hvor førte Nørregade hen? Til Nordfyn – Lunde og Skam herreder? Til Næsbyhoved eller Biskorup? Til Bogense? Som det senere vil blive vist i enkeltheder, taler noget for, at Vestergade på dette tidspunkt ikke førte til Middelfart, som i dag, men snarere vestpå langs åen i retning af Assens. Nørregade kunne så have fået navn af, at den førte fra Odense over Nordvestfyn til et overfartssted til Nørrejylland. Så skulle navnet »gade« også her markere en øst-vestlig gennemfartsvej fra Overgade over Fisketorvet.

For den, der ankom fra Åsum, lå således bebyggelsen omkring Sct.

Kametui fra tidlig middelalder. Fundet i Overgade 13. Længde 13,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Nationalmuseet – deponeret i Møntergården).

Barnstøvle fra omkring 1100, fundet i en brønd ved Skomagerstræde. Højde 21 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Albani kirke til venstre, dvs. syd for hovedvejen. Efter Fisketorvet og overgangen over Byens bæk ved Gravene lå på tilsvarende måde bebyggelsen omkring Sct. Mikael's kirke til højre, dvs. nord for hovedvejen, der måske endog er drejet om ved hjørnet til den daværende Vindegade. Navnet Nørregade skulle så kun have været betegnelsen på gaden fra Fisketorvet til dette hjørne. Mellem de to yderpunkter, Sct. Albani og Sct. Mikael, var der grundlag for et bysamfund, der må have bredt sig et stykke østpå langs hovedvejen til på højde med Påskestræde, det sted, hvor Nedergade grener af fra Overgade. Da ledingsopbuddet i kong Niels' tid stadig foregik på den måde, der er søgt beskrevet tidligere – man tænker på nødvendigheden af at værgе sig mod venderne – har bebyggelsen endnu ikke omfattet skibsdraget.

Munkene er hurtigt kommet i besiddelse af den såkaldte patronatsret over Sct. Albani kirke, sådan at denne blev indlemmet i domkirkens ejendom, og munkene blev ansvarlige for at indsætte sognepræsten. Hvis denne kirke tidligere var biskoppens kirke, så må det være ophørt senest nu, da biskoppen havde en pragtfuld klosterkirke at disponere over som domkirke. Den særlige kongelige beskyttelse blev overført dertil, sådan at Albani kirke blev byboernes kirke, den, de nok har fundet det naturligt at søge til, mens den gamle Sct. Mikael's kirke kun blev brugt af dem, der boede nord for Byens bæk. Vor Frue kirke fandtes endnu ikke.

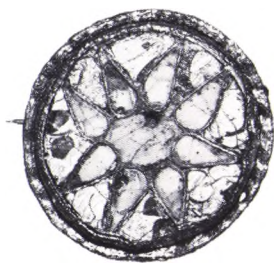
Der har været forskellige tanker fremme om Albani trækirkens tidligere navn. Notitsen om kong Niels' overgivelse af fiskeriet i Lønborg til Knudsmunkene har ifølge afskriften fra det 16. århundrede følgende ordlyd: »Niels, Danernes konge, giver til Kristi og den hellige Marias samt de salige martyrer Albans og Knuds kirke, som er i Odense, sjettedelen af ...«. Ud fra denne formulering kan man imidlertid ikke slutte, at den kirke, der modtog gaven, var viet til Maria, Alban og Knud. Muligvis siger teksten, at kirken fra begyndelsen var en såkaldt Kristkirke, dvs. viet til Kristus, Gud selv. Sådanne Kristkirker fandtes i mange tidlige nordiske missionscentre, men navnet skiftede og blev enten til Drottens kirke, som f.eks. i Viborg og Lund, eller til Trefoldighedskirken, som i Roskilde.

Biskoppen havde mere direkte kontakt med sin by i denne periode, end det senere var tilfældet. Biskop Hubald døde den 14. oktober et ukendt år – tidligst 1117, da pavens brev kom. I dødebogen fra Lunds domkapitel kaldes han ikke »biskop af Odense«, men »biskop af Fyn«, og han blev opført som den første i rækken af de kanniker fra

Lunds domkirke, der var blevet biskopper andre steder. I bispekrøniken på vers omtales en Herman som biskop nr. 2 i rækken efter Hubald. Ved et bispevalg kort efter 1117 må man forestille sig, at både kongen, Knudsmunkene og landprovsterne har haft stemmeret. Spørgsmålet om, hvem der havde stemmeret ved bispevalg, har altid haft noget at sige for kirkens folkelige forankring. Men i denne periode, efter pave Gregor VII.s omvæltninger, har odenseanerne eller fynboerne næppe haft mulighed for at medvirke ved bispevalg. Hvis det er sket, må det have været i tidlig missionstid. Hubalds ukendte efterfølger må være død eller have fratrukket embedet i 1139, hvor vi hører om den tredje biskop i Odense efter Hubald, Rikulf.

Den engelske indflydelse i Knudsklosteret fortsatte, hvad der ikke var uden betydning for byboerne. Blandt munkene holdt et moderkloster normalt et vist opsyn med datterklostrene. Man kunne regne med personaleforstærkninger fra et moderkloster. I den danske kirkes udvikling skete der i ærkebisp Assers periode ikke noget afgørende nyt, der kunne standse engelsk indflydelse, tværtimod: ærkebispens i Hamburg-Bremens forsøg på at genvinde overhøjheden over de nordiske kirker 1133 gav et kraftigt bagslag, og dette kan kun have forstærket Odensemunkenes engelske tilknytning. Kontrasten, den tyske indflydelse, fandtes i andre grene af Svendssønnernes familie, f.eks. hos Knud Lavard, der blev dræbt på Sjælland den 7. januar 1131 og senere også helgenkåret. Kong Niels bevarede erindringen om det dansk-engelske rige, som Knud en gang havde drømt om at genvinde. De store forandringer i det danske samfund, som Knud den Hellige med kraftfulde midler havde søgt at gennemføre i 1080'erne, førte kong Niels i et vist omfang ud i virkeligheden, og han har sikkert været sig bevidst, hvor meget af sin egen stilling han skyldte broderens indsats.

Der er da heller intet mærkeligt i, at det smukkeste, der er blevet sagt om kong Niels, blev skrevet af munken Ælnoth her i Odense. Ælnoth, der kom fra Canterbury, må være kommet hertil i 1090'erne. »Fremragende høvding blandt fyrster, de ædles beskytter, fædrelandets trofaste, storsindede, aldrig besejrede førstemand, Danmarks strenge styrer, den både i sin fremtræden og sit ry mest lysende konge, Niels«, kalder Ælnoth ham i indledningen til sit skrift om Knuds levned, død og helgenkåring. Også Niels' fjenders onde ord om ham viser indirekte, at han ikke kan »have været nogen ubetydelighed«. Ælnoths lovord er for så vidt sande, som Niels ikke førte krig og derfor heller ikke blev besejret før slaget ved Fodevig i 1134, og før

Denne emaljerede broche er fra omkring 1115 og fundet i en brønd ved Skomagerstræde. Diameter 3 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

han blev dræbt i Slesvig af mænd, som derved mente at hævne drabet på Knud Lavard.

Odense blev under kong Niels én af Danmarks modeller for en bispeby. Erindringen herom er fastholdt i Lunds domkirkes dødebog ca. 1123, hvor domkapitlet eller kannikestiftelserne i Dalby, Odense, Slesvig, Roskilde, Viborg og Vestervig siges at stå i forbønsfællesskab med Lund – Ribe og Århus er ikke nævnt og har næppe endnu haft et organiseret domkapitel på dette tidspunkt. Som gejstlig by var Odense nu blevet grundlagt med den struktur, der kendetegnede byen i mange århundreder: ydelser fra tilhørende afgiftspligtige bønder dannede den økonomiske basis for personalet i en kulturinstitution, som ikke gav noget normalt afkast, andet end at det daglige liv blev noget mindre brutalt og groft – sådan at et grundsyn præget af det kristne budskab om retfærdighedens og fredens gudsrige i hvert fald ikke direkte blev trådt under føde. Ganske vist blev budskabet mange gange i de følgende årtier skudt til side, men erindringen om dets første udfoldelse under kong Niels og biskop Hubald er uløseligt knyttet til Odense bys ældste historie.

19 · Borgerkrigene og Odense. 1134-1157

Knudsmunkene ekspanderer

Det groveste misbrug af kongelig tillid prægede de kredse, der truede kong Niels og hans søn Magnus med opstand og bragte dem endeligt til fald. Fra sommeren 1131 til sommeren 1134 rumlede tordenen fra et fjernt uvejr over klosterfreden i Odense. Det brød løs med budskabet om Magnus' og mange gejstlige og verdslige stormænds og mange bønders død ved Fodevig i Skåne den 4. juni 1134. Kong Niels var blevet knust; han blev dræbt i Slesvig samme år. Erik II Emune, søn af Erik Ejegod, kendt fra mange troløse voldshandlinger, regerede i tre år (1134-1137). Volden standsede ikke, og hævnens for drabet på Knud Lavard, hans yngre broder, forplantede sig til stadig videre kredse. De tre år var nok til at true håbet om den retfærdige fred, som også mange fynboer må have sat deres lid til, når de støttede kong Niels, deres »rex justus« – den retfærdige konge. Svendssønnernes sønners tid var hurtigt forbi, men den choklignende opvågnen afspejler sig i de samtidige kilder.

Et træk hos Erik Emune greb dybt ind i Knudsmunkenes forestillingsverden: hans forhold til sin yngre broders minde antog helgenkultens former. Han lod Knud Lavard begrave i Ringsted, og beretninger om hans undergørende kraft spredtes. På en måde, som vistnok ikke helt svarede til odenseanernes ønsker, tog Erik Knud den Hellige i Odense som forbillede, formentlig ikke kun af respekt, men måske også for at skabe en ny helgenkraft på Sjælland, der kunne konkurrere med den fynske. Helt åbenbart blev det, da han i sit andet regeringsår, 1135, til sin broders ihukommelse stiftede et kloster for benediktinermunke i Ringsted. Her mødtes Sjællands landsting, ligesom Odense var mødestedet for det fynske landsting. Erik Emune havde ved sin klosterstiftelse fralokket Knudsmunkene i Odense noget af deres hemmelighed: at være nær det sted, hvor folket mødte for at afgøre spørgsmål af betydning for lov og ret i hele landsdelen. Man mener, at Knudsmunke fra Odense blev kaldt til Ringsted for der at

videregive klosterlivets traditioner til det nye kloster. Grundlaget for denne formodning er den engelske indflydelse, der satte sig spor både i Odense og i Ringsted i gudstjenestebrugen og i måden at ære kongehelgenerne på. I det andet sjællandske benediktinerkloster, der blev grundlagt samme år, Sct. Peders kloster i Næstved, findes sådanne spor ikke. Forudsat at Knudsmunkene har næret tillid til Erik Emune og har ladet sig overbevise om Knud Lavards hellighed, er denne formodning ikke usandsynlig. Knudsklosteret skulle så være blevet moderkloster til Ringsted på samme måde som Evesham til Sct. Knud.

Forbindelsen til Evesham fornyedes mellem 1135 og 1139 ved støtte fra Odenses nye biskop Rikulf, en stormand, der senere gav sit fædrene gods i Geltofte i Musse herred på Lolland til Knudsmunkene. Biskoppen indrømmede dem også retten til at hente deres prior fra Evesham, hvis de ønskede det, og at rådføre sig med moderklosteret, når der var priorvalg. De to klostre skulle gensidigt bede for deres afdøde medlemmers sjæle. Men den engelske indflydelse var kommet i modvind ved den stærke tyske påvirkning, der væltede ind over det politisk svækkede Danmark. Kong Eriks sejr i slaget ved Fodevig skyldtes ifølge Saxo 300 tyske ryttere, og ledingsophuddet begyndte nu at optage rytterhære i sin struktur – skibene skulle også transportere heste, hvad der stærkt formindskede ledingsbøndernes betydning i det samlede krigsophbud. Det er let at se, hvilke følger dette ville have for Fyn og Odense, hvor ledingen og den dertil hørende organisation var af så central betydning. Tysk og kontinentaleuropæisk indflydelse forstyrrede også den nordiske kirke, idet Bremens ærkebiskop søgte at genvinde overhøjheden over den nordiske mission, hvad det dog lykkedes den nye ærkebiskop Eskil af Lund (1137-1177) at forhindre.

Tysk indflydelse gjorde sig nu også gældende inden for klostervæsenet, særlig ved Eskils medhjælper i danske anliggender, Hermann, der kom fra Klostrerrath, et kannikekloster i Rhinlandet. Vendsyssel fik et tyskinspireret kannikekloster i det nye domkapitel i Børglum. Også cistercienserne, de nye hvidklædte munke med deres særlige tolkning af Benedikts regel, blev et redskab for kontinental indflydelse i Danmark. De kredse i Danmark, der var knyttet til hinanden på grundlag af engelske impulser, måtte nu se det gamle mønster slået i stykker. I et munkedomkapitel som Odense, der formodentlig endnu talte en række engelskfødte medlemmer, må klimaforandringen i det omgivende samfund have haft en foruroligende virkning. Dette er

baggrunden for de danske benediktineres, sandsynligvis især Knudsmunkenes, ekspansion såvel på Sjælland som i et andet gammelt centrum for angelsaksisk mission: Mellemsverige.

Det politiske forløb lader denne udvikling fremtræde tydeligere. Den for munkene rolige periode under Erik III Lam (1137-1146) var præget af et særdeles nært forhold til kongen, som kort før sin død indtrådte i Sct. Knuds kloster i Odense som munk. Det var den eneste gang, noget sådant skete i Danmark, og man må formode, at den højtidelige akt formedes som en manifestation af kongelig ydmyghed over for troen og kirkens sandheder. Hertil benyttede man uden tvivl en af de store kirkelige højtidsdage år 1146, f.eks. faste, påske eller pinse. Også den 10. juli dette år er en mulig dato; det var da 60 år siden, Knud den Hellige blev dræbt, og også den gang var jubilæer et kendt fænomen. Krønikeforfatterne skrev sidenhen lakonisk om kong Erik: »Han blev munk.« En gejstlig i Lund noterede kongens dødsdag til den 27. august. Men allerede som konge var Erik Lam – søn af Erik Emunes ældste søster Ragnhild og sandsynligvis fynbo – gavmild over for Knudsklosteret: han gav munkene 30 mark årlig fra øen Sild (Sylt) og befæstede deres ret til fiskeriet i Ringkøbing fjord.

I Erik Lams tid blev der ikke givet så mange begunstigelser til de sjællandske benediktinerklostre som til Knudsklosteret, men munkene fra Odense fik et nyt datterkloster på Sjælland, nemlig Sorø. Det var således for Knudsklosteret et åndehul efter Erik Emunes voldelige tid og før den nu følgende, endnu værre krise. Klosterekspansion plejer ikke at være mulig, uden at nye medlemmer kommer til. Derfor er ekspansionen et tegn på, at Sct. Knuds kloster var begyndt at blive rodfæstet i den fynske jord.

Et virkeligt højdepunkt var det provinskirke-møde, der blev holdt i Odense 1144 eller 1145 under deltagelse af en kardinal, biskop Rikulf og klosterets prior Thomas. Kongens stærke engagement i både fynske og skånske kirkeanliggender – særligt indvielsen af Lunds domkirkes krypt i 1145 – har uden tvivl bidraget til at føre disse to landsdele nærmere hinanden og derved lukke op for en ny, østlig kulturel orientering på Fyn, måske på bekostning af den vestlige.

Da Erik Emunes søn Svend Grathe kom til magten i Skåne og på Sjælland, slog Fyns nye østlige orientering igennem: Fyn holdt sig til Svend i stedet for til jyderne kong, Knud, der var søn af kong Niels' søn Magnus. Svend sejrede over jyderne og ophøjede i 1148 som tak klosteret i Ringsted til fuld selvstændighed under ledelse af sin egen

abbed. Dermed var Knudsmunkenes rolle udspillet i Ringsted, og i Sorø gik udviklingen helt i baglås for benediktinerne; klosteret overgik senere til cisterciensermunkene.

I stedet åbnede der sig en uanet mulighed: kong Erik Jedvardssøn grundlagde et munkedomkapitel i Uppsala og hentede benediktinere dertil, hvad der må være sket i 1150'erne, da kongen blev dræbt i 1160. Der var ikke mange nordiske benediktinerklostre, der kunne komme på tale som moderkloster for et sådant munkedomkapitel, og sammenhængen taler for, at det var Knudsmunke, der virkede i Uppsala i de følgende 30-40 år. Erik blev senere æret som helgen på samme måde som Knud den Hellige, og i gudstjenesteteksterne finder man samme angelsaksiske indflydelse som i Odense og Ringsted. Perspektivet med munke fra Fyn, Lolland og Falster, der drog af sted til Uppsala for at oprette et domkapitel, hører med til Odense bys historie i det 12. århundrede.

Provster, biskop og leding

Ærkebiskoppen af Lund var ansvarlig for kirkens mere omfattende aftaler med den verdslige myndighed, når det gjaldt hele Danmark. I denne periode hed ærkebispens Eskil, for hvem blandt andet spørgsmålet om bispevalg var væsentligt: hvem skulle have ret til at vælge biskop? Mange menneskers vel afhang af en god biskop: for kongen var det nødvendigt at have hans støtte, at have adgang til hans råd og at kunne bruge ham som embedsmand. For præsterne var han den overordnede på embeds vegne, og for lægfolket havde han dømmende myndighed i en række af de mere alvorlige forbrydelser, for så vidt de havde med tro og moral at gøre. Man kan forstå, at mange søgte at øve indflydelse på, hvem der skulle være biskop. I 1139 samledes et provinskirke-møde i Lund under forsæde af en kardinal. Det blev vedtaget, at Knudsmunkene i Odense skulle have ret til først at give deres mening til kende ved bispevalg i Odense. Det svarede til de nye principper, der var blevet fastlagt på et kirke-møde i Rom samme år, men også til nedarvede skikke, der sandsynligvis gik ud på, at man stemte korporationsvis, dvs. i valggrupper – dette er f.eks. kendt fra Skåne. I Fyns stift var Knudsmunkene én af valggrupperne, men landprovsterne og andre gejstlige kan formodes at have dannet en anden korporation, en anden valggruppe, og kongen og hans kreds dannede måske en tredje valggruppe. Sådanne forhold kan ganske vist ikke bevises, men man kan slutte sig dertil ud fra sædvanen i

andre stifter og ud fra de mange stridigheder ved senere bispevalg.

Den nye regulering, der også indebar, at Knudsmunkene frit skulle kunne vælge deres prior – der var ikke tale om en godkendelse af valget fra Evesham – betød en svækkelse af deres klosterlige forbindelser og af den engelske indflydelse, men samtidig en styrkelse af deres engagement i Danmarks almindelige kirkeliv. En kilde til uro i den forbindelse var uden tvivl det tidligere berørte forhold, at et munkedomkapitel ikke kunne optage herredsprovster og andre præster som medlemmer. Disse forblev ude i deres distrikter og dannede der en modvægt mod Knudsmunkene inde ved domkirken. Vor viden om provsterne i Fyns stift på dette tidlige tidspunkt er begrænset. En af deres opgaver var at overvåge kirkebyggeriet. Da det 12. århundrede er den tid, hvor trækirkerne overalt erstattedes af de bekostelige stenkirker, var provsternes rolle ikke så ringe. I den forbindelse har vi bevaret et brev fra Erik Lam vedrørende en konflikt mellem Knudsmunkene og en provst Livo om patronatet til Albani kirke i Odense. Brevet kan tolkes således, at klosteret som ejer af Albani kirke ikke ønskede den omfattende og kostbare nybygning, som borgerne i Odense måske ville have. Provst Livo kunne derfor overbevise kongen om det fornuftige i med et pengebeløb at løse klosteret fra dets forpligtelse over for denne kirke og i stedet lade patronatet overgå til borgerne. Så kunne disse under provstens ledelse på egen bekostning gå igang med det byggeri, de måtte ønske. Dette dokument er vor tidligste kilde til kendskab om opførelsen af Albani kirke i sten i stedet for den gamle trækirke, hvor Knud den Hellige var blevet dræbt.

Provst Livo stod i et nært forhold til kongen – man kan gætte på en troskabsed, således som en vasal aflagde den til sin herre, ved følgende udtryk i kongens brev: »Ved den taknemmelighed og ved den troskab, du skylder mig, og som råder imellem os, beder og befaler jeg dig og henstiller i kraft af vort venskab, at du står fast ved den aftale, som I har indgået ...« I disse årtier opstod den særlige type af gejstlige i kongens tjeneste, de såkaldte kongelige kapellaner, og det kunne se ud, som om Livo netop havde været en sådan kapellan, før han blev provst. Det giver et fingerpeg om, hvorfra provsterne kunne komme. Også biskopper, der tidligere havde været kapellaner, fandtes der flere af. Allerede her aftegner der sig magtkrav, som krydsede hinanden: Knudsmunkenes ret til først at give deres mening til kende ved bispevalg over for kongernes ønske om at have pålidelige mænd i de gejstliges rækker.

Blypladen her blev fundet ved en udgravning til en kælder under et sidehus til den senere nedrevne ejendom, Albani Torv 1 (Læseforeningens bygning). Længde 7,2 cm.

Runeindskriften er en besværgelsesformular med latinske og græske bestanddele. Formentlig har den fulgt en død i graven, og den har på den måde skullet befri en efterlevende for noget ondt. Tro og magi i nær forening! (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Der fandtes aldrig mere end to provster samtidigt på Fyn, men de delte ikke hele Fyn imellem sig. Den ene kaldte sig »til (Gam)Tofte og Assens« og havde Vends og Båg herreder som embedsområde, den anden kaldte sig senere »provst i Odense« og havde Nord- og Østfyn under sig. Undtagelsesvis nævnes også en herredsprovst for Gudme herred. Men de resterende områder blev passet af en anden type af kirkelige embedsmænd under biskoppen, de såkaldte officialer. Tanken om en oprindelig deling af Fyn i to sysler med hver sin sysselprovst er da også blevet fremført, men den kan næppe underbygges. Det er en rimelig formodning, at sognepræsten i Albani kirke i Odense allerede tidligt har været mere fremtrædende end andre præster på grund af stedets betydning, omend herredsprovsten for Odense herred egentlig burde være at finde i Sanderum og for Åsum herred i Fraugde.

Biskopperne i Danmark havde den særlige opgave at deltage i søledingen, som det blandt andet kan ses i *Knyttlingasaga*. Borgerkrigene må have virket bevarende på ledingsorganisationen, således at man stadig byggede skibene inde i landet og flådede dem ad åerne ud til det åbne hav tidligt om sommeren, hvorefter krigshandlingerne foregik til hen på efteråret. Billedet har nok været det samme i kong Valdemars første år, som prægedes af flere togter mod venderne, nu for at angribe og med erobringen af Rügen i 1169 som højdepunkt. Krigerbiskoppen Absalon i Roskilde personificerede den kombinerede verdslige og gejstlige opgave, der var pålagt biskopperne, men han

stod ikke alene. I ledingsorganisationen taltes mandskabsenhederne stiftsvis, således at den kirkelige organisation svarede til den militære. Ifølge *Knytlingasaga* stillede de danske bispedømmer med følgende antal skibe:

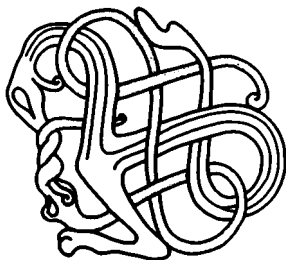
Tabel 19.1: Ledingsflådens sammensætning.

Stift	Antal skibe
Slesvig stift (»Hedeby«)	150
Ribe stift	110
Århus stift	90
Viborg stift	120
Vendsyssel stift (»Hjørring«)	50
Odense stift	100
Roskilde stift	140
Lund stift	180

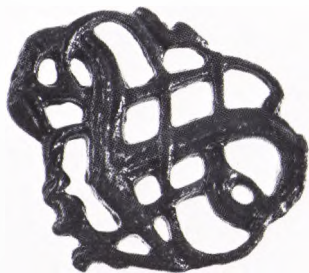
Kilde: Carl Axel Ekbom: *Ledung och tidig jordtaxering i Danmark*, s. 13.

Biskop Rikulf sad i embedet i mere end 20 år og må således være blevet en meget betydningsfuld person i den krigeriske periode, hvor ledingsbønderne hvert år skulle på søen. En særlig kombination af gejstlig autoritet og søkrigsopbud prægede slutningen af vikingetiden også for Odenses vedkommende. Kontrasten mellem Knudsmunkenes åndelige og kulturelle opgave og biskoppens krigeriske fremtoning kan anes.

På denne baggrund bør man vurdere oprettelsen af et nonnekloster i Odense. I modsætning til munke var nonner traditionelt henvist til støtte direkte fra biskoppen. Ved sin aktive deltagelse i søkrigsorganisationen kunne biskoppen tage stilling til militære forhold, herunder brugen af ringborgen syd for åen, der engang havde tjent som støttepunkt for de første kristne kongers magtstilling. Sandsynligvis i biskop Rikulfs tid blev et nonnekloster bygget inden for ringborgen omtrent ved dens midtpunkt (i haven til Allegade 67). Ringborgens forvandling til Nonneborg må tolkes sådan, at kongen ikke længere havde behov for den til overvågning af søkrigsopbuddet. Det hang atter sammen med, at han ikke længere selv varetog denne opgave i Odense. Den var gået over til hans embedsmand, biskoppen. Brikkerne falder naturligt på plads: mens kongen disponerede over en mark uden for klosterområdet i vest, fik biskoppen sin gård nærmere

Broche af støbt bronze fra omkring 1100, fundet i Møntestræde. Motivet, en kamp mellem en drage og en slange, symboliserer rimeligvis kampen mellem den nye og den gamle tro. Foroven ses motivet i stiliseret tegning. (V. Sylvest Frederiksen fot., David Bruuse tegn., Møntergården).

skibsdraget. Det svarer nøje til arbejdsfordelingen mellem de to i det 12. århundredes urolige Danmark.

Fra Sjælland kender vi i 1140'erne det tidligste eksempel på, at ledingsforpligtelsen kunne afløses af andre ydelser. I stedet for leding skulle Næstved klostres fæstere transportere kongen og hans mænd til Lolland eller Falster en gang om året. Ribe kirkes fæstere blev fritaget for byskatten og den såkaldte kværsæde, afgiften for at »blive siddende«, under Svend Grathe (1146-1157), og tilsvarende rettighed fik benediktinerne i Veng i Midtjylland. Når denne udvikling var begyndt, spørger man sig selv, hvorfor den ikke indtrådte i Odense før en menneskealder senere, nemlig i 1180. Svaret skal nok søges i, at biskop Rikulf ikke var munk, men en mægtig stormand og kongelig embedsmand, der for kongens regning opretholdt ledingen efter gammel skik og forhindrede, at den overgik til Knudsmunkenes forvaltning. Ikke før langt hen i Valdemar I.s tid skete der en væsentlig forandring heri. At biskoppen kunne bruge ringborgen til at stifte et nonnekloster, er således ikke kun et bevis på hans religiøse sind, men også på hans sans for de sømilitære og politiske opgaver, som han var sat til at forvalte. Det gamle anlæg, der ikke længere tjente noget militært formål, kunne gives til de religiøse kvinder, der skulle bede for biskoppen og folket for Guds åsyn.

Købmænd, handel, kongens mænd

Det var af væsentlig betydning for købmændene at sikre sig støtte fra magthaverne, så handelen kunne foregå uforstyrret til trods for krigen. Brud mod torvefreden, der var en forudsætning for handel, blev straffet. Til at varetage torvefreden indsatte kongen embedsmænd, og det var nærliggende, at han brugte klostrenes og bispernes veluddannede personale også til sådanne opgaver. I 1140'erne fik Næstved kloster således overdraget torvet i Næstved, »forum«, og fik ret til torveafgifter, bøder for brud på torvefreden samt »de blandt danskerne sædvanlige afgifter«. Fra Knudsklosteret i Odense kendes ikke en tilsvarende fuldmagt hverken så tidligt eller senere. Det er værd at søge en forklaring herpå.

Købmændene dannede et internationalt fællesskab, hvor man kendte hinanden fra by til by og lærte af hinandens måde at organisere sig på – særligt i gilderne – og at regulere forholdet til magthaverne. Med sikkerhed kendte købmændene de almindelige former for aftaler med byherren med udgangspunkt i de særlige love, der blev

givet for de områder, hvor handelen foregik, den såkaldte birkeret. Disse områder blev undtaget fra herredets domsret. For byboerne spillede bytinget den rolle, som herredstinget gjorde for bønderne udenom. Byherren – kongen eller den, kongen havde indsat i sit sted, i Næstved således klosterets abbed – indsatte en ombudsmand eller foged som sin repræsentant over for byboerne.

Torvet i Odense var rimeligvis Fisketorvet og en del af selve hovedgaden. Her foregik handelen, og her var også mødested for bytinget. I Fisketorvets omgivelser holdt håndværkerne til, f.eks. skomagere, smede, kammagere, buntmagere. Men torvet lå i en vis afstand fra Knudsklosteret, og endnu længere væk fra torvet lå kongsgården. Bispegården derimod lå som nabo. Placeringen af de bygninger, der rummede officielle funktioner, gør det sandsynligt, at kongen havde givet biskoppen fuldmagt til i sit sted at holde tilsyn med torvefreden. Bispegårdens formodede beliggenhed i den karré, hvor den senere lå, den nuværende katolske kirkes og Frøkenklostrets plads, er et nøglepunkt i dette billede. Biskoppen var nabo til torvehandelen og kunne deltage direkte i planlægning deraf og i overvågning af torvefreden – hvad der på ingen måde kunne siges om Knudsmunkene. De var engelsk orienterede, de var optaget af nye klostergrundlæggelser, og deres prior var endnu ikke den mægtige mand på det lokale plan, som han senere blev. Biskoppen trak i trådene i Odense, og det er ikke umuligt, at hans foged i kongens navn var kontaktmanden til det daglige liv i købstaden. En mægtig biskop ville i den situation helt sikkert søge at forhindre, at fuldmagten overgik til klosteret. Da der ikke er noget, der tyder på, at kong Niels har givet Knudsmunkene ret til tilsyn med torvehandelen, og da deres velgører Erik Lam heller ikke gjorde det, må man drage den slutning, at Knudsmunkene ikke var kommet i besiddelse af tilsynsretten, hverken før eller under borgerkrigene.

Dermed rettes blikket mod biskop Rikulf. Den af Erik Emune indsatte biskop, der overlevede Erik Lam, opfyldte uden tvivl rollen som krigerbiskop under Svend Grathes regering. Under de blodige krige synes venderne at have truet og hærget Fyn i ukendt omfang. Til tider samlede kong Svend fynboerne til modstand, og ifølge Saxos dramatiske beretning skal han i 1154 have kaldt sine mænd til kongsgården i Odense og ladet dem sværge troskab på Sct. Albans og Sct. Knuds hellige relikvier. Andre gange prøvede han på at bruge venderfyrsten Niklots hjælp mod sine egne fætre. Konsekvenserne heraf for Odense kendes ikke – fremgangsrige venderangreb mod byen er

Dette lille kar fra 1100-årene er fundet i Læseforeningens have (nu Eventyrhaven). Højde 6,6 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

ikke omtalt i kilderne, men nogle af de brandlag, som man har fundet, kunne henføres til ødelæggelser fra denne tid. Der er al grund til at formode, at biskop Rikulf i de urolige borgerkrigsår holdt hånden over både søkrigsopbuddet og handelen i Odense, at han tog ansvaret for, at købmændene kunne færdes til og fra byen med de nødvendige varer, og at de håndværksprodukter, som der var behov for, blev fremstillet i fornødent omfang. I det mindste i Rikulfs tid kan vi regne med Odense som en by, der i vidt omfang lededes af dens biskop, både i verdslige og gejstlige anliggender.

Biskop Rikulf overgav i hvert fald – øjensynlig allerede før Valdemars sejr på Grathe Hede i 1157 – et magtfuldt bispeembede til sin efterfølger, kanniken Simon fra Lund. Biskoppens stilling hvilede på jordbesiddelser, på hans rolle i ledingen og på nærheden til og måske tilsynsretten over handel og håndværk i Odense. Da bispeembedet stod i centrum for konflikterne i Valdemar den Stores første år, som vil blive omtalt nedenfor, er det et tegn på, at det var her, ressourcerne var samlede, ikke i Knudsklosteret. I 1157 blev kong Valdemar højtideligt modtaget i Odense. Saxo fortæller, at byen åbnede sine porte for ham ved, at Svend Grathe i spidsen før en procession af gejstlige bærende de hellige relikvier – det må være Sct. Albans, Sct. Osvalds og Sct. Knuds pragtfuldt udsmykkede relikvieskrin – modtog ham ved byporten og ledsagede ham til kirken, hvor Guds velsignelse må være blevet lyst over ham. Denne ceremoni, der er velkendt i det daværende Europa, går under betegnelsen kongens »adventus«.

Men Odenses historie efter Valdemar den Stores endelige sejr blev historien om, hvordan lykken svingede, og bispeembedet som følge af efterfølgerens person blev svækket, hvilket på langt sigt var til fordel for Knudsklosteret.

20 · Kirkeliv og by under Valdemar den Store. 1157-1182

To bisper i Odense

Efter Valdemar den Stores sejr over Svend Grathe i 1157 indtraf der i Danmark i lang tid ingen opstand, som kongen ikke formåede at underkue. Enhedsriget så i mange henseender anderledes ud end Svendssønnernes Danmark, i hvilket Odense var blevet en bispeby med engelsk munkedomkapitel. Kontinental kulturpåvirkning og tysk politik dominerede Danmark i næsten hele den tyske kejser Frederik Barbarossas regeringstid (1152-1190). Den europæiske konflikt om, hvorvidt kejseren eller paven var den kristne verdens højeste lederskikkelse, var endnu ikke løst. Gentagne gange havde der været splittelse, og man havde haft to paver, af hvilke den ene gjorde krav på en absolut lederrolle i alle anliggender, mens den anden efter gammelt forbillede anerkendte kejserens overhøjhed i verdslige spørgsmål. Valdemar den Store havde lige nået at befæste sin stilling i Danmark, da Europa på ny blev kastet ud i en sådan pavekonflikt. Han kunne ikke holde sig udenfor, men måtte tage stilling. Nærmest udsat var biskopperne i hans rige. Konflikten greb direkte ind i Odense bys udvikling, som den også gjorde det i Lund og Slesvig, mens biskopperne i Ribe, Århus, Viborg, Børglum og Roskilde gik ram forbi ved at vise kongen uforbeholden loyalitet.

Konflikten gik under betegnelsen skisma, der betyder splittelse i troen. Den begyndte omkring to kardinaler, der begge var blevet valgt til pave af hver sin gruppe tilhængere i Rom i september 1159. I begyndelsen var det kun et spørgsmål om valgmetoden. Men den pave, som den franske konge støttede, Alexander III (1159-1181), sejrede i det lange løb og blev derfor anset for at være den »rette«, mens taberen, Viktor IV (1159-1164), kun fik støtte fra den tyske kejser og et fåtal af konger, blandt andre Valdemar, som i sine første år ved magten ikke kunne tage risikoen for en konflikt med den sydlige nabo. Men han benyttede skismaet som påskud for at angribe

ærkebiskop Eskils stilling i Skåne og på Sjælland. Politisk måtte han bekæmpe enhver form for separatisme i Danmark – borgerkrigene huskedes kun alt for godt. I 1161 brændte kongen Eskils sjællandske borg ned, hvorefter Eskil rejste udenlands og blev væk indtil 1167.

På Fyn havde man efter Rikulfs død fået ny biskop, nemlig Simon, der var kannik og domprovst i Lund og sandsynligvis skåning. Hvordan Simon var blevet biskop, vides ikke, men han havde vistnok ikke kong Valdemar at takke for sin forfremmelse, snarere ærkebiskoppen – eller måske Svend Grathe. Hans adfærd de nærmeste år tyder på dette, fordi han var den eneste af de danske bisper, der svarede på kong Valdemars hårde behandling af Eskil ved simpelt hen at gå i strejke og nægte at fungere som biskop i sit stift. Så skete der i Odense det samme, som hyppigt indtraf i det kontinentale Europas mange kirkekampe: skismaet blev ført ned på det lokale plan. Kongen kunne ikke godkende, at biskoppen nægtede at gøre tjeneste. Han kunne dog falde tilbage på provsten, Livo, sin tro tjener, som mødte frem ved kongens besøg i Odense i 1162. Da kongen i august samme år var nødt til at give møde ved Øvre Rhinen for den tyske kejser og pave Viktor for der at sværge lenseden som kejserens vasal, bragte han også Livo med sig og lod ham bispevie af pave Viktor.

Der blev en kaotisk situation i et stift, hvis biskoppen vægrede sig ved at gøre tjeneste. Præstevielser kunne ikke finde sted, lige så lidt som genindvielse af kirker, der var blevet vanhelliget ved blodsudgydelse eller bygget om, og uden genindvielse kunne de ikke bruges. De unge kunne ikke blive konfirmeret, da konfirmationen var forbeholdt biskoppen. Men nu kom provst Livo tilbage fra udlandet som biskop! Så havde Odense to biskopper, og odenseanerne ville vel have været engle, hvis de ikke nu havde delt sig i to partier, Simons og Livos. Det var nok gået an, hvis blot Simon var gået i landflygtighed sammen med ærkebispem. Men noget tyder på, at han stadig opholdt sig i Danmark. Beretningen om helbredelsen af en syg i Odense taler endog om Simon som »tumultuator«, en urostifter. Han kunne således godt have haft aktive tilhængere i Odense og ude omkring i Fyns stift.

Imens måtte Livo søge at gøre fyldest som biskop. For at det skulle kunne lykkes for ham, måtte andre ikke lægge hindringer i vejen – hvad f.eks. Knudsmunkene let kunne gøre ved at lukke domkirken for ham. Det ville de kirkeretsligt have været nødt til, hvis de anerkendte Alexander III som den rette pave. Sådanne konflikter, og det der var endnu værre med optøjer og blodsudgydelser, var der mange af ude i

Europa i disse århundreder. I Odense har Knudsmunkene dog rimeligvis fulgt et godt engelsk forbillede ved at anerkende eller tolerere den kongelige biskop Livo og derved vise loyalitet over for kongens politik som værende betinget af en tvangssituation.

Det var ikke nogen behagelig sag for nogen af parterne i Odense at gå på akkord med samvittigheden og lade det stå hen i det uvisse, hvem af de stridende parter der nu havde ret. I nogen tid havde Odenses munke, nonner, gejstlige og borgere og hele Fyns stift måttet leve med konflikten og acceptere Livo som deres biskop. Det blev dog hurtigt muligt for Valdemar at genoptage kontakten med pave Alexander – særlig efter at Viktor var død i 1164 – og at udsonde sig med Eskil og biskop Simon. Så var der ikke mere plads til Livo. Han måtte forlade Danmark og gik på »pension« i Køln, hvor han døde den 24. april en gang efter 1168. Det er en mærkelig skæbne for en mangeårig tro kongetjener fra Fyn først at stige til tops i det kirkelige hierarki ved en meget speciel politisk konjunktur for så at blive sat fra bestillingen og i en følgende politisk bølgedal være nødt til at forlade landet og dø i landflygtighed.

»Da Livo var indhentet af døden, påtager Simon sig værket og gøres efter en tid til biskop.« Sådan står der i de gamle vers om Odensebiskopperne. Men bag denne tolkning, der måske er lavet af en tilhænger af Livo, ligger der enten uvidenhed eller historieforfalskning. Tilsyneladende skulle Simon ikke have været biskop, så længe Livo var i live. Diplomerne taler dog imod denne rækkefølge. Simon fungerede uden tvivl i embedet som biskop i Fyns stift allerede fra ca. 1157 og igen fra midt i 1160'erne. Men han åndede nok lettet op, da han fik nyheden om, at Livo var død i Køln; for nu var han i hvert fald den eneste biskop over Fyns stift, og også hans modstandere måtte anerkende ham som sådan.

De nye munke og den første mølle

Sideløbende med skismaet berørte en anden udvikling Knudsklosteret og forandrede dets plads i samfundet: cisterciensermunkenes fremtrængen. Aldrig havde man mødt munke, der var så sikre på alene at repræsentere »den rette tro« som disse Bernhard af Clairvaux' brødre. De var ganske vist benediktinere, men deres tolkning af Benedikts regel var særpræget. Den indebar et brud med de hidtil kendte former for munkevæsen med deres internationale organisation, deres årlige generalkapitler i Cîteaux, deres kollektive tilværel-

Denne spillebrik er fremstillet af tak, fra 1100-årene og fundet i Overgade 1. Diameter 3,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

sesform og vægt på legemligt arbejde, på nyrødning af skove og sumpe og på tekniske forbedringer. Særligt systematisk benyttede de vandløbene til vandmøller, et stort teknisk fremskridt. Cistercienserne er den første egentlige »klosterorden« i historien. Der blev oprettet i hundredvis af cistercienserklostre i årene 1135-1150, Bernhards mest vitale tid. De fleste danske klostre kom dog først til efter Bernhards død 1153 og i et noget roligere tempo.

I kriseårene efter cisterciensernes fremgang måtte Knudsmunkene bruge nogen tid til at genfinde deres egen identitet. De havde altid fulgt Benedikts regel og så sig nu hængt ud som forrædere mod klosterlivets traditioner. Det har nok beskæftiget dem i 1160serne og dannet baggrunden for kongens endelige regulering af deres livsform i 1170erne. Biskop Simons person og tilbagevenden til Odense var et nøgleproblem i sagen. Kongen havde erobret Rügen og overtalt pave Alexander til at helgenkåre sin fader Knud Lavard, der nu blev altersat i Ringsted af den hjemvendte ærkebiskop Eskil, samtidig med at kongen lod sin søn Knud krone til sin efterfølger. I den forbindelse skænkede biskop Simon kirken i Væ i det nordøstlige Skåne til oprettelse af et kannikekloster af den særlige type, der først var blevet indført i domkapitlet i Børglum. Gaven viser, at han indtil da havde haft ejendom i Skåne, og det giver en rimelig forklaring på, at han havde kunnet føre den kirkelige kamp, således som det skete, ved at forlade Fyns stift og trække sig tilbage til Skåne, ærkebiskoppens domæne. Det skulle der nu blive en ende på. Fra 1170 har Simon måttet hellige sig sin opgave på Fyn.

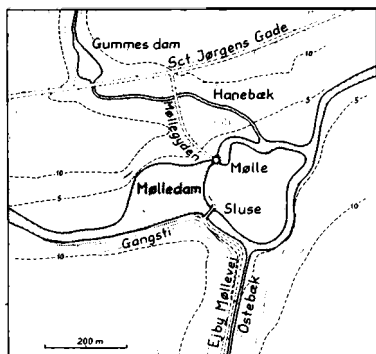
Men hans og bispeembedets stilling på Fyn forandredes gradvis ved flere hændelser de følgende år. Det begyndte med, at cisterciensermunke fra Skåne ankom til »Guds Holme Kloster«, »Insula Dei«, det nuværende Brahetrolleborg, i 1172. Deres mere aflukkede og aktive levemåde, deres rydning af skovområder og brug af vandkraften til mølledrift må have bidraget til en forandret holdning på Fyn over for munke i det hele taget. Knudsmunkene i Odense svarede ikke til de nye idealer. Som det rammende er blevet udtrykt: »Mens man i det tidlige klostervæsen lægger hovedvægten på det, som munken er, og ikke så meget beskæftiger sig med, hvad munken gør i sit forhold til omgivelserne, bringer Bernhards nytte-funktion-lære munkens handlinger udadtil op på et meget mere betydningsfuldt plan.« Samtidig gav ærkebispens død i 1171 Knudsmunkene udvidet garanti på deres rettigheder. Han slog fast, at ingen måtte fjerne munkene fra Odense eller formene dem adgang til den ejendom og det afkast, som

de havde fået »ved kongernes gaver, biskoppernes overladelse og de troendes gavmildhed«. Biskoppen skulle heller ikke beslaglægge nogen del af munkenes ejendom til fordel for sig selv eller bispeembedet. Munkene skulle have det første og afgørende ord ved bispevalg og alene hele afgørelsen ved priorvalg. Alle skulle love lydighed under prioren, og prioren skulle love biskoppen lydighed, men kun med henblik på sjælesorgen. Biskoppen skulle ikke kunne engagere en munk til tjeneste i stiftet eller give ham indtægter for sådanne tjenester uden alle munkenes samtykke. Munkene skulle kunne aflægge sygebesøg hos de lægfolk, der ønskede at lade sig begrave på klosterets jord og derfor skænkede klosteret gaver, dog uden at disse skulle være befriet for de regulære afgifter til sognepræsterne. Klosteret skulle også uforstyrret kunne inddrive og beholde de gaver og afgifter, der ifølge hævnd blev indbetalt til martyren Sct. Knud fra »Jylland, Sjælland, Lolland og øvrige øer«.

Knudsmunkenes gevinst i dette dokument var samtidig et tab for bispeembedet, hvis beføjelser over for Knudsmunkene og byen mindskedes. Tendensen var således den, at Simon skulle straffes for sit oprørske sind, og Knudsmunkene skulle have oprejsning for de angreb, som man rettede mod dem. Indirekte kan man læse ud af dokumentet, at vistnok både Rikulf og Simon havde brugt munkenes tjenester i mange forbindelser uden at respektere klosterfreden, og måske havde de endog brugt dele af de indsamlede midler fra øerne til andet end domkirkens behov. Det er første gang, vi hører om den årlige pengeindsamling. Den må dog have fundet sted i mange år allerede, idet den betegnes som hævndunden.

Endvidere lod kongen den gamle klosterkontakt til England forny. Han sendte en abbed rundt blandt engelske klostre for at finde munke, der ville komme til Danmark og bidrage til Knudsklosterets fornyelse, og indsatte selv en englænder, Vilhelm, som prior, efter at denne var blevet udnævnt dertil i Evesham. Også dette må have haft det formål at reducere biskoppens indflydelse i klosteret. Men det strider mod ærkebiskoppens forskrifter fra 1139 og 1171, som bestemte, at prioren skulle vælges af Knudsmunkene alene uden særlig godkendelse fra det engelske moderkloster.

Kongen var atter på Fyn i 1175 og holdt råd i kongsgården i Søllested med de to biskopper Simon og Frederik af Slesvig samt Holme klostres abbed Thomas. Kongen må have set den fornyede engelske kontakt med tilfredshed, for nu skænkede han Knudsmunkene blandt andet en landsby med navnet Hedeby, Hedum eller

Ejby mølle. Nonnerne fra klosteret på Nonnebakken måtte benytte den nuværende Georgsgade (tidligere Ejby Stræde) og den endnu eksisterende gangsti langs åen for at komme til Ejby mølle. Fra Hunderup gik vejen langs Ostebakken (Ejby Møllevej), mens andre kunne benytte den nuværende Sct. Jørgens Gade og Møllegden. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

Heden. Da man kender flere navne i Odense, hvori indgår leddet Hed-, nemlig Hedebacken, Hedehuset og Sct. Hans klostres Hedeport – der er også gadenavnet Heden, der tidligere var en betegnelse for Sdr. Boulevard –, er der al grund til at formode, at Heden var en landsby umiddelbart vest for Odense, og at Knudsklosteret med denne gave således modtog den mark, der lå lige vest for kongsgårdsarealet – en gave af væsentlig betydning for at klosteret kunne holde sine jordbesiddelser samlet. Udgangspunktet for videre jorderhvervelser vestpå var dermed givet.

Derudover hører vi for første gang om en mølle i Odense. Kongen bestemte, at borgerne i Odense ikke måtte male på nogen anden mølle end munkenes mølle. Skyldes bygningen af denne vandmølle påvirkning fra cisterciensernes abbed Thomas i Holme kloster? Anlægget kan for så vidt være foregået i de nærmeste år før 1175, møllen behøver ikke at være ældre. Men hvilken mølle er der tale om? Fra senere dokumenter ved vi, at der i alt blev bygget to vandmøller tilhørende Knudsmunkene ved Odense å. Den ene fandtes i umiddelbar nærhed af selve klosteret, Munke mølle, den anden neden for byen, Ejby mølle, lidt vest for landsbyen Ejby.

Ove Jørgensen skriver:

»Man kan undre sig over, at der ved Odense å er bygget to møller med så kort afstand. Det hænger nok sammen med, at det ikke var så lige til at bygge en vandmølle ved så stort et vandløb. Ved Ejby var de naturgivne forhold dog betydeligt gunstigere end oppe ved byen. Her kunne Hanebækkens udløb i åen relativt let udnyttes til placering af møllen, når åens sydlige arm dæmmedes op med en sluse. Her kunne en mølle også bygges, uden at det vanskeliggjorde eller umuliggjorde anvendelsen af lavningen Pjentedamsgade/Nørregade som skibsdrag. En mølle ud for klosteret krævede derimod meget omfattende, arbejdskrævende jordarbejder i form af dæmninger og kanaler. Det forekommer derfor sandsynligt, at Ejby mølle er den først byggede.«

Hvis de rent tekniske argumenter taler for Ejby mølle som den først byggede, er placeringen dog også et tegn på, at man stadig regnede med flådning af skibe på åen ned til skibsdraget, og at biskoppens tilsynsopgave i den forbindelse således stadig var aktuel eller kunne blive det. Men hvis den tekniske udvikling førtes videre, ville biskoppens rolle i forbindelse med søkrigsopbuddet og dermed også en del af den rolle, han havde for Odense by, inden for overskuelig fremtid være udspillet.

Munkene åbner sig mod byen

Nye impulser og et nyt tilskud af engelske munke efter kongens plan har således præget Knudsklosteret i 1170'erne. Hermed var dog Eskils love sat til side. Den gamle ærkebisp måtte i 1177 fratræde sit embede. Han trak sig tilbage til Clairvaux, hvor han døde i 1181. For Valdemar var den nye ærkebisp Absalon en bedre samarbejdspartner. Konge og ærkebisp kunne nu gennemføre Knudsklosterets fornyelse også på det retslige plan gennem bindende dokumenter på højeste niveau. Man sikrede sig pavens godkendelse af, at Evesham altid skulle være moderkloster for Knudsklosteret. Valdemars brev blev sat op i kongsgården Hjulby på Østfyn i februar 1180, ærkebispens i Lund i maj samme år, og en delegation afgik til Italien, hvor pave Alexander III udstedte det afsluttende dokument i oktober. Efter at have bestået i 80 år kom klosteret dermed lykkeligt igennem den første gennemgribende revision af de love, der regulerede dets forhold til omverdenen. Knud VI fornyede senere Valdemarsprivilegiet.

Formuleringerne i pavens to breve svarede nok delvis til forventningerne. Det var en meget svag vending, der blev brugt for at markere, at Evesham skulle være moderkloster for Knudsklosteret – intet konkret i retning af, at prioreren skulle godkendes i England eller lignende. I brevet til Odense blev det i stedet indskærpet, at ingen skulle blande sig i valget af prior, og at biskoppen alene skulle godkende ham, dog kun fordi sjælesorgsopgaven tilkom biskoppen, ikke i andre henseender. Knudsklosteret var på den ene side blevet selvstændigt, men på den anden side var der ikke hjemmel til at udbygge de gamle engelske kontakter mere intensivt. Klosteret kom til at stå alene i dets fynske omgivelser.

Men på et punkt blev garantierne i stedet mere sikre. På grundlag af en attest fra ærkebiskop Eskil, sagde paven, skulle den pengeindsamling, der havde vundet hævd i »Jylland, Sjælland, Lolland, Falster og øerne«, stå ved magt. Falster havde ikke været udtrykkelig nævnt tidligere. Efter sædvanen brugtes pengene til klosterbyggeriet, sagde paven – en værdifuld oplysning, der erindrer om, at en domkirke og et kloster plejer at være byggeplads i flere menneskealdre, før de er »færdige«. Odensebispens fik endvidere mere vanskeligt ved at kræve tjenesteydelser af munkene. Nu måtte han slet ikke ansætte munkene i stiftets tjeneste eller betale nogen løn til dem og heller ikke bruge deres bøger eller gudstjenestegenstande. Hvis han ikke blev tilkaldt af dem, måtte han heller ikke deltage i deres ugentlige møde,

Romansk kalkmaleri fra triumfmuren i Fraugde kirke. To ærværdige mænd ses tydeligt, den ene med et trestrengt, pæreformet musikinstrument i hånden. (Mogens Larsen fot., Nationalmuseet).

Kalkmaleriet her er også fra Fraugde kirke og viser en Herrens stridsmand, som bekæmper ondskaben. Han jager et spyd i den sammenkrøbne person forneden. (Mogens Larsen fot., Nationalmuseet).

det såkaldte kapitel, hvor deres adfærd blev bedømt og overtrædelser straffet. Han måtte ikke drage dem til ansvar for noget som helst undtagen lige i kapitlet, hvor han ikke personlig måtte være til stede, og hvor de kun kunne blive pålagt bod og straf efter deres egne regler og statutter, ikke efter biskoppens skøn. En munk, som efter denne procedure mente sig uretfærdigt behandlet af biskoppen, skulle endog have ret til at klage. Tendensen er klar: biskoppens fuldmagter blev begrænset.

I stedet fik munkene en mere omfattende ret til at udøve sjælesorg blandt folket. De måtte døbe, prædike, besøge og salve de syge, begrave de døde – ikke, som tidligere, kun klosterets særlige velgørere, men i det omfang det var påkrævet – samt udelukke storforbrydere fra nadveren. Knudsmunkene kan altså siges at have fået væsentligt forbedrede ansættelsesforhold: mindre administration og færre opgaver i biskoppens tjeneste, større pastoralt virke ude blandt menneskene. Munkene blev virkelige præster med en reel chance for at blive folkelige, hvis de stræbte i den retning.

Munkene kunne nu tage skridtet ud i byen og engagere sig på en anden måde i dens hverdag. Biskoppen så i stedet sine muligheder for at tage munkene i sin tjeneste væsentligt begrænset. Begge forhold havde følger for Odense by og den befolkning, der sandsynligvis i lang tid havde været vant til, at munkene ikke markerede sig i dens dagligdag.

Biskoppen og Vor Frue kirke

Ændringerne var baggrunden for en begivenhed, som forskerne hidtil har haft svært ved at forklare fyldestgørende: oprettelsen af Vor Frue kirke.

Odense å var senest 1175 dæmmet op ved en sluse i forbindelse med Ejby mølle. Tanken at bruge vandet i møller i stedet for som flådningsrende for skibe var kommet til Fyn senest med cistercienserne i Holme kloster. Ledingen havde fungeret efter det gamle mønster endnu i 1150erne, men fredsperioden efter kong Valdemars sejr gjorde de forskellige former for afløsning af ledingsforpligtelsen mere almindelige. Det gamle skibsdrag i lavningen Pjentedamsgade/Nørregade ville måske ikke mere blive taget i brug. De to højder ved den sydlige ende af lavningen stod ubrugte. Det er rimeligt at antage, at overvejelser om disse forhold gav stødet til den idé, der nu blev til virkelighed: at bygge en kirke på hver af de to højder ved lavningen,

Vor Frue på den vestlige og et kapel for de spedalske på den østlige.

Der findes et gammelt kildested om, at Vor Frue kirke blev grundlagt år 1183. Det er ikke noget dårligt forslag. Pavebrevet af år 1180 havde begunstiget Knudsmunkene i så høj grad og indrømmet dem en så stor uafhængighed, at biskoppen må være kommet i bekneb for medhjælpere. Han stod over for den opgave at skulle samle og udbygge sin stab, sit kancelli og den kirkelige domstol, og han vidste ikke i hvilket omfang, han kunne regne med Knudsmunkene mere. Det ville være rimeligt, om han netop i denne situation besluttede sig til den store investering at bygge en ny kirke, der kunne udfylde nogle af de opgaver, Knudsmunkene måske ikke længere ville kunne varetage i bispens tjeneste. Og Odenseprovsten ville dermed kunne få sin egen kirke – han synes at have haft Albani kirke indtil nu, men den var mere og mere blevet borgernes kirke.

Dertil kom, at Valdemar og Absalon i 1180 var enige om at eftergive Knudsmunkenes fæstere deres ledingstjeneste og lade klosteret oppebære al kongelig ret. Dette ses ikke at være en fornyelse af tidligere kongers begunstigelser og var derfor øjensynlig en nyhed. Men så må Knudsklosterets fæstere indtil dette tidspunkt i princippet have været underkastet ledingsforpligtelsen og dermed være indgået i de grupper af bønder, som biskoppen formodentlig havde tilsyn med. Privilegiet indebærer således en væsentlig reduktion af biskoppens pligter i henhold til søkrigsopbuddet og oprævningen af ledingsafløsning. Til gengæld for de store privilegier forbeholdt kongen sig, at klosteret holdt 10 hestespand rede, når han opholdt sig på sin gård i Odense, »propria curia Otheniensis«.

Der var endnu et afgørende punkt i pavens brev af år 1180: selve bispevalget. Det var aldrig blevet klart udtalt før, men det stod nu sort på hvidt, at domkapitlet alene – dvs. kun Knudsmunkene – skulle vælge biskop, og at de skulle tage enten en af deres egne eller en munk fra et andet benediktinerkloster eller et medlem af en anden klosterorden til biskop. Dette punkt i pavens brev må have svaret til et ønske hos Valdemar og Absalon om, at en biskop i Odense fremtidig ikke mere skulle være en søkrigsanfører, men en klosterbundet gejstlig, fortrinsvis en benediktiner. Tendensen er også her tydelig: Knudsklosteret skulle være tyngdepunktet inden for det kirkelige liv i Odense, biskoppen derimod burde være en from mand, af hvem man ikke behøvede at frygte sådanne politiske intriger, som biskop Simon fik ry for.

Flere ting bevirkede således, at biskoppen netop i denne situation

Romansk kalkmaleri fra korbuen i Fraugde kirke. Abraham (med glorie og med hævet sværd) er rede til at ofre sin søn Isak. (Mogens Larsen fot., Nationalmuseet).

Blandt de romanske kalkmalerier i Fraugde kirke er dette af en musikanter med et trestrengt instrument. (Mogens Larsen fot., Nationalmuseet).

efter år 1180 må have været stærkt motiveret til som erstatning for de tabte positioner at bygge sig en ny kirke i Odense, en kirke, der kunne blive et grundlag for hans embede i fremtiden. På denne måde kan man mest rimeligt forklare hensigten med at bygge Vor Frue kirke. Udover dette fik Vor Frue kirke betydning for befolkningen ved, at der gennemførtes en ny sogneinddeling, da en del af den bebyggelse, der tidligere hørte ind under Albani sogn, nu må være blevet udskilt (se nedenfor).

Biskoppen på kalkmalerier og nonnerne i borgen

Biskop Simon var på en måde den sidste mægtige biskop i gammel stil i Odense. Han døde den 13. maj, tidligst 1183 og senest 1188. Måske har vi en erindring om den farverige skåning Simon i Sanderum kirkes romanske kirkemalerier, der dateres til første fjerdedel af det 13. århundrede, men som også godt kunne stamme fra biskop Simons sidste tid. Under en stor såkaldt »Majestas Domini« – et maleri af »Herrens majestæt«, Kristus siddende som dommer over verden – ser man rækken af de 12 apostle og længst til venstre et lille billede af en biskop stående med mitra – bispehuen – og stav. Både Sanderum, Fraugde og Sdr. Næså kirker blev i denne periode smykket med vægmalerier i romansk stil, hvad der tydeligt markerer de tre kirkers særlige position i Odenses omgivelser. Malerierne i Fraugde er af endog meget høj kvalitet og står i så nært et forhold til kontinentale forbilleder, at man har tilskrevet biskop Simon fortjenesten af med sine internationale kontakter at have bragt kunstneren hertil fra udlandet. Vi skal naturligvis ikke forestille os, at man indkaldte en udenlandsk kunstner kun for at smykke nogle landsbykirker. Det er uden tvivl sket med henblik på domkirken. Hvis vi vil gøre os en forestilling om, hvad der var malet inde i den romanske Sct. Knuds domkirke i det 12. århundrede, må vi altså tage til Sanderum, Fraugde og Sdr. Næså og studere kunstnerens arbejde i de rester, der findes der.

Biskop Simon gav også Hjallese nybyggede stenkirke og den tilhørende tiende til nonnerne i borgen mod, at de skulle skaffe en præst til sjælesorgen i Hjallese. Hvis sogneboerne ikke ville betale deres tiende til nonnerne, skulle deres kirke lukkes, sådan at de blev nødt til at bruge »de kirker, de havde sør«. Af dette indblik i forholdene på sogneniveau fremgår, at det, der ved stenkirkebyggeriet blev til Hjallese sogn, indtil da havde bestået af og måske endnu bestod af

flere landsbyer med hver sin lille trækirke; det kan formodes, at Hunderup var én af disse. Senere tilhørte Hunderup Sct. Knuds kloster og landsogn, men det skyldes et mageskifte med nonnerne, efter at de var flyttet ud til Dalum. Landsbyens område, der i dag svarer til Hunderupkvarteret, gik derefter altid ind mod byen som en landlig enklave. Det er sandsynligt, at dette grænseforløb skyldes nonnernes besiddelse af jorden fra Hjallesø by ind til deres kloster i ringborgen og langs åen ned til Ejby. I kongebrevet 1180 nævnte kong Valdemar udtrykkelig også nonnerne sammen med munkene, et bevis på, at deres økonomiske stilling senest dette år var sikret, og at de nu stod noget friere i forhold til biskoppen, som vi antog for at være stifteren.

Landsbyen Heden hørte således til Sct. Knuds kloster, landsbyen Hunderup til nonnerne i borgen. Efter kong Valdemars død gav Knud VI i 1183 en fornyet sikring af Knudsklosterets besiddelser, og der møder vi endnu en af de forsvundne landsbyer: Astrup omkring Astrupvej/Astrup mose i Kochsgade-kvarteret. Ejendommen Isgårdsvej 2 hedder endnu Astrupsted. Dermed var der grundlag for, at Knudsklosteret udvidede dets jordbesiddelser også nordøst for Odense. Da biskop Simon forlod det jordiske, var hans embede på vej ind i roligere og mere beskedne former, sammenlignet med Rikulfs periode. Men de to klostres fremgang var begyndt.

Begravelser fra nonneklosterets gravplads på Nonnebakken, udgravet af Nationalmuseet 1968. (Nationalmuseet fot.).

21 · Valdemarstidens Odense. 1182-1241

Konger og privilegier

Tilsyneladende havde Valdemar den Store i sin 25-årige magtperiode grundlagt et stabilt samfundssystem. For Knudsklosteret og Odense var meget nyt kommet til. Valdemarstidens fortsættelse under Knud VI (1182-1202) og Valdemar II Sejr (1202-1241) betyder da også, at de muligheder, der var blevet åbnet for, nu efterhånden blev udnyttet. Kongers og ærkebispens privilegiebreve byder ikke altid på noget af interesse, da det blev kancelliets skik at forny disse regelmæssigt, og indholdet er temmelig ensartet. Knud VI gav sit kongebrev for Knudsklosteret, da han opholdt sig på kongsgården i Hjulby ved Nyborg i marts 1183. Ærkebiskop Anders Sunesen (1201-1224) lod stort set Absalons brev fra år 1180 gentage. I Valdemar II.s kancelli gjorde man sig dog den umage at forfatte et nyt og smukt brev i tidens smag:

»Efter meget omhyggeligt at have taget omstændighederne ved menneskets stilling i betragtning erkender vi, at alene det, som menneskene klogt og omsigtsfuldt skænker bort med henblik på den guddommelige gengældelse, bevares til nytte for dem og kommer igen med mangedoblet udbytte i de følgende sekler ... Vi ønsker altså, at alle skal vide, at vi omfatter de klostergivne, der gør tjeneste ved Sct. Knuds kirke i Odense, med ganske særlig kærlighed og velvilje og bestemmer ...«

I 1226 gav pave Honorius III Knudsmunkene et brev med garantier for ret og ejendom. Og endnu i faderens levetid gav tronfølgeren Erik IV Plovpenning og hans broder hertug Abel af Jylland klosteret hver sit privilegiebrev.

Valdemarstidens skattesystem var endnu præget af rejsekongedømmet. En hovedstad med faste indretninger for regeringsudøvelsen året rundt fandtes ikke. Kongerne havde ret til at blive beværtet med deres følge af folket og stormændene i hvert herred, de besøgte. Denne ret kunne forvandles til pengeafgifter, som kongen kunne for-

Penning fra Knud VI.s tid (1182-1202). Dette eksemplar stammer fra et møntfund fra Albani Torv i Odense. Mønten kan være slået i byen. Dobbelt størrelse. (Søren Frank fot., Møntergården, deponeret af Nationalmuseet).

ære væk f.eks. til et kloster, mod at en del af beværtningspligten i stedet påhvilede klosteret. Som kongen skrev i det anførte brev til Knudsmunkene: »Og fordi de er forpligtet til kærligt at hjælpe næsten alle, der rejser gennem riget ...« Dette blev indført i Odense af Valdemar den Store i 1180, og det var med til at præge klosterets samfundsrolle i de følgende 150 år. Knudsmunkene fik ret til at oppebære de afgifter, der svarede til kongens krav på gæsteri. Desuden fik de ret til våbenudstyr, til de såkaldte ægter (dvs. vogntransporter) og – som nævnt – til ledingen. Valdemar Sejr indrømmede dem retten til en noget mere omfattende skat, den såkaldte stud. Ud over disse skatter »har vi tilstået dem opkrævningen af både fyrre- og tremarksbøderne«, hed det ved samme lejlighed, to typer af bøder, der var fastsat i Jyske Lov.

Byerne blev ikke på tilsvarende måde belastet med beværtningspligter – det havde de endnu ikke ressourcer til. Handelen skulle beskyttes og stimuleres, byernes købmænd og ikke andre skulle varetage den. Det er baggrunden for, at Valdemar den Store år 1177 selv var trådt ind i organisationen af danske Knudsgilder, hvis medlemmer fortrinsvis var købmænd; Knudsgildet spillede en stor rolle i Odense. Byerne betalte en anden type af skat til kongen, den såkaldte midsommergæld. Ved Valdemar den Stores og de følgende kongers privilegier til Knudsklosteret blev det nu bestemt, at Odense købstad skulle udrede midsommergælden til Knudsmunkene i stedet for til kongen.

Købstaden var i lighed med andre danske byer blevet til en særlig retskreds under købstadsret eller birkeret og under en kongelig embedsmand, byfogeden. Borgmestre og rådmænd, valgt af bytinget eller udnævnt på anden måde, fik man i løbet af Valdemarstiden. Forbilledet var Lübeck, hvor de første rådmænd fandtes kort efter 1200, da byen indgik i Valdemar Sejrs Østersøveld. Da Knudsklosteret nu blev bygget ind i kongens skatte- og regeringssystem, og Odensebispens indflydelse var blevet noget reduceret, betød perioden en frigørelse for købstaden – købmænd og håndværkere fik bevægelsesfrihed ligesom selve handelen. Borgerne havde allerede overtaget Albani kirke, og nu opnåede de at få lagt en fysisk afstand ind mellem Knudsmunkene i den ene og provsten i Vor Frue i den anden ende af byen. Biskoppen var splittet: han havde behov for begge parter og også for borgerne. Alt dette begunstigede de sidstnævnte. I 1200-tallets første årtier befandt byvæsenet i hele Nordeuropa sig i en eksplosiv vækstperiode. Odense købstad var på ingen måde førende i denne

Penning fra Knud VI.s tid (1182-1202). Denne mønttype kendes kun fra to fynske fund. Mønten er fundet ved porten til Sortebrødre kloster i Overstræde; den er rimeligvis præget i Odense. Dobbelt størrelse. (Søren Frank fot., Møntergården, deponeret af Nationalmuseet).

udvikling, sandsynligvis fordi havnemulighederne i Odense var alt for beskedne, sammenlignet med f.eks. Lübeck, Rostock, Svendborg, Ålborg, København, Kalmar eller Stockholm. Men Odense købstad red uden tvivl med på bølgen og udvidede de handelsforbindelser, der allerede var oparbejdet.

I den ældste bevarede tekst til Odense købstads privilegier (1477) skrev Christian I, at borgerne skulle have alle de friheder, som de havde haft »i kong Valdemars og hans forfader kong Valdemars tid«. Disse ord kunne sigte til Valdemar Atterdag (1340-1375) og Valdemar III (1326-1330). Men det er, set ud fra situationen efter år 1200, mere rimeligt at formode, at Valdemar II Sejr (1202-1241) allerede i byvæsenets første store ekspansionsperiode gav Odense de første købstadsprivilegier. Da købstaden fulgte andre love end det omgivende land, var det væsentligt, at købstadens grænser blev nøje fastlagt. I 1477 skete det ved angivelse af nogle markskel, inden for hvilke »byens frihed« fandtes. Det betød, at den særstilling, købstaden som sådan havde fået ved kongens privilegier i henhold til skatter, personlig ejendom, politi- og kriminaltilfælde osv., gjaldt inden for, men ikke uden for markskelsgrænsen. Der er ingen tvivl om, at byen havde klare grænser og markskel allerede i Valdemarstiden – måske dog ikke de samme som i 1477.

Modsat forholdene i det moderne samfund betød dette dog ikke, at alt, hvad der rummedes inden for markskellene, også lå inden for »byens frihed«. Der var enklaver imellem, dvs. lommer af mindre arealer, der hørte ind under en anden lov eller andre privilegier. Sådanne lommer var fremfor alt de kirkelige institutioner: Knudsklosteret, bispegården, Sct. Mikael og Vor Frue kirker. Disse lå altså – retsligt set – ikke i købstaden, men udenfor. Kongens privilegier garanterede freden også der, men det var kirkens fred og frihed, ikke byens, og den var begrundet ikke alene i kongelige, men også i kirkelige og pavelige privilegier.

Nonnernes flytning til Dalum og Munke mølle

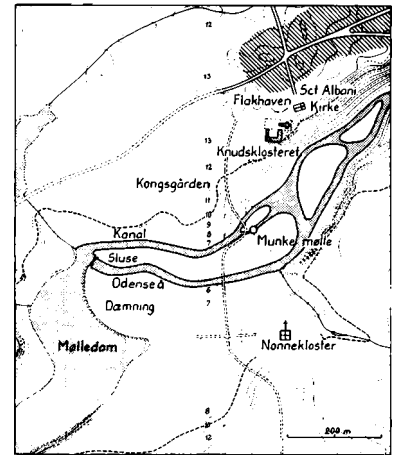
Efter biskop Simon fik Odense og Fyns stift en biskop ved navn Jens. Man ved næsten intet om ham. Ifølge Lunds domkirkes dødebog skulle han før bispevalget have været kannik i Lund. Knudsmunkene havde af paven fået ret til at vælge en af deres egne til biskop i Odense, men de har således ikke benyttet sig af denne ret. Biskop Jens var ikke med i Nyborg, da der på et tidspunkt opstod problemer

omkring nonnernes brug af den ny vandmølle. De skulle betale afgift til munkene som alle andre for at få lov til at male, fremgår det. Det ville kongen ikke have: nonnerne skulle kunne male gratis en gang ugentlig. De skulle også have korn og mel regelmæssigt fra munkene, mod at de overlod dem »deres landsby Issuse« og »det nærmeste vand, der strækker sig ind til byen«. Hvis vi stoler på en meget senere notits om, at Issuse »nu kaldes Hunderup«, skulle der være tale om et tidligere navn på jord eller gårde, der hørte til Hunderup landsby.

For rigtig at forstå disse oplysninger må vi erindre os, at dette fandt sted omtrent samtidig med nonnernes flytning til Dalum. Måske har derfor overladelsen af Issuse og »vandet ind til byen« noget med flytningen at gøre. Her kunne være tale om områder, der havde betydning for nonnerne, så længe de boede i borgen, men ikke mere, efter at de ville være flyttet de 5 km op ad åen til Dalum. En rimelig tolkning af Issuse er, at det har med is og hus at gøre – »Is-huset«, et sted, hvor man opbevarede is fra vinteren til kølebrug om sommeren. I så fald skulle stedet ligge ved en sø. Der er to søer at vælge imellem: den nuværende Munkedam, hvorfra Ostebækken kommer – Munkedam var landsbyen Hunderups østlige grænse –, og den såkaldte Albani sø nær åen i karreen Georgsgade-Palnatokesvej-Nyborgvej. Munkedam er da mest sandsynlig, Issuse kunne således være nogle gårde i den østlige del af Hunderup, og dem ville nonnerne næppe have brug for i Dalum, særligt ikke for at kunne få is til køleskabet.

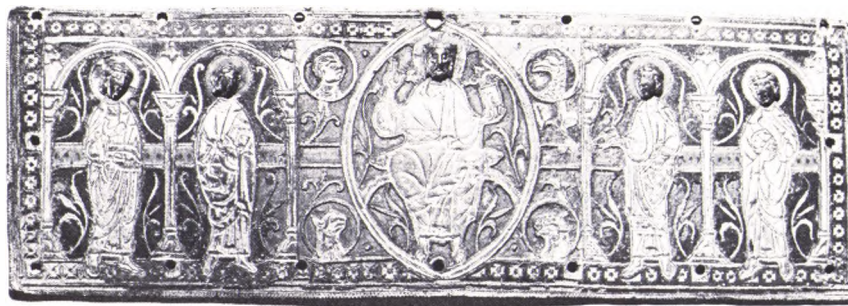
»Vandet ind til byen« har så ikke med Issuse at gøre, men er en del af åen. Munkene har således haft interesse for retten til åens vand og retten til at stemme vandet op. Men hvorfor? Som tidligere nævnt har Ejby mølle vistnok været munkenes første mølle. Men i Valdemar II.s brev hedder det til allersidst: »har vi tilstået dem ... at bagerne i samme by kun må male på deres møller«, og senere er der altid tale om to møller. Det er nærliggende at tænke sig, at bygningsarbejdene for Munke mølle var i gang i disse år. Men hvis disse store jordarbejder planlagdes sådan, at de berørte et areal, der tilhørte nonnerne i borgen, så måtte disse først afgive åbredden og overlade opstemningsretten til åens vand – ved en anden lejlighed spøgefuldt benævnt »stemmeretten« – samt helst selv flytte til et sted, hvor de ikke forstyrredes af det nye anlæg. Dette åbner det perspektiv, at nonnernes flytning til Dalum måske var direkte betinget af, at munkene havde behov for arealet til deres nye mølle, Munke mølle!

Det særlige ved anlægget neden for Knudsklosteret var, at der ikke fandtes naturlige forudsætninger for anlæg af en vandmølle som i

Munke mølle. Neden for Sct. Knuds kloster lå vandspejlet i Odense å ca. 5,0 m over havoverfladen. For at skaffe fald til en vandmølle måtte der bygges en dæmning, som i store træk fulgte den nuværende cykelsti i Allégades forlængelse. Herved kunne åen stemmes op til ca. 6,0 eller 6,5 m over havoverfladen. Søen i Munkemose neden for Jagtvej er en rest af mølledammen. En sluse byggedes ved åen neden for Havhesten. Her ses endnu et mindre fald i åen. Fra slusen gravedes en næsten 400 m lang kanal i ådalens nordlige bred hen til Munkemøllestræde. På den dæmning, der dannede kanalens sydlige indfatning, var en sti, der senere kaldtes Filosofgangen. Kanalen blev opfyldt omkring 1908, og på dens sted anlagdes Filosofgangen som gade. Munke mølle var et teknisk storværk, hvis spor således er synlige i Odense den dag i dag. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

Emaljeret bogbeslag fremstillet i Limoges, Frankrig, ca. 1225–50. Midt i forrige århundrede blev det smukke arbejde fundet genanvendt på en kiste i Sct. Knuds kirke i Odense. (Lennart Larsen fot., Nationalmuseet).

Ejby. Dels måtte der graves en kanal langs den nordlige åbred fra Munkemøllestræde omtrent hen til Ny Vestergade. En kanal var nødvendig, da man normalt byggede møller ved tilløb til større åer – åen selv var for stor. Den nuværende gade Filosogangen er anlagt på denne kanals område, efter at kanalen var blevet fyldt op omkring 1908. Navnet Filosogangen stammer fra en gangsti, som lå på dæmningskronen. Endvidere måtte der bygges en krum dæmning over Munkemose, så at vandet kunne dæmmes op til ca. 6,5 m over havoverfladen, mens vandstanden neden for møllen var ca. 5,0 m over havoverfladen.

Nonneklosteret i Dalum blev bygget omtrent samtidigt med Vor Frue kirke, som den bygnings tekniske sammenhæng mellem de to kirker viser. Begge er fornemme eksempler på tidlig romansk teglstensarkitektur fra ca. 1200. Dateringen af kirken oplyser samtidig, at senest ved dette tidspunkt var det for altid forbi med søkrigsopbuddet og med flådningen af ledingsskibe ned ad åen til skibsdraget i Pjentedam: møllen og slusen har gjort det umuligt at bruge åen til dette formål. Samtidig er to nye yderpunkter blevet erobret, der kunne blive til bymæssig bebyggelse: Vor Frue i øst, Dalum i syd, begge på åens venstre bred. Af de to blev kun Vor Frue en del af Odense, mens Dalum kloster forblev land og udelukkende var beregnet på en økonomi, bygget på jordbesiddelse og fæstere, uden opgaver i byen. Men man kan tage det for givet, at mange af nonnerne kom fra borgerfamilier i Odense, hvad senere tider har båret vidnesbyrd om.

Sogneinddelingen i den tredelte by

Der var i de følgende århundreder aldrig mere end tre sogne i Odense: Albani/Sct. Knud; Sct. Mikael, senere kaldet Sct. Hans; Vor Frue. Tilhørsforholdet til et sogn var siden de tidlige kristne tider

mere betydningsfuldt end idag – på grund af den såkaldte sognevang: man var nødt til at skrifte og modtage nadveren hos sin egen sognepræst, blive gift og lade sine børn døbe der og blive begravet på sognets kirkegård. De kirkelige embedshandlinger var forbundet med hver sin fastsatte afgift, der gik til sognepræsten og var en del af hans løn. Hvis en undtagelse blev aktuel, f.eks. at nogen ønskede at blive begravet i en klosterkirke – sådanne havde ikke et eget sogn –, måtte han alligevel betale en afgift til sin egen sognepræst for den udeblevne begravelse. Grænserne mellem Odenses tre sogne vidner derfor også om sociale forhold i en tid, hvor vi ikke kan lære disse at kende ad anden vej.

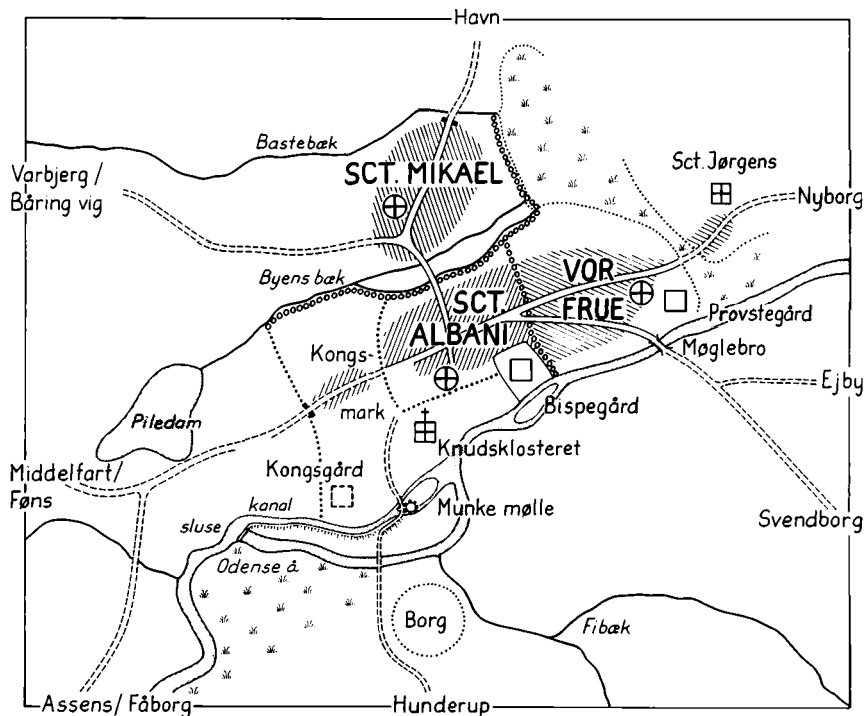
Ved rekonstruktionen af sognegrænserne går man ud fra den tanke, at de næppe er blevet forandret igennem tiderne, frem til de første kort fra det 19. århundrede, der markerer sognegrænser. Denne forudsætning er realistisk, fordi grænser af denne type viser en umådelig konservatisme gennem tiderne. På de ældste tilgængelige kort kan man se, at den sydlige arm af Byens bæk dannede grænse mellem Albani og Sct. Mikael's sogne gennem Lille Dansestræde og H. C. Andersenmuseets have, den såkaldte Lotzes Have. Den fortsatte bag husrækken mod Hans Jensens Stræde, sådan at husene på begge sider af denne gade altid har hørt til Sct. Mikael's sogn, så langt man kan følge det tilbage i tiden. Den nordlige arm af Byens bæk fulgte Gravene, løb ind i det, der er den nuværende port til Oluf Bagers mødrengård Nørregade 29, og videre nord for Hans Jensens Stræde.

Mellem Albani og Vor Frue sogne gik grænsen fra åen op igennem Påskestræde, krydsede Skjolden og Overgade og gik mod Byens bæk langs en linie, der svarer til baghaverne i den vestlige husrække i Bangs Boder. H. C. Andersens hus på hjørnet blev dog i lighed med resten af Hans Jensens Strædes huse ført til Sct. Mikael's sogn, dvs. Sct. Hans – den kirke, hvor derfor også H. C. Andersen blev døbt.

Mellem Sct. Mikael's og Vor Frue sogne er grænsen interessant, fordi den fra H. C. Andersens hus først følger Ramsherred i retning mod øst og dernæst den tidligere syd-nordgående del af denne gade mod nord og videre op til Enggade, hvorfra den atter går mod syd lidt øst for Pjentedamsgade, således at hele Pjentedammen, der udbredte sig her på et senere tidspunkt – efter at Pjentemølle var blevet bygget – kom til at ligge under Vor Frue sogn.

Der var med sikkerhed allerede i Valdemarstiden bebyggelse langs Overgade og Nedergade, i det mindste et stykke mod øst. Grænsen Påskestræde-Skjolden kan således næppe være en grænse, der marke-

Den tredelte by, Odense ca. 1238. I slutningen af Valdemarstiden havde Odense fået det system med tre sogne, som senere dannede rammen omkring de nye klostre. Vor Frue sogn var blevet skilt ud fra Albani sogn, hvor købmændene og byens førende familier boede, og i Odenseprovstens Vor Frue sogn boede nu folk i små kår samt en ikke ringe landbobefolkning. Sct. Mikael's sogn havde dens egen gamle historie nord for Byens bæk. Kongsmarken, Knudsklosteret og biskoppens gård lå »uden for« byen, hvis centrum og midtakse var Fisketorvet og Korsgade frem til Skjolden, hvor Over- og Nedergade skille sig fra hinanden. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

rer bebyggelsens ophør på dette tidspunkt. Vi må snarere formode, at man nu, da Vor Frue kirke blev bygget, udskilte et område af Albani sogn for at danne et sogn af passende størrelse til den ny kirke. Der er al grund til at tro, at bispegården altid har ligget der, hvor den lå indtil reformationen: på pladsen for det nuværende frøkenkloster. Dette har også betydning for sognegrænsen, da den vestlige side af Påskestræde måske hørte til bispegården og dannede dens afgrænsning. Så behøver man ikke at undre sig over, at sognegrænsen kom til at gå midt i strædet: Der fandtes kun huse på gadens østlige side! Det var måske ikke så morsomt at blive udskilt fra det gamle hovedsogn i Odense, Albani sogn, og at skulle indgå i det nye Vor Frue sogn. Det kan have bidraget til en social skævhed, som synes at have fulgt Vor Frue sogn til alle tider, hvorimod Albani sogn markerede sig endnu stærkere som det fornemme borgersogn.

Sct. Mikael derimod var, som vi tidligere har hørt, ikke noget nyt sogn. At grænsen gik ved Byens bæk peger stærkt i retning af, at Sct. Mikael's sogn er meget gammelt, måske udgørende en tidlig landsby, hvis navn vi ikke kender. Ud fra Sct. Mikael's sognegrænse mod Vor Frue i Pjentedammen må man slutte, at den bymæssige bebyggelse omkring Sct. Mikael's kirke aldrig har strakt sig ud over den nævnte

lavning, hvor skibsdraget var, og at oprettelsen af Vor Frue sogn fandt sted på et tidspunkt, hvor lavningen ikke længere benyttedes som skibsdrag.

Portene, kongsgården og bispegården

Tidspunktet omkring 1200 er det tidligste, hvor vi kan ride byens grænser op udadtil. De tre udfartsveje: Vestergade, Nørregade og Overgade, er omtrent ved dette tidspunkt eller noget senere blevet til fire, da en bro over åen, Møglebro, »den store bro«, blev bygget for enden af Nedergade. Indtil Valdemarstiden kunne man kun komme over åen ved Åsum og måtte derefter holde sig på den nordlige åbred. Møglebros bygning forudsætter, i lighed med Munke mølle, at åløbet ikke længere blev brugt til skibe.

Til hver udfartsvej hørte en port. Vesterport lå måske allerede ved Asylgade. Nørreport kan ikke påvises at have ligget på højde med Gravene, den nordre arm af Byens bæk. Men der fandtes endnu ét vandløb, der krydsede Nørregade: en bæk, der førte vand fra Snapind langs Rugårdsvej ind til byen i højde med slottets have nord for kirken. Her må vi placere den eneste påviselige Nørreport, lidt før Østre Stationsvej krydser Nørregade. Porten i Overgade blev kaldt Østerport, og det er sandsynligt, at også gaden hed Østergade på det tidspunkt. Efter opførelsen af Vor Frue kirke må denne port have ligget sådan, at kirken selv blev en del af byens område. Porten kan altså ikke have ligget længere mod vest end ved den vestlige bred af Pjentedam, hvor den også findes på det ældste byprospekt, Georg Brauns kort fra 1593. Endelig må Møglebroport forudsættes at være lige så gammel som broen selv.

Odense å danner således den sydlige grænse for byen, mens de tre sognekirker markerer byens tredeling. Ved inddragelse af en landsbykirke, Sct. Mikael, og ved en byudvidelse, Vor Frue, er byen blevet til en sammensat organisme, hvor domkirken – i stedet for at ligge midt i byen – så at sige blev skubbet ud i dens sydvestlige hjørne. Byens midtpunkt blev nu Overgade på strækningen fra Korsgade – dvs. hjørnet af Nørregade og Fisketorvet – til Skjolden, og med Fisketorvet, hvor bytinget holdtes, som byens virkelige centrum. Man kunne sige, at munkedomkapitlets klosterkarakter er blevet forstærket ved den lidt afsides placering i byen, der nu var blevet Knudsklosteret til del. På den anden side var det nu blevet en del af riget og rigsopbygningen i højere grad end før. Dette skabte også en afstand

De to billeder på denne side viser ornamenter fra gaulsiden af »Benediktsskrinet« i Sct. Knuds kirke (øverst) og langsiden (nederst). Den ovale figur i billedet herover er indfatningen til en nu tabt ædelsten. (Lennart Larsen fot.).

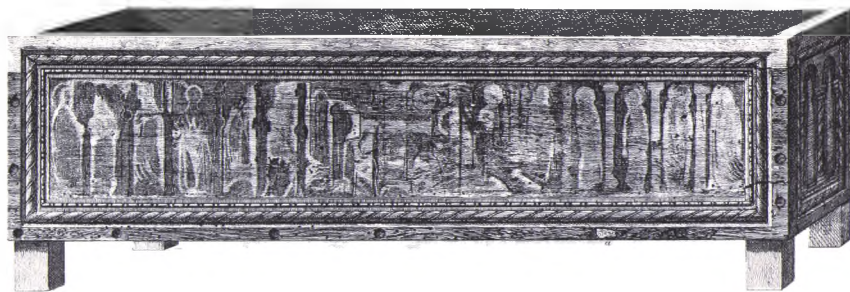
mellem det og byen, der vistnok må have dæmpet munkenes engagement i sjælesorgen.

På dette stadi af byens udvikling kan det med sikkerhed siges, at der ikke er plads til en kongsgård inden for den tredelte by. Men kongsgården lå ifølge Ælnoth allerede på Knud den Helliges tid »ikke ret langt fra« Albani kirke. På Svend Grathes tid var den i brug, og i Valdemar den Stores brev til Knudsklosteret blev kongsgården nævnt i forbindelse med de 10 hestespand, som klosteret skulle have i beredskab, når kongen tog ind på sin gård i Odense. Hvis man ikke vil tænke sig kongsgården på Frøkenklosterets plads, er det egentlig kun muligt at forestille sig den i vestlig retning fra Albani kirke og byens kerne.

Her i vest var der åbenbart noget, der forhindrede byens vækst i denne retning ud over Asylgade. Arealet, som Gråbrødre kloster blev bygget på i Erik Glippings tid, var da endnu til disposition og synes ikke at have været bebygget. Ifølge kilderne lå arealet nord for Vestergade og vest for Asylgade. Længere sydpå skal den gård have ligget, hvor kong Hans' dronning Christine boede i Odense, afvekslende med Næsbyhoved slot. Gården i Klaregade blev efter hende kaldt Dronninggården. Kort før sin død skænkede hun en del af gården til et Clara kloster, hvoraf gadens navn er opstået. Idag ligger bispegården på dette areal. Også navnet Horsetorvet antyder eksistensen af en åben, ubebygget plads, der blev brugt som hestemarked. Fra det 15. århundrede har vi beviser for, at det egentlige Horsetorv er blevet bebygget – den lille gade, der i dag bærer dette navn, kan ikke have været det oprindelige hestemarked, dertil er den altfor lille.

Flere ting peger altså i retning af, at et samlet areal fra åen langs Klaregade, over Vestergade og omfattende hele Gråbrødre klostrets område, har været kongens mark, der har spærret for en udvidelse af byen i denne retning. Dette giver så en rimelig forklaring på, at byen i stedet udviklede sig i østlig og nordlig retning indtil ca. 1200, hvorved byens midtpunkt flyttedes fra det oprindelige centrum ved Skomagerstræde-Fisketorvet til egnen mellem Fisketorvet og Skjolden/Overgade.

Bispegården forudsattes derved hele tiden at have ligget der, hvor den lå i de sidste århundreder før reformationen: i den karré, hvor det nuværende frøkenkloster og den katolske kirke ligger. Grunde til denne placering er blevet fremført i det foregående: afstand fra både Knudsmunkene og Vor Frue kirke, distance og dog nærhed til byens

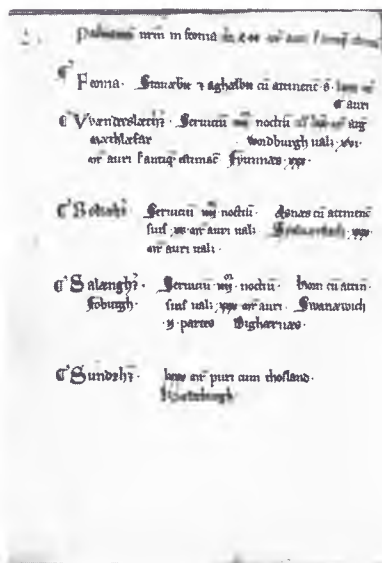
Knudsskrinets langsider, optegnet af J. Magnus Petersen i slutningen af 1800-tallet. På den øverste langsider var centralmotivet muligvis en fremstilling af korsfæstelsen, omgivet af seks personer på hver side. Den nederste langsides 13 buer har hver indeholdt en figur med glorie. (Efter Helgenskrinene i Sankt Knuds Kirke).

midtpunkt og dets kommercielle liv. Allerede Odense bys første store historiker, biskop C. T. Engelstoft, skrev: »Man har næppe nogetsteds eksempel på, at en bispegård blev flyttet.« Det argument var måske ikke så stærkt; men da alle andre overvejelser peger i samme retning, er der ikke grund til at søge efter bispegården et andet sted i Odense end netop her.

Valdemars Jordebog og vejnettet på Fyn

Valdemarstiden betød en udbygning af kancelli og forvaltning i det danske rige. Et kostbart kildeskrift herfra er blevet bevaret i original til vor tid: *Kong Valdemars Jordebog*. Den såkaldte hovedliste, af skriveren dateret til 1231, er en fortegnelse over alle Danmarks herreder med de indtægter, som kongen havde i hvert herred. Efter at have beskrevet hele Jylland fra nord til syd og afsluttet med »Utland«, de nordfrisiske øer, åbnede skriveren et nyt, ubeskrevet opslag i sit pergamentshæfte og skrev øverst til venstre: »Vort fædrengods i Fyn er omkring ved 400 mark guld efter gammel vurdering.« Så gennemgik han herrederne, et efter et, og førte indtægtsbeløb og nogle stednavne i hvert herred ind.

Forskellen mellem de fynske landsdeles betydning for kong Val-

På denne og den følgende side ses tre sider af Kong Valdemars Jordebog. På siden herover ses beskrivelsen af kongens ejendom i Vends, Båg, Sallinge og Sunds herreder. Derefter følger Gudme herred, Nyborg (uden for herredsinddelingen) og Vindinge herred (foroven på side 217), og endelig ses de resterende herreder på den tredje side (forneden på side 217). Det anføres bl.a., at der betales et særligt skattebeløb for selve Odense. (Rigsarkivet).

demar II.s finanser er iøjnefaldende. På første venstreside er der plads til Vends, Båg, Sallinge og Sunds herreder. Der er kun et begrænset antal stednavne. Højresiden overfor har imidlertid kun to herreder, Gudme og Vindinge, og mange flere stednavne, og mellem dem er Nyborg angivet med et tegn og en skrift, som om det var et herred for sig. Indtægten fra Hjulby kongsgård ved Nyborg fylder halvdelen af siden. På næste venstreside er der så plads til alle de resterende herreder på Fyn: Bjerge, Åsum, Odense, Lunde, Skovby, Skam og Hindsholm i denne rækkefølge. Man ser heraf, at kongemagtens centrum på Fyn i denne periode var Hjulby kongsgård og Nyborg og ikke Odense. Ved Odense er der i stedet det specielle, at Åsum, Odense og Lunde herreder blev talt under ét med én fælles skat på 30 mark sølv, og adskilt derfra står der: »Fra selve byen 20 mark sølv.« Her blev det latinske ord »civitas« brugt om Odense ligesom på Adam af Bremens tid – dog uden at selve navnet Odense blev nævnt. Odense er simpelt hen »bysamfundet« på Fyn. Ellers er intet stednavn nævnt i de tre herreder undtagen Lumby i Lunde herred.

At dømme efter herredernes rækkefølge i *Kong Valdemars Jordebog* synes der i Valdemarstiden at have været tre hovedforbindelsesveje over Fyn. Den første gik fra Middelfart sydpå forbi kongsgården Søllested til det område i syd, hvor der fandtes tre borge langs kysten: Fåborg, Vartborg (idag: Voldbjerg i V. Åby sogn) og Svendborg. Den anden gik fra dette område til Nyborgegnen, hvor kongen havde så stor en indtægt, at hans skriver endog nævnte Vindinge herred opdelt i fire fjerdedele. En del var Ørbæk, der må have ligget på vejen fra Sydfyn. Den tredje forbindelsesvej over Fyn førte fra Nyborg i nordvestlig retning forbi Sellebjerg kongsgård i Bjerge herred, via Åsum herred og Odense herred og videre lige ud til et område ved Båring vig i Skovby herred, hvor jordebogen har en række navne: Harridslev, Skovby, (Skovby-)Ore og Bro. Nabo til disse er Varbjerg ved kysten, der ved listens begyndelse var blevet nævnt sammen med Middelfart og Føns på en måde, der tyder på tre forskellige færgesteder til Jylland.

Ud over disse veje, der var tilpasset kongens behov, kan vi regne med, at der var to hovedforbindelser fra Odense ind på øen, en sydøstlig med henblik på overfart til Langeland og Lolland, og en sydvestlig til Assens med henblik på overfart til Als og Sønderjylland. Lægger man dertil muligheden for en hovedforbindelse mellem Nyborg og Assens over Søllinge, en af de anførte fjerdedele i Vindinge

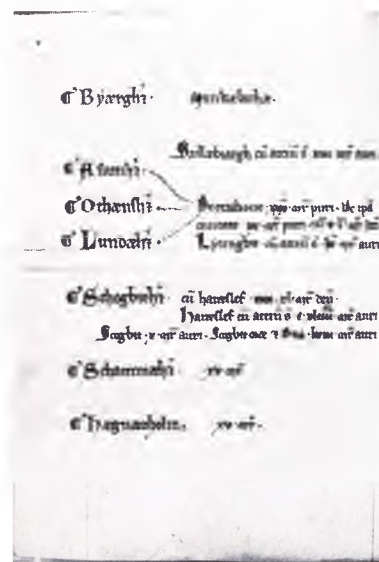
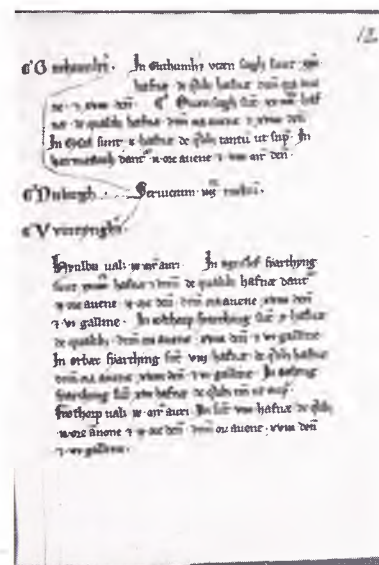
herred, har man dog nærmest udtømt mulighederne for store veje over Fyn i Valdemarstiden. En særlig hovedvej Odense-Svendborg er der næppe grund til at antage har eksisteret, da en sådan endnu ikke ville føre videre ud til så betydningsfulde landsdele som de to nævnte, og det samme tør nok siges om en forbindelsesvej fra Odense til Fåborg på dette tidspunkt.

For Odenses vedkommende indebærer dette, at Odense ikke lå i vejssystemets midte på Fyn i Valdemarstiden. Odense lå langs den øst-vestlige hovedvej fra Nyborg til et af færgestederne på Vestfyn. Det vil med andre ord sige, at overgangen ved Åsum og vejen videre ud ad Rugårdsvej var hovedfærdselsåren, mens vejen ud ad Vester-gade snarest har fulgt Odense ås dal opad med sigte på Assens. Vejen til det sydøstlige Fyn og Langeland kan enklest tænkes som udgående fra Åsum i sydlig retning. Den nye Møglebro havde kun lokal betydning i dette trafiknet. Egnen syd for Odense å fra Fangel til Ejby blev ved med at være særdeles landlig i mange århundreder. En af grundene hertil er nok, at den trafikmæssigt set lå ved siden af alfarvejene, og at det altid var omstændeligt at skulle passere åen derfra til Odense.

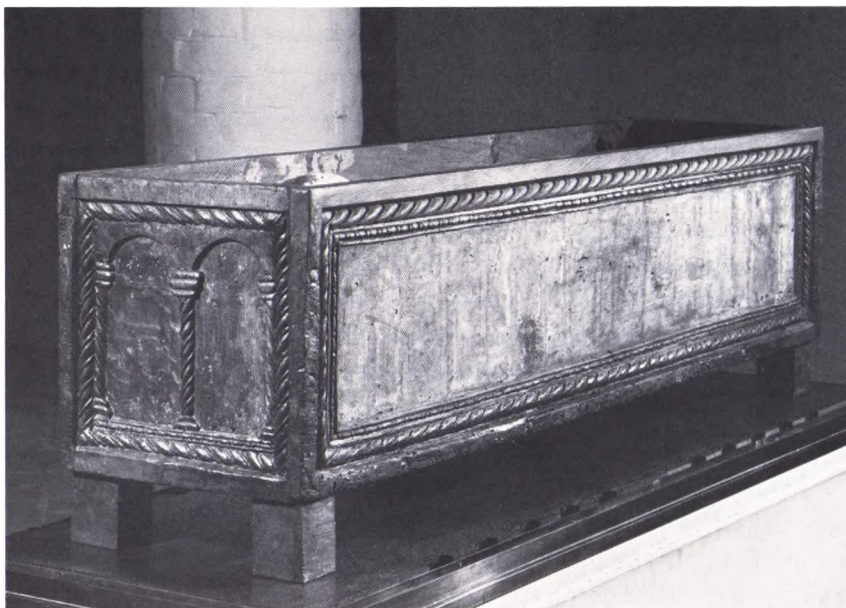
Helgenskrinene

Saxo har to steder indflettet helgenrelikvierne i Odense i sin fortælling, og begge gange er nævnt tidligere i denne fremstilling: I forbindelse med Svend Grathes ophold i Odense 1154, og da byen åbnede sine porte for den sejrige kong Valdemar i 1157. Første nøjagtige oplysning om dem er, at kong Valdemar den Stores søstersøn Knud Prislavsens, der byggede Nyborg og havde det og Lolland som len, år 1183 skænkede gods til Sct. Knuds kirke for at få sin gravplads der. Han valgte søndag den 20. november som udstedelsesdag for stiftelsesdokumentet – det var Sct. Edmunds dag, en engelsk helgenkonge, som bortset fra i Odense kun blev husket nogle få steder i Norden, blandt andet i ærkestifterne Uppsala og Trondheim, steder der havde den engelske indflydelse fælles med Odense. Knud gav til »munkenes kirke ... til Guds og hans hellige martyrer Knuds og Albans ære, hvis relikvier hviler i samme kirke.« Man havde således senest på dette tidspunkt flyttet Sct. Albans helgenskrin fra Albani kirke til domkirken, og domkirken havde to.

Det er temmelig enestående, at Odense domkirke den dag i dag ejer to helgenskrin fra katolsk tid. I sommeren 1981 blev skrinene

Den glatte langsideside på Knudsskrinet ses her i en nyoptagelse fra 1981. (Lennart Larsen fot.).

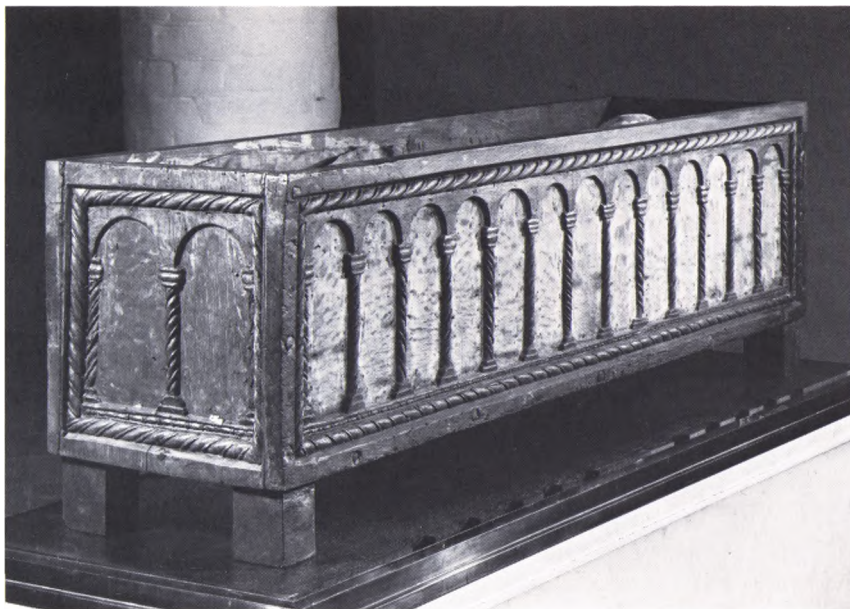

Det eneste bevarede større metalbeslag på Knudsskrinet forestiller dele af en vinget drage. (Lennart Larsen fot.).

åbnet og undersøgt på ny, og det, man tidligere havde ment om dem, blev yderligere bestyrket: at begge skrin stammer fra det 12. eller 13. århundrede og således er to meget sjældne eksempler på den slags kultgenstande. Helgenskrinet er den dødes gravkiste. Men da Kristus er stået op fra de døde, og en helgen også er stået op med Kristus til herlighed, var denne gravkiste ikke symbol på død og forgængelse, men på det uforgængeliges sejr over døden. Derfor var skrinene smykket med udsirede metalbeslag, ædelstene og billeder af Kristus og helgenerne. Næsten alt dette er nu borte fra de to helgenskrin, og de metalbeslag, der endnu sidder på det ene, er måske sat forkert på plads. Ved at berøre skrinene kunne man håbe på hjælp og forbøn fra helgenen, der stod Gud så nær. Dette er baggrunden for den betydning, disse skrin endnu har som minder fra så mange århundreder, hvor de har stået i deres pragt i Sct. Knuds kirke.

Hver kirke skulle have relikvier af mindst én helgen muret inde i alteret. Men relikvierne kunne bestå af meget små dele af en helgens knogler eller klædedragt. I Sanderum kirkes alter har man fundet en lille æske med relikvier fra flere helgener, hver forsynet med en pergamentstribes, hvor helgenens navn var oplyst. I en domkirkes helgenskrin var dette ikke nok. Ved undersøgelsen af de to skrins indhold er det da også blevet fastslået, at knoglerne fra to voksne mænd, den ene i 30-40-årsalderen, den anden i tyverne, hviler i dem. Det er

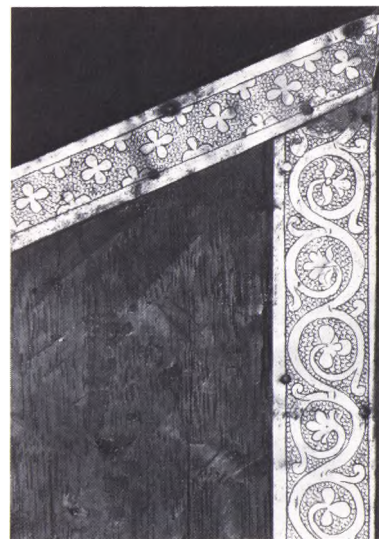

Helgenkongens skrin i Sct. Knuds kirke er her nyfotograferet (1981), så man tydeligt ser langsiden med de 13 felter. (Lennart Larsen fot.).

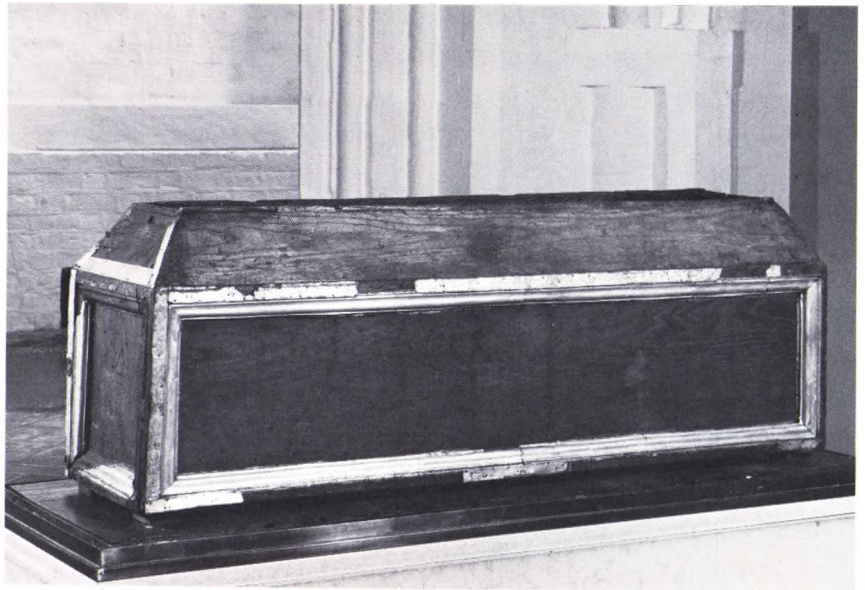
næsten umuligt at afgøre alderen på menneskelige knogler, der er blevet præpareret på et tidligt tidspunkt for at blive holdbare og ufordærvede. Derfor kan man kun ved et nøjagtigt studium af skrine-nes skæbne efter reformationen danne sig en mening om, hvorvidt den ene af de to mænd kunne være Knud den Hellige – hvad man almindeligvis mener –, og den anden enten Benedikt, Knud den Helliges yngre broder, eller martyren Sct. Alban.

I Valdemarstiden har domkirkens helgener Knud og Alban været omgivet af respekt fra rig og fattig. Munkene plejede de to skytshelgener og søgte at gøre deres levned og eksempel levende for de besøgende. Biskoppen efter 1213, en abbed fra Ringsted kloster, og efterfølgeren Iver fra 1220'erne og fremefter må formodes på mange Knudsdage at have ført an i processionen med helgenkrinene rundt igennem byens gader. Knud Prislavsen havde mange højbårne trosfæller, blandt dem den portugisiske prinsesse Eleonore, der i 1229 blev gift med Valdemar den Unge, Valdemar Sejrs søn, og i medgift modtog hele det sydlige Fyn, halvdelen af indtægten fra udmøntningen på øen samt hele indtægten fra Odense købstad. For en sådan fyrstinde fra et fjernt sydligt land var helgenkulten en forbindende skik, som hun var velkendt med fra sit hjemland. For menigmand var helgenerne faste holdepunkter i tilværelsen, dem forældre og bedsteforældre havde fået hjælp af i deres sorg. Man kunne lære sine børn at

Udsnit af beslagene på »Benediktskrinets« låg. Ornamentikken på det skrå bånd er tilpasset skrinets former. (Lennart Larsen fot.).

»Benediktsskrinet« med det skrå låg, fotografert i krypten til Sct. Knuds kirke i 1981. (Lennart Larsen fot.).

gå til helgenskrinene og bede helgenkongen og Sct. Alban om forbøn hos Gud. På denne måte blev de en bestanddel af livsmønsteret, og man kunne slet ikke forestille sig, at de ikke skulle findes der til enhver tid, beredt til at bede for alles anliggender.

22 · De nye religiøse grupper. 1241-1280

Sortebrødrenes ankomst

Valdemar Sejrs død 1241 indledte en heftig og konfliktladet periode i Danmarkshistorien. Valdemars tre sønner: den kronede konge Erik, hans drabsmand Abel og Christoffer var nødt til efter tur at bejle til samfundets verdslige og gejstlige stormænd for at erhverve sig et regeringsgrundlag. Men, som Helge Paludan udtrykker det, »det politiske liv i Danmark i århundredet efter Valdemar Sejrs død udspillede ... blandt mennesker, hvis daglige virke i voksende grad udføvedes standsvis.« Derfor vil en byhistorie, der omhandler datidens Odense med nærmeste omgivende land, fortrinsvis beskæftige sig med tre af stænderne: 1) gejstligheden, der repræsenteres af biskop, provster, almindelige præster, munke og nonner; 2) borgerne, der befolkede byen og drev handel og håndværk der og 3) bondebefolkningen i landsbyerne, der på Odense kommunes nuværende område i overvejende grad dyrkede de kirkelige institutioners jord, indleverede jordens afkast til disse og ydede deres arbejdskraft i det omfang, det derudover blev krævet af dem.

Det verdslige aristokrati, der fandtes på en række storgodser rundt omkring på Fyn, opholdt sig fortrinsvis i Odense i forbindelse med landstingets møder eller mødte frem til danehof i Nyborg. Kongen var fraværende. Det mærkedes på de urolige og uordnede forhold. Han havde godt nok en gård i Odense, men den har kun betydet noget, når han selv opholdt sig der med sit følge. Righistoriens konflikter mellem konge, hertug og ærkebisp fik kun aktualitet, når Odensebispens stillingtagen i et eller andet spørgsmål bragte konflikten dramatisk ind på livet af byboerne.

For byens liv indebærer perioden 1241-1280, at nye grupper af gejstlige i tre religiøse ordener ankommer til byen. De havde det til fælles, at de engagerede sig i byens anliggender hver på sin måde og bidrog til dens aktiviteter. I vor tid, hvor kirkelige sekter består af mindre betydningsfulde grupper i samfundet, er det svært at forestille

Amulet eller pilgrimsmærke af tin, fundet ved udgravning af Sortebrødre klostrets køkken. (Møntergården fot.).

Makulerede seglstamper fra grave i Sortebrødre kloster. Den helt bevarede stempel tilhørte Johannes Bjørnsen, muligvis af slægten Laxmand. Diameter af denne stempel 3 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

sig, hvilken betydning de religiøse ordener havde. De repræsenterede en kultur og en organisation, der tilførte byen helt nye værdier. Mange gange hurtigere end tidligere klostergrupper opfangede deres medlemmer den nye tids impulser og bragte dem over store afstande til steder, som ellers ville have været helt uberørt af tidens tankegang. I forbindelse med den mest omfattende folkevandring i denne periode, mongolstormen over Rusland og store dele af Asien, gjorde medlemmer af de nye religiøse ordener utrolige fremstød med mission langt ind i Asien. Det skete samtidigt med, at Marco Polo som den mest berømte opdagelsesrejsende tilbragte årtier i mongolernes tjeneste i Kina og kom hjem med de mest fantastiske historier om sine oplevelser.

Knudsmunkene i Odense var som tidligere anført kun ved tryk udefra blevet til en del af en »orden«, nemlig den, der efter cisterciensernes opståen blev kaldt benediktinerordenen. Egentlig var de slet og ret munke og dermed ligeglade med, hvilken »orden« man mente, at de tilhørte. De var, sammen med nonnerne, der var flyttet til Dalum, ene på stedet om at repræsentere den særlige religiøsitet, hvis tilhængere lovede at leve i fattigdom, lydighed og cølibat.

Som et resultat af byvæsenets ekspansion i Europa var der nu opstået nye typer af denne livsform. Den ene type voksede ud af de såkaldte kannikeklostre under ledelse af Dominicus, og dens medlemmer blev efter ham kaldt dominikanere, populært »sortebrødre« efter dragtens farve: sort og hvid munkekutte. Den anden var en mere original skabelse af en lægmand, Frans af Assisi, en købmandssøn, der antog et liv som eneboer og grundlagde et broderskab for at prædike og vidne om Kristus. Medlemmerne blev kaldt franciskanere eller »gråbrødre« efter bodsdragten af ubleget stof, der fremstod som grå eller brun med et tov om livet. Begge ordener udbredte sig på få årtier i alle byer i Europa. De kunne tage til takke med et ubebygget hjørne inden for muren eller volden til en by og derfra gå igang med deres daglige tiggervandring med prædiken – en helt uhørt fremgangsmåde i munkes og kannikers øjne. Dette bragte dem så navnet »tiggermunke«.

Begge tiggerordener var internordiske, og de oprettede hver sin provins »Dacia« for at kunne lade brødrene cirkulere rundt blandt deres klostre i hele Skandinavien. Dominikanernes første nordiske klostre fik de i Lund og Ribe, og derefter fulgte Visby, Trondheim og Roskilde. Først i 1230'erne åbnede to svenske byer sig for dem, Sigtuna og Skänninge, men så fulgte ca. 1239 hele seks nordiske bispebyer:

Skara, Viborg, Århus, Odense, Slesvig og Oslo. Man har tolket dette som bevidst planlægning, for ud af 13 klostre ca. 1240 lå hele 10 i bispebyer. Det siger noget om et bispesædes betydning for en byanseelse, men også om sortebrødrenes formål. De var umådeligt studieinteresserede, men deres undervisning var kun for brødrene selv. Hvert kloster skulle have en lektor, og der blev puklet med filosofi og teologi på en måde, der gik langt ud over, hvad kloster- og katedral-skoler formåede. De blev også hurtigt efterspurgt som eksperter i tros- og religionsspørgsmål. De havde også særlige paveligt garanterede rettigheder til at prædike og høre skriftemål, opgaver som egentlig hørte til sognepræsterne.

I Odense med omegn havde de sidstnævnte indtil nu delt sjælesorgsopgaverne med Knudsmunkene. Sognepræsterne i Albani, Vor Frue og Sct. Mikael kunne næppe overkomme alle opgaver blandt bybefolkningen, og Knudsmunkene havde travlt med at tage sig af pilgrimme og de udefra kommende. Vi kan formode, at sortebrødrenes tidligste venner i Odense fandtes blandt de befolkningsgrupper, der ikke var tilfredse med sognegejstligheden og ikke havde den traditionelle kontakt til Knudsmunkene. Nu blev begge disse grupper af gejstlige påført en nyttig konkurrence.

Det areal, dominikanerne fik til at bygge deres kirke og kloster på, lå i Vor Frue sogn bag ved Overgade og ned til Byens bæk og synes at have været næsten ubebygget. De indviede kirken i Odense til Sct. Peder, troens klippe. Kirkens grundmure er fundet ved udgravninger under Sortebrødre Torv. Dens vestgavl med indgangen ligger inde under husrækken, resterne af koret fandtes ude under selve torvet. Klosteret lå nord for kirken og vest for Hotel H. C. Andersen, hvor terrænet skrånede ned mod Byens bæk. Da Odenseklosteret blev oprettet, fandtes der allerede en provinsial, dvs. et fælles overhoved for alle de nordiske dominikanerklostre. Meget betydningsfuld må provinsialen Absalon have været, der fandtes i embedet i tiden 1241-50 og 1252(?) -61.

Krigen på Fyn og kongehelgenen Erik Plovpenning

På Fyn var 1240erne et uroligt årti. Efter det betydningsfulde rigskirkemøde i Odense den 22. februar 1245 melder flere kilder om krigshandlinger i Odense år 1247 under kampene mellem kong Erik IV Plovpenning og hertug Abel, der stod sammen med de holstenske grever. Dominikanerne noterede: »Combusta ecclesia Othonic«,

To øreskeer af ben og bronze. Fundet ved Sortebrødre kloster. Største længde 10,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tegning af segl for Sortebrødre klostets prior. I midterfeltet ses en biskop med bispestav og højre hånd oprakt til velsignelse. Forneden ses prioren knælende. Kendes fra 1264. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

»Kirken i Odense brændte ned«, med samme ord, som de nogle år tidligere havde brugt om Lund, og som betyder total ødelæggelse gennem ildebrand. Den sandsynligste betydning af »ecclesia Othonie« er »domkirken i Odense«, omend der er en lille mulighed for, at notitsen gælder sortebrødrenes første kirke i Odense, der må have været bygget i 1240'erne. I to andre kilder om ildebranden i Odense blev kirken ikke nævnt. Benediktinerne i Essenbæk i Jylland skrev sammenfattende: »Der var almindelig borgerkrig i Danmark. Odense blev antændt og brændt af tyskerne.« Med sikkerhed ved vi altså, at der blev sat ild på Odense by i forbindelse med holstenernes hærgninger på Fyn i 1247.

Kampene mellem kong Erik IV Plovpenning og Abel, der førte til, at Erik blev dræbt i Slesvig i august 1250, var ikke nogen god tid for en ny religiøs orden. Men Odense Sortebrødre kloster indtog sin plads i samarbejdet blandt de 22 nordiske sortebrødrekløstre. Unge mænd fra Fyns stift, der blev dominikanere, kom vidt omkring til alle de steder, hvor ordenens kløstre lå. Bylivet var deres naturlige miljø. De havde intet at gøre med undergivne bønder, der betalte dem årlige ydelser. Tværtimod vandrede de ud og oplevede borgernes og bønders verden som kontrast til herremændenes magt. Men de var også knyttet nært til paven, biskopperne og den kirkelige disciplin og arbejdede sammen med dem for troens renhed.

Den uskyldigt dræbte Erik Plovpenning fremstod som købmændenes ven. I den ældst bevarede skrå (regel) for Knudsgilderne i Odense står, at »wor nådighæ herræ kong Eric hawer ikkæ alenistæ i Fyøn, mæden om væl iwær al Danmarks rige, sanctæ Knuts gildæ fast giort.« Knudsgilderne var ikke, som man kunne tro, viet til Sct. Knud kong, men til Sct. Knud Lavard i Ringsted. På denne baggrund kan man godt forstå, at dominikanerne betragtede kong Erik som hellig og lod ham hvile i deres kirke i Slesvig, indtil hans lig blev ført til Slesvig domkirke, senere til Ringsted og begravet i klosterkirken ved Knud Lavards grav. Uden tvivl har dominikanerne i Odense fulgt trop og vendt sig til den nye tids idealbilleder: Knud Lavard – den rene tapre ridder, der beskytter de svage og kæmper for retfærdighed – og Erik Plovpenning, den uskyldigt dræbte, retfærdige kong. Odenses egen Knud den Hellige i domkirken fik derved større betydning for det fynske land og for de besøgende fra øerne i Fyns stift end for nogle af byens borgere.

Biskop Iver fik i 1245 af paven en særlig biskop til medhjælper, en såkaldt »coadjutor«, og Knudsmunkene fik ret til at medvirke ved

valg af »coadjutor«. Samtidigt afholdt ærkebisen et rigskirkemøde i Odense. Ud over biskop Iver deltog også en magister Petrus Dacus med titlen »coadjutor«. Man vedtog en advarsel mod dem, der voldeligt lagde beslag på kirkegods. Teksten kan påvises samtidig at have cirkuleret i England, sådan at vi måske her har endnu et bevis på Knudsmunkenes engelske kontakter. Men den nye »coadjutor« blev ikke biskop, da Iver døde kort efter. »Provsten førte en mængde lægfolk ind i samme kirkes kapitelsal og sørgede for, at han valgtes til biskop af munkenes menige konvent i samme kirke efter mangfoldige trusler og efter at have indjaget disse ikke ringe rædsel«, hedder det i beretningen fra paven om bispevalget. Redegørelsen er nok farvet af dem, der på munkenes vegne var rystet over det skete og ville have valget af provsten til biskop omstødt. Bispeversenes forfatter synes at have taget provstens parti: »Dernæst indsatte gejstligheden ved kanonisk valg den energiske Niels som deres magtfulde hyrde.« Vi ved ikke fra anden kilde, hvad provsten hed, eller hvem han var. Måske kom denne »paladsrevolution« mod munkenes privilegier fra de kræfter, der stod på Erik Plovpenningss side i politikken. I så fald var Odenses sortebrødre nok også med på noderne, for de stod også på kongens side.

På danehoffet i Nyborg 1251 under kong Abel fremtrådte en biskop af Odense ved navn Jacob. Om ham siger bispeversene: »Den fromme og dydige Jacob forestår derefter denne forsamling – det bevirkede Kristi fromme kald.« Det lyder, som om han var en mand efter munkenes smag – måske endog en af dem, som de i overensstemmelse med det pavelige privilegium havde valgt til biskop efter den voldelige provst. Hvad der blev af provsten, vides ikke.

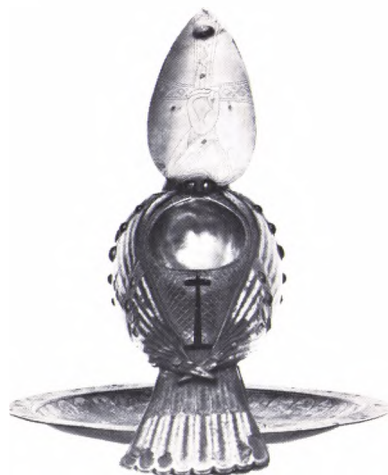
Men Abel døde på et krigstogt mod friserne 1252, broderen Christoffer blev konge, og biskop Jacob af Odense hører vi ikke mere om. Det nye bispevalg faldt hverken på et medlem af munkenes eget kloster, hvad de havde ret til, eller på en munk fra et andet benediktinerkloster, som år 1213, men på en franciskaner, Regner, og således på en mand, der tilhørte den anden store tiggerorden, der endnu ikke havde noget kloster i Odense.

Gråbroderen biskop Regner

Regner viste sig at være Jacob Erlandsens bedste støtte i kirkepolitikken og blev således trukket ind i 1250ernes og 1260ernes kirkekamp på en særdeles dramatisk måde. Hvor kom han fra? Franciskanerne

Det ældste kendte segl (1251) for en Odensebiskop ses her. Det har tilhørt biskop Jacob og viser biskoppen siddende med krumstav i venstre hånd og højre hånd oprakt til velsignelse. Foroven ses solen og månen. (Bengt Lundberg fot., Riksarkivet i Stockholm).

Oblatduen (se overfor), her set fra ryggen. Indvendig er den forgyldt, som det sømmer sig for beholdere, der kommer i direkte kontakt med indviet brød og vin. (Nationalmuseet fot.).

eller gråbrødrene havde etableret sig i Danmark lige så hurtigt som dominikanerne. Ca. 1240 havde også gråbrødrene 13 klostre i Norden. En sammenligning med dominikanernes valg af byer viser forskellen mellem de to ordener. Der var kun 5 bispebyer blandt de 13, hvor gråbrødrene havde slået sig ned: Ribe, Slesvig, Viborg, Roskilde og Lund. Blandt de andre var der flere fremadstræbende handelsbyer, f.eks. Randers, Tønder, Kalundborg samt 1236 Svendborg, der således fik Fyns stifts første og i mere end 40 år eneste franciskanerkloster.

Den nye klostergruppe var dog endnu ikke blevet helt dansk, viste det sig ved bispevalget i Odense. Regner var tysk og gråbrødrenes første provinsforstander i Norden, og hans valg skyldes kong Abel, der således før sin død nåede at erstatte den ukendte Jacob med en mand, der var forankret i den internationale kirke. Som biskop over Fyns stift må Regner have haft nær kontakt med sin ordens kloster i Svendborg. Det er næppe et tilfælde, at kong Christoffer efter sin kroning i Lund, julen 1252, var i Svendborg i februar 1253 på vej til Odense og ved den lejlighed bekræftede og udvidede Svendborgs privilegier. Efter at have besøgt Nørrejylland var kongen atter på Fyn i slutningen af marts, før han fortsatte til Ribe og derfra til Vordingborg. Der var tid nok til at optage kontakt med den nye biskop over Fyns stift og se ham an, hvad angik hans kirkelige og politiske ståsted.

Franciskanerne var, modsat dominikanerne, fra begyndelsen ikke studieinteresserede. De var folkelige og nært knyttet til Sct. Peder, paven og kirkens store, universelle anliggender. Deres prædiken var alt andet end akademisk og intellektuel, den appellerede til fromhed, andagt og medfølelse både med den lidende Kristus og med andre menneskers nød. Svendborgklosterets store anseelse fremgår af den formuende fru Gros testamente af år 1268, enken efter Esben Vagnsøn, der gav mange danske klostre legater. På Fyn var der dog kun tre klostre, der fandt nåde for hendes blik: ikke Holme kloster, ikke Sortebrødre i Odense, kun Sct. Knud i Odense, nonnerne i Dalum og Gråbrødre kloster i Svendborg. Alle tre fik 2 mark hver i legat.

Som biskop i Odense samlede Regner i 1264 Fyns provster og andre gejstlige på Ørkil slot uden for Svendborg i anledning af en større gave til Danmarks første franciskanerindekloster, Sct. Clara kloster i Roskilde. At besidde borge var netop i denne periode en forudsætning for politisk indflydelse. Således havde ærkebiskop Jacob Erlandsens kampdygtighed en del at gøre med, at han byggede fæst-

Oblatgemme til opbevaring af indviet nadverbrød, formet som en due og beregnet til at anbringes ophængt svævende over alterbordet i Sct. Knuds kirke. Den emaljerede kobberdue er fremstillet i Limoges, Frankrig, i midten af det 13. århundrede. Højde 17,3 cm. (Nationalmuseet fot.).

ningen Hammershus på Bornholm op til sit støttepunkt. Eftersom biskop Regner en tid var med i den fælles front mod kongen, særlig mod den mindreårige Erik Glipping efter Christoffers død i 1259, er Regners ophold på Ørkil slot lige så talende som hans dispositionsret til Alsborg på Als i Fyns stifts vestligste del – det nuværende Nordborg –, hvor kong Erik Glipping og biskop Niels af Slesvig skal have siddet fængslet efter nederlaget mod holstenerne ved Lo hede i juli 1261. Måske formidlede Regner også, at Erik Abelssøn, hertug af Jylland, bekræftede Knudsklosterets privilegier den 25. november 1261. Nogle år senere blev han sammen med ærkebispnen stævnet til Rom for at stå til ansvar for sin modstand mod kongen. Det endte med, at pave Urban IV (1261-64) i april 1264 befalede Jacob Erlandsen at fratæde sit embede, mens Regner fik et pavebrev med hjem til Odense, hvori byens gejstlighed og borgere formanedes til atter at modtage ham som deres biskop, da anklagerne mod ham havde vist sig at være uberettigede.

I mødet på Ørkil slot deltog en række fynske gejstlige: broder Olav, dominikanernes prior i Odense; franciskaneren broder Jens fra Skåne; Salomon, provst på Langeland; Magnus, provst i Gamtofte, altså for Vestfyn; Niels, provst i Gudme herred; diakon Bertold; biskop-

Her ses en hundefløjte, der er fremstillet af en fåreknogle og fundet ved en brønd i Ramsherred. Længde 12,4 cm. 13.-14. århundrede. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

pens betjent, Regnard. Men to år senere blev der atter konflikt. Den pavelige legat Guido lagde Danmark under interdikt, dvs. forbød al gudstjeneste indtil videre, fordi ærkebisp, biskop Peder af Roskilde og biskop Regner ikke kunne få erstatninger af kongen og dronningemoderen. Da dette skete, var biskop Regner allerede død – hans død må være indtruffet kort før den 30. september 1266, den dag, da den pavelige legat udstedte dokumentet i sagen. Odenseprovsten var med blandt vidnerne.

Bispeversene siger om Regner: »Æret være husfaderen Regner, han bliver herefter udpeget af gejstligheden og holdt for dens sande forstander.« Hvis versene havde aktuel betydning, kunne de tolkes sådan, at Regner nærmest forblev knyttet til den gejstlighed, som havde udpeget ham. Han kan formodes som tysk franciskaner at have haft en borgerlig orientering og have forstået byboernes og den almindelige kirkes internationale interesse, også hvis det var tyskerne, der repræsenterede disse interesser over for et dansk kongedømme i forsvaret mod tysk infiltration. Med tanke på dominikanernes kongevaldige holdning i kirkekampen og samtidig deres store betydning i Odense i disse år må man slutte sig til, at Regners stilling som biskop nok har været problematisk i selve Odense, hvor man holdt på det nationale kongedømme. Men ude i Fyns stift har han været anerkendt, det antyder de meget spredte kilder, der er til hans historie.

Partikampene, der her er hentydet til, havde for Odense vistnok hovedsagelig den betydning, at borgerskabets egen handlekraft voksede, støttet af sortebrødrene i Sct. Peders kloster. Vi finder navnene på nogle Odenseborgere i 1257, da de vidnede om, at den såkaldte Ågesmade ved åen neden for »den store bro«, Møglebro, tilhørte Knudsmunkene – det er første gang, denne bro bliver nævnt i kilderne. Der er Tyge og Peder Lykke, Tue Østenssøn, Bertram, Mads Broge og Jens Tordssøn »sammen med øvrige indbyggere i Odense«, som der står. Lidt senere dukker der en borger op, der hed Henrik kræmmer – navnet taler for sig selv. Han medvirkede ved en gave til Dalum kloster.

Den bispeløse tid og johanniterne

Biskop Regners død indledte en af de mærkværdigste episoder i Odenses middelalderlige bispehistorie. En fransk cisterciensermunk ved navn Peter blev 1266 udnævnt til biskop af den pavelige legat Guido – om det skete efter Knudsmunkenes valgprocedure eller ikke,

er ukendt. Men denne franskmænd havde ikke til hensigt at gå til spilde i det fjerne Danmark. Indtil han døde i sin ordens endnu eksisterende kloster Heiligenkreuz uden for Wien i 1282, var han aktiv i internationale anliggender. Hans eftermæle på vers lyder, ikke uden ironi: »Derefter kan den ærværdige og elskelige Peter virkelig nyde det bispeembede, han fik tildelt.«

At noget sådant kunne lade sig gøre, skyldes vel delvis den udvikling, der havde fundet sted i Danmark og Odense. Til at varetage administrationen i Fyns stift fandtes landprovsterne og provsten ved Vor Frue kirke i Odense. Skolevæsenet og pilgrimene blev passet af Knudsmunkene, og borgernes religiøse behov blev tilgodeset af sortebrødrene, foruden af de gejstlige i de tre sognekirker. Der fandtes institutioner som de spedalskes Sct. Jørgensgård og måske allerede nu det såkaldte Elende Gilde, som tog sig af de fremmede og de fattige. Købmændene var organiserede i Knudsgildet, en mægtig inderkreds i byens fælles anliggender. Byen er altså lige så stille blevet i stand til i det store og hele at fungere også uden biskop. Den bispeløse tid kan kun have forstærket udviklingen i retning af en mere differentieret by med mange forskellige institutioner, der dækkede de forhåndenværende opgaver ind. Det var nu muligt for endnu en religiøs orden at få et ståsted i byen. Det var johanniterne med deres særlige opgave: at drive et »hospital«, dvs. et sygehus i byen.

Denne såkaldte ridderorden er udgået fra Johannes Døberens hospital i Jerusalem i korstogstiden, et hjem for pilgrimme, der engagerede dels brødre, dels præster, samt riddere og soldater til at vise næstekærlighed, opfyldte de religiøse behov og sørge for forsvar under de urolige forhold i korsfarerriget Jerusalem. Af de tre grupper var ridderne de førende. Disse var lægmænd, men bundet af munkeløfter til at kæmpe for troens forsvar.

Ridderordnerne stod direkte under paven. I konkurrence med sognegejstligheden drog deres præster og lægmænd allerede mange årtier før tiggerordnernes opståen land og rige rundt, prædikede, tog imod skrifte, løste fra synd og samlede penge til korstogene. Ærkebiskop Eskil synes at have indkaldt johannitere til Norden efter et besøg i Jerusalem i 1164. Få år senere lagdes grunden til Nordens første og altid førende johanniterhospital, Antvorskov uden for Slagelse. Meget hurtigt havde man bidt sig fast med ét hus i hvert af de tre nordiske lande. Ved Estlands erobring 1219 var det johanniternes hvide kors på rød bund, der efter sagnet dalede ned fra himlen og gav danskerne sejren og Dannebrog.

Korsformet hængesmykke af bronze fra 1200-årene og fundet i Stålstræde. Højde 4,9 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

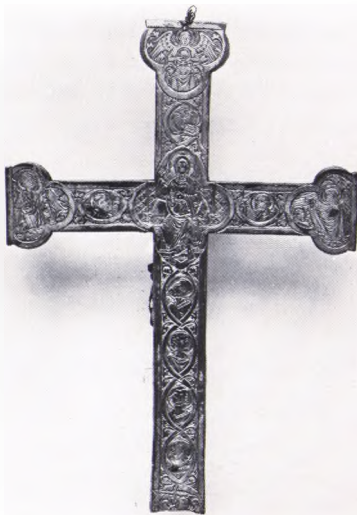
Knudsgildets segl fra ca. 1250 viser Knud Lavard siddende med liljescepter på en rigt udsmykket stol. Diameter 6,9 cm. (Efter Grandjean: Danske Gilders Segl).

Forsiden af et alter- eller processionskors fra Bellinge kirke. Ca. 1250 og fremstillet af lueforyldt kobber. Formentlig har der været relikvier i korset; derfor de åbne ender. Højde 31,4 cm. (Nationalmuseet).

Mens forsiden af det lille krucifiks fra Bellinge kirke var fremstillet som gennembrudt arbejde, er bagsiden fyldt af indgraveringer.

Bevægelsens dynamiske stil blev dog efterfulgt af mere statiske forhold med faste huse og jordbesiddelser, ydelser fra de undergivne bønder og pilgrimskirker. Organisationen fungerede som en formidler af kapital fra alle Europas kroge til det hellige land, senere til ordenscentralen på Cypern, atter senere på Rhodos og sidst Malta. Efter at tiggerordnerne var blevet til det letbevægelige element i datidens kirkeliv, måtte johanniterne samle sig omkring den oprindelige opgave at drive hospital. De vandt indpas i Odense og andre danske bispebyer. Antvorskov kloster ejede gods på Fyn, og deres hus i Odense kan være startet ud fra disse besiddelser. Det ser ud til, at ordenen havde støttegrupper der, hvor deres huse blev bygget. Derfor er det ikke helt utænkeligt, at da Ulv Sab på det fynske landsting i Odense år 1272 blandt andet gav skøde på en gård i den lille landsby Kirkendrup i Næsbyhoved Broby sogn til prioren i Antvorskov, var det et Odensekloster for johannitere, han ville medvirke til at oprette. Der var segl fra flere vidner: prior Jens i Dalum, kantor Niels fra Slesvig domkirke, Odenseprovsten Jens, en mand ved navn Niels Snække og provsten i Sanderum, Albert.

En notits fra Viborg fortæller, at biskoppen der overgav indtægterne fra Sct. Hans kirke i Viborg til Antvorskov kloster i 1274. Noget tilsvarende må på et tidspunkt være sket i Odense med indtægterne fra Sct. Mikael's kirke. Den tidligste notits om johanniterne i Odense stammer fra 1280, da deres kloster, der altså nu eksisterede, fik græsgang på Heden for sit kvæg, frem til et sted ved navn Lykkemark, dvs. Åløkkemark.

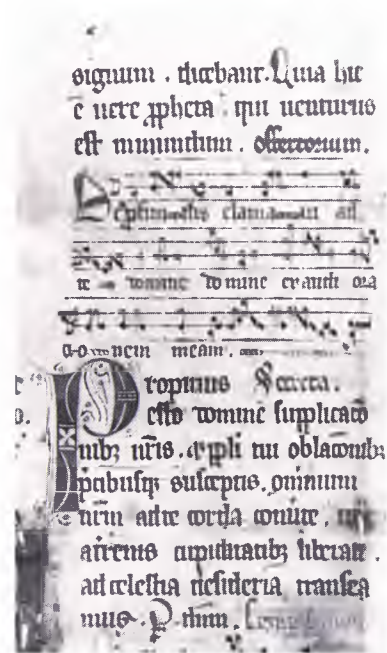
Gråbrødrenes ankomst

Endelig åbnedes vejen til Odense også for gråbrødrene. 1279 fik de af kongen et areal i byens nordvestlige hjørne uden for den nuværende Asylgade, nord for Vestergade og ned mod Byens bæk, omtrent svarende til, hvad sortebrødrene havde fået 500 meter længere østpå. Kongen »gav de små brødre dette sted i Odense, nemlig sin kongsgård med alle bygninger, der var bygget der, med dens område etc. som i brevet.« Referatet er ikke ret fyldestgørende, og man kan næppe være sikker på, at »kongens gård« i betydningen: »det hus, hvor kongen boede, da han kom til Odense«, virkelig lå på stedet, hvor klosteret nu ligger. Det kunne snarere betyde, at der var huse på stedet, at de tilhørte kongen, og at de nu blev givet til gråbrødrene. Kongen har udskilt et areal, som han ikke længere kunne bruge til

noget, og ladet gråbrødrene bygge deres kloster der. Det var en forsonende gestus efter kirkekampens rasen, idet gråbrødrene havde stået kongehuset imod.

Rundt om gråbrødrenes anlæg fik vi de forskellige gadenavne, der tidligere fandtes i området. Søndre del af Asylgade var Gråbrødre Overstræde, nordre del af Asylgade hed Gråbrødre Murstræde. Den nuværende Lille Gråbrødrestræde kaldte man Gråbrødre Stente-stræde, Store Gråbrødrestræde hed dengang Gråbrødre Agestræde. Og endelig fandtes Gråbrødre Kirkestræde, der senere er blevet om-døbt til Sct. Gertruds Stræde. Området blev endelig fastsat på danehoffet i Nyborg 1285. Således fik Sct. Frans af Assisis »små brødre« indpas i Odense på omtrent samme tidspunkt, hvor johanniterne slog sig ned i Sct. Mikael's kirke og byggede deres hospital der. Magen til ekspansion inden for netop denne type af institutioner havde Odense aldrig før oplevet.

Sammenfattende kan det altså om tiden 1241-1280 siges, at kirkekampen på det lokale plan i Odense fik nogle ganske bestemte følger, der faldt sammen med almindelige udviklingstendenser inden for byvæsenet. De stærke bestræbelser på uafhængighed og standsbevidst livsopfattelse i det 13. århundrede i forbindelse med voksende materiel sikkerhed i byerhvervene, god adgang til arbejdskraft og rigelige, lovfæstede leverancer af landbrugsprodukter til de store institutioner i samfundet, særlig de kirkelige, gjorde det muligt, at byen kunne trives og udvikles på trods af de kaotiske forhold i samfundets top. Mens kongerne bortødede deres ressourcer ved aktiv udenrigspolitik og ved kirkekonflikter, der påførte dem store udgifter, specielt også ved gentagne processer ved pavens domstol, lykkedes det for borgerne, Knudsmunkene og provsterne hver for sig at fungere videre og oparbejde en bestemt livsholdning og en levemåde, der prægedes af en vis velstand. Knudsmunkene skaffede sig jævnligt bekræftelse på deres privilegier, som skik var, og de opretholdt deres kulturniveau ved at sende munke som studerende til Parisuniversitetet. År 1270 hed deres prior Valdemar, mere ved vi ikke om ham. Provsterens selvstændige forvaltningsopgaver må være blevet mere betydningsfulde i den bispeløse tid – nyt er, at vi også finder provsten på Langeland og provsten i Gudme herred omtalt. Byen selv fik et talerør i den store politik gennem sortebrødrene, der må have spillet en umådelig stor rolle i denne periode, ved at udvide borgernes horisont i nordisk og internationalt samarbejde og ved at give dem adgang til

Udsnit af et fragment, der formentlig er fra det 13. århundrede og muligvis fra Fyn. Udsnittet stammer fra et såkaldt missale, som indeholder alle nødvendige tekster til messen. Initialet P indleder den stillebøn, der i messen læses under nadveren. (Landsarkivet for Fyn).

en udenlandsk erfaringsverden inden for forretningspraksis, skriftkultur (diplomer o.lign.) og pengevæsen. Politisk kunne de vise vejen for, hvordan man måtte stå positiv over for kongens krav, også når kongemagten gik ind i en svaghedsperiode – det var den holdning, de indtog i kirkekampen. Erik Glippings oprettelse af Gråbrødre kloster kan derfor vistnok opfattes som en tak til byen og en anerkendelse af dens holdning, der bidrog til at neutralisere biskop Regners kongemodstand og følgerne af den franske biskop Peters fravær. Endelig har johanniterne dels opfyldt nogle sociale behov – sygepleje og alderdomsbeskyttelse – dels har de ved deres korstogsprædiken gjort borgerne mere bevidste om kristendommens universelle opgaver i kampen mod de ikke-troende.

23 · Erik Glipping, Gisico og Peder Pagh. 1280-1305

Domkirkens ombygning påbegyndt

Omkring år 1280 var Odense kommet sig efter ufredstiden i 1247, da byen og vel også domkirken var blevet hærget, og efter den bispeløse tid under kirkekampen. Den generation, der var født og opvokset i de rolige og stabile forhold i kong Valdemar Sejrs dage (1202-1241), havde båret byens handel, håndværk og kulturelle aktiviteter igennem en urolig tid, der dog var præget af indre ekspansion og højkonjunktur. Vi har ikke kilder nok til at sætte tal på de gode konjunkturer, men vi kan aflæse dem ved opkomsten af de kirkelige og sociale institutioner, hvis fremgang og blomstring forudsatte gode og ordnede forhold og et vist overskud af ressourcer.

Man kendte forskellige måder at løse problemet med en fraværende biskop på. Han kunne erstattes af en såkaldt viebisp, dvs. én, der pro forma var biskop i et eller andet stift i Lilleasien, der ikke mere eksisterede, men som blev lønnet som biskoppens vikar og i hans navn udførte embedshandlinger som f.eks. præstevielser og kirkeindvielser. En anden udvej var, at en konge, der havde gode forbindelser til pavestolen, kunne få paven til at flytte den fraværende biskop til et andet bispedømme og få en efterfølger udnævnt. Hvilken af de to udveje, der blev valgt for biskop Jens II (1282-1286), vides ikke. Måske var hans stilling i kongens øjne ordnet allerede før forgængerens død i 1282, for han er nok den biskop Jens, der i sommeren 1281 var vidne i et kongebrev i Ålborg.

Med Jens II fik Odense efter mange år atter en biskop, der fungerede som kongens rådgiver og forvalter i hans navn, sådan som datidens samfundssystem lagde op til. I december 1282 var han i Ribe, i juni næste år var han med kongen i Lund som vidne i et forlig om Estland, i september samme år var han i Vordingborg, og i maj 1284 deltog han i danehoffet i Nyborg. Som nyudnævnt står han her overalt sidst på listen over landets biskopper.

De ordnede forhold viste sig ved, at der under biskop Jens endelig

Kapitel af granit med fire kronede ansigter og fundet i en ejendom ved Hunderupvej. Højde 34 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Vi har ingen afbildninger af Gråbrødre kirke fra middelalderen, men her er en tegning fra begyndelsen af 1800-tallet. Umiddelbart efter at tegneren havde forevigt kirken, blev den revet ned. (J. Hanck tegn., Nationalmuseet).

På denne og den følgende side ses detaljer af søjler i Gråbrødre klosterkirke. (J. Hanck tegn. 1816, Møntergården).

tages fat på nybyggeriet i Sct. Knuds domkirke. Det skete i tidens former ved, at Jens fik en af landets øvrige biskopper – her er det Århusbispens – til at udstede et brev, der lover aflad til alle, der besøger Sct. Knuds kirke på søn- og helligdage og derved beder bestemte bønner og yder en gave. Aflad betegnede eftergivelsen af den kirkebod, der fra gammel tid skulle udmåles for de forskellige synder. Aflad blev målt i »antal dage kirkebod«, og biskopper kunne eftergive indtil 40 dages kirkebod ad denne vej. Det er naturligt at tænke sig, at lokale kræfter i Odense i hele perioden efter 1247 har følt det som en påtrængende opgave at få kirken sat i stand, men at det ikke havde været muligt, før man på ny havde en biskop, der stod på god fod med kongen.

Dertil kom den stimulans og den hæder, som det betød for byen, at Erik Glipping havde oprettet Gråbrødre kloster i 1279, hvor bygningsarbejder nu må være påbegyndt. Erik Glipping havde bestemt, at han selv og hans dronning Agnes en dag skulle begraves i Gråbrødre kirke. I 1283 blev deres to døtre Katharina og Elisabeth da også begravet der. I den forbindelse bekostede kongeparret kirkens altertavle, der blev stående, indtil den på initiativ af kong Hans'

Billedet viser Gråbrødre kirkes indre kort tid inden nedrivningen. De kirkelige handlinger var flyttet til byens andre kirker og det meste af inventaret spredt for alle vinde. (J. Hanck tegn., Nationalmuseet).

dronning blev erstattet med Claus Bergs berømte altertavle, der nu befinder sig i domkirken.

Beslutningen om at gå i gang med et nybyggeri i byens hjerte, den store Sct. Knuds kirke, må have haft gennemgribende betydning for hele byens arbejds- og erhvervsliv. Det må atter have bragt Knuds-klosteret og byen nærmere hinanden. Gråbrødre klostrets byggeri stod på længe efter den endelige overdragelse af arealet på danehoffet i Nyborg i maj 1285 – indvielsen fandt sted 1343. De nye livshorisonter, som de nye religiøse ordener havde åbnet, og de erfaringer, man samlede i forbindelse med den nye tids gotiske byggestil med de høje hvælvinger og lyse, spidsbuede vinduer, kunne direkte bruges på domkirken. Biskop Jens II, der får en virkelig god bedømmelse i den gamle bispekrønike på vers, fortjener anerkendelse som en mand, der forstod øjeblikkets krav og at udnytte de gode økonomiske konjunkturer. »Dernæst kunne Johannes [Jens] udrydde letfærdige skikke fra menigheden, da han havde opnået posten som folkets retmæssige leder«, hedder det.

Man gør sig næppe forestilling om, hvor betydningsfuldt et domkirkebyggeri har været i en by, der dog efter vore dages begreber var

Gemellion af forgyldt kobber med rester af emalje, fremstillet i Limoges, Frankrig, 1280–1300. Det ødelagte og forbukkede fad, der oprindeligt har været til rituel håndvask, blev fundet ved udgravning af et vagthus på Gåseholmen 200 m vest for Næsbyhoved voldsted. Det centrale motiv viser en kamp mellem en kriger og en drage. Diameter 20,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

meget lille. Til domkirken i Odense strømmede mennesker og gaver ind, ikke blot fra byen og dens omgivelser og Fyn i det hele taget, men fra alle til stiftet hørende øer – Als, Ærø, Femern, Tåsinge, Lange-land, Lolland og Falster. Uden tvivl kom der også arbejdsvillige, der gerne ville blive i Odense en tid, hvis det var muligt. De kom vistnok ikke fra arbejdsløshed, men fra monotone, små kår ude i landsbyerne, hvor arbejdet kun bød på ringe afveksling og slet ikke på udsigt til at måtte deltage i et stort værk til Guds ære. Regnskaber fra byggeriet er ikke bevaret, men sandsynligvis var der tale om dag- eller ugelønnet arbejdskraft med arbejdstid fra mandag til og med lørdag. Især teglproduktionen må have givet arbejde. Ledelsen lå i de særligt indkaldte bygmestres hænder – disse dannede et internationalt miljø, hvor hvert »arkitektfirma« havde sit individuelle særpræg. For håndværk og handel i Odense har den store arbejdsstyrke betydet en ny og stærk udvikling. Og da æren herfor tilkom biskoppen, kirken og Knud den Hellige, der hvilede midt i det allerhelligste i kirken, så har også byens befolkning været rundhåndet med gaver og hyldest til Sct. Knud og hans kirke som tak. Det var i sådanne velstandstider, datidens bønne- og andagtsformer udviklede sig, og oprettelsen af altre i kirkerne, af stiftelser til at betale for præster, der læste messen osv., hører til i samme periode.

Et bemærkelsesværdigt afladsbrev er et af de få beviser på, at byggeriet startede allerede nu. I 1284 iværksattes den første hanseatiske handelsblokade mod Norge, hvorved hansestæderne tog det første skridt til etableringen af flere hundrede års økonomisk herredømme i Norge. Erik Glipping sluttede op omkring de tyske krav som led i de interne nordiske konflikter, men det blev dog besluttet, at en svensk forhandlingsdelegation fra kong Magnus Ladelås skulle tage til Norge og søge at opnå et forlig. I delegationen deltog blandt andet de tre biskopper af Skara, Linköping og Strängnäs, som den 29. juni 1285 udstedte et brev med løfte om aflad til besøgende i Sct. Knuds kirke i Odense! Mon ikke dette initiativ fra det svenske skyldes nogle gode nordiske forbindelser, som biskop Jens havde kunnet etablere? I hvert fald må dette afladsbrev, ligesom det tidligere, have stimuleret til at være gavmild over for Sct. Knuds kirkes byggefond, hvad der nu også var behov for.

Endvidere fandt år 1288 et mageskifte sted mellem Knudsklosteret på den ene og borgmester og råd i Odense på den anden side, der, hvis tolkningen er den rette, peger i samme retning. Klosteret modtog »Eszetoffthe marck och Hyngh marck«, hvorimod byen af klosteret

Sct. Knuds kirke er i overvejende grad middelalderlig og det fineste, vi har bevaret i Odense fra den her skildrede periode. Billedet er fra begyndelsen af vort århundrede. (E. Biering fot., Møntergården).

fik en eng, som hed Ellemose eng, som lå »øst for Korup op til åen«. Man finder ikke noget Korup i nærheden af Ellemose, der kan lokaliseres til Odense ås nedre løb. Ellemose omtales i byens privilegier fra 1477, de ældste, der er bevaret. Til byens frihed hører, siger kongen, »deres vej til deres havn og skibe i Ellemose å«. Der fandtes således en havn i forbindelse med Ellemose. Man må derfor søge efter et sted ved åen, der har med Korup at gøre. Det nærmeste man kommer, er Biskorup. Da navnet er let forklarligt som »Biskoppens Korup«, er det sandsynligt, at der sigtes til en eng ved Biskorup, der var velegnet til havn og fra nu af blev byens egen havneplads – og stadig var det i 1477. Da åerne hyppigt skifter navn efter de egne, de løber igennem,

Erik Glipping var Danmarks konge 1259–86. Han er her afbildet på bindet af den gamle stadsret fra Tallinn. (Lennart Larsen fot.).

er navnet Ellemose å for Odense ås nedre løb rimeligt. Knudsklosteret har således overladt en gunstigt beliggende eng til byen som havneplads, et tegn på, at de økonomiske aktiviteter var voksende, og at samarbejdet mellem Knudsklosteret og byen var godt – rimeligvis med henblik på det store byggeri, der foregik. De arealer, som klosteret modtog af byen, kan måske lokaliseres til syd for Vollsmose. På et gammelt kort over »Sct. Jørgens mænds mark« fra 1682 nævnes »Agrene ved Eskene« som nabo til »Tofteagrene ved Møllegård« og »Tofteagre«, hvad der erindrer om Esketoft.

Kirkens arkitektur er gotisk med de tre høje skibe i ensartet hvælving. Byggeriet må i første omgang have omfattet kirkens vestre del, langhuset, der senere blev forsynet med den indskrift, der bærer biskop Gisicos navn. Gudstjenesterne, der blev holdt af munkene og varede mange timer daglig, kunne ikke flyttes. Man har derfor uden tvivl måttet lukke kirken af med en væg i midten for at holde korpartiet uden for den første byggefase, således at det gamle, romanske kor og tværskibet blev stående funktionsdygtigt, mens langhuset eller dets ruiner blev fjernet og det nye bygget op i prægtigere skikkelse end før.

Biskop Gisico

Odense stod også politisk i begivenhedernes centrum. Det møde, hvor kongens tilslutning til handelsblokaden mod Norge blev vedtaget, fandt sted i Odense i november 1284. Biskop Jens var den eneste tilstedeværende biskop ud over kongens kansler, biskop Jakob af Slesvig. Kongen deltog i danehoffet i Nyborg både i maj 1285 og i marts det følgende år – begge gange var biskop Jens med. Men biskoppen nød også pavelig tillid: Han fik tilladelse til at afløse ærkebiskoppen af Lund ved overgivelsen af embedstegnet »pallium« til den nyvalgte ærkebiskop af Uppsala, hvis det skulle blive nødvendigt.

Biskop Jens døde i sommeren 1286. Ifølge den erklæring, som Erik Glipping udstedte ved et besøg i Odense den 17. august over for flere høje klosterforstandere – måske samlede til biskoppens begravelse? –, lovede kongen ikke at blande sig i det forestående bispevalg, men at lade munkene hævde deres gamle ret til selv frit at vælge den, de ønskede, til biskop over Fyns stift. Reglerne var som tidligere nævnt: enten en af Knudsmunkene eller en anden benediktiner eller et medlem af en anden orden. De skulle altså ikke tvinges til at acceptere en

kandidat, blot fordi han var kongens mand. Måske var årsagen til kongens imødekommende holdning, at han ikke ville stå de lokale kræfter i vejen, der var drivkræfterne bag det påbegyndte kirkebyggeri, og at han derfor afstod fra tanken om at indsætte en udefra kommende gejstlig i bispeembedet. Han ønskede uden tvivl et godt forhold til den by, hvor han for nylig havde grundlagt Gråbrødre kloster, som han havde udset sig til sit gravsted. Vi har derfor al grund til at formode, at den mand, der nu blev valgt til biskop, Gisico, havde de ønskede egenskaber: at han var loyal mod kongen, og at han var stedkendt, ja, sandsynligvis allerede boede i Odense. Man formoder da også, at han var munk i Knudsklosteret – måske subprior, altså viceprior.

Det var under Gisico, byggeriet faktisk blev gennemført. Kirkens langhus blev nu genrejst i spidsbuestil med de høje hvælvninger. Efter denne byggefase må kirkens vestre del have rejst sig væsentlig højere end den østre, sådan som man endnu kan se det i enkelte kirker i udlandet, hvor et nybyggeri er blevet påbegyndt, men pengene er sluppet op. Med Gisico var det nok en ægte benediktinertradition, der kom til udfoldelse. Munkene fik støtte af deres ordensbrødre i de sjællandske benediktinerklostre og kunne således atter virkelig fungere som munkedomkapitel. Deres rettigheder blev respekteret, og deres religiøse og kulturelle indsats bar frugt.

At Gisico nåede at blive valgt under ordnede forhold var et held for Odense og for de danske benediktinere. En katastrofe væltede nemlig ind over Danmark kort efter bispevalget: mordet på kong Erik Glipping i Finderup lade. Den dræbte konge fik hvilested i Viborg domkirke i stedet for, som han havde ønsket det, i Gråbrødre kirke i Odense. De til fredløshed dømte, angivelige drabsmænd forårsagede megen uro fra deres norske tilholdssted de følgende år. Gisico blev bispeviet af ærkebiskoppen i Lund, Jens Dros, og optrådte loyalt over for den nye konge Erik VI Menved. Han skal have deltaget i kongens kroning i Lund juledag 1287 og kunne i november 1288 modtage nogle af den mindreårige konges formyndere, måske enkedronning Agnes, i Odense til et særdeles vigtigt forehavende: fornyelsen af Knudsklosterets privilegerede status og sikringen af munkenes eneret til at administrere de to møller, Munke mølle og Ejby mølle, og fiskeriet i de to mølledamme. Desuden fik munkene fritagelse fra told og afgifter ved rejser, særligt over Storebælt. Det følgende år skal Gisico have overværet ærkebisp Jens Grands troskabsed til kongen i Roskilde, og i marts 1290 deltog han i danehøffet i Nyborg. Han

Det odenseanske Knudsgildes segl fra ca. 1300 er her aftegnet. Det er ændret på flere punkter i forhold til det ældre segl, der er vist på side 229. Gildets skytspatron er nu ikke længere Knud Lavard, men Knud den Hellige. (Efter Grandjean: Danske Gilders Segl).

Omkring 1280 begyndte under biskop Gisico opførelsen af den ældste del af den gotiske Sct. Knuds kirke – de fem vestligste fag. Om denne dåd minder indskriften under gesimsen på det nordre sideskib, og på det søndre sideskib følger en opmuntring til from gavmildhed mod kirken for at skaffe midler til dens vedligeholdelse. En tolkning af teksten ses side 243.

Teksten på nordsiden af kirken har formentlig kunnet læses af alle latinkyndige odenseanere, mens teksten på kirkens sydside kun har kunnet læses af munkene i Knudsklosteret, da denne side vendte ind mod klostergården, hvor kun de selv havde deres daglige gang.

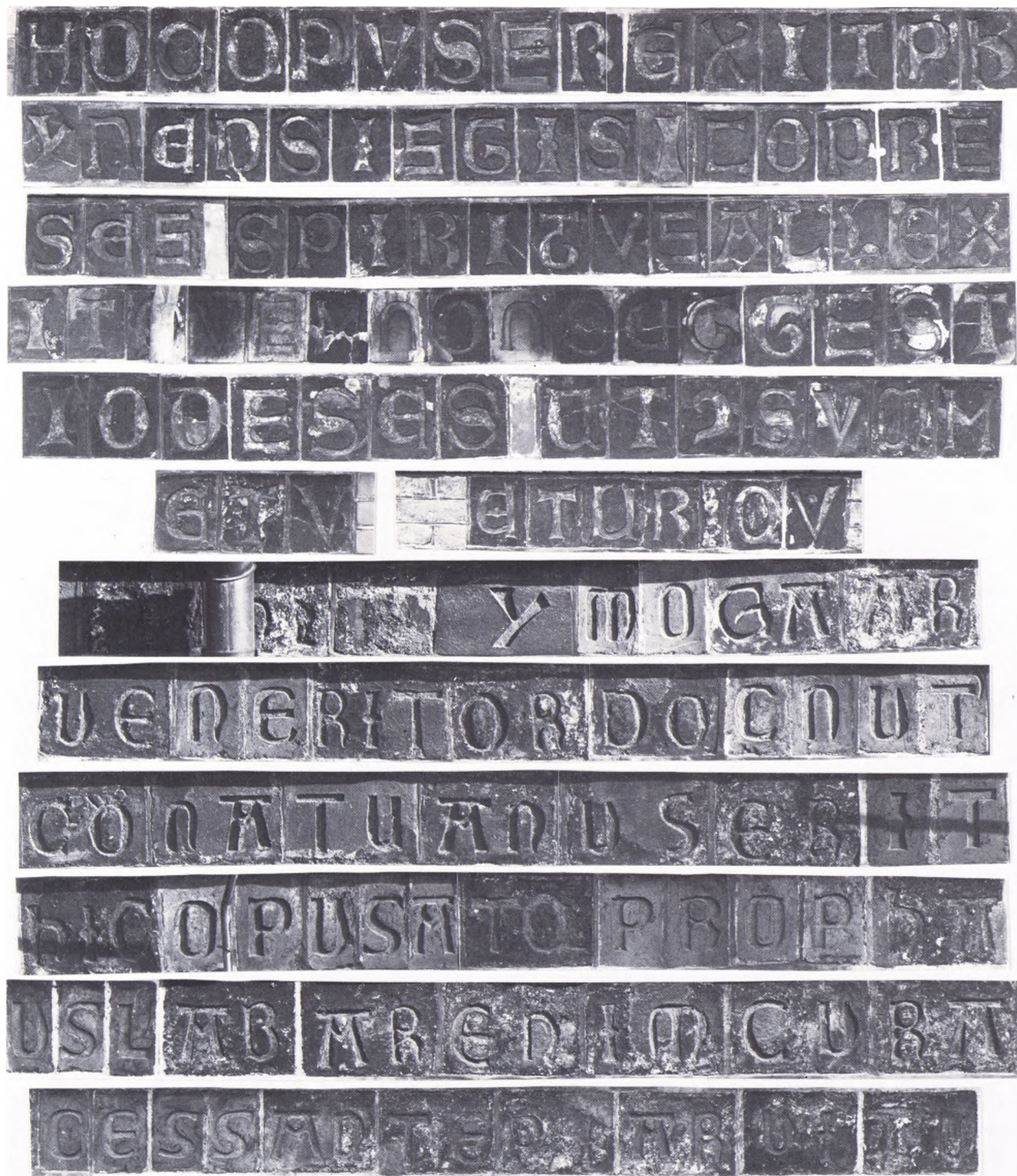
En undersøgelse af indskriftsfrisen ved den store kirkerestaurering i 1870'erne viste, at den var sat op sammen med den øvrige mur. Den er sammensat af teglstensfliser med store bogstaver – såkaldte majuskler, indskåret før brændingen (i hvert fald på nordsiden). Bogstavernes fordybninger har stået pudset eller i teglets røde farve på baggrund af en sort glasur i nord og en mørkegrøn i syd. På side 241 ses i de første seks linier indskriften på nordsiden. Opholdet i linie seks før de sidste bogstaver svarer til et ophold i selve frisen. I de sidste seks linier ses første del af indskriften på kirkens sydside.

opholdt sig også i borgen Ålevad på Lolland, der tilhørte bispestolen. Kirken i Stokkemarke på Lolland var blevet nybygget og genindviet, og ved den lejlighed blev der nedlagt en relikvieæske i alteret med Gisicos navn i runeskrift.

En ikke uvæsentlig oplysning om Gisico har vi fra hans eget vidnesbyrd. Kong Erik IV Plovpenningens døtre Agnes og Jutta var henholdsvis i 1263 og 1265 indtrådte i Agnete kloster i Roskilde, som de samtidigt grundlagde, Danmarks eneste dominikanernonnekloster. Pave Urban IV (1261-1264) havde pålagt biskoppen af Århus at klare formaliteterne ved klostergrundlæggelsen, og den 1. april 1264 kunne biskoppen afslutte sin procedure ved at udstede et dokument om, at alt var i orden. Men 1270 trådte begge søstre ud af klosteret og tog alt det gods med, som de havde bragt derind. Denne skandale gav anledning til langvarige processer. I mellemtiden døde Agnes, men i marts 1296 har man følt sig foranlediget til skriftligt at nedfælde vidensbyrd om sagsforløbet. Tre personer havde stået forløbet så nært, at de kunne vidne nu så længe efter: kong Erik Menved, biskop Gisico i Odense og ærkedegnen Otto i Århus. Af disse erklærer Gisico ikke kun, at han personlig havde været til stede i Roskilde ved begge højtidelighederne, da de to søstre tog sløret, men også, at han mellem den første og den anden søsters indtræden personlig havde opholdt sig ved pavehoffet, da pave Urban godkendte Agnete klostrets oprettelse. Denne pavelige godkendelse – som ikke er bevaret – må være givet efter Århusbispens nævnte erklæring i april 1264 og før pavens død i oktober samme år. Det står derfor fast, at Gisico må have besøgt paven i Viterbo en gang i dette sommerhalvår.

Blandt Gisicos indsatser på det kirkelige område kan nævnes problemet med vordende gejstlige, der nød indtægterne af deres embede uden at lade sig præstevie og i stedet betalte en vikar, der som ukyndig og dårligt lønnet gjorde ringe tjeneste i menigheden. Det er i den forbindelse, vi møder den første kendte sognepræst i Sct. Klemens kirke i Stenløse, diakonen Erik, for hvem bispen skaffede pavelig dispensation, fordi han havde forsømt at bede om præstevielsen inden et år efter udnævnelsen til sognepræst.

I Gisicos sidste år blev Danmark lagt under såkaldt interdikt i forbindelse med kirkekampen mellem kong Erik Menved og ærkebiskop Jens Grand. Interdikt var en slags datidens kirkelige lockout, hvis værdi som kampmiddel er forståelig, når man tænker på tidens religiøse behov, der kun kunne tilgodeses ved kirkens hjælp. Kongen opholdt sig hyppigt i Odense, men i januar 1299 kom den pavelige

legat Isarn, der lyste interdiktet og i pavens navn kaldte gejstlighed og folk til åben modstand mod kongen. Ved et møde i Sct. Knuds kirke – den kaldes i den italienske notars udtryksmåde for »Storekirken« – udpegede legaten en forhandlingsdelegation til at møde kongen. Gisico var ikke med til dette møde, men da kongen senere i Ålborg udstedte de ønskede lejdebrev for Jens Grand, var Gisico sammen med landets øvrige biskopper én af garantierne for frit lejde. Interessant er det at konstatere, at i tilfælde af, at lejdet blev brudt, og Jens Grand kom til skade, skulle lejdemændene tage til Odense og blive der, indtil overgrebet blev sonet.

Gisico døde i 1300 og blev begravet i Sct. Knuds kirke ved den nordlige dør. Den væsentligste kilde til hans indsats er indskriften på kirkefrisen på den nordre og søndre side af langhuset. Teksten begynder i øst på nordsiden med at fortælle i et rimet vers, at Gisico, Fyns »førstemand«, »preses«, fuldbyrdede »dette værk«, ham, der var drevet dertil ved Åndens indgivelse og ikke »sad uvirksom«, »deses«. Rimet er det samme som i verset om Gisico i bispekrøniken. Hvordan teksten skal læses videre rundt i vestgavlen, er der på grund af det senere byggede tårn ikke klarhed over, men »den kronede martyr Knud« er vistnok omtalt, og på den søndre side fortsætter verset i den form, at kirkebygningen blandt andet siger om sig selv: »Jeg forfalder, hvis hengiven vedligeholdelse ophører; derfor giv rundhåndet rene offergaver, der ikke forgår.« Den afsluttende tidsangivelse må vel tolkes sådan, at den nye kirkedel mod vest blev taget i brug i år 1301, altså efter Gisicos død.

Miljøet omkring Gisicos livsværk

Hvor bestandigt Gisicos livsværk var, kommer ikke mindst frem i valget af hans efterfølger. Ligesom ved Gisicos eget valg havde Knudsmunkene atter gode kandidater i deres egne rækker. De havde den juridiske ret til at vælge stiftets biskop, og de fik kongens støtte til at udøve deres ret, fordi de var loyale mod hans politik. Imidlertid kørte valgproceduren fast i kirkekampens mølle. Valget blev ikke godkendt, før den stivnakkede pave Bonifacius VIII (1294-1303), der delvis var årsag til kirkekampen, døde i oktober 1303. Af den efterfølgende paves brev fremgår det, at munkene havde overladt afgørelsen til en inderkreds af fem, og disse havde valgt klosterets prior Peder Pagh og sendt valgresultatet til godkendelse ved Jens Grand, men denne havde nægtet at godkende det. Af andre kilder fremgår, at

Der er flere forskelle end ligheder mellem bogstavfliserne i nord og syd på Sct. Knuds kirke. På nordsiden har hver flise således ét bogstav, på sydsiden normalt to. Også højden er forskellig – i nord tre skifter, i syd to; men indskriften her omfatter til gengæld to linier. Endelig viser det epigrafiske skriftbillede så stor forskel på de to friser, at man er tilbøjelig til at tale om separate indskrifter, hvor nordsidens er ældst. Tidsforskellen kan imidlertid ikke være så stor, hvis man kan nære tillid til årstallet 1301 på sydsiden. Det kan tænkes, at Gisicos efterfølger, Peder Pagh, som netop blev indsat dette år, har suppleret eller kompletteret sin forgængers indskrift.

Der er gjort flere forsøg på at tyde indskriften, der er affattet på latin i versemål med midtrim og enderim. Flere af bogstaverne er i tidens løb blevet restaureret, og indskriften er nogle steder brudt og forvansket, hvilket vanskeliggør tolkningen. Indskriften er nu fotograferet, så yderligere slid ikke vil få særlig indflydelse på mulighederne for at tolke den.

Heroverfor ses sidste del af indskriften på kirkens sydside med indskriftens øverste linie gengivet først. (Ebbe Hædersdal fot.).

Kirkeinteriør i Korup kirke med korsfæstelsesgruppe på alteret. Den beskedne afstand mellem langhus og kor og de lave hvælvinger lod opmærksomheden samle sig omkring alteret. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Sengotisk korbuekrucifiks fra omkring 1500, her placeret på alteret i Korup kirke. Evangelistsymboler i korsarmenes ender og Maria og Johannes under korset. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Odenseprovsten endnu engang mente at have ret til at deltage i bispevalg, og han fik en dominikaner, Peder Pigarus, indsat, som dog måtte vige for prioren. Gisicos embede kunne altså endnu engang blive besat af en af munkene, Peder Pagh, en mand, der prægede en hel epoke i Odense i mindst lige så høj grad som Gisico. I 1304 blev Peder Pagh bekræftet i embedet af ærkebispem.

Byggeriet i Sct. Knuds kirke gik nu videre. Der er en enkelt notits om ildebrand i kirken år 1304, og der blev i det følgende år atter givet aflad for gaver til kirken, men hvorvidt der var sket betydelige skader, vides ikke. Nu stod koret for tur, sidst tværskibet, og begge dele blev tilendebragt på et ukendt tidspunkt, formodentlig i det 14. århundrede. Sct. Knuds kirke var ved munkenes omsorg sikret byen som arbejdsplads i lange tider. Og der var endnu tale om en tid med voksende befolkning, mange arbejdssøgende og indtil ca. 1340 en ikke alt for brat afmatning i konjunkturterne.

Fra nogle formuende personers testamenter, der tilfældigvis er bevaret, får man et billede af, hvordan datiden opfattede miljøet omkring de kirkelige institutioner. En jøde, Niels Hamundssøn, stiftede 1295 sit gravsted i Gråbrødre kirke i Odense og gav derfor gråbrødrene 20 mark, en stridshest og en baldakin (et kostbart, evt. guldbroderet klæde til gudstjenestebrug). Gaverne til Odense fordelte sig på følgende måde: sortebrødrene og Sct. Knuds kirke hver 4 mark, Sct. Jørgensgården 3 mark, de tre sognekirker Albani, Vor Frue og Sct. Mikael hver 2 mark. Taksten var i øvrigt den samme andre steder: gråbrødrene i Svendborg fik 4 mark, Sct. Jørgensgården 3, sognekirken i Assens 2. En rig borger i Kalundborg bestemte i 1291, at han ville begraves i Sorø, men han gav gaver til købstadskirker på Sjælland og på Fyn. Fem klostre på Fyn fik hver 5 mark: Sct. Knuds kloster, Gråbrødre og Sortebrødre kloster i Odense, Holme kloster samt Gråbrødre kloster i Svendborg, mens nonnerne i Dalum og de to fynske Sct. Jørgensgårde fik hver 3 mark. Et lidt andet tilsnit har fru Cecilies testamente år 1304. Vindinge, (Sdr. eller Nr.) Nærrå, Lunde og (Øster?) Åby sognekirker på Fyn fik hver 1 mark ligesom sortebrødrene i Odense, mens trængende studerende i Odense fik 6 mark. Katedralskolen ved Sct. Knuds kloster havde gamle traditioner, og de studerendes sociale kår var ikke altid misundelsesværdige. Derfor repræsenterer gaver af denne slags en indsats for bedre studieforhold. Ikke kun tiggeri skulle danne baggrund for de studerendes økonomi.

Arveretten stod i øvrigt på dagsordenen i denne periode. Det var

den gang et dyrebart udtryk for personlig frihed at måtte disponere over sine ejendele efter eget skøn og derved krydse hævdvundne ønsker fra familiens side. Også de gejstliges ret til at testamentere stod under debat. Familien bestod jo ikke her af arveberettigede børn, men af forældre, søskende og søskendebørn. Derfor, og da der var tale om ejendom, der kunne tilhøre kirken, ønskede biskopperne at indtræde som arvinger til enhver sognepræst. Herimod fik Gisico på stiftets kirkemøde i Odense i 1289 gennemført, at alle sognepræster i Fyns stift skulle have ret til frit at testamentere personlig ejendom til hvem, de ønskede, men med påbud om at lade være med at forære kirkens ejendom væk.

Man ved meget lidt om, hvilke sociale lag munkene og nonnerne i klostrene kom fra. De to tiggerordener hentede almindeligvis deres medlemmer fra de fremvoksende byer, fra borger- og håndværker-miljøet. Derimod kan man formode, at Knudsklosterets medlemmer rekrutteredes fra den højere bondestand, den samfundsgruppe, der nu og i den følgende periode rykker op i lavadelens kreds. Efter tiggerordenernes fremgang i Odense kan vi nok vurdere situationen i Knudsklosteret som en genvindelse af kræfter og selvtillid. Såvel byggeriet som det forhold, at to munke efter hinanden var blevet biskopper, har sikkert også virket tilbage på miljøet og stimuleret unge mænd til at søge at indtræde i klosteret.

Måske kan Knudsklosterets fremgang også aflæses af det forhold, at Knudsgilderne i denne periode begyndte at glemme deres første skytshelgen Knud Lavard og i voksende omfang nævne Knud den Hellige af Odense som deres skytshelgen. Sådant en forandring i en helgens popularitet kommer ikke af intet, og det er nærliggende at tænke sig, at benediktinernes indsats i Odense i disse år også betød fremgang og fornyet popularitet for Knud den Hellige som Danmarks første skytshelgen, første martyr og første hellige konge.

Til miljøet hører også Odenseprovsten, hvis indflydelse blev stækket ved en udtrykkelig protest fra Knudsmunkene mod, at han skulle sætte sit navn og sit segl under domkapitlets dokumenter. Det kan ikke have forbedret hans stilling, at han ved bispevalget søgte at indsætte en dominikaner i stedet for Peder Pagh. Med tanke på dominikanernes stærke forankring i købmændenes og borgernes kreds i Odense er det sandsynligt, at også provsten havde tilknytning til denne kreds. Hvorvidt kontakter oprettedes fra samme miljø til de for nylig ankomne johannitere i Sct. Mikael, vides ikke. Korstogene var inde i nederlagets periode – det hellige land gik tabt ved Accras fald i

Unggotisk krucifiks fra Lumby kirke. I korsarmenes ender evangelistsymboler. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Her ses et udsnit af krucifikset fra Lumby kirke. Det er her evangelisten Matteus, der vises med englevinger, fordi han skildrer Jesus som Guds budbærer. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Lumby kirke i Lunde herred har bevaret en tydelig romansk grundform med langhus, kor og apsis. Det massive tårn fremstår nærmest som en forlængelse af kirken. Nordvæggen er – i overensstemmelse med en udbredt romansk skik – uden vinduer. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

1291 – og johannitterne har ikke vundet ekko for korstogsprædiken i Odense. Med en biskop som Gisico var det de i ånden stridende munke i Knudsklosteret, epoken prægedes af.

Romansk døbefont af granit med relieffer, Kristus, løve og menneskehoveder. Næsbyhoved Broby kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Landsognene

Efter 1100- og 1200-tallets udbygning af det dyrkede land og inddelingen i sogne med sognekirker var der ikke sket store gennemgribende forandringer i landsbystrukturen undtagen der, hvor storgodser havde erstattet tidligere landsbyer. På Odenseegnen var det fremfor alt de gejstlige godsbesiddelser, der førte til nedlægnning af landsbyer. Men det ligger i sagens natur, at det fortrinsvis var de landsbyer, der ikke havde egen kirke, der var truet, da stenkirkerne var en sådan investering, at sognekirkebyerne ikke ville blive forladt, når de én gang var bygget. Omkring år 1300 stod de endnu alle uden tvivl i romansk stil, med smalle vinduer og et mørkt, hemmelighedsfuldt indre. Den nye tid med de store gotiske vinduer var endnu kun på vej i domkirken og nåede først senere ud i landsbyerne. Sognekirkerne var de eneste virkelig monumentale bygninger uden for byer og borge, og da de næsten alle er blevet bevaret til vor tid, kan man ikke forbigå dem.

Et betydningsfuldt nabosogn til Odense var Lumby. Kirkebyen

med den romanske kirke, indviet til martyren Sct. Katarina af Alexandria, fik omkring år 1300 en klokke, der er i brug endnu i dag. Kirken lå, dengang som i dag, midt i sognet, og folket i Lumby Torp, Anderup, den senere nedlagte landsby Særslev og Stige med havnen »sognede« til Lumby, dvs. besøgte dens kirke til messe på søn- og helligdage, betalte tiende til præst og kirke, lod børnene døbe, giftede sig og lod deres afdøde begrave der samt betalte de dertil hørende afgifter til sognepræsten i Lumby, uanset om de også havde et kapel i deres egen landsby. Allerede i år 1300 kom Lumby med Stige ved salg til grev Gerhard af Holsten. Sognet havde tidligere været i kongeligt eje, og det forblev i holstenernes besiddelse. Beliggenheden var gunstig for holstenerne: Lige over for indsejlingen til Odense. Sognepræstens navn er endog kendt: I 1307 hed han Knud. Vest for Lumby havde Allese sogn også en romansk kirke. Sognet havde kun én landsby, selve kirkebyen; man var her i udkanten af det bebyggede land nær Vimosen.

Over højderyggen, i Stavidsåens dal, havde man for nylig bygget en kirke i Broby nord for åen, det Broby, der til forskel fra andre sogne med samme navn blev opkaldt efter Næsbyhoved. I det udstrakte sogn gik folket til kirke i Broby fra Næsby og Kirkendrup nærmere fjorden og fra Skovs Højrup længere oppe i dalen. Det er ikke usandsynligt, at folket her tidligere havde søgt Korup og Pårup kirker syd for åen. Pårup, indviet til Vor Frue, lå med den statelige romanske kirke midt imellem Snekstrup, Villestofte og Stegsted og var begunstiget ved naboskabet til Odense – senere var der flere hovedgårde i Pårup sogn –, mens landsbyen Korup længere oppe i dalen allerede i romansk tid havde slået sig sammen med folket i det endnu længere oppe liggende Trøstrup om en fælles kirke, (Trøstrup) Korup, hvis forhold til Pårup er en parallel til Alledes forhold til Lumby.

Sanderum havde en central placering på Odenseegnen, især fordi Dalum kloster hørte nært sammen med sognet og sandsynligvis tidligere var udskilt derfra. Den gamle romanske Mikaelkirke i Sanderum med de fornemme malerier var også sognekirke for folk fra Højme og Ravnebjerg, og måske søgte man tidligere dertil også fra Vejrup og Ubberud, før Ubberud oppe i skoven blev et eget sogn, ikke tidligere end i det 13. århundrede. Måske fik Ubberud kirke allerede omkring dette tidspunkt det store gotiske billede af den lidende korsfæstede Kristus, som endnu findes der – det hang dengang i korbuen. Fra syd søgte man måske både fra Brændekilde og Bellinge til kirken i Sanderum – de to kirker kan tidligst være bygget lidt før år

Romansk gravsten med hjulkors i våbenhuset i Næsbyhoved Broby kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Romansk døbefont af granit i Højby kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Pårup kirke har et kraftigt tårn med gavle i nord og syd, og nordgavlen er udsmykket på samme måde som gavlen på det nordlige sidekapel. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Romansk døbefont af granit og med buefrise i Ubberud kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

1300. Dalum klosterkirke erhvervede det endnu bevarede billede af den korsfæstede Kristus med oprejst, tornekronet hoved.

På den anden side af Odense å lå Fangel gamle romanske kirke midt i sognet, hvis eneste landsby var kirkelandsbyen. Det samme gjaldt for Sct. Klemens kirke i Stenløse, hvor man dog også søgte hen fra Svenstrup, den senere nedlagte landsby Ejby, Volderslev og Lindved. Hjallese var sognekirke for både Hjallese by, Hunderup og Killerup, mens man i Kallerup måske allerede omkring år 1300 søgte til Fraugde. Hjallese var Dalumnonnernes ejendom, og de indsatte sognepresten der. De, der boede i den resterende del af Odense herred nord for Hjallese ind til fjorden, må have gået i kirke i Odense Vor Frue, som uden tvivl fik en temmelig landlig karakter ved de mange, der kom til kirke der udefra: folk fra Ejby, Esketofte, Hyng og Biskorup. Da Sct. Mikael's sogn i Odense for nylig var blevet opvakt til ny aktivitet ved johanniternes ankomst, må man formode, at grundideen bag den inddeling af landet øst og nord for Odense, der senere kom til udtryk i Sct. Hans og Vor Frue landsogne, allerede var

Stenløse kirke er en tydelig repræsentant for de romanske sognekirkers grundform med langhus, kor og absis. Tænker man sig tårnet fjernet, har man et godt billede af, hvordan kirken har set ud indtil det 15. århundrede. To romanske vinduer (i absis og i langhuset) er dog senere muret til. (V. Sylvest Frederiksen fot.)

under udvikling omkring år 1300, således at bl.a. beboerne i Astrup senere nedlagte landsby gik til kirke i Sct. Mikael i Odense.

De nævnte sogneforhold betyder ikke nødvendigvis, at beboerne i disse landsbyer altid har måttet vandre til Odense for at komme i kirke. Det er ikke udelukket, at de har haft adgang til et nærmere liggende kapel med fast bosat præst. Så tidligt som under biskop Simon i det 12. århundrede var der vidnesbyrd om et sådant arrangement i Hjallese sogn. Sådanne kapeller kan være forsvundet, uden at de har efterladt sig spor til vor tid. Kun enkelte tilfælde er kendt i eftertiden, f.eks. Kluset kapel i Lumby sogn, fordi der opstod en valfart der i det 14. eller 15. århundrede.

Til den store og med gamle malerier udsmykkede romanske Sct. Laurentiuskirke i Fraugde sognede man fra hele den omgivende egn: fra Neder og Over Holluf, Fraugde, Kærby og Vejrup samt fra Birkum, sognets sydligste landsby. Måske havde folket i Allerup tidligere sognet til Fraugde. Men omkring 1300 var Allerup vistnok et eget sogn med dets lille romanske stenkirke indviet til apostelen Jakob den

Overdelen er en romansk døbefont af granit fra Gråbrødre kirke, mens foden er en søjlebase fundet i rådhusets kælder. Højde 45 og 31 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Davinde kirkes sirligt prydede gavlmot øst. (Finn Grandt-Nielsen fot.).

Grausten med johanniterkors indmuret i Åsum kirkes ydermur. Det vides ikke, hvem stenen skal være et minde over. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

ældre, hvis festdag den 25. juli spillede en stor rolle som mærkedag i bondens år, og hvis pilgrimssted Santiago de Compostela i Spanien var vidt berømt. Der var en bevægelse i gang for et nyt kirkebyggeri, hvad der ses af, at besøgende i Allerup kirke fik aflad af ærkebiskop Isarn og af biskop Peder Pagh i 1307 og 1308. Højby derimod havde ca. 1300 næppe endnu en egen kirke; man gik til Allerup eller måske til Nr. Lyndelse, men her kunne johanniterne i Odense gøre en indsats. De synes i 1300-tallet at have bygget kirken i Højby, som de senere ejede. Lige uden for Højby sognegrænse i Stenløse sogn lå Lindved, og man tør gætte på, at denne gunstige beliggenhed gjorde det muligt for herren til Lindved at have eget kapel og fastboende præst til brug for gårdens folk. Davinde med dens lille romanske kirke var sogn for kirkelandsbyen og Sanderum landsby, det senere Sanderumgård, begge måske brudt ud fra et oprindeligt stort Fraugde sogn.

I Åsum lå den romanske Sct. Dionysius, der var sognekirke for Åsum by, Torup, Rågelund og vistnok også Seden, hvis nuværende kirke ikke fandtes omkring 1300 – det er dog muligt, at der var et Sct. Klemens kapel i Seden. Der var problemer med Rågelundboerne, der hellere ville sogne til Marslev, hvortil kirkevejen i hvert fald var kortere end til Åsum – måske var der også andre årsager. I Åsum var man nær Odense, og Knudsmunkene må allerede på dette tidspunkt have ejet en del af jorden i sognet.

Til Agedrup drog endelig folkene i Bullerup, Vester Kærby og en senere forsvundet landsby Trøstrup. Det er sandsynligt, at godsejeren i Bullerup allerede omkring år 1300 havde kapel med egen præst for folket på Bullerup gård. Men sognepræst var en sådan kapellan dog ikke.

Således var det ene sogn forskelligt fra det andet. Mens holstenere og tyskere tidligt havde sat sig fast i Odenses nordvestlige omegn i Lumby og Pårup ved munden af Stavidså og ved Rydsås løb, grupperede landbefolkningen sig omkring de rige sogne Sanderum og Fraugde med skovrydninger i Allese sogn, Skovs Højrup, Trøstrup og Ubberud sogne, mens kloster-, bispe- og provstegodset allerede var veletableret i Hjallese, Vor Frue, Åsum og Agedrup sogne, og der var tilløb til større gårde i Fangel, Stenløse, Allerup, Fraugde, Davinde og Agedrup, foruden de nævnte Lumby og Pårup.

De små eller lidt større romanske kirker kunne ikke opvarmes; kun vokslysene og de mange mennesker, der samledes om søndagen, varmede dem op. Vinduerne var små og lod ikke lys, men heller ikke kulde eller varme slippe ind. Kirkerne havde i de fleste tilfælde sikkert

Fraugde kirke er med sine anselige dimensioner og sine nøgne murflader vistnok den romanske kirke på Odenseegnen, der kommer den gamle romanske Sct. Knuds kirke nærmest. Langhus, kor og apsis kan tydeligt ses, mens sidekapellet og tårnet er senere tilføjelser. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

fladt loft, og det allerhelligste, præstens lille alterrum med apsis som i Stenløse, var adskilt fra folket med en korbue som i Pårup og Fraugde, med alterskranke – en alterrunding kendte man dengang ikke. Døbefonten stod ved indgangen, da det nyfødte barn måtte blive ved døren, indtil det ved dåben rent bogstaveligt blev ført ind i Guds kirke. Man har uden tvivl sunget ved højmesse – men hvad der er sunget, vides ikke med sikkerhed. Måske kunne nogle sammen med præsten fremføre en del af de stadig tilbagevendende latinske messesange. Efter søndagsmessen mødtes man og talte sammen, spiste og drak. Sognekirken havde således en social funktion, der næppe kan overvurderes.

Status: Odense ca. 1100-ca. 1300. Fra bispeby til gejstligt centrum for Fyn

I løbet af 200 år – seks generationer – forandrede Odense sig fra at være et sæsonbetonet mødested omkring leding, ting og marked i tilslutning til bispesæde, kloster og helgenkonge, til at blive et sted med en mere anselig fastboende befolkning, hvor en række bymæssige funktioner måtte udfolde sig sideløbende med hinanden. Kun en kirkelig institution kunne skabe en virkelig befolkningskoncentration af Odenses type omkring år 1100, og en central placering i vejnettet var ikke en gang nødvendig, som påvist i hvert fald ikke for Valdemarstiden. Den overvejende sæsonbetonede karakter, som den tidlige

Romansk granitdøbefont i Åsum kirke; fonten er udsmykket med rosetter, løver og menneskehoveder. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Romansk døbefont af granit i Fraugde kirke. Fire fremspringende mandshoveder og fire hjørneknopper: Fra døbefonten skulle velsignelsens vand strømme ud i alle verdenshjørner. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

bydannelse havde, trådte i baggrunden, da de forskellige befolkningsgruppers opgaver og rettigheder blev afgrænset over for hinanden. Biskoppen opgav vikingetidens engagement i krigeriske foretagender og blev klosterbiskop – Gisico var den, der på dette grundlag formåede at højne embedet ud over det almindelige, og den gotiske domkirke er for alle tider blevet monumentet over de derudaf springende muligheder. Munkenes opgave som domkapitel begrænsedes, men fik på den anden side en international fremtoning. Samtidig blev munkene effektivt indbygget i statskirkesystemet i kraft af deres ret til at oppebære kongelige skatter til gengæld for gæsteriforpligtelser over for kongen og hans mænd. Provsterne og biskoppens embedsmænd blev af større betydning for forvaltningen af Fyns stift. Byens købmænd og håndværkere fandt frem til en egen eksistensform ved samkøbet med de handelsdrivende kredse i andre byer og ved en langsom opbygning af egne styreformer – borgmestre, rådmænd, byting inden for rammerne af de desværre ikke bevarede oprindelige byprivilegier. Med de nye klostre og andre religiøse institutioner markerede Odense sig som en gejstlig by i kontrast til det kongelige forvaltningscentrum Nyborg. Dette viste sig ved, at et gejstligt foretagende, kirkebyggeriet, efter alt at dømme fik en meget stor betydning for handel, skibsfart og arbejdsliv i denne epoke.

Med de kilder, der eksisterer, har det for denne periode ikke været muligt at tage stilling til sådanne forhold som omfanget af handelen, heste- og stuedriften eller omfanget af de gejstlige institutioners jordbesiddelser i Odenses omgivelser. Disse forhold kan i et vist omfang belyses i de følgende 200 år af Odense bys historie.

24 · Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens gård

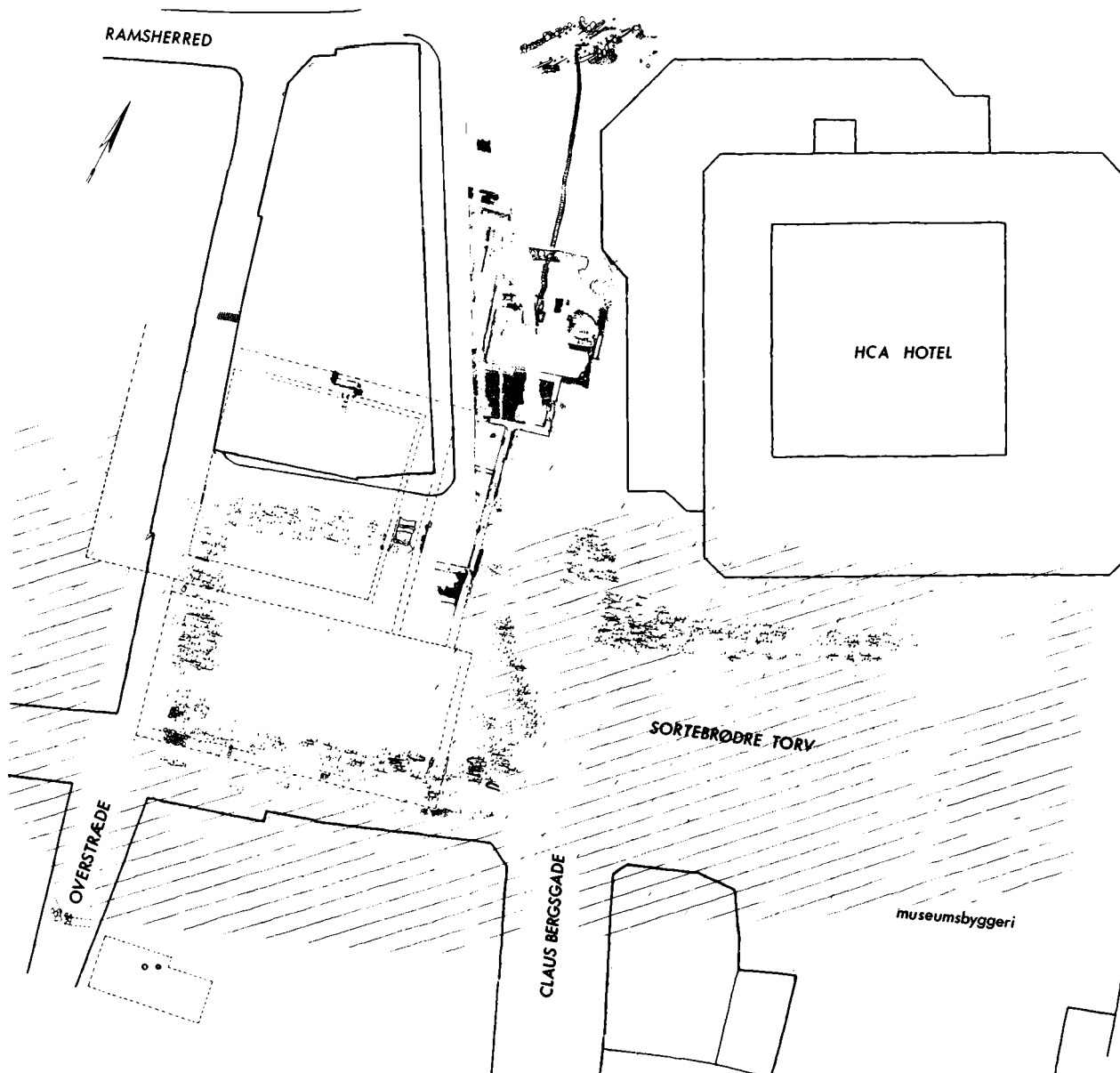
I 1200-årene grundlagdes en række meget omfattende kirkelige institutioner langs med byens nordgrænse på kanten af morænebakkerne og de fugtige engstrækninger. De to yngre af dem, Gråbrødre kloster og Sct. Hans kloster – som dog overtog en ældre sognekirke viet til Sct. Mikael – fortsatte deres fysiske eksistens efter reformationen og findes for størsteparten bevaret i dag. De to ældre institutioner, Sortebrødre kloster, der lå i den nordøstlige del af byen, og Sct. Jørgens gård, der lå øst for den datidige bygrænse, blev i løbet af få årtier revet totalt ned. De kendtes i lang tid kun som navne på topografiske elementer i de områder, hvor de tidligere lå. Sortebrødre kirkegård fungerede videre efter reformationen med indkørsel både fra Sortebrødre Stræde (Overstræde) og Mellemstræde (Claus Bergs Gade). Sct. Jørgens gård blev fortsat som et par landbrugsejendomme på vesthjørnet af den nuværende Ridehusgade og Sct. Jørgens Gade. Byens Østerport kaldtes i senere tid Sct. Jørgens Port, og hele forstadsbebyggelsen blev karakteriseret ved navnet Sct. Jørgen.

Rester af de to meget omfattende anlæg lå dog så tæt under jordoverfladen, at man ustandselig ved byggeri af boliger og konstruktion af vandforsyning og kloakker er stødt på begravelser og murrester, blot man nærmede sig den frostfri dybde; nogle steder lå resterne i jordoverfladen. Da Claus Bergs Gade blev udvidet og forlænget midt i 1930'erne, stødte man under kloakgravning på en række mure, der løb tværs over gaden. Men først i det seneste årti er det lykkedes at få et mere sammenhængende og detaljeret billede af klosteret og karantænestationen for de spedalske takket være de store anlægsarbejder, der har fundet sted – efter indførelse af naturfredningslovens beskyttelse af sådanne levn fra middelalderen.

I januar 1971 havde arkæologer lejlighed til at iagttage dele af mure med tilhørende piller og gulv af munkesten lagt i sildebensmønster i fundamentgrøfterne til de nyopførte baghuse til ejendommene på nordsiden af Sortebrødre Torv. Det kunne senere fastslås, at det

Redekam fra 1400-årene, fundet i Sortebrødre klostrets køkken. Højde 3 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

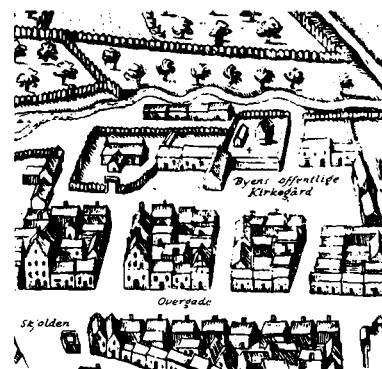
drejede sig om midterstykket i den korsgang, der lå på indersiden af klostrets nordfløj ud mod fratergården. Gangen havde en bredde på godt og vel halvanden meter. Ved samme lejlighed blev der iagttaget en mængde profilerede munkesten fra ribber i de hvælvinger, der engang stod på det sted, hvor den nordlige og den vestlige korsgang mødtes under det nærliggende hjørne af Overstræde og Sortebrødre

Torv. Man har ved nedrivningen åbenbart koncentreret sig om genbrug af almindelige bygningssten og ladet de mere specielt udformede mursten ligge.

I 1974 fulgte en af de mest givtige udgravninger i Sortebrødreklostret på den vestlige del af det areal, hvor det nyopførte Hotel H. C. Andersen nu ligger. Her lå klostrets køkkenområde og østenden af nordfløjen, der var særdeles velbevaret med murværk i omkring en meters højde. Der kunne iagttages flere byggefaser, der dels må placeres i klostrets første tid og dels hører til tiden omkring 1400. Under køkkenområdet løb en middelalderlig kloakledning, der kunne følges fra et sted i østfløjen, under klosterkøkkenet og terrænet nord for klostret helt frem til Rosenbækkens regulerede løb i det lave engareal mod nord. I kloakledningen indgik genanvendte granitkvadre, der som tidligere nævnt stammede fra en nedbrudt apside, antagelig fra en af byens ældre sognekirker. Under de senere udgravninger blev kun fundet et enkelt stykke tilsvarende bygningsmateriale, nemlig en stump af et søjlehoved med et udhugget ansigt og et par bogstaver, hvis skrifttype også er med til at datere dette til tiden forud for sortebrødrenes etablering i byen. Kloakledningen var lagt hen over en brønd anlagt omkring 1185. I brøndens fyld, der må stamme fra tidspunktet, hvor den blev opgivet, lå en interessant samling tidlige profiltegl, nogle med glasur og enkelte med riffelhugning – bygningsmaterialer, der bl.a. genfindes i Vor Frue kirkes gamle teglbyggede østende. Det er nok mest nærliggende at forestille sig en sammenhæng med denne kirkes byggeri og de gamle ting under Sortebrødre kloster.

I årene 1978-79 blev kloakledningen, der løber midt gennem Claus Bergs Gade, fornyet for at kunne klare det fremtidige pres fra kongrescentret. Der var forud for dette anlægsarbejde lejlighed til at udgrave og undersøge en bred grøft gennem hele det østlige klosterområde tværs over torvet og igen helt frem til Rosenbækken ud for Ramsherred. Der blev udgravet mængder af begravelser lige fra Claus Bergs Gades møde med torvet og til de østlige og nordlige klosterbygninger dukkede frem. Dette gravområde er senere undersøgt både under det nuværende hotel og under Møntergårdens fremtidige randbebyggelse syd for hotellet. De fleste begravelser var fra middelalderen, men der blev også fundet grave fra tiden efter reformationen, hvor sortebrødrenes kirkegård som nævnt fungerede som en af byens offentlige kirkegårde.

I 1981 blev selve torvepladsen reguleret og gjort færdig med ny

Udsnit af Brauns billede af Odense 1593 med Sortebrødre kloster og dets omgivelser. Det er vanskeligt at bringe denne tegning i overensstemmelse med de arkæologiske resultater. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

På planen ovenfor ses en sammentangning af arkæologiske iagttagelser i Sortebrødre kloster og dets omgivelser i årene 1971–81. Iagttagelserne er gjort under udgravninger forud for anlægsarbejder og træplantning på selve torvet. Klosterets gravplads er vist med skravering, den østlige del er dog fra efterreformatortid. Selve klosteret med den anelige kirke som den sydligste fløj vendt mod byen er vist med stiplede linier. Mod nord ses mere detaljeret udgravet klosterets senmiddelalderlige køkken i en udløberfløj og desuden et kloakudløb, der ender ved Rosenbækken. Syd for klosterporten ved Overstræde er markeret et klokke- og grydestøberi. (Jørgen Nielsen tegn., Møntergården).

Træskål med et kors indridset i bunden. Øverst ses den fra siden. Fra 1300-årene og fundet i Sortebrødre klostets køkken. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

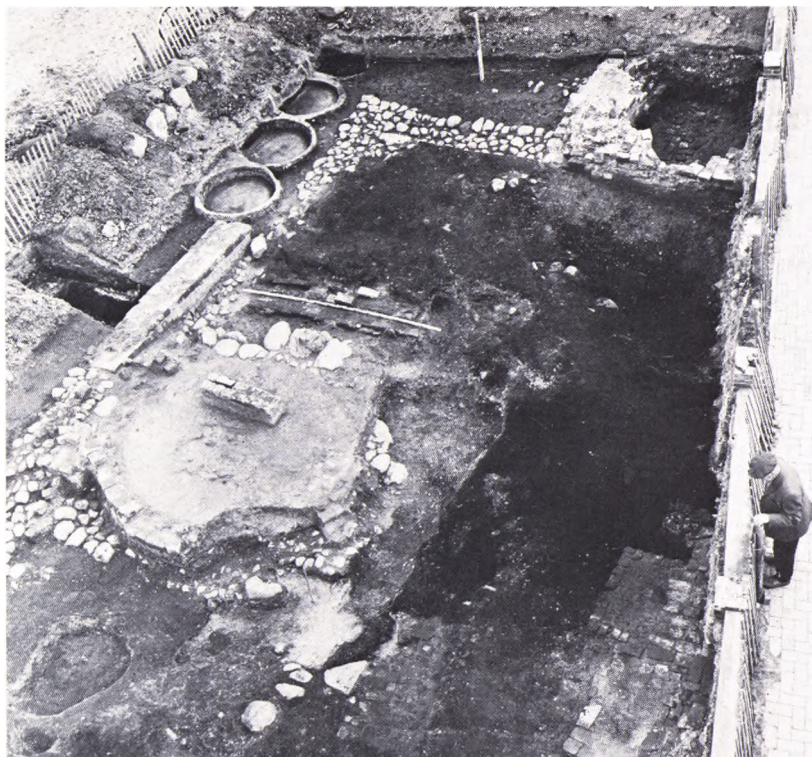
Udslidt sko fra omkring 1300, fundet i en brønd i Sortebrødre kloster. Længde 26,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

brostensbelægning, belysning og to rækker træer langs med pladsens fire sider. Forud for træplantningen blev der foretaget en udgravning, der gav oplysning om de hidtil ukendte klosterbygninger, først og fremmest kirken, men også både vest- og østfløj – alle tre med tilhørende korsgang omkring fratergården. Resultaterne fra disse omfattende undersøgelser, der først blev afsluttet i september 1981, foreligger endnu ikke i detaljer. En del af fundmaterialet er endnu under konservering, og skeletmateriale fra de mange hundrede begravelser, der fandtes overalt, i og omkring kirken, i fratergården og under korsgangens gulv, bliver undersøgt af anatomer fra Odense Universitet.

Der blev fundet godt og vel 100 middelalderlige mønter. En del af dem er allerede bestemt og dateret især til perioden under kongerne Erik Glipping, Erik Menved og Christoffer II. Enkelte af dem vil kunne bidrage til at datere klosterets byggefaser. Som helhed vil mønterne fra denne periode (1286-1332) sammen med tilsvarende materiale fra Sct. Jørgens gård bidrage til et billede af, hvilke mønttyper der var gængse i Odense og på Fyn i den middelalderlige inflationsperiode. Antagelig vil man kunne hense enkelte af dem til lokal udmøntning. Møntprægning på Fyn er ikke direkte omtalt i skriftlige kilder, men indirekte nævnes møntværksted og møntmestre i årene 1229, 1285 og 1337.

Ser man bort fra eventuelle ikke konstaterede træbygninger (f.eks. bindingsværk på syldsten), er klosterets ældste teglbygninger rimeligvis kirken og østfløjen samt nogle af de økonomibygninger, der er iagttaget i det nordøstlige område. En del af klosteret må være bygget allerede i 1240'erne inden sortebrødrenes store møde i Odense 1252. Kirken har til at begynde med været enskibet, men er rimeligvis i senmiddelalderen udvidet på kirkegården mod syd til en meget stor toskibet bygning. Vestgavlen ligger omtrent i flugt med bagfacaderne i forhusene på Overstrædes vestside, og østgavlen ligger på den nuværende torveplads tæt ved Claus Bergs Gade. Kirkens sydmur når næsten til facaderne på torvets sydside, mens nordmuren med tilhørende korsgang ligger midt på torvet i flugt med den nordlige del af det midterste hus på vestsiden af pladsen. Kirkens indre mål er omtrent 48 meter og bredden i den seneste fase 16 meter. Fratergårdens mål var omtrent 22 meter i kvadrat – det er et par meter større i hver retning end Ribe Sortebrødre klostres tilsvarende gård. I kirkens seneste fase har den haft et gulv af kvadratiske teglfliser. I kirkens nedbrydningslag samt i den tilhørende korsgang og i vestfløjens me-

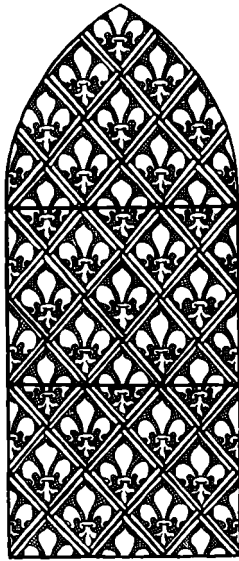
Sortebrødre klostets køkken fra 1400-årene, udgravet 1974. I midten af rummet ses den store bageovn. Fundamenterne af en række kar fra et garveri fra tiden omkring 1800 er derimod uvedkommende. (Møntergården fot.).

get smalle korsgang fandtes igen sammenhængende rækker af nedfaldne profilsten fra hvælvenes ribber. På meget af pudset i nedbrydningsmaterialet var der rester efter kalkmalerier. Kirkens vinduer har haft kraftigt profilerede karme og sprosser af tegl. I kirkens sydøstligste del blev fundet store brudstykker af figurer – formentlig forestillende apostle eller helgener – udført i gulbrændt tegl.

Under gulvet i kirken var der mange begravelser. I østenden fandtes tre skeletter omgivet af stenkister muret af munkesten. Tilsvarende grave fandtes på gravpladsen øst for kirken og østfløjen. Det var utvivlsomt de fornemste pladser og rimeligvis også nogle af de ældste begravelser. Mange småfund fra gravene, talrige spænder og andre ting af bronze tyder også på forholdsvis rigt udstyrede begravelser i kirken. Der blev fundet tre ødelagte seglstamper fra adelige personer. I to af gravene i kirkens sydlige del fandtes utroligt velbevarede sværd liggende på langs oven på nu helt forsvundne kistelåg. Disse gravsværd, der er næsten halvanden meter lange, er fra 1400-årene. Der kendes knap 25 tilsvarende fund fra hele landet, heraf også et par stykker fra Sct. Hans kirke.

Terning af ben fra Sortebrødre klostets køkken. Største diameter 0,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Rekonstrueret vindue fra Sortebrødre klostrets kapitelsal. (Birgit Als Hansen tegn.).

Kande af grønglaseret, rødbrændt keramik, dekoreret med indridsede linier, bølgelinier og fordybninger. Fundet i Sortebrødre kloster og fra 13.-14. århundrede. Højde 24,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Den bedst kendte af de tre klosterfløje er østfløjen. Bygningens indre bredde er 6 meter. Sydligst op mod kirken lå to mindre rum, der formentlig har været sakristi og bibliotek. Derefter fulgte et større afsnit med midterpiller, rimeligvis klosterets kapitelsal – også benævnt Sortebrødre klostrets stue. Dette rum nævnes ofte i dokumenter som mødested ved retssamlinger o.lign. Derefter fulgte nordfløjens fremspringende østende. Denne bygning har muligvis haft to etager. En højtliggende kælderetage med kampestensgulv er rimeligvis et forrædsrum, der har stået i direkte forbindelse med klosterkøkkenet nord for. Ud for denne gavl blev der ved udgravningerne i 1974 fundet en del stumper af bemalet glas med et liljemotiv i rhombeformede småruder, der oprindeligt har været samlet i større flader med blysprosser. De smukke ruder hører rimeligvis til bygningens overetage eller til den nærliggende kapitelsal?

Klosterkøkkenet var i sin sidste fase (1400-1500-årene) en teglstensbygning på omkring 13 meter i kvadrat (indvendigt mål), tidligere har det været mindre. En brønd i dette område blev anlagt 1312. Nogle afløbsrender, der var bygget af middelalderlige teglsten, hører til den ældre køkkenindretning. En af renderne var næsten helt stoppet til af skæl fra store ferskvandsfisk. Det nyere køkkens gulv var stærkt præget af madrester, foruden levninger fra fisketilberedning også mængder af knogler fra både husdyr og vilde dyr og fugle. Fiskeresterne fra køkkengulvet er blevet bestemt til følgende arter: sild, gedde, suder, skalle, brasen, ål, kulmule, torsk, kuller, lange, aborre, makrel, ålekvabbe og fladfisk (rødspætte samt skrubbe). Der har altså stået både lokale ferskvandsfisk og lidt fjernere fangne saltvandsfisk i rigelige mængder på klosterets spisekort. Til sammenligning kan det nævnes, at der i kulturlagene i Skomagerstræde fra tiden omkring 1100 næsten kun blev fundet rester efter ferskvandsfisk.

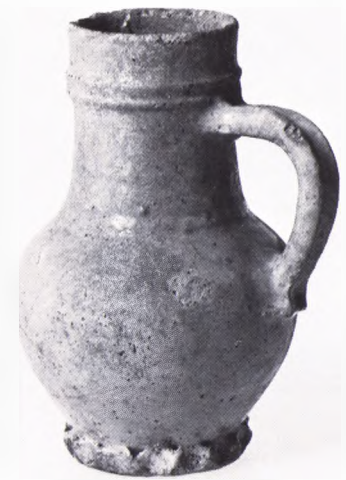
I køkkenets vestside fandtes et åbent ildsted, hvor kogning og stegning kunne finde sted, og mod øst lå fundamentet til en mægtig bageovn – omkring 4 meter lang. Den var bygget med bagenden op ad østmuren og havde indfyring med en askegrav omtrent midt i rummet. Jordgulvet i hele køkkenet var præget af aske og trækulsrester fra disse ildsteder. I gulvet var der rester efter murede piller, således at man antagelig kan forestille sig en muret skorsten midt i rummet, der har taget røgen både fra det åbne ildsted og bageovnen.

Forud for senmiddelalderens køkken har der på stedet ligget flere bygninger, hvis indretning og brug endnu ikke er helt afklaret. Øst for køkkenet var der have, og i forbindelse med køkkenet lå klosterets

vandforsyning, en særdeles solidt bygget brønd. En interessant detalje fra en ældre bygning er en såkaldt hypokaust. Det vil sige et fyringsanlæg, der har kunnet opvarme et eller flere af klosterets rum indirekte ved hjælp af varm luft. Først har man opvarmet kampesten i et magasin oven på det specielt udformede ildsted. Efter at fyringen i ovnen er ophørt har man fjernet dækslerne fra varmluftkanaler i gulvet i det rum, der skulle nyde godt af tilførslen af opvarmet luft fra stenmagasinet. Senere har man så kunnet lægge dækslerne på plads igen og fyre op på ny. Hypokauster kendes fra to andre klostre i Odense, det gamle Sct. Knuds kloster havde et »fjernvarmeanlæg« i østfløjen, og den yngste institution, Sct. Clara kloster, havde ligeledes en hypokaust.

Klosterbygningerne i det centrale område fortsatte endnu noget nord for køkkenområdet. Iagttagelserne midt i Claus Bergs Gade antyder en gang i forlængelse af østfløjens korsgang. Den nordligste bygningsrest var et stort latrinanlæg. Nogle meter nordligere fandtes et fundament til en mur, der rimeligvis var grænse for klosterets bebyggede område. Dette er dog i løbet af institutionens funktionstid stadig blevet udstrakt mod nord, i takt med at området er blevet opfyldt. Mod vest lå klosterets grænse som nævnt på den anden side af Overstræde. Også i det nordlige område har bebyggelsen strakt sig over på vestsiden af strædet, og midt i gaden er der iagttaget et middelalderligt gulv af teglfliser.

Området nord for Sortebrødre kloster er et meget dybt og vanskeligt terræn. Det er dog lykkedes – omend kun brudstykkevis – at få et billede af forholdene her. Som nævnt var her før klostertiden eng, der i hvert fald lejlighedsvis var oversvømmet i kortere eller længere tid. Dette lavtliggende område er gradvist fyldt op, og vandløbet, der dannede bygrænsen i middelalderen, er blevet kanaliseret. På indersiden af bybækken har man anlagt en smal vej. Som underlag for denne færdselsåre var lagt træstammer og grene i et tykt lag. Stien har rimeligvis haft en funktion i forbindelse med den kanaliserede bybæks rolle som befæstning og bygrænse, det vil bl.a. sige toldgrænse. Befæstningen nævnes ikke i historiske dokumenter i den periode, hvor den har kunnet spille nogen rolle – antagelig perioden omkring 1250-1350. Først da dens rolle er udspillet i 1400-årene, og borgerne for længst har begyndt at indtage fæstningsområdet til boligbyggeri, kendes enkelte klager over disse forhold, bl.a. fra strækningen mellem Sortebrødre kloster og Pjentemølle ved Sct. Jørgens Gade. Nordøst for Sortebrødre kloster er der fundet rester efter et anlæg med tilhø-

Kande af gulglaseret lertøj fra Sortebrødre klostres kirkegård. Højde 19,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Hypokausten i Sortebrødre kloster. (Møntergården fot.).

Syredskaber, fingerbøl, nåle og nåleutui, fundet i Sortebrødre klostets køkken. Største længde 10 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Højmiddelalderlig kande af malm, fundet i Sortebrødre kloster. Højde 22,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

rende render fra høj- eller senmiddelalderen. Antagelig drejer det sig om en ellers ukendt vandmølle, hvis ret omfattende træ- og stenanlæg dog endnu ikke kan dateres nøjere.

Bybækken fortsatte sit løb mod øst, krydsede Overgade og løb i åen noget øst for Vor Frue kirke. Syd for gaden lå i hvert tilfælde i senmiddelalderen Pjentemølle, hvis mølledam var det lave område nord for Overgade på dette sted. Om denne mølles forbindelse med den formodede mølle nord for Sortebrødre klosteret kan man kun fremsætte meget løse formodninger. Noget så vigtigt som en datering af de to anlæg mangler endnu.

Som sortebrødrenes umiddelbare nabo mod øst nævnes fra 1420'erne Møntergården, en ejendom, der tidligere blev kaldt bulhus – antagelig efter byggemåden, bindingsværk med brædder i stedet for lerklinede tavler. Det drejer sig rimeligvis om et møntværksted, der i en kort periode producerede underlødige kobberpenninge for Erik af Pommern omkring 1422. Tilsvarende prægninger fandt sted i Lund, Næstved og Randers.

Hovedfærdselsåren fra bymidten til Sortebrødre klosteret var rimeligvis Overstræde, der et par gange benævnes Sortebrødre klostres Stræde, og som ledte hen til klosterkirkens indgang. Klosterets kirkegård strækker sig under alle grundene på sydsiden af den nuværende torveplads. I strædet er der iagttaget murrester, der kan tolkes som en klosterport ud for Overstræde 3. Bebyggelsen i karreeerne omkring strædet går i hvert fald tilbage til 1100-årenes slutning. Overgade har en påfaldende stor bredde på højde med Overstræde, hvilket kunne antyde, at stedet allerede meget længe har haft fornem bebyggelse.

I senmiddelalderen lå der stenhuse på nordsiden af Overgade på begge sider af strædet. Kernen til disse bygninger (antagelig fra 1400-årene) findes endnu i det vestlige hus i form af hvælvede kældre samt murrester i to etager, på facaden og i gavlen dog afbrudt af en butiksetage af stål og glas. Dette hus tilhørte i senmiddelalderen Sct. Gertruds alter i Vor Frue kirke. I ejendommen på østsiden af strædet findes i hvert fald i forhuset middelalderligt murværk i to etager. I 1433 ejedes dette stenhuse og endnu et forhus af et medlem af Mulefamilien, og naboejendommen tilhørte byens borgmester, Jens Klementssøn. Det er rimeligvis disse sydlige naboer til sortebrødrene, der i 1308 af biskop Peder blev truet med bandlysning, fordi de generede munkene med deres møddinger.

På den bageste del af ejendommen øst for strædet, umiddelbart ved sortebrødrenes kirkegård, er der i 1978-79 udgravet rester efter en

sjældent forekommende virksomhed, nemlig et gryde- og klokkestøberi, der på grundlag af den i værkstedet fundne keramik og mønter må dateres til tiden 1250-1350. Der er med sikkerhed fundet to, måske tre støbegruber, dvs. dybe nedgravninger, hvori man i store lerforme har støbt kirkeklokker af malm. Desuden fandtes i hundredvis af formdele fra grydestøbning samt enkelte andre ting, der tyder på, at man også har fremstillet kander, pander og lysestager og lignende ting til kirkeligt og verdsligt brug. Værkstedet har fungeret i nogen tid; men det er umuligt at afgøre, om der er tale om en Odenseborgers virksomhed eller en indkaldt udenlandsk specialists spor. Under alle omstændigheder er det vigtigt at kunne påvise, at man i Odense på et så tidligt tidspunkt har været i stand til at fremstille så omfangsrige støbninger som meterhøje kirkeklokker.

Sct. Jørgens gård i Odense lå kun 100 meter uden for byens østre port, grænsende op til landevejen, den nuværende Sct. Jørgens Gade. Som indkørsel til hospitalet fungerede formentlig allerede i middelalderen Sct. Jørgens Stræde, den nuværende Ridehusgade.

I sommeren 1977 lykkedes det ved hjælp af nogle lange søgegrøfter i havearealerne bag ved ejendommene Sct. Jørgens Gade 18-30 at lokalisere stiftelsens kirkegård samt at få en fornemmelse af kirkens og boligområdets placering. Da det senere blev besluttet at forny områdets boliger, blev det nødvendigt at foretage en tilbundsående undersøgelse af området; denne fandt sted 1980-81.

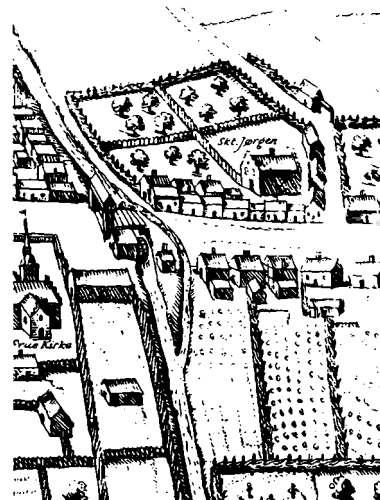
Spedalskhedshospitalet i Odense er nævnt første gang i et testamente fra 1291 bl.a. sammen med Sct. Jørgens gård ved Svendborg. I Bogense nævnes et Sct. Jørgens alter 1517, men om nogen større institution i denne by var der vistnok ikke tale. Man må formode, at de to store institutioner i Odense og ved Svendborg har virket for hver sin større del af det fynske område.

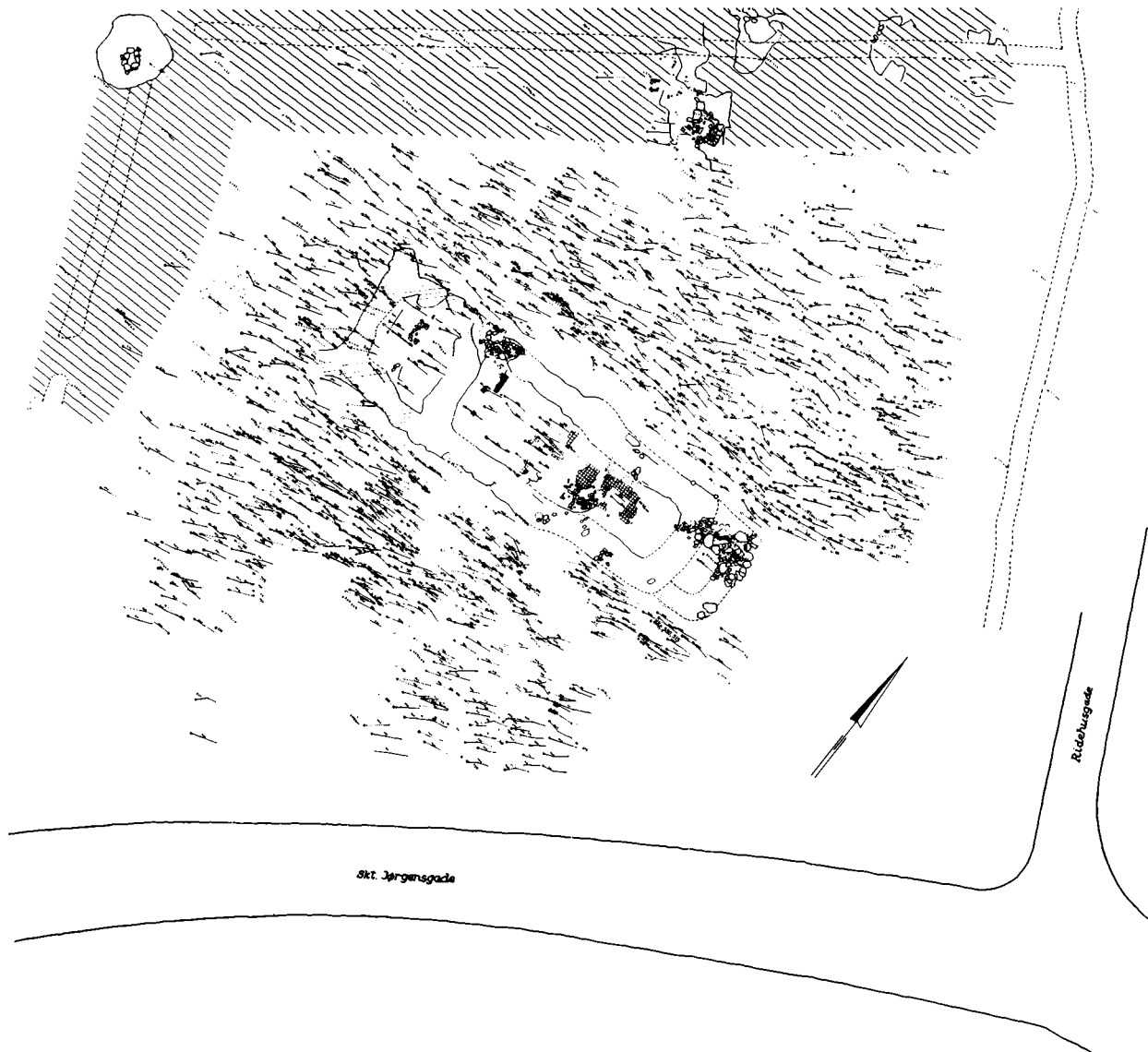
Ved de arkæologiske undersøgelser blev det fastslået, at karantænestationen i Odense rimeligvis er grundlagt meget kort tid efter sortebrødrenes ankomst til Odense. Her er der dog tale om en ganske anden form for institution. Mens sortebrødrene på grund af deres missionsvirksomhed var interesseret i at etablere sig i nærheden af byens hovedstrøg, for at borgerne kunne søge deres klosterkirke, blev Sct. Jørgensgården lagt uden for byen på grund af smittefaren. Hospitalet skulle dog ligge så tæt ved byen, at de syge, selv om de under sygdommens forløb skulle blive endog meget gangbesværede, kunne få kontakt med raske mennesker for at bede om almisser til deres livsophold.

Fra klokke- og grydestøberiet i Overstræde. På billedet ses fundamentet til en af de nedgravede klokkeforme. (Møntergården fot.).

Udsnit af Brauns billede af Odense 1593 med Sct. Jørgens kapel. Ved den middelalderlige bygrænse ses Pjentemølle ved Rosenbækken samt byens Østerport. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

En gang i anden halvdel af 1200-årene var et ca. 2.200 m² stort område blevet afgrænset med en grøft, og uden for denne afgrænsning placeredes boliger (under den nuværende parkeringsplads), en kirke (omtrent midt i det nuværende haveanlæg) og en kirkegård uden om kirken. Under disse anlæg fandtes sparsomme rester efter bebyggelse, der måske rækker tilbage til anden halvdel af 1000-årene.

Ret hurtigt – en gang i 1300-årene – blev grøften sløjfet, og de spedalskes boliger flyttet op på nordsiden af institutionsområdet. Husene ser ud til at have været beskedne enetages længer af bindingsværk med lerklinede vægge og stråtag. På grund af senere dyrkning i området er det ikke muligt at berette meget om boligernes indretning i detaljer. Gulvene var stampet af jord og ler. Kun et enkelt hus kunne udgraves nogenlunde i sin helhed. Det var ca. 10 m langt og 5 m bredt – dvs. i størrelse svarende til to af de små huse, der senere blev områdets standardbebyggelse. Dette hus har været anvendt til beboelse og rimeligvis også arbejdsrum for de tvangsbragte mennesker, som i meget høj grad måtte være selvforsynende med deres beskedne tilværelses fornødenheder. Det nordlige område blev rimeligvis benyttet til hospitalsbygninger for de syge i resten af middelalderen. I områdets nordvesthjørne blev anlagt en brønd. Af de få sammenhængende rester af boligområdet, der i øvrigt kan rekonstrueres ud fra undersøgelserne, er endvidere en værkstedsbygning fra 1400-årene med en smedeesse og en smelteovn til jern.

Midt på kirkegården, lige bag ved de nuværende forhuse i Sct. Jørgens Gade, lå hospitalskirken. Den bestod i sin første fase af et ca. 15 m langt, 5½ til 6 m bredt skib og et 4 til 5 m langt, 4 m bredt rektangulært kor. Den var bygget af munkesten og havde kvadratiske teglfliser som gulv. Der er ikke fundet profilerede ribbesten i bygningen, og den har derfor rimeligvis haft fladt træloft og teglhængt tag. Den ældste hospitalskirke kan ved hjælp af mønter dateres til anden halvdel af 1200-årene.

På et lidt senere tidspunkt er kirken blevet udvidet både i øst og i vest, således at den i sin seneste fase var en ca. 23 m lang, enskibet bygning, der på grund af sin forholdsvis ringe bredde må have virket temmelig smal. Sct. Jørgens kapel ved Svendborg havde nogenlunde samme bredde, men denne bygning overlevede reformationen og bruges i dag som sognekirke.

På gravpladsen blev udgravet 1.120 skeletter samt rester efter 200-300 totalt forstyrrede begravelser. Desuden må man regne med et lignende antal begravede i de dele af kirkegården, der var ødelagt af senere aktiviteter på stedet. Kirkegårdens grænse mod Sct. Jørgens Gade kunne således ikke iagttages på grund af byggeri. Det samlede antal begravede mennesker kan skønnes at være 1.500-1.800 personer, gravsat gennem ca. 300 år. De anatomiske undersøgelser, der endnu er uafsluttede, vil formentlig kunne fortælle om aldersfordeling og om sygdommens art. Det er imidlertid vanskeligt på grund af det

Øverst en bjælde af malm fra Sct. Jørgens gård. Den har antagelig været brugt af en spedalsk til at advare raske mennesker om smittefare. Diameter 4,4 cm. Derunder en dobbeltkam fra Sct. Jørgens gård. En af de håndværksmæssigt dårligst udførte kamme fundet i Odenses middelalderlag. Længde 8,8 cm. (Langelands Museum fot., Møntergården).

Heroverfor ses en samlet plan over udgravningen af Sct. Jørgens gård 1977-81. Midt i gravpladsen ligger kirken, hvis udvidelser er markeret med skravering. En noget mere åben signatur er anvendt for beboelsesområderne mod vest og nord. Langs med gaderne Ridehusgade og Sct. Jørgens Gade havde den senere bebyggelse slettet alle spor; her mangler derfor rimeligvis adskillige begravelser. (Jørgen Nielsen tegn., Møntergården).

ret tynde og meget ensartede kulturlag på gravpladsen at skønne, i hvilke perioder der er sket flest begravelser. Det er dog nok sket i hospitalets første århundrede. I senmiddelalderen havde isolationsbekæmpelsen af spedalskhed givet resultat, og efter reformationen kunne kongen nedlægge alle Sct. Jørgensgårde i landet.

Kranium med knogleforandringer, der skyldes angreb af spedalskhed. (Møntergården fot.).

25 · Biskop Peder Paghs tid. 1305-1340

Borgerlig selvbevidsthed

Odense var i begyndelsen af det 14. århundrede en by i fuld udvikling, en stor by, hvor de kirkelige institutioner efterhånden var så mange, at de må have dannet grobund for en gejstlig standsbevidsthed i byen. De magtfulde biskopper siden Jens II havde sikkert bidraget hertil. Danhoffets opkomst og kongens tilsagn i 1282 om at indkalde det hvert år styrkede adelens standsbevidsthed og lod den få et fast samlingssted i Nyborg på Fyn, hvilket gav den mulighed for at udfolde sig. Hertil kom en ny type af autoritær kongelig politik under Erik VI Menved. Kongen og de kongetro dannede i voksende grad en særlig stand, mens gejstlighedens rettigheder under indtryk af kirkerettens udvikling blev fastere og mere formaliseret, og adelsstanden blev til den kongelige politiks partner og modspiller.

Når dette skete i de højere samfundslag, har det også fået følger i byerne, hvis befolkning i voksende omfang identificerede sig som borgere med særlige borgerrettigheder, der var blevet fastlagt i bylove og kongelige privilegier. Allerede i de ældste bevarede byprivilegier for Odense, givet af grev Gerhard III i 1335, tales der om privilegier, der var blevet givet af tidligere danske konger. Til Odenseborgernes »identitet« hørte også deres »egne« munke, tiggermunkene. Sortebrødrene omkring Sct. Peders kirke mellem Overstræde og Byens bæk havde nu virket i byen i godt 60 år, mens gråbrødrene var kommet for nylig – de havde kun boet i 20 år på det areal, som Erik Glipping havde foræret dem mellem Vestergade og Byens bæk. Hvis vi taler om »gejstlig standsbevidsthed«, hører disse tiggermunke ganske vist i rent teknisk betydning til de »gejstlige«, for så vidt som der var mange præster imellem dem, der prædikede, hørte skrifte og vejledte menneskene i personlige og sociale anliggender. Men der var på den anden side standsmæssigt en dyb kløft mellem disse og verdensgejstligheden, der under biskoppens ledelse stillede med indehavere af provstier, sognepresteembeder og alterstiftelser. Tiggermun-

Florin af guld, præget 1312 i Firenze, fundet i Paghs gård på vesthjørnet af Overgade og Overstræde ved drængraving 1866. I store dele af højmiddelalderen blev udenlandske mønter anvendt ved betaling af større summer. Floriner nævnes blandt andet i kong Erik Menveds testamente 1319, hvor han gav 18 floriner til klostre i hele riget. Denne guldmønt og en tilsvarende fundet i Ribe kan være en del af kongens gave, i dette tilfælde til det nærliggende Sortebrødre kloster. Dobbelt størrelse. (Nationalmuseet fot.).

Højmiddelalderlig blybeholder til helligt vand eller olie. Fra Næsbyhoved voldsted. Højde 5,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Glaseret teglsten med udskårne bogstaver GMA, fra omkring 1300. Den er fundet genanvendt i Odense bispegård og stammer næppe fra Sct. Knuds kirke. Længde 28,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

kene hørte til bybefolkningen, men havde på en gang et skandinavisk og et romersk verdensudblik. De kom vidt omkring og i lange perioder levede de i andre klostre af deres egen orden i Danmark og de andre to nordiske lande, eller de besøgte på ordenens vegne pavehoffet eller udenlandske klostre. De erhvervede således et nordisk og internationalt perspektiv på mange spørgsmål, selvfølgelig ud fra bymenneskets almindelige horisont: en verden, hvor håndværk, handel, arbejde og sociale problemer blandt tæt sammenstuede mennesker spillede en hovedrolle.

Når tiggermunkene bliver nævnt først blandt de faktorer, der dannede Odenseborgernes identitet, så er det ikke, fordi middelalderens bybefolkning kan have været så umådelig religiøs. Den var nok ikke mere religiøs end alle andre grupper i datiden. Problemet var blot, at Odenseborgerne ikke havde andre i samfundet end tiggermunkene, der virkelig gav sig af med deres problemer. Den kommunale selvforvaltning var under udvikling, men det er uvist, om Odense endnu havde et rådhus eller en rådstue. Brugen af skriftlig dokumentation var slet ikke udbredt endnu. Fra andre byer i Europa og også i Danmark, f.eks. Ribe, ved man, at borgere, der havde behov for et skriftligt dokument i et eller andet økonomisk eller arveretligt spørgsmål, kunne møde i sortebrødrenes eller gråbrødrenes kapitelsal eller stue, hvor de fik sat en skrivelse op på pergament eller papir og fik den besejlet af klosteret eller af andre, der havde eget segl. Mange tidlige kommunale beslutninger i Odense er uden tvivl blevet truffet i Sortebrødre klostrets eller Gråbrødre klostrets stue. Tiggermunkene er de eneste inden for den kirkelige sfære, der antages at have bidraget til udviklingen af den kommunale selvforvaltning.

Meget af det, der angik byen, blev endnu afgjort af byfogeden, der var kongens repræsentant i byen. Vi har i det tidlige 14. århundredes dokumenter endnu ikke den klare præsentation af personernes stand og stilling, når de fremtræder som udstedere af et dokument eller som vidner, og vi ved således ikke altid, hvem der udøvede et bestemt embede. Når vi i et (i original bevaret) tingsvidne fra Odense landstings møde den 5. februar 1317 læser listen over dem, der udsteder dette endnu meget kortfattede dokument, får vi et magert indblik i stillingsfordelingen. Først står »provst Johannes«, dvs. provsten ved Vor Frue, fulgt af »prior Johannes Barn«, dvs. prioren i Sct. Knuds kloster. Så følger Erik Jønsson, Esbern Marsvin og en »Wæscælæ«, men disses stilling fremgår ikke. Syv år senere er man heller ikke kommet længere ved udstedelsen af dokumenter, end at kun navnene

bliver opført, ingen titel: fem personer vidner i 1325 i en handel om et gods i Brylle, nemlig Peder Iverssøn (udfra en anden kilde kan vi slutte os til, at han er væbneren P. Iverssøn Lykke), Esbern Marsvin, Jens Marsvin, Michel Juul og Tideman Grønning. Nogle år senere kan vi for første gang skille byfogeden ud fra de øvrige: Michael Konradsøn kalder sig da »advocatus«, dvs. byfoged. Men ikke før yderligere 8 år senere finder vi personer i dokumenterne, der betegner sig som »senator«, dvs. rådmand – den første er Jens Marsvin år 1337. Den voksende selvbevidsthed over at være byens embedsmand giver sig således udtryk i en mere udviklet måde at udstede dokumenter på. Der bliver efterhånden også flere navne i disse dokumenter – det betyder, at flere ledende mænd skaffer sig eget segl og lægger vægt på, at betydningsfulde handeler, også mellem private, skal nedfældes skriftligt.

Det kan måske synes paradoksalt, at de to bevægelser, borgerlighed og tiggermunke, skulle have noget med hinanden at gøre. Men noget af forbindelsen mellem borgerlig selvbevidsthed og tiggerklostre hænger sammen med måden, hvorpå man skaffer økonomisk basis for sin eksistens. »Borgerlig moral« opfattes i dag som arbejdsmoral efter princippet: »den, der ikke arbejder, skal ikke heller spise«, mens tiggermunke efter reformationen er fremstået som snyltere på samfundet ved lediggang og arbejdsulvilje. Dengang gik skellet anderledes. Biskopper, provster og herreklostrenes medlemmer sikrede dengang deres livsophold ved tiende og andre afgifter fra den underlagte jord, som bønderne dyrkede, samt fra særrettigheder af typen toldfrihed og møllemonopol, mens tiggermunkene tjente deres brød under møjsommelige og ydmyge former ved indsamling og prædikvandring og levede fra hånden og i munden uden i samme grad at kunne tage deres tilflugt til afgifter fra bøndernes jord. Dette klasseskel placerede tiggermunkene på linie med bybefolkningen, som i vidt omfang levede under samme kår, da kapitalisering af en beskeden håndværker- eller arbejderløn sjældent var mulig. Ganske vist erhvervede også tiggerordenerne efterhånden indtægter fra jord, som det f.eks. fremgår af en kvittering for modtagelsen af testamenteret gods i Rolsted ved gardianen (forstanderen) Clemens i Odense Gråbrødre kloster år 1328. Men normalt var det kun byernes aristokrati, købmændene, der opnåede velstand. Det var købmændene, der stillede rådmænd og borgmestre, og de repræsenterede byen på landstinget, hvor de høje gejstlige og adelen kom i første række.

Kornsegl med savtakket blad. Fundet i en brønd fra 1312 i Sortebrødre kloster. Største længde 17,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tegning af segl for Knudsklosterets prior, i brug i det mindste 1425–1560, måske endda fra 1321. Helgenkongen sidder med rigsæble og scepter (eller en palmegren). Til venstre knæler prioren i bøn. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

De kirkelige institutioner

Dette fører os frem til de kongelige og kirkelige institutioner, der fandtes i byen eller byens nærhed, men ikke direkte var orienteret mod byens egne behov. I den kongelige forvaltning af Fyn var Næsbyhoved endnu ikke centralt placeret. Forvaltningen koncentrerede sig omkring de tre slotte Nyborg, Hindsgavl og Ørkil ved Svendborg. Næsbyhoved slots historie er så dårligt belyst, at vi ikke engang ved, hvornår slottet blev bygget. Det begyndende 14. århundredes Odense er helt sikkert ikke blevet behersket af et kongeligt forvaltningscentrum, som tilfældet blev senere. I stedet er dette en epoke, hvor de kirkelige institutioner personalemæssigt og økonomisk bestemte byens liv til trods for, at de ikke altid direkte havde med byens egen udvikling at gøre. De var igangsatte, men de stillede også med det personale, som havde fordel af byens servicefunktioner, og de var årsag til den strøm af ydelser, der blev præsteret fra bønder i omegnen.

Først og fremmest er der naturligvis tale om byens herre, biskoppen, den tidligere prior i Knudsklostret, Peder Pagh. Han var byens berøringsflade med storpolitikken, idet han deltog i kongelige råds-møder og blev trukket ind i de oprørsbevægelser og loyalitetskonflikter, der rystede Danmark under Erik VI Menveds regering (indtil 1319) og under Christoffer II (1319-1332). De første år havde han støtte fra den af de første Avignonpaver indsatte ærkebiskop i Lund, den tidligere legat Isarn, der 1310 blev erstattet af en dansk prælat, Esger Juul. Peder Pagh blev f.eks. pålagt af Isarn at tage stilling til valget af dekan i Lund, og skal vi tro på en senere notits, skal han have benyttet det gode forhold til at indlemme noget gods, der tilhørte Knudsmunkene, under bispegodset, navnlig Blangstedgård, hvor han gerne opholdt sig. Biskop Peder stod sikkert også bag, da ærkebisp Isarn gav aflad til støtte for kirken i Allerup i 1307. Under den franske pave Klemens V.s urolige tid (1305-1314), hvor pave-magten var særdeles afhængig af den franske konges ord, deltog Peder Pagh i det store kirkemøde i Vienne i Sydfrankrig, men da han vendte hjem derfra til et Danmark hærget af opstand, måtte han i lighed med andre biskopper straks sværge kongen en særlig troskabs-ed. Det er svært at vurdere, om kongens forbud nogle år senere, mod at Knudsklosteret lader nogle adeliges heste græsse på dets område, var ment som en beskyttelse for klosteret eller var udtryk for kongelig mistro til, hvem klosteret mon gav ly, når riget var fuldt af oprørere.

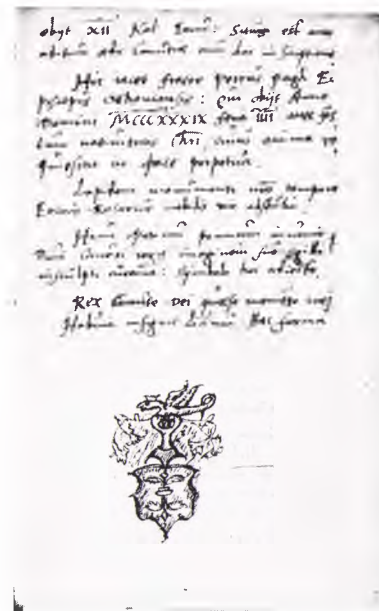
Formelt var der tale om en opretholdelse af forbudet mod at belaste klosteret med gæsteri, men den politiske hensigt kan jo have været en anden.

Kongens alt for store ambitioner i uden- og indenrigspolitisk henseende bragte riget ind i en overvældende gæld, der søgtes løst ved pantsættelse af danske lande til udenlandske herskere: Skåne til kong Magnus af Sverige og Fyn til de holstenske grever. Kong Erik pantsatte Fyn på tre år til »den kullede greve«, Gerhard III af Rendsborg og Johan III af Pløn i år 1317, men med oprøret mod Christoffer II i 1326 blev døren åbnet på vid gab for holstensk indflydelse og for tilvandring til Fyn af holstenske adelsmænd, der modtog dele af øen som pantelen af de holstenske grever.

Det kan være værd at bemærke, at de årsager, der førte til rigets opløsning, samtidig dannede baggrund for en vis lokal stabilitet i Odense. Biskoppens nære forhold til Knudsmunkene, som han selv var udgået fra, var en garanti for, at der ikke ville opstå dybtgående konflikter mellem disse to parter. Så domkirkebyggeriet har sandsynligvis kunnet fortsætte, uden at vi eksakt ved, hvor langt man nåede, før de urolige tider må have standset arbejdet. Mens rigets politik gik ind i en periode af kaos, nød biskop og kloster uforstyrret indtægterne fra deres omfattende jordegods. Da biskop Peder synes at have været en velkvalificeret embedsmand, må man formode, at de gode tider varede ved på lokalt plan, så længe han levede, netop som en følge af, at kongerne ikke havde ressourcer til at gribe ind i eller forgribe sig på det kirkelige forvaltningsapparat.

Tværtimod kunne biskop Peder endog lægge nye indtægter til domkapitlets. Efter først i 1312 at have opnået et paveligt beskyttelsesbrev for bispestolens ejendom bevægede biskop Peder kongen til at afstå patronatet til Stenløse kirke, som blev lagt under Knudsmunkene i 1317. Selv havde biskoppen givet et forbillede ved i 1314 at give Fraugde kirke, som han selv havde patronatet over, til kapitlet. Hvad der kan have bevæget kongen, kan læses i begrundelsen for hans tilsagn: indtægterne skulle bruges »til underhold for kapitlets studerende«. I biskoppens tilsvarende brev i sagen hedder det på samme sted: »til studerende munkes bøger og andre udgifter«. Da kapitlet og Knudsmunkene var et og det samme, betyder det sandsynligvis, at indtægterne fra Stenløse skulle bruges til at betale studieophold ved et udenlandsk universitet for de unge i klosteret.

Dette var en almindelig fremgangsmåde, hvis man ville sikre klosterfolk eller et domkapitels medlemmer et udenlandsk studium, som

Udsnit af et af Cornelius Hamsfort den yngres hester om Odensebiskoppernes historie. På denne side omtaler Hamsfort biskop Peder Pagh og dennes gravsten i Sct. Knuds kirke. Stenen var imidlertid fjernet »i vor tid«, bemærker Hamsfort. Biskoppens våbenskjold – som Hamsfort forestillede sig det – ses fornedet på siden (med liljemotiv). (Det kongelige Bibliotek fot.).

Stenløse kirkes kalkmalerier er fra omkring 1550 og formentlig bekostet af et medlem af Brockenhuusslægten. Våbenskjoldene repræsenterer forskellige beslægtede familier ud over Brockenhuuserne selv. Til venstre på billedet lægger den vantro Thomas hånden på såret i Kristi side, og til højre træder Kristus med sejrsfane op af kisten. Han træder djævelen og døden under fode. (Nationalmuseet fot.).

naturligvis sjældent omfattede mindre end et år; hyppigt strakte det sig over tre eller fem. Til trods for, at der ikke er tale om en katedralskole i disse to kilder, må vi af sagen slutte os til, at katedralskolen eksisterede på dette tidspunkt, fordi udenlandske studier sjældent gjaldt teologien, men meget hyppigere det filosofiske studium, de såkaldte »artes liberales«, som jo var grundlaget for den hjemlige skoleuddannelse. Stenløse kirkes indtægter skulle således dække nogle af omkostningerne ved læreruddannelsen blandt Knudsmunkene, så at katedralskolen kunne fungere. Der var måske en vis modstand mod biskoppens politik, for i 1324 indhentede han ærkebiskoppens forsikring om, at fremgangsmåden med de indlemmede sognekirker var i orden.

De studerende i Odense

Noget af det mest bemærkelsesværdige inden for Odenses uddannelsesvæsen og kulturliv, nært beslægtet med biskoppens indsats for Knudsmunkenes udenlandske studier, er oprettelsen af et hjem for 12 studerende ved Vor Frue kirke. Tidligere historikere har haft vanskeligt ved at gennemskue denne sag til bunds, fordi dokumenterne først i nutiden er blevet fundet i det pavelige arkiv. Den tidligere opfattelse, at en »pugeskole« blev oprettet ved Vor Frue kirke, er således ikke

rigtig. De to pavelige dokumenter herom, begge dateret den 1. juli 1319, er rettet til »Vore kære sønner studerende i huset beliggende i Odense by ved den salige jomfru Maries kirke i Odense«.

De to breve danner svar på to bønskrifter, ét indsendt til paven af kong Erik Menved, det andet indsendt af de studerende. Der bliver givet pavelig bekræftelse på gods givet fra to sider. De af kongen skænkede godser lå i Hjermelev i Vendsyssel, Stenløse på Sjælland og Gamborg i Vends herred på Fyn. Derudover gav han gods i et Kærby i Fyns stift, som han »på lovlige vis« var kommet i besiddelse af fra en Niels Tind. Da der findes flere bebyggelser med navnet Kærby på Fyn, kan man ikke vide, om dette gods lå i Kærby i Fraugde sogn eller et andet sted. Kongen har bestemt, siger paven, at dette gods »skulle stå til brug for jer«, og han har derudover »overladt jer patronatsretten« til »ovennævnte kirke« – og da der ikke er blevet nævnt nogen anden kirke tidligere i brevet end Vor Frue kirke i Odense, må det så være patronatsretten til denne, der er overgået til de studerende.

Patronatsretten definerede paven således, at »når nogen af jer bliver præsteviet eller af andre grunde flytter, skal der – dog efter kongens og hans efterfølgeres valg – i den fraflyttedes sted antages en anden velegnet kandidat«, samt at de studerende skal afholde tidebønnerne i Vor Frue kirke – sikkert ikke kun overvære dem. Dog havde kongen forbeholdt sig selv at indsætte en kirkeværg for den givne formue og også at afsætte værgen, hvis det var påkrævet. Derudover, siger paven, har biskoppen i kraft af sit embede forenet Vor Frue kirke med de studerendes hjem, »dog med den bestemmelse, at kirkens sognepræst til enhver tid skal præsenteres af kongen og hans efterfølgere, men skal have sjælesorgen overdraget af bispem og hans efterfølgere, under hvem sognet hører«. Biskoppen har særligt taget sig af de studerende i deres egenskab af klerke for Fyns stift, dvs. vordende præster. Endvidere har biskoppen indlemmet Fraugde kirke under stiftelsen, sådan at de studerendes »magister« får sit ophold betalt derfra, mod at der bliver indsat en vikar i Fraugde.

Paven gengiver og bekræfter således indholdet i kongens og bispens anordninger. Da brevet er stilet til de studerende, er det klart, at disse ikke er nogle drenge, og oversættelsen »peblinge« er derfor vildledende. Modtagerne af brevet er voksne mænd, der er under uddannelse til at blive præster i Fyns stift. Det samme gælder det andet pavebrev, der bekræfter gods skænket af en kannik i Roskilde, Bonde Hugorm. Dette gods ligger bl.a. i Harndrup og Brenderup i Vends herred samt

Jernbundet, middelalderlig pengeblok i Fraugde kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Krucifiks fra Ubberud kirke, formentlig fra omkring 1325. De fire evangelister er anbragt i korsarmenes ender og decorationen i øvrigt skal lede tanken hen på en voksende træstamme. (Mogens Larsen fot.).

et ukendt sted nær Odense med navnet »Gerikstath«. Til det andet pavebrev havde de studerende selv opsat bønsskriftet på grundlag af Bonde Hugorms stiftelse.

Stiftelsen ved Vor Frue kirke ville vel nærmest kunne betegnes som et studenterhjem eller et kollegium med plads til 12 vordende præster. De skulle stå under tilsyn af en »magister«, der skulle leve af indtægten fra Fraugde kirke og også bruge den til at forsyne de studerende med lærebøger. Men skulle denne »magister« også være deres lærer? Det forlyder der intet om. Hvis det i et vist omfang kan have været tilfældet, så er den tanke dog mere nærliggende, at de 12 studerende skulle besøge katedralskolen og følge undervisningen der. Knudsmunkene havde i deres egenskab af domkapitel mulighed for at sende deres medlemmer ud til udenlandske universiteter for der at erhverve akademiske grader og således retten til at undervise, og kun disse ville være i stand til at uddanne de vordende præster – tiggermunkene påtog sig ikke den opgave. For ikke at have alt for urolige forhold blandt de studerende havde biskoppen, der selv tidligere havde været munk i klostret, således grundlagt en stiftelse, hvor 12 studerende skulle bo og studere sammen og holdes i ave ved pligten til at passe tidebønnerne i Vor Frue kirke. »Magisteren« har nok hjulpet dem med lektierne – og kirkeværgen har haft myndighed til at sætte ugeskemaet op.

Vi får så også forklaringen på, at Fraugde kirkes indtægter, der i 1314 blev lagt til domkapitlet, senest 1319 er blevet overflyttet til de studerendes kollegium ved Vor Frue. Der er nemlig i begge tilfælde tale om biskoppens dispositioner med henblik på bedre uddannelse af præster i Fyns stift. Mærkeligt er det kun, at Odenseprovsten, som jo boede ved Vor Frue kirke, ikke bliver nævnt med et ord. Man må således afvise den lille notits om, at »provsten ... bygte en pugeskole«. Derimod kan vi godt tro på, at hjemmet blev færdigt i Erik Menveds tid, altså senest i november 1319, da kongen døde, at Jens Tyndskiæg blev indsat som »magister«, og at hans løn skulle være indtægten fra Stenløse og Fraugde kirker. Og endelig at der på dette tidspunkt skulle have boet 32 studerende på kollegiet, og at biskoppen rigeligt bidrog til deres kost. Stenløse bliver også nævnt her, og denne kirkes indtægter skulle således ikke længere være gået til Knudsmunkenes udenlandske studier, hvad der også fremgår af et senere brev fra biskoppen fra 1334 til fordel for »Odensekirkens studerende«. Forskellen viser sig klart, da biskoppen 1335 forenede Ubberud kirke med kapitlet, dvs. Knudsmunkene – da er det udtrykkelig prioren,

der skal oppebære indtægten. Biskoppen gav i de samme år aflad til besøgende i Fraugde kirke – måske som en stimulans til gavmildhed over for de studerende.

De gejstlige embedsmænd og johanniterne

Prioren i Sct. Knuds kloster blev i denne periode den egentlige »herremand« for alle Knudsklosterets landboere og fæstere. Biskopperne bekræftede regelmæssigt denne priorens overordnede position og fraskrev sig derved retten til selv direkte at gribe ind i landboernes daglige forhold, dømme i retssager og oppebære bøder. Kun manddrabsforbrydelser måtte prioren ikke dømme i; dem lagde biskoppen ind under stiftets såkaldte »penitentiarius«, den højeste dommer i sager, der hørte ind under skriftemålet, samvittigheden og nadverfællesskabet. Biskop Peder gav sådanne fuldmagter til prior Jens år 1315, ligesom biskop Niels gav dem til prior Hennike år 1349.

Bispens og priorens modspillere på det lokale plan var vistnok »de tre prælater« (høje gejstlige): provsten i Vor Frue, prioren i Dalum og provsten i »(Gam)Tofte og Assens«. At biskoppen var den overordnede, gav han dog flere beviser på. Men med gode forbindelser til pavehoffet kunne prælaterne også modtage opgaver derfra, som f.eks. at fungere som medlem af en domstol i godssager – det gjorde provst Peder Lykke og prior Peder i Dalum i 1326. Året før var provsten endog sammen med andre danske gejstlige blevet medlem af et udvalg, der foreslog Karl Erikssøn til ærkebiskop af Lund efter Esger Juuls død. Den nyvalgte ærkebiskop var imidlertid ikke kun kannik og domprovst i Roskilde og forhenværende domprovst i Lund, men i hele perioden også provst af »Tofte og Assens« og således fynbo eller tilknyttet Fyn! Det var også en karrieremulighed for en af »de tre prælater«. I forbindelse med sit første besøg på Fyn efter ærkebispervalget gav Karl Erikssøn aflad til besøgende i Fraugde kirke, hvad der viser hans nære tilknytning til lokale fynske anliggender, i dette tilfælde de studerendes nye kollegium i Odense, som jo havde god brug for indtægter fra Fraugde kirke. Gode pavelige forbindelser benyttede også prior Peder Dam i Dalum ved at erhverve et paveligt beskyttelsesbrev for nonnerne, efter at biskoppen allerede havde givet dem sit beskyttelsesbrev.

Lidt fremmed og udenlandsk var endnu johanniterne i Sct. Mikael's sogn. Denne ridderorden blev trukket ind i en af de mest dramatiske begivenheder i Europa i denne tid: tempelherrernes undergang.

Sengotisk korbuemkrucifiks i Sct. Hans kirke. (Alfred Petersen fot., Møntergården).

Danske mønter fra Christoffer II.s tid, fundet i Odense. Penningen havde på den tid mistet sit sølvindhold, og præget på denne usle inflationsmønt er bevidst primitivt. (Søren Frank fot., Møntergården).

De to ridderordener havde samlet sådanne rigdomme, at den franske konge kunne overbevise paven om, at den ene af dem, tempelherrerne, var farlige. De blev anklaget for kætteri år 1307 og fængslet, deres ledere blev torteret og henrettet, deres orden opløst, og deres rigdomme overgik til kongemagten eller til johannitterne. Dermed blev de sidstnævnte nødt til at vise de bedste sider frem. Fra 1308 brugte paven dem til at indsamle korstogsafgifter, og samtidig begyndte en stramning og reorganisering af ordenens indre opbygning. Deri indgik opgaven at gennemføre en visitation (undersøgelse) af de nordiske johanniterhuse. Prior Leonard fra Venedig, udsendt af stormesteren, sendte en af sine mænd til Ribe, hvor korstogspenge også blev indsamlet. En hollænder blev udnævnt til prior for hele Norden, og da han mødte i Antvorskov i 1311, deltog også forstanderen fra Odense med det tyskklingende navn Marquard. Ordenen sendte hvert år mange penge til ledelsen på Rhodos, som samlede og brugte dem i krigen mod tyrkerne. De nordiske johannitere skulle årligt betale 100 mark sølv til ordensledelsen, men i 1317, i forbindelse med at paven udnævnte en tysker, Eberhard von Kistenberg, til ny prior for Nordens johannitere, sattes beløbet op til 200 mark, for så ved generalkapitlet 1330 atter at blive sat ned til 100 mark. Nogle år tidligere hed forstanderen for johannitterne i Odense Gisico. Næste prior for hele Norden havde et hollandsk navn. Johannitterne markerede på denne måde kirkens internationale karakter væsentligt stærkere end øvrige kirkelige grupper, der fandtes i Odense. Et åbent spørgsmål er, hvor johannitterne fik de penge fra, som de sendte udenlands. Noget samlede de vistnok ind ved prædikevandring, men indtægt fra jordbesiddelser var mere regelen i denne periode, og grunden er nok blevet lagt til det senere så omfangsrige Sct. Hans klostergods.

En mærkelig og for Danmark helt unik oplysning er den om Kristine Erlandsdatter, en adelig dame, der i to kilder betegnes som »søster af johanniternes orden i Odense«. Ebbe Pederssøn skødede sin gård i Brylle til denne fru Kristine på det fynske landsting i Odense i 1325 i overværelse af de tidligere nævnte Michael og Jens Marsvin, Tide-man Grøning og andre. Senere pantsatte han samme gård til fru Kristine, og mere gods fra Brylle fulgte bagefter. Johannitersøstre forekommer kun sjældent, men det kan være en følge af ordenens internationale forbindelser, at fru Kristine fik den tanke at binde sig til johanniterhuset i Odense ved et klosterløfte. Vi må forestille os, at ordenens hospital og alderdomsforsorg også har åbnet op for en kvindelig indsats her i Odense. Et nonnekloster blev det næppe til, og hvis

fru Kristine havde en eller anden medsøster, der også var klosterbundet, så har det vistnok været et fænomen af begrænset varighed, for vi hører aldrig senere om johannitersøstre i Danmark.

Den tyske indflydelse i de danske købstæder var stærk, således at en kirkelig orden i Odense med tyske medlemmer ikke behøvede at være isoleret fra omgivelserne. Man kender f.eks. navnet på en Odenseborger Tideman Gynzigssøn, hvor i hvert fald faderen Gynzig må være tysk. Den holstenske »erobring« af Fyn var også lige ved at begynde i disse år. Grev Gerhard III blev således i 1336 forlenet med gods i Lumby og Stige. I et miljø, hvor den tyske indflydelse gradvis blev stærkere, var der slet ikke behov for at søge at gøre johanniterne danske. Den udvikling kom først senere.

Også provsteembedet i Odense blev i denne periode besat med en tysker. Når livet i Odense endnu i rigsopløsningens og holstenerveldets første tid gik relativt roligt, så var det nok, fordi biskoppen, Peder Pagh, repræsenterede kontinuiteten over en hel menneskealder. Men efter hans død ca. 1339 blev der atter strid om embederne. Problemet om valgmanden ved bispevalg var ikke afklaret – man behøver kun at tænke på ærkebispervalget, som der er blevet gjort rede for ovenfor. Efter Peder Pagh's død skal provsten Niels Suderow sammen med prior Anders i Dalum have slået sig sammen med tyskerne for at vælge en tysk gejstlig til biskop i Odense, men det havde man dog forhindret og i stedet valgt Niels Jonassøn, som vistnok var franciskaner. Uro og fremmedvælde synes således for en tid at have fået overtaget også i Odense, men kilderne svigter, når man søger efter enkeltheder. Så kan man blot konstatere, at en epoke i Odense bys historie gik til ende, da Knudsmunkenes to dueligste mænd på Odense bispestol, Gisico og Peder Pagh, var gået i graven.

Danske mønter fra Christoffer II.s tid, fundet i Stenløse. (Søren Frank fot., Møntergården).

26 · Holstenerbesættelsen og Valdemar Atterdag. 1340-1375

Holstenertiden og opgøret

Drabet på grev Gerhard af Holsten ved belejringen af Randers og Valdemars valg til dansk konge på Viborg landsting – disse hændelser indtraf 1340 – markerer begyndelsen på en gennemgribende ny tid for Danmark og Odense. Mens Valdemar, søn af Christoffer II og Eufemia af Pommern, med møje søgte at befæste sin stilling på Sjælland, forblev Fyn pantsat til de holstenske grever Henrik og Klaus, indtil kongen kunne overtage det østlige Fyn med Odense i kraft af den såkaldte Nebbegårdsaftale den 22. juli 1348. På Vestfyn sad holstenerne fast i en lille snes år endnu. Det nye Danmark begyndte på Sjælland og i Nørrejylland, mens Fyn og det øvrige Jylland møjssommeligt blev købt og erobret tilbage fra tyskerne og Skåne fra svenskerne.

Odenses mange gejstlige institutioner beskyttede fæstere og landboere mod direkte konfrontation med besættelsesmagten – holstenerne havde måske heller ikke ønske om at blande sig i de fasttømrede retsforhold mellem klostre og fæstere. Holstenerne trådte ind i kongemagtens sted, men da kongerne, som tidligere fortalt, havde foræret mange indtægter væk blandt andet til Knudsklosteret, var det begrænset, hvad holstenerne kunne gøre krav på af skatter og afgifter. For alle, der boede på Knudsklosterets besiddelser, var prioreren i Sct. Knud den egentlige herre, der oppebar afgifter og havde verdslig domsret over dem, sammen med alle de kirkelige rettigheder. Det samme gjaldt for Dalum kloster og for johanniterne ligesom for dem, der boede på bispegodset.

For adelen og for de borgerlige kredse i købstæderne stillede sagen sig anderledes. De var ikke beskyttet af en kirkelig institution og ventede derfor på genrejsning. De store adelsgodser lå dog længere borte og falder ikke ind under Odense bys historie. Hvordan byens handels- og erhvervsdrivende kunne blive chikaneret af holstenerne, kan ses af et eksempel. Kort før sin død lagde biskop Peder Pagh

Guldring med safir og perle; fra 1300-tallet og fundet 1907 ved H. C. Andersens Gade 33. (Nationalmuseet).

endnu en sognekirke, Vor Frue i Pårup, til domkapitlet »til underhold for de brødre, der tager på universitetsstudium til Frankrig«. Brevet oplyser, at gaven var mulig, fordi de holstenske grever som landsherrer samt kirkens lokale beskyttere, de såkaldte »patroni«, fremfor alt ridder Otto Split, havde givet deres samtykke. Tre år senere klagede Lübecks råd til kong Valdemar over, at der uberettiget var lagt beslag på handelsvarer i hele Danmark. Derved oplystes, at Otto Split havde taget 40 okser til en værdi af 80 lybske mark fra Lübeck-borgeren Ekhorst! Der fandtes også en Niels Split, der 12 år senere var til møde i Kiel sammen med forstanderen for johanniterne i Odense, Detbern Libeden – åbenbart også en tysker –, og senere giftede en Henrik Split sig ind i familien Krummedige, også en holstensk adelsslægt. Man kan ikke tænke sig, at Otto Split kunne være »patronus« for kirken i Pårup – dvs. have bestemte rettigheder ved indsættelsen af præster m.v. – uden også at være bosat i Pårup sogn. Der fandtes to hovedgårde i Pårup sogn, Munkerud og Skovsgård. På én af disse to må vi forestille os, at Otto Split sad. Derfra har han forstyrret stuedriften og har berøvet Lübeck-borgeren, der var på Fyn for at købe okser, 40 okser.

Et andet overgreb blev påklaget i samme brev fra Lübeck. To borgere fra Lübeck var blevet frataget handelsvarer, fremfor alt kostbare stoffer, til en værdi af 150 lybske mark, og den skyldige var et medlem af en senere meget berømt holstensk adelsfamilie: Timme Rantzau. Det var sket »binnen der stad thu Odenzee«, altså inden for byfreden, hvor købmænd skulle have garanti for ikke at blive berøvet deres goder. Men der var krigstilstand, og krigen mellem de holstenske adelsgrupper, der holdt Fyn besat, og lybske købmænd, der ville drive handel, var endog blevet udkæmpet inde i selve Odense by.

Sådanne detaljer giver perspektiv på det tyske islæt ved bispevalget efter Peder Pagh's død, hvor – som det senere kom frem i opgørets time – tyskeren Niels Suderow havde lagt beslag på provsteembedet i Odense. Han havde ikke været ene tysker om at skabe uro, fremgik det; der var flere tyske gejstlige med deres støttegrupper af tyskere med. Prior Andreas i Dalum havde gjort fælles sag med den tyske gruppe. Dalum kloster nød sympati hos greverne Henrik og Klaus, som gav en gård i Vends herred til klosteret netop i december 1340. Provsten i Bremen havde taget et pengelån i klosteret, som han ved samme tid lovede at betale tilbage i Flensborg eller Bremen. På den anden side skal den nationale modsætning ikke overspilles – der var også gaver i de samme år fra danske adelige til Dalum kloster. Fra

Nyredolk fra 1300-årene, fundet i afløbsrende i Sortebrødre kloster. Længde 35 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Signet, fundet i Odense 1904. Diameter 3 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Seglet her har tilhørt biskop Niels og kendes kun i et eksemplar fra 1344. Biskoppen ses med en krumstav i venstre hånd og højre hånd oprakt til velsignelse. (Bengt Lundberg fot., Riksarkivet i Stockholm).

Biskop Niels havde i løbet af sin embedsperiode mindst to forskellige segl. Dette eksemplar (1359-60) viser Sct. Knud siddende med scepter og monstrans. Forneden knæler bispen. (Rigsarkivet).

nonneindvielser i Dalum 1347 og 1348 er der nogle navne bevaret: Heina fra Hoo (Hov?) medførte gods fra Odenseborgeren Otto Randulvssøn, og Jens værkmeesters to døtre Helvig og Berta indtrådte med gods, som prior Andreas havde købt af rådmanden i Odense Jens Esbernssøn Marsvin. Et udsnit af Odenseborgere deltog: Widolf Friis, Jens Bang, Otto og Henneke Randulvssøn. Blandt gavecyderne til Dalum kloster var også den kendte Odenseborger Peder Nielssøn Lykke. Ufredstiden mærkedes dog ved, at klosteret mente at være nødt til at bede paven om et beskyttelsesbrev, hvor biskop Svend af Århus skulle være garant mod overgreb.

Den nye biskop, franciskaneren Niels Jonassøn, viste sig at være en stærk personlighed. Fra første færd deltog han i rigspolitikken i kong Valdemars omgivelser på Sjælland og i Skåne, til trods for at holstenerne endnu sad på Fyn. I maj 1345 rejste han med en hel delegation fra Odense til bispemøde i Helsingborg, lige efter at Skåne atter var blevet dansk: Odenseprovsten Martin, Sct. Knuds prior Anders, og provsten på Lolland, Peder Gammel. De forsamlede biskopper gav forskellige afladsbreve, bl.a. til Dalum kloster og Knudsklosteret. Af sidstnævnte fremgår, at bygningsarbejderne ved domkirken nu må være gået i stå. Dette er et utvetydigt vidnesbyrd om krisen: indtægterne var ikke tilstrækkelige til de store arbejder, og en særlig indsamling var påkrævet. Der blev knyttet eftergivelse af kirkebod til en række gode handlinger efter skrift og nadver: at lytte til prædiken, at besøge messen på hverdage, at bede for de døde, at følge præsten på sygebesøg, at give penge til byggefonden, at betænke domkirken i sit testamente, at bede Gud for Danmark og rigets tarv, samt at bede den såkaldte Angelusbøn tre gange daglig: »Hil dig Maria«. Med denne aflad kunne biskoppen således vende hjem til det tyskbesatte Fyn og se, om han atter kunne få gang i domkirkebyggeriet.

Biskop Niels tog sig hurtigt af katedralskolen i Odense. Henneke, en af munkene, blev godkendt som forstander ca. 1343, og man fik garanti for, at én af munkene, og altså ikke en udenforstående, skulle efterfølge ham, så længe der fandtes kvalificerede kræfter i munkenes egne rækker. Biskoppen gav også indtægter fra Sørslev kirke i Skovby herred til katedralskolen og en gård og et møllested i Hersnap på Hindsholm til klosteret.

Endelig blev Gråbrødre kirke indviet i 1343 af biskop Niels, som jo selv tilhørte gråbrødrene. Gråbrødrene fik ikke ret længe efter en parcel mellem klosteret og Vestergade til brug som adgang til deres kirke – det må have været det nuværende Lille Gråbrødrestræde. Det

gik imellem Lars Vezelius' hus og »stenhuset«, men om disse huse ved vi iøvrigt intet. Giveren var rådmænd Henrik Schermer.

Da det endelig tegnede til, at kong Valdemar havde mulighed for at købe Fyn tilbage, erhvervede biskoppen i tide et paveligt beskyttelsesbrev for sig selv med Ribebispen som garant. På stiftskirkemødet i Odense i oktober 1348, tre måneder efter Nebbegårdsaftalen, blev der storvask om bispevalget 1340. Gamle sognepræster mødte frem og afgav den erklæring, at omend der var både 60- og 70-årige imellem dem, kunne de ikke huske, at andre end munkene nogen sinde havde haft ret til at vælge biskop. Prior Anders i Dalum fik skylden for, at den tyske provst og andre tyske gejstlige havde blandet sig i valget 1340. Et dokument blev sat op, hvori Anders afsagde sig enhver ret til at deltage i bispevalg. »Hverken jeg eller du eller nogen anden prior har stemme i bispevalget«, citeres den forhenværende prior i Sct. Knud, Asser, for at have sagt. Anders skal have svaret: »Det har jeg ikke heller sagt, og jeg har da heller ikke stemmeret deri«, hvad Asser straks bad om at få ført til referat.

De i alt 24 gamle sognepræster, hvis navne blev opregnet – fra Sønderø i nord, Dalby og Viby i øst, Gudme og Ulbølle i syd og Ingslev og Føns i vest –, kunne naturligvis ikke huske flere end de tre bispevalg, der var indtruffet i deres levetid: Peder Paghs valg år 1300 – der dog også var forbundet med konflikt –, Gisicos år 1286 og måske Jens II.s ca. 1282. Længere tilbage i tiden fortabte tingene sig i glemsel, og man måtte gå mere end 150 år tilbage i tiden for at finde et bispevalg, hvori også andre end Knudsmunkene deltog. Det kunne man blot ikke huske, og det var nok heller ikke hensigten. Storvasken tjente et politisk sigte i det øjeblik, kong Valdemar forberedte sig på Danmarks genrejsning.

Med opgøret opstod der dog en meget betænkelig situation: ville Knudsmunkene efter den store gestus kunne komme igennem med deres bispekandidat over for en mægtig konge og en stadig mægtigere pave, der også kunne finde på at samarbejde med kongen? Man kunne ikke være blind for, at tiden arbejdede i retning af voksende kongelig indflydelse.

Landbrugskrise og klosterlige jordbesiddelser

For tiden fra ca. 1350 taler historikerne om den såkaldte landbrugskrise. Den sættes i forbindelse med den store pestepidemi, der rasede over hele Europa i årene 1348-50. Denne epidemi, den såkaldte sorte

Denne kammusling har været brugt som pilgrimstegn og er fra Sct. Jacobs grav i Compostela i Spanien. Fundet på Sanderum kirkegård. Bredde 6,6 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Ganske lille bronzegryde fra højmiddelalderen, rimeligvis anvendt som legetøj. Fundet på Flakhaven 1872. Højde 3,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Alterkalk af sølv fra Vor Frue kirke. Foden og skaftet er helt enestående guldsmedearbejde fra omkring 1350. Bægeret er fornyet, antagelig omkring 1600. Højde 21 cm. (Lennart Larsen fot., Nationalmuseet).

død, var et udbrud af byldepest. Smitten blev spredt af lopper, der boede i pelsen på de sorte rotter. Datidens hygiejniske forhold var dårlige, særligt i de voksende bysamfund, og man kendte normalt ikke den måde, smitten spredtes på. Man stod derfor i vidt omfang magtesløs. Folketallet faldt antagelig kraftigt over hele linien. På den anden side var befolkningen måske allerede biologisk svækket på grund af overbefolkning og dermed sammenhængende underernæring.

Hvad årsagen end var, krisen var nok så virkelig. Mange gårde blev forladt og lagt øde på grund af mangel på arbejdskraft. Det traditionelle godssystem, hvor herremænd og klostre til den daglige drift indsatte godsforvaltere, de såkaldte bryder, kom ind i en krise. Overskuddet af afkastet fra den dyrkede jord skulle transporteres til kongens, herremændens, klosterets eller biskoppens ladegård. Ved mangel på arbejdskraft indtrådte problemer med at hente afkastet fra de gårde, der lå længst væk fra ladegården. Man søgte derfor at mageskifte fjerntliggende gårde med nærmere beliggende jord. I løbet af denne proces blev det stedse mere almindeligt, at man handlede med enkelte gårde i stedet for, som tidligere, at jordbesiddelser normalt omfattede hele landsbyer med samtlige gårde. De enkelte gårde i samme landsby kunne således komme til at betale landgilde til forskellige herremænd og godsbesiddere.

De store jordejere i Odense bys omegn var de gejstlige institutioner. De trådte også ind på godssamlingens vej for at »rationalisere«. Vi kan følge det, f.eks. da Knudsklosteret kort før 1340 mageskiftede jordegods i Hillerslev i Sallinge herred mod gårde i Fangel og lidt senere erhvervede jordegods i Ubberud mod at afgive noget i Sønderjylland. Samtidig fik det Korsebjerg mark i Ubberud af greverne Henrik og Niels samt gods i Sørslev og i Brylle. På den anden side kunne det også pantsætte gods, som f.eks. gården »Kalgorgh« i Kilerup landsby 1357 til en gejstlig, Bernt Vechte. Der er ikke kilder nok til at følge de øvrige gejstlige institutioners udvikling i samme periode, men man mener, at tendensen ud fra det økonomisk formålstjenlige var den samme over hele linien.

De kilder, vi har, vedrører en anden side af godssystemet, nemlig den retlige. Der er flere dokumenter bevaret, der noget mere udførligt end i den foregående periode omhandler den myndighed, som Sct. Knuds klostres prior havde over landboere og fæstere på klostergodset. Det er måske ikke helt tilfældigt, at dokumenterne blev mere detaljerede i denne periode. Det var nu, det strammede til, og således også nu, de forskellige enkeltheder i rettigheder og pligter måtte fremhæves mere nøjagtigt.

Formelt var det biskoppen, der definerede priorens rettigheder. Det betyder, at biskoppen som den overordnede overgav nogle rettigheder, som ellers i princippet tilkom hans embede, til prioren. I vidt omfang var det imidlertid kun en videreførelse af de rammebestemmelser, som konger og paver allerede havde trukket op. Man må dog til stadighed holde in mente, at Knudsklosteret var et domkapitel

På denne og de følgende to sider ses relieffer fra foden af alterkalken fra Vor Frue kirke; omkring 1350.

Motiverne er i rækkefølge disse syv scener fra passionshistorien: side 281: tilfangetagelsen, Kristus foran Pilatus, hudfletningen, side 282: vandringen til Golgata, korsfæstelsen, side 283: gravlæggelsen og opstandelsen. (Lennart Larsen fot., Nationalmuseet).

– et munkedomkapitel. Flere af de love, som biskoppen kunne udfylde på denne måde, hidrørte således fra kirkens almindelige regler for forholdet mellem en biskop og hans domkapitel, som om domkapitlets medlemmer slet ikke havde været munke.

Biskop Niels gav sit første brev til prioren allerede i 1349. Biskoppen bekræftede, at hele den gejstlige overhøjhed, som normalt tilkom biskoppen, og som han plejede at udøve ved hjælp af sine provster og andre embedsmænd, de såkaldte officialer, skulle udøves af prioren i Sct. Knud over hele den »familia«, som lød under ham, dvs. alle dem, der boede på klosterets gods. Prioren erstattede simpelt hen biskoppen for denne gruppe af mennesker.

I 1360 kompletterede biskoppen disse bestemmelser ved at fastlægge priorens fuldmagter over domkapitlets sognekirker Pårup, Åsum, Stenløse og Ubberud – der nu således blev behandlet adskilt fra de sognekirker, hvis indtægt skulle bruges til de studerende, f.eks. Fraugde. Prioren måtte i de nævnte sogne »lade samme kirkers resterende tilgodehavender inddrive gennem hvem som helst«, han måtte

»tilrettevise og rette på forsømmeligheder og forseelser, begået af hvem som helst blandt kirkeværger og sognebeboere, dog Dalum klostres undergivne undtagne ... Og hvis det er nødvendigt at skride ind mod opsætsige og genstridige i denne sag – og også mod dem, der usømmelig går til barselstue om natten – må han forfølge sagen ... i overensstemmelse med rettens lovlige fremgangsmåde, og han må modtage og oppebære den ret og de bøder, der falder deraf.«

Provsterne eller andre af biskoppens embedsmænd måtte ikke blande sig i priorens rettigheder. Undtagelsen for Dalum klostres undergivne er en erindring om, at enkelte gårde i de nævnte sogne hørte til Dalum kloster, og så skulle den regel gælde, at prioren i Dalum i stedet havde de rettigheder, som tilkom prioren i Sct. Knud for de øvrige gårde i sognet – et særarrangement, der øjensynlig kun gjaldt for Dalum kloster.

Den særlige kombination af verdslig og gejstlig myndighed gav altså prioren i Sct. Knuds kloster en sådan stilling, at han blev den mest betydningsfulde øvrighedsperson overhovedet for alle de mennesker, der boede på Sct. Knuds jordegods og i domkapitlets sogne. Den kombineret verdslige og gejstlige opgave må have udfyldt hans tid fuldt og helt, da han jo også var formand for munkene. Pasningen af sidstnævnte opgave har han dog sandsynligvis overladt til sin

nærmeste mand i klosteret, subprien. Man kunne smile ad den forskrift, at prioren også skulle passe på, at kvinderne ikke »usømmelig« gik til »barselstue« om natten – hvordan kunne han dog holde kontrol med det! Sandsynligvis er der her tale om den ældgamle skik, at mange kvinder samledes for at være til stede ved en fødsel, og at kvinderne holdt gilde i glæden over en vellykket fødsel – ordet »barsel« kommer af »barns-øl«! Der er flere love, bl.a. i Visby og Flensborg, med lignende forbud, og i dette tilfælde er der da også kun tale om »usømmelig« deltagelse i et barselsgilde – man ville ikke ødelægge glæden over det nyfødte barn.

Hele registret, fra børnefødsel til indlevering af årets høst, var underlagt priorens autoritet. Så var det ikke mærkeligt, at Sct. Knuds kloster i Odense nød anseelse og respekt og simpelt hen var bestemmende for alle tilværelsens enkeltheder i hundredvis af fynske hjem i denne periode. Hvordan de øvrige gejstlige herremænd – prioren i Dalum, Odenseprovsten, forstanderen for johannitterne – passede de tilsvarende opgaver på deres godsbesiddelser, vides ikke. Men ingen af dem kunne måle sig med prioren i Sct. Knud i vidtrækkende beføjelser, gammel klostertradition og menneskeligt og administrativt overblik.

Et enkelt præstelevnedsløb kan fortælle os noget om landbrugskrisens forløb. Daniel Nielssøn fra Fyns stift, der gik på katedralskolen i Odense, var præstesøn og derved født uden for ægteskab. Den, der var født uden for ægteskab, kunne normalt ikke blive præst. Derfor vandrede han den lange tur til Avignon og anmodede paven om dispensation for på trods deraf at måtte blive præst. Paven lod ham eksaminere og gav derefter tilladelsen – det var i 1342. 19 år senere kom en skrivelse fra Daniel ind i pavens kancelli. På grund af krig og stor dødelighed, fortalte han, var det præstekald, som han havde haft, blevet totalt ødelagt, og det gav ikke længere en indtægt, der var tilstrækkeligt stor til, at han kunne leve af den. For ikke at blive sin stand til skam og vanære ved at gå ud og tigge bad han derfor om at måtte overtage et andet præstekald. Han fik tilladelsen.

Oplysningen om nød og ødelæggelse af kirkelig ejendom støttes af et brev fra 1359, hvor kongen forbød sine fogeder og embedsmænd at belaste klostre og præstegårde ved gæsteri og derved drive dem ud i fattigdom. Ødelæggelse og uro ligger nok også bag, da biskoppen to gange, i 1355 og 1361, fik pavens tilladelse til at lade vanhelligede kirker genindvie ved en præst i stedet for selv at tage af sted på rejse i stiftet så hyppigt, som det krævedes. Der var således en reel baggrund

Seglet viser en hjelm med to horn – eller måske er det i stedet langhalsede dyrehoveder. Indskriften viser, at seglet har tilhørt Henrik Pederssøn på Næsbyhoved. (Efter Henry Petersen: Danske adelige Sigiller).

Signet af bronze, fundet på Næsbyhoved slotsbanke. Diameter 2,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

for reguleringen af priorens rettigheder og for en styrkelse af hans autoritet.

Næsbyhoved slot, byen og erhvervslivet

Over for sværvægterne, de gejstlige institutioner, kunne tidligere kun byen med dens kommunale selvforvaltning stå mål. Fra Valdemar Atterdags periode tegner sig en ny faktor: kongemagtens nærvær i kraft af Næsbyhoved slot. Slotslenet fik en betydning, som kun Nyborg, Hindsgavl og Ørkil før havde haft på Fyn. Byen og de gejstlige institutioner fik kongens lensmand som stadig nabo.

Den første lensmand på Næsbyhoved under holstenerne hed Henrik Pederssøn. En mand med samme navn satte sit segl under et brev udfærdiget 1340 af den ovenfor omtalte ridder Otto Split, der kaldte Henrik sin svoger. Den første af kong Valdemar påbudte bede, dvs. særbeskatning, blev administreret og afregnet fra Næsbyhoved af Herman von der Jura i 1350. I 1368 skødedes Næsbyhoved til ridder Evert Moltke, der overlod det til kongen ved Per Henrikssøn. Herman Henrikssøn solgte og skødede det i 1374 til kongen, for at det til evig tid skulle tilhøre ham.

En lille notits, optegnet i det 19. århundrede fra et brev, der nu er gået tabt, formidler en væsentlig oplysning om Næsbyhoved.

»Fra den tid kong Valdemar først lod støve og dæmme søen ved Næsbyhoved, havde Rikard Reineckessøn og efter ham sønnen Robert haft og brugt frit fiskeri på sin egen grund i denne sø, nemlig fra Ålykken, Hundslund, Ulvekilsruth og den i søen beliggende lille ø, der hedder Thorslund.«

Rikard og Robert kan ad anden vej identificeres som tilhørende den kendte borgerfamilie Grott i Odense. Men interessen fanges af den lille sætning: »først lod støve og dæmme søen ved Næsbyhoved«. Det kan være svært i dag at forestille sig, hvordan egnen omkring Næsbyhoved engang har set ud. Den sidste del af søen blev tørlagt 1863, og Stavidså, der engang havde sit løb i en slynge syd om Næsbyhoved, har senere fået udløb vest om Næsbyvej mod nord til Kluset bro. I søen var en del øer, som vi kender navnene på, hvoraf den skovbevoksede Thorslund var den største. Haustrups fabriker ligger i dag på Thorslund. Andre øer var Brasenholmene, Bygholm, Store og Lille Egholm, samt de ganske små Gåseholm og Viholm. Nogle af disse øer fremtræder i dag som forhøjninger i terrænet. Efterleddet i navnet Næsbyhoved betyder markeret terrænfremspring – som i Fynshoved

Senmiddelalderlige jernspidser til armbrøstpile. Fra Næsbyhoved slotsbanke. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

og Knudshoved. »Hovedet« var afslutningen af et næs, der skød sig frem mod øst mellem Stavidså og Allese å. Inderst på næsset lå ved Stavidså en landsby, der fik navnet Næsby. Oplysningen om, at Valdemar Atterdag lod dæmme søen op, må betyde, at dens vandstand hævedes, ikke at der blev dannet en helt ny sø. Snarere må man formode, at den var begyndt at blive tilgroet, og at kongen for at genvinde slottets oprindelige gode befæstningsmæssige beliggenhed lod vandspejlet hæve ved hjælp af en dæmning.

Søens bredder var skovbevoksede. Endnu findes Åløkke skov og Snapind skov ved søens sydlige bred. Navnet Tølderlund, der betegner en skov ved den østlige bred af Næsbyhoved sø, har intet med told at gøre, men synes at komme fra »tholl«, der i sjællandske og jyske dialekter har været kendt i betydningen »grænse, smal jordstrimmel mellem to mands marker«. En gruppe breve viser, at arealer, der grænser til Næsbyhoved sø, i kong Valdemars sidste år kom i kongens eje. Den førnævnte Rikards enke, Aleke, overlod 1374 sammen med sin søn Robert den jord, de havde i »Åløkkehuslund« »med eng, skov og al anden tilliggende« til en anden ejer. Borgmester og råd skødede kongen en mark kaldet »Kiætheløffhet« »norden ved Bastebæk indtil Åløkke«. Og endelig skødede biskoppen og prior Jens Juul 1375 Tølderlund til kongen til evig tid. Disse kilder tyder på aktivitet rundt om Næsbyhoved sø. De tilgrænsende arealer var nu blevet af interesse for kongen, og han har så erhvervet ejendomsretten dertil.

Samtidig kunne en vej på dæmningen give en væsentlig kortere adgang fra Odense til den nordfynske slette. Navnet Jordbrovej for vejen fra Odense forbi Næsbyhoved til Sletten må antages at stamme

Makuleret signet, fundet på Næsbyhoved voldsted. Diameter 2,7 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Pilgrimsmærke af bly, fundet på Næsbyhoved voldsted. Højde 2,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

herfra. Derimod har en sådan dæmning ikke kunnet være led i anlæg af en vandmølle. Der var en vandmølle i Næsby, om hvilken vides, at den senere blev sat ud af funktion, fordi vandstanden i søen blev hævet endnu én gang i begyndelsen af det 16. århundrede. Fynboen Claudius Clavus (Claudius Claussøn Swart), der var født i Sallinge i 1388 – han blev en af datidens største europæiske kartografer, hvis kort over Norden blev epokegørende for europæiske kredses opfattelse af de nordiske landes geografi – har kun fire stedsangivelser i Odense fjords omegn: »Monkebjerg« (sandsynligvis: Munkebo bakke), Allese ås havn, Stige og Odense, »bispebyen, hvor danernes, anglernes, slavernes og goternes konge den hellige Knuds krop hviler«. Dette kildested er et værdifuldt vidnesbyrd om, at Odenses havn omkring år 1400 fortrinsvis skal søges i tilslutning til Næsbyhoved sø, til trods for at der endnu i byprivilegierne fra 1477 tales om byens havn ved Ellemose ved munden af Odense å. Allese ås havn skal vistnok søges lidt neden for søen, ved den inderste vig af Bågen strand, over for munden af Viemoserenden.

En uudforsket side af Næsbyhoveds historie er slotslenets tilknytning til johannitterne i Sct. Hans. I senere tid var flere af johannitternes særlige velgørere lensmænd på Næsbyhoved, og slotslenet grænsede til Sct. Hans klostres jorder. Man har formodet, at lensherren på Næsbyhoved automatisk blev klosterfoged på johannitternes gods, en ordning, der minder om tyske forhold, hvor embedet som et klostres »advocatus« – foged – kunne gå i arv i samme familie.

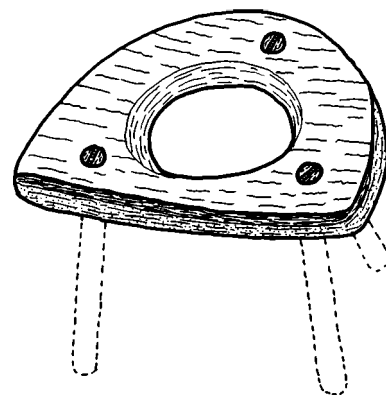
Fra det borgerlige Odense er nogle enkeltheder kendt, der bl.a. belyser kreditvæsenet. F.eks. lånte Odenserådmanden Henrik Schonenberg i maj 1349 i Kiel 60 mark for tre måneder fra en borger i Münster. Pengene skulle bruges »til Odense bystyres behov«. På tilsvarende måde, dog uden nærmere at oplyse om formålet, lånte samme rådmand og Odenseborgeren Rikard Parin 37 mark i Lübeck i maj 1351, som de betalte tilbage i maj 1352. Den slags transaktioner er således forekommet, måske endog ret hyppigt, da det altid var problematisk hurtigt at frigøre kontante penge. Et bankvæsen fandtes ikke, betalinger for handelsvarer fandt sted kontant eller med dokument om godskrivning, hvor nogle handelshuse og storkøbmænd i forskellige byer samarbejdede og accepterede hinandens gældsbeviser. I et vist omfang fungerede klostrene som banker, da de altid lå inde med rede penge. De mange tilfælde af pantsætning af gods til klostrene hænger sammen med behovet for at frigøre kontanter hurtigt, og den store masse af disse pantsætninger får vi nok ikke kend-

skab til i kilderne, da pantebrevene er blevet tilintetgjort, når pantet er blevet indløst. Det er kun konflikttilfældene, vi får kendskab til gennem domsbreve fra tingene o.lign.

Skriftlig dokumentation medførte også problemer med opbevaring og arkivering. Enken efter Marquard Breyde, fru Margrete, havde en »kiste med åbne breve og andet indhold«, der var blevet beslaglagt i Lübeck og, efter hvad der fremgår, ført til Odense. Rådet i Lübeck må have ønsket kisten tilbage eller adkomst til indholdet, for rådet i Odense sendte i 1353 et brev med Hartvig Breyde, hvori det forsikrede lübeckerne, at fru Margrete havde stillet kisten og dens indhold til rådighed for byen – man må formode, at den indeholdt såvel kredit- som gældsbeviser, der ville være behov for i dødsboet efter Marquard.

Navnene på byfoged og rådmænd siger også noget, omend vi ikke får mere at vide om dem, end at de var med. Byfogeden Jens Bang – den samme som deltog i den omtalte nonneindvielse i Dalum – afsagde en kongelig rettertingsdom, hvor vi blandt rådmændene finder kendte navne som Niels Mikkelsen Marsvin, den nævnte Henrik Schonenberg, den senere kendte Jepp Pape, sammen med ukendte som Herman Rød, Hinse Gris og Peder »Pistor« (= Bager). En af rådmændene med det tyske navn Luse (= Lucius) von Ülzen var sammen med en anden Odenserådmand, Henrik von Vreden, vidner i en arvesag i Rostock om et stenhuse, som de to brødre Willekin og Bernhard von Vreden havde arvet. Henrik von Vreden kom altså fra Rostock, mens Luse vistnok stammede fra Ülzen syd for Lüneburg. Andre kendte og ukendte navne var med, da Niels Mikkelsen Marsvin solgte sin og sin broder Jacobs andel i Åløkkemarken til deres slægtning Niels Marsvin: Jepp Pape, den tidligere omtalte Rikard Reinekessøn Grott og en præst Bertold Schermer, øjensynlig i familie med rådmand Henrik Schermer, der som omtalt gav Gråbrødre kloster et areal ved Vestergade som kirkesti. Den slags foregik på bytinget i lighed med en sag, der angik Gråbrødre kloster, hvor Jens Esbernssøn Marsvin, to af sortebrødrene, Albert Grote fra Lübeck og Rikard Reinekessøn Grott var med blandt andre.

Rådet i Odense engagerede sig f.eks. også i at stille kaution for tre Lübeckborgere, der i 1363 var blevet sat i fængsel på Koldinghus, til trods for at krigen mellem kong Valdemar og hansestæderne midlertidigt var ophørt. Høvedsmanden på Nyborg slot, Lydeke Skinkel, samarbejdede med byrådet i sagen. Omsorgen for uforstyrrede handelsforbindelser var selvfølgelig for et byråd, og såvel på dette tids-

Barnepottestol fra tiden 1250-1350, et af de ældste fund fra Nedergade. (David Bruuse tegn., Møntergården).

Gammelt, nu forsvundet skab med en fremstilling bl.a. af Valdemar Atterdag og Knud den Hellige. Stukket af Jacob Bircherod. (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Røgelseskar af bronze fra Fraugde kirke. Selve karrets højde er 19,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

punkt som før og senere kan byens handlende ikke have set med alt for blide øjne på den danske krig mod Lübeck. Den første hansekrig 1362 var kun en forsmag på det, der fulgte. Efter at kongen havde tilbragt flere år i udlandet, samlede han kræfterne til den anden hansekrig 1367, der afsluttedes med freden i Stralsund 1370. For handelsbyerne var disse krige dybt indgribende forstyrrelser, men virkede også som en udfordring ved at fremtvinge nye metoder og former for handelsaftaler, betaling, anpartsforetagender og deslige. Man mener, at byernes befolkningstab efter sortedøden relativt hurtigt blev udfyldt, hvad der må skyldes tilflytning, og det må igen hænge sammen med, at handelsaktiviteten voksede i alle europæiske byer i årtierne efter sortedøden omkring 1350.

Danmarks sidste benediktinerbiskop

For en konge af Valdemar Atterdags type var udenlandske forbindelser og en repræsentativ fremtræden over for Europas store herskere væsentlige elementer i hans styreform. Han besøgte flere gange kejser Karl IV i Prag og en gang paven i Avignon, endvidere Brandenburg, Polen og Flandern. En konge af denne type havde behov for mange og gode medarbejdere, og Valdemar hentede efter tidens skik mange af dem fra kirkens rækker, hvor de veluddannede kræfter fandtes. Derfor var det også af betydning at kunne øve indflydelse på rekrutteringen af de kirkelige embedsmænd, da disse jo aflønnedes af kirken, og herved sparede kongens kasse for disse udgifter. Særligt nødvendigt var det for kongen at have trofaste mænd på bispestolene og i provsteembederne. Odense frembyder i den henseende to meget oplysende eksempler.

Det første er bispeembedet. Biskop Niels var allerede valgt, da Valdemar blev konge, og kongen kunne derfor ikke stille betingelser for hans embedsførelse. Niels koncentrerede sig derfor også om den kirkelige og kulturelle opgave i Odense og Fyns stift. Han tog f.eks. fat på et ønske fra rektor Henneke og de studerende ved katedralskolen om, at disse skulle slippe for at dele deres sammentiggede penge med lærerne. Baggrunden må være tidens sædvane, at de studerende direkte betalte læreren for hans undervisning, uanset om de penge, de havde, var deres egne, eller de var sammentigget og bestod af gaver fra velgørere. De, der finansierede deres studier ad denne vej, skulle i fremtiden ikke betale til læreren, slog biskoppen fast. Han gav endvidere aflad til dem, der søgte Fraugde kirke – denne skulle give løn til

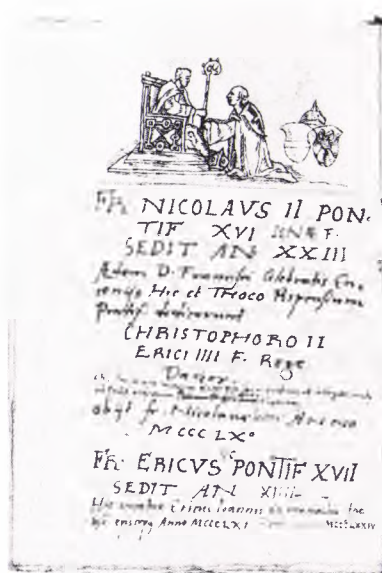
magisteren i Vor Frue studenterkollegium –, og han fik også sine medbisper til i 1357 at give aflad til dem, der søgte Sct. Benedikts kapel i domkirken, hvad der vel må tolkes derhen, at domkirkebyggeriet atter var i gang.

Men munkene synes at have forstået, at der kunne blive problemer med det næste bispevalg, idet kongen kunne tænkes at fremsætte ønske om en passende kandidat, hvilket ikke ville være så let at komme udenom. Da Knudsmunkene havde privilegium på fortrinsvis at vælge én fra deres egne rækker til biskop i Odense, valgte de en særlig udvej, som efter alt at dømme var nøje overvejet. I 1362 blev munken i Sct. Knuds kloster Erik Jenssøn Krabbe forfremmet til abbed hos benediktinerne i Lund. Dette kunne se ud som et rent ordensinternt anliggende og var det for så vidt også. Men to år senere afgik en delegation fra biskop Niels til Avignon, og den indleverede biskoppens bøn om at blive befriet fra sit embede på grund af alder. Delegationen bestod af en af Knudsmunkene, Gebhard von Vechten, og den medførte også forslag til efterfølger på bispestolen: Erik Jenssøn Krabbe! Baggrunden for denne fremgangsmåde var, at hvis Knudsmunkene ventede, indtil Niels var død, og derefter ad regulær vej valgte Erik Krabbe, kunne kongen med de gode forbindelser, han havde til pavehoffet, finde på at bede paven om i egen autoritet at omstøde valget og udnævne en af kongen foreslået kandidat. Dette var den procedure, der i voksende omfang blev brugt af Europas konger i denne periode. Den krævede en finansiell indsats ved pavehoffet, hvad kongerne som regel var mere end villige til at yde. Nu skete i stedet det, at sagen ubemærket passerede paven; paven omstødte ganske vist valget af Erik Krabbe, men udnævnte ham derefter alligevel, da der ikke var andre forslag. Kongen har øjensynlig ikke kendt til sagen, og han var da heller ikke blevet alarmeret, da biskop Niels endnu ikke var død. At han havde andre planer med Odense bispestol, fremgår dog af, at han kort tid derefter bad paven om venligst at flytte Erik fra Odense til en bispestol uden for riget – men dette afslog paven!

I en tid med voksende kongelig indflydelse på bispevalgene kunne Knudsmunkene således med en lille intrige undgå kongens årvågne blik og for sidste gang forfremme en af deres egne til biskop i Odense, den eneste bispestol i Danmark, der så at sige var reserveret for en benediktiner. Biskop Erik var ikke i unåde hos kongen – han deltog regulært i politiske forhandlinger, f.eks. i Kalundborg og i freden i Stralsund. Men Knudsmunkene benyttede den gunstige situation til

Røgelseskar af bronze fra Sanderum kirke. Højden af selve karret er 24 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Biskop Eriks segl kendes kun fra et dokument 1373. Til siderne ses biskoppens fædrene og mødrene våben og forneden bispnen siddende med en stav i den ene hånd. Den anden hånd er oprakt til velsignelse. (Rigsarkivet).

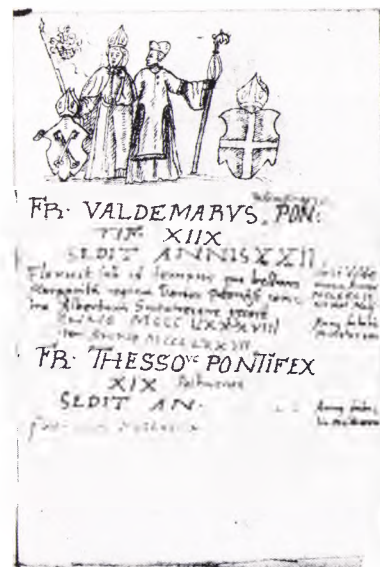
at styrke priorens stilling. Biskop Erik udstedte i 1365 et dokument, der lignede en håndfæstning over for prioren. Han lovede at respektere alle Knudsmunkenes hidtidige rettigheder, ikke at blande sig i priorens opsynsret over landboere og fæstere og altid at hente tre betydningsfulde embedsmænd i stiftets forvaltning fra munkenes rækker, så længe der fandtes kvalificerede mænd dertil, nemlig sin stedfortræder generalvikaren, sin »penitentiarius«, dvs. chefen for kirke-domstolen for »drabsmænd og børneplagere«, og rektoren for katedralskolen. Biskoppen lovede aldrig at påtvinge Knudsmunkene en prior, som de ikke selv havde valgt, men derimod altid at godkende den, som de havde valgt. Andre områder uden for bispens opsynsret skulle være syge- og plejestuen, »kirkeværgestuen«, sandsynligvis et lokale for kirkeværgerne, samt domkapitlets og katedralskolens sognekirker Stenløse, Pårup, Ubberud, Særslev og Åsum. Bispnen lovede ikke at udnævne en provst i Odense eller en prior i Dalum, der kunne være Knudsklosteret til skade, at påse at provsten ikke tiltog sig nogen myndighed over Knudsklosterets undergivne, og ikke at foretage nogen afstraffelse af munke, hvis han ikke blev bedt derom.

Erik Krabbe tænkte altså fortrinsvis på at fremme den gejstlige institution, fra hvilken han selv var udgået. Han var ikke en politiker efter kongens sind.

Ved hans død 1375 var kongen forberedt. Det må være kongen, der stod bag, da Knudsmunkene valgte Valdemar Podebusk, en fætter til rigets drost Henning Podebusk – familien stammede fra Rügen, der hørte til Roskilde stift. Der blev sendt bud til Avignon, og paven udnævnte Valdemar Podebusk den 22. oktober 1375. Det blev den sidste bispudnævnelse i kong Valdemars tid – kongen døde den 24. oktober på Gurre slot. Hvis allerede valget af bisp Niels i 1339 betød afslutningen af en epoke for Odenses gejstlige verden, så understregede udnævnelsen af Valdemar Podebusk i Avignon 1375 den gamle tids uigenkaldelige afslutning.

Det andet eksempel er hentet fra en gejstlig karriere, der delvis udspillede sig i Odense og måske var med til at advare Knudsmunkene mod den kongelige indflydelses metoder. Mogens Nielssøn, præst og landprovst i Horslunde på Lolland, gik en vej, som mange gejstlige begyndte at bruge: at skaffe sig embeder ved at opholde sig ved pavehoffet og blive udnævnt direkte af paven. 1355 blev han på denne måde kannik i Ribe, dertil lagde han på et ukendt tidspunkt et kannikeembede i Lund og embedet som provst i Odense og fik oveni af paven i 1365 et kannikeembede i Slesvig! Det var ganske vist

forbudt på denne måde at forene flere kirkelige embeder, men paven kunne altid gøre en undtagelse for den, der havde de rette forbindelser. At Mogens Nielssøns forfremmelse skyldtes kongen, fremgår af, at paven i august 1365 gav ham to års »orlov« fra forpligtelsen til at varetage provsteembedet i Odense med den begrundelse, at hans indsats i kongens tjeneste var påkrævet. Dog skulle han alligevel have sin løn fra Odense udbetalt. Hans tjeneste for kongen bestod bl.a. i at skrive et anklageskrift til paven mod tiggermunkenes prædiken i Danmark. Endelig lagde han dekanembedet i Lund til den tidligere samling – men det brugte Erik Krabbe i Odense som udgangspunkt for at afsætte ham som provst i Odense og indsætte en anden. Sagen blev indklaget for paven, som i 1371 gav biskop Erik ret. Manden med karrieren, der strejfede Odense, blev senere forfremmet til ærkebiskop i Lund! Det har uden tvivl ærgret kong Valdemar, at det på denne måde lykkedes for den uønskede benediktinerbiskop Erik at berøve hans tro tjener Mogens Nielssøn lønnen fra provsteembedet i Odense. Det var en udfordring – og svaret var Valdemar Podebusk.

Her og overfor ses to sider af et af Cornelius Hamsfort den yngres håndskrevne hefter med oplysninger om Odensebiskopperne. Hamsfort har overfor tegnet de to biskopper Niels og Erik, som han forestillede sig dem i den situation, hvor biskop Niels fratrådte sit embede og overgav bispestaven til Erik. Nogen portrætlighed skal vi dog ikke regne med. Herover ses Valdemar Podebusk til venstre med bispehue og en fane, hvorpå Podebuskvåbnet genfindes. Sammen med ham ses nevøen, Tetz Podebusk, der efterfulgte Valdemar på bispestolen. (Det kongelige Bibliotek fot.).

27 · Unionen og de første kongelige biskopper. 1375-1420

Figuren fra Pårup kirke forestiller de akademiske studiers beskytterinde, den hellige Katarina af Alexandria, udstyret med krone, sværd og bog. Under hendes fødder ses hendes jordiske forfølger, kejser Maxentius. (V. Sylvest Frederiksen fot.)

Adel og rådmænd

I den kongesvage tid i første halvdel af det 14. århundrede havde adelen nydt frie udfoldelsesmuligheder i det danske samfund, kun hindret af krig og lovløse forhold. Under kong Valdemar IV Atterdag blev adelen stærkt trukket ind i kongens tjeneste. I den voksende standsbevidstheds tegn udviklede en del af adelen sig til en særlig såkaldt rigsrådsadel, også kaldet højadel, der fandt sine interesser tilgodeset ved en nær tilknytning til landets styrelse. Særligt under dronning Margrete I (1376-1387 for sønnen Olaf, 1387-1412 regent sammen med Erik af Pommern) blev højadelen en statsbærende gruppe med internordiske slægtskabs- og godsbesiddelser. Man bruger også betegnelsen »rådsaristokratiet« om denne gruppe. Over for den stod den øvrige adel og lavadelen på flere niveauer, mens byernes gamle rådmandsfamilier nærmede sig adelen i verdensanskuelse og levevis, og enkelte af dem blev optaget i adelsstanden. Odenses nærmeste omegn var så stærkt domineret af de gejstlige institutioners godsbesiddelser, at der ikke var plads til adelig godssamling her, og da slet ikke til nogen rigsrådsadel, om man ser bort fra de adelige lensmænd på Næsbyhoved slot.

Adelige hovedgårde var der derfor endnu ikke ret mange af på Odense kommunes nuværende område. Bemærkelsesværdig er dog samlingen af et godskompleks omkring Bullerup hovedgård i Agdrup sogn. Dette gods må være blevet samlet i løbet af det 14. århundrede. I arveskiftet efter Axel Jacobssøn Ulfeldt 1383 tilfaldt halvdelen datteren Kirsten, der var gift med en Mule med hovedgård på Kærstrup, det nuværende Valdemars slot på Tåsinge. Her indgik Bullerup hovedgård, derudover en brydegård og otte landbogårde i Bullerup by – dvs. hele landsbyen –, flere gårde i (V.) Kærby i samme sogn, en gård i Rågelund, Åsum sogn, flere i Marslev sogn og to i Kølstrup sogn. I den anden del af arven, der tilfaldt Jens Axelsøn og havde tyngdepunkt i Frøbjerg, indgik blandt andet seks gårde

i Allese, fem i Brændekilde, to i Brylle, en i Trøstrup Korup og en i Højme i Sanderum sogn. Kirstens arvedel overgik i 1423 til Sten Basse, der var lensmand på Nyborg slot. I Fraugde sogn havde man endnu vistnok kun én hovedgård, Kærbygård, som ridderen Niels Nielsson Krafse ejede i 1397. Fra denne lavadelige familie udgik den senere Odensebisp Mogens Mogensen Krafse (1460-1474). I Stenløse sogn var både Lindved og Volderslevgård vistnok allerede på dette tidspunkt blevet midtpunkter i hver sin godssamling, som vi dog ikke har nærmere kendskab til. I Pårup sogn har vi både Skovsgård og Munkerud som mulige lavadelige hovedgårde. På én af dem formoder vi, at Otto Split sad i 1340'erne. I 1405 skrev en væbner Robert Paris sig til Munkerud, og det må være den familie, som prior Henneke i Sct. Knud tilhørte. Prior Henneke var i 1390 sammen med forstanderen i Sct. Hans, Helge, til stede, da Sortebrødre kloster modtog Villestofte i Pårup sogn som gave fra medlemmer af familien Butze, nemlig enken efter Erik Sjællandsfar, Margrete Jacobsdatter. Men dette er også stort set alt, hvad der var af hovedgårde på verdslige hænder, da f.eks. Blangstedgård tilhørte biskoppen, og en mulig væbnergård i Fangel, som tidligere omtalt, var blevet mageskiftet til Knudsklosteret.

Man forstår godt det, der foregik i Sortebrødre klostres stue i Odense nytårsaften 1375, da flere af Danmarks rigsråder på befaling af rigets marsk, Henning Podebusk, var samlet til møde. Fru Cecilie, enke efter Peder Hvid, »fremstattede grove klagemål mod kong Valdemar, lovlig ihukommelse, for ... 40 gårde, hvilke han voldeligt har taget fra hende uden al brøde og det i mange år brugt ... På det at kong Valdemars sjæl ikke skal det undgælde, tildømmer vi fru Cecilie forskrevne gods«, lød vedtagelsen. Det at samle på godser var et moralsk spørgsmål, et spørgsmål om ret og uret, noget som menneskets sjæl skulle svare for efter døden. De efterlevende måtte gøre alt for at afkorte den lange tid, der gik med at blive rensset fra al den synd, der ikke var sonet i livet. Det gjaldt for Valdemar, og det måtte derfor ligge Margrete og Erik af Pommern på sinde.

Blandt familier i Odense på samme sociale niveau finder man f.eks. Grotterne. Niels Ottosson Grott var borger i Odense i 1385, og Robert Rikardsson Grott, som ejede flere øer i Næsbyhoved sø, var rådmann i det mindste i perioden 1407-1415 og borgmester i årene 1418 og 1419. Familien stammede fra Lübeck. Et medlem af familiens tyske gren, Johannes Grott, var dominikaner og levede sine sidste år i Sortebrødre kloster i Odense, efter at han og Albert Grott i Lübeck

Figur (formentlig – ligesom figuren overfor – fra en altertavle) i Pårup kirke, forestillende Maria med Jesusbarnet; Maria er kronet som himmelens dronning. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

En middelalderlig teglovn udgravet ved Stavidsåen 1932. De her producerede sten svarer til bygningsmaterialer fra romansk tid anvendt i den nærliggende Næsbyhoved Broby kirke. (Nationalmuseet fot.).

Biskop Tetz Podebusks segl viser slægtens våben forneden, lagt på en bispestav. Kendes fra årene 1397-1400. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

havde skænket klosteret et areal, Dageløkke, mellem Sortebrødre kloster og Nørregade, som var blevet lavet om til abildgård. Af den gamle familie Marsvin var Peder Jenssøn rådmand i 1405. Bortset fra disse er identifikationen af bestemte familier meget vanskelig, fordi de personer, der satte deres segl under dokumenter fra landstingets og bytingets møder, som regel i teksten kun betegnede sig med fornavn og et sønnavn dannet af faderens fornavn – f.eks. Jens Pederssøn. Man må skønne, at Odense i perioden 1350-1500 havde i hvert fald en halv snes indflydelsesrige familier af samme type som Grott og Marsvin, og flere af dem er vi også i stand til at identificere fra dokumenter senere i det 15. århundrede, f.eks. familien »Tedinghuz«², afkortet til Tinhus, hvoraf en Detlev var borger i Odense og en Markvard byfoged i Ribe; medlemmer af familien brugte senere navnet Skinkel, f.eks. Morten Skinkel i Rolsted. Af ukendt familie, men øjensynlig indflydelsesrig var rådmanden og borgmesteren Jens Klementssøn i perioden 1394-1425.

Biskopper og klostre

Ved kong Valdemars død var marskens fætter Valdemar Podebusk biskop over Fyns stift (1375-1388). Dennes og marskens egen søn

Tetz Podebusks bispetid (1388-1402) åbnede et nyt kapitel i bispernes stilling i Odense. Det var forbi med det nære forhold til Knudsklosteret, hvis prior var suveræn i egne anliggender takket være forgængernes rundhåndede »håndfæstninger«. De to biskopper Podebusk engagerede sig langt mere end deres forgængere i rigspolitik og identificerede sig med de adelige kredse, de var udgået af. De er typiske som repræsentanter for den tyske adel, der strømmede til fra Østersøegnene, og som kunne mærkes i perioden omkring Erik af Pommerns antagelse som dansk, norsk og svensk tronfølger ved etableringen af Kalmarunionen fra 1389 og særligt fra 1397.

I sit sidste leveår havde kong Valdemar planlagt, at blandt andre den nye biskop af Odense skulle undersøge troskabsforbrydelser begået af kongens danske undersåtter. Dertil krævedes en loyal mand, hvad Valdemar Podebusk må forudsættes at have været. Tilsyneladende uforeneligt med loyaliteten over for Valdemar Atterdag interesserede den nye biskop sig også for kong Valdemars skarpe kritikere, Birgitta af Sverige, der kort forinden var død i Rom med ry for at være hellig. Han fik et pavebrev med den opgave at undersøge undere og helbredelser, der fandt sted på Birgittas forbøn, og synes i foråret 1377 at have tilbragt et par måneder i Vadstena i Sverige, beskæftiget med denne opgave, der i virkeligheden betød selve startskuddet for Birgittas helgenkårningsproces. På danehoffet sommeren 1377 fik han sine medbiskopper til at give aflad blandt andet til dem, der søgte til Åsum, Dalum, Fraugde og måske Ubberud sognekirker. Af hans virke i Odense er der ingen spor tilbage, ud over den særdeles dårlige bedømmelse i bispekrøniken på vers: »Næstefter disse herrer [Niels og Erik] kommer Valdemar, en fremragende mand, men grisk.« I Odense var det, ikke at have udrettet noget for byen, vistnok en tilstrækkelig grund til den bedømmelse.

Der var dog også en europæisk baggrund for den krise, der kom til udtryk i biskoppernes forøgede politiske aktivitet: det store skisma i perioden 1378-1417, hvor to, senere endog tre paver, der alle gensidigt lyste hinanden i band, stod i spidsen for hver sin del af kirken. Den danske kirkes forbindelse med Frankrig blev brudt, idet Danmark holdt sig til paven i Rom, senere i Pisa, mens Frankrig sluttede op omkring den pave, der fortsat boede i Avignon. Først på kirkemødet i Konstanz 1414-1418 blev enheden genvundet. Det var en særdeles gunstig periode for voksende kongelig magt over kirken i alle lande – dronning Margrete I var ingen undtagelse i sin samtid.

I skyggen af disse begivenheder blev marskens søn Tetz Hennings-

Bogspænde fra Sortebrødre kloster. Længde 2,6 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Øverste del af en krumstav, udskåret i hvalrostand og fra slutningen af det 14. århundrede. Har været i Karen Brahes eje og udgives for bl.a. at have tilhørt biskop Jens Andersen Beldenak i begyndelsen af 1500-tallet. Traditionen kan dog næppe tillægges synderlig vægt, men flot er den jo! (Nationalmuseet).

Røgelseskar af bronze fra Ubberud kirke. Karrets højde er 17,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tegning af segl for provst ved Vor Frue kirke Jens Andersson Lodehat, der senere blev biskop i Roskilde. En engel holder Lodehat-våbenet. Fra et dokument 1416. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

søn Podebusk biskop i 1388. To afladsbreve, udfærdiget af onkel og nevø i det berømte valfartssted for det »hellige blod« i Wilsnack i Brandenburg, beviser, at Valdemar Podebusk ikke døde i sit embede, men trådte tilbage – Tetz var i Wilsnack i november 1389, og Valdemar var der i sommeren 1390; begge kaldte sig »biskop af Odense«. Efterverdenens dom over Tetz var bedre, men dog en lille smule dobbelttydig: »Efter disse kaldte lykken Tetz til den ære at være en dueligere herold for den højeste konge.« Hans brødre var velbeslåede til trods for dronning Margretes godsreduktioner, som Tetz deltog i. Tetz var også med ved kroningen af kong Erik i Kalmar i 1397.

Såvel Tetz som efterfølgeren, biskop Jens III Ovessøn Jernskæg (1401-1420), stillede penge til regeringens rådighed mod pant i krongodset. Da biskop Jens på denne måde kunne disponere over afkastet af krongodset på Tåsinge, trådte han dog kun ind i stedet for Sct. Knuds kloster, som havde haft det før ham. Han fik senere hele Sunds herred i pant. Derimod var han vistnok ikke kapitalstærk nok til at kunne konkurrere med de beløb, som Roskildebispens pungede ud med til dronning Margrete mod pant i hele Næsbyhoved, Odense og Kerteminde: 10.000 rhinske gylden. Disse pantsættelser fra en regering i pengenød bidrog til at samle endnu større ressourcer på biskoppernes hænder, da disse jo fik hele indtægten fra lenene, indtil regeringen havde indløst dem. Det blev en selvfølge, at biskoppen af Odense i lighed med de øvrige biskopper var en adelig herremand, og hans engagement i byens liv mindskedes. Vi har kun bevaret en række afladsbreve, hvor Jens III er en af udstederne, men ingen af disse vedrører Odense eller Fyn, når bortses fra et til Dalum kloster. Familien sad på Dronningholm, og et medlem, ridderen Anders Nielsson Jernskæg, var hovedsmand i København og lensmand på Axvall i Västergötland, en repræsentant for den nye internordiske adel.

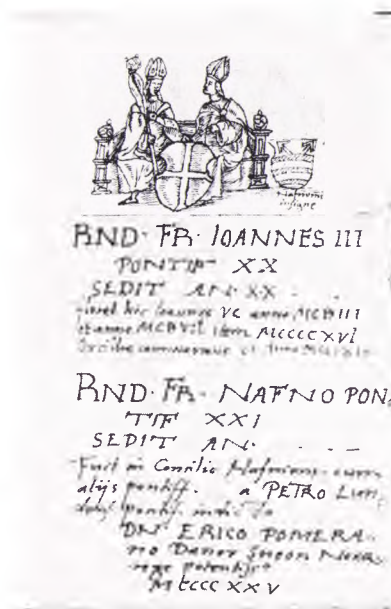
En vis isolation har nok truet benediktinerne i Odense, da de i en periode ikke kunne sende deres studerende til uddannelse i Frankrig. På den anden side blev Rise kirke på Ærø nu formelt taget med ind i gruppen af domkapitlets sognekirker Stenløse, Pårup, Særslev, Fraugde og Ubberud. Under pave Bonifacius IX (1389-1404) flød en strøm af afladsbegunstigelser fra den romerske pavetrone ud over Europa. To af dem nåede også Odense. Efter at de, der søgte Sortebrødre kirke i Odense i ugen efter Trefoldigheds søndag, havde fået samme aflad som besøgende i San Marco i Venedig på Kristi Himmelfartsdag, fik Knudsklosteret det privilegium, at de, der søgte

domkirken i Odense i ugen efter Maria Magdalenes dag den 22. juli, skulle få samme aflad, som de besøgende i det for nylig stiftede antoniterkloster i Morkær i Angel plejede at få i Kristi Legems uge. Fælles for denne type af aflad var, at prioren og seks munke fik særlige beføjelser til at tilsige endog grove forbrydere syndernes forladelse.

Antoniterne var en af de nye religiøse ordener, der vandt indpas i Danmark – birgittinerne var en anden. Men den sidstnævnte var et udslag af nordisk unionspolitik og ny religiøsitet i forening og betød nærmest en uvelkommen konkurrence for de eksisterende klostre. Blikkene var måske allerede – som følge af Valdemar Podebusks rejse til Vadstena – rettet mod Fyns stift som ramme for Danmarks første birgittinerkloster. Da det endelig blev oprettet på Lolland i årene 1413-16 på det sted, som derefter blev kaldt Maribo, var stiftets egen biskop Jens III slet ikke med til at besejle dokumentet. Ved sit fravær gav han måske udtryk for, at han ikke var indforstået med projektet. I stedet deltog biskop Peder Jenssøn Lodehat af Roskilde, endvidere Jens III.s efterfølger i Odense, Navne Jenssøn Gyrstinge, der på det tidspunkt endnu var biskop af Västerås i Sverige, samt Odenseprovsten Jens Anderssøn Lodehat, der kort efter fulgte sin farbroder som biskop i Roskilde. Mulighederne for at fylde landet med gejstlige institutioner var snart udnyttet til bristepunktet, når der henses til disponibelt jordegods i den hårde konkurrence mellem høj- og lavadelige godssamlere. Fremtiden kunne derfor tegne sig mørk for et nyt kloster i Fyns stift.

Købstadslovgivningen

Byernes holdning til handel blev i dette tidsrum stadig mere præget af den borgerlige standsbevidsthed, der satte grænsen såvel mod rigsrådsadelen som mod anden adel, og endelig mod gejstlighedens institutioner. Dette gav sig udtryk i, at byernes købmandsstand i stigende grad gjorde krav på monopol på al handel, dvs. tilstræbte en opgavedeling i samfundet, svarende til det idealbillede, at adelen tjener riget med krigere og administratorer, gejstligheden med forbøn og borgere og bønder med produktion og fordeling af materielle goder. Sådanne krav havde god støtte i de købstadsprivilegier, hvorved kongerne i fortiden havde skilt byerne ud til egne retsområder, garanteret torvehandelens fred, forbudt landekøb, dvs. handel uden for byerne osv. Erik af Pommern godkendte i 1409, i lighed med sine forgængere, Odenses privilegier, kort efter at han havde stadfæstet

Hamsforts fantasifremstilling af biskop Jens og biskop Navne. (Det kongelige Bibliotek fot.).

Jens III.s segl. Under Knud den Hellige ses biskoppen mellem stiftsmærket (korsskjoldet) og slægtsvåbenet (en såkaldt ibskal). (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

Her og overfor ses de to sider af et knivskaft af messing fra Sortebrødre klostets køkken. På begge sider ses indgraverede billeder af helgeninder. Kvinden med portativet, et mindre bærbart orgel, er rimeligvis den hellige Cæcilie, mens den anden kvinde med sværdet er vanskeligere at bestemme med sikkerhed. Længde 7,2 cm. (Møntergården fot.).

Knudsklosterets og priorens traditionelle rettigheder over deres godsbesiddelser og fæstere. Men købmændenes ønske om generelt at monopolisere handelen kunne hverken adelen eller gejstligheden acceptere. Begge parter havde været vant til »fra arilds tid« direkte at sælge overskudsproduktionen fra deres godsbesiddelser der, hvor de ønskede. Den principielle konflikt var også baggrunden for Danmarks to krige mod hanseaterne i Valdemar Atterdags tid, men problemerne var ikke ude af verden dermed. Dronning Margretes død i 1412 og Erik af Pommerns eneregering bragte dette problem op til overfladen, og kongen gav i 1422 – vistnok efter mange års tovtrækkeri – den berømte købstadsforordning, hvori såvel købmændenes som adelens og gejstlighedens ønsker om egen handel blev tilgodeset.

Forordningen »må betegnes som et kompromis mellem de stærkeste grupper i by og på land, henholdsvis købmændene og godsejerne, på bekostning af de svageste, nemlig bønderne og håndværkerne.« Anvendt på lokale forhold må dette indebære, at de to parallelle strukturer, der allerede i lang tid havde bestået side om side på Odenseegnen: landbrugsproduktionen på de gejstlige godsbesiddelser på den ene side, købstadens handel og håndværk på den anden, nu blev mere lukket af fra hinanden, med hver sit transport- og salgssystem og hver sin måde at nyttiggøre deres overskudsproduktion på. Borgernes naturlige forbundsfæller var andre byer og i særdeleshed de udenlandske storbyer af typen Lübeck, mens forvalterne af de gejstlige godser slog ind på den verdslige adels vej og selv afsatte deres agrare overskudsproduktion på egne skibe i de lande, hvor de kunne få gunstige priser derfor. I denne situation var Odense købstad således næppe blot aftager af en overskudsproduktion fra de gejstlige godser i omegnen. Man må snarere forestille sig en vis konkurrence, således at byen og de gejstlige godsforvaltere sideløbende arbejdede med indtægtsbringende eksporterhverv. Nogle tilfældigt bevarede regnskaber fra 1480erne skal nedenfor bruges til at illustrere denne erhvervsgræns betydning for Odense.

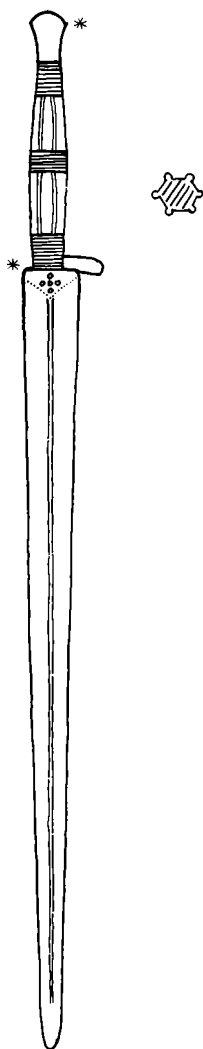
I købstadsforordningen blev det forbudt håndværkenes udøvere at drive handel eller noget andet erhverv end deres eget, at opstille som borgmestre eller rådmænd eller at afsætte bystyret. Borgmestre og rådmænd kunne kun hentes fra købmandsstanden, og de fik overdraget hele kontrollfunktionen over lavene og håndværkerne i byerne. Baggrunden herfor var demokratiske bevægelser i mange europæiske byer, hvor byernes mellemstand, håndværkerne, søgte at fravriste de gamle købmandsfamilier deres magtstilling og traditionelle forrangs-

stilling og eneret til alle rådmandsposter. Det afgørende stød kom, da det demokratiske råd i Østersøhandelens store handelsby Lübeck, efter at have styret byen siden 1408, ved kejser Sigismunds og Erik af Pommerns fælles politik blev afsat år 1416 og erstattet med det gamle råd. Dette gav endda anledning til en dansk-hanseatisk krig, der må have grebet dybt ind i Odenses handelsforbindelser. Sigismund og Erik var fætre og havde sværmeriet for ridderlige og autoritære traditioner til fælles. Alt taler for, at den fælles holdning til byernes forhold og handelen også smittede af på Eriks danske købstadspolitik. I løbet af sine første år som enekonge udstedte Erik ikke mindre end 26 købstadsprivilegier for danske byer, heraf de syv på Fyn. I tre af de fynske: Svendborg og Kerteminde 1413 samt Nyborg 1415, findes der forbud mod fri handel og en tydelig begunstiggelse af byernes og borgernes forrettigheder. Men der fulgte ikke straffebestemmelser med. I stedet skulle byernes handelsforrettigheder sikres ved, at den handelsdrivende stand i byerne styrkedes i forhold til håndværkerne. Dette skete i købstadsforordningen af 1422. Hvis sagen ikke havde været aktuel i Odense inden da, så blev dette i fremtiden den officielle politik med gyldighed også for Odense.

På denne baggrund kan man bedre vurdere håndværkerlavens fremvækst i Odense. Skomagerne var lavsorganiseret senest i 1402, som det fremgår af et brev fra Gråbrødre klostrets forstander, hvori han tog skomagerne med i bønbroderskab med klosteret. Med mestrenes tilladelse organiserede også svendene sig i den nu følgende periode. De dannede særlige »kompagnier«, skomagersvendene en gang i perioden 1400-1450 og smedesvendene i 1452, hvilket også taler for, at mestrene allerede længe før ca. 1450 havde haft hver sit organiserede lav. De ældste kendte lavsskråer for smedelav er fra

Herover til venstre ses skafter fra penneknive, stammende fra middelalderen, fundet i Overgade 1 og på Albani Torv. Den største af dem er 11 cm lang. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Ribe 1424 og Malmø 1433, og smedene i Odense kom sikkert ikke senere. Skræddernes ældste kendte skråtekster er fra Slesvig og København 1415. Lavsdannelsen må have været livlig netop i denne periode, og kongens købstadspolitik har haft aktualitet også i Odense. Mens forordningen af 1422 regnede bryggerinæringen med til købmansserhvervene, blev de øvrige håndværk: bagere, skomagere, smede, guldsmede, skræddere, kræmmere og skindere underlagt magistratens, dvs. købmandsstandens kontrol. Ikke alle disse håndværksgrene har dog haft eget lav i Odense.

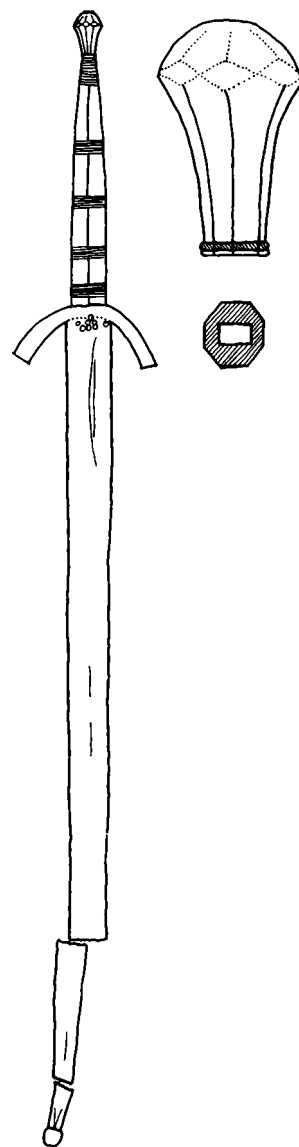
Sværd fra en grav i Sortebrødre klostets kirke. 1400-årene. Af jern med bevaret træfæste med malmbeslag ligesom på sværdet overfor. (David Bruuse tegn., Møntergården).

28 · Odense bliver adelens by. 1420-1460

Knudsklosteret som grundejer i købstaden

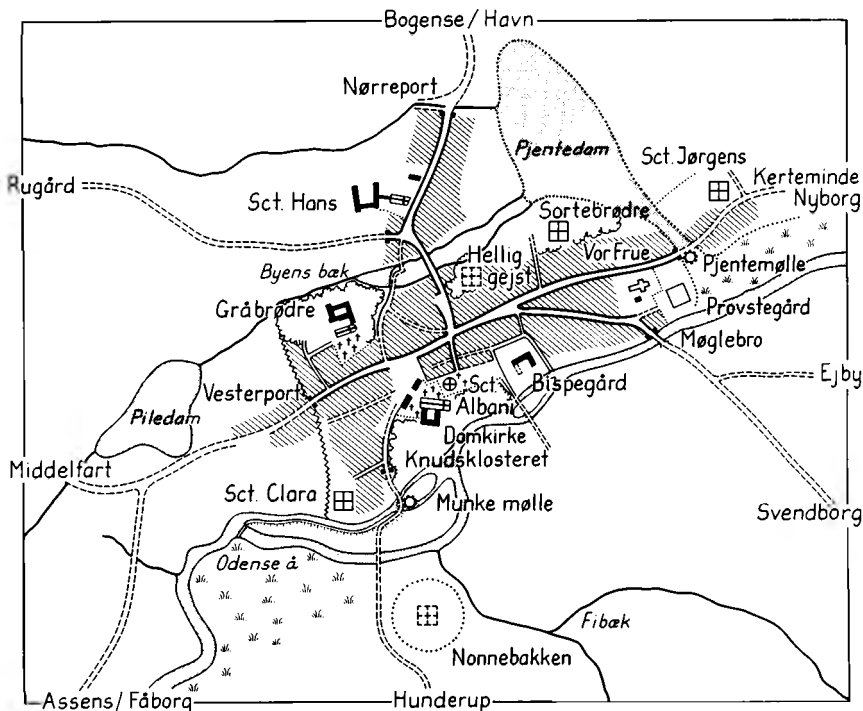
Den samfundsgruppe, som Knudsklosteret efter alt at dømme fortrinsvis hentede dets medlemmer fra, var storbondeklassen, der senest i det 14. århundrede begyndte opstigningen ind i lavadelens kreds. Endnu omkring år 1420 havde den lavadelige rekruttering ikke medført gennemgribende forandringer i Knudsklosterets forhold til købstaden. Da Knudsklosterets sidste prior Christian Poulsen i 1548 gennemgik hele bestanden af adkomstdokumenter, satte han heldigvis årstal på dem, der vedrørte ejendomme i selve Odense købstad. På grundlag af denne kilde kan man konstatere, at Sct. Knuds kloster i 1420 foruden sit eget indhegnede område ejede følgende områder »i Odense by og inden for Odenses frihed« og således i hele området inden for de ydre markskel: 1) de to møller, Ejby mølle og Munke mølle, med damme og dertil hørende fiskeret (siden det 13. århundrede); 2) enge langs åen neden for Møglebro øst for provstegården, i 1287 kaldet Østermade, muligvis identiske med de dels før, dels senere forekommende enge Ågesmade og Bromade; 3) de to lokaliteter Esketofte og Hyng, nævnt med disse navne i 1288 som naboer til Biskorup, muligvis beliggende i det senere ejerlav Sct. Jørgens mænds mark nord for åen ved Tornehøj sydøst for Vollsrose; 4) Møglebro Holm, en lille ø i åen vest for Møglebro og en dertil hørende mark indtil »Ejby Stræde«, dvs. den gade, der svarer til Georgsgade; 5) en gård i Vestergade op mod Gråbrødre klostres kirkegård, skænket af Peder Jenssøn Marsvin i 1370.

År 1420 satte en udvikling ind, der forandrede klosterets stilling i købstaden og gjorde det til grundejer. Bystyret begyndte ved at overlade Møntergården til klosteret. Det viser, at gården, der dengang kaldtes »bulhus«, ikke længere opfyldte en funktion. Den senest kendte møntmester i Odense, Følzeke, levede i midten af det 14. århundrede, og måske hørte han endog holstenertiden til. I 1424 skænkede to kvinder i byen deres gårde til Sct. Knud: jomfru Mar-

Sværd fra en grav i Sortebrødre klostres kirke. 1400-årene. (David Bruuse tegn., Møntergården).

Klosterbyen Odense. Som alle andre større danske byer var Odense i det 14., 15. og begyndelsen af det 16. århundrede tæt besat med gejstlige institutioner. Biskoppens og provstens residenser, domkirken med Knudsklosteret, nonnerne i Dalum, Sct. Jørgensgården, de tre sognekirker og en række klostre og sociale institutioner inde i bymidten dannede det »gejstlige Odense«. Efter år 1500 kom hertil Sct. Clara kloster. Clara kloster blev grundlagt på gammel kongsmark ligesom Gråbrødre kloster i sin tid. Pjentedammens nøjagtige udstrækning kendes ikke, og den er derfor indtegnet efter højdekurverne i området. Man kender ikke Pjente mølles størrelse og alder, og det er muligt, at mølledammen har været mindre end tegnet her. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg af Ove Jørgensen).

grete Persdatter en gård »i Østergade uden for Pjenteport«, og Bodil, enke efter Arild kræmmer, en gård. 1427 købte Knudsklosteret endnu en gård i samme »Østergade« af Hinze Grott, et medlem af den kendte rådmandsfamilie, der i denne periode opnåede lavadelstatus. Den »Østergade«, der er tale om her, må være den nuværende Overgade eller en del deraf. Margrete Persdatters gave tyder på, at området uden for byportene var ved at blive beboet i denne periode, ligesom tilfældet var i andre byer i det 15. århundrede. Forstadsbebyggelsen lå uden for byportene, men inden for byfreden.

På omtrent dette tidspunkt kom en centralt beliggende ejendom i Sct. Albani Stræde, det senere Skomagerstræde, mellem Albani kirkegård og »Skomagerhuset« i Sct. Knuds eje gennem en Niels Jenssøn, der på daværende tidspunkt var rådmand og i perioden 1433-1436 borgmester. Øjensynlig har skomagerlavet senere lejet dette hus af Knudsklosteret.

Kongen selv bestemte endvidere i 1428, at hans indtægter fra Møntergården skulle gå til et Kristi Legems alter i »Odense kirke«, dvs. domkirken. I 1432 gav kongen et såkaldt låsebrev på en ejendom, som byen lejede af Sct. Knud, dvs. uanset om skøderne var gået tabt, skulle Knudsmunkenes ejendomsret til ejendommen fremtidig

I Odense smedelavs segl ses årstallet 1446. Seglet er dog betydeligt yngre, men minder om, at lavet havde eksisteret længe. I midterfeltet ses en nøgle, en hammer og en tang. (Efter Grandjean: Danske Haandværkerlavs Segl).

stå fast, og det følgende år gav kongen låsebrev på Knudsklosterets nævnte ejendom i Vestergade. At skøder og kontrakter var gået tabt, kunne hænge sammen med en ildebrand, der synes at have hærget Odense omkring 1430.

Da kong Eriks magtstilling begyndte at blive truet, sendte Knudsmunkene i 1437 en delegation til paven for at erhverve beskyttelsesbrev for deres ejendomme. I dette dokument kan vi finde supplerende viden om de ejendomme i Odense, som hørte ind under Knudsklosteret og derfor i folks øjne tilhørte Sct. Knud – de var Sct. Knuds ejendomme. Det pavelige dokument omtaler selve klosterområdet, »hvor kirken står«, og alt, hvad dertil hører. Så nævner det en »curia Veronis cum balneo«, hvad der må oversættes som »Bjørns gård med badstue«. Ingen af Sct. Knuds ejendomme i Odense er ellers kendt under dette navn, og man spørger sig selv, om der er tale om en for nylig erhvervet gård, der havde tilhørt den indflydelsesrige fynske adelsmand Bjørn Olufssøn Bjørn, der stiftede et kapel hos johannitterne. Endvidere blev Sct. Knuds fæstere og møller samt vandløb nævnt, dertil de tre enge: Bromade, Pamade og Ågesmade, samt skoven Thorslund, der betegner øen med dette navn i Næsbyhoved sø. Endvidere omtales den pengeindsamling til domkirkens byggefond, der kaldes »Vor Frue penning«. Det er sandsynligvis den samme pengeindsamling, der er kendt fra tidligere århundreder og da hed »Sct. Knuds penning«.

Efter kong Eriks afsættelse erhvervede Knudsmunkene i 1443 naboejendommen til den parcel, på hvilken de tidligere havde fået kongens låsebrev. Skødet stod i Hans Grotts navn. Yderligere en naboejendom blev erhvervet i 1433 og 1466, sidstnævnte år ved en Hans Andersson, der er kendt fra andre kilder som bymand. Endelig kom to grunde i Nedergade i Sct. Knuds eje 1468. På et ukendt tidspunkt kom munkene også i besiddelse af et hus i Vestergade uden for »den murede port«, der lå mellem Klaregade og Smedestræde. Senere lejede en mester Jacob huset. En anden centralt beliggende ejendom, som tilhørte Sct. Knud, lå direkte vest for domkirkens og katedralskolens område. Den omtales i 1537.

Knudsklosteret som grundejer i Odense købstad er således et fænomen, der kun går tilbage til ca. 100 år før reformationen. Indtil denne periode holdt det sig på sømmelig afstand fra byens liv og kiv, i det mindste når det gjaldt jordejendom. Det svækkede naturligvis munkenes religiøse stilling og ry på denne måde at blive trukket ind i byens pulserende liv på et plan, der ikke helt svarede til deres opgave.

Seglet her har tilhørt borgmester Henneke Tygessøn Grott og kendes fra perioden 1423–38. I våbenfeltet ses en halv løve over en murgavl. (Efter Thiset: Danske adelige Sigiller).

Middelalderligt stenhus på hjørnet mellem Vestergade og Stålstæde. I nyere tid har man heftet betegnelsen Priorgården på denne bygning, men dens middelalderlige tilhørsforhold lader sig ikke mere udrede. Huset blev nedrevet 1897. I baggrunden skimtes forhuset til Overgade 3, der indeholdt »ruinen« indtil 1970. (Nationalmuseet fot.).

På denne og den følgende side ses otte helgenfigurer af kulørt silke, syet med guld- og sølvtråd. Figurerne stammer fra en bispekåbe, der har tilhørt Sct. Knuds kirke. (Nationalmuseet).

Men måske er udviklingen i lige så høj grad udtryk for en indre svækkelse, der allerede var indtrådt, betinget af en demoralisering som følge af det kirkelige skisma og de kongelige biskoppers verdslige styre.

Knudsmunkenes stilling som grundejere i Odense gik hånd i hånd med adelens indtog i Odense – måske er endog de to forløb i grunden et og det samme, da vi bør regne med et voksende lavadeligt islæt blandt Knudsmunkene. 1600-talshistorikeren Arild Huitfeldt fortalte om adelens indtog i forbindelse med omtalen af et ellers ukendt hus i Odense, det såkaldte »stettinske hus«: »Da så man det som et gode, at adelen skulle flytte ind og bo i købstæderne ... På grund deraf findes endnu så meget adelsfolk bosat i Odense, efter at kong Eriks pommerske landsmænd var døde eller havde flyttet.« Biskop Engelstoft skriver hertil:

»Den betydelige befolkning af adelige, som senere forefindes i Odense, skal hidrøre fra Erik af Pommerns foranstaltninger i anledning af hans forsæt at sætte sin fætter hertug Bugislaus på den danske trone. Han overgav nemlig alle slottene i Fyns stift i denne hertugs og pommerske adelsmænds væрге og satte fremmede krigsfolk under deres befaling.«

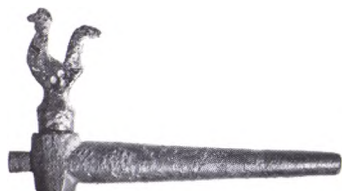
Omend årsagsforklaringen nok er tvivlsom, peger alt dog i retning af, at Erik af Pommerns aristokratvenlige holdning har bidraget til at gøre Odense til et hjemsted for adelige familier i det 15. århundrede.

Biskopperne

Navne Jenssøn Gyrstinge, der var biskop over Fyns stift 1421-1440, tilhørte en sjællandsk slægt, der var blevet højadelig, idet Navnes fader Jens i 1411 var blevet ridder. Udnævnelsen af Navne svarede til kong Eriks ønske om at have standsfæller til rigsrådsadelen på bispestolene. Navne havde været kannik i Roskilde, og i 1414 var han blevet biskop af Västerås i Sverige – karakteristisk såvel for unionstiden som for det vedvarende paveskisma, hvor ingen forhindrede kongerne i at indsætte biskopper der, hvor de ønskede. Knudsmunkene har rimeligvis måttet tage til takke med kongens kandidat, omend de udtrykkelig markerer deres valgret i et dokument: »Vi Niels prior i Odense og hele domkapitlet har med råd og samtykke fra biskop Navne, som vi nu har valgt til vor biskop ...« Hans broder Morten spillede som kongelig lensmand på blandt andet Koldinghus og Ravensborg en vigtig rolle i kong Eriks krig i Sønderjylland. Navne var unionspolitiker, men hans rolle som sådan er ikke blevet undersøgt.

Sidst i juni 1434 var danske, norske og svenske rigsråder samlet i Vordingborg til Erik af Pommerns forhandlinger med hanseaterne i forbindelse med den lange krig om Sønderjylland. Under rigsmødet indtraf nyheden om Engelbrekktopstanden i Sverige. De i Vordingborg forsamlede biskopper gav blandt andet et fælles afladsbrev til besøgende i Sct. Knuds kirke i Odense. Baggrunden var helt speciel.

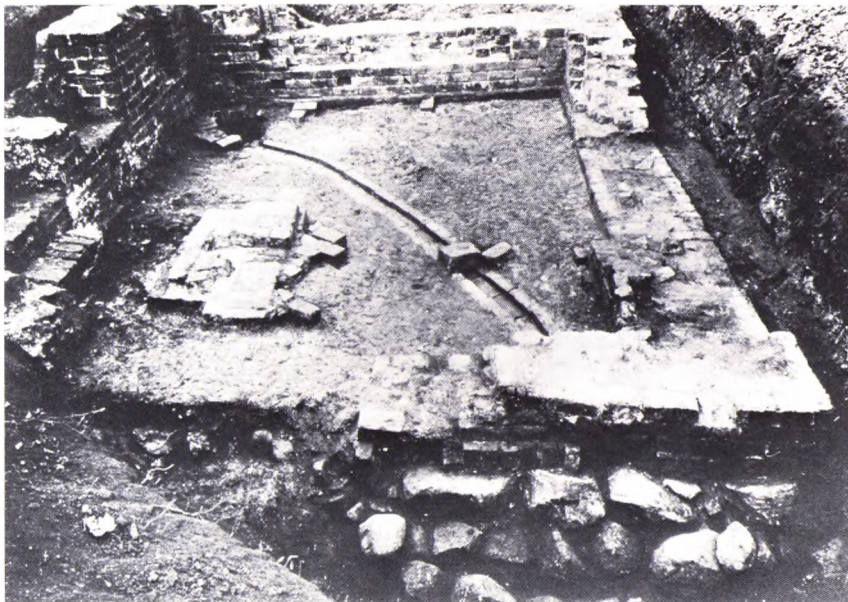
Senmiddelalderlige ølhaner, fundet i kældergulvet under »ruinen« (tidligere Overgade 3). Længde 11,3 cm og 14 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Rester af to middelalderlige stenhuse i Overgade 1 og 3. I kælderen foran er dele fra romansk tid. Huset bagved, der var bevaret i flere etager, er nok opført efter en brand omkring 1420. (Møntergården fot.).

Den 9. juli 1434 skrev ærkebispem en skarpt brev til alle Odenses »løse« gejstlige og eleverne på katedralskolen og anklagede dem for ikke at møde ordentligt til domkirkens gudstjenester. Forpligtelsen til at give møde til højmessen og tidebønnerne hvilede formelt kun på munkene, dvs. domkapitlets medlemmer, men, sagde ærkebispem, det havde altid været sædvane, at alle andre gejstlige i byen, sogne- og alterpræster, vikarer og teologistuderende, i det mindste på søndage og de store kirkefester kom til domkirken iklædt foreskreven liturgisk dragt og deltog i højmessen og Guds lovsang. Denne skik burde de snarest genoplive, »fordi siden flere år bliver domkirken, som dog er hele Fyns stifts moder og overhoved, ved disse personers genstridige fraværelse totalt lagt øde«. Det er helt tydeligt, at disse ord blev udtalt i en situation, hvor domkirken som åndeligt midtpunkt i Odense var i krise, hvad der svarer ganske godt til Knudsklosterets voksende interesse for at erhverve købstadsejendomme. Dertil kom også den udvikling, at de mange »private« eller »små« messer og gudstjenesteformer rykkede stadig stærkere ind i centrum af de gejstliges og folkets interesse, mens højtidelige ceremonier i gamle former blev opfattet som tom spøg, sådan som man senere møder denne holdning i reformationstiden. Det vil være rimeligt at antage, at Navne Jenssøn Gyrestinge har opfordret sin ærkebiskop til at skrive dette brev og derved har vist sig som en nidkær vogter over sin domkirke og sin hjord.

Endvidere forbød ærkebiskoppen, at der blev oprettet flere skoler i Odense end »den ene fælles skole ved domkirken« – »scola unica communis« – dvs. katedralskolen, der fungerede som uddannelsessted for vordende præster, og »den skole, der kaldes pugæscolæ«. Som før omtalt lå der ikke en skole, men et studenterkollegium ved Vor Frue kirke, og pogeskolen har uden tvivl ligget sammen med katedralskolen i området vest for domkirken. Vi finder da også Poge-stræde ved Sct. Knuds kirke og ikke ved Vor Frue. I et bytingsvidne fra år 1480 var flere gamle mænd indkaldt i anledning af påstanden om, at der skulle have været et stræde »østen næst Sct. Albani Stræde gennem Henrik Papes gård nord for Elende Gildes stenhuse frem til det stræde, der løber nord for bispegården.« Et af vidnerne, Anders Degn fra Marslev, forsikrede, at dette stræde tidligere havde eksisteret, »og at han mange gange både havde løbet og gået igennem dette stræde, den tid han gik til skole her i Odense.« Hvis Anders Degn har brugt en øst-vestlig sti fra bispegården til Sct. Albani Stræde, dvs. til Skomagerstræde og området ved rådhuset, på vej til skole, har skolen

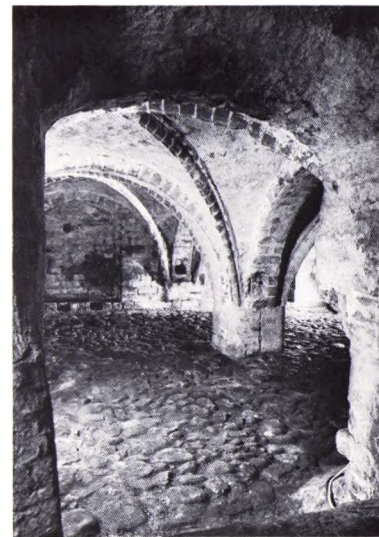

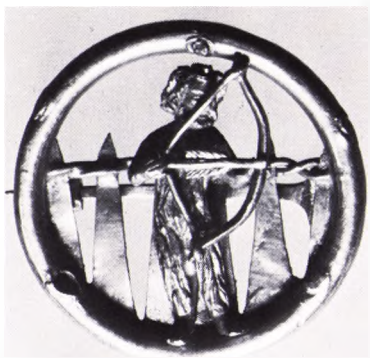
Resterne af et stenhus udgravet i området syd for Sct. Knuds kirke og kloster 1943. (Møntergården fot.).

nok også ligget i dette centrale område og ikke ved Vor Frue. To skoler må altså have ligget vest for domkirken, katedralskolen for den højere uddannelse og pøgeskolen for de yngste elever. Flere skoler skulle Odense ikke have, sagde ærkebispens. Men indirekte tyder dette forbud på, at der var nogen utilfredshed med de forhåndenværende skoleforhold, og det bliver helt åbenbart få år senere.

Knudsklosterets mærkelige og lidet kristelige passivitet i denne periode kom til syne ved en konflikt om en ny social institution, et helliggejsthus, stiftet af en behjertet præst i Odense, Per Jenssøn. I et brev til paven erklærede præsten, at byens hjem for ubemidlede tilreisende, syge og sociale tabere var lagt øde og revet ned, og at han med egne og indsamlede midler og med biskoppens tilladelse nu havde bygget et nyt med et kapel indviet til Helligånden, Sct. Antonius og Sct. Olav, og med en tilhørende fattigkirkegård. Biskop Navne havde allerede indviet det, og hjemmet var indrettet »med senge og sengetøj«. Han anholdt om pavens godkendelse og fik den i april 1437. Men da dette blev kendt i Odense, udløste det stor alarm i Knudsklosteret. Præstens initiativ var godt nok, men adkomstdokumenterne viste, at jorden, som Helliggejsthuset var bygget på, tilhørte Knudsklosteret! En pavelig godkendelse forudsatte altid, at ejendomsforholdene var i orden, og at den jord, stiftelsen lå på, ikke var belastet af afgifter eller gæld. Nu blev der fremlagt beviser på, at jorden hørte

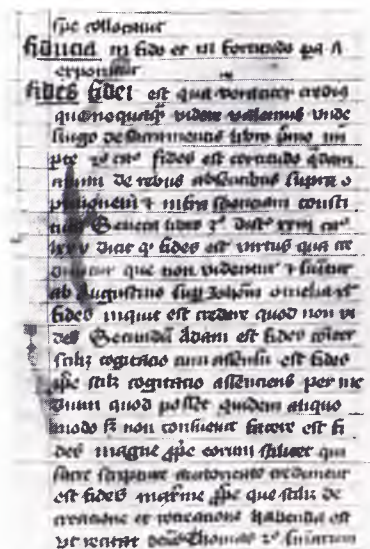
Den hvælvede kælder under det flyttede stenhus fra Overgade 3, kaldet »ruinen«. Denne magasinkælder er et af de ældste rum i landet beregnet til handelsvirksomhed. (Wermund Bendtsen fot.).

Brystnål af guld fra 1400-tallet. Et jordfund fra Lumby sogn. (Nationalmuseet).

Udsnit af et fragment, der senere har været anvendt ved indbinding af biskop Jacob Madsens visitatsbog. Fragmentet er et såkaldt *vocabularium* fra 14.-15. århundrede og har muligvis tilhørt domkapitlet i Odense. (Landarkivet for Fyn).

»ad capitularem mensam« – til kapitelsbordet. I januar 1438 pålagde paven derfor prioren i Dalum og Odenseprovsten at ophæve den særlige pavelige status, som Helliggejsthuset havde fået som følge af de fejlagtige oplysninger.

Oplysningen om, at det gamle helliggejsthus i Odense var blevet lagt øde, skal sammenholdes med indblikket i de tabte skøder og kontrakter, for hvilke der som nævnt blev udfærdiget kongelige låsebreve. I begge tilfælde kunne ødelæggelsen skyldes en ildebrand. En sådan er der udtrykkelig tale om i det nævnte bytingsvidne om det øst-vestlige stræde fra år 1480. Problemet var, at det stræde, som Anders Degn 60 år tidligere havde brugt som skoledreng, »efter den store ildebrand« var blevet lukket af i begge ender. Der var sat et led op for den ene ende, og rådmænd Jep Pape havde bygget et hus i den anden ende. Da der er skriftlige kilder om den omtalte rådmænd Jep Pape fra år 1433, synes det rimeligt at antage, at ildebranden hærgede byen sidst i 1420'erne eller først i 1430'erne.

Biskop Navnes efterfølger Henning Nielsson (1440-1460) tilhørte den gamle danske adelsfamilie Ulfeldt, der i det 14. århundrede blandt andet havde samlet det tidligere omtalte gods under Bullerup hovedgård i Agedrup. Biskop Henning blev udnævnt i den periode, hvor de nordiske kirker for anden gang var løsrevet fra paverne ved at holde sig til kirkemødet i Basel, og hvor den nordiske rigsrådsadel praktisk taget regerede alene og delte bispesæderne mellem sig, så godt det kunne lade sig gøre. Det var i 1440, hvor Christoffer af Bayern, kong Eriks søstersøn, blev valgt til nordisk unionskonge (1440-1448). Christoffer nærede intet ønske om at fratage højadelens forrang, og biskop Henning var en tidstypisk repræsentant for rigsrådsadelen. Han deltog i den store politik under Christoffer og i unionsforhandlingerne det følgende tiår. Omkring 1448-49 synes han at være blevet angrebet og såret af en – os ukendt – ridder, og ærkebispens udtrykte dyb bekymring over det skete, da en proces mod ridderen nu var uundgåelig. Biskop Henning deltog i vedtagelsen af de såkaldte Lollands Vilkår i 1446, der befæstede vornedskabet, og bidrog i lighed med sin forgænger til at oprette et birgittinerkloster, Mariager. For Odense var biskop Henning vistnok kun garanten for at opretholde en stabil samfundsorden.

Johanniterne og den nye bogeskole

Af større betydning for Odense var det, der i denne periode fandt sted i Sct. Mikael's sogn i købstadens nordlige del. Tidsstrømningerne, der begunstigede højadelen og de gamle ridderlige traditioner, var også til fordel for ridderordnerne. Tyrkernes fremgang mod de kristne på Balkan førte ligeledes til, at førende kredse aflagde gamle fordomme mod ridderordnerne og nu atter så dem som forbundsfæller i en aktuel kamp mod troens fjender. Dette er baggrunden for den enestående opblomstring, der fandt sted i Sct. Mikael's sogn i johanniternes omgivelser i forbindelse med adelens ovenfor omtalte indflytning og erhvervelse af ejendomme i byen. Adelens foretrukne strøg blev Nørregade og Skulkenborg. Dens indsats gav sig synligt udtryk i de mange sidekapeller til kirken, som de adelige familier bekostede, og hvor de indrettede deres familiegravelse og stiftede deres altre med daglige messer.

Samtidig foregik der en »fordanskning« af johanniternes medlemskare, der tidligere var meget tyskpræget. Navnet på forstanderen Helge (Elias) von Recklinghusen afslører hans tyske afstamning, og efterfølgeren Urias' navn lyder heller ikke dansk. Derimod er Jacob (Jeip) Mortenssøn vistnok dansk. Hans navn som forstander findes i tiden 1438-1442 og 1460-1462, og han blev senere prior i Antvorskov og rigsråd. Det samme gælder for Jeip Nielssøn, der på Kristi Lejemdag 1427 kunne modtage en af de første større stiftelser til sin kirke: den kom fra fru Katrine Jens Kistesdatter og hendes søn Ditlev Skinkel. Ved Hellig Korsalteret i Bennike Skinkels kapel skulle en præst daglig synge messen, og der blev givet syv gårde, af hvis afkast præsten skulle leve. Ridder Bennike Skinkel, hvis familie var af hollandsk afstamning, var lensmand på Hindsgavl og Næsbyhoved og døde 1418.

I to omgange havde den fynske adelsfamilie Bjørn oprettet alterstiftelser: Johan Olufssøn til Lykkesholm senest 1415 og Bjørn Olufssøn til Steensgård 1433 – også han var en tid lensmand på Næsbyhoved. I et hus syd for Sct. Hans kirkegård – idag den åbne plads syd for kirken – boede Bjørn Olufssøn og derefter hans enke Elsebe Kabel, som dog blev gift på ny med Gert Bryske, til sin død 1462, da hun skænkede huset til johanniterne. For Bjørn blev der givet pavelig aflad til dem, der søgte det Andreasalter, han havde stiftet i kirken.

Sønnen Johan Bjørnssøns erhvervelse af et hus »på Horsetorvet« i 1442 fortæller om udvidet bosættelse sydvest for Knudsklosteret uden for Munkemølleport. Han fik den mellemste af tre tilsyneladende

Vægtlod af malm, fundet ved Sct. Hans kirke. Fra 14.-15. århundrede. Højde 2,1 cm og vægt 100,0 g. (V. Sylvest Frederiksen fot., Nationalmuseet, deponeret i Møntergården).

Denne malmmorter er fra 14.-15. århundrede og fundet ved Sct. Hans kirke. Højde 21,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Nationalmuseet, deponeret i Møntergården).

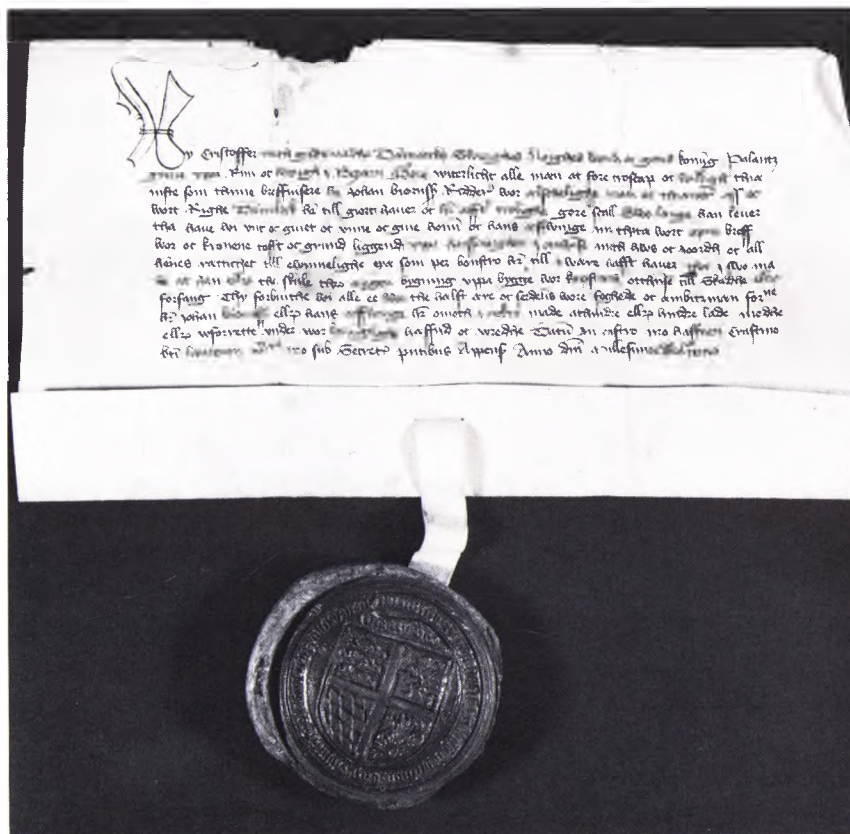

Litografi af en gravsten i Sct. Hans kirke over Gert Bryske (død 1441) og hustru, Elsebe Kabel. (Nationalmuseet fot.).

smalle grunde, der strakte sig opad fra åen til »adelgaden«. Det er svært at bestemme husets beliggenhed, da vi ikke ved, hvilken adelgade det drejer sig om. Men at de tre grunde lå på kongelig mark og således ikke inden for det ældste byområde, fremgår af et andet dokument: Johan Bjørnssøn måtte tage til København for den 11. august 1443, under henvisning til de tjenester, som han havde ydet konge og rige, at modtage et kongeligt brev på »vor og kronens toft på Horsetorvet i Odense med hus og jord, som Per Bonstro hidtil har haft i værge, dog således, at de ingen bygning skal bygge derpå vor købstad Odense til skade.« Denne formulering er et utvetydigt bevis på, dels at Horsetorvet var et område og ikke kun, som i dag, en lille gade, og dels at området var gammel kongsmark og sandsynligvis del af den oprindelige kongsgårds grund øst og vest for Klaregade fra åen til og med Gråbrødre kloster. Tre lange smalle grunde blev nævnt i brevet. En af de to yderste må bagefter være blevet erhvervet af Robert Pederssøn Grott til Kærbygård, som i 1448 pantsatte den til Johan Bjørnssøn. I den forbindelse blev også en fjerde parallelgrund i rækken »på Horsetorvet« nævnt. Alt tyder på, at denne del af kongsmarken tidligere havde været hestemarked – hvilket jo er betydningen af orden »Horsetorv« – og nu ikke mere blev brugt dertil.

Den adelige slægt Bjørns tilstedeværelse i Odense er et karakteristisk eksempel, der sammen med andre lignende tilfælde må have præget byens atmosfære i denne periode. Claus Rønnow og Gyldenstiernerne fortsatte linien og stiftede ligeledes kapeller hos johannitterne. En hel adelig slægtskoalition flyttede på denne måde ind i Odense og besatte endog de højeste kirkelige embeder. For byens skolevæsen havde dette en umiddelbar effekt: Sct. Mikael's sogn fik en egen skole. Sidst i 1440'erne var en Offe af familien Grib johanniternes forstander i Odense. Den 1. februar 1447 bekræftede han og prior Jacob (Jeip) Geet fra Sct. Knud i fællesskab en aftale om deling af skolevæsenet mellem de to sogne. »Ved Knudsmunkenes gode vilje«, skrev Offe Grib,

»har vi i Sct. Mikael en skole, som vi egentlig ikke har ret til at have. Vi lover derfor ikke at optage nogle elever og ikke at lade nogen blive hos os, der er over 15 år gamle. Sønner til beboere i Sct. Albani sogn [nu: Sct. Knuds sogn] vil vi kun antage efter tilladelse af prioren i Sct. Knud. Vi lover også ikke at lade de drenge, vi efter disse retningslinjer måtte optage, lave fastelavnsspøg offentligt. Ved brud mod denne aftale anerkender vi, at priorens og domkapitlets eneret til at holde skole i Odense skal forblive i uindskrænket gyldighed.«

Dokumentet her med Christoffer III.s kongesejl giver Johan Bjørnssøn ejendomsret over en grund på Horsetorvet. Med den tydelige skrift og det nøjagtigt indtrykte sejl er dokumentet et godt eksempel på den omhu, som kongen pålagde sit kancelli at udvise. Teksten er dansk; kun dateringen er på latin. (Rigsarkivet).

På baggrund af Odenses skoleforhold i den forudgående tid må man tolke denne aftale sådan, at tilstrømningen af fornemme familier med bopæl i Sct. Mikael's sogn, dvs. Nørregade og Skulkenborg, har vakt et ønske om en egen skole. Munkene har set gennem fingre med den nye skole, der giver indtryk af allerede at have været i funktion i en årrække. Men de ville ikke lade drengenes videreuddannelse glide ud af deres kontrol, og derfor blev grænsen sat ved de 15-årige.

De tre bysogne

Hvor johanniternes skole har ligget, vides ikke. Derimod har den Skinkelske og de Bjørnske stiftelser krævet særlige bygningstekniske forandringer ved kirken. Man plejede i et vist omfang at placere små altre vest for søjlerne i datidens kirker; altertavlen stod ved søjlen, sådan at præsten vendte sig i den rette bønretning, mod øst, når han holdt messen. Men store stiftelser krævede et særligt sidekapel – det

Sengotisk egetræsskab med jernbeslag i sakristiet i Vor Frue kirke. Mange disciple har i tidligere tid ridset deres navnetræk i skabet. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Tidliggotiske malmstager fra Vor Frue kirke. Fødderne er formet som løver. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

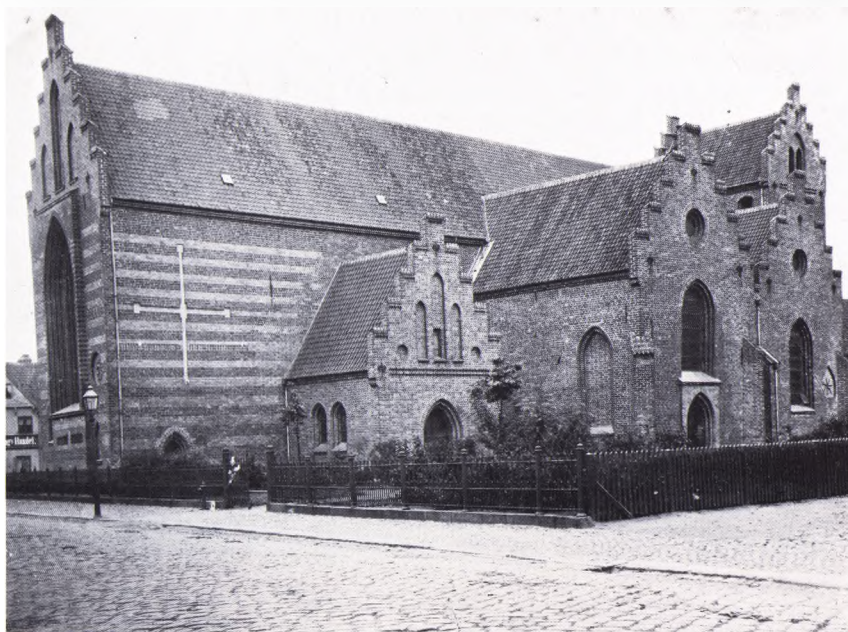

er den periode, hvor mange gamle kirker blev forsynet med en krans af sidekapeller, der også blev dækket med gotiske hvælvinger, og hvor alteret og altertavlen havde deres plads ved kapellets østvæg. I gulvet foran kapellets alter blev der lavet en nedgang til stifterens gravkammer. Man mener, at de to sidekapeller på kirkens sydside med den berømte udvendige prædikestol på hjørnet blev bygget stort set samtidigt og senest i 1430'erne for at huse de to nævnte familiers alterstiftelser. Forbindelsesbroen på 1. sal mellem kirkens tilbyggede, vestlige ende og kloster- og hospitalsbygningen menes at være blevet bygget i tilslutning til de nævnte sidekapeller. De hørte endnu til Margrete I.s og Erik af Pommerns tid; det ses af, at Bjørns stiftelse i 1433 udtrykkelig bestemte, at præsten skulle bede for dronning Margretes sjæl.

De to store alterstiftelser, der førte til bygningen af de dobbelte sidekapeller på Sct. Hans kirkes nordside i 1464, skyldes de to familier Rønnow og Gyldenstjerne. Claus Rønnow, der levede indtil 1486, havde gjort sin karriere som rigsråd under kong Christoffer. Han havde været gift tre gange, og dokumentet om kapelstiftelsen taler om forbøn for hans tre hustruers, hans børns og hans egen sjæl. Knud Henrikssøn Gyldenstjerne, der døde 1467, var gift med en datter til Otte Skinkel, Hilleborg, som blandt andet ejede Iversnæs, sådan at Knud derved blev indlemmet i den fynske adel. »I Vor Herres år 1489 bekostede fru Hilleborg disse tavler til Guds lov og ære og for hr. Knud Henrikssøns sjæl og alle kristne sjæle«, stod der på nogle metalplader, der tidligere var fæstet til den afdødes endnu bevarede ligsten på nordvæggen i kirkens nordre sideskib.

Johanniternes kirke, der endnu blev kaldt Sct. Mikael's kirke, var således virkestedet ikke kun for johanniternes sygehusbrødre og præster – riddere fandtes ikke mere i denne periode i Norden –, men også for de »løse« gejstlige, hvis udkomme blev dækket ved afkastet fra de nævnte stiftelser. Man må forestille sig, at det var nogle af disse gejstlige, som johanniterne havde engageret til at være lærere i deres skole, i det omfang hvor de ikke selv forbeholdt sig opgaven.

Man gik også tit i kirke i mange forskellige anledninger: til bøn om Guds og helgenernes hjælp i daglige anliggender, til messe, til andagt af forskellig slags og til skrifte. Derimod gik man ikke ret hyppigt til nadver, da det hellige brød, Kristi legeme, blev omgivet med en ufattelig ærefrygt, og man snarere brugte det som form at tilbede Kristus i – det blev stillet op i et særligt sakramentshus, hvoraf der stadig findes mange tilbage i danske kirker, og på Kristi Legems

Sct. Hans kirke set fra nordsiden i slutningen af forrige århundrede. Koret mod øst er fuldendt senest omkring 1450, og på nordsiden ses nogle af de kapeller, forskellige adelslægter indrettede i slutningen af 1400-tallet. Tårnet mod vest er fra omkring 1500. (Møntergården).

festdag torsdag efter Trefoldigheds søndag blev det båret rundt i byen i procession.

Sct. Hans kirke er det sted i Odense i dag, hvor man mest levende kan forestille sig det 15. århundredes kirkeliv. På tilsvarende måde må den Sct. Albani kirke have fungeret, der efter reformationen blev revet ned, og ligeledes Vor Frue. Kalkmalerierne, sidekapellerne og -altrene, de mange »løse« geistlige og de mange billeder og altertavler var fælles for alle datidens bykirker. Forskellen lå i de grupper, hver kirke henvendte sig til, eller omvendt de grupper, der fortrinsvis søgte til hver enkelt kirke. Da der i princippet fandtes en vis sognetvang, sådan at man kun måtte gå til skrifte ved sin egen sognepræst – hvis man da ikke gik til sorte- eller gråbrødrene –, afspejler sognekirkernes forskellige atmosfære også den sociale sammensætning hos den befolkning, der boede i sognet. Mens johanniterne i Odense havde den adelige karakter, der lige er blevet omtalt, må købmands- og håndværkerlavens altre og messer i Sct. Albani kirke have givet denne en mere »borgerlig« atmosfære. Vor Frue, der stod under provstens ledelse, havde de flygtige studentergenerationer til at passe gudstjenesterne – den var på en måde uddannelsesstedets kirke for de studerende fra hele Fyns stift. I Møntergårdens kirkesal står i dag det alter med motiver fra den hellige familie – Jesus, Maria og Josef –, der i

Kobbersterling fra Odense ca. 1422. Den stærkt devaluerede trepenning blev udmøntet samtidig i Lund, Næstved, Odense og Randers for Erik af Pommern. Den usle kobbermønt kendes i en mængde varianter og er slået i store mængder, hvoraf nogle cirkulerede som skillemønt endog efter middelalderens slutning. Mønten er derfor sjældent velbevaret. Kongens møntværksted har givet navn til Møntestræde. Dobbelt størrelse. (Efter Hauberg: Danmarks Møntvæsen . . .).

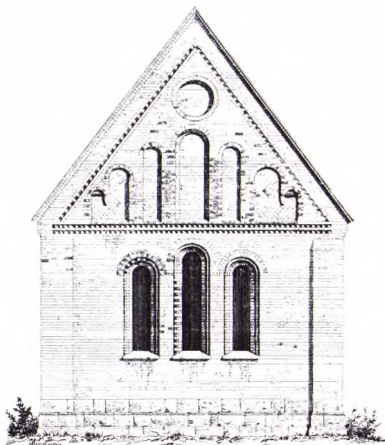
Denne trefløjede altertavle stammer fra Vor Frue kirke og er fra omkring 1500. I midterfeltet ses bl.a. jomfru Maria og hendes mor, Anna, og uden om dem grupperer andre familiemedlemmer sig. Højde 158 cm. Tavlen er nu i Møntergården. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

denne periode fandtes i Vor Frue kirke. At vi ved så lidt om, hvad der foregik i Vor Frue kirke, hænger nok sammen med, at sognet var beboet af folk i små kår, der ikke handlede med ejendom og jord og derfor ikke havde behov for at udstede dokumenter, som kunne give os viden om, hvad de hed, og hvad de foretog sig.

Den kongelige købstadspolitik

Christoffer af Bayerns (1440-1448) og Christian I.s (1448-1481) holdning til købstæderne kom til udtryk i deres bestræbelser på at beskytte købmandsstanden og regulere byernes interne forhold, hvis det tjente et politisk formål. I nogle bevarede dokumenter finder vi spor af kongernes indsats på dette område. Da vi desværre ikke har nogen ældre tekst til byens privilegier end den fra 1477, kan vi ikke altid afgøre, i hvilket forhold de enkelte bestemmelser stod til den generelle lov. Som nyvalgt konge bestemte Christoffer f.eks., at ingen måtte gå rundt i Odense by med spændt armbrøst, og at en besøgende skulle gå direkte til sit herberg og lægge sine våben fra sig, før han gik ud i byen. Tog kongen stilling til noget, som var iøjnefaldende for ham, da han kom til Norden fra Bayern, eller var det et punkt, der havde stået på dagsordenen og ventet på en afgørelse i lang tid? Han forbeholdt sig også selv retten til at udnævne borgmester, når det var påkrævet – straks et mere ømfindligt punkt.

Senere forbød Christoffer kirkelige og adelige jordejere i Odense at pålægge jordskyld eller forhøje lejen af deres jorder i Odense. Dette er et klart bevis på, at de to processer var i gang, som er søgt beskrevet ovenfor: Knudsklosterets og adelens indtog som nye grundejere i købstaden og fristelsen for dem til at øge indtægterne ved afgifter og lejeforhøjelser.

Christian I gav sit beskyttelsesbrev til Odense i marts 1449. Men allerede fem år senere fulgte en regulering af fremgangsmåden ved valg af borgmester. Der skulle på ethvert tidspunkt findes to borgmestre i Odense. Når en døde, skulle den anden sammen med rådet udvælge to blandt rådmændene i den dodes sted og sende dem til kongen, som derefter skulle udnævne en af de to. Borgmesterposten skulle være livsvarig, rådet i øvrigt selvsupplerende, og begge parter skulle nyde skattefrihed. Denne regulering viser allerede en høj grad af direkte kongelig indflydelse i byens anliggender. Man spørger sig, om dette var en ny politik, eller om det var blevet praktiseret på denne måde allerede tidligere. Bestemmelsen om, at borgmesterembedet skulle være livsvarigt, giver indtryk af, at der i den foregående tid havde været konflikter herom i Odense – man kunne forestille sig et forsøg på at få en borgmester afsat.

Få år senere gentog Christian I Christoffers forbud mod at pålægge borgerne jordskyld eller at forhøje lejen i de huse, de lejede af adelige eller gejstlige husejere. Kongens begrundelse var, at borgernes skatteevne formindskedes, hvis de skulle betale mere til jordejeren. Inden for erhvervene spillede øllet en helt speciel rolle. Kongen slog fast, at det øl, der blev fremstillet, ikke måtte udbydes til salg, til trods for at et ønske derom var blevet fremsat i byen – øllets kvalitet ville jo blive forbedret på den måde, sagde man. Kun de af rådet udpegede personer, og slet ikke udøvere af andre erhverv, måtte brygge øl. Hvis de ville have et bierhverv, der gav ekstra indtægt, så skulle det være tilladt for dem – det må være en form for kompensation til denne erhvervsgruppe, da den almindelige regel ellers var, at enhver kun måtte beskæftige sig med sit eget erhverv, noget der havde nær forbindelse med lavsvæsenet. I øvrigt blev der også brygget store mængder øl på Næsbyhoved slot, og byens eget øl var således slet ikke det eneste, man kunne få fat på på Odenseegnen. Men øllet var svagt: det lå mellem vore dages lyse øl og skibsoøl. Derfor egnede det sig heller ikke som handelsvare i det omfang, tilfældet er i dag.

Betydningen af de kongelige forordninger vedrørende byens indre anliggender ligger deri, at de meget håndgribeligt gjorde det klart for

Det ældste kendte segl for Odense by viser Knud den Hellige med kongekrone, stående over en lilje, med et liljebanner i højre og rigsæblet i venstre hånd. Seglet vides at have været i brug fra 1460, men er sikkert ældre. Nederst ses en tegning af seglet. Diameter 5,2 cm. (Efter Grandjean: Danske Købstæders Segl).

Christian I (1426–81), der stadfæstede Odenses ældste kendte byprivilegier, her afbildet på en kopi fra 1500-tallet af et billede på en for længst tabt altertavle. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

datidens borgere, hvor afhængige de var af kongens nåde. Fra kongens synspunkt var det ikke længere tilstrækkeligt, at han i byfogeden havde sin repræsentant i byen. Den skattefri inderkreds af rådmænd, der alle kom fra købmandsstanden, stod som gidsler mellem kongens politik og byens håndværkere, hvis næringsudøvelse den var sat til at holde tilsyn med. Byen ydede kongen en indtægt, der – som tidligere nævnt – ganske vist kunne være pantsat til nogle af de kapitalstærke højadelige eller biskopper, men alligevel måtte betales hvert år – ifølge byens privilegier 1477 skete det omkring Mortensdag i november. Allerede i *Kong Valdemars Jordebog* var det indført, at »ipsa civitas« – selve bysamfundet – skulle yde en egen afgift, sidestillet med herrederne, til kongen. Men i det 15. århundrede gik kongens krav videre: han var også med til at bestemme, hvordan byen kunne forblive en god indtægtskilde. Ved nær tilknytning til kongen blev den styrende gruppe i byen sat til først og fremmest at tilgodese kongens interesser.

29 · Erhvervsliv og domkapitel. 1460-1490

Knudsklosteret fra reformplaner til nedlæggelse

En vinterdag i fastetiden 1461 var fader Johannes, en tysk munk fra benediktinerklosteret i Cismar nord for Lübeck på besøg i Odense. Han blev uden tvivl modtaget af sine ordensbrødre i Knudsklosteret og installeret i et af gæsteværelserne. Han har sikkert deltaget i domkirkens tidebønner sammen med munkene, og han har spist i munkenes spisesal, som formentlig lå i klosterets sydfløj, den nuværende biblioteksfilial. Men han var nok nødt til at gå stille med dørene med sit egentlige ærinde: det gjaldt en klosterreform.

Kravet om reform af klostrene var ikke forstummet, siden mange af kirkens mænd havde rejst det på kirkemødet i Basel (1431-1438, derefter i konflikt med paven). I det tyske kloster Bursfeld havde man taget initiativet til en strengere overholdelse af Benedikts regler, og nu søgte man at vinde andre klostre for de samme idealer. Reformen bestod fremfor alt i en stræben efter en mere ensartet iagttagelse af klosterreglerne. Dermed ville man bekæmpe vilkårlig fortolkning af reglerne og en altfor stærk tilpasning til livsstilen i den sociale gruppe, som munkene kom fra. Nu skulle der således ikke spises så mange retter til middag, munkene skulle ikke bære et bælte med nogen form for våben inden for munkedragten, man skulle flittigere og mere opmærksomt deltage i tidebønnerne og have færre muligheder for længere eller kortere orlov osv. Hor og drikkeri var ikke hovedtemaet – disse ting prægede normalt ikke livet i de klostre, der sluttede sig til reformbevægelserne. Ond tale om munkene blev brugt og misbrugt i de kredse, der ikke selv sendte deres sønner i kloster. De reformerede benediktinerklostre skulle forblive, som de var, løst knyttet til hinanden, hver under ledelse af sin abbed eller prior. Hvis et kloster tilsluttede sig reformen, skulle dets abbed dog møde til regelmæssige generalkapitler i Bursfeld for at støtte den fælles ånd.

Men nu gik råbet gennem Odense: Kongen kommer! Christian I rejste i februar 1461 fra Gottorp mod Sjælland og opholdt sig den 18. marts på Fyn, øjensynlig i Dalum kloster. Det var fader Johannes'

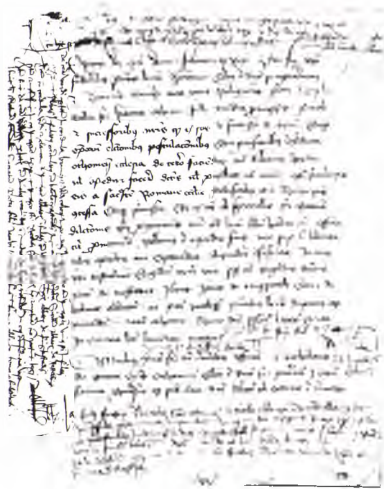
Drikkekarret her er af rhinsk stentøj og fra 1400-årene. Det er fundet i Overstræde, og højden er 14 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tegningen her viser biskop Mogens Krafses segl, kendt fra dokumenter 1465–72. Knud den Hellige ses siddende med scepter og monstrans. Forneden stiftets mærke (et kors skjold) og Krafses lægtes våben. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

Udsnit af den såkaldte Odensebog, et papirhåndskrift fra Knudsklosteret. I 1460'erne samlede munkene skriftlige beviser for deres privilegier, og her ses en afskrift af Erik Glippings privilegium fra 1286, der gav Knudsmunkene ret til frit at vælge biskoppen over Fyns stift. (Universitetsbiblioteket i Uppsala).

chance. I et brev fra det følgende år fortalte han: »Sidste år, 1461, kaldte Gud min ringhed til Odense, hvor jeg opholdt mig for reformen i Odensekirken, til at møde hans kongelige majestæt da han passerede forbi.« Men, tilføjede han, »jeg opnåede meget lidt eller næsten intet, fordi der stod strid om bispedømmet.« Baggrunden herfor var, at biskop Henning Nielsøn Ulfeldts død 1460 havde fremkaldt en strid mellem to lundekanniker, Mogens Mogensens Krafse og Peder Axelssøn Thott, om embedet. Mogens, der vistnok var fynbo og allerede var blevet hjælpebiskop, »coadjutor«, fik det, og striden, som der hentydes til, må have bestået i, at Peder havde klaget over dette.

Fader Johannes kunne på en måde være optimistisk, fordi han ved sit første besøg i Danmark havde været så heldig at vinde Næstved kloster for reformen. Men nogle af Næstvedmunkene havde i vrede forladt deres kloster og var flygtet til Odense, hvor de nu levede i Knudsklosteret. Dette gjorde ikke just opgaven lettere. Johannes var overbevist om, at kun kongen kunne fremme reformen, og at det var, fordi biskopperne havde andre problemer at tænke på. Han har imidlertid tidligt vidst, at kongen havde to muligheder for Sct. Knud: enten reform eller nedlæggelse til fordel for et verdsligt domkapitel. På Fyn ville mange adelige gerne have et domkapitel med embeder, som de kunne fordele til de sønner, der valgte den kirkelige bane. Disse kredse skjulte deres motiver så slet, at fader Johannes selv fik dem serveret i en samtale med Eggert Frille, som han karakteriserede som en fjende af reformen. Kongen syntes ganske vist for en tid omstemt af en ildfuld franciskanerprædikant på Gottorp, fortalte han, men hans sympati for reformen var svingende. Bagslagene i den svenske krig i 1463-64 kan have gjort ham mere positiv, og måske spillede det ind, at han i Vadstena i Sverige havde mødt sin tante Ingeborg, der ledede birgittinerklosteret, som var kendt for dets strenge og reformvenlige stil.

Men reformen nåede aldrig til Odense. Måske var modstanden blandt Knudsmunkene alt for stor. Kongens forhold til pavestolen var endnu usikkert og tøvende, og der rådede uklarhed om, hvem der var prior, og hvem der skulle tage fat på en revision af Knudsklosterets privilegier. Efter prior Hemming Pederssøn var Jacob Geet atter i embedet. Det varede 10 år, før undersøgelsen af privilegierne blev bragt til afslutning i nærværelse af blandt andre ærkedegnen Cort fra Slesvig, som Johannes havde regnet for en af reformens venner. Igenem hele 1460'erne møder vi ikke Odenseprovsten i kilderne, og det

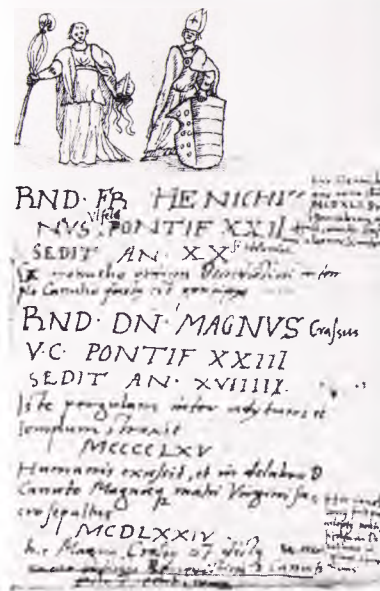
Afladsbrev givet af danske bisper, samlet til møde i København 1466. Blandt medbeseglerne er biskop Mogens Krafse (segl nr. to fra højre).

kunne se ud, som om bispeskiftet har fået ham til at forlade Odense og søge anden beskæftigelse, måske i kongens tjeneste. Prioeren i Dalum døde midt i 1460'erne og fik magister Claus Andersson Ulfeldt til efterfølger, en af Odenses mest indflydelsesrige gejstlige i de nu følgende årtier.

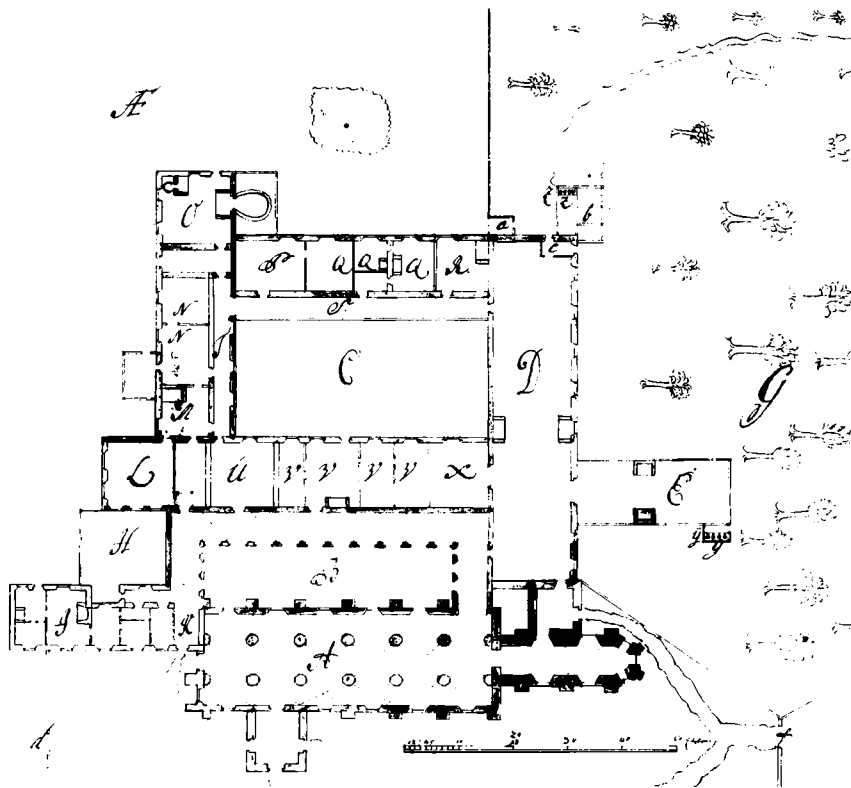
En af de mægtigste mænd på Fyn var rigets marsk under hele Christian I.s regeringstid, Claus Rønnow, der fik sin søn Karl udnævnt til provst i Odense i 1472, et sikkert tegn på at forgængeren må være død. I 1467 skrev Claus Rønnow sig for første gang »til Hvidkilde«, og dette slot gik sidenhen i arv til sønnen Markvard og sønnesønnen Ejler Rønnow. Kongen var nødt til at pantsætte væsentlige indtægtskilder til Claus Rønnow for de tjenester og de pengelån, han ydede: hele Svendborg byskat, fogedret, bøder og told. På samme måde havde Gert Bryske Kerteminde i pant, og biskop Mogens Krafse havde Odense købstad som kongeligt pantelen. Iver Bryske var kongens høvedsmand på Næsbyhoved og landsdommer over Fyn. Efter alt at dømme har biskoppen i denne økonomiske situation kunnet bygge videre på domkirken. 1468 gav han indtægterne fra to sognekirker, Sct. Mikael i Hjadstrup og Sct. Nikolaus i Hundstrup, til et af ham nybygget Sct. Knudskapel i domkirken.

Efter et årti med højadelig dominans, hvor intet skete i reformsagen, havde Knudsmunkene mistet kontrollen med udviklingen. Kon-

Side af et af Cornelius Hamsforts optegnelsehefter om Odenses biskopper. Her ses til venstre biskop Henning Ulfeldt og til højre biskop Mogens Krafse. Den sidstnævnte støtter sig til sit familievåben, som Hamsfort tydeligvis kendte. (Det kongelige Bibliotek fot.).

Plan over Gråbrødre hospital og kirke fra ca. 1720. Det er kirken nederst i billedet. Dele af kirken strakte sig ud på den nuværende Gråbrødre Plads. (Landsarkivet for Fyn).

gens forhold til pavestolen blev væsentligt forbedret, da kongen via sin svigerinde kunne etablere familieforbindelser dertil – en søn i hendes ægteskab med en Gonzaga, Francesco, var blevet kardinal. Kongen indledte nærmere forbindelser med Sixtus IV (1471-1484), og dette førte til kongens Romrejse i 1474. Han lod sig yderligere bevæge til denne kursændring, efter at hans tropper var blevet besejret af svenskerne ved Brunkeberg uden for Stockholm i 1471. At Knudsmunkene benyttede paveskiftet til at indhente en pavelig bekræftelse på ejendom og rettigheder, kunne ikke afholde kongen fra videre planer. Den 21. april 1474 godkendte paven kongens ønske om, at Knudsklosteret blev nedlagt, og at der i stedet blev oprettet et verdsligt domkapitel. Det skulle være et kulturcentrum, passende som standsmæssigt dannelsessted for de af den fynske adels unge sønner, der var bestemt for den kirkelige vej. Omtrent samtidig lagde kongen planer for oprettelsen af et dansk universitet i København. I kongens øjne var de to projekter efter alt at dømme af lige stor betydning.

Det borgerlige Odense og reformens ånd

Reformens ånd var i fremgang i hele Europa og i alle kredse i årtierne efter 1450. Den kunne ikke trænge igennem i Knudsklosteret, og ledelsen for Fyns stift gik derfor over på andre hænder. Det har direkte berørt alle dem, der kom til Odense for at studere og blive præster. Mindre betydning har det haft for købstadens egen befolkning. Den havde sine egne religiøse ordener: sortebrødrene og gråbrødrene. Mens vi i løbet af de seneste år ad arkæologisk vej har fået omfattende ny viden om de førstnævnte, er det lettere at følge gråbrødrenes udvikling i de skriftlige kilder.

Gråbrødrene, Frans af Assisis »små brødre«, var efter 200 år i Odense ikke længere de enkle tiggermunke, som de havde været fra begyndelsen. I et vist omfang havde deres klostre modtaget gaver i form af jord, omend ordenens sigte var at prædike fattigdommens budskab uden kompromis. Formelt ejede ordenen intet, da dens ejendom regnedes som pavestolens besiddelser. I realiteten måtte brødrene dog tage sig af de ejendomme, som man havde skænket dem, hvis de ikke solgte dem. Dette gav næring til reformbevægelser også blandt de »små brødre«. Bevægelsen fik blandt dem navnet »observansen«. Den spillede en rolle i kongens stillingtagen til reformen hos Knudsmunkene – den prædikant, som kongen lyttede til i Kolding, var vistnok Laurids Brandsen, der var ledende i observansbevægelsen blandt de »små brødre«.

Den nordiske franciskanerprovins Dacia lededes af svenskeren broder Jōns Nilsson, som døde 1468. Ved et generalkapitel straks efter i Roskilde valgte man Ove Jenssøn Kaas til provincial, dvs. alle nordiske franciskaneres overhoved. Som navnet antyder, var den nye provincial medlem af en kendt familie og som sådan på ingen måde fri for forpligtelser over for verden omkring ham. Laurids Brandsen ansøgte kapitlet om at måtte indføre reformen – observansen – i klosteret i Kolding. Da den nye provincial ikke ville tillade dette, fik Laurids kongens anbefalingsbrev med på vejen til ordensgeneralen i Italien, hvor han hentede tilladelse til at blive forstander for Gråbrødre kloster i Odense og i den forbindelse indføre reformen i dette kloster, uanset hvad hans provincial måtte sige herom. Der synes at have været en ikke ubetydelig modsætning også af social natur mellem de to mænd, den ene tilknyttet bybefolkningen, den anden af adelig afstamning. Generalkapitlet og paven gav fuldmagt, og Laurids vendte hjem i 1469 og blev af biskop Mogens indsat som

Senmiddelalderlig fingerring af guld med indgraveret Kristushoved; jordfund fra Ridehusgade 33–35, 1947. (Nationalmuseet).

Tinsmykke, der har kunnet sys fast på en dragt. Løsfund fra Overgade 1-3, antagelig fra senmiddelalderen. Diameter 5,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Sortbrændt, uglaseret kande fundet i en brønd på Albani Torv. Fra 15.-16. århundrede. Højde 14 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

gardian i klosteret i Odense. Måske skete det også for at påvirke Knudsmunkene i retning af reform.

Laurids begyndte med at sælge gråbrødrenes ejendomme, fordi det var observansens ånd, at et kloster efter Frans af Assisis oprindelige bud skulle leve udelukkende af almisser. I løbet af 1470erne indførte han reformen i klostrene i Svendborg og i Nysted, mens Knudsklosteret samtidig blev ophævet, og 1480 gav Odense domkapitel efter paveligt pålæg tilladelse til, at der blev oprettet en gråbrødrenes ordensprovins af observanternes gren, som omfattede de tre klostre i Odense, Svendborg og Nysted. Observansen spredtes senere til Sjælland, og Laurids Brandsen blev begravet i ordenens kloster i Roskilde.

Det borgerlige Odense fremtrådte nu også i sådanne former, at reformens grundprincip: tilbage til kilderne, til det oprindelige, kunne vinde gehør. En by med borgmestre og råd måtte have et rådhus, og i 1437 møder vi det første vidnesbyrd derom i kilderne. Fra 1460'erne mødte man på rådhuset, og de dokumenter, der blev udfærdiget, noterer det. Som borgmestre finder vi f.eks. magister Peder Marsvin samt en Tyge Andersson.

Hvadenten det var reformen i Gråbrødre kloster eller nedlæggelsen af Knudsklosteret, der virkede frigørende på borgerlige kræfter, så skete der mange nye ting i det borgerlige Odense midt i 1470erne. Trefoldigheds søndag den 9. juni 1476 enedes »købmænd og købsvende og menige brødre« i Trefoldighedsgildet på deres årlige møde om at antage nye statutter, som er bevarede i et beseglet pergamentsbrev. Gildet må have eksisteret forinden, men hvor længe vides ikke – man kender heller ikke dets forhold til det ældgamle Knudsgilde, som også fortrinsvis talte forretningsfolk som sine medlemmer. På Sct. Rasmus (= Erasmus) alter i Albani kirke »bag den søndre kirkedør« skulle gildets Trinitatismesse fejres daglig. En kapellan, der skulle leve af indtægterne fra gildets dertil særligt givne gods og bo ved Albani kirke, fik pålagt et helt ugeskema med særlig messetekst for hver ugedags messe: mandag for de afdøde, tirsdag til ære for Sct. Anna, onsdag for Sct. Rasmus, torsdag til ære for Kristi legeme, fredag til Jesu fem sårmerker og Sct. Jørgen, lørdag til Vor Frue.

Gildet måtte højst tælle 30 par brødre og søstre – sandsynligvis var der tale om ægtepar, for hvert år tirsdag efter Trefoldigheds søndag skulle hvert ægtepar i gildet betale en præst for at læse en messe i Albani kirke, og kunne man ikke finde så mange præster den dag, hedder det, så må nogle med oldermandens samtykke vente til ons-

Byens gamle rådhus umiddelbart før nedrivningen 1880. Fløjen mod Vestergade indeholdt rester af det middelalderlige rådhus, der nævnes første gang 1480. (Lars Dinesen fot., Møntergården).

dag. Denne detalje kan give et indtryk af den religiøse og kulturelle aktivitet, som et sådant gilde kunne give anledning til. Det hellige fulgte lige efter den årlige gildedrikning, der var fastlagt til mandag efter Trefoldigheds søndag. I øvrigt må man jo huske, at torsdag efter Trefoldigheds søndag altid var Kristi Legems helligdag, hvor alt arbejde var aflyst, og hele byen gik i sakramentsprocession gennem byen, hver klostergruppe, hvert gilde og hvert broderskab for sig med faner og helligtegn fulgt af en af byens førende præster, der i fuldt ornat, omgivet af de øvrige gejstlige under en tronehimmel båret over ham, bar på en særlig stage, den såkaldte monstrans, hvor det hellige alterbrød, oblaten, var blevet indsat i en særlig kostbar indfatning.

I efteråret 1476 må man så have indledt forberedelserne til det, som et dokument af 2. marts 1477 oplyser os om: kongens stadfæstelse af byens reviderede love. Mange enkeltheder i loven var sikkert blevet moderniseret og formuleret på ny ved denne lejlighed – vi ved bare ikke hvilke, da de tidligere gældende lovtekster ikke er bevaret. Særligt betydningsfulde er oplysningerne om Odenses markskel, inden for hvilke »birkeretten eller vikkilledet« var, hvor »byens frihed og fred« gjaldt. »Birkeret« er et gammelt navn for byret, og »vikkilledet« en gammel, fra det tyske »Weichbild« oversat betegnelse, der uden tvivl var forældet allerede i det 15. århundredes Odense; betydningen har med »vik« at gøre, der i den tidlige bydannelse periode er blevet brugt til at betegne bysamfund.

Signet af bronze fra Odenses trefoldighedsgilde. Ca. 1450. Et aftryk kendes fra 1476 (under gildets skrån). Fremstillingen viser Gud Fader holdende den korsfæstede Kristus. (Nationalmuseet).

Lysepipe af bronze, fundet i Overgade 3. Længde 7,7 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Sortbrændt, uglaseret kande fra 15.-16. århundrede. Fundet i en brønd på Albani Torv. Højden er 25 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

I reformens ånd blev Odenses markskel nu fastlagt og indskærpet. Byens frihed strakte sig »øster ud til Hanebæk«. Denne bæk havde sit udspring i den dam, som nu indgår i friarealet til ejendommen Skibhusvej 25, hjørnet af Bredstedgade, Borgerhus. Bækken fulgte på en strækning skellet mellem Kræmmermarken og Marienlund. Umiddelbart inden den krydsede Sct. Jørgens Gade dannedes en dam, Gummes dam eller Gummes kær, som blev udtørret i det 19. århundrede. Derfra havde Hanebækken udløb i åen neden for Ejby mølle.

I vest lå markskellet ved Klavsbæk og »Holebecks led«. Klavsbæk er den nu rørlagte Bolbro rende, opkaldt efter en bro, Bolbro, hvor den gamle landevej til Middelfart krydsede bækken ved den nuværende Rømersvej. Grænsen fulgte bækken og fortsatte langs »Holebæk«, som formentlig er identisk med Hede bækken, der har sit udløb i Odense å ved Fruens Bøge og danner grænse mellem Sct. Knuds landsogn og Dalum sogn. De to markskel i »vest« markerer de to udfartsveje, en i vestlig, den anden i sydvestlig retning.

»Syd ud til Ostebæk«, den næste grænseangivelse, tager sigte på vejen ud fra byen gennem den søndre port, dvs. Møglebroport og videre ad den nuværende Frederiksgade og Rødegårdsvej til stedet, hvor den krydser den nu rørlagte Ostebæk, som løber fra Munkedam mod nord ud i åen. Navnet Ostebæk skal vistnok forstås som Østerbæk, da det punkt, hvor bækken krydser udfartsvejen, kan siges at danne en slags østgrænse for en del af byens område. Dog hørte Ejby jorder vest for bækken indtil Albani sø ikke til byens frihed, på samme måde som heller ikke Hunderup gjorde.

Som nordgrænse angiver byloven af 1477 Iglevad, Rosenkilde og Ålevad, tre navne, som man hidtil ikke har kunnet placere på landkortet. Ud fra forskellige overvejelser omkring det meget forandrede landskab nord for Odense er der dog en del, der taler for, at Iglevad skal søges et sted langs Rugårdsvej, i dette tilfælde snarest ved Snapind, at Rosenkilde er betegnelsen for en kilde ved Tolderlundsvej, og at Ålevad er grænsepælen på vejen ud til havnen ved Ellemose. Det svarer til fortegnelsens opbygning, at de udvalgte markskel befandt sig ved udfartsvejene der, hvor de krydsede det vandløb, der dannede grænse.

Det er muligt, at disse grænsemærker blev defineret så klart lige før år 1477, og at det område, som de derved indgrænsede, blev udvidet i en eller anden af de angivne retninger. Men det er også muligt, at byfredens grænser var ældgamle, og at byen havde denne udstrækning allerede »i kong Valdemars og hans forfader kong Valdemars

tid«. En af de to konger må være Valdemar Atterdag, den anden Valdemar III den Unge (1326-1330) eller Valdemar II Sejr (1202-1241).

Det verdslige domkapitel

Efter Romrejsen kom kongen hjem og opholdt sig en kort tid på Gottorp, før han i oktober 1474 atter forlod Danmark sydpå for at deltage i de storpolitiske afgørelser i konflikten mellem kejser Frederik III og hertug Karl den Dristige af Burgund. Omtrent ved denne tid møder vi for sidste gang biskop Mogens Krafse i kilderne. Hans død eller en forudgående sygdomsperiode synes at have indvirket på de videre planer for Odense bispestol. I inderkredsen blev det aftalt, at rigsråd Claus Rønnows søn Karl, der nu var provst i Odense, skulle være den næste biskop. Delegationen til Rom i sagen må være afgået sent om efteråret 1474 med kongens anbefalingsbrev for Karl Rønnow. Udnævnelsen fulgte den 3. marts 1475 på et møde mellem paven og kardinalerne, og Karl fik dispensation for sin alder – han var kun 29 år gammel, og minimumsalderen for en biskop var 30 år. Den 8. marts blev de tilhørende afgifter betalt i pavens kasse, og allerede den 11. april sad Karl Rønnow som udvalgt, men endnu ikke indviet biskop for første gang som ordstyrer for landemodet i Odense, den særlige kirkelige mødeform for Fyns stifts gejstlige.

Karl Rønnow var ikke begyndt med at flytte Knudsmunkene ud af deres kloster den 19. april, som var Sct. Knuds skrinlæggelsesdag, hvor man førte relikvierne i procession rundt i byen, og næppe heller den 10. juli, Sct. Knuds årlige festdag. Men i september blev pavebullen om klosterets nedlæggelse læst offentligt i Odense ved ærkebiskop Jens Brostrup, og senest i begyndelsen af 1476 var forandringen gennemført: munkene må være flyttet med deres ting og sager, og høje gejstlige embedsmænd var blevet udnævnt som i andre danske domkapitler: domprovst, dekan, kantor og dertil en række kanniker. Navnene antyder måske, hvilke kræfter der stod bag forandringen. To af de ledende stillinger gik til to brødre Ulfeldt: magister Claus Andersson, prioren i Dalum, blev dekan eller med datidens sprogbrug degn, og Laurens Andersson, provst i Tofte og Assens og medlem af delegationen til Rom, blev kantor. Odenseprovsten, magister Hans Urne, blev domprovst. Familien sad på Brøløkke i Viby i Bjerger herred, hvor indehaveren 1454-1480 hed Jørgen Urne.

De to brødre Ulfeldt tegnede det verdslige domkapitel, så længe

Tegning af segl for Claus Andersson Ulfeldt 1479. I midterfeltet et Ulfeldtvåben med en hjelm over. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

Blyplomberne på denne side og siderne 330-34 har været anvendt til kvalitetsmærkning af klæde, en særdeles vigtig handelsvare i middelalderen. Symbolerne og indskrifterne henviser til produktionsstedet og den kontrollerende myndighed, almindeligvis en sammenslutning af producenter i et lav.

Her er det en klædeplombe fra Zwolle, fundet i Odense. Bredde 4,2 cm. (Peter Legind fot., Møntergården, deponeret af Nationalmuseet).

Senmiddelalderlig guldfingerring med en korsfæstelsesgruppe i støbt, gennembrudt arbejde. Fundet i haven til Christiansgade 37. (Nationalmuseet).

Gravsten i Sct. Hans kirke over ridder og marsk Claus Rønnow (død 1486) og hustru Christine Gyldenstjerne. (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

det bestod, dvs. fra foråret 1476 til efter den 2. juni 1488. Men de var naturligvis ikke de eneste medlemmer i det nye domkapitel. Nogle navne på kanniker tyder på lavadelige familier – Satzleff, Foged, Tinhus, Pape og Skinkel – mens en halv snes andre navne ikke giver fingerpeg om sociale tilhørsforhold. Da kongen afsluttede domkapitlets historie ved en dom i Nyborg i advent 1489, fik ni kanniker pension på livstid, ud over domprovst, degn og kantor, hvad der giver en fornemmelse af kapitlets størrelse i de år, det fungerede.

Normalt plejede kanniker i domkapitlerne at blive lønnet dels ved deres embede, dels ved at have indtægt fra alterstiftelser i domkirken eller andre kirker i domkirkebyerne. Dette system er vistnok årsagen til, at flere danske bispebyer havde et umådeligt antal af helt små bysogne: det var kannikerne, der sad på sognepræsteembederne og derved fik et tilskud til deres indtægter. Tre stiftsbyer rangerede i særklasse: Lund med mindst 17 små bysogne, Roskilde med mindst 14 og Viborg med mindst 11. I en anden gruppe finder vi Århus, Ribe og Slesvig med hver kun halvt så mange. Med Odense forholdt det sig lige modsat: i lighed med f.eks. Hjørring, der muligvis en gang var påtænkt som bispeby, havde Odense aldrig mere end de tre sogne Albani, Vor Frue og Sct. Mikael. Derfor måtte indtægterne fra nogle af alterstiftelserne bidrage til kannikernes udkomme. Jens Eggertssøn Satzleff, tidligere sognepræst i Lumby, stiftede således den 10. oktober 1474, kort før biskop Mogens' død, et alter til Marie, Knuds, Katarinas og Allehelgens ære i Albani kirke. Sct. Annas alterstiftelse i samme kirke blev brugt til at lønne tre kanniker efter hinanden. Flere af kannikerne bar titlen »mester«, dvs. magister, og havde således en universitetsgrad. En af disse, Otto Jenssøn Foged, der også var kejserlig notar, fik af paven tilladelse til at tage en lønnet vikartjeneste, sandsynligvis i en kirke i Odenses omgivelser, sideløbende med kani-keembedet.

Karl Rønnows delagtighed i hele projektet med at fjerne munkene er uklar. Han var ganske vist Odenseprovst, men det er svært at tænke sig, at han i de unge år kunne være drivende kraft bag nedlæggelsen af Knudsklosteret, da han var omgivet af så mægtige kræfter som kongen, sin fader Claus Rønnow og de to brødre Ulfeldt. Claus Rønnow, rigets drost, var lige fra 1464 en af de store velgørere for johanniternes Sct. Mikaelkirke i Odense og havde stiftet og bygget et sidekapel, sandsynligvis på kirkens nordside. På dette tidspunkt var Karl Rønnows moder Christine Gyldenstjerne, søster til Knud Henrikssøn Gyldenstjerne til Iversnæs, det nuværende Wedellsborg, alle-

rede død, og også faderens anden hustru, den svenske Birgitta Christiernsdatter Vasa, var i mellemtiden død og begravet i Sverige. Claus Rønnow var for nylig blevet gift med en Mette Berthelsdatter, som kan være den Mette, der endnu i 1473 var gift med Joachim Hardenberg til Hvedholm. Claus Rønnow havde tidligere ejet et hus øst for Sct. Mikael's kirkegård i Odense, men det ejedes i 1479 af fru Hilleborg, der var enke efter hans svoger, biskoppens morbrøder Knud Gyldenstjerne, hvilket tyder på, at Claus Rønnow ikke mere havde behov for eget hus i Odense – helt forståeligt, da hans søn var blevet biskop der, og han selv måske havde giftet sig til Hvedholm.

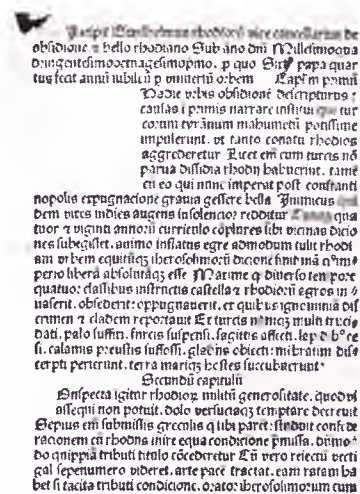
Det nye domkapitel har gjort sig bemærket i Odenses og i bogtrykkerkunstens historie ved de gudstjenestebøger, som man nu for første gang udsendte ved hjælp af dette nye medium. Da Knudsmunkene fulgte benediktinernes ritual for tidebønner, og da hele Fyns stift derfor egentlig skulle være forpligtet til at følge dette ritual, var gudstjenesteformerne blevet uensartede, og mange af stiftets gejstlige har nok ikke villet underkaste sig det benediktinske ritual, der var mere omfangsrigt end det, der påhvilede de gejstlige uden for munkeordenene.

Opgaven at give Fyns stift nye gudstjenestebøger blev den første, det nye domkapitel måtte løse. Der krævedes dels et såkaldt breviar, dvs. en bog med tidebønnerne, sådan som hver præst skulle læse dem på latin for sig selv eller i sin kirke. Endvidere et såkaldt missale, en større bog, hvis plads var på alteret, hvor den skulle bruges til messen alle dage i året. Endelig var der brug for en håndbog med andre typer af gudstjenester, f.eks. dåb, brude- og brudgomsvielse, de syges salvelse og et stort antal velsignelsesformler til forskellige formål, et såkaldt manuale, rituale eller agenda. Ved at indkalde trykkeren Johan Snell fra Lübeck i 1482 blev Danmarks to første trykte bøger produceret her i Odense, det berømte Odensebreviar samt en beskrivelse af Rhodos' belejring af tyrkerne. Sidstnævnte antyder, at johannitterne, der altid var engageret i kampen mod tyrkerne, stillede plads til rådighed, hvilket ville være ganske naturligt, da familien Rønnow havde de bedste forbindelser der. Johan Snell havde ikke de store tryktyper med, som var nødvendige for at trykke et missale, og den opgave gik derfor til en trykker i Lübeck samme år. Det følgende år kunne Snell udføre trykningen af et manuale for Fyns stift – det arbejde gennemførte han sandsynligvis i Lübeck. Det var en stor præstation, at det nye domkapitel på denne måde kunne indføre bogtrykkerkunsten i Danmark og dermed give Fyns stift en komplet

Denne tegning viser biskop Carl Rønnows segl, i brug i det mindste 1476–97. Knud den Hellige troner i midten, og forneden er anbragt et kors skjold og biskoppens slægtsvåben. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

Første side af den først færdigtrykte danske bog, bogen om belejringen af Rhodos, trykt af Johan Snell i Odense 1482. (Det kongelige Bibliotek).

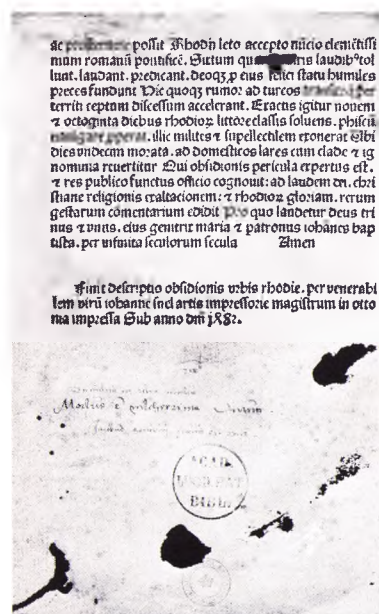

valfartssted til Sct. Knud skulle den nu markeres som hele stiftets kirke, også Odense købstads. I juni 1480 gav Hans Urne og domkapitlet byens »gamle skrædderlav og broderskab« ret til at have et eget alter i Sct. Knuds kirke og selv indsætte den kapellan, der daglig skulle fejre lavets messe der. Det må nok anses for temmelig sikkert, at byens gilder og lav aldrig havde haft munkenes tilladelse til at holde egen præst og eget alter i Sct. Knuds kirke. Præsten skulle blot love at underordne sig domkapitlets regler og fremtræde værdigt, som det sømmede sig for en domkirke.

Odenseanerne i øksnehandelen

Studedrift og kvægavl var gamle erhvervsgrene på det frugtbare Fyn. Allerede i det 14. århundrede begyndte man i større omfang at eksportere kød fra Fyn. Hovedfærdselsåren gik over Assens. I det 15. århundrede blev det mere almindeligt, at man bragte levende okser i flokke sydpå til aftagere i de voksende tyske byer, i stedet for at slagte hjemme og eksportere det nedsaltede kød. Også eksporten af levende okser foregik ved udskibning fra Assens til Årøsund og videre syd om Haderslev til Hærvejen. Assens' betydning som udskibningssted ses af, at borgerne fra andre byer var afhængige af gunstige økonomiske betingelser der, for at øksnehandelen skulle kunne betale sig – det vil med andre ord sige: de ønskede toldfrihed. Ved at opkræve told på et udskibningssted som Assens, hvor alle oksetransporter fra Fyn skulle passere, sikrede de danske konger en god indtægt til statskassen. Men tolden måtte jo ikke hindre danske øksnedrivere i deres erhverv. Det fremførte Odense byråd til kongen, som derfor i 1472 gav odenseanerne, der passerede Assens med okser, toldfrihed. Inden et år havde Svendborg og Kerteminde efter Odenses forbillede fået samme begunstigeelse.

Øksnehandelen havde to sæsoner. Henimod slutningen af fastetiden og omkring påske herskede stor efterspørgsel på kød i de tyske byer. Danmark kunne leverere staldfedede okser, og flokkene blev nu drevet af sted for at nå aftagerne i påsketiden, hvor kødspisning atter var tilladt alle dage undtagen fredage. I fastetiden skulle man fortrinsvis spise fiske-, mælk- og æggeretter, og kødmarkedet var mindre. Dog blev ikke alle oksetransporter straks ført til slagtning. Særligt hollænderne førte okser fra Danmark til Holland, hvor de lod dem græsse på de saftige marsklunde med henblik på slagtning i efteråret. Den anden sæson faldt sent i efteråret. I Slesvig blev der betalt told.

Sidste side af det skrift om belejringen af Rhodos, Johan Snell trykte 1482. Den latinske teksts slutningsord lyder i dansk oversættelse: »Her ender beskrivelsen af byen Rhodos' belejring, trykt i Odense i det Herrens år 1482 af den ærverdige mand bogtrykkermester Johan Snell«. (Det kongelige Bibliotek).

Øverst en klædeplombe fra en uidentificeret by, fundet i Sct. Jørgens park, Odense. Bredde 3,8 cm. Derefter en plombe fra en uidentificeret by i Tyskland, fundet på Næsbyhoved voldsted. Bredde 3,1 cm. Og endelig en plombe fra Göttingen, fundet i Nedergade. Bredde 4,6 cm. (Peter Legind fot., Møntergården).

De første flokke indtraf ved toldstedet kort efter Michaelis, dvs. efter den 29. september. Hvis de kom fra Fyn, må de have brudt op hjemmefra en gang tidligere i samme måned. Det var det sommergræssede kvæg, man nu førte sydpå.

Der er bevaret nogle toldregnskaber fra Slesvig for et regnskabsår, der omfatter perioden december 1484 til november 1485. Fra denne kilde får vi de første talmæssige oplysninger om øksnehandelens omfang og et indblik i fordelingen mellem de forskellige opkøbere. I regnskabet blev der anført: a) navnet på den, der tegnede transporten; b) hans hjemstavn; c) antal medførte heste, kvæg eller andre produkter; d) hvor meget han betalte i told. Denne kilde giver os således et indblik i, hvordan øksnehandelen fordelte sig på forskellige opkøbere eller sælgere. At erhvervet var nyt, ses af, at toldregnskaberne er så udførlige. I en senere periode med et virkeligt opsving blev også regnskaberne kortere, sådan at f.eks. forhandlernes hjemstavn ikke længere blev anført.

I det nævnte regnskabsår var forårssæsonen af staldfedede okser væsentligt mindre i omfang end efterårssæsonen: i alt 2.381 mod 6.054 okser. Dette forhold ændrede sig senere, sådan at vintersæsonen blev væsentligt mere omfattende, samtidig med at de absolutte tal steg voldsomt og nåede op på 30.-40.000 okser årligt. Man befandt sig således endnu kun i begyndelsen af en rationel udnyttelse af denne erhvervsgræn inden for datidens rammer. Fra aftagernes synspunkt var det en fordel at få okserne leveret i foråret, hvis de ellers var fede nok, for så stod valget frit mellem at slagte eller at græsse kvæget, alt efter de lokale muligheder.

Den 22. marts 1485 kom en flensborger til Slesvig med 100 okser. Få dage senere fulgte Dominikus Reyneken fra Odense med en flok på 78 okser, som han betalte 9 mark og 12 penninge i told for. Få dage senere kom sæsonens eneste hollændere, to opkøbere, der førte i alt 360 danske okser sydpå. Efter Palmesøndag, efter nogle fra Ribe, Flensborg og Lübeck, fulgte to odenseanere, Hans Klaussøn og Anders Ged, med i alt 171 gode fynske okser, og Skærtorsdag passerede Simon Karstenssøn fra Odense med 100 okser. Den største flok fra Fyn kom forbi Slesvig påskeaften: Hans Wale fra Odense kom da med 195 okser. Købmændene, der passerede toldstedet, havde dette år hjemstavn i kun ni forskellige byer. Fra Fyn var kun Odense repræsenteret, og med de fire nævnte flokke indtager odenseanerne andenpladsen blandt de ni byer med i alt 544 af 2.381 okser eller 22%. Kun flensborgerne førte flere ud: 25%. Danskere – købmænd

fra Odense, Flensborg og Ribe – stod for 65%, resten blev udført med tyske og de to hollandske opkøbere. Af det antal okser, de danske købmænd førte med sig, stod de nævnte odenseanere for 35%. Tallet siger noget om Odensekøbmændenes store andel i de danske købmænds handel med okser, der var staldfedede i vintersæsonen. Fyns gunstige og beskyttede klima har uden tvivl været deres bedste hjælp.

Efterårsæsonen med sommergræssede okser synes anderledes ugunstig for Odenses placering i billedet. Af transporter på i alt 6.054 okser stod syv odenseanske købmænd for kun 207 okser. De syv, Hans Stadman, Knud Hanssøn, Knud Jacobssøn, Hans Worm, Jacob Hanssøn, Tord Hanssøn og Hans Struck, medførte flokke på mellem 48 og 7 okser. Så relativt små transporter kunne altså stadig betale sig – 50 år senere var gennemsnitsstørrelsen på en flok vokset til 300-400 okser. De 207 okser var kun 3% af alle, der passerede Slesvig i denne efterårssæson, hvorimod Assenskøbmænd denne gang deltog med 622 okser eller 10% af det hele! Det var den største andel fra Fyn – blandt de danske byer stod i øvrigt flensborgerne øverst med en andel på 21%. Fra Fyn kom også en enkelt flok på 30 okser med en Svendborgkøbmand, sådan at fynske forhandlere stod for en andel på 14% af det antal okser, der passerede Slesvig i efteråret. I alt bragte danske opkøbere i denne sæson ca. 40% af okserne sydpå – der var købmænd fra Flensborg, Haderslev og Sønderborg med denne gang, men ingen fra Ribe. De fynske købmænds andel af de danske transporter var 34%, odenseanernes kun 8%.

Baggrunden herfor må være, dels at de udenlandske opkøbere var mere aktive i efterårssæsonen, dels at folkene fra Assens havde sat sig på denne del af foretagendet, dels at man på Odenseegnen sandsynligvis havde brug for det hjemmeslagtede til vinteren. Assenskøbmændene havde kortere transportvej, og da de selv kunne organisere udskibningen til Årøsund, havde de klare fordele over for øvrige fynske forhandlere. Sommergræsset kvæg krævede færre bygninger. Ud fra dette kan det derfor indirekte sluttes, at Odenseforhandlernes store andel i vintersæsonens eksport af staldfedede okser skyldes gode forbindelser til kapitalstærke opfødere, der havde ressourcer til at opføre de ladegårde, der krævedes i den forbindelse. Vi ser altså også her, hvor nær forbindelsen har været mellem Odensekøbmændene og den formuende fynske adel med dens nye ståsted i købstaden.

Sideløbende med okserne foregik der hele året en eksport af heste sydpå, hvor også odenseanske forhandlere engagerede sig. Hver forhandler bragte mellem 2 og 20 heste. I løbet af første halvår 1485

Klædeplombe antagelig fra Wrocław, Schlesien, fundet i Sortebrødre kloster. Længde 3 cm. (Peter Legind fot., Møntergården).

Klædeplombe antagelig fra Homburg, Saarland, fundet på Næsbyhoved voldsted. Bredde 2,1 cm. (Peter Legind fot., Møntergården).

fortoldede odenseanere i alt 131 heste i Slesvig. Nogle navne er de samme som dem, der gik med okser: Dominikus Reyneken og Anders Ged bragte henholdsvis 9 og 10 heste sidst i januar, Hans Worm 3 sidst i april. Oluf Kempe kom to gange med heste, sidst i januar med 12, og i november med 4. Nogle gange var der flere odenseanere i en transport; de blev dog fortoldet hver for sig: fredag efter Fastelavn var der fem med i alt 25 heste, senere to med i alt 27 heste.

Kun en enkelt gang fortoldede en odenseaner andet end okser og heste i Slesvig: en »knecht« ved navn Hans Klawssøn fra Odense bragte en pakke klæde. Men denne undtagelse kan ikke forandre det billede, at det odenseanske eksporterhverv i denne epoke udelukkende omfattede okser og heste, og det i betragtelige og efterhånden voksende mængder. Fortjenesterne ved øksnehandelen var en fristelse til at eksportere så meget, at der blev kødmangel på hjemmemarkedet; denne situation indtrådte i det 16. århundrede. Men endnu i den sidste del af 1400-tallet var balancen opretholdt.

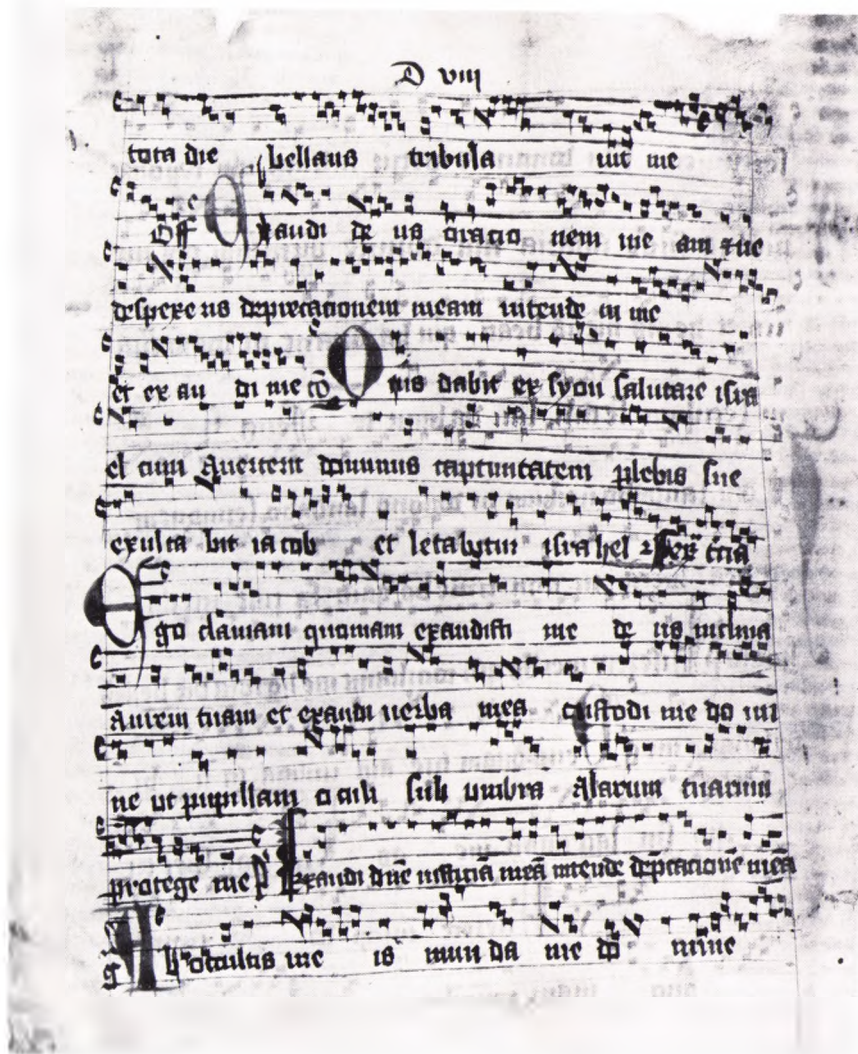
Munkene vender tilbage til Sct. Knud

Efter det tilløb til en ny udvikling i Odense, som oprettelsen af det verdslige domkapitel har betydet, er det unægtelig et spørgsmål, hvordan det skal forklares, at det så hurtigt blev nedlagt igen.

Der var en forskel mellem Christian I.s og kong Hans' holdning til munke, der kom til udtryk efter den gamle konges død i 1481. En årsag til forskellen skal nok søges i enkedronning Dorotheas person. Holdningsskiftet kan ses i nogle enkeltheder. Første gang kong Hans udstedte et kongebrev sammen med dekanen Claus Anderssøn Ulfeldt, i Nyborg i maj 1484, måtte Claus ikke bære dekantitlen – han kaldtes blot: »prior i Dalum«. Det samme var tilfældet, da arveprins Christian blev hyldet den 22. september 1487. Problemet bliver bedst belyst ved den begrundelse, som kong Hans og enkedronningen gav i deres bønsskrift, der blev godkendt af paven den 10. maj 1488. Der tages fat på følgende forhold: a) Måden, munkene var blevet fjernet fra Odense på, var ikke sømmelig, da der aldrig var blevet rejst alvorlige anklager mod dem – de havde tværtimod haft ry for et sømmeligt levned. b) Munkene var efter forjagelsen blevet nødt til at drage land og rige rundt, fra kloster til kloster, i forgæves forsøg på at blive modtaget af deres ordensbrødre og for at kunne leve efter den livsform, de var vant til. Det havde vakt stor forargelse i alle kredse. c) Helbredelser og undere fandt ikke sted ved Sct. Knuds grav i

Klædeplombe fra den hollandske by Leiden, fundet på Næsbyhoved voldsted. Bredde 2,0 cm. (Peter Legind fot., Møntergården).

Side af et fragment, der har været anvendt ved indbindingen af biskop Jacob Madsens visitatsbog. Fragmentet stammer fra et såkaldt graduale, der indeholdt sangteksterne til messen. (Landsarkivet for Fyn).

Odense, efter at klosteret var ophævet. Bønskriftet mundede ud i ønsket om at få Sct. Knuds benediktinerkloster genoprettet som domkapitel.

Det er åbenbart, at de tre begrundelser har deres oprindelse i helt andre kredse end dem, der er gået ind for oprettelsen af det verdslige domkapitel. Den fynske adel kan næppe have sølt medlidenhed med Knudsmunkene, når den nu engang havde fået dem fjernet. Hvor vidt den var alvorligt bekymret, fordi der ikke indtraf flere helbredelser ved Knudsrelikvierne – hvis den overhovedet anerkendte, at det kunne være tilfældet – fortælles der intet om. Enkedronningen og

Klædeplombe antagelig fra den belgiske by Ypern, fundet på Næsbyhoved voldsted. Bredde 1,8 cm. (Peter Legind fot., Møntergården).

Klædeplombe fra byen 's-Hertogenbosch, fundet i Højby. Bredde 2,8 cm. (Peter Legind fot., Møntergården, i privateje).

kong Hans må have hentet de tre begrundelser fra kredse, der stod Knudsmunkene nær. Man tænker her på landets øvrige benediktinerklostre, der led overlast ved Knudsmunkenes vagabonderen rundt i riget: Ringsted og Næstved klostre på Sjælland, Allehelgen i Lund, Voer, Glenstrup og Essenbæk i Jylland, med alle deres venner og støttegrupper ude i samfundet. I selve Odense og omegn må dronningen og kongen have lyttet til helt andre kredse end adelen for at få fortalt, at relikviernes undergørende kraft var blevet reduceret. I de kredse ude i Fyns stift, som sognegejstligheden kom fra, har man sandsynligvis holdt mere på Sct. Knud end i selve købstaden. Dertil kom Danmarks behov for en værdig national skytshelgen, der kunne stå mål med Sct. Olav i Norge og Sct. Erik i Sverige. Den første oldenborgske konges og rigsrådernes ønske om et adeligt domkapitel som forsørgelses- og dannelsesinstitution levnedde ikke plads for sådanne hensyn. I mellemtiden var Kalmarunionen blevet meget sværere at holde sammen på, og det kunne være tiltrængt at styrke Knud den Helliges stilling i de danskes bevidsthed og gudstro. Fra sidste trediedel af det 15. århundrede har man særligt i skånske kirker en række afbildninger af de tre nordiske helgenkonger samlet til en gruppe. Forudsætningen for, at dette kunne blive en levende realitet, var, at Knud den Hellige fik genrejsning i Odense, den by, hvor han var blevet dræbt.

Af den dårlige behandling, munkene var blevet udsat for, kunne man udlede et behov for oprejsning. Klosterets genoprettelse ville blive til en i Guds øjne fortjenstfuld gerning, idet man skabte mulighed for, at munkene atter kunne leve det forbilledlige liv og med deres forbønner afhjælpe folkets nød. Det var i sidste ende dog ikke så let at dække over forskellen mellem munke og verdslige gejstlige. Ejendom og verdslig karriere prægede den lille gruppe verdslige kanniker under ledelse af Hans Urne og de to brødre Ulfeldt. Det borgerlige Odense var blevet vidne til, at en klosterreform kunne være fremgangsrig – eksemplet Gråbrødre kloster viste det. Så man var nok blevet klar over, at hvis munke havde et verdsligt sind, så var de alligevel dog munke, og det var i nogle henseender at foretrække fremfor de adelige kanniker.

Det gunstige øjeblik for den nye stemning kom med den nye pave Innocens VIII (1484-92), hvis hovedanliggende var korstoget mod tyrkerne, og som også viste sig meget imødekommende over for klosterlivets repræsentanter. Under ham tilsluttede Voer kloster i Jylland sig Bursfeldreformen. Det åbnede gunstige perspektiver for en

genoprettelse i Odense, idet man måtte håbe på, at munkene også ville tilslutte sig reformen, hvis de vendte tilbage. Dronning Dorothea foretog sin anden rejse til Rom blandt andet med Knudsklosteret i tankene. Domkapitlet i Odense anede, hvad der var på vej, og søgte at komme dronningen i forkøbet ved et bønsskrift til paven. Men dronningens og kong Hans' bønsskrift, personligt overrakt, havde større virkning.

Resultatet blev, at sagen efter endnu et modangreb fra det verdslige domkapitels side blev afgjort ved en kongedom efter jul 1489, som paven godkendte i maj/juni 1490. På dette tidspunkt må kannikerne således atter have rømmet de dele af klosteret, som de måtte have benyttet, og overladt det til munkene. På Knud den Helliges festdag lørdag den 10. juli 1490 var »den gamle gode tid« og Knudsrelikvierne vendt tilbage til kraft og liv. Nu blev der endelig også taget skridt til at gennemføre klosterreformen i Knudsklosteret. Til Bursfeldernes generalkapitel i Erfurt 1492 forelå der en kongelig skrivelse, hvori der blev fremført ønske om Knudsklosterets optagelse i reformbevægelsen. To abbeder blev sendt til Danmark for at undersøge sagen. Men vi læser aldrig mere om Knudsklosteret i de velbevarede referater, og der er al grund til at tro, at munkene i Odense aldrig fik indført reformen.

Segl for Gråbrødre klostets gardian 1492. I midten ses Herren tronende, forneden gardianen knælende. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

30 · 1490erne

Relief på den store klokke i Lumby kirke, forestillende Treenigheden. Gud Fader vises med skæg og krone og holdende den korsfæstede Kristus foran sig. En due svæver over dennes hoved. (Birte Palle Jørgensen fot.).

Jernbeslået kirkedør i Næsbyhoved Broby kirke. Indskriften er fra 1512. (Nationalmuseet fot.).

Landsognene

I løbet af de 200 år fra ca. 1300 til ca. 1500 skete der gennemgribende forandringer i kirkernes udseende i og omkring Odense. Der herskede en enestående aktivitet og ligefrem en kappestrid mellem sognemønderne om at forny og bekoste hver sin sognekirke, således at den kunne tåle sammenligning med eller endog overtrumfe nabosognets kirke. Domkirkens gotiske fuldkommenhed slog igennem, og overalt i kirkerne på Fyn indsatte man gotiske vinduer, der gjorde kirkerummet lysere, og hvælvinger i stedet for det flade loft. Mange steder, blandt andet på Odenseegnen, gik der mode i at udvide koret i østlig retning og tilbygge en særdeles dekorativ østgavl, hyppigt kompletteret ved, at kirkens hovedskib også fik en østgavl med dekoration. Derved blev koret større og lysere, og man kom væk fra den halvrunde, mørke apsis fra romansk tid. Man udvidede også kirkerne mod vest, man byggede sidekapeller og tårne, og næsten alle kirker fik et såkaldt våbenhus foran indgangen. Mange af disse forandringer fandt sted i tiden efter ca. 1450. Årsagen til, at vi kender dem så godt, er den, at det meste kirkebyggeri standsede ved reformationen, således at der ikke skete ret meget med kirkerne på Fyn efter den tid. Man rev heller ikke kirker ned senere, hvad der hænger sammen med, at befolkningens størrelse holdt sig nogenlunde uforandret fra det 15. til det 18. århundrede. Først efter landbrugsreformernes tid og udflytningen fra de gamle landsbyer blev der behov for nye kirker i de dele af sognene, hvor der tidligere kun havde boet få mennesker.

Vi er i den heldige situation, at vi for året 1511 kan konstatere, hvor mange gårde og huse hvert sogn på Odenseegnen havde. Da disse tal ikke kan være væsentligt forskellige fra antallet omkring år 1500, skal de anføres i den rækkefølge, som sognene vil blive behandlet i (Tabel 30.1):

Tabel 30.1: Gårde og huse i sognene på Odenseegnen 1511.

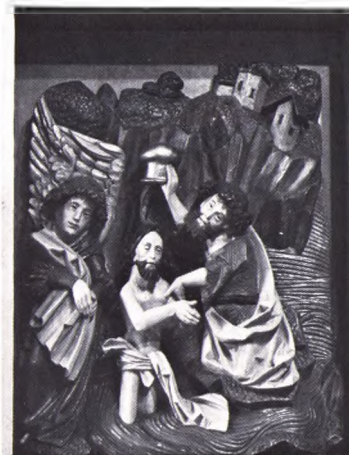
Sogn	Antal gårde	Antal huse
Lumby	59	2
Allese	28	1
Næsbyhoved Broby	40	–
Pårup	44	–
Trøstrup Korup	28	2
Ubberud	33	–
Sanderum	69	3
Brændekilde	22	–
Bellinge	26	–
Fangel	34	–
Stenløse	32	1
Dalum-Hjallese	22	2
Højby	17	–
Allerup	22	–
Fraugde	68	3
Åsum	21	–
Seden	17	–
Agedrup	23	–

Kilde: Erland Porsmose: Den regulerede landsby, s. 265-270.

Tabellen viser, at Lumby, Sanderum og Fraugde sogne havde det største indbyggerantal, hvad der svarer til de tre sognes historiske betydning inden for hvert af de tre herreder Lunde, Odense og Åsum.

De opførte gårde fordelte sig på landsbyer, der indgik i mange forskellige ejerforhold. I mange landsbyer ejede én af de verdslige eller gejstlige jordejere – Sct. Knuds kloster, Dalum kloster, johannitterne, biskoppen, provsten, Næsbyhoved slot – samtlige gårde, med andre ord hele landsbyen med dens jord og et bestemt afkast deraf. I andre ejede en gejstlig institution de fleste eller en række af gårdene, mens de øvrige ejedes af andre institutioner eller var i selveje. På enkelte punkter tillader kilderne et indblik i sådanne forhold, som det vil fremgå af det følgende.

Kirkelandsbyen Lumby var siden Valdemar Atterdags dage på ny kongelig og dannede sammen med Stige i samme sogn samt Kirkenstrup og Næsby i det sydlige nabosogn den egentlige kerne i Næsbyhoved slotslens godsdrift. I Lumby Torp tilhørte flere gårde Dalum kloster, mens andre indgik i Bjørn Olufssøn Bjørns gave til Sct. Mi-

På de to sidefløje af altertavlen i Ubberud kirke ses scener af Johannes Døberens historie. Her er det øverst dåben i Jordan og derunder prædikenen i ørkenen. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Allese kirke set fra sydøst. Kirken har karakteristiske kamtakkede gavle med blændinger mod øst og på tårnets sider samt på våbenhuset. Langhus og kor er bygget ud i ét; overgangen ses næsten ikke udefra. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Udsnit af sengotisk korbuekrucifiks fra omkring 1500, der nu hænger i koret i Pårup kirke. Evangelisten Matteus set afbildet med sit symbol, englevingerne. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

kaels kirke i Odense i 1433. Landsbyen Sørslev var gået ned under jordbrugskrisen, sandsynligvis i perioden 1350-1450, da mange gårde blev lagt øde, og nogle af jorderne blev udlagt som græsningsarealer; Sørslevs jorder overgik da dels til Næsby og dels til Næsbyhoved slotslen. I Anderup var der opstået en væbnergård, hvor et medlem af familien Rantzau sad i 1420'erne. Den kom i Sct. Knuds eje i 1480'erne. Nisted var en meget lille landsby. Murværket i Sct. Katarinakirken i Lumby blev forstærket, og den blev forsynet med et lavt, svært tårn, hvori en klokke 1491 blev hængt op med teksten: »Lumby sogn lod steve [støbe] mig alle Guds helgener og den hellige jomfru Katarina til lov og hæder.« Kirken har endnu idag – når tårnet undtages – den tredelte form, der kendetegner de romanske kirker: langhus – kor – apsis.

I Allese havde man revet kirkens korparti ned og forlænget den i begge ender, bygget et tårn og muret hvælvninger i den – måske skete det i forbindelse med opsætningen af klokken, der bærer årstallet 1453. Seks gårde i Allese by indgik i Ulfeldternes store godssamling, der blev skiftet i 1383, Bullerup-godset. To af gårdene blev karakteriseret som brydegårde.

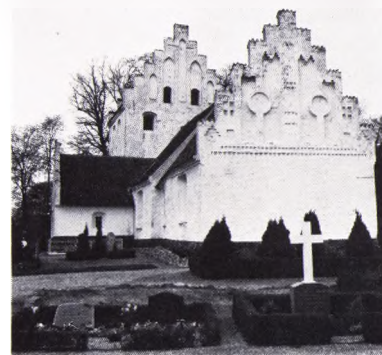

Kor og langhus har også samme dimensioner i Næsbyhoved Broby kirke; overgangen markeres dog lige under taget. Den rigt udsmykkede østgavl er her støttet af to stræbepiller. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Næsbyhoved Brobys gotiske kirke havde, da den blev bygget i det 14. århundrede, tårn, langhus og et smallere kor, men dette var nu i tiden 1450-1500 blevet revet ned og erstattet med et bredere, lige afsluttet kor, som fik krydshvælv og et prægtigt eksemplar af en pragtfuldt udsmykket østgavl. Alterstager og fløjaltartavle fra samme tid findes der endnu – i midten ses Jesus korsfæstet, omgivet af en mængde folk, der vender ansigterne op mod ham og giver deres kommentarer til det, der skete. I fløjene står apostlene. Et fløjalter blev klappet sammen i fastetiden, da kirken ikke skulle have så megen pryde, og man så da i stedet de malerier, der var malet på fløjenes ydersider. Den jernbeslåede kirkedør bærer årstallet 1512. Til kirken søgte dels de, der boede i sognets østlige del, hvor de fleste gårde hørte til Næsbyhoved slotslen, dels beboerne i Broby, og dels folk fra Skovs Højrup i sognets vestlige hjørne.

I samme periode blev både Pårup og Trøstrup Korup kirker ombygget i gotisk stil med tårn og hvælvinger; sidstnævnte blev måske genindviet 1473, som et indristet årstal kunne tyde på. Trøstrup og Korup landsbyer lå nær sognekirken, mens Pederstrup landsby i det sydvestlige hjørne af sognet var en bebyggelse, hvor alle gårde hørte

Korup kirke set fra øst. Østgavlen, tårngavlene og våbenhusets gavl mod syd er udsmykket på en sammenhængende måde. Overgangen mellem langhus og det lidt smallere kor fremgår af billedet. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Ubberud kirke er ikke stor. Den er her set fra syd. Kirken har indgang gennem tårnet, og den hørte længe til Knudsklosteret – måske på grund af fattigdom; man havde ikke råd til egen præst. (Finn Grandt-Nielsen fot.).

Bellinge kirke set fra sydvest. Kirkens ydre er usædvanlig ved at have tårngavle i nord og syd, hvor det normale er gavle mod øst og vest. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

til Sct. Hans kloster. Sognet lod, i lighed med Pårup sogn, anskaffe et stort billede af den korsfæstede Kristus, der nu sammen med statuer af Johannes og Maria står på kirkens alter; i Pårup hænger korset til venstre i koret, og de tilhørende figurer af Johannes og Maria står i Møntergårdens kirkesal. Pårup sogn havde to hovedgårde, Munkerud og Skovsgård, og kirken havde i mere end fem generationer tilhørt Knudsmunkene. Adelen i sognet har nok bidraget til, at der blev bygget et sidekapel på kirkens nordside – sådanne brugtes til familiebegrovelser og andre, til hvilke der blev givet jordegods til underhold af en præst, der læste messen i kapellet. To malede statuer af helgeninder, Maria og Katarina, i nordkapellet erindrer stadig om den rige tid. Sct. Knuds kloster ejede både Pårup og Stegsted landsbyer – Munkerud ligger i øvrigt midt mellem de to – og også den nærliggende Bolbro landsby i Sct. Knuds sogn, ligesom Heden, der kan formodes at have været en nedlagt landsby mellem Bolbro og Odense.

Ubberud kirke var ikke så gammel, at den nåede at blive gennemgribende ombygget. Biskop Karl Rønnows familievåben fandtes i et vindue i koret, vistnok fordi Ubberud havde givet sig ind under domkapitlet og var i dets eje siden 1335. I brevet dengang havde man anført, at sognet var så lille og fattigt, at det var umuligt at overtale

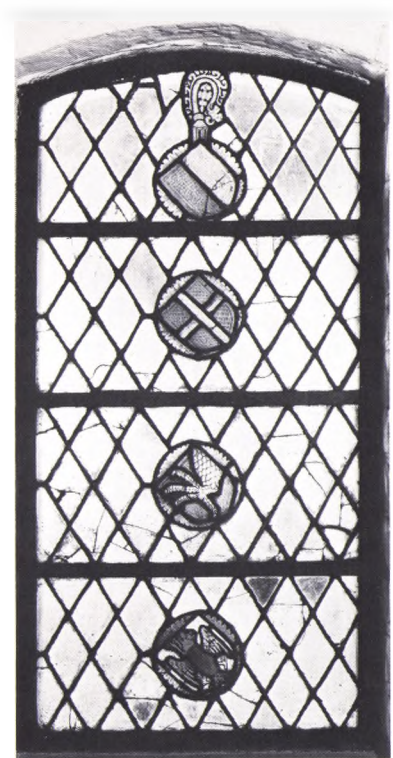

Altartavlen i Ubberud regnes almindeligvis for et tidligt arbejde fra Claus Bergs værksted. Nogle fagfolk er dog skeptiske overfor, om Claus Berg egentlig er ophavsmanden. I midterfeltet ses Johannes Døberen, hvis historie i øvrigt skildres på tavlen. (Mogens Larsen fot., Nationalmuseet).

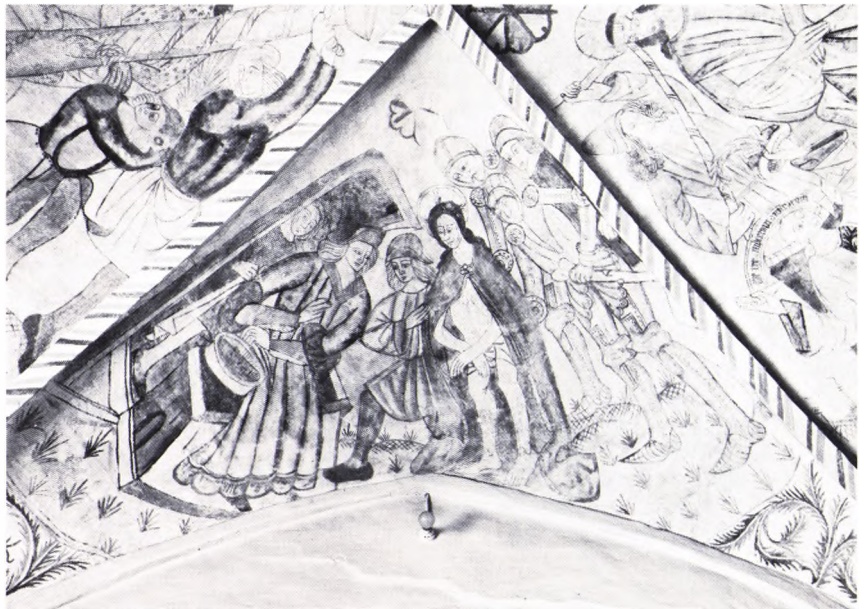
en præst til at påtage sig embedet i Ubberud. Derfor bad man Knudsmunkene om at overtage kirken, således at de blev ansvarlige for, at en præst blev udnævnt og lønnet. I mellemtiden var dog kirkens udseende blevet ændret helt i tidens smag, med tårn og dekoreret østgavl. Få år senere kunne sognet erhverve en pragtfuld fløjaltartavle fra Claus Bergs værksted i Odense med scener fra Johannes Døberens livshistorie – måske var kirken endog indviet til ham. Ejstrup nord for sognekirkebyen var en temmelig lille landsby, ligesom Vejrup, og der var store skove vestpå i sognet med blandt andet Korsebjerg mark. Hele Ubberud sogn ejedes af Sct. Knuds kloster.

Det kan have været Sanderum kirkes høje alder og smukke vægudsmykning, der førte til, at man til trods for pladsmangel ikke rev koret ned, men i stedet – ud over et tårn – byggede kapeller på hver side, således at de dannede et tværskib, og kirken fik korsform. Kapellerne må have haft altre på østvæggen. Da der ikke lå adelige hovedgårde i sognet, var det snarest som mødested for herredstinget i Ravnebjerg, at Sanderum kirke havde brug for mere plads. Det aldersstegne og mørke romanske kor blev oplyst af den forgyldte fløjaltartavle, der senere fornyedes i Claus Bergs værksted i Odense, men de to lyse sidekapeller faldt bedre i tidens smag. Hele kirken fik hvælvinger med kalkmalerier, som i Bellinge, og en klokke blev anskaffet fra Flensborg i 1492, hvad klokken selv angiver. I Sanderum begyndte den sammenhængende del af det store Dalum klostres gods, Odenseegnens største. Af jordebogen fra 1533 ses, at alle gårde i

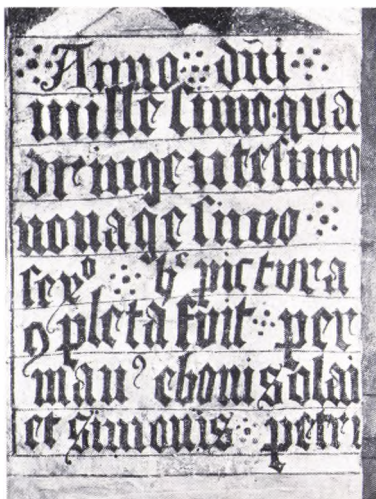
Glasmaleri fra Ubberud kirke med bl.a. Odensebispen Karl Rønnows våbenskjold; nu i Nationalmuseet. (Nationalmuseet fot.).

Kalkmaleri fra omkring 1520 i Sanderum kirke. Fremstillingen viser Jesus, der af soldater føres frem for Pontius Pilatus. Denne vasker sine hænder og fralægger sig ansvaret. Vandet er tegnet, så det ses skråt ovenfra. (Svend Møller fot.).

Indskriften fra tårnbuen i Bellinge kirke fortæller, at kalkmalerierne i kirken fuldførtes i 1496 af Ebbe Olsen og Simon Petersen. (Svend Møller fot.).

landsbyerne Elmelund og Ravnebjerg – 14 og 12 – og endvidere 16 gårde i Sanderum by og 12 i Højme ejedes af Dalum kloster. Endvidere indgik flere enkeltgårde i Dalum klostergods, bl.a. i Dyrup, samt Østerlevhus – det der var tilbage af den gamle landsby Østerlev – og Hedehuset. Den nære forbindelse mellem Dalum kloster og Sanderum sogn kom tydeligt til udtryk.

Både i Brændekilde og i Bellinge ejede Dalum kloster sandsynligvis hele sognekirkebyen – henholdsvis 18 og 12 gårde. Begge sognekirker fik deres endnu bevarede fløjalter samt hver et tårn, hvis gavle vender mod nord og syd i stedet for mod øst og vest, som var det mest almindelige. Den nye mode at bygge hvælvinger i kirkerne tjente også det formål at skaffe mere plads til de kalkmalerier, der blev stadig mere populære i denne periode. Både Brændekilde og Bellinge blev ombygget i dette øjemed, og Bellinge kirkes billeder, udført og signeret 1496 af to almuekunstnere, er Odense kommunes eneste fuldstændigt bevarede eksempel på en komplet malet kirkeudsmykning, der omfatter et helt billedprogram med bibelske og andre begivenheder. Billederne tjente som anskuelsesundervisning, der blev peget på dem, og de blev brugt som eksempler i prædikenen, og man kunne følge dem fra billede til billede som en tegneserie. En kæmpemæssig »Sct. Jørgen og dragen« mødte den besøgende, når han trådte ind gennem våbenhuset. Når han gik længere frem i kirken, fangedes

Kalkmaleriet her er også fra Sanderum kirke og viser Jesus blive bundet til en søjle og pisket. En af bødlerne river samtidig Jesus i håret. (Svend Møller fot.).

hans blik af de malerier, der mødte ham i de tre hvælvinger: Jesu bøn i Getsemane, nadveren og pinseunderet. Til højre så han Moses med lovens tavler. På vej ud af kirken løftede han blikket mod Kristi himmelfart. Hvis han ville følge Kristi lidelses historie, kunne han gøre det ved langsomt at gå rundt og følge korsvejen med dens motiver fra Pontius Pilatus' hus til korsfæstelsen. I denne periode søgte mange til kirkerne, og der var plads for alle til andagt og bøn.

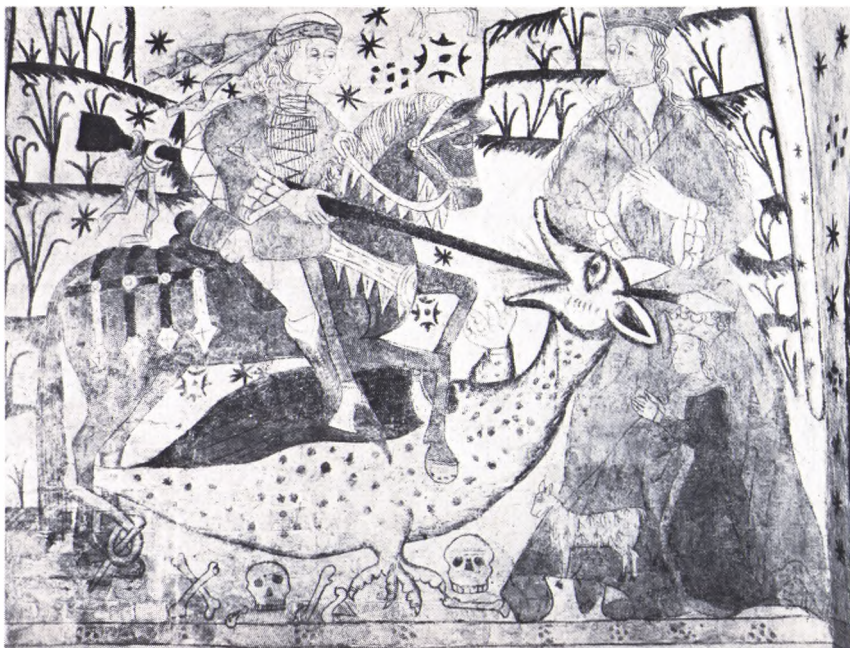
Også Fangelboerne udvidede deres kirke kort før 1500. De lod den udstyre med hvælvinger og anskaffede et stort billede af den korsfæstede Kristus, der endnu findes der. På østgavlens yderside lod de bygge et lille tårn, der dengang havde et spir, hvori en messekløkke hang – den ringede i det øjeblik, hvor Kristus blev personligt nærværende i nadverunderet. Knudsmunkene havde i 1340'erne mageskiftet sig til en væbnergård i Fangel, mens nonnerne i Dalum ejede hele 13 gårde i kirkelandsbyen. Flere af præsterne i Fangel stod i nær kontakt med Odense: en af dem havde solgt gods til Gertrudsgildet i Odense, en anden var præst for både Kristi Legems og Sct. Rasmus' altre i Albani kirke – det sidstnævnte hørte, som omtalt, til købmændenes Trefoldighedsgilde. For en præst i et lille sogn var en sådan ekstratægt uden tvivl velkommen.

I Stenløse fandtes nu to mægtige hovedgårde: Volderslevgård, der tilhørte familien Brockenhuus, og Lindved, som ejedes af familien

Tilbygningen mellem støttepillerne til østgavlens i Fangel kirke synes i dag helt ubegrundet. Men den har engang båret et messeklokkespir, som det endnu kendes f.eks. i Meseinge på Hindsholm. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Kalkmaleri i Bellinge kirke. Fremstilling af Sct. Jørgens kamp med dragen som symbol på kampen mod djævelen. Til højre to prinsesser, der hver har et kid i snor. To fortællinger synes blandet sammen. (Svend Møller fot.).

Kalkmaleri i Bellinge kirke. En nar med en tamburin. Det kan undre, at den kirkeligt set lidet respektable gøgler har fundet plads i så mange kalkmalerier, som tilfældet er. Men måske har narren forbindelse med et kirkespil, som maleren kan have hentet inspiration fra. (Svend Møller fot.).

Marsvin. Begge familier var stærkt engageret i Odenses anliggender: Johan Brockenhuus var landsdommer for Fyn og ledede i den egen-skab landstingets møder i Odense, og sønnen Peder var rigsråd; Peder Marsvin var borgmester i Odense til sin død i 1470erne, og hans søn Jørgen var »justitiar« med titlen rigskansler 1494-1523. Kong Hans opholdt sig hyppigt hos Marsvinerne på Lindved, og mange kongebreve blev afsendt derfra. Lindved ligger i sognets østlige ende og havde uden tvivl et gårdskapel med egen præst, omend sognekirken også i den våbenfrise, der blev malet på korbuen, bærer spor af adelens tilstedeværelse. Man nedrev ikke den gamle romanske kirke, hvis tre hoveddele langhus, kor og apsis tydeligt kan ses, men udvidede den i stedet mod vest med et tårn, da man lod kirken forsyne med hvælvinger. På den jernbeslåede kirkedør står der: »1489. Hellige Klemens, bed for mig.« Landsbyen Ejby var nedlagt, dens jorder delt mellem Stenløse og Svenstrup. Dalum kloster ejede størstedelen af den lille Svenstrup landsby – 4 gårde ud af 6 – og endvidere 4 gårde i Volderslev og 3 i sognekirkebyen, hvor ellers flere gårde ejedes af Sct. Knud ligesom selve kirken tilhørte Knudsmunkene.

Det gamle Hjallesø sogn var omkring år 1500 gået i opløsning, således at Hunderup, som var overgået fra nonnernes til Sct. Knuds klostres eje, nu også blev talt med til Sct. Knuds landsogn, i lighed

Fremstilling af nadverens indstiftelse, kalkmaleri i Bellinge kirke. Foran bordet ses forræderen Judas med pungen; Jesus har en meget lille Johannes i sit skød. Der synes at være 13 disciple, så kunstneren har allerede regnet Judas' afløser, Mattias, med. Bordet er dækket med tallerkner, kander og krus, brød og kød. En disciple sidder med en kniv i munden. Gaflen kendtes endnu ikke! (Svend Møller fot.).

med Bolbro. Da sognekirken i Hjallese senere blev revet ned, kender vi kun delvis dens bygningshistorie – dens mure ligger delvis skjult under Hjallesegade. Nonnerne i Dalum ejede Hjallese kirke og 19 gårde i Hjallese by, altså så at sige hele sognet. Dalum kloster lå omgivet af sine rige godsbesiddelser; dets kirke var ikke sognekirke, men en klosterkirke uden tårn, hvor nonnerne fra deres kloster syd for kirken kom ind på et galleri, som måske dækkede hele den vestlige del af kirken frem til korvæggen med vinduerne, mens lægfolk havde adgang til gulvniveauet gennem den gotiske vestportal. Den idag synlige figur til højre, der støtter kirken ved at holde om søjlen, var dengang sandsynligvis skjult i mørket under nonnegalleriets gulv. Omkring 1500 rejste man det lille tårn, byggede de nu eksisterende hvælvinger og malede det farverige rankeværk, der endnu kan ses.

I egnen nordøst for Hjallese var den gamle landsby Kallerup øde og dens jorder lagt til Hunderup landsby. Beboerne i Killerup, Ejby og Biskorup søgte til Vor Frue sogn i Odense – Næsbyhoved slot ejede det meste af jorden i Killerup, Knudsmunkene hele Ejby. Astrup i Sct. Mikael's sogn var nedlagt som landsby, og Biskorup med 5 gårde indgik sammen med Blangstedgård i biskoppens gods. Vor Frue kirke, en romansk murstenskirke der lignede Dalum kirke, havde fra gammel tid tværskib med sidekapeller og fik efter 1467 hvæl-

Kalkmaleri i Bellinge kirke, detalje af en fremstilling, hvor Kristus bærer korset. Soldaten slår med en kølle, mens narren trutter på et horn og har et skydevåben under armen. Måske annoncerer narren den afbildede scene, eller også er han med, fordi han har underholdt i pauserne i et kirkespil, hvor korsgangen har været et element. Narren kan dog også deltage i bespottelsen af Kristus. (Svend Møller fot.).

Højby kirke er en af de yngre landsbykirker i Odense kommune. Johanniterne i Sct. Hans kloster byggede kirken, men dens nuværende udseende adskiller sig sikkert noget fra det oprindelige. De svungne gavle er også en senere tids påfund. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Relieffet her er fra den store klokke i Stenløse kirke. Klokken er fra 1514, og relieffet viser den kronede Gud Fader, der holder Kristi legeme foran sig. Højde 18,5 cm. (Birte Palle Jørgensen fot.).

vinger og tårn. En kostbar alterkalk og alterstager fra det 14. århundrede er bevaret til vor tid.

Sct. Mikaelkirken i Odense med Sct. Hans kloster og hospital havde de sidekapeller, der tidligere er forsøgt beskrevet, og fik nu det sengotiske kor med endevæggen, der løber parallelt med gaden, det store udskårne billede af den korsfæstede Kristus, samt ca. 1500 et tårn.

Kirken i det lille Højby sogn, hvor Dalum kloster ejede to gårde, var bygget af johanniterne i Odense i det 14. århundrede og blev ikke ombygget. I Allerup sogn med Skovgård og Torup, hvor Torben Bille til Lykkesholm ejede 3 gårde, fik kirken tårn og hvælvinger, der uden tvivl blev bemalt som i Bellinge. Ombygningen skyldes måske herren til Allerupgård, en væbner Jep Nielsøn, der var gift med en Cecilie Urne, den familie, som den mægtige provst Hans Urne i Odense tilhørte. Forbindelser til købmandskredse i Nyborg anes, når man finder Nyborgs Sct. Knudsgildes segl indtrykt i kirkeklokken, dateret 1504. I fløjene til det alter, der nu blev anskaffet, står de tolv apostle med hver deres særlige kendetegn, blandt andre Sct. Jakob, kirkens skytshelgen.

I Fraugde sogn begyndte de adelige hovedgårde at præge sognet.

I gotisk tid var en apsis ikke længere sædvane. Allerup kirke har da også en lige korafslutning. Korets og langhusets gavle har samme form. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Efter Kærbygård, der fandtes fra gammel tid, blev nu Fraugdegård oprettet ved opkøb og nedlæggelse af bondegårde nær sognets midtpunkt, og kansler Jørgen Marsvin på det nærliggende Lindved var i færd med at købe bønderne i Over Holluf ud, hvorefter han grundlagde Hollufgård på jorderne. Man behøver derfor ikke undre sig over, at bønderne i Birkum sluttede sig stærkere sammen end andre for at beskytte deres landsby. En stribe af hovedgårde truede jo med at lægge sig imellem det fynske land og Odense. Landsbyen Kallerup, som lå vest for universitetets nuværende område, var allerede gået i opløsning. Fraugde kirke tilhørte Knudsklosteret og dets indtægter gik til magisteren i Vor Frue studentehjem. Den allerede i romansk tid kæmpemæssige kirke fik enkle gotiske hvælvinger i det 14. århundrede, og de gamle malerier må have været medvirkende til, at den romanske korbue og den store apsis forblev uberørt lige som i Sanderum. Nu blev sidekapellerne bygget, først det sydlige, dernæst det nordlige og til sidst tårnet. Det nordlige kapel menes at være bygget af familien Marsvin. Uden tvivl var kirken helt udsmykket, ligesom i Sanderum.

I det lille nabosogn Davinde var kirken blevet udvidet mod vest og blev nu også forlænget mod øst og fik et tårn, hvor en klokke, støbt i

Relieffet her er også fra den store klokke i Stenløse kirke og forestiller kirkens skytshelgen, Sct. Klemens. I højre hånd holder han et anker, i venstre en opslået bog. Sct. Klemens var sømandenes beskytter. På hovedet har han en bispehue. (Birte Palle Jørgensen fot.).

Den jernbundne kirkedør i Stenløse. Øverst på denne side ses et billede af dørens håndtag, herunder en tegning af døren. (Birte Palle Jørgensen fot., J. Vilh. Petersen tegn., Nationalmuseet).

1483, blev ophængt. Ejerne til Sanderumgård har måske bidraget hertil, dog kender man dem ikke, og der er tvivl om, hvorvidt de var adelige eller kun rige bønder.

I kystlandet med Åsum, Seden og Agedrup havde jordbrugskrisen i det 15. århundrede ikke ført til opløsning af mere end én landsby, Trøstrup. I Åsum kirkeby ejede Knudsklosteret mere end halvdelen af gårdene og biskoppen og Sct. Hans kloster yderligere nogle gårde. Beboerne i Rågelund var gentagne gange blevet belært om, at de hørte til Åsum sogn og ikke til Marslev. Kirken i Åsum var helt nybygget og fik sin nuværende skikkelse på højdedraget som en meget langstrakt bygning med hvælvinger og et lavt tårn. Seden kirke ud mod vandet var lille og ikke ret gammel, men fik dog også et tårn. Næsten hele Seden ejedes af biskoppen, ligesom Biskorup på den modsatte side af åen. Også Agedrup kirke var blevet ombygget, og billedet af den korsfæstede Kristus hænger på sin gamle plads oven over korbuen. På grund af Bullerupgodsets stærke stilling var sognet afhængigt af dette. Det var dog nu ikke længere en verdslig adelsgård, men var blevet skænket til johannitterne i Antvorskov på Sjælland, der nu forvaltede det.

Med den stærke stilling, som de gejstlige godser indtog på Odenseegnen, er det klart, at adelen kun kunne vinde indpas i Odense ad omveje. En måde at gøre det på var at købe huse i byen og flytte derind, idet det gav borgerret; en anden ville være at erobre domkapitlet. Da det sidstnævnte mislykkedes, blev adelens indflytning i byen også et slag i luften. Den gejstlige dominans forblev urokket. Dalum klostets 270 gårde, Knudsmunkenes 240 og Sct. Hans klostets 100 lå samlede med tyngdepunktet på Odenseegnen, og desuden ejede Antvorskov kloster ikke mindre end 70 gårde her. Det eneste gejstlige storgods på Fyn ud over de nævnte, der kunne stå mål med dem, var Holme kloster med 120 gårde. Hertil kom bispe- og provstegodset.

Fra nu af kunne der kun blive tale om en styrkeprøve mellem de gejstlige og kongen, hvor kongen kunne have borgerskabet som forbundsfælle. Kongemagtens overtagelse af gejstligt gods ved reformationen var således allerede forberedt, idet alle de gejstlige godsbesiddelser efter Knudsklosterets genoprettelse kun eksisterede »af kongens nåde«, ikke på adelens vilkår. Kong Hans og tronfølgeren Christian må have forstået, at kronen kunne opnå en vældig rationaliseringsgevinst ved at overtage al den landbrugsjord på Odenseegnen, der ikke tilhørte adelen.

Seden kirke hører ikke til de ældste i Odense kommune. Her er en tydelig overgang mellem langhus og kor, og i korets sydvæg ses en romansk gravsten indmuret. Kun korpartiet har fået hvælvinger, mens langhuset har bibeholdt det flade loft. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Købstaten

Købstatsstyrelsen lå fra midten af det 15. århundrede i købmandsklassens hænder, men med stærk kongelig indflydelse på valget af borgmester. Christian I havde den 17. juni 1454 fastsat den tidligere omtalte ordning med de to livsvarige borgmesterembeder, hvis hensigt var, at der altid skulle findes mindst én borgmester i embedet, således at når den ene døde, skulle den tilbageværende lede valget af en »viceborgmester«, hvorefter kongen skulle godkende valget. Hans Mule var borgmester, da denne ordning blev indført. Hvem den skulle tjene til at begunstige, ses tydeligt, når vi møder den nye »viceborgmester« i et dokument fra 26. oktober samme år: Peder Marsvin, der var af den til kong Christian nært knyttede og mægtige købmandsfamilie, der ejede Lindved. I de følgende fem årtier fungerede ordningen øjensynligt efter hensigten, idet der altid var to borgmestre, hvis embedsperioder overlappede hinanden, som det fremgår af nedenstående opstilling:

Hans Mule (1440-1459)

(1454-1468) Peder Marsvin

Agedrup kirkes våbenhusgavl er tilpasset tårngavlens dekoration, da det var våbenhusgavlen man så fra indgangen til kirkegården – ikke østgavlen. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Sengotisk kalkmaleri i Sanderum Kirke. Det er enten Sct. Jørgen eller Sct. Mikael (som kirken var indviet til), der gennemborer en drage. (Svend Møller fot.).

Tyge Anderssøn (1461-1472)

(1469-1484) Robert Hård

Niels Jenssøn (1475-1483)

Hans Claussøn (1486-1494)

(1490-1495) Jeronimus Olssøn

Christian Mule (1496-1505)

(1505-1506) Per Bonde

idet de angivne årstal dækker den periode, hvor de pågældende i det mindste har fungeret som borgmestre.

Da der ikke findes krønikeværker, hvor datoerne for borgmestervalg o.lign. er overleveret, kan tidspunktet for embedsskiftene ikke angives eksakt. De to borgmestre udøvede deres embede hver for sig, men begge satte dog ved enkelte lejligheder deres segl under et og samme dokument. Af den mægtige købmandsfamilie Mule var en Christian blevet borgmester senest i februar 1496, og han besad embedet endnu den 14. juni 1505. Han må senest 1504 have forestået den valgprocedure, hvorved Per Bonde blev hans »viceborgmester«, da denne bærer titlen for første gang den 2. februar 1505.

Fra midten af 1490'erne er der flere spor af kong Hans' (1481-1513) indgriben i købstadens anliggender. Kongen rejste i marts 1496 fra Randers og Århus via Horsens, hvor han opholdt sig den 12. marts, til Odense og fik der forelagt købmandsgildets, det tidligere omtalte Trefoldighedsgildes, nye statutter. Disse var blevet forhandlet med borgmestre og råd så sent som en uge før kongens ankomst. Kongen gjorde nu på »Sct. Gertruds dag« – dvs. allerede den 17. marts – forskellige tilføjelser til teksten i form af privilegier og særlige begunstigelser til købmændene og rejste efter få dage videre til Roskilde. Af rejsehastigheden må man slutte sig til, at anliggendet med købmandsgildet ikke var helt ligegyldigt for kongen.

En sammenligning mellem den nye tekst fra 1496 og den 20 år tidligere godkendte version, der blev omtalt i det foregående, viser nogle karakteristiske nyheder. Tidligere forpligtede gildebrødrene sig til at overholde statutterne under broderskabets segl – nu skete det under »vor købstads, Sct. Knuds og broderskabets segl«. I alterpræstens messeritual for ugedagene blev der tilføjet en ekstra bøn om torsdagen for Sct. Knuds bistand. I afslutningsteksten blev både borgmesterens (Christian Mule) og rådets samt Knudsgildets segl nævnt som vedfæstet sammen med Trefoldighedsgildets – 20 år tidligere var der ingen medbesegler ud over gildet selv. Det tyder på,

at de to købmandsgilder i Odense nu havde nærmet sig hinanden, og der står også udtrykkeligt i kongens brev af den 17. marts: »Ingen købmand skal være i Trefoldighedsgildet, uden at han også er broder i Knudsgildet.« Stridigheder mellem de to købmandsgilder ville svække købmandsstanden som sådan, og det har kongen tydeligvis ønsket at forhindre med denne forskrift. Kongen fastsatte også nogle bestemmelser, der ikke fandtes i gildestatutterne. Lavalderen for optagelse i gildet blev sat til det fyldte 15. år – man kan tolke det sådan, at de helt unge sønner af købmænd ikke måtte optages, før de i det mindste havde nogen erfaring med arbejde i forretningslivet. Købmandsstandens monopol på at brygge øl i Odense blev også bekræftet af kongen.

Forsøget på at samle købmandsstanden var begyndt et år tidligere. Også i 1495 havde kongen besøgt Odense i foråret på vej fra Jylland til Sjælland. Han sejlede fra Århus Langfredag eller påskeaften, og allerede 2. påskedag var han i gang i Nyborg. Senere holdt han hof på Næsbyhoved slot nogle dage, og her tog han stilling til skatteproblemer og regler for valgbarhed til rådmandsposterne i Odense. Det blev bestemt, at en håndværker ikke måtte blive rådmand, med mindre han opgav sit håndværk og medlemskabet i sit lav. Når en rådmandspost blev ledig, skulle der nedsættes en firemandskomiteé for at vælge en passende kandidat til efterfølger. Hvert år den 22. februar

Herover til venstre: kalkmaleri i Sanderum kirke fra omkring 1520, forestillende Jesu tornekrøning. Til venstre sidder en yngre mand. Over hans hoved et bånd, hvis tekst i oversættelse lyder: »Hil dig, jødernes konge, jødernes«.

Ovenfor: kalkmaleri fra korbuen i Sanderum kirke. Den hellige Christoforus ses med Jesusbarnet på armen. Kristus har ladet Christoforus' støttestav skyde friske skud. (Svend Møller fot.).

På denne sidefløj af altertavlen i Ubberud kirke ses to scener af Johannes Døberens historie. Øverst er det fængslingen og nederst halshugningen. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

skulle byens årlige skat betales – altid 300 mark. Byen blev inddelt i 15 roder under hver en rodemester, og hver rode skulle betale 20 mark. Fik man ikke hele beløbet ind, skulle den ansvarlige rodemester betale restbeløbet; kom der for meget ind, skulle rådet bestemme, hvordan det overskydende beløb skulle bruges »til byens nytte«. Borgmestre og rådmænd var fritaget for denne skat, men ikke for andre skatter, der måtte blive pålagt byen af kongen, og de rådmænd, der ejede landejendomme, skulle svare den skat, der hvilede på jorden. Kongens brev indholdt også forbud mod at smide affald i åen, mølledammene, Byens bæk eller Gravene. Den, der gjorde dette, skulle hente det op igen og dertil bøde 3 mark til kongen og 3 mark til byen hver gang, han blev pågrebet.

Denne regulering af byens anliggender den 10. maj 1495 og senere af købmandsstandens anliggender i marts 1496 var ikke tilstrækkelig. I januar 1497 var kongen nødt til at tillade også andre end købmændene i Odense at brygge øl, hvis det kun blev drukket til privat brug eller i lavenes møder i deres egne lokaler og ikke blev videresolgt. Der blev fastsat regler for fremmede købmænds handel i byen og for valg af oldermænd i lavene – i begge tilfælde var der meldepligt til rådet, og til valg af oldermænd krævedes rådets samtykke. Kongen anbefalede dog rådet at »have kærlighed til menigmand og ikke hade og krænke ham på nogen måde.«

Også andre sider af byens liv blev berørt af tidens ordnende hånd. Mens kongen endnu var i byen, blev der stiftet et nyt gilde, Marie Psalters gilde, med et særligt alter i Albani kirke. Marie Psalter er et andet navn for den såkaldte rosenkrans, der består af 5 Fader Vor og 50 Hil dig, Maria – samme antal som antallet af salmer i Salmernes bog. Perlerne eller kuglerne på rosenkransen skulle hjælpe den bedende at holde tal på bønnerne. Provsten, prioren, Hans orgelmester, Bartolomæus læge og Vilhelm bogbinder var blandt stifterne under ledelse af biskop Karl Rønnow – navnene siger noget om gildets sociale sammensætning. Søndagen efter årets fire Vor Frues dage – undfangelsesdagen 8. december, fødselsdagen 8. september, renselsesdagen (kyndelmissen) 2. februar og bebudelsesdagen 25. marts – skulle alle gildets medlemmer møde i Albani kirke klokken tolv; i modsat fald måtte de bøde et pund voks. Gildet satte skolemesteren og de studerende i arbejde: alle søn- og helligdage skulle de synge ved gildets messe og derfor have en tønne øl på Sct. Niklas' dag 6. december og en tønne midt i fastetiden, og skolemesteren skulle have 2 mark årlig for sin umage.

Den sengotiske altertavle i Næsbyhoved Broby kirke har sidefløje og er fra ca. 1500. I midtskabet ses en fremstilling af korsfæstelsen og i fløjene de 12 apostle. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

I 1490erne fik både skrædderlavet, skinderlavet og smedelavet nye statutter, og skomagerne fulgte i 1508. Med den styreform, som Odense havde fået, var lavenes folk udelukket fra at have det, vi ville kalde politisk indflydelse. I stedet var der en snæver forbindelse mellem lavene og de dertil svarende gilder. Håndværkenes repræsentanter betragtede således deres erhvervsudøvelse med kirkens øjne og følte sig beskyttet af den religiøse sammenhæng, der var mellem arbejdsindsatsen og den jordiske og himmelske løn, som de kunne forvente for en livslang, tro og samvittighedsfuld tjeneste. Denne holdning var en gunstig grobund for reformationens tanker, hvor troskaben mod ens kald spillede en helt overvældende rolle. Den særlige kristelige velgørenhed, der blev udmøntet i de virkelig store gaver til kirker og klostre, indbefattet de særlige messestiftelser, havde kun adelen og den velhavende købmandsklasse midler til. Derfor er det forståeligt, at budskabet om frelse ved troen alene uden fromme gerninger vandt genklang hos byernes håndværkere, for hvilke der ikke var andre veje til at blive gode kristne end troens vej og det daglige kald. De adelige biskopper og herreklostre og mange af de til købmandsstanden knyttede tiggermunke blev fjernet fra kirkelig indflydelse ved den lutherske reformation, mens sognepræsterne og de ikke-adelige almindelige gejstlige, som håndværkerne holdt sig til, overtog kirkens ledelse.

Ligesom det var en sejr for håndværkerne, at skrædderlavet år 1480 havde fået et alter i Sct. Knuds domkirke, så må det have forekommet at være en stor gevinst, at menigheden i Albani sogn efter reformationen kunne flytte ind i Gråbrødre klostres kirke, og at

Unggotisk korbuekrucifiks i Dalum kirke. Fra begyndelsen af 1300-tallet.

Koret var præstens hellige rum. Her ses et billede af Agedrup kirkes indre, hvor krucifikset hænger på sin oprindelige plads over korbuen som symbol på overgangen mellem den menneskelige og den guddommelige verden. Korbuen var grænsen for menighedens område, og i buen var normalt opstillet en skranke; over denne modtog menigheden nadveren. (Svend Møller fot.).

Albani kirke kunne bruges som skole, indtil den kort efter blev nedrevet. Dette nåede biskop Karl Rønnow dog ikke at opleve. Han døde 1501, og bispeversene siger om ham: »Guds lam var han lig, ædel af byrd, dyd og ære fulgte ham.« Provst Hans Urne skrev sit testamente år 1503 og bestemte, at han ville begraves i Vor Frue kirke; han gav legater til mange kirker og slægtninge. Blandt legaterne var 200 bøger, der gik til de studerende, og 30 håndbøger, der gik til fattige præster. Renæssancens og reformationens århundrede var begyndt: det skulle medføre store forandringer i den verden, hvor Karl Rønnow og Hans Urne havde levet deres liv og tegnet en epoke i Odense bys historie.

Status: Odense i tiden 1300-1500

Tiden 1300-1500 betød en udvikling fra højkonjunkturen i den gejstlige by til den stænderdelte by under ledelse af borgmestre og rådmænd fra købmandsklassen og de adelige biskopper i kongens tjeneste. Efter at højkonjunkturens velstand havde bragt nye og stærkt differentierede sociale og religiøse skikke ind i dagligdagen, medførte jordbrugskrisen en stramning, således at de forskellige gejstlige institutioner i Odense, der ejede jord i byens nærhed eller lidt længere væk, i lighed med adelen blev mere nidkære i inddrivelsen af de ydelser, der fulgte med jordbesiddelsen. En ny faktor på Odenseegnen var organiseringen af det kongelige slotslen Næsbyhoved. Købstaden blev domineret af en købmandsklasse, der antog adelens levemåde, og af tilflyttet adel, der – sideløbende med Knudsklosteret og de gejstlige – erhvervede bygrunde, som de beboede eller lejede ud. Befolkningen i de omgivende landsogne stod i et fast tilhørs- og ydelsesforhold til de forskellige gejstlige og verdslige godsejere og deres forvaltere. For landbefolkningen virkede verdslig og gejstlig autoritet sammen i en og samme øvrighedsperson, f.eks. prioren i Sct. Knud, prioren i Dalum og forstanderen i Sct. Hans kloster. Købstadsbebyggelsen viste en tendens til at vokse ud forbi byportene, men byfredens gamle område blev næppe udvidet. På det kulturelle område befæstede Odense sin stilling som uddannelsessted, men ved striden om domkapitlet trådte byen dog i skyggen af København, hvor Danmarks første universitet blev grundlagt. Religiøse institutioner, gilder og lav stod for væsentlige sociale opgaver, men en økonomisk frigørelse var sat i gang, og den førte i den følgende tid til store omvæltninger.

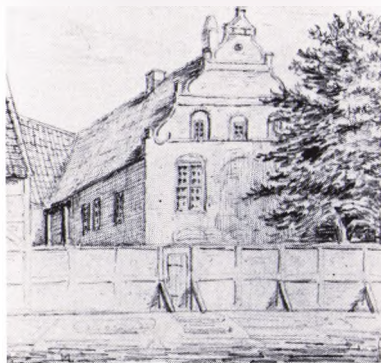
31 · 1500-tallet

Omkring 1540 levede der i Sdr. Nærå en »fed« ko og på samme tid i Odense en slagter ved navn Peder Lauritzen. Begge led en krank skæbne, hvilket er grunden til, at vi hører om dem. Koen tilhørte en bonde, Mads Nielsen, men på Sct. Knuds marked i Odense den 10. juli 1541 blev den købt – ubeset – af Peder Lauritzen for en ørtug malt og to sider flæsk og den følgende fredag i slagtet tilstand kørt til Odense på en vogn med et gråt sengeklæde over sig.

Problemet var blot, at Peder Lauritzen ikke havde købt koen af dens ejer, og at ejeren, Mads Nielsen, rejste anklage imod ham for tyveri. Da var koen for længst parteret og afsat, men skindet blev fundet i et stenkar hos en skomager, Anders Nielsen, som Peder Lauritzen havde solgt det til. Støttet til dette bevis forlangte og fik Mads Nielsen slagteren lagt i jern, og uden at agte på hans indignerede protester dømte bytinget ham »til galge og gren«, en dom, som byfogeden, Lauritz Lauritzen, uden tøven sørgede for blev eksekveret.

Det bør straks tilføjes, at retfærdigheden skete fyldest, ganske vist uden at Peder Lauritzen kunne have glæde af det. Sagen blev appelleret til det kongelige retterting, datidens højesteret, af slagterens slægtninge, og dens rette sammenhæng kom for en dag. Manden, der havde solgt koen til Peder Lauritzen, blev hentet frem, og byfoged og domsmænd måtte udrede en større erstatning til de efterladte.

Tilværelsen i 1500-tallets Odense var uden tvivl barsk, selv om det anførte tilfælde – forhåbentlig – er ekstremt. Det er imidlertid kun ved sjældne lejligheder, at den almindelige borger træder os i møde. Den omtalte sag involverede øvrighed, slagter og skomager, bønder fra oplandet, samt – ikke at forglemme – den energiske slægtning, Peder Lercke, der sørgede for, at sagen blev taget op. Peder Lercke var ikke selv til stede under dramaet, men befandt sig i Skåne »udi sin næring«. Han har formodentlig været på Skånemarkedet for at købe sild, og det var ved hjemkomsten fra denne forretningsrejse, at han fandt sin slægtning dømt og henrettet.

Jens Andersens kancellihus på Flakhaven, tegnet i 1800-tallet af J. Vilh. Petersen. (Nationalmuseet).

Som kansler (d.v.s. statsminister) 1532–33 og fra 1535 til sin død øvede herremanden Johan Friis til Hesselagergård (1494–1570) en afgørende politisk indflydelse, og som den fynske adels førstemand var han midtpunkt i alle politiske forsamlinger, der holdtes i Odense. Han ejede selv ejendomme i byen og havde Dalum kloster i forlening. Maleri 1551, tilskrevet Jacob Binck. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

I almindelighed er det dog tidens store navne, der møder os i kildematerialet og tiltrækker sig opmærksomheden. I det omhandlede tidsrum levede samtidig rigets dronning og den omstridte – og berygtede – Jens Andersen Beldenak i Odense. Og vi støder ofte på tidens mægtigste mand, kansler Johan Friis, i kulisserne.

Bag al den ydre brutalitet, drab og henrettelser, plyndringer og krige, spores alligevel umiskendeligt, at Odense ved middelalderens slutning gik en gylden tid i møde. Mindre iøjnefaldende end de dramatiske ydre hændelser mærker vi hos købmænd og håndværkere en stigende velstand, der er baggrunden for, at Odense i disse år placerede sig i første række blandt rigets købstæder.

Genopbygningen efter branden 1529 og Grevefejdens ødelæggelser voldte tilsyneladende ingen vanskeligheder. Kirkeskiftet med dets omfattende følger i en by, der var gennemvævet af katolske stiftelser, afvikledes – med en enkelt undtagelse – i fordragelighed. Borgerskabet fandt sig hurtigt til rette med den nye lutherske kirke. Kirkeskiftet førte til et større udbud af boliger og ejendomme, der synes at have skubbet til en i forvejen accelererende højkonjunktur og aktivitet.

Trods nederlaget i Grevens fejde følte patriciatet – borgerskabets velhavende del – en voksende grad af selvfølelse. Det er symptomatisk, at magistraten, borgmestre og rådmænd, kort efter Grevefejden udvirkede – hos kansler Johan Friis – eneretten til at sælge vin i pottemål og med dette fortrinlige formål for øje indrettede et offentligt vinhus i rådhuskælderen i 1540.

Også i andre henseender skete der store fremskridt i disse år. I 1549 oprettedes Odenses første apotek i Jens Andersen Beldenaks tidligere kancellihus på Flakhaven, der er tydeligt fremhævet på Brauns kort 1593. Apoteker blev ingen ringere end Christian III.s livlæge, Cornelius Hamsfort. Da kongen i 1558 et halvt år før sin død kom til Odense, besøgte han apoteket og beså herunder den store have med talrige sjældne urter, som dr. Hamsfort havde anlagt på sydskråningen ned mod åen.

Besøget kendes fra en lille notits i de kongelige rentemesterregnskaber: »Den 6. juli efter kgl. majestæts befaling givet dr. Cornelii piger udi Odense 1 daler, som kgl. majestæt skænkede dem den aften, hans nåde var udi den urtehave hos biskopsgården«. Lad denne idylliske scene, den joviale, gamle monark og de unge blussende piger en varm sommeraften i haven på klosterbakken, mildne den stemning af blod og henrettelser, der ansloges i begyndelsen af disse betragtninger.

32 · Dronning Christine og Odense

Odense bliver residens

I de første årtier af 1500-tallet domineredes Odenses historie af dronning Christines skikkelse. Ved sit giftermål 1478 med tronfølgeren, den senere kong Hans, havde Christine fået tillagt Næsbyhoved slot og det nordlige Fyn samt Langeland som sit underhold, det såkaldte »livgeding«. I mange år synes ordningen dog kun at have været formel, beregnet på at træde i kraft, når dronningen som enke skulle føre selvstændigt hof. Kort efter 1500 indtrådte imidlertid en forandring i Christines liv. I 1501 havde kong Hans efterladt hende i Sverige som samlingspunkt for unionens tilhængere, og i vinteren 1501-02 udholdt hun på Stockholm slot en hård belejring. Da det meste af besætningen var omkommet af skørbug, måtte hun overgive slottet den 9. maj 1502, men holdtes yderligere fangen i 18 måneder. Først i slutningen af 1503 blev hun frigivet.

Formentlig under indtrykket af disse alvorlige begivenheder begav dronningen sig i marts 1504 på en kombineret pilgrimsrejse og familievisit til Nordtyskland. Vejen lagdes over Odense, hvor de sidste rejseforberedelser blev truffet. Dronningens vogn blev udbedret, og seletøjet til hestene blev fornyet. Selv fik dronningen sin hue foret med pelsværk hos en lokal buntmager, og stalddrengene fik nye støvler. Af udgifterne i hendes regnskaber kan vi se, at der har hersket stor travlhed under opholdet i Odense. Det virker, som om Christine har villet markere, at hun var »vendt hjem«. Inden pilgrimsrejsen foretog hun yderligere en rundtur på Sydfyn, hvor hun besøgte Holme kloster (det nuværende Brahetrolleborg), Diernæs, Nakkebølle og Iversnæs (Wedellsborg), førend færdens gik videre sydpå gennem Sønderjylland.

Det må antages, at dronningen allerede på dette tidspunkt har været indstillet på at slå sig ned i Odense. Ægteskabet med kong Hans var tilsyneladende ikke længere harmonisk. De svenske oprørere proklamerede åbenlyst, at kongen havde indledt et forhold til hof-

På fodstykket (predellaen) af Claus Bergs altertafle i Sct. Knuds kirke er den kongelige familie afbildet. Fra venstre ses på dette billede Christian II.s søn Hans, prins Frants, Christian II og faderen, kong Hans. (Fritz Thodes værksted fot.).

damen Edel Mikkelsdatter af slægten Jernskæg, mens dronningen sad indesluttet på Stockholm slot. På hjemrejsen fra Nordtyskland lagdes vejen atter over Odense, som nåedes søndag den 28. april 1504, tids nok til at dronning Christine kunne høre messen i Albani kirke. Vel rejste hun hurtigt videre til København, men mod midten af juni måned vendte Christine tilbage, og fra dette tidspunkt, sommeren 1504, tør vi regne Odense for hendes faste residens.

Her levede hun, optaget af sine fromme gøremål og i virkeligheden adskilt fra kong Hans, indtil hun døde i 1521, knap 60 år gammel. I det første år boede hun på Næsbyhoved slot nord for Odense, men foretog hyppige afstikkere til byen. I 1505 købte hun imidlertid en gård i selve Odense og indrettede her en passende bolig. Hos sig havde hun sin yngste søn, prins Frants, der var født i 1497, mens de to ældste børn, Christian og Elisabeth, allerede var fløjet fra reden. Endnu en grund til, at Christine forlagde residensen til Odense – udover kong Hans' forhold til Edel Mikkelsdatter – var vel netop, at datteren under hendes fangenskab i Sverige var blevet gift med kurfyrsten af Brandenburg og altså ikke længere behøvede et moderligt tilsyn.

På fodstykkets anden del ses fra venstre dronning Christine, hendes svigerdatter, dronning Elisabeth (Isabella) og Christines datter, Elisabeth. Mellem de to grupper står på fodstykket den opstandne Kristus (se side 373). (Fritz Thodes værksted fot.).

Dronning Christine og Næsbyhoved

Det måtte uundgåeligt præge udviklingen i Odense, at byen i en snes år blev kongelig residens og hjemstedet for det ikke helt lille hof, der samledes omkring dronning Christine. Centrum for administrationen af dronningens besiddelser var dog Næsbyhoved – også efter at Christine selv var flyttet til byen i 1506. Dette stærkt befæstede anlæg, der var omgivet af grave og volde, blev vistnok ødelagt under Grevens fejde, og i dag vidner kun selve borgbanken om dets eksistens.

Inden Christine flyttede dertil, benyttedes Næsbyhoved som en art »motel« af kongefamilien. Her overnattede kong Hans, enkedronning Dorothea eller dronning Christine med deres følge, når de passerede Fyn. Vi må forestille os, at der på banken har knejset et anseligt stenhus, måske i flere fløje som på Tranekær og formodentlig omgivet af en ringmur. Fund af teglsten med relieffer vidner om udsmykning, vel sagtens af kongeboligen. I dronning Christines regnskaber omtales kancelliet og borgestuen, men derudover har der været en række økonomirum til forråd og til husholdningen.

En kvittering fra dronning Christine til lensmanden Peder Stygge i 1509 giver visse oplysninger om forholdene. Her nævnes stegers, fadeburstue, bryggers og »kældrene«. I stegerset fandtes mange store gryder og kedler, i bryggerset forskellige kar og andre redskaber til

Udsnit af et maleri på bagsiden af en af sidefløjene til altertavlen i Brændekilde kirke. Et større udsnit ses overfor. (Fritz Thodes værksted fot.).

ølbygningen. I kældrene gemtes øl i tønder, vin i fade og formodentlig også de store forråd af korn, malt, humle, flæsk, smør, mjød, skind og huder, der optræder i kvitteringen. Derudover nævnes nogle få hellebarder, bøsser og rustninger.

På dette tidspunkt var Næsbyhoved slot i tilbagegang. Det benyttes ikke længere som kongebolig, og da Christine flyttede i 1506, har hun sandsynligvis medtaget alt inventar af værdi. På Næsbyhoved residerede dog fortsat lensmanden, den kongelige embedsmand, der bestyrede slottet og lenet. Han omtales gerne som hovedsmand, da hans sæde var et kongeligt slot.

Næsbyhoved len omfattede på Christines tid de fem herreder, der lå nærmest Odense og nord for byen, og som sammen med nabolenet Rugård, der også tilhørte Christine, udgjorde et trekantet område fra kyststrækningen mellem Båring vig og Kerteminde og med sydspidsen omkring Årslev nord for Ringe. Desuden omfattede livgedinget Tranekær len med hele Langeland og endelig diverse kontante indkomster i form af told og byskatter. Mærkeligt nok savnes en formel overdragelse af livgedinget til Christine. Vi kan blot konstatere, at hun efter hjemkomsten fra Sverige ses at være i besiddelse af det, og at denne ordning sandsynligvis har eksisteret i nogle år.

I begyndelsen, mens hun boede på Næsbyhoved, må lensmanden nødvendigvis have stået hende nær. Da Christine kom til Odense efter sit fangenskab, var den holstenske adelsmand Otto Porsfeldt lensmand. Men netop i sommeren 1504 blev han dræbt under et væbnet sammenstød med biskoppens folk. I hans sted indsattes Erik Bille, der havde været en af Otto Porsfeldts svende, og som havde ledsaget Christine på pilgrimsfærden. Han var brodersøn af Bent Bille, som havde haft lenet i 1480'erne, og broder til Ove Bille, der snart blev kong Hans' kansler. Erik Bille afløstes 1507 af Peder Stygge, som atter afløstes af Peder Ebbesen af slægten Galt, der var lensmand i dronningens sidste år.

Tidligere havde Næsbyhoved været forlenet til flere fynske »matarorer«. En overgang så det ud til, at lensmandsposten nedarvedes blandt medlemmerne af Bryskefamilien på Dallund. Men efter at den ganske unge Eiler Bryske havde haft lenet i årene 1489-95, var Næsbyhoved overgået til mænd af mindre fremtrædende slægter. Det hænger sikkert sammen med en ændring af lensmandens stilling.

De gamle, højadelige lensmænd med lokal tilknytning havde haft lenet »på afgift«, dvs. i forpagtning, normalt en fordelagtig ordning for lensmanden. Det hindrede naturligvis ikke, at der kunne opstå

uenighed mellem konge og lensmand om vilkårene. Vi kender de betingelser, kong Hans stillede til lensmanden Bent Bille, da denne skulle overtage Næsbyhoved i 1484. Bent Billes væsentligste kvalifikation – udover at han tilhørte den af kong Hans så yndede Billeæt – var den, at han var gift med den fynske magnat Eggert Frilles eneste barn, Ermegård, og følgelig rådede over en betydelig kapital.

Han tilbød for det første at betale kongen 900 mark om året og halvdelen af alle de bøder, bønderne i lenet blev idømt, dernæst at beværte kongen og et følge på 100 heste i 8 dage (det såkaldte »gæsteri«) og endelig at fodre kronens »øg og foler«, som det var sædvane. Kong Hans forlangte imidlertid et større beløb – 1.000 mark – og desuden halvdelen af de beløb, fæstebønderne betalte, når de tiltrådte eller fraflyttede en af kronens gårde. Endelig krævede han, at gæsteriet blev udvidet til 14 dage årligt, og Bent Bille måtte yderligere love at holde en smed på Næsbyhoved og to mand til at passe kronens heste.

Selv med disse betingelser har det sikkert været en god forretning at drive lenet, da lensmanden frit kunne oppebære alle kronens indtægter i de fem herreder, der hørte under Næsbyhoved. Til indtægterne bør ikke mindst føjes driften af selve Næsbyhoved avlsgård eller ladegård, som den kaldes, og det tilhørende landbrug, der synes at have været af et betydeligt omfang. Ladegården har vel ligget uden for slotsanlægget. På Brauns kort fra 1593 er en »kongelig avlsgård« placeret et stykke fra Næsbyhoved slot på et skovklædt næs, der rager ud i fjorden, men om denne placering er ægte eller skyldes tegnerens fantasi, kan vi ikke afgøre. Området er jo nu totalt forandret efter anlægget af Odense kanal og udtørringen af Næsbyhoved sø.

Et skøde fra 1494 nævner slottets jorder, herunder nogle »tvær-agre«, uden at dette angiver noget om det samlede tilliggende. Men at det ikke har været helt lille ses af, at lensmanden i forleningsbrevet forventedes at afsætte sit korn til kongen og selv bekoste transporten til København. Det kan have været landgildekornet, som fæstebønderne i lenet ydede i afgifter. At der virkelig hørte udstrakte kornmarker til Næsbyhoved, antydes imidlertid af fortsættelsen. Her forpligtes lensmanden til, når han afleverede lenet igen, da at overdrage det »med så megen sæd, som nu sået er« (forleningen fandt sted i begyndelsen af juni).

Det ville vel heller ikke være muligt at holde så mange kreaturer på stald, som tilfældet var, hvis ikke ladegården var selvforsynende med foder. I kvitteringen fra 1509 nævnes 23 køer, 8 2-årige og 12 »års-

Altartavlen i Brændekilde kirke er et sengotisk arbejde fra begyndelsen af 1500-tallet, stilistisk nært forbundet med Martin Radeleffs værksted. Malerierne på sidefløjenes bagsider er netop fremdraget ved en restaurering af tavlen. (Fritz Thodes værksted fot.).

Figurgruppe fra midtskabet i Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke med David og Abraham (til højre) som de fremtrædende figurer. (Fritz Thodes værksted fot.).

gamle« kvier, 22 kalve (det må betyde, at der også har været en tyr), 16 plovstude, 13 2-årige stude og 8 »studlinge« (kastrede tyrekalve), 72 »malkefår« og 50, der var »geldne« (kastrede væddere), 30 lam, 10 gæs, 127 »gamle« svin og grise, 11 »sommersvin«, 2 orner og 2 heste. Desuden nævnes 2 vognheste, der skulle være »for slottet«, vel til dronningens disposition. Andre heste nævnes mærkeligt nok ikke, men både før og senere ved vi, at der stod opstaldet heste på Næsbyhoved – heste, der var blevet hentet på Æbelø og så fjernt som på Hjelm eller på Vejro ved Samsø. Endvidere kan vi gå ud fra, at lensmanden og hans folk har behøvet et betragteligt hestehold.

Antallet af landbrugsredskaber er derimod beskedent. Det indskrænker sig til to plove og en vogn – måske fordi ladegården i stor udstrækning blev drevet af hoveripligtige bønder. De 16 plovstude antyder dog nogen aktivitet i marken. Føjer vi hertil kongefamiliens årlige invasioner, der i forleningsbrevet i 1484 beregnes til 100 heste i 14 dage, får vi en fornemmelse af de kolossale mængder af foder, der er blevet »omsat« på Næsbyhoved i vinterhalvåret. Dette foder har overvejende bestået af hør og halm. Næppe uden grund sendte kong Hans i november 1484 særskilt bud til Bent Bille om, at »de største« af kongens foler skulle have en skæppe havre hver aften. Det har åbenbart ikke været almindeligt. Til gengæld har kvæget om sommeren nydt de frodige enge ved søen og langs Stavidsåen.

De højadelige lensmænd, Bent Bille og Bryskeslægtens medlemmer, der sad på Næsbyhoved i det 15. århundrede, har ikke selv forstået driften af ladegården. De har haft godser nok at tage vare på. Det er karakteristisk, at vi i denne periode træffer en husfoged eller slotsfoged på Næsbyhoved, der har virket som forvalter under lensmanden. Tilstedeværelsen af en sådan »undervasal« røber også, at forleningsformen har været gunstig for lensmanden.

I Christines tid blev det anderledes. Næsbyhoved forvandlede nu fra et afgiftslen til et regnskabslen, dvs. at lensmanden ikke længere forpagtede lenet, men bestyrede det. Han skulle føre nøje regnskab med alle indtægter og udgifter, og hele overskuddet tilfaldt kongen eller – i dette tilfælde – dronningen. Selv modtog lensmanden kun en fast løn. Dronning Christines skiftende lensmænd lønnedes med 100 mark om året, hvortil kom forskellige ydelser i naturalier (sko og klæde) – efter tidens forhold en fortrinlig gage, men fjernt fra de indtægter, lensmanden i afgiftslenet kunne have.

Det ville være en rimelig tanke, om Næsbyhoved var overgået til regnskabslen i forbindelse med Otto Porsfeldts tiltræden eller måske

allerede under forgængeren Niels Andersen, og at ændringen hang sammen med Christines overtagelse af livgedinget. Lensmandens stilling nærmede sig herefter stærkt hus- eller slotsfogedens. Hans opgave har været at holde opsyn med det store folkehold på slottet og i ladegården, at forestå ladegårdens drift og at forvalte indtægterne af lenet.

Endelig må vi ikke glemme, at lensmanden tillige var en militær embedsmand. Sammen med sine svende har han skullet sikre, at Næsbyhoved holdtes i forsvarstilstand. Danmark befandt sig trods alt i krig både 1509-12, da lübeckerne og kong Hans fejdede mod hinanden, og i årene efter 1517, da unionsstridighederne blussede op. I en tid, da nyheder kunne være længe undervejs, og rygter trivedes, var det betryggende for Christine, at en af rigets stærkeste fæstninger stod til hendes disposition. Under pilgrimsrejsen til Nordtyskland i 1504 blev hun også behørigt eskorteret af Otto Porsfeldt og flere svende. Her har lensmanden vel fungeret som en art dronningens vagtmester.

Hoffet

I Christines daglige tilværelse indtog lensmanden på Næsbyhoved imidlertid en ret underordnet plads. Udbyttet af lenet var naturligvis af væsentlig betydning for dronningens økonomi, men har ikke været tilstrækkeligt. I hofholdningsregnskaberne spores intet overskud. Tværtimod måtte Christine af egen lomme lønne både lensmanden og hele det talstærke personale ved hoffet, næppe under 100 personer. Lenets indtægter er simpelt hen blevet slugt af hoffet og af slottets vedligeholdelse. De mængder af naturalier, der må formodes at være indkommet fra de fem herreder, er i bogstaveligste forstand blevet ædt op af det store folkehold. Det egentlige grundlag for Christines livsførelse var de meget betydelige kontante indkomster, hun oppebar, først og fremmest tolden af stude- og hesteeksporten, der blev opkrævet i Ribe, Kolding og Assens, dernæst byskatten af Odense og en række andre fynske og jyske byer.

Disse store indtægter blev administreret af dronning Christines kansler («kontorchef»), lederen af hendes kancelli på Næsbyhoved og vel egentlig lensmandens overordnede, skønt forholdet mellem dem næppe var formelt afklaret. Kanslerstillingen var i senmiddelalderen gerne et springbræt til de højeste kirkelige embeder. Dronning Christines tidligere kansler, Birger Gunnensen, var således avanceret til ærkebiskop i Lund. Da Christine flyttede til Fyn i 1504, hed hendes

Moses med lovens tavler og Johannes Døberen med lammet. Figurgruppe fra Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke. Måske har katedralskolens rektor, lærere og elever indirekte været modeller til fremstillingen? (Fritz Thodes værksted fot.).

Kronede engle – en figurgruppe fra midtskabet i Claus Bergs altertavle. (Fritz Thodes værksted fot.).

Maria Magdalena (med krukke) og (til højre) Christina (dronningens navnehelgen) – en figurgruppe fra Claus Bergs altertavle. (Fritz Thodes værksted fot.).

kansler Hans Reff, som imidlertid døde 1514. Han tituleres i regnskaberne »hr.« og har altså været en gejstlig.

I samtidens øjne har den vigtigste person i Christines omgivelser dog hverken været lensmanden, øvrighedens repræsentant, eller kansleren, der var dronningens personlige »sekretær« eller »minister«. Odenseborgerskabets blikke har sikkert først og fremmest hvilet på en helt tredje, imponerende skikkelse, nemlig dronningens hofmesterinde, den henved 80-årige fru Cecilie Ovesdatter af slægten Lunge. Fru Cecilie kunne føre sig frem med al den myndighed og værdighed, som enestående rigdom på jordegods og efterslægt bringer en kvinde. Sin mand, Torben Bille, havde hun bragt vidtstrakte godser, på Fyn bl.a. Lykkesholm. Selv havde hun født ham fire sønner og otte døtre og var – da hun i en høj alder trådte i dronningens tjeneste – at betragte som stammøderen til hele den blomstrende Billeæt. Bent Bille, den tidligere lensmand på Næsbyhoved, var hendes søn, og Erik Bille, som 1504 i al hast indsattes i den dræbte Otto Porsfeldts sted, hendes sønnesøn. Man får virkelig indtrykket af, at hendes ord har haft vægt hos dronningen.

Endnu i september 1504, efter at Christines lille hof var blevet installeret på Næsbyhoved, optræder fru Cecilie på dronningens lønningssliste til fuld hofmesterindegage, men da rigtignok i et definitivt tonefald, som om ansættelsesforholdet var i færd med at ophøre. Kort efter er hun formentlig død. Hendes efterfølger, Margrethe Lauridsdatter af slægten Falster, nævnes første gang i 1507, men nåede i øvrigt næppe at indtage fru Cecilies position. Allerede i 1509 er hun tilsyneladende ude af billedet, og nogen afløser nævnes ikke. Man kan formode, at dronning Christine under de mindre forhold, da hun ikke længere førte hof sammen med kongen, har fundet en hofmesterinde overflødig.

Kansler, slotshøvedsmand og hofmesterinde udgjorde tinderne af dronning Christines hofstat, som den tog sig ud i hendes første år på Fyn. Under deres opsyn var der sysselsat en broget skare. Hofmesterindens domæne har været de indre gemakker og de tjenende ånder, der var beskæftiget med dronning Christines personlige opvartning. Her finder vi først og fremmest dronningens jomfruer og møer. Jomfruerne var unge piger af adelig familie, ofte døtre fra egnens herregårde, der blev oplært i kvindelige dyder efter tidens smag, mens møerne var egentlige tjenestepiger.

Til jomfruerne svarede hofsinderne, unge mænd af adelig byrd, der gjorde tjeneste ved hoffet, en tjeneste, der formentlig var af et militært

tilsnit. Dronningens småsvende var i slægt med hofsinderne, måske en lavere grad. De benyttedes gerne som sendebud. Ved siden af møerne havde Christine også mandlige tjenestefolk – en kammer-svend og tjenere nævnes – hvis funktioner nok har været mere ceremonielle. Vi tænker os, at møerne har stået for det daglige slid.

Et talstærkt personale har selvsagt været beskæftiget i køkkenregi-onerne og i gården – dvs. folk, der tog vare på hestene eller andre ydre sysler, uanset om dronningen opholdt sig på Næsbyhoved, på sin gård i Odense eller var på rejse. I regnskaberne optræder en portner og en dørsvend, dernæst staldmesteren, vogndriveren, gårds-og tjenestekarle og endelig drenge – i almindelighed vist yngre, un-derordnede udgaver af karlene. Specielt nævnes stalddrenge, vogn-drenge og en vogterdreng. Andre drenge bruges af Christine til små-ærinder; det har måske været de »smådreng«, der undertiden næv-nes.

I stegerset regerede Oluf kok, dronningens egen kok, over de øvrige kokke eller stegere, kokkedrengene og stegerdrengen. Fadeburskonen sørgede formentlig for madens opbevaring, mens kældersvenden drog omsorg for de større forråd. Endvidere havde Christine naturligvis en brygger i sin tjeneste, mens det ikke er klart, hvor mange håndværke-re, der var ansat hos hende. Skrædderen, smeden (på Næsbyhoved) og fyrbødereren nævnes i regnskaberne.

En særlig gruppe, der skilte sig ud fra folkene, udgjorde de gejstli-ge. Selve kansleren var, som vi så, en gejstlig, og derudover havde den fromme dronning knyttet adskillige kapellaner og kapeldrenge til sit hof. Kapellanerne var nødvendige, da dronningen tilsyneladende dagligt hørte messe, hvor hun end befandt sig. Desuden bistod de hende, når hun, som det ligeledes næsten dagligt skete, indfandt sig i en af Odenses mange kirker eller klostre, enten til messe eller blot for at ofre ved et bestemt alter. Endelig virkede kapellanerne som se-kretærer for dronningen, svarende til kanslerens virksomhed. En eller flere af dem har vel også fungeret som skrivere. Dog fandtes der på Næsbyhoved en særlig slotsskriver, der førte lenets regnskaber. Der-udover må han have kurtiseret en af dronningens møer, Kirstine, som han i 1511 blev gift med.

Dronningegården

Med sit lille hof kunne Christine have ført en komfortabel tilværelse på det skønt beliggende Næsbyhoved slot. Hendes nære tilknytning

De to fremtrædende personer i denne figurgruppe fra Sct. Knuds kirkes altertavle er til venstre Barbara og Katarina af Alexandria, men måske er det lige så rigtigt at se figurerne som odenseanske kvindetyper fra begyndelsen af 1500-tallet. De rige borgerkoner har været aftagere af kostbare klæder og særprægede hatte. Og sikre på sig selv, synes deres ansigtsudtryk at vise! (Fritz Thodes værksted fot.).

Figurgruppe fra midtskabet i Sct. Knuds kirkes altertavle. Her ses Marias himmelkroning. Gud Fader og Kristus ses på hver side af Maria. Under dem talrige småengle. På en måde kan billedet ses som en frierscene, hvilket i og for sig svarer til billedets religiøse indhold, da Maria står som symbol for kirken, der er trolovet med Kristus. (Fritz Thodes værksted fot.).

til det kirkelige liv i Odense medførte dog, at hun ofte måtte indkvarteres ambulant under sine ophold i byen. I julen 1504 »lå« dronning Christine til Henrik kræmmers, mens kong Hans holdt retterting i Sct. Hans kloster og vel sagtens var indkvarteret sammesteds. Formodentlig har det betimelige i at indrette en bolig inde i Odense tidligt stået hende klart. Tanken om at bo blandt borgerne i en købstad var heller ikke Christine fremmed. I 1483 havde hun købt en gård i Nørregade i Nyborg og vel sagtens også overnattet her på sine rejser, når det store, kolde Nyborg slot stod tomt.

Da Christine mange år senere erhvervede en gård i Odense, var det imidlertid for at skabe sig en egentlig residens. Hvornår hun første gang har købt ejendom i Odense, er ikke klart, men i august 1505 ses det, at Christine havde købt Laurens orgelmesters gård. Denne gård lå på hjørnet af Klaregade og Filosofgangen (som ikke eksisterede dengang), altså i byens udkant og med grund skrånende ned mod åen. På Brauns kort ser vi tydeligt orgelmesterens tidligere gård, som den så ud efter Christines ombygning af den. Det har været en anselig, frit liggende ejendom. Laurens orgelmester har sandsynligvis været en ældre mand. Det indgik i hvert fald i handelen, at Christine skulle leje de boder, der stødte op til gården, og som ejedes af Sct. Knuds kloster, for at orgelmesteren kunne bo her – på sine gamle dage, må vi vel tilføje.

Derudover synes dronning Christine at have ejet mindst én anden gård i Odense. Under arbejdet med at sætte orgelmesterens gård i stand, nævnes en dør, som blev hængt tilbage »i den gamle min frues gård«. Umiddelbart lyder det, som om Christine i forvejen ejede en naboejendom. Men måske skal bemærkningen blot forstås således, at der skelnedes mellem den oprindelige gård og de nye bygninger, dronningen havde opført på grunden. Vist er det, at Christine i 1510 købte en gård, der ejedes af hendes lensmand på Rugård, hr. Tielluf Eriksen. Muligvis har denne eller disse ejendomme sammen med orgelmesterens gård omfattet det større areal, hvorpå dronningens nye gård kunne rejse sig.

Efter vore begreber må datidens fordringer siges at være meget beskedne. Et ejendommeligt indblik i de vilkår, rigets dronning levede under, levner et brev fra 1511, som Christine sendte lensmanden på Københavns slot, Eske Bille, da hun agtede sig til København i julen. For det første beder hun ham sørge for, at det hør, hun har krav på, er til stede, og dernæst – høet prioriteres tydeligt højest – at hendes kammer blev sat i stand, hvis der var mangler ved kakkelov-

nen, vinduet eller andet. Åbenbart har dronningen været tilfreds, når blot der var mulighed for opvarmning, og det ikke sneede eller blæste gennem vinduet i det kongelige gemak.

Fra sine rejser har dronning Christine været vant til at bo under primitive forhold. Tilsvarende ser det ud til, at hun uden stor ståhej er rykket ind i Laurens orgelmesters gård. Men da hun først var flyttet ind – det skal indrømmes –, indledte hun til gengæld en række omfattende byggearbejder, der efterhånden forvandlede orgelmesterens gamle gård til en fornem residens. Indtil da må hun i flere år have boet på en byggeplads. Hele efteråret 1505 og den følgende vinter var Christine på Sjælland, men da hun ud på foråret vendte tilbage, kan der næppe være tvivl om, at hun har boet i sin nye gård, uden at reparationer eller byggearbejder nævnes i regnskaberne. I sommeren og det tidlige efterår 1506 var hun atter bortrejst – til Langeland og Lolland. Da hun vendte hjem i begyndelsen af oktober, blev der købt fade og tallerkner, en lysekroner, en økse og forskellige køkkenredskaber.

Det ejendommelige er, at byggeperioderne tilsyneladende også sætter ind, mens dronningen er til stede og ikke, som man kunne vente, i hendes fravær. I 1507 boede Christine næsten hele året i Odense, kun afbrudt af en indkøbsrejse til Ribe i september og en ganske vist længere jagtudflugt til Langeland i november-december. Men netop i dette år ser det ud til, at en almindelig istandsættelse af orgelmesterens gård er blevet indledt. Det må næsten betyde, at det er Christine selv, der løbende får indrettet sig i sit nye hjem.

Yderværkerne synes påbegyndt først. I forsommeren kom klejnsmeden, Hans Mule, og satte lås på havelågen – den have, som vi tænker os skrånede ned til åen. Der blev også sat lås og slå for Christines egen dør – »for min frues dør i hendes nådes gård« – vel mindre for at sikre dronningens nattesøvn end de kostbarheder, som hun efter tidens skik har opbevaret i sit kammer. Endelig satte Hans Mule både lås og en lænke for gadedøren. Højst tænkeligt har lænken været til en hund. Christine havde adskillige hunde, både til jagt og til opsyn, de såkaldte staldhunde. I 1505, da dronningen var på pilgrimsfærd til Karup, fik hun foræret en hund, som ved hjemkomsten blev installeret med en lænke på Næsbyhoved. Måske er det dette bestie, der har endt sine dage som vagtpost ved dronning Christines gadedør.

I sensommeren og efteråret 1507 blev der indsat vinduer af glas (»glarvinduer«) i hofmesterindens herberg og i kælderen. Udtrykket

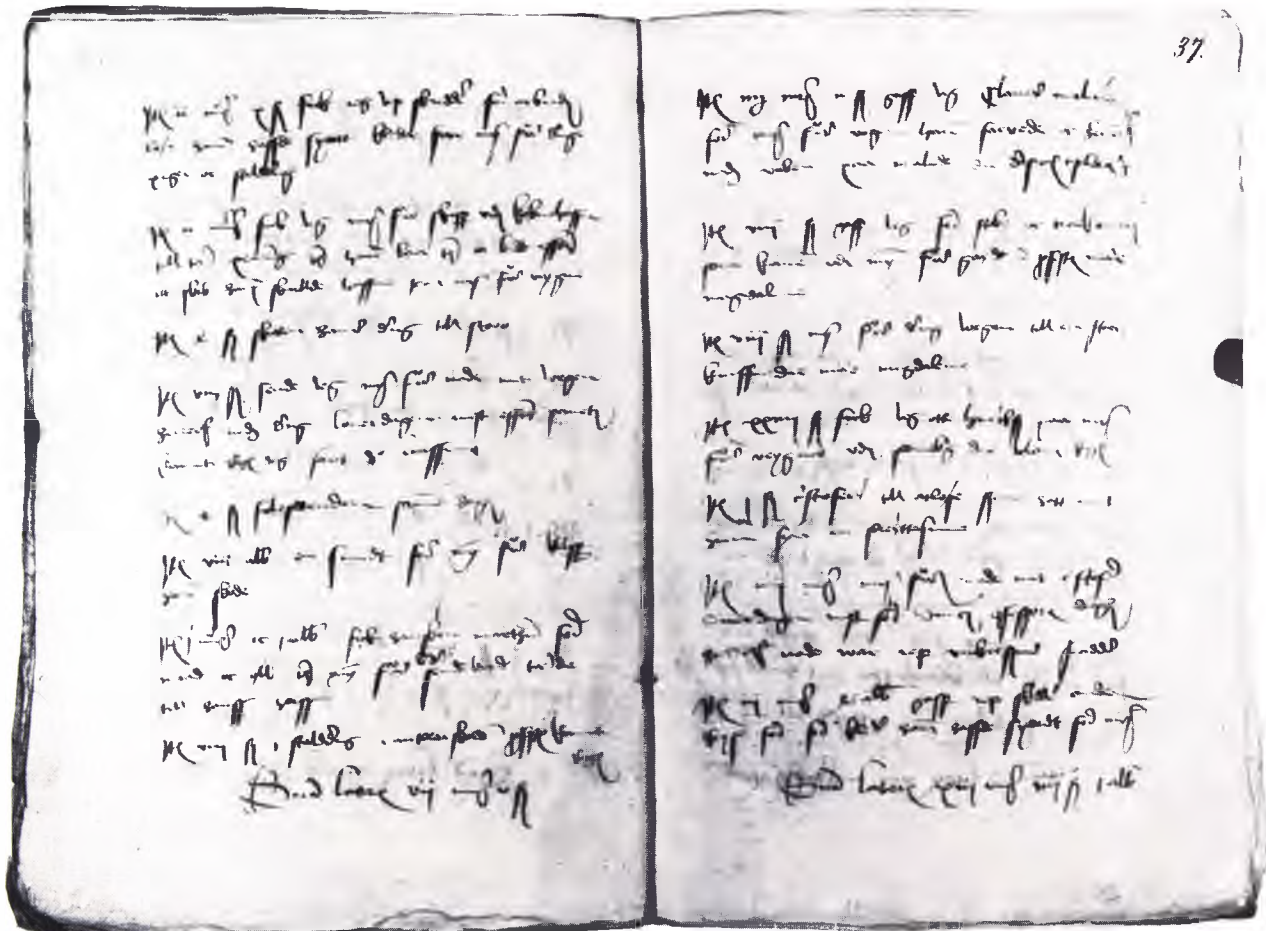

Figurgruppe bl.a. med apostle fra midtskabet i Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke. Eller måske kan man se 1500-tallets købmænd, håndværkere eller kvægopdrættere heri? (Fritz Thodes værksted fot.).

»herberg« skal næppe opfattes anderledes, end at hofmesterinden blot har haft et enkelt rum til sin rådighed. Samtidig blev porten tømret færdig, og der blev sat låse for stegerhuset og til kælderen. Herefter skred man til den alvorligere del. Omkring Mikkelsdag – i slutningen af september, netop som Christine vendte hjem fra Ribe – blev der muret skorstene både i jomfruernes herberg og hos fadeburskonen Ingerd. Skorstenene var tidens åbne kaminer, hvorfra en svag varme – må vi håbe – er sivet ud i de kolde rum. Desuden blev kælderhalsen muret, og endelig murede der på dronningens kammer. Dette var trods alt kun reparationer, men det lader til, at Christine indtil videre har været tilfreds. I vinteren 1507-08 koncentrerede hun sig tilsyneladende om den indre udsmykning af gården. En lysekrone forsynet med malede billeder blev sat op – vel sagtens i Christines egen stue, der mærkværdigvis også omtales som borgestuen, og som har været gårdens mest repræsentative rum. Og pigerne satte tæpper (eller tapeter?) op på væggene, også et tegn på, at istandsættelsen betragtedes som afsluttet.

I det følgende lange tidsrum, da Christine næsten ikke forlod Odense, skete der til at begynde med kun mindre forandringer. Det er ved denne tid, at vi for første gang kan konstatere, at den i dansk kunsthistorie så berømte Claus Berg har stået i hendes tjeneste. I september 1508 fik han betaling for – at dømme efter prisen – en særdeles fornemt udsmykket dør. Interessant i denne sammenhæng er det, at døren blev gjort »til min frues *hus*«, som det hedder i regnskaberne. Det kunne tyde på, at gården nu omfattede det større kompleks af bygninger, som vi kender fra Braun.

I vinteren 1508-09 fik Christine udbedret sin kakkellovn, en luksus, dronningen som den eneste ved hoffet nød godt af, og i april arbejdedes der på hendes seng. Arbejdets omfang og den mængde tømmer, der medgik, antyder, at sengen er blevet et større monstrum, udstyret med himmel og alle tænkelige krummelurer. I foråret og sommeren 1509 nåede byggeaktiviteten et højdepunkt. Først og fremmest blev der opført en »svale«, som stødte op til Christines kammer. Vi tænker os, at det har været en fremspringende udbygning eller karnap i 1. sals højde, som det endnu ses i tyske byer. Måske har Christine ønsket sig dette raffinement som et minde om sin sachsiske hjemstavn. Svalen beskæftigede både en snedker, to murermestre og en glarmester, der satte ikke færre end 11 vinduer op. Det skæve tal ser lidt besynderligt ud, men da glarmesteren senere blev betalt for endnu et vindue til svalen, har der sikkert været 12.

Endvidere blev der opført et bryggerhus. Dette »nye hus« har næppe været grundmuret. I hvert fald arbejdede fem tømrere på det i otte dage, fire tømrere og en savmand yderligere i 12 dage, og først herefter synes murerne at være trådt til. Udover at lægge sidste hånd på bindingsværket har de sandsynligvis kun muret trappen og kaminen. Endelig var to kalkslagere beskæftiget med at støbe kalk, således at det færdige bryggerhus – må vi formode – er blevet kalket, som vel hele dronningens gård er blevet det.

Det sidste byggearbejde, vi kan følge, inden hofholdningsregnskaberne ebber ud i 1512, er opførelsen af en badstue til Christine. Gulvet blev lagt af en brolægger i marts 1511. Badstuen fik desuden to vinduer og var indrettet med en bæk. Morten kedelsmed, der tidligere havde leveret flere kedler og grydelåg til gården (gryderne

Fra dronning Christines hofholdningsregnskaber. Øverst på højre side omtales Claus Berg. Indførslen lyder: »Item 3½ mark 2 skilling gav jeg Claus maler for min frues vogn, han farvede og hendes nådes våben påmalede, die divisionis apostolorum« (= 15. juli 1510). Regnskabet førtes af dronningens kansler Hans Reff. (Rigsarkivet).

Den senmiddelalderlige kælder under ejendommen på vesthjørnet af Overgade og Overstræde. I stueetagen, der nu er af glas og beton, er kun bevaret middelalderligt murværk mod gården, mens der i etagen ovenover er bevaret gammelt murværk i større udstrækning. Det er rimeligvis denne ejendom, billedskæreren Claus Berg havde rådighed over i begyndelsen af det 16. århundrede. (Møntergården fot.).

var af ler), og som også havde beslået Christines kiste med kobber, leverede kedlen, hvorfra dampen er udgået.

Dronningens gård blev ikke noget arkitektonisk monument. I den henseende er kontrasten slående til biskoppens residens, det senere adelige jomfrukloster, der blev opført netop i de samme år – idet vi hidtil omhyggeligt er veget uden om det forhold, at Odense faktisk rummede endnu et hof, hvis glans endda synes at have overstrålet dronningens. Christines gård skilte sig egentlig kun ud fra de omliggende købstadsgårde ved at være større og mere velholdt, og hendes tilværelse har næppe adskilt sig væsentligt fra en velstående borgerfrues. Et enkelt lille træk kan måske illustrere distancen mellem de to nabohoffer. Biskoppen, Jens Andersen med tilnavnet »Beldenak«, holdt musikanter i bispegården. Både en spillemand og en piber nævnes. Det var skik i senmiddelalderen, at de fornemme ligesom flagskibe blev pebet ind eller ud ved højtidelige lejligheder, og Odenses trange gader må med mellemrum have genlydt af piber og trommer, når Jens Andersen gjorde sit indtog.

En sådan prangende adfærd lå Christine fjernt. Sandt at sige hviler der et jævnhedens skær over rigets dronning og hendes tilværelse som prominent borgerske i Odense. Dronningegården – som hendes nye residens snart kaldtes, vel også i kontrast til bispegården – var først

og fremmest et overmåde praktisk hjemsted for Christine og hendes hof. I sin egen bolig havde dronningen indrettet sig hyggeligt og bekvemt og vel sagtens i nabokonernes øjne ligefrem pompøst. I borgestuen stod ved siden af den åbne kamin Christines store kiste, der var smykket med kobberbeslag. Den har utvivlsomt bugnet af sengeklæder syet af det fineste hollandske lærred, håndklæder af silke, broderede duge og forråd af nye, kostbare stoffer, damask, fløjl og olmerdug, der ventede på at blive syet. Væggene var smykkede med malerier og med tæpper eller tapeter. Malerierne havde Christine købt på Svendborg marked, så de har sikkert været, hvad vi ville kalde »trommesalsmalerier«. Bohavet var heller ikke exceptionelt. Det bestod af borde og bænke, som Hans snedker havde lavet. Men et enkelt pragtstykke ejede Christine dog, et sejerværk, datidens primitive form for ur.

Det er forståeligt, at historikeren C. F. Allen har talt om dronning Christines »stille og tarvelige« hof – dog at »stille« vel skal forstås i betydningen »fjernt fra den politiske magt«. Stille i egentligste forstand kan der ikke have været i dronningegården. Tværtimod må det nødvendigvis have givet genlyd fra morgenstunden, når det store folkehold arbejdede i stald, stegers og bryggers. Oven i købet havde den veldædige Christine installeret skoledrenge – små peblinge – i sin gård, og de har næppe været lydløse. En særlig gruppe af pensionærer måtte nødvendigvis både støje og efterlade håndgribelige beviser på sin eksistens. Som alle andre Odenseborgere holdt Christine kreaturer inde i byen, både heste, køer og vel også svin. Det har været et uundværligt led i hofhusholdningen, men har lige så uundgåeligt placeret en mødding centralt i dronningens residens.

Op over alle dunster og lyde må vi forestille os, at der er steget et klingende fynsk. Højt og vedvarende, som det endnu tales på øen, må det også have lydt i dronning Christines omgivelser. Når det i regnskaberne ikke hedder brød, men »brøø«, og når Niels fisker med den karakteristiske fynske i-endelse skrives »fiskeri«, fornemmer vi i glimt det milde, syngende fynbomål, der helst bevæger sig oppe i diskanten. Det har vel ikke været uden grund, at fogeden i dronningegården hed Niels Fynbo, i daglig tale kaldet Nis. Det gemytlige og hyggelige kælenavn fortæller mere end mange statistikker om stemningen ved Christines hof.

Man skal tæ på for at opdage, at der er en neger blandt de mange figurer på Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke, men her er bevist til højre. (Fritz Thodes værksted fot.).

Livet ved hoffet

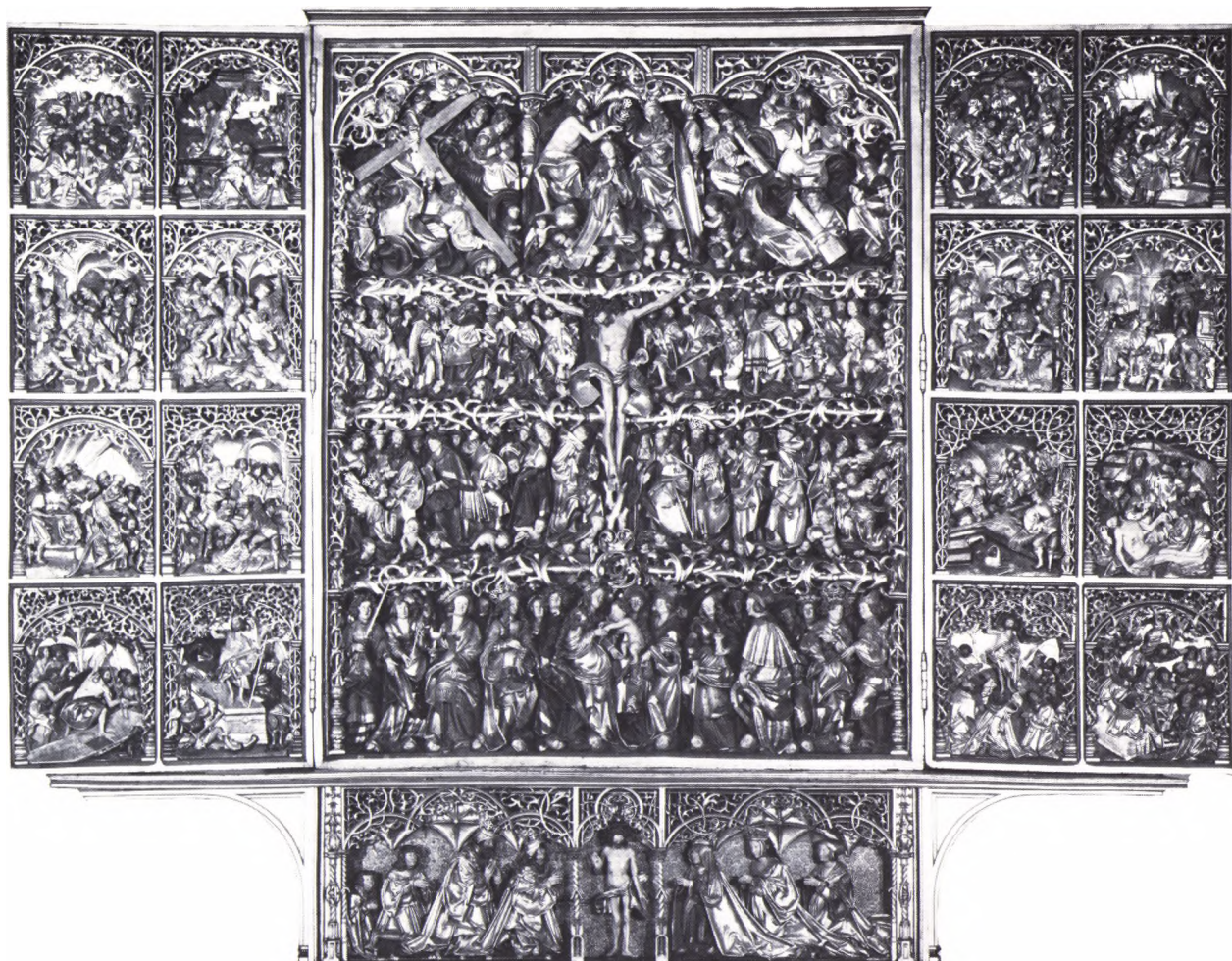
Det kunne ventes, at dronning Christines daglige tilværelse i Odense havde formet sig fornemt tilbagetrukket, og at hoffets styrelse helt havde været overladt til hendes embedsmænd. Men det var ikke tilfældet. Dronningen var selv meget virksom og husholderisk, som det ses af utallige bemærkninger i regnskaberne, hvad enten det lå i hendes karakter eller skyldtes tidens indstilling. Betegnende ser vi hende selv gribe ind og tage ansvaret for den dræbte lensmand Otto Porsfeldts dispositioner.

Men også ellers trådte hun direkte i forbindelse med folkene og gav ordrer i mangfoldige anliggender. Det gjaldt særligt indkøb til hofhusholdningen. Undertiden gik hun selv i byen. En lørdag i 1507 lod Christine hos en tilrejsende kræmmer, vel sagtens på torvet, udtage urter for 50 mark – et meget stort beløb, der svarede til prisen på 500 torsk. Ved denne lejlighed var Christine ledsaget af Jakob kok og Ambrosius kammersvend. Urterne har sikkert været krydderier, der skulle live op på vinterens evindelige saltmad – som når Christine fra Næsbyhoved gav ordre til at købe $\frac{1}{2}$ pund safran.

Ved en anden lejlighed blev der indkøbt to karter på hendes udtrykkelige befaling. Det var skik i datiden, at tjenestepigerne blev sat til at karte, spinde og væve, når der ikke var andet at bestille, og Christine har åbenbart fulgt dette sunde princip. I 1507 blev der købt knive til køkkenet, ligeledes på dronningens ordre. Disse få eksempler blot for at demonstrere, at Christine selv holdt opsyn med, at arbejdet i hofhusholdningen forløb, som det skulle.

Også ansættelsen af endog ret inferiørt personale blandede hun sig i. Det er måske forståeligt, at hun gav Jep kældersvend tilladelse til at fratræde tjenesten. Men når hun personligt lovede kokken Bastianus tre små heste, da han blev ansat, viser det, at Christine har været sin egen personalechef. Og vi kan se, at folkene troligt har henvendt sig til hende, selv tjenestekvinder af så ydmyg en status, at de end ikke nævnes ved navn i regnskaberne.

Et sympatisk træk er Christines udtalte omsorg for de syge i hofstaten. Da en af hendes småsvende, Busk Skenck, kom til skade med sit ben, købte Christine i en længere periode medicin til ham. Måske har det været et sår, Skenck havde pådraget sig. I hvert fald blev det søgt kureret med »smørelse«, som Bartholomæus badskærer i Odense ordinerede. I fasten 1505 lå Skenck syg i Møntergården, hvor han blev passet af Nille (dronningegården eksisterede endnu ikke), og

senere blev han ligefrem indlagt hos en læge i Haderslev, alt på Christines regning. Det kan tilføjes, at Skenck kom sig og siden avancerede til dronningens lensmand på Rugård. Måske har han stået hende særligt nær. Det ses, at hun en gang forærede ham en armbrøst, og han har vel sagtens ledsaget hende, når hun gik på jagt.

Skenck var imidlertid ikke den eneste syge, der blev kureret på dronningens bekostning. Endnu en småsvend, Karl von Ahlefeldt, kom under behandling for sit »bien«, denne gang hos en anden Odenselæge, Severin læge, mens Ulrik smed på Næsbyhoved blev behandlet hos Bartolomæus badskærer. Da Valentin, en af Christines tjenere, blev syg, blev der sendt bud helt til apoteket i København efter medicin.

Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke er det fornemste Odenseprodukt, vi har overleveret fra den her skildrede periode. Tavlen viser dels lidelseshistorien i sidefløjenes relieffer, dels forherliger den Jomfru Maria, hvis himmelkroning ses foroven i midtskabet. Selve skabet uden fodstykke er 3,75 × 3,01 m. Kompositionen i midtskabet er tydeligt inspireret af tyskeren Lucas Cranachs træsnit Jomfru Marias himmelkroning. Ophavsret på kunstens område var dengang et ukendt begreb. (Wermund Bendtsen fot.).

Den korsfæstede Kristus fra midtskabet i Claus Bergs altertavle. (Fritz Thodes værksted fot.).

Figurgruppe af gejstlige (to munke, en biskop og en kardinal) fra Sct. Knuds kirkes altertavle, til venstre Bernhard af Clairvaux. Måske kan vi også se noget om den odenseanske gejstlighed omkring 1500 i billedet? (Fritz Thodes værksted fot.).

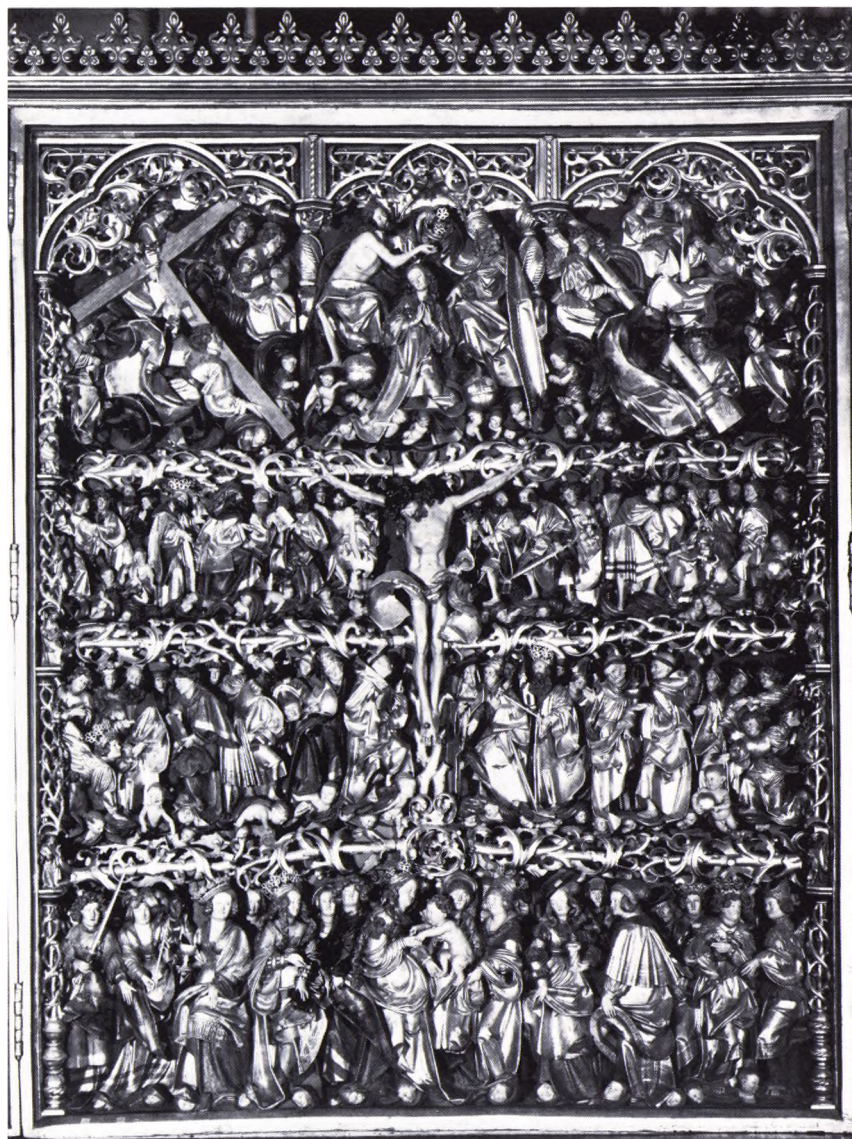
Disse sygehistorier endte lykkeligt – i det mindste overlevede patienterne. Men det hændte naturligvis, at der indtraf dødsfald i dronningens omgivelser. Mest prekært, da lensmanden Otto Porsfeldt blev dræbt i forsommeren 1504, netop som dronningen stod for at flytte til Odense. Omstændighederne ved drabet skal ikke drøftes her. Men Otto Porsfeldts begravelse kan betragtes som et ganske vist ekstremt eksempel på, hvorledes dronning Christine jordfæstede en trofast undergiven. Det skete med demonstrativ pragt. Om nu Christine har ment, at Otto Porsfeldt, der var blevet revet bort midt i sin gerning, havde al den jordiske bistand fornøden, der kunne gøre indtryk på de himmelske magter, eller om demonstrationen var rettet mod biskoppen og hans folk, den afdødes banemænd, kan vi ikke vide. Sparet blev der i hvert fald ikke.

Otto Porsfeldts søster fra Holsten var kommet til stede, men hele bisættelsen foregik tilsyneladende på Christines bekostning. Drabet må være sket inden den 17. juni. Umiddelbart efter blev liget »klædt« af to kvinder. Selve begravelsen fandt først sted den 25. juni. På denne dag var hele stiftstadens talrige gejstlighed på benene. Overalt kimedede klokkerne, både fra Sct. Knud, Vor Frue, Sct. Hans og Albani kirke. Det var sjælerringningen, der skulle lette afdødes sjæl vejen hinsides. Og i alle Odenses kirker og klostre blev der sunget messer og våget for Otto Porsfeldts sjæl.

Som ved en fyrstebegravelse førtes den døde stridshingst i højtidelig procession. Bag kisten fulgte degne og peblinge højt syngende, mens borgerne stimlede sammen. Selve bisættelsen fandt sted i Sct. Hans kloster, hvor Otto Porsfeldt formentlig har fundet sit sidste hvilested inde i selve kirken. Den stedlige lysesnoer havde leveret vokslys i store mængder, således at kirkerummet utvivlsomt har været strålende oplyst.

For en sikkerheds skyld gentoges hele skuet tre måneder senere med processioner, ringen og messer i alle kirker og klostre. På dette sted i hofholdningsregnskaberne findes en fortegnelse over høns, gæs og lam, som blev købt »af min frues befaling«. Mon dog ikke det har været til et passende begravelsesmåltid? Vi stoler på, at dronningen også har leveret et par tønner øl fra sit bryggers på Næsbyhoved til degnes og peblinges vederkvægelser.

Andre og mindre dystre mærkedage blandt hoffets ansatte nød til fulde dronningens bevågenhed. Det gjaldt særligt bryllupper. Når oven i købet både brud og brudgom var knyttet til hoffet, som det ofte hændte, blev gækken rigtigt slået løs. Romantikeren vil her erindre

*Midtskabet fra Sct. Knuds kirkes
altertavle i nærbillede. Dekorationen
på tavlens overkant er ikke
oprindelig. (Wermund Bendtsen
fot.).*

om de rige muligheder ved hoffet for, at indbyrdes sympati kunne opstå og spire. Til gengæld vil kynikeren sikkert fremhæve, at forbindelser mellem medlemmer af dronning Christines hofstat næppe er blevet indgået uden dronningens højst utvetydige tilskyndelse. Det gjaldt formodentlig også Villums bryllup, der blev fejret i 1511.

Junker Villum Vernetz var allerede i 1498 en af dronningens småsvende og avancerede i året 1500 til hofsinde. Der er tegn på, at han ligesom Skenck har stået i høj gunst hos Christine. Måske har

Figurgruppe af engle fra midtskabet i Claus Bergs altertavle i Odense domkirke. Nogle af englenerne holder den søjle, Kristus blev hudflettet ved, mens andre synger og spiller. Måske var katedralskoleeleverne en slags forbilleder, men mon de ligefrem var engleagtige? (Fritz Thodes værksted fot.).

han været en sachsisk adelsmand – af fattig familie, må vi vel tilføje, eftersom han søgte sin lykke i det fremmede. Bruden var jomfru Karen Hartvigsdatter, der havde tjent dronningen lige så længe som sin fæstemand. Senest 1508 må de have været bestemt for hinanden, da jomfru Karen fik udbetalt junker Villums løn i hans fravær. Snarere end to unge elskende har det været et par veltjente funktionærer, der stod brud og brudgom.

Brudeparrets alder har dog næppe dæmpet festivitassen. Derimod synes hofsorgen efter den lille prins Frants, der var død tidligere på året, at have præget klædedragten. Således var dronningen i sort silke og bruden i sort damask. Med stor gavmildhed bekostede Christine ikke blot bryllupsfestlighederne, men tilsyneladende også brudens udstyr. I god tid inden brylluppet blev hendes kiste »fremaget«, vel til hendes fremtidige hjem.

Selve bryllupsmiddagen blev holdt på rådhuset. Måske var det her, at Christine trakterede med en halv amme »bastert« – ikke et gøglernummer, som man kunne tro, men et kvantum sød spansk vin. Gøglet havde Christine imidlertid også tænkt på. Af sin veninde Birgitte Olufsdatter af slægten Thott, rigshofmesterens frue, havde hun lånt en dværg, der nok har forstået at få latteren til at rulle, og fra det gottorpske hof havde hun indforskrevet sin svoger hertug Frederiks trompeter til at blæse fanfarer. Brudeparret har formentlig været helt undseligt over al stadsen og de drøje vitser, der fløj gennem salen.

Menuen bestod af steg på spid – vel en eller flere hele okser –, som en af Christines peblinge var blevet sat til at vende. Hertil blev der drukket øl i tønnevis. Festlighedernes beundrede midtpunkt var dog sikkert skueretten, et i datiden højt værdsat raffinement, som netop var i færd med at vinde indpas i Norden. Skueretter var skulpturer eller hele landskaber, fremstillet i sukker og voks, der prydede bordets midte.

I bryllupsgave forærede Christine bruden en »dobbel« hue, en fornem og takkelig hovedbeklædning, men den største gestus og det ubedrageligste tegn på dronningens velvilje angik brudeparrets hjem. I lighed med en anden hofsinde, Skenck, blev junker Villum udnævnt til lensmand. Skenck blev senere anbragt på Rugård, som vi har set, mens junker Villum fik Eskebjerg, det nuværende Scheelenborg.

Villums bryllup var måske det prægtigste gæstebud, Christine gav, mens hun boede i Odense. Men også andre bryllupper blev holdt med manér. Det gjaldt ved Elsebe koks giftermål 1508, formodentlig

Detalje af Jomfru Marias ansigt; fra midtskabet i Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke. Billedet er taget i forbindelse med den omfattende restaurering af tavlen 1976–82 og viser henholdsvis (til højre) et afdækket og (til venstre) et urørt halvt ansigt. Bemalingen til højre er fra omkring 1900; til venstre er det den oprindelige bemaling fra omkring 1520. Det afdækkede halve ansigt viser bl.a. en fint udtonet rouge kind og et cinnoberrødt øjenbryn med fine, tværgående penselstrøg. Restaureringen har i øvrigt fulgt princippet: Tilbage til det oprindelige udseende. (Fritz Thodes værksted fot.).

med en kok (koks svarer til det holbergske Else skolemesters), og senere, da nogle tjenestepiger blev gift, hvis navne ikke nævnes, end-sige brudgommenes. Begge bryllupper gik for sig med overvældende spisning og drikkelse, som tiden yndede det, samt pibere, kokke og opvaskekvinder ude fra byen. Piberne har sørget for den behørig larm, når det festlige brudetog drog af sted bryllupsmorgenen, mens

Kristi lidelseshistorie fra påskemåltidet til pinsedagen er fremstillet i de 16 felter i sidefløjene på Claus Bergs altertavle i Odense domkirke. Fortællingen på tavlen skal læses fra venstre mod højre – tværs over tavlen – og oppefra og nedefter. På denne og de følgende syv sider ses de 16 motiver. Her er det den hellige nadver og Kristus, der vasker apostelen Peters fødder. (Fritz Thodes værksted fot.).

Kristus i Getsemane. Tre disciple sover i forgrunden.

opvaskerkvindernes og kokkenes optræden må betyde, at hele det talstærke personale ved hoffet har taget del i løjerne og været, hvad vi kalder indisponerede.

Det mærkeligste af den lange række af bryllupper ved Christines hof fandt sted i hendes sidste leveår. Flere forfattere har peget på den sorg, det voldte dronningen, at hendes søn Christian II fattede interesse for Luthers lære. Spørgsmålet er dog, om ikke hun selv er faldet for de nye tanker. Vi må huske, at det var Christines bror, kurfyrst Frederik den Vise, der var Luthers beskytter. På denne baggrund forstår vi bedre en hændelse, der tidligere er blevet afvist som uforklarlig.

Af politiske årsager var der indtrådt kriseagtige tilstande i Odense stift. Biskoppen, Jens Andersen »Beldenak«, blev afsat og først gendindsat 1520 på meget hårde vilkår, der i virkeligheden umyndiggjorde ham. Bl.a. indsattes en »viebiskop«, Vincents Kampe, der skulle varetage de gejstlige forretninger i stiftet. Denne viebiskop lønnedes mærkværdigvis af Christine og indgik tilsyneladende i hendes hofstat. Således lod hun Kurt perlestikker i Odense forfærdige en bispehue til ham. Det har vel tiltalt hende at kunne tælle en biskop blandt sine kapellaner. Det mærkværdigste skete dog, da biskoppen i januar 1521 giftede sig, og Christine som den naturligste sag fejrede hans bryllup, adskillige år inden reformationsrøret egentlig nåede Danmark. Hændelsen kaster et lidt frivolt skær over hendes ellers så katolske hofliv.

Almisser

Det er naturligvis kun glimtvis, at historikeren kan spore Christines tilværelse i Odense. Foreløbigt må det være tilladt at slutte, at hun har øvet en selvstændig indsats og ikke blot været en parafigur, omgivet af sit hof. Endvidere virker det, som om dronningens egen milde personlighed skinner igennem i forholdet til de undergivne – ikke den ringeste målestok. Karakteristisk kendes ikke et eneste tilfælde af brud eller fjendskab i hendes omgivelser. Denne tilsyneladende harmoni gjaldt også forholdet til Odenses borgere. Det fremgår utvetydigt af regnskaberne, at dronningen har været stærkt engageret i byens liv, og at synet af hendes skikkelse på vej til eller fra dronningegården må have været en dagligdags foreteelse.

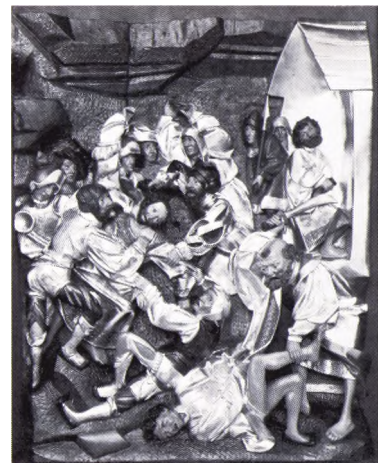
De afstande, hun tilbagelagde, har ikke været store, men det har formentlig været undtagelsen, at hun bevægede sig til fods. Ikke eti-

kette, men skarn, pløre og ælte hindrede dette – en følge af de mange løsgående svin og hunde og den uheldige skik, at borgerne anbragte alskens affald på gaderne. Undertiden red Christine. Det ses af, at hun havde egne sadler og sin egen hest. Men det almindeligste har sikkert været, at hun blev kørt i vogn. Dronningens egen vogn – det hændte, at hun blev kørt af lokale vognmænd – har formodentlig været en af tidens yndede »fruervogne«, der af Troels-Lund sammenlignes med en bevægelig himmelseng. Dette fornemme køretøj, som selveste Claus Berg havde smykket med dronningens våbenskjold, var udstyret med en kiste.

Det har næppe bevæget sig særlig hurtigt. Det tillod hverken hensynet til vejenes beskaffenhed eller passagerernes bekvemmelighed. At tempoet var langsomt ses også af, at dronningen altid fulgtes af en karl, der løb »hos« vognen og altså har kunnet holde trit til fods. Hans opgave har vel været at åbne og lukke led samt at føre hestene, når særligt vanskelige forhindringer, vandløb eller dybe hjulspor, skulle passeres. En kusk i vor forstand fandtes ikke. I stedet trådte »vogndriveren«, der formentlig har redet på en af de heste, der var spændt for vognen.

Når Christine begav sig på vej gennem byen, hvad enten det skete til hest eller fornemt vuggende i fruervognen, var tiden inde for Odenses talrige proletariat til at træde i forbindelse med hende. Det ses i regnskaberne, at overalt, hvor dronningen færdedes, blev der givet til de fattige. Til tider får man indtryk af, at der ligefrem har været kø uden for hendes bolig. Når det hedder, at en fattig mand eller kvinde på dronningens bud fik et beløb til sko, som åbenbart har været det mest påtrængende behov, kan det vanskeligt opfattes anderledes, end at de pågældende har anråbt Christine på gaden. I det hele taget har stemningen i datidens Odense nok været »italiensk« i en grad, som vi kolde, protestantiske nordboer ikke kan forestille os i dag. Det har været et ganske almindeligt syn, at folk kastede sig på knæ eller slog kors for sig og med høje stemmer og himmelvendte blikke priste dronningens barmhjertighed, når hun gav en almisse.

Til Christines ære må det siges, at hun ikke blot impulsivt gav til de fattige, som hun tilfældigt fik øje på. Det godgørende er et gennemgående træk ved hofhusholdningen. Sammen med klostrenes mere systematiske pleje og bespisning af fattige og syge virkede Christines rundhåndethed næsten som vore dages sociale »sikkerhedsnet«. En suderkone (skomagerske) i Nørregade udleverede således på hendes regning sko til de fattige. Og i det mindste et eksempel kendes på,

Kristus tages til fange i Getsemane, og Peter hugger øret af Malkus.

Kristus føres frem for ypperstepræsten Kajfas.

Kristus hånes af vagtmandskabet.

Pilatus overværer hudstrygningen af Kristus.

at hun betalte huslejen for en fattig kvinde, måske et gammelt faktotum. Ved særlige lejligheder blev der uddelt fødevarer og givet bade i Odenses badstue til ubemidlede. Det skete ved Otto Porsfeldts begravelse 1504 og ved prins Frants' jordefærd 1511.

Et indtryk af Christines daglige velgørenhed får vi i broget mangfoldighed, hvis vi følger hendes virksomhed i et begrænset tidsrum. I marts 1505, mens hun endnu boede på Næsbyhoved, blev der 10 gange uddelt penge til fattige folk i Odense. Desuden nævnes ved tre lejligheder, at der blev givet til fattige på Gråbrødre kirkegård eller »i Gråbroder«, ved to tales tilsvarende om Sortebrødre kirkegård eller blot Sortebrødre. Det må sikkert opfattes således, at dronning Christines almisser simpelt hen er blevet fordelt blandt de fattige, der holdt til i de to tiggermunkeklostre. Hver enkelt har vel fået en hvid eller to, med datidens priser nok til et måltid eller en badstuegang.

Ud over almisserne blev der både Skærtorsdag og ved flere andre lejligheder uddelt brød til de fattige, og til de syge i det sygehus og helligåndshospital, der hørte til Sct. Hans kloster, blev der særskilt to gange givet penge. Yderligere skænkede dronningen nogle beløb til enkelte, der led nød. En eremit, der åbenbart var på gennemrejse, fik tre gange brød. En kvinde i Odense, der tidligere havde tjent Christine i Nyborg, fik udbetalt et temmelig stort beløb, altså en slags pension, og en fattig kvinde fik penge til to (!) sko. Endelig fik to munke i Odense, der vel også var på gennemrejse, hver en almisse.

Denne udstrakte godgørenhed, som vi her har fulgt inden for en enkelt måned, er egentlig ganske imponerende. Efter tidens forhold var det store summer, dronningen anvendte, selv om de enkelte beløb er vanskelige eller umulige at oversætte fra 1500-tallets naturaliesamfund til vore dages priser. Til sammenligning blot dette. De to gennemrejsende munke, der tilhørte Sct. Jakobs orden, fik tilsammen otte skilling, som de formodentlig delte. For disse penge kunne de hver have købt sig et par sko eller et læs hør, regnet i marts 1505 Odensepriser. Imidlertid kunne de også begge, hvis de ønskede det, have spist i en hel måned hos den venlige suderkone i Nørregade, som delte ud af Christines sko til de fattige. Så har der ganske vist næppe stået oksesteg på bordet hver dag, men vi ser, at munkene, hvis de holdt sig fra ekstravagancer som hølæs og sko, kunne leve længe for deres almisse.

En særlig side af dronning Christines filantropi gjaldt – hvis vi griber til et moderne udtryk – den studerende ungdom. Odenses mange halvvoxne skoledrenge, de såkaldte peblinge, havde i hende en

god støtte. Undertiden ser det ud til, at de ligesom spejderne i vore dage har henvendt sig i dronningegården og falbudt deres arbejdskraft. En tjente en hvid ved at hugge brænde, mens den pebling, der blev sat til at vende stege ved Villums bryllup, fik hele to skilling.

Den hyppigste anvendelse af peblingene og det, som vel egentlig betingede Christines velvilje imod dem, var dog deres kirkelige funktioner. De var ypperlige korsangere og optrådte med effekt i religiøse processioner. Så stor var hendes velvilje, at hun havde flere af dem boende i sin gård og forsynede dem med klæder. En pebling forærede hun en kjortel, andre fik hoser, skjorte, sko eller trøjer. At disse peblings garderobe var af et begrænset omfang, får man fornemmelsen af, når en af dem omtales som »den pebling i de blå klæder«, en anden som »den brunklædte«.

Pilatus overværer tornekroningen og bespottelsen af Kristus.

Den fromme dronning

Det er allerede antydnet, at Christines godgørende virksomhed var kirkeligt orienteret og fandt sted i nær tilknytning til gråbrødrene og sortebrødrene i Odense. Her færdedes hun næsten dagligt. Til Gråbrødre kloster, som lå nærmest hendes gård, og som hun var tættest knyttet til, gik hun endda til fods. Det kunne skyldes praktiske årsager eller ønsket om at færdes inkognito. Det ses, at dronningen betalte et årligt beløb til en familie, der vel har ejet grunden, hvor nu Klaregade ligger, »for den gang, hendes nåde har ud af sin gård og imod Gråbrødre«. Hun kunne altså spadsere ad en privat smutvej fremfor at køre eller ride omvejen ad det middelalderlige Odenses trange gader – en ejendommelig parallel til de senere kongeveje, der var forbeholdt majestæten.

Men desuden kunne det tænkes, at Christine har forbundet noget specielt bodfærdigt ved at vandre til stedet, hvor hun forrettede sin andagt og ofte modtog nadveren. Skriftemål nævnes derimod ikke i regnskaberne, idet vel sagtens en af dronningens egne kapellaner har været hendes skriftefader. Hans hverv bør også have været let. Det kan kun have været dronning Dagmarsynder, som den fromme Christine har haft at skrifte.

I gråbrødrenes kirke havde dronningen sin egen stol, hvorfra hun bivånede messen. Hendes velvilje og påskønnelse kom naturligt til udtryk ved den strøm af proviant – oksekød, lam, høns, fisk, æg, øl og brød – som gik fra Næsbyhoved og senere dronningegården til klo-

Kristus føres frem for folket af Pilatus.

Pilatus vasker sine hænder, mens Kristus føres bort.

Kristus segner under vægten af korslet på vej til Golgata. Pilatus rider i baggrunden, og en soldat vrænger ad Maria og Johannes, der kommer ud gennem Jerusalems port.

stret. Ved en lejlighed sendte hun gråbrødrene 2.000 flyndere – tørrede, må vi håbe. Når munkene skulle rejse, lejede hun vogne til dem. Og ved de store højtider indkøbte hun voks og lod det sno, så at hun kunne forsyne klosterkirken med lys. Ikke sært, at ordenen betragtede hende som klostrets store velgører.

Også de øvrige gejstlige stiftelser i Odense betænkte hun rigeligt. Det virker, som om en stor del af Christines tilværelse kredsede omkring kirkefester og helgendyrkelse. Hver tidsalder vil uvægerligt, set med eftertidens øjne, indeholde naragtige træk. Det er let for os at fremhæve det udvendige og mekaniske ved den religiøsitet, dronning Christine og hendes samtidige yndede, men hun måtte naturligvis være bundet af sin tids konventioner. Christine levede i Borgiaernes og Medicipavernes tidsalder, da kommercialiseringen af romerkirken havde nået et højdepunkt. Salget af afladsbreve florerede, og at Christine lå under for disse strømninger, kan vi konstatere i hendes regnskaber.

På sine pilgrimsrejser købte hun flittigt amuletter, forgyldte og »uforgyldte«, svarende til vore dages souvenirs. Da en afladshandler 1505 slog sig ned i Sct. Knuds kirke, var Christine på pletten og skæppede i kassen. Den besynderlige skik at leje folk til at valfarte på sine vegne hyldede hun ligeledes. Til dronningens forsvar må retfærdigvis anføres, at det her var hendes moderhjerter, der løb af med hende. I marts 1504 betalte hun således en ung pige fra Odense for at agere pilgrim i stedet for sønnen, den senere Christian II.

Det mærkværdigste udtryk for Christines – og tidens – religiøsitet var dog dyrkelsen af relikvier. Flere af Odenses kirker opbevarede blandt andre skatte knogler, der angiveligt stammede fra hellige mænd eller kvinder. Disse skeletdele agtedes højt, som det endnu ses i den katolske kirke.

Med særlig veneration omfattedes selvsagt Odenses kongehelgen Sct. Knud, til hvis hoved Christine ved flere lejligheder ofrede, åbenbart når det blev frembåret i sit skrin. I Albani kirke gjaldt tilbedelsen den engelske helgens arm, mens Sct. Hansklosterets eksemplar af Johannes Døberens hoved, som dronningen – lidt makabert – ofrede til på profetens halshuggelsesdag, vel sagtens har været en attrap.

Helgendyrkelsen kulminerede naturligvis under de store højtider. I vore dage er højtiderne skrumpet ind til visse ritualer nærmest forbundet med spisning: julen og nytåret, Sct. Hans aften og Mortens-aften – blege levn af den strålende række af kirkefester, der markerede årets gang for dronning Christine og hendes samtid. Vi kan se, at hun

har lagt vægt på at være hjemme i Odense, når højtiderne nærmede sig. Da hun i december 1507 havde været på Langeland, måtte hun på hjemvejen overnatte i Årslev, men nåede – hæslæsende, formoder vi – juleaften til Odense.

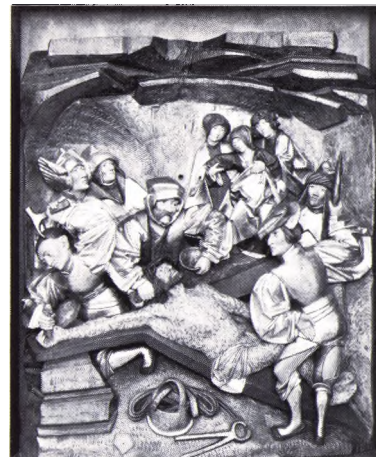
Kyndelmessen, festen for himmeldronningen Marias renselse efter Jesu fødsel, var i bogstaveligste forstand en strålende fest. Det ses af de talløse lys, Christine skænkede, og som blev båret i højtideligt optog.

Optakten til fasten blev fejret med allehånde løjer. En fastelavnsbisp, der blev modtaget med en hel tønde hamburgerøl, har nok været en skæmtefigur. En form for at slå katten af tønden har også været dyrket i Odense omkring 1500, som det ses af, at dronning Christine udrustede en af sine peblinge med en knippel »til at drage i fastelavn med«. Selv har dronningen vist kun i behersket omfang deltaget i morskaben. Ved en enkelt lejlighed samlede hun nogle af omegnens adelige fruer til et bæger vin og – må vi formode – muntert samvær.

Den egentlige fastetid overholdtes ikke strengt, men en del af dronningens folk afholdt sig dog fra kødspiser og nøjedes med fisk. Fasteiveren afgang vist lidt af, hvilke fisk der blev serveret. Da diæten en dag stod på friskfangede torsk og ål, var hele hoffet pludselig meget fastende, fremgår det af regnskaberne. Den fromme Christine fastede i øvrigt også ved andre højtider, således før Allehelgensdag den 1. november.

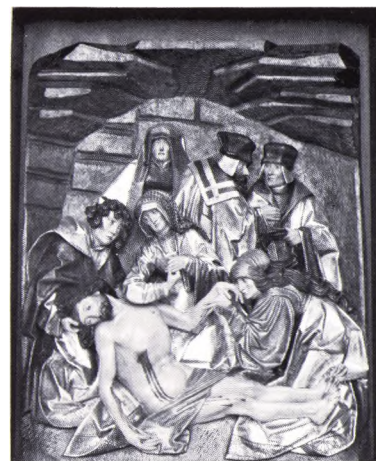
Ikke alle helligdage blev holdt lige højtideligt. To uger efter Sct. Gertruds dag 1505 fik dronningen taget sig sammen til at sende Simon stalddreng ud til hendes kapel uden for Odense med fire skilling – forhåbentlig er helgeninden ikke blevet stødt. Fire skilling har åbenbart været taksten ved mindre højtider. På Trinitatis søndag 1509 sendte Christine sin dreng, Timme, ud til trefoldighedskapellet ved Næsbyhoved, ligeledes med fire skilling.

Til gengæld blev alle sejl sat til, når påsken og pinsen fejredes. I påsken 1505 – før dronningegården eksisterede – havde Christine besøg af sin voksne søn, den senere Christian II. I anledning af højtiden var der indforskrevet en flok peblinge til at synge i kapellet på Næsbyhoved, ud over dronningens faste stok af gejstlige. Det har formentlig været Palmesøndag. Det nævnes, at korset blev »taget op« ved denne lejlighed, dvs. at messen, som naturligt var, nøje har fulgt Kristi lidelseshistorie, og at en af senmiddelalderens udpenslede »smertensmænd« har været gudstjenestens midtpunkt.

Kristus nagles til korset.

Kristus er nu taget ned af korset. Maria Magdalena i forgrunden til højre; til venstre støtter Johannes Kristi hoved.

Kristus sprænger dødsrigets port, mens Johannes Døberen peger på ham. To djævle ses også foroven og forneden.

Opstandelsen. Bemærk at gravens segl er ubrudt. Vagten er tydeligt forskrækket.

I selve påskedagene blev det nødvendigt for Christine og sønnen at tilbringe nogle dage inde i Odense, hvis de ville have al højtideligheden med – og det ville Christine i hvert fald. Klokkeronsdag flyttede de ind hos storkøbmanden Henrik Kleysen eller Henrik kræmmer, som han undertiden benævnes, der var en af dronningens foretrukne forretningsforbindelser. Her boede de Skærtorsdag og Langfredag, mens dronningen andagtsfuldt dvælede hos sine kære gråbrødre. Henrik Kleysen sørgede for de tre tønner øl foruden mad og vin, som dronningen, prinsen og deres følge fortærede i hans hus.

I pinsen, maj måneds store højtid, smykkedes dronningegården med udsprungne birkegrene. At stænkedegnen netop Pinsedag indfandt sig hos dronning Christine, hænger måske sammen med dette ritual, knyttet til vårens komme. Ellers forløb pinsen omtrent som påsken. Dronningen deltog ivrigt i de kirkelige handlinger og ofrede store beløb til fromme formål.

Af sommerens fester fejrede dronning Christine naturligvis Johannes Døberens dag 24. juni i Sct. Hans kloster. I begyndelsen af juli fandt årets store lokale højtid sted, mindefesten for Knud den Hellige den 10. juli. I sommeren 1505 havde Christine været på Sjælland, men da Sct. Knuds dag nærmede sig, fik hun travlt – så travlt, at et læderlagen, højst tænkeligt dronningens eget, blev glemt i Skelskør. Heldigvis var der en behjertet pebling, der bar læderlagenet til Korsør, så at dronning Christine fik det med til Fyn.

Den lille episode belyser dronningens iver efter at nå frem i tide såvel som senmiddelalderens levevilkår. For os, der umiddelbart forbinder royale sengevaner med prinsessen på ærten, kan det lyde besynderligt, at en dronning skulle ønske at sove på et lagen af læder. Men i en tid, da sengehalmen gerne myldrede af alskens kryb fra rotter og mus til lus og lopper, var et fastspændt læderlagen en hensigtsmæssig, omend meget kostbar foranstaltning.

I dette tilfælde var vinden gunstig, og dronningen nåede allerede to dage før Sct. Knuds dag til Odense. Begge dage lod hun synge messer for sig to gange dagligt. Sct. Knuds aften indfandt hun sig yderligere i domkirken og ofrede til helgenens hoved, formentlig da det blev frembåret i procession, og dette gentog sig på selve dagen.

For dronning Christine har dyrkelsen af Knud den Hellige været så meget mere påskønnelse værd, som den naturligvis bidrog til at øge kongehusets prestige. I 1509 omtales endnu en procession knyttet til Sct. Knud, da Christine betalte for »Sct. Knuds lys, som borgerne efter ginge«. Denne procession fandt sted 14 dage efter Sct. Knuds

dag, og Odenseborgernes bønner gjaldt måske et unionspolitisk formål. Kort efter sluttedes i hvert fald freden mellem Sverige og Danmark.

Det ses, at dronning Christine tilsyneladende lagde vægt på at fejre den hellige Martins eller Mortens dag på behørig vis, som det skete i 1504. Muligt har dronningen også tænkt på, at højtiden markerede årsdagen for hendes frigivelse fra det svenske fangenskab.

Dagen før havde hun vistnok været til bryllup i Odense hos byfogeden Esge Hvid. Regnskaberne nævner 20 skilling, som Christine med sin sædvanlige gavmildhed skænkede »fæstemøen til Esge Hvids« – vel sagtens hans datter –, og det fremgår videre, at hun har overnattet i hans hus. Byfogeden var en kongelig embedsmand og altså på sin vis Christines undergivne. Det svarer til den milde og venlige personlighed, vi allerede har tillagt dronningen, at hun af sær nåde har kastet glans over denne familiefest i byfogedens hus.

Selve Mortensdag den 11. november og »anden Sct. Martins dag« tilbragte Christine ude på Næsbyhoved og under megen højtidelighed. Dronningen havde sine egne gejstlige, der dagligt holdt messe for hende. Men Mortensdag hentedes en fremmed munk til slottet, og desuden sang degnene fra Sct. Hans skole under messen – at dømme efter honoraret har der været mindst 12. På andendagen foredrog prioren fra Sortebrødre kloster messen, bistået af endnu en dominikaner og en præst fra Sct. Hans kloster. Denne dag sang »småpeblingene«, vel de yngste elever i Sct. Hans skole. Gråbrødrene blev heller ikke glemt. Den 13. november sendte dronning Christine dem en påskønnelse i form af en tønde mjød.

Endelig var julen årets sidste og vigtigste højtid. Juleaften fik hele hoffet udbetalt et beløb til at ofre under gudstjenesten. Hofmesterinden, jomfruerne og hofsinderne fik vel hver en hel gylden eller mark, de øvrige nogle skilling. Juleaften var også tiden, da store dele af personalet fik nye sko, mens pengelønnen blev udbetalt til påske og Mikkelsdag, den 29. september.

Til festlighederne hørte, at degnene drog syngende rundt i byens gader og naturligvis dvælede særligt længe ved dronning Christines dør, hvor de da også blev rigeligt betænkt. Selv var Christine sin vane tro en flittig kirkegænger. Allerede juleaften fik hun af sin kansler udleveret tre rhinske gylden, datidens hårde valuta, som vel har været tiltænkt gråbrødrene. Juledag var hun både til Kristmesse og højmesse, uden at kirken nævnes. 3. juledag ofrede hun en rhinsk gylden i Sortebrødre kloster og de uskyldiges dag den 28. december

Himmelfarten. Apostlene er samlet om bjerget, hvor Kristus står.

Apostlene samlet om Jomfru Maria på pinsedagen. Hun holder en bog foran sig.

Gravsten i Sct. Hans kirke over Anne Knudsdatter Gyldenstjerne (død 1521), muligvis fra Claus Bergs værksted. (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

tilsvarende i Sct. Hans kloster. Endelig blev der delt penge ud i dronningens navn til Odenses syge og fattige.

Det behøver ikke at understreges yderligere, at dronning Christine var overordentlig nært knyttet til det kirkelige liv i Odense, og at hun har været en kærkommen og trofast gæst i kirker og klostre. Til tider antog hendes besøg karakter af velvillig inspektion, som når hun stødse bivånedede gudstjenesten – oftest i Albani kirke – hver gang en ung præst skulle synge sin første messe. Det indbragte uvægerligt en gylden fra dronningen.

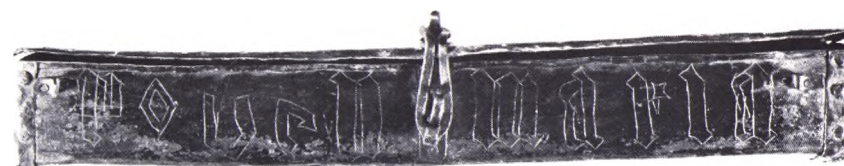
Men det bør nævnes, at kirkens mænd øjensynligt gengældte dronningens velvilje. Helt fra abbeden i Holme kloster fik Christine sendt æbler og mjød, rådyr og fisk. Disse gaver kendes, fordi budet – forståeligt, den lange vej taget i betragtning – fik sig en drikkeskilling. I marts 1508 forærede prioren i Sct. Hans kloster hende agerhøns, og hvis hofhusholdningen skulle mangle kontante penge, kunne hun altid låne af gejstligheden. Krigsårenes udførselsforbud medførte stærkt svingende indtægter for Christine, da øksnetolden undertiden udeblev, og i denne situation kunne det blive nødvendigt at optage lån. Ved en lejlighed lånte hun 300 mark af Odensebispens foged og 100 mark af rådmand Knud Friis, vistnok i dennes egenskab af kirkeværge for Albani kirke.

Dronning Christine og Odenses borgere

Ud over livet ved hoffet og det kirkelige liv havde dronning Christine imidlertid også en anden tilværelse i Odense, knyttet med mange tråde til byens borgere og næringsliv. De rige gejstlige stiftelser ville næppe have eksisteret, hvis ikke Odense havde haft et velhavende og livskraftigt borgerskab. På Christines tid, inden Grevefejdens ødelæggelser, blomstrede byens handel, og dronningen måtte i sine mange år i Odense uundgåeligt træde i nær forbindelse med flere af de store købmænd.

Det er karakteristisk, at dronning Christine ikke blot handlede med disse storkøbmænd, men også brugte dem som gæstgivere. Selv var hun, som allerede omtalt, ved flere lejligheder indkvarteret hos Henrik Kleysen, inden dronningegården blev indrettet. Det skete i begyndelsen af året 1505, da dronningen boede i Henrik Kleyssens gård »i julen«, som altså endnu strakte sig langt ind i det nye år.

Samtidig var kong Hans i Odense, dog vistnok uden at sove under samme tag som dronningen. Herom siges i regnskaberne, at dronning

Skomagernes brevemme af messing fra 1519 med indgraveret datering og religiøse indskrifter. Til trods for, at flere lav havde fast tilholdssted i hver deres lavshus i bymidten siden middelalderen, er denne kasse den ældste bevarede lavsting i Odense. Indgraveringerne tyder på, at brevladens brugere havde en stærk tilknytning til Sct. Anna. Længde 44,5 cm. (Lennart Larsen fot., Møntergården).

Christine lå »der« (hos Henrik Kleyssen), mens kongen var »her« i Odense. Det tyder på, at kong Hans har resideret andetsteds. Men om dagen sås de kongelige ægtefæller i det mindste. De har vel drøftet dronningens fremtidige stilling og andre af kongefamiliens anliggender, mens kongen forrettede sit egentlige ærinde: at afpresse Odensebispens en tilståelse om, at han havde overtrådt sine beføjelser under forhandlingerne i Lübeck det foregående år. I hvert fald er dronningens udgifter så store – tre gange så store, som da Christine og Christian II boede der i et tilsvarende tidsrum få måneder senere – at hun nødvendigvis må have haft mange gæster.

I Henrik Kleyssens gård indkvarterede dronning Christine tilrejsende, som hun i sin egenskab af lokal øvrighed anstændigvis måtte beværte. Her boede møntmesteren fra Malmø og lensmand Henrik Knudsen (Gyldenstjerne) fra Tørning, som hørte til dronningens sønderjyske enkegods. Henrik Knudsen, der ejede det skønt beliggende Iversnæs ved Lillebælt, var dog vistnok tillige en personlig bekendt. Han havde været med på pilgrimsrejsen i 1504, og hans søster, fru Karen Knudsdatter, der sad som enke på Enggård (Gyldensteen), var dronningens veninde. Også hun boede hos Henrik Kleyssen som dronning Christines gæst.

Gravsten i Sct. Hans kirke over Henrik Knudsen Gyldenstjerne (død 1517). (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

Det var ganske almindeligt i datiden, da kroer ikke fandtes, at rejsende blev indlogeret i de store borgerhuse. Egentlige butikker fandtes ikke. Handelen foregik i boder eller på torvet. Når særligt betydningsfulde kunder skulle betjenes, benyttedes købmandens stue. Det ser ud til, at Henrik Kleyssens stue har fungeret som en art kombineret restaurant, butik og mødelokale, egnet til allehånde forretningstransaktioner. Her var det, formoder vi, at Christine beværetede kong Hans og hans følge, og dronningens folk ordnede ved flere lejligheder deres pengemellemværender her.

Henrik Kleyssen har nok været den Odenseborger, der stod Christine nærmest. Også han havde deltaget i pilgrimsrejsen 1504, vel som en slags skaffer. Foruden at levere hoffet varer – lige fra ris og mandler til kastanjer og ferske aborrer – aftog han overskuddet af dronningens len i form af heste og havre. Givetvis har han været en dygtig og foretagsom mand. Som andre storkøbmænd drev han også landbrug og forpagtede af dronningen Næsbyhoved mark, åbenbart det område, der strakte sig nord for byen og ud til den nu forsvundne Næsbyhoved sø.

En anden fremtrædende Odenseborger, der stod Christine nær, var den adlede Mikkell Pedersen af slægten Akeleye, der var eller blev ejer af herregården Skinnerup, det senere Ulriksholm. Han blev borgmester 1507 og vedblev under alle omskiftelser at styre sin bys anliggender indtil sin død i 1539. Også han drev naturligvis landbrug fra sin gård i Odense. 1523 fik han af Frederik I overdraget en »enghave« nord for byen. Mens Henrik Kleyssens varesortiment nærmest må karakteriseres som kolonialvarer, handlede Mikkell Pedersen fortrinsvis med klæde, hvoraf han synes at have været dronning Christines hofleverandør, både af klæde til folkenes og dronningens eget behov.

Hos Mikkell Pedersen eller rettere hos hans hustru, Magdalene, idet borgmesterfruen tilsyneladende bestred denne side af virksomheden, logerede ved flere lejligheder hr. Niels Eriksen (Rosenkrantz), lensmand på Koldinghus, og undertiden også hans hustru, Birgitte Olufsdatter, der var datter af en af de berømte Akselsønner og arving til Vallø. Med fru Birgitte stod dronningen på en så intim fod, at hun lånte hendes dværg, som vi har set. Blandt andre fornemme, der indkvarteredes hos Mikkell Pedersen, var en romersk kardinal, Raymond Perauld, en af de sidste, der viste sig heroppe inden reformationen.

For Mikkell Pedersen var det i øvrigt intet problem at inddrive sine tilgodehavender. I sin egenskab af borgmester forestod han byskat-

tens opkrævning, hvorfra han simpelt hen trak, hvad dronningen skyldte ham – en pudsig blanding af privat og offentlig økonomi, som rigsrevisionen næppe ville godtage i vore dage. Uden tvivl har Mikkel Pedersen nydt dronningens fulde tillid. Hendes nære forhold til bystyret ses også af, at hun fik stillet en have til sin rådighed af byens jord, hvor der formodentlig har været dyrket humle og andre urter til hofhusholdningens behov. Til gengæld betalte hun de to borgmestre og rådmændene hver tre mark årligt i erkendtlighed – et princip mange kommunalbestyrelsesmedlemmer nok kunne ønske sig overført til vor tid.

Et åbenbart mindre fornemt, men meget benyttet kvarter var Hanske Martens gård, hvor talrige sendebud fra fremmede fyrster logerede på dronningens regning. Her boede også hertug Frederiks trompeter »og hans partik«. Hanske Martens speciale synes at have været heste. Selv efter dronningegårdens opførelse stod Christines heste undertiden i hans stald. En hest, som kurfyrsten af Brandenburg havde foræret tronfølgeren, Christines søn, blev ligeledes opstaldet her, og endelig indkøbtes hos ham laurbærolie til dronningens heste – til indvortes brug, formoder vi.

Til gengæld var Thomas remmesnider, som det fremgår af navnet, den, der leverede udstyret til heste og vogne. Når der om hovedtøj, tømmer og bidsel bruges udtrykket »gjort og (ud)færdiget«, må det vel betyde, at det har været kunstfærdigt arbejde. Thomas remmesnider har givetvis drevet en større virksomhed, eftersom han havde både svende og en smed i sit brød – den sidste til at støbe sporer. Også han tog imod liggende gæster. I sin gård husede han efter dronningens ønske fru Else (Thott) og hendes folk. Fru Else var gift med dronning Christines lensmand på Tranekær og ejede selv herregården Løjtved på Sydfyn.

Talrige andre odenseanere træder os levende i møde i dronning Christines omgivelser. Nævnt er allerede klejnsmeden Hans Mule og Hans snedker, der leverede henholdsvis låse og møbler til dronningegården. Atter andre kunne nævnes i flæng, fra »skinderen«, der forede dronningens klæder, til Knud vognmand, der fragtede både personer og gods, dragerne, der slæbte øltønder, grydestøberen og Hans væver, der solgte lærred af egen tilvirkning. Hans Stryg og Per Meding handlede begge med voks, mens Knud Kempe var lysesnoer. Hertil kom naturligvis talrige skomagere, skræddere og bagere.

Vi ser, at dronning Christines hof på ingen måde var en lukket, selvforsynende verden, men at det odenseanske handelsliv i høj grad

Borgmester Mikkel Pedersen Akeleyes segl, her afbildet efter en tegning. I skjoldet en stiliseret akeleje. Kendes fra dokumenter 1506–26. (Efter Thiset: Danske adelige Sigiller).

To af figurerne på fløjaltertavlen i Sanderum kirke ses på denne og den følgende side. Her er det den kronede Maria og overfor Gud Fader med jordkuglen i sin hånd. Figurernes menes at stamme fra en ældre altertavle. (Svend Møller fot.).

nød godt af hendes nærværelse. Over for enkelte handlende kom dronningen ligefrem til at nære personlig velvilje. Det må have været tilfældet med Maren guldsmeds (guldsmedens kone), som i 1509 fik udbetalt et betydeligt beløb »både til skænk og for småting, min frues nåde har fået af hende«. Men for alle Odenses handlende, købmænd og håndværkere, har det betydet en kærkommen forøgelse af omsætningen, at Odense blev dronningens residens.

Dronningens personlighed

I en lille menneskealder residerede dronning Christine i Odense og prægede i denne periode byens liv. En mere intim karakteristik af Odenses hidtil fornemste borgerske må derfor være på sin plads. Ikke at mulighederne for at trænge ind i dronningens tanker er særligt fremragende, da kun et fåtal af breve fra hende er bevaret, men vi har i det mindste lov at pege på nogle karakteristiske sider af hendes personlighed.

Vi har set, at hun i det ydre førte en særdeles foretagsom tilværelse, optaget af hofhusholdningens mange gøremål, af at udøve godgørelse og dyrke sine kirkelige interesser. Alligevel undrer man sig umiddelbart over hendes skæbne. Det virker besynderligt, at Christine så at sige drog i landflygtighed sammen med sin yngste søn og bosatte sig fjernt fra hoffet i København, hvor hun havde resideret som rigets dronning.

Om årsagen til eksilet kan der ikke herske tvivl. Det skyldtes den faktiske opløsning af ægteskabet med kong Hans. Fra slutningen af hendes svenske fangenskab i 1503, altså tiden umiddelbart inden hun bosatte sig i Odense, kendes et mærkeligt vidnesbyrd, der viser, at hun rustede sig til en kommende ægteskabelig krise. Hos det svenske rigsråd lod hun udtage en formelig attest på, at hendes opførsel under belejringen og fangenskabet i enhver henseende havde været udadledelig. Den mærkværdige forholdsregel kan vel kun forklares ved, at dronningen har frygtet en kritik fra kong Hans' side, der i sidste instans kunne begrunde en skilsmissesag eller blot overgreb mod livgedinget.

Nu blev dette ikke tilfældet. Men tilfreds med sin stilling har dronning Christine næppe været. Denne indre splid i kongehuset er selv sagt yderst dunkelt belyst. Den træder imidlertid glimtvis frem efter kong Hans' død 1513, da dronningen over for en sachsisk gesandt gav udtryk for sin harme mod sønnen, Christian II, og i øvrigt også

ytrede en mere almindelig misfornøjelse med sin tilværelse i Odense, hvis vi tør tro hendes bøn til gesandten om at skaffe sig tjenestefolk, hun ikke kunne få i Danmark. En from (!) kok, en smed og hestelæge, staldknægte, vognknægte og en dygtig skytte, der kunne opdrætte vildt, efterlystes særligt. Det skal nok ikke tages for bogstaveligt. Det var meget almindeligt i datiden, at fyrsterne udbad sig egnet personale hos hinanden.

Anderledes harmonisk, må vi formode, var forholdet til den lille prins Frants, som hun havde hos sig i Odense indtil foråret eller sommeren 1509, da han tilsyneladende forlod moderens varetægt og kom til hoffet i København. Fra sit 7. til sit 12. år levede Frants således i Odense. Det første år, indtil dronningegården blev taget i brug, opholdt han sig på Næsbyhoved, hvor vi hører, at Kirstine og Henning var hos ham.

Der lader ikke til at være blevet gjort videre stads af »min ungeste herre«, som han endnu kaldes i kontrast til »min unge herre«, Christian II. Bortset fra Kirstines og Hennings sikkert yderst jævne opvartning synes han ikke at have haft egen hofstat. Hans undervisning har vel nogle af dronningens kapellaner taget sig af. I februar 1505 blev der købt handsker til ham for to skilling, og hos en guldsmed i Odense købtes sølvknapper og nåle til hans trøje for en mark. De påfaldende små beløb afspejler barnets beskedne dimensioner.

Antageligt har den lille prins skrantet. I marts 1511, kort før hans død knap 14 år gammel, omtales uformidlet hans tilstedeværelse i dronningegården, hvor han altså må have indfundet sig fra København. Ifølge gravskriften, som imidlertid synes udformet med en betydelig digterisk frihed, blev han »bortrevet af den dødbringende pest« og begravedes 1. april. Dronningens første handling efter dødsfaldet var – meget prosaisk, men også meget praktisk – at give ordre til indkøbet af tre tønder sild »at give ud for min ungeste herres sjæl«. Sønnens død indtraf midt i fastetiden, og vi tager næppe fejl i, at de tre tønder sild har fundet vej til dronningens kære gråbrødre.

Selve begravelsen i klosterkirken synes nærmest at være sket i dølgsmål. Hverken kong Hans eller tronfølgeren, Christian II, ses at være kommet til stede, men et sendebud fra dronningens søster, hertuginde Margrethe af Braunschweig, var dog nået frem. Som en slags afbigt for, at dronningen forsagede kongehelgenen Sct. Knud og hans kirke, skænkedes et større beløb til messer i domkirken. Til de fattige blev der givet brød, penge og »sjælebade« i den offentlige badstue.

I kong Hans' sidste år synes forholdet mellem ægtefællerne at have

Udsnit af den sengotiske, firfløjede altertavle i Sanderum kirke, formentlig fra Claus Bergs værksted i Odense ca. 1515. Figuren her er Sct. Mikael. Den regnes i modsætning til de øvrige figurer i fløjene for at være skåret af mesteren selv. (Svend Møller fot.).

bedret sig, men da var Edel Mikkelsdatter vistnok også død. Derimod førte tronskiftet, efter at kong Hans var død i Ålborg den 20. februar 1513, til en veritabel krise mellem dronningen og hendes søn, Christian II. Efter Christines formening vægrede sønnen sig ved at indsætte hende i de rettigheder, der tilkom hende som enkedronning. Mens kong Hans gavmildt havde overladt sin hustru hendes danske enkegods i levende live – formodentlig et led i en fredsftale, der til gengæld sikrede kongen et uforstyrret samliv med Edel Mikkelsdatter –, havde hun endnu sit livgeding i hertugdømmerne til gode. Det bestod af øen Fehmarn og Tørning len, som Christian II imidlertid til Christines usigelige harme nægtede at udlevere. Desuden forlangte dronningen at få sin afdøde mands rede penge og kostbarheder – et forlangende, der atter røber, at de kongelige ægtefæller havde levet adskilt.

I sin harme og nød henvendte Christine sig til sin broder, kurfyrsten af Sachsen, der også troligt sendte flere gesandtskaber til Danmark for at understøtte hendes krav. Her var det, at Christine – ud over at give sin harme luft – benyttede lejligheden til at efterlyse tjenestefolk, som hun ikke kunne få i Danmark. På trods af modsætningsforholdet opretholdtes naturligvis et ydre skin. Således deltog Christine i sønnens bryllup med Isabella af Burgund i sommeren 1515 og stod senere fadder til parrets førstefødte, den lille prins Hans, i april 1518. Forhandlingerne kompliceredes imidlertid nu af en, skulle man synes, urimelig smålighed fra Christian II.s side. Efter brylluppet forlangte han således, at de penge, hvormed han havde måttet bidrage til sin moders bryllupsudstyr, skulle trækkes fra hendes underhold.

Under disse omstændigheder kunne forholdet mellem moder og søn aldrig blive særligt hjerteligt. Derimod er det muligt, at der efterhånden er opstået et venskabeligt forhold mellem Christine og svigerdatteren, der i Danmark blev kaldt Elisabeth. Hendes egen mor var som bekendt vanvittig, og det er ikke utænkeligt, at hun kan have knyttet sig til Christine. I hvert fald aflagde hun et besøg hos sin svigermor i Odense ved påsketid 1521, da hun lå syg et halvt år før sin død.

Bortset fra sådanne lejlighedsviser af fyrstelige slægtninge må dronningen i sine senere år nødvendigvis have følt sig noget tilsidesat ved sit beskedne hof i Odense. Hendes naturlige omgangskreds blev omegnens adelige familier, hvis medlemmer ofte i deres ungdom havde forrettet hof-tjeneste. Fælles hengivelse til jagtens glæ-

der synes at have knyttet hende til familierne Ulfeldt på Kogsbølle (Holckenhavn) og Rønnow på Hvidkilde, der begge forærede hende »mynder«, som var datidens betegnelse for jagthunde.

I disse venskaber lå også en politisk tilkendegivelse. Selv om Christine ind imellem havde været opbragt over mandens og senere sønnens færd, måtte hun naturligvis følge kongehusets almindelige linie. Rønnowerne lå i hård strid med Odensebispens, Jens Andersen, der tillige var kommet i modsætning til kong Hans og Christian II. Når Christine ved dødsmissen i Sct. Hans kirke over Markvard Rønnow, Jens Andersens bitre fjende, lod ofre et stort beløb og vel også selv har været til stede, lignede det næsten en politisk demonstration. Også med rigshofmesteren Poul Laxmands morder, Ebbe Strangesen, plejede hun tilsyneladende de bedste forbindelser. Således modtog hun en hest som gave fra ham og synes ligeledes at have deltaget i celebreceringen af hans dødsmesse.

Til dronningens mere »uskyldige« venskaber – uden politiske overtoner – hørte fru Mette på Hindemae, enke efter landsdommer Jørgen Urne, hvis tilknytning til dronning Christine må have været ret intim, eftersom hun var med til at vælge stoffer under forberedelserne til Villums bryllup. En anden veninde var fru Karen Gyldenstjerne på Enggård (Gyldensteen), hvis søn, Jesper Daa, kom i dronningens tjeneste og senere indskrev sit navn i Danmarkshistorien ved at være den forsmåede ægtemand, som Birgitte Gøye ikke ville vide af. Begge fruer har formodentlig hørt til de adelige damer, som dronningen fastelavnsaften 1511 inviterede på et bæger vin.

Uundgåeligt har Christine også været knyttet til medlemmer af sin hofstat. Det gjaldt måske særligt de unge adelsmænd, kaldet hofsinder, der forrettede tjeneste ved hendes hof, indtil de ved giftermål eller anden befordring blev sendt ud i verden. Vi har allerede nævnt Busk Skenck, som dronningen forærede en armbrøst, og som måske har ledsaget hende, når hun gik på jagt. Busk Skenck fik ved sit giftermål 1517 overdraget Rugård len, og hvis dronning Christines regnskaber havde været bevaret fra disse år, ville vi sikkert have vidst god besked om dette bryllup.

Blandt hofsinderne var adskillige formodentlig fra dronningens hjemstavn, således Villum von Vernitzer og vel også dronningens småsvend Rolf (= Rudolf?) von Werpen. Hertil kom en del holstenerne. Dronningens staldmester hed således Hans Holste (holstener). Men at dronning Christine efterhånden – mere eller mindre godvilligt – vænnede sig til at være dansk eller rettere fynsk, synes troligt

Figuren her – en helgeninde – er fra en af sidefløjene i altertavlen i Sanderum kirke og sandsynligvis genbrugt fra en ældre altertavle. (Svend Møller fot.).

Detaljer af malerier på bagsiden af sidefløjene på Sanderum kirkes altertavle. Malerierne er fra Claus Bergs værksted. Herover er bespottelsen fremstillet, og på den følgende side er det hudfletningen. (Svend Møller fot.).

nok. I hendes senere år var den overvejende del af hofstaten dansk. En af hendes mest betroede funktionærer i Odenseårene var dørsvenden Jens Lykkesen (Lydikens eller Lutkes søn), der tilsyneladende fulgte hende overalt. I sine sidste leveår, 1520–21, da regnskaberne atter tillader et indblik i hendes tilværelse, synes hun nærmest at have haft en dreng – dvs. en mellemting mellem en sekretær og en chauffør – ved navn Christian Lauridsen, sin pige, Christina (fra Sverige?), og dværgen Lasse omkring sig. Måske var det til ære for den sidste, at der i denne periode fandtes en Maren dværgepige ved hoffet.

Hvad hengav Christine sig til inden for dronningegårdens mure? Vi kan i hvert fald konstatere, hvad hun spiste. I overensstemmelse med dronningens øvrige fromme levned fastede hun flittigt. Ved slige lejligheder synes stenbider at have været en livret. I fasten 1505, da dronningen endnu residerede på Næsbyhoved, blev der den 10. marts inde i Odense købt en stenbider til hende og den 15. marts hele to. I fasten 1508 fik hun tørret kabliau og fersk marsvineflask. Datidens kogekunst var som bekendt stærkt krydret. Store mængder af safran, ingefær, nelliker og muskat indgik i hofhusholdningen. Derfor undrer det heller ikke, at dronningens kapellan hr. Peder i 1505 indkøbte »peberkage«. Af andre delikatesser synes dronningen at have yndet syltede kvæder. Om sommeren nød hun naturligvis kirsebær, grønne ærter og nødder. Om vinteren hændte det, at der blev købt figner og rosiner til hende.

Som rigets dronning og – efter 1513 – kongens moder var Christine nødsaget til at optræde fornemt klædt. Ved påsketid 1508 fik hun syet en »hassukke«. At dette klædningsstykke (en art kjortel) var særdeles omfangsrigt, ses af, at der medgik over 11 m sort fløj, hvortil kom for 12 skilling silke til kanter og borter. At tiden yndede folderige gevandter, ses endvidere af, at dronningen samme år købte yderligere 4 m fløj, der skulle bræmme en kjortel af damask. Det er således næppe urealistisk, når Christine på Claus Bergs to fremstillinger af hende – på den enorme ligsten i Sct. Knuds kirke og på altertavlen samme steds – fremtræder fuldstændigt indhyllet i fodsides gevandter.

Ved tronskiftet 1513 var dronning Christine 52 år gammel. Hendes helbred lader da til at have været godt. At hun jævnlig lod sig årelade af Jakob læge eller badskærer, som han skiftevis kaldes, er ikke påfaldende. I april 1509 blev ladegårdskonen fra Næsbyhoved – formodentlig ladefogedens kone – hidkaldt for at bistå dronningen med at indtage teriak, et lægemiddel, som øjensynligt blev dampet i en lergryde. I maj 1516 var hun sengeliggende, da den kejserlige gesandt

Sigmund von Herberstein passerede Odense. Ellers hører vi intet om sygdomstilfælde før påsken 1521, da vi i regnskaberne kan konstatere, at dronningen var syg, og at der blev sendt bud til Christian II. Kort efter var det, som nævnt, at dronning Elisabeth indfandt sig, formodentlig for at se til sin svigermoder. Også Christian II passerede Odense på hjemvejen fra Jylland i slutningen af april og har vel besøgt sin moder ved denne lejlighed.

Denne gang synes dronningen hurtigt at være blevet restitueret, men et halvt år senere døde hun, den 8. december 1521, kort før sin 60-års fødselsdag. Under den herskende ufred, da Christian II.s kongemagt var i færd med at smuldre, er det forståeligt, at bisættelsen lader til at være foregået under beskedne former. Christian II selv var dog kommet til stede, ledsaget af rigshofmesteren, Mogens Gøye.

Indretningen af kongefamiliens grave i Gråbrødre kloster vil blive behandlet i det følgende. Her skal blot anføres, at Bernt snedker udfærdigede kisten og lysestagerne, og at i øvrigt fadeburskonen Ingerd, hvis stilling i dronningegården vel har svaret til en nutidig økonomas, synes at have varetaget den dødes tarv. Hun sørgede således for de talrige lys, der blev tændt ved dronningens grav. I følge en nu tabt indskrift bisattes dronning Christine den 21. december, iført franciskanernonnernes dragt.

De kongelige gravmæler i Gråbrødre kloster

Senest ved kong Hans' død må dronningen have besluttet sig for at skride til udførelsen af sin store plan: indretningen af sin egen og sin families grave i Gråbrødre kloster i Odense. Kongens lig førtes nemlig fra Ålborg til Odense, hvor også prins Frants hvilede. Senere, da biskoppen af Roskilde og hans domkapitel rejste indsigelse, hævdede dronning Christine, at hendes ægtefælle i sin sidste vilje havde ønsket at blive bisat i Odense, men noget testamente fra kong Hans' side kendes ikke. Formodentlig har Christian II, der var optaget af politiske forhandlinger i forbindelse med tronskiftet, ladet sin moder råde i denne sag.

I 1530'erne kuldkastede reformationen hele det senmiddelalderlige fromhedsliv, og i begyndelsen af 1800-tallet blev Gråbrødre kirke revet ned. Kun en mindre del af det kostbare inventar blev reddet. Det er således vanskeligt at gøre sig forestillinger om dronning Christines værk. Der kan imidlertid ikke herske tvivl om, at hendes beslutning set med samtidens øjne var overordentlig vidtrækkende.

Mindetavle over prins Frants (1497–1511), dronning Christines yngste søn, som boede hos hende i Odense. Tavlen er utvivlsomt udført i Claus Bergs værksted. Vildmændene, der holder prinsens våben, såvel som den latinske indskrift, fremhæver den kongelige byrd. Tavlen hang oprindeligt over nordre kordør i Gråbrødre kirke. Nu findes den i krypten under Sct. Knuds kirke sammen med de øvrige kongelige gravminder. (Nationalmuseet fot.).

Netop i Odense havde man i kongehelgenen Knud et eksempel på, hvad en kongebegravelse kunne betyde for en gejstlig stiftelse. Vi så da også, at der blev rejst indsigelse af biskop og kapitel i Roskilde, der – sikkert med rette – påberåbte sig, at kong Hans tidligere havde ønsket at blive begravet i deres kirke.

Hvad Christine iværksatte, var en fuldstændig forvandling af Gråbrødre kirkens kor til et kongeligt gravkapel. Foran højalteret, lige under hvælvingens samlingspunkt, bisattes kong Hans og prins Frants. Til venstre kom dronningen selv til at hvile og til højre mange år senere Christian II. Bag højalteret anbragtes den nye, prægtige altertavle, som i 1806 blev solgt til Vor Frue kirke og i 1885 flyttedes til Sct. Knuds kirke. Til venstre for gravene opsattes på korets nordvæg det store stenepitafium over kong Hans, dronning Christine og prins Frants og over døren til tårnet en mindetavle af træ over prins Frants. Begge disse mindesmærker findes i dag i krypten under Sct. Knuds kirke. På sydvæggen ophængtes desuden et nu forsvundet mindesmærke over dronning Christine og prins Frants.

Ikke mindre imponerende var den øvrige udsmykning. Den forreste del af koret, der vendte ud mod kirken, indrettedes til et formeligt anegalleri over kongefamilien. På felter i ryggen af munkenes stole anbragtes 64 våbenskjolde med nøje angivelser af indehavernes navne og titler, alt udskåret i træ. Af denne udsmykning eksisterer endnu fire våbenskjolde samt en løserevet kronet hjelm, der har siddet på et af våbenskjoldene.

Dronningens forfædre var anbragt i nordsiden, nærmest den gravplads, der var tiltænkt hende. Her opsattes formodentlig også dronning Christines datter og hendes mand, det brandenburgske kurfyrstepars, våben nærmest højalteret og dronningens grav, mens Christian II.s og dronning Elisabeths våben anbragtes på sydmuren og efterfulgtes af kong Hans' aner. Ved indgangen til koret opsattes endelig på hver side af kordøren kong Hans' og dronning Christines fædre og mødre våbenskjolde. Af disse er kong Hans' moders våben bevaret.

Et så omfattende arbejde har naturligvis krævet mange års forberedelse og gennemførelse, men herom er vi yderst slet underrettede. Kun ved vi, at arbejdet vitterligt blev udført, og at gravkortet eksisterede, om end i forfald, indtil 1806, da inventaret blev solgt på auktion og Gråbrødre kirke revet ned. Ifølge traditionen skal altertavlen ikke have været fuldendt ved dronningens død 1521. På den anden side er det vanskeligt at forestille sig eftertiden fuldføre værket. Det af Chri-

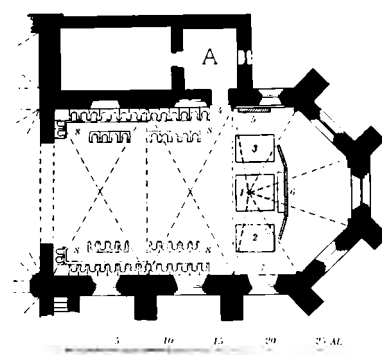
Sengotisk fløjaltertavle fra Allerup kirke med Golgatascene i midterskabet. Ca. 1525. Har været tilskrevet Claus Bergs værksted, men tavlen falder i hvert fald uden for mesterens egen produktion. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

stine oprettede Clarakloster i Odense, der først indviedes efter hendes død, nåede aldrig rigtigt at fungere inden reformationen, og på samme måde er der grund til at formode, at arbejdet med det kongelige gravkors indretning ville være ophørt ved dronningens død eller senest ved Christian II.s flugt 1523, hvis ikke det havde været fuldført inden.

Altertavlen må i hvert fald have været påbegyndt senest 1518, idet Christian II.s ældste søn, prins Hans, der fødtes dette år, tydeligvis er en tilføjelse til de øvrige kongelige personer, der er fremstillet på fodstykket. Derimod savnes Christian II.s to døtre, Dorothea, født 1520, og Christine, født 1521 og opkaldt efter kongens moder. Det rimeligste er vel derfor, at udsmykningen af gravkoret er fuldført omkring 1520, altså inden dronning Christines død.

Da var Gråbrødrekirkens kor et af de skønneste rum i Danmark og vel i hele Norden. Endnu 1628 pristest altertavlen i Sebastian Münsters *Cosmographia* som noget enestående i Europa. Dronning Christine havde næppe heller givet sig i kast med det vældige arbejde, hvis hun ikke ved sin side havde haft en af tidens fineste kunstnere, Claus Berg. I Claus Bergs sønnesøn Claus Berg den yngres erindringer omtales udtrykkeligt, at dronning Christine indkaldte bedstefaderen fra Lübeck, for at han kunne skabe altertavlen – ganske vist med den tilføjelse, at han selv ikke arbejdede på den, men holdt svende til det. Den sidste forsikring skal næppe tages højtideligt. Claus Berg den yngre, der var kannik i Oslo, havde åbenbart fået fine fornemmelser

Herunder ses en grundplan af Gråbrødre kirkes kor. De kongelige begravelser har følgende numre på tegningen: 1. Kong Hans og prins Frants, 2. Kong Christian II og 3. Dronning Christine. De øvrige tal angiver placeringen af følgende: 4. Mindetavlen for prins Frants, 5. Epitafiet over kong Hans, 6. Højaltertavlen, 7. En forsvundet mindetavle for dronning Christine og prins Frants samt 8. Korstole. (Efter Thorlacius-Ussing: Claus Bergs altertavle).

og fundet på, at de Berger var adelige, hvilket ikke lod sig forene med en håndværkers lod.

Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at Claus Berg netop var håndværker, og at det var i denne egenskab, at dronning Christine kaldte ham til Odense. Endvidere må vi gå ud fra, at Claus Berg ikke blot stod for altertavlen, men for hele den prægtige udsmykning af Gråbrødrekirkens kor.

Vi har tidligere berørt dronning Christines svenske fangenskab og den pilgrimsrejse til Nordtyskland, hun foretog efter at være blevet løsladt. Tilsyneladende udgjorde disse begivenheder et vendepunkt i dronningens liv. Det er interessant, at det efter alt at dømme var i denne sammenhæng, mens hun planlagde sin kommende tilværelse i Odense, at hun trådte i forbindelse med Claus Berg. Det skete vistnok i Lübeck, som dronningen passerede under pilgrimsrejsen i marts-april 1504. Claus Berg var på dette tidspunkt netop vendt hjem fra Nürnberg, hvor han havde arbejdet under den berømte Veit Stoss, hvis værksted imidlertid opløstes i slutningen af 1503.

1507 var Claus Berg i hvert fald borger i Odense, da han omtales i en arvesag i Lübeck. I Odense virkede han – at dømme efter antallet af værker, der er blevet tilskrevet ham – med voksende succes, indtil han i 1532 forlod Danmark og slog sig ned i det endnu katolske Mecklenburg. I Odenseårene boede han og havde sit værksted i en gård på hjørnet af Overgade og Overstræde, som ejedes af Sct. Gertruds alter i Albani kirke, og som dronningen formodentlig har sørget for blev stillet til hans rådighed. I hvert fald betalte hun i 1510 husleje for et hus netop til Sct. Gertruds alter, uden dog at den logerende nævnes.

En vanskelighed, når Claus Bergs virksomhed skal skildres, er det, at så få af hans værker er daterede, og endda kun et enkelt – altertavlen – udtrykkeligt henføres til ham. Kunsthistorikerne har dog overbevisende placeret en lang række andre altertavler, krucifikser og gravstene i fynske kirker som frembringelser fra hans værksted. Bemærkelsesværdigt – og naturligt – er det, at vi finder hans værker i miljøet omkring dronning Christine, således altertavler i kirker i Odenses nærmeste omegn (Ubberud, Sanderum og Allerup), der betjentes af den odenseanske gejstlighed, endvidere gravstenen over Jørgen Daa i Sct. Hans kirke, hvis enke, Karen Gyldenstjerne, var knyttet til dronningen.

De daterede værker tilhører imidlertid alle 1520'erne, og meget få af de øvrige kan med sikkerhed placeres tidligere. Claus Bergs første år i

Gravsten i Sct. Hans kirke over Jørgen Daa (død 1503) og hans tredje hustru, Karen Gyldenstjerne (død 1527). Formentlig fra Claus Bergs værksted. (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

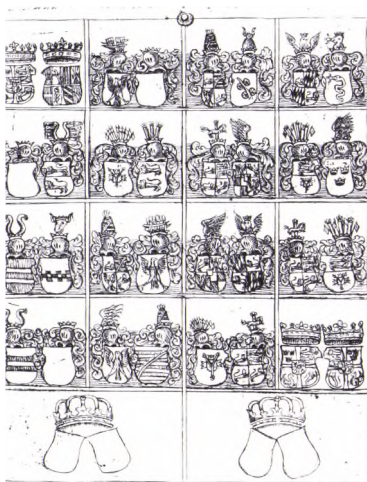

Altartavlen i Sanderum kirke er i sin nuværende form fra omkring 1515 og fra Claus Bergs værksted. I midterfeltet en fremstilling af korsfæstelsen og scener af Jesu lidelsehistorie. Formentlig er 15 af de 16 figurer i fløjene fra en ældre altertavle. (Svend Møller fot.).

Odense har da antageligt været meget beskedne. Det store værksted – i følge sønnesønnen havde han 12 svende i sit brød – er først kommet i gang efter kong Hans' død. Ellers havde det nok sat sig spor i dronning Christines regnskaber, der hører op i 1512. Altartavlen var, som vi så, under udarbejdelse i 1518, da prins Hans tilføjedes. Formodentlig er gravkorets øvrige udsmykning også fra årene op mod 1520. Således er dronning Elisabeths våben centralt placeret, skønt hendes og Christian II.s bryllup først fejredes den 12. august 1515. Elisabeth besøgte selv Odense i påsken 1521, har vi set.

I samtidens omtale af Claus Berg kaldes han stedse Claus maler. Det gælder de første arbejder af ham, der kendes fra dronning Christines regnskaber, nemlig en dør til dronningegården, som han fik betalt i september 1508, og udsmykningen af dronningens vogn, som blev »farvet« og fik hendes våben påmalet i juli 1510. Mens vognen tydeligt har været malerarbejde, viser bestillingen af døren, at betegnelsen Claus maler ikke skal tages for bogstaveligt. Her har i lige høj grad været tale om snedker- og billedskærerarbejde.

Først gravkorets indretning har imidlertid givet Claus Bergs værksted format. Nærmest i slægt med de arbejder, han hidtil havde udført for dronningen, har været de talrige, fint udskårne fyrstelige våbenskjolde, som har forlenet korrumbet med en uhørt pragt ikke mindre end den, der udgik fra altartavlen. De 64 aneskjolde, formodentlig samtlige kong Hans' og dronning Christines tiptipoldeforældres, var anbragt parvis og under en baldakin i ryggen af 32 munke-

Kong Hans' og dronning Christines fædre og mødrener. Nu tabt trætavle med udskårne våbenskjolde fra Gråbrødre kirke, stukket af Jacob Bircherod. (Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

Detalje af epitafiet over kong Hans i Sct. Knuds kirke. Her ses kongen og prins Frants i nærbillede. (Lennart Larsen fot., Nationalmuseet).

stole. 14 stole stod op ad henholdsvis nord- og sydvæggen og 2 + 2 med ryggen mod tralværket ud mod kirkerummet. Heraf kan vi slutte, at hele koret har været nyindrettet med henblik på anegalleriet, og Claus Bergs værksted har uden tvivl leveret ikke blot skjoldene og de tilhørende, grotesk udsmykkede hjelme, men også stole og baldakiner. Tilsvarende korstole med baldakiner, der ligeledes tilskrives Claus Berg, er bevaret i Gudme kirke.

På denne måde blev aneskjoldene til en daglig påmindelse til gråbrødrene om at optage kongefamiliens medlemmer i deres bønner, og korets funktion af kongeligt gravkapel understregedes endnu stærkere end ved fremstillingen af kong Hans og dronning Christine med deres børn på epitafiet og på altertavlen fodstykke. I Resens beskrivelse af gravkoret fra 1684 hedder det, at der ved våbenskjoldene var angivet indehavernes – kong Hans' og dronning Christines forfædres – navne og titler, »kirken ikke til liden zirat«. Hvis denne oplysning er rigtig, har munkene ikke kunnet være i tvivl om hvilke fyrsters våbenskjolde, der prydede stolene.

En fornemmelse af de tabte korstoles pragt får vi af det store stene-pitafium, der rummer 32 kongelige aneskjolde på rad og række. Her finder vi de samme grotesk svungne former, som i de få bevarede våbenskjolde fra korstolene og prins Frants' mindetavle. Mens vi måtte nøjes med at gætte på (hvad tallet 64 indicerede), at korstolene våben var kong Hans' og dronning Christines tiptipoldeforældres, kan vi konstatere, at epitafiets våbenskjolde skal forestille deres 32 tipoldeforældre. For kong Hans' vedkommende er forsøget nu ikke lykkedes særlig godt. Det er tydeligt, at epitafiets ophavsmand har været bedst orienteret om dronning Christines aner.

I Claus Bergs værksteds produktion hører stene-pitafiet formodentlig til de sidste værker. Heraldisk er det præget af Christian II.s tid, hvorimod korstolenes heraldik, som vi kender den, er beslægtet med kong Hans' segl. Det udtalte renæssancepræg, der minder om Claus Bergs andet store stenrelief, gravstenen over biskop Iver Munk fra 1531-32, tyder også på en sen tilblivelse. Som monument er det uden sidestykke. Det nærmeste forbillede har utvivlsomt været datidens massive fyrstelige sarkofager. Claus Bergs historiker, Thorlacius-Ussing, hagede sig med mærkværdig stædighed fast i, at årstallet 1513 betegnede relieffets tilblivelsesår. Bortset fra, at anvendelsen af arabertal i 1513 er utænkelig, taler alene stenens størrelse stærkt imod denne tanke.

Ved kong Hans' død var gravkoret næppe nået længere end til

dronningens – og Claus Bergs – overvejelser. Da nu pladsforholdene i Gråbrødrekirken forbød opførelsen af en sarkofag, har man i stedet indforskrevet den kolossale (4 m lange og næsten 2,5 m brede) gotlandske kalkstensflage, den største i Danmark, som det må have været uhyre vanskeligt at arbejde med. Hvor vanskeligt ses af, at da man i 1815 skulle flytte stenen til Sct. Knuds kirke, lykkedes det at brække den i to stykker. Mens fyrstelige bisatte normalt fremstilledes kolde og livløse, liggende ovenpå sarkofagen, har Claus Berg gengivet kongeparret og prinsen stående og i live, omgivet af den udsmykning, man ellers ville vente at finde på sarkofagens sider. Har vi lov at mene, at sceneriet har fået et eget fynsk og mildt præg?

Gråbrødrekirkens kor, som Claus Berg og dronning Christine skabte, ville have været et enestående historisk mindesmærke, hvis det var bevaret. »Det er jammerskade, at dette pragtfulde rum er forsvundet«, udbrød kunsthistorikeren Chr. Axel Jensen spontant. Hvad tre århundreders forfald og Grevefejdens og svenskekrigenes ødelæggelser havde ladet stå, fik emsige embedsmænd på få år bugt med. Vi må glæde os over, at det trods alt lykkedes at redde de vigtigste dele af udsmykningen. Endelig bør erindringen om gravkoret, selv om kun enkelte, løsrevne brudstykker er tilbage, veje tungt ved vurderingen af dronning Christines »stille og tarvelige« hof.

Kalkstensepitafiet over kong Hans var oprindelig i Gråbrødre kirkes kor, men er nu i Sct. Knuds kirke. Stenens mål er 4,02 × 2,47 m og viser kongen med rigsøble og scepter, dronning Christine i enkedragt samt prins Frants. Udenom figureerne aneskjolde. (Nationalmuseet fot.).

33 · Jens Andersen Beldenak

En vældig bisp i fandens navn

Fra 1500-tallets begyndelse og helt frem til reformationsrøret prægedes Odense foruden af dronning Christine af en anden, langt mere dramatisk skikkelse. I efteråret 1501 døde biskop Karl Rønnow, og allerede i januar 1502 udnævnte paven den kongelige sekretær Jens Andersen til hans efterfølger. Valgretten tilkom egentlig munkene i Sct. Knuds kloster, men om de overhovedet er blevet spurgt, vides ikke.

Jens Andersen, der snart fik tilnavnet Beldenak efter sin skaldede isse, var i alle henseender sin milde og magelige forgængers diametrale modsætning. Energisk og virksom i sit embede, hårdhændet og kynisk i politik blev han en af sin tids fremtrædende statsmænd og tillige en af senmiddelalderens mest farverige prælater, som imidlertid også forstod at skaffe sig mange fjender. Under Christian II faldt han i unåde og slæbtes i årevis fra fængsel til fængsel. Karakteristisk for hans djærve frisprog er det, at da han i 1523 i triumf vendte tilbage til Odense, lod han – til sine bispekollegers forfærdelse – erklære, at nu ville han »dø en vældig bisp i fandens navn«.

Porsfeldtsagen

Endnu mens Jens Andersen var en ret nybagt biskop, udspillede der sig et drama i Odense, der skulle forfølge ham til hans dages ende. Vi har allerede strejft drabet på dronning Christines lensmand, Otto Porsfeldt, i forsommeren 1504. Desværre er denne affære meget dunkelt oplyst. Så meget fremgår dog af en dom, Odense byting afsagde i juli 1519, at drabet fandt sted i et hus tilhørende Hans kræmmer, en fremtrædende købmand, der omtales flygtigt i dronning Christines regnskaber.

I dette hus indfandt sig tilsyneladende bispens køgemester, Knud Kjeldsen, og næppe med helt fredelige hensigter, da han var ledsaget

af 17 af bispens svende. I huset befandt sig allerede Otto Porsfeldt og rådmand Knud Friis foruden værten selv. Om overfaldet har været planlagt, eller om der er opstået en spontan ordstrid uden for huset, kan vi ikke vide. I hvert fald blev Otto Porsfeldt dræbt af Knud Kjeldsen i Hans kræmmers hus, mens rådmanden blev såret. Da fem af Knud Kjeldsens ledsagere blev dømt for sår og brud på byfreden – de fire for at have bistået Knud Kjeldsen med at såre Otto Porsfeldt, den femte for at have såret Knud Friis – og samtlige bispens folk blev dømt for hærværk, må det have gået voldsomt til. Formodentlig har der været tale om et regulært sammenstød mellem biskoppens og lensmandens folk.

Bag sammenstødet anes en udtalt spænding og måske kompetencestridigheder mellem de to nabohoffer i Odense. Sagen synes i første omgang at være blevet afgjort ved mindre bøder til Knud Kjeldsen og hans ledsagere, således at Otto Porsfeldt ikke kan have været anset for helt uskyldig. Først mange år senere, da Jens Andersen var faldet i unåde, blev sagen taget op og krav rejst om, at han skulle betale de store bøder, køgemesteren og de 17 svende nu idømtes. Endnu senere, i 1533, blev han overfaldet og bortført af Otto Porsfeldts holstenske slægtninge.

Uanset hvorledes Porsfeldtsagen tolkes, tør vi nok opfatte den som et vidnesbyrd om, at Jens Andersen var en mand, der satte hårdt imod hårdt, når han følte sin position truet – og det har åbenbart været tilfældet, da dronning Christine flyttede til Odense. Samtiden har i hvert fald ment, at køgemesteren handlede i visheden om at have sin herre bag sig.

Drabet blev begået senest i juni 1504. Første gang Otto Porsfeldt omtales som død i hofholdningsregnskaberne er den 20. juni, da fire skilling blev udbetalt til to kvinder, der havde klædt liget, »den tid han slagen blev«, som det sigende tilføjes. Allerede den 17. juni har Otto Porsfeldts søster imidlertid kvitteret for alle krav på sin afdøde broders vegne, så han må være dræbt inden dette tidspunkt. Netop i disse dage vendte dronningen tilbage til Odense med sit følge for at bosætte sig, foreløbig på Næsbyhoved, og måske har det været i tummelen af hendes ankomst, at drabet fandt sted.

Hændelsen lader dog ikke til nogen sinde at have tynget Jens Andersen, og senere kompetencestridigheder mellem dronningens og biskoppens folk kendes ikke. På den anden side har forholdet næppe heller været særlig hjerteligt. Biskoppen skal have celebreret messen både ved prins Frants' og kong Hans' begravelse, som tilbørligt var.

Et hjørne af kælderen under nordfløjen i det adelige frøkenkloster. (Fyns Stiftsmuseum fot.).

Men på intet tidspunkt hører vi om en udveksling af gaver som den, der fandt sted mellem dronning Christine og andre af Odenses gejstlige dignitarere – et umiskendeligt vidnesbyrd om, at forholdet mellem dronning og biskop har været afmålt og formelt.

Bispegården

I 1504, samme år Otto Porsfeldt dræbtes, havde Jens Andersen påbegyndt et storslået byggeri inde i byen, der ligesom understregede, hvem der var Odenses virkelige herre, og som helt stillede dronning Christines beskedne residens i skyggen. For at håndværkerne rigtigt kunne regere, installerede han sig i byggeperioden ude på Dalum kloster, sikkert til nonnernes rædsel.

I denne biskop Jens' byggevirksomhed kom et andet dødsfald ham til stor nytte. I efteråret 1503 var den tidligere domprovst og provst ved Vor Frue kirke Hans Urne død, der havde været kendt for sit store bibliotek og sin indsats for bogtrykkerkunsten. Da munkene i Sct. Knuds kloster i 1489 havde sejret over det nyoprettede domkapitel, var Hans Urne vel blevet frataget sin titel, men havde beholdt betydelige indtægter, som klosteret havde måttet overlade ham for livstid, og som tillod ham at dyrke sine litterære interesser.

Ved hans død mente Jens Andersen åbenbart, at tiden var inde til at drage den fulde konsekvens af domkapitlets nedlæggelse. Det betød dog ikke, at Hans Urnes store indtægter blev givet tilbage til klosteret. I stedet beslaglagde Jens Andersen selv disse midler og finansierede af dem opførelsen af sin nye bispegård. Oven i købet tillod han sig at nedrive provstegården og anvende tømmeret og stenene til byggeriet.

En skandale har Odenses borgere uden tvivl ment, og byens nye fornemme borgerske, dronning Christine, delte vel deres anskuelse. Provstiet ved Frue kirke var i sin tid oprettet af kongehuset, og kongen havde haft retten til at udnævne provsten. Nu måtte dronningens kapellaner til deres usigelige harme se dette fede embede gå deres næse forbi. Vi erindrer om, at dronning Christine forhandlede med sin ægtefælle, kong Hans, i Odense i begyndelsen af 1505. Her kan provstisagen have været drøftet.

Indtil videre fortsatte Jens Andersen imidlertid uanfægtet sit byggeri. Så længe kong Hans levede, led han heller ingen overlast, og i 1508 var den nye bispegård fuldendt. Dette kundgjorde Jens Andersen stolt på en bygningstavle, som siden er tabt, men hvis latinske indskrift er bevaret. Indskriften er højst bemærkelsesværdig, når man betænker, at dens ophavsmand var en kirkens mand, og udtrykker formentlig essensen af Jens Andersens personlighed. Den lyder – i oversættelse – efter at opførelsestidspunktet er omtalt:

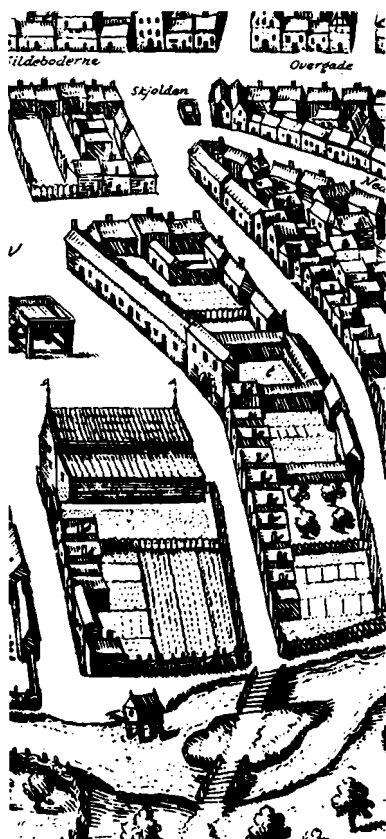
»I dette første opførelsesår kostede en skæppe byg tre skilling, i det følgende fire, i de øvrige var prisen, som den plejer«.

Denne fromme sentens, mente biskoppen af Odense, burde smykke hans nye residens. Indskriften ånder bogstavelig talt af hestehandel og æggepriser. Det har været med nogen ret, at Erik Arup i sin Danmarkshistorie betegnede Jens Andersen som »den gamle studepranger«. Retfærdigvis må det bemærkes, at de anførte bygpriser vitterligt var usædvanlig høje. I dronning Christines hofholdningsregnskaber anføres i vinteren 1511-12 en pris på mindre end en skilling pr. skæppe. Åbenbart har Jens Andersen gnedet sig i hænderne over de gode priser, hans landgildekorn indbragte.

Indskriften afspejler naturligvis først og fremmest hans glæde over sit værk. Det må have været med en betydelig stolthed, at han – så vidt vides – for første gang den 3. november 1508 daterede et brev »på vor biskopsgård i Odense«. Glæden og stoltheden er forståelig. Ved sit byggeri forvandlede Jens Andersen fuldstændigt Odenses gamle middelalderlige bispegård til en efter tidens forhold fornem

Da Jens Andersen Beldenaks kancellihus på Flakhaven var opført 1518, blev der hugget flere bygningssten til bygherrens pris, uagtet biskoppen sad fængslet. Den latinske indskrift, der er stærkt præget af forkortelser, lyder i oversættelse: »Den værdige fader i Gud hr. Jens Andersen biskop af Odense i Herrens år 1518«. Anvendelsen af arabertal må være et af de tidligste eksempler i Danmark. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Udsnit af Brauns kort over Odense 1593 med den middelalderlige bispegård, siden 1716 adeligt frøkenkloster. Billedet viser kun tilnærmelsesvis det middelalderlige udseende, idet der var bygget på anlægget i midten af 1500-årene. Grundtrækkene med et lukket, tre- eller firlænget anlæg illustrerer dog godt forholdene ved opførelsen i begyndelsen af 1500-årene. Husene mellem bispegården og åen er et udslag af tegnerens problemer med perspektivet. Her er nemlig ikke plads til en sådan række bygninger. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

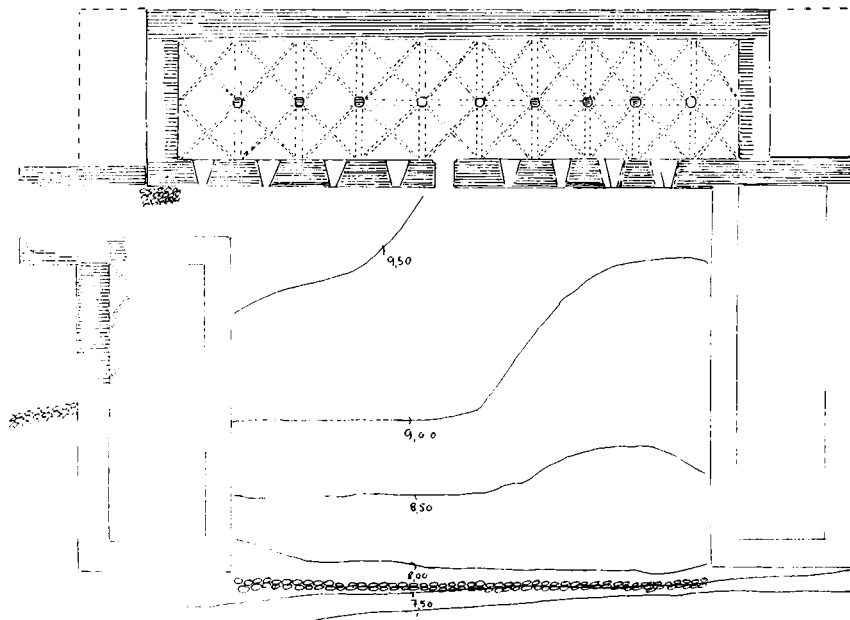
residens i den nye renæssancestil. De eksisterende lange længer udvidedes i begge ender, hvorved den nedre del af den nuværende anselige bygning, det tidligere adelige jomfrukloster, fremkom. Endda var Jens Andersens anlæg mere imponerende, end det fremtræder i dag. Hovedbygningen var kun nordfløjen i et trefløjet anlæg, der afsluttedes med en mur ned mod åen. Mod øst opførte han en statelig bygning, hvor nu et lavstammet bindingsværkshus fjæler sig, og mod vest tilføjedes en tredje fløj med en fremspringende portbygning.

Oven i købet lader bispegården til at have været stærkt befæstet. Det fremgår tilsyneladende af en dramatisk beretning om dens indtagelse under Grevens fejde, som vi skylder historieskriveren Arild Huitfeldt. Beretningens enkeltheder kan diskuteres, men det er bemærkelsesværdigt, at Huitfeldt lader bispegården være omgivet af en vandfyldt grav, som belejrerne måtte sætte over. Ved arkæologiske udgravninger ud mod Albanigade, hvor bispegårdens portfløj lå, er der virkelig konstateret sort, mudret materiale og indsvivende vand, der kan bekræfte Huitfeldts beretning på dette punkt.

Også bispegårdens skæbne i den nærmeste eftertid røber, at den har været et formeligt citadel. Karakteristisk nok indeholdt det første brev, Jens Andersen udstedte efter at have taget sin nye residens i besiddelse, et tilbud om at tage den statsfarlige norske biskop Karl af Hamar i forvaring. I Fyns stift indgik andre borge, således Ørkil ved Svendborg og Kjærstrup på Tåsinge, hvor han ofte opholdt sig, men da Jens Andersen betingede sig, at fangen som en anden container blev leveret i Kerteminde, har det utvivlsomt været på sin nye befæstede bispegård, at han havde tænkt sig at internere den arme biskop Karl.

I løbet af de følgende urolige år nævnes bispegården flere gange. Det er allerede omtalt, at der i forbindelse med Jens Andersens fald under Christian II indsattes en »viebiskop« i hans sted. Om denne viebisp, Vincents Kampe, hedder det, at han var »på biskopsgården i Fyn«, et udtryk, der antyder et anseligere anlæg. Da dronning Christine kort efter døde, fik Christian II atter rådighed over Næsbyhoved len. Samtidig inddrog han bispegården, idet Jens Andersen for anden gang fængsledes, og lod sine lensmænd residere der. Herefter kaldes den uden videre omsvøb »kongens gård i Odense«.

Dette pludselige navneskifte har nok givet rigets øvrige biskopper stof til eftertanke. Forandringen anerkendtes naturligvis heller ikke af oprørspartiet i 1523, der netop talte biskopperne blandt sine mest fremtrædende medlemmer. Fra denne kant hører vi om Christian II.s

Grundplan af den middelalderlige bispegård tegnet på grundlag af ældre opmålinger samt en udgravning i vestfløjen 1976. I nordfløjen, den nuværende hovedbygning, ses den middelalderlige, hvælvede kælder med mange vinduesåbninger ind mod gårdspladsen og en helt lukket mur mod ydersiden. Det samme forhold gjorde sig gældende i den samtidige stueetage, der var udstyret med store, prangende vinduer mod gården (større end de nuværende) og kun enkelte skydeskår mod nord. (Jørgen Nielsen tegn., Møntergården).

lensmand, »som har bispens hus inde« – atter en karakteristisk vending, der antyder et anlæg af fæstningsagtig karakter.

Lensmanden var Anders Jakobsen (Reventlow) til Søbo. Fra hans hånd foreligger der et brev, dateret kongens gård i Odense den 6. marts 1523, hvori han skildrer sine bestræbelser efter at få lagt en større besætning »her ind på gården«, som altså uden for al tvivl har været bispegården.

Odensebispens fald – og triumf

Mens forgænger, den skikkelige Karl Rønnow, for det meste opholdt sig ude på sit yndige landsted, Blangstedgård, havde Jens Andersen hermed skabt sig en fast bastion i selve stiftstaden. Antageligt har det været med nogen mistænksomhed, at borgerne fulgte biskoppens virksomhed, men foreløbigt vovede ingen at tale den mægtige mand imod. Samtidig med bispegårdens fuldførelse indgik han et mageskifte med bystyret, hvorved han kompletterede sin residens på den smukkeste og mest hensigtsmæssige måde.

Måske med mageskiftet for øje eller blot for at sikre sig ejendom i bispegårdens nærhed havde han erhvervet en gård i Nedergade, hvis grund strakte sig ned til åen. Det var denne gård, som Jens Andersen

Christian II (1481–1559) besøgte ved flere lejligheder sin moder, dronning Christine, i Odense. Han blev malet af Michel Sittow i juni 1514 i anledning af sin kroning og brylluppet med Elisabeth (Isabella) af Burgund. Dette billede, malet på en egetræsplade, er en kopi fra 1515. Kongen er iført en ærmeløs guldbrokadekappe med en bred krave af zobel. Under kappen bærer han en mørk fløjlsvams, hvis højre ærme med slidser stikker frem af ærmehullet. Inderst bærer kongen en hvid linnedskjorte med takket bort. (Hans Petersen fot., Statens Museum for Kunst).

i 1508 mageskiftede til Odense by. Til gengæld fik han hele engen over for bispegården, syd for den lille ø kaldet bispcholmen, der lå, hvor nu Albanigade passerer åen. Engens beliggenhed var altså højst bekvem, set i forhold til bispegårdens behov, og mageskiftet må betegnes som yderst fordelagtigt for biskop Jens, der fra sin residens kunne nyde udsigten til sine kære stude på den anden side af åen.

Dette mageskifte synes i øvrigt at have været en af mange gods-transaktioner, hvorved Jens Andersen udvidede bispegårdens tilliggende. Efter hans fald hører vi, at han havde købt agerjord øst for byen af nogle borgere. At biskoppen havde jorder øst for Odense, ses også af et brev fra 1528, der fastslår grænserne for Næsbyhoved birk. I det hele taget må der have været drevet et ret betydeligt landbrug fra selve bispegården. I 1520 blev der høstet 2 læster byg, 10 ørtug rug og 16^{1/2} ørtug havre på bispegårdens agre, mens tærskemanden fik 5 skæpper byg for sit arbejde.

På Odenses borgere, der i forvejen følte sig indeklemt af de store gejstlige stiftelser, der ejede det meste af jorden rundt om byen, må biskoppens ekspansion have virket dobbelt trykkende. Alt dette ændredes brat i 1517, da Jens Andersen faldt i unåde. Endnu i januar kunne han i svulstige vendinger tilskrive Christian II fra sin bispegård og anbefale ham at understøtte en pavelig afladshandler. Den høkerånd, der i disse år udgik fra romerkirken, var ret efter Jens Andersens hjerte. Det skal siges, at han til gengæld altid forblev katolicismen tro og i modsætning til flere af sine højadelige bispekolleger overholdt cølibatet.

På herredagen i København i november 1517 lod kongen imidlertid – efter års forberedelser – rette en række hårde og bitre anklager mod ham. Det kan ikke nægtes, at adskillige anklagepunkter virker frit opfundne til lejligheden, andre bundede i gamle modsætninger fra kong Hans' tid. Hovedmotivet skinner umiskendeligt igennem. Christian II var voldsomt i bekneb for midler til at føre krigen mod Sverige. I denne situation har man blæst på juraen – moder Sigbrits djærve skikkelse anes allerede i kulissen – og udset sig Jens Andersen som et passende bytte.

Hans videre skæbne tilhører ikke Odenses historie og skal blot strejfses her. Christian II havde været så forsynlig at henlægge Torben Oxes henrettelse til samme herredag. Måske var det denne episode, der fik den ellers så kry bisp Jens til at afgive en erklæring, hvori han vedgik alle anklager og erklærede sig rede til at fratræde stiftet.

Så vidt kom det dog ikke. Kongen og hans rådgivere har nok været

klar over, at afsættelsen kirkeretsligt ville blive vanskelig at forsvare, selv om Jens Andersen nu var blevet fravristet et samtykke. Snarest har man udelukkende været opsat på at presse størst mulige summer ud af det rige Fyns stift. At finansnøden var stor, ses af, at regeringen, samtidig med at anklagerne mod biskoppen rejstes, optog en række lån af de store byer. Odense alene måtte betale 400 rhinske gylden, mens Assens slap med 200.

Imidlertid holdtes Jens Andersen fangen på forskellige kongelige borge. En tid ser det ud til, at stiftet fortsat er blevet styret i hans navn. Den nye kancellibygning, han havde ladet opføre på Flakhaven, og som i 1549 indrettedes til Odenses første apotek, blev færdig i 1518 og forsynedes i denne anledning med en indskrift og biskoppens våbenskjold – uagtet at han notorisk sad fængslet i hele dette og det følgende år, det meste af tiden på fæstningen Engelsborg ved Nakskov.

Da det i begyndelsen af 1520 overvejedes at løslade ham, mildnedes hans indespærring en smule. Han fik lov til at komme ud i fri luft en times tid dagligt og måtte have besøg af en præst. Fangenskabets to år havde øjensynligt tæret på ham. Endvidere bedredes også forplejningen. I denne forbindelse hedder det, at det skulle være ham tilladt at sende bud efter øl fra sine egne gårde – idet Fyns stift, som bekendt, indbefattede Lolland og Falster. Officielt opretholdtes altså endnu fiktionen om, at Jens Andersen var biskop af Odense.

En af grundene til, at hans løsladelse overhovedet kom på tale, var, at han – svækket af flere års indespærring og underernæring – havde erklæret sig villig til at overlade kongen sin private formue, som givet har været meget betydelig. Herom siges, at bispen skulle sende bud til sine officialer eller fogeder om, at de skulle udlevere hans værdier til kongens rentemester. Atter ser vi, at stiftsadministrationen tilsyneladende var intakt.

Andre træk peger dog på, at der under Jens Andersens fangenskab er begået adskillige overgreb mod hans besiddelser. Vistnok allerede i 1518 blev hans kære stude konfiskeret og solgt. Det kan have været stude, Jens Andersen havde opdrættet på sit private gods, Ørbæk-lunde, som han havde erhvervet ved en fordelagtig handel med kong Hans. Men snart fulgte i juli 1519 dommen i Porsfeldtsagen, der blev signalet til yderligere indgreb, idet man uden videre tog for givet, at biskoppen var ansvarlig for sine undergivnes misgerninger.

Bystyret i Odense benyttede lejligheden til et forsøg på at erhverve biskoppens agre øst for byen. I en skrivelse til Christian II gjorde

Seglet her er Jens Andersen Beldenaks. Det kendes fra forskellige dokumenter 1505–24 og viser Knud den Hellige holdende biskoppens våbenskjold. I skjoldet ses en halomåne og et bugtet bånd, der skal forestille skyer. (Rigsarkivet).

På en bygningssten, der har prydet Jens Andersens kancellihus på Flakhaven, ses biskoppens våbenskjold. Skønt han ikke var adelig, førte Jens Andersen et særdeles fornemt våben af italiensk type, der øjensynligt havde pavevåbnet som forbillede. Hans ydre optræden kendetegnedes just ikke ved ydmyghed. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

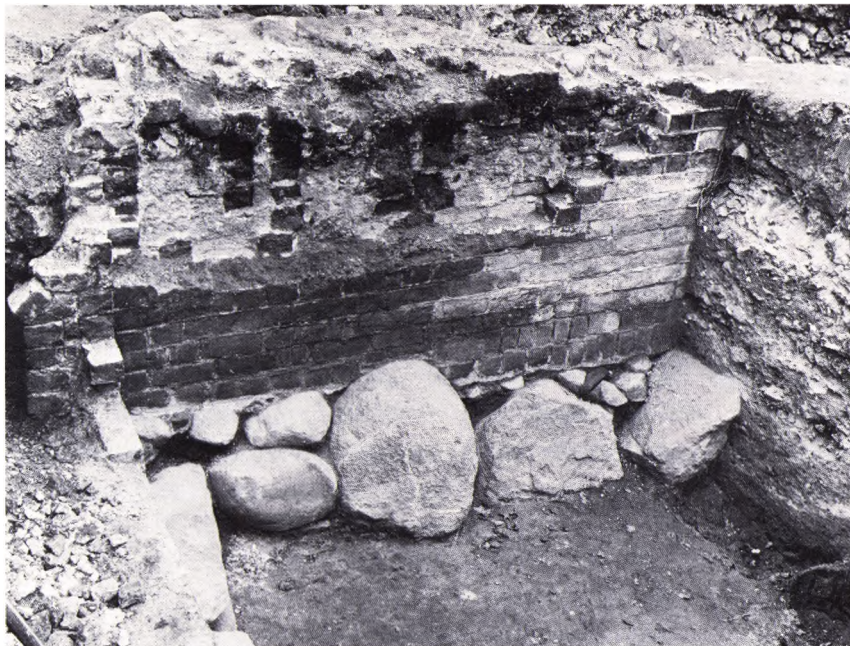
magistraten opmærksom på, at opkøbet af borgerjord havde været imod byens privilegier. Desuden appellerede man til majestæten kroniske pengenød ved at tilbyde, at kongen kunne beholde de store summer, der tilkom bystyret i Porsfeldtsagen, og endelig bemærkede man listigt insinuerende, at bystyret netop havde truffet aftale med borgerne om byskatten – underforstået, at hvis kongen var lidt medgørlig, hvad angik biskoppens agre, så ville byskattens provenu vise sig tilsvarende tilfredsstillende.

Om Christian II lod sig besnære af magistratens rævekage, er ukendt. Det hjalp i hvert fald ikke Odenseborgerne. Vi kender allerede Jens Andersen godt nok til at formode, at de famøse agre ved hans triumfale tilbagekomst i 1523 omgående er vendt tilbage til bispegården, hvis de nogen sinde har været fravristet den.

Roskildebispen Lage Urne overdrev sikkert ikke, da han senere ytrede, at Jens Andersen efter sin fængsling blev frataget »gods og penge, biskopsgård, slotte og al indtægt«. Da han endelig slap løs – den 23. april 1520 –, ændredes disse tilstande foreløbigt ikke. Han måtte ikke blot ydmygt gøre afbigt over for kongen og hans moder, dronning Christine. I realiteten blev han sat under administration, idet $\frac{2}{3}$ af indtægterne af stiftets jordegods skulle tilfalde kongen. I stiftsskriverens jordebog, der optoges ved denne tid og vel netop med henblik på den nye situation, nævnes, at »viebispen« Vincents Kampe, der havde vikarieret for Jens Andersen under hans fængsling, nu havde forladt bispegården, og man forestillede sig tydeligt, at biskop Jens ville dukke op i nær fremtid.

Det blev imidlertid ikke tilfældet og har næppe heller været tilsigtet. Da Christian II få dage efter Jens Andersens løsladelse sejlede med flåden til Sverige, tog han ham med sig for at anvende ham i sin tjeneste der. Formodentlig har det allerede været aftalt, hvad faktisk blev tilfældet efter det stockholmske blodbad, at han skulle have et af de svenske stifter til erstatning for de tab, han havde lidt. Endnu i nogle år måtte Fyns stift finde sig i at være under kongelig administration, og bispevikaren Vincents Kampe kunne atter slå sig ned i Jens Andersens residens.

Det er i den følgende tid, mens Jens Andersen var i Sverige, at vi finder Vincents i høj gunst hos dronning Christine. Til julen 1520 forærede hun ham en perlestukken biskopshat, så at han rigtigt kunne tage sig statelig ud, og i januar fejrede hun hans bryllup ved et mægtigt gilde. Også i forbindelse med hendes død i december 1521 nævnes han.

Ydersiden af den middelalderlige vestfløj i bispegården, udgravet 1976. Denne bygning er opført omtrent samtidig med nordfløjen og havde ligesom denne en hvælvet kælder. (Møntergården fot.).

Herefter lader det til at være kommet til et brud, måske af regnskabsmæssige grunde, som det senere hævdedes. Biskop Vincents havde ikke blot varetaget de gejstlige forretninger under Jens Andersens fravær, men også befattet sig med både stiftets og dronningens pengesager. Det kan let have givet anledning til misstemning. Sidste gang, vi støder på ham, er den 27. december 1521, da Christian II, som var kommet til Odense i anledning af sin moders begravelse, sad retterting omgivet af sine rådgivere, herunder biskop Vincents, der nævnes umiddelbart efter kongen og før rigsmarsken, Mogens Gøye. Herefter forsvinder alle spor af ham, indtil han nogle år senere dukker op i Sverige. Han har vel unddraget sig kongens vrede ved flugt.

Odense havde nu hverken biskop eller vikar og snart heller ingen bispegård. Rettertinget blev holdt i dronningegården, hvor Christian II også boede i julen 1521. Dronning Christine havde imidlertid i sine sidste år været optaget af at indrette et nonnekloster i sin gård. Dette ønske respekterede sønnen, og den 21. september 1522 rykkede nonnerne ind i dronningegården. Allerede inden, vel sagtens i forbindelse med biskop Vincents' forsvinden, havde Christian II inddraget bispegården, der brat fik navneforandring til kongsgården, og hvor slotshovedsmanden på Næsbyhoved installerede sig med en besætning af væbnede svende.

I denne omgang undgik Jens Andersens bastioner at blive sat på prøve. Ikke at magtskiftet 1523 savnede ydre dramatik, men et væbnet sammenstød udeblev. Jens Andersen selv oplevede ganske vist al den dramatik, han kunne ønske sig. Hjemkommen fra Sverige var han i september 1521 for anden gang blevet kastet i fængsel og indsat på Hammershus, en af rigets stærkeste fæstninger. Netop Hammershus blev den 16. august 1522 stormet og indtaget af lübeckerne, der herved udfriede Odensebiskoppen af hans fangehul.

Mærkeligt nok synes man ikke i det vestlige Danmark at have været klar over Jens Andersens skæbne. Da jyderne i januar 1523 gjorde oprør mod Christian II, var en af hovedanklagerne, at kongen holdt Odensebispen fængslet uden lov og dom »og dertil røvet hans bispegård og alt bispedømmets gods og lagt det under kronen«. Det sidste var sandt nok. Men Jens Andersen selv befandt sig allerede på fri fod og tørstede efter den oprejsning, som oprøret uventet åbnede udsigt til.

34 · Fejder og reformation

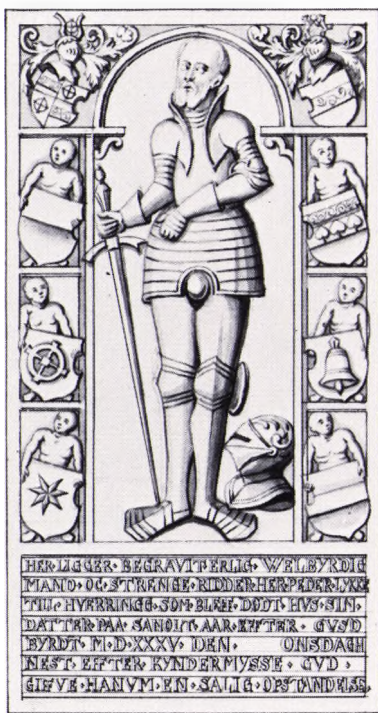
Odense under oprøret i 1523

I den tiltagende politiske spænding efter det stockholmske blodbad passerede Christian II ved flere lejligheder Odense. Vi har allerede nævnt hans ophold her i julen 1521 i forbindelse med moderens begravelse, og i slutningen af marts 1522 var han tilbage igen. Begge disse rejser kan hænge sammen med indførelsen af kongens nye love. I hvert fald afsagdes der talrige domme undervejs. Men da kongen for tredje gang, kort efter nytår 1523, indfandt sig, var det selve hans kongemagt, der stod på spil. For at understrege alvoren var han ledsaget af et helt korps tyske ryttere, hvis indkvartering må have vakt tummel i byen. Selv logerede Christian II i »kongsgården«, Jens Andersens pompøse residens ved åen, som han havde konfiskeret.

Med sin centrale placering i riget kom Odense til at spille en afgørende rolle i de urolige år omkring reformationen. Odense stod på dette tidspunkt næppe tilbage for København, hvad angik velstand og folketal. København var naturligvis rigets hovedstad og hovedfæstning, men selv om Skåne, Halland og Blekinge trak i østlig retning, var Odense i virkeligheden det naturlige midtpunkt i det oldenborgske monarki, idet hertugdømmerne vejede ikke mindre tungt i den anden ende. Det kan derfor ikke undre, at vi i løbet af 1520'erne og 1530'erne finder det ene afgørende politiske forhandlingsmøde efter det andet henlagt til Odense.

Christian II.s ærinde i Odense i januar 1523 var netop et sådant forhandlingsmøde, blot at flere af de vigtigste deltagere udeblev – af gode grunde, skulle det vise sig, da oprøret brød ud kort efter. Det lader dog til, at andre deltagere, der var kommet til stede, har været så venlige – og beregnende – at underrette kongen om, hvad der var i gære. I hvert fald ser vi, at han under opholdet i Odense udsendte nødråb til nær og fjern, som om han forudså en umiddelbart forestående katastrofe.

Katastrofen indtraf, som bekendt, og skal ikke udpensles her. Blot noterer vi os dens konsekvenser for Odense. På hjemvejen, efter at

Med kansler Johan Friis som det gode eksempel blev Gråbrødre kirke den fynske adels foretrukne gravkirke. Over herremanden Peder Lykke til Hverringe, der var død på Sandholt midt under Grevens fejde den 3. februar 1535, rejstes denne prægtige renæssancegravsten, som imidlertid nu er tabt. Den er tegnet af Søren Abildgård i 1760, men de skjoldholdende »putti« synes han ikke at have ramt særlig heldigt. (Nationalmuseet).

oprøret var brudt ud, nåede kongen Odense den 12. februar. Her lod han højtideligt erklære på rådhuset, at oprørerne ikke lovformeligt havde opsagt troskabseden. Desuden blev der foranstaltet en fornyet hyldning af ham, men om egentlige forsvarsforanstaltninger var der ikke tale, ud over at kongen afskedigede lensmanden, Peder Ebbesen (Galt), som han havde overtaget efter sin moder. I stedet indsatte han herremanden på Søbo, Anders Jakobsen (Reventlow), af hvem han åbenbart har ventet sig større troskab.

Anders Jakobsen gik også straks i gang med at sætte bispegården i forsvarstilstand, mens hverken Næsbyhoved slot eller selve Odense by tilsyneladende kom på tale som fæstningsværker. Hans bestræbelser blev imidlertid mødt med al den modvilje, som de milde fynboer undertiden kan udvise. Da landsknægtene insisterede på at blive ved deres kompagni, forsøgte han at hverve nogle af forgængeren, Peder Ebbesens svende for dog at få en besætning lagt ind på bispegården. Men det afviste Peder Ebbesen. Borgmesteren (vel sagtens Mikkell Pedersen) havde tidligere lovet at stille nogle borgere til hans rådighed, men pludselig kunne heller ikke det lade sig gøre. Da Anders Jakobsen fredag den 6. marts indfandt sig på rådhuset, modtog han det lidet trøsterige svar af borgmesteren, at man plejede at lægge husmænd og målbønder ind på kronens slotte og ikke borgere. De ville blive udenfor og forsvare deres huse og hjem.

Borgmesterordene lader tydeligt ane, at bystyret ikke ville ofre en tøddel på at understøtte Christian II.s vaklende trone, men i stedet satsede på, at magtskiftet kunne foregå, uden at Odense led overlast. Måske har det alligevel gjort indtryk i byen, at en af oprørslederne, rigsråd Peder Lykke til Hverringe, straks efter oprørets udbrud optimistisk havde sendt et brev specielt til borgerne i Odense, hvori han bad dem om at sørge for proviant til 2.000 ryttere med deres heste og 11.-12.000 mand fodfolk.

Anders Jakobsen gjorde ellers, hvad han kunne, for at hindre at oprørspartiets skrivelser nåede frem til adressaterne på Fyn, men i hvert fald i ét tilfælde omtaler han, at et brev til Odense blev læst i byrådet. Snart gik magistraten et skridt videre og trådte i direkte forbindelse med de nye magthavere. I begyndelsen af april indfandt sig prioren fra Sct. Knuds kloster sammen med borgmester Mikkell Pedersen, en rådmand og en menig borger i Vejle og hyldede tillige med andre fynboer den nye konge Frederik I. Kort efter faldt også Anders Jakobsen til føje. Den 13. april satte kongens søn, hertug Christian (III), over Lillebælt og nåede med en mindre styrke den

15. april Odense, hvor han opslog sit hovedkvarter. Christian II.s tropper, hvis tjenesteiver var stærkt kølnet af manglende forplejning og sold, forlod fredeligt Fyn uden skærmydsler af nogen art.

Alligevel har det naturligvis været nogle hektiske dage i Odense, mens den ene hær afløste den anden. Fra indkvarteringen har vi bevaret et anekdotisk træk, der imidlertid stemmer med, hvad vi ellers ved. Da en af Christian II.s sekretærer indfandt sig i byen for at lønne kongens tropper, så han på alle borgernes porte navne som den unge hertug af Holsten (hertug Christian), de jyske bisper og adelen, skrevet af en fourér, hvorfor han foretrak at vende tilbage til København med uforrettet sag.

Derimod fulgte Jens Andersen endnu ikke med hæren. Formodentlig har han lidt af efterveer efter sit fangenskab. Blandt de nye, højadelige magthavere har han næppe heller været velanskrevet, men anstændigvis måtte man tage hensyn til ham, efter at oprøret officielt havde påberåbt sig hans sag. Bag kulisserne havde man imidlertid allerede arrangeret sig med en afløser for ham. Da hertug Christian nåede Odense, havde han ordre til at overdrage bispegården til provsten i Viborg, magister Knud Henriksen (Gyldenstierne), der var søn af herremanden på Iversnæs, og som senere faktisk blev Jens Andersens afløser. Knud Gyldenstierne insisterede dog på, at to andre adelsmænd i hertug Christians følge, Ove Vincentsen (Lunge) og Erik Eriksen (Banner), i første omgang fik befalingsmyndigheden på bispegården og foretog en gennemgang af alt inventar, således at det blev fastslået, hvad der tilhørte henholdsvis kronen og biskoppen. Åbenbart har han allerede set sig selv som bispestolens nye besidder og dermed part i sagen.

I de følgende uger fyldtes Odense af den nye konges ryttere og landsknægte. Den 6. maj skrev hertug Christian fortørnet til sin fader, at officerernes drabanter var yderst velklædte med vamse af silke og hoser af fint engelsk klæde, mens de kongelige drabanter gik meget forsmædeligt klædt. Hertugen synes selv at have været i byen for at råde bod på denne mangel, men hverken rødt kamelot eller atlask fra Brügge havde været til at opdrive i Odense. Magtskiftet har åbenbart ført til en almindelig spankuleren i Odenses gader af unge modejunkerere.

I midten af maj ankom endelig Frederik I i egen person til Odense. Vi ved, at der var blevet truffet anstalter til hans hyldning, og kan blot formode, at den har fundet sted. Under opholdet førte han en række vigtige forhandlinger med rigsrådet, der resulterede i, at bl.a.

Guldfingerring, udarbejdet som en slange, der bider sig selv i halen – et yndet motiv i renæssancetiden. Fundet ved Albanibryggeriet. (Nationalmuseet).

Fyns stifts sidste katolske biskop Knud Henriksen Gyldenstierne (død 1560) ligger begravet i Århus domkirke, og er her afbildet sammen med sin hustru, Jytte Podebusk, på en ligsten i kirken. Kort tid efter reformationen havde han således accepteret de nye tider og ægtet den hovedrige adelsdame. (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

Frederik I (1471–1533), som oprøret i Jylland uventet havde gjort til konge i Christian II.s sted, kom til Odense i maj 1523 med sin hær. Den mørke bræmme på halsen er et såkaldt skipperskæg, der havde været moderne i kongens ungdom, og som han troligt holdt ved. Posthumt maleri af Jacob Binck 1539. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

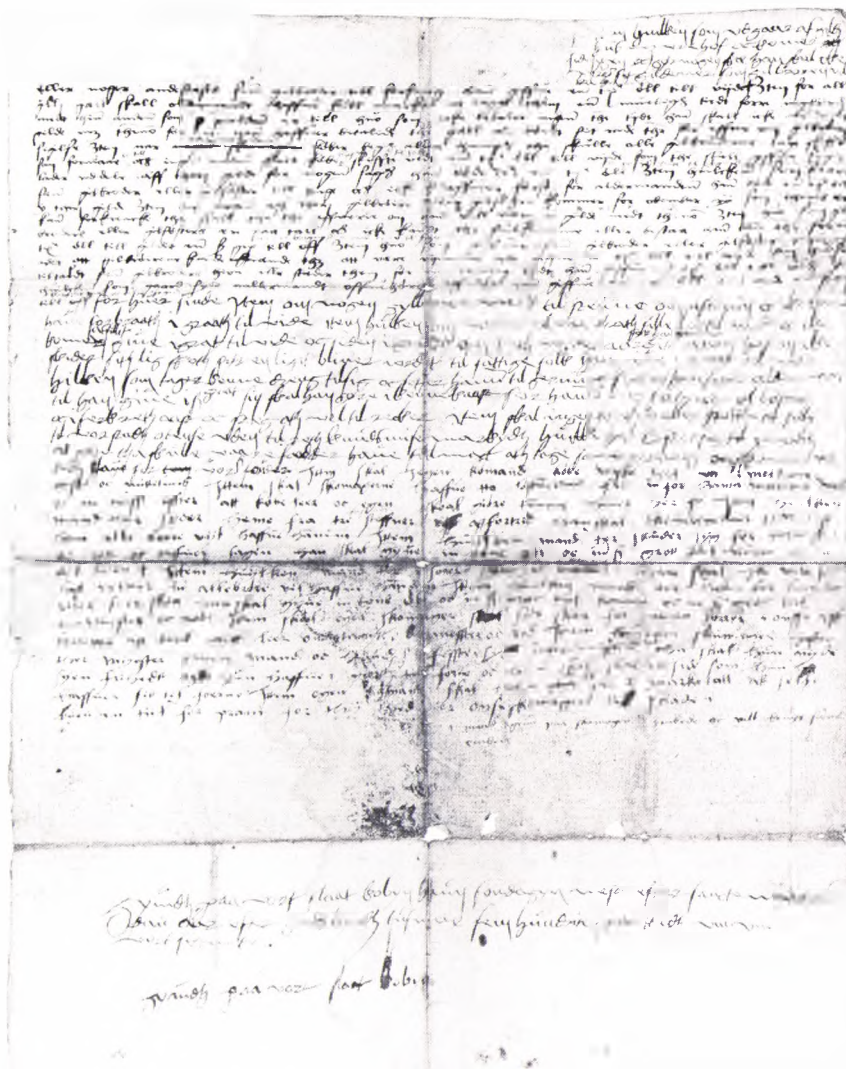
den betydningsfulde fæsteforordning af 14. maj 1523, der sikrede fæstebønderne mod vilkårlig udvisning, udstedtes i Odense. Desuden må han have befundet sig vel. At de følgende års forhandlingsmøder ofte henlagdes til Odense, må i nogen grad tilskrives monarkens disposition.

Frederik I var, da omstændighederne førte til hans ophøjelse, en efter tidens forhold alderstegen herre, der ikke satte pris på rejselivets strabadser. Når Odense dog synes at have fundet nåde for hans øjne, skyldes det måske den gæstfrie modtagelse, han har nydt i borgmester Mikkel Pedersen og fru Magdalenes hjem. På bispegården, hvor Christian II nyligt havde resideret, kan han i følge sagens natur ikke være taget ind. Før han atter forlod Odense, gav han ordre til, at Mikkel Pedersen og hans hustru skulle forlenes med en enghave nord for byen, der lå mellem Sct. Hans kirkes mark og Tolderlunden. Det anføres udtrykkeligt i kancelliets papirer, at ordren blev udstedt af kongen personligt den 17. maj 1523, der i øvrigt var en søndag. Mon ikke enghaven er kommet på tale efter en bedre middag i borgmesterhjemmet?

Herredage

Det kan næppe have tiltalt borgerskabet i Odense, at selv en borgervenlig konge som Christian II lod sin lensmand residere inde i byen. Borgmestre og råd har utvivlsomt lagt vægt på, at bystyret var uafhængigt af lensmanden, der styrede de omliggende herreder. For så vidt betød regeringsskiftet i 1523 en befrielse. Anders Jakobsen afløstes straks af en anden fynsk herremand, Eiler Bryske til Dallund og Langesø, der havde været hurtigere end ham til at slutte sig til oprørspartiet, men den nye lensmand måtte atter finde sig i at residere ude på Næsbyhoved. Intet hindrede naturligvis Eiler Bryske i at opholde sig på sin gård inde i Odense, som han formodentlig har gjort meget af tiden, blot i egenskab af privatmand. Et brev til Frederik I fra den 13. juni 1524, hvori han beklagede sig over lenets ringe indkomster, er således dateret Næsbyhoved.

Til gengæld vendte Jens Andersen frygtelig tilbage. Uden at vi hører nærmere, må han i sommeren 1523 have installeret sig på bispegården, hvor han snart tog fat på at genrejse bispestolens – og sin egen – økonomi. Han blev dog aldrig helt den samme som før sit fald. De lange fængselsophold havde svækket hans helbred, og i marts 1524 klagede han over svaghed i fødderne. De følgende år synes han

Kong Hans' bekræftelse af Odense skomagerlavs skrå. Adgangen til lavet, der havde monopol på fagets udøvelse, var begrænset af en lang række bestemmelser. Ansøgerne skulle være ægte født og have »et godt rygte«. De skulle have tjent som svende i to år hos en mester i Odense og have vundet borgerskab i byen. Desuden skulle de aflægge prøver på deres faglige formåen. Hvis en kandidat endelig blev accepteret, forestod nye, kostbare prøvelser. Ved talrige, nøje fastsatte lejligheder skulle han traktere lavets medlemmer med øl og mad – både brød, flæsk, to ferske retter, steg, smør og ost, »så at vel til rækker«, hedder det bekymret i skråen. Risikoen for at gå sultne eller tørstige fra bordet har dog næppe været stor. Skomagersønner eller svende, der ægtede døtre af mestre, slap billigere. Lignende bestemmelser, der røber de etablerede mestres værnen om deres privilegerede stilling, gjaldt for andre erhverv. Kun til det årlige Sct. Knuds marked var det tilladt andre end lavenes medlemmer at falbyde deres varer. Nederst ses dateringen: Givet på vort slot København søndagen næst efter Sct. Mortens dag, dvs. 12. november, 1508. Afskrift fra ca. 1550 i Odense skomagerlavs arkiv. (Landsarkivet for Fyn).

mest at have tilbragt på Kjørstrup på Tåsinge eller andre af stiftets gårde. Da han i 1529 resignerede bispestolen, omtales han som »vanmægtig« af sygdom, men han overlevede dog endnu et ubehageligt fangenskab og døde først i 1537.

Under disse omstændigheder voksede magistratens myndighed og selvfølelse. Borgmestre og rådmænd blev atter herrer i eget hus, efter at Christian II-tidens overgreb var hørt op, og Odense ikke længere rummede hverken dronninge- eller bispehof. Når kongen og rigets øverste indfandt sig, kom bystyret i højere grad til at fremstå som

Gravsten i Sct. Hans kirke over Eiler Bryske til Dallund (død 1529) og sønnen Claus (død 1537). (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

værter end blot andægtig almue. Der kan nævnes talrige eksempler på, at gårde inde i Odense tilhørte adelige familier, navnlig i kvarteret omkring Sct. Hans kloster. Men størsteparten af de rigsråder og kancelliembedsmænd, der regelmæssigt indfandt sig op igennem 1520'erne, måtte nødvendigvis indkvarteres – »ligge til herbergs« i tidens sprog.

Det gjaldt først og fremmest kongen selv, men hvor Frederik I tog ind, kan vi ikke vide, blot gætter vi på borgmester Mikkell Pedersens eller en anden velhavende borgers hjem. Derimod synes kongens forhandlinger med sine rådgivere at have været henlagt til bispegården, som jo også var Odenses stateligste og mest moderne bygningsværk. Det nævnes ganske vist kun ved en enkelt lejlighed. Torsdag den 22. august 1527 blev der afsagt dom »på bispegården i Odense« om, at agre og enge, der var blevet erhvervet af kirker og klostre fra selvejerbønder, skulle leveres tilbage, så at gårdene ikke formindskedes. Da kong Hans i 1504 holdt retterting i Odense, skete det i Sortebrødre kloster, og det følgende år afsagde han dom i Sct. Hans kloster, men dengang eksisterede Jens Andersens bispegård heller ikke.

Sikkert er det, at kongen under sine ophold blev forsørget ved et stort »sammenskudsgilde«, idet alle fynske lensmænd på skift måtte yde et døgn proviant – de såkaldte nathold – til hoffet. Det kan have bidraget til, at Eiler Bryske hurtigt blev ked af lenet. Kort efter at han i sommeren 1524 havde beklaget sig over lenets indkomster, blev han i hvert fald afløst af Peder Ebbesen (Galt), der havde haft Næsbyhoved under dronning Christine og var blevet afskediget af Christian II under oprøret.

I Jens Andersens sidste bispeår og Peder Ebbesens anden lensmandsperiode falder Odenses storhedstid som rigets centrum. Inden Grevefejden blev der afholdt fire »herredage« i Odense – datidens betegnelse for de store årlige rigsforsamlinger, hvor konge og stormænd forhandlede, svarende til den ældre middelalders daneoffer. Den første holdtes i begyndelsen af december 1523, hvorpå kongen – afbrudt af et weekendophold på Hverringe – blev boende i Odense lige til jul. I foråret 1525 blev der indkaldt til en ny herredag i Odense, hvor dronningens kroning skulle have fundet sted. Frederik I var selv blevet kronet i København året før, men da dronning Sofie på dette tidspunkt var frugtsommelig, har man ikke anset det for passende at lade hende undergå kroningens hellige ritual. Desværre indtraf der en uventet begivenhed (Søren Norbys oprør i Skåne), der

førte til, at Odense gik glip af både herredagen og kroningen – i øvrigt ligesom Erik Glippings kroning i 1258, der også skulle have fundet sted i Odense.

De to næste herredage er de berømmelige »Odenseherredage« 1526 og 1527, hvor det kom til skarpe konfrontationer mellem de katolske prælater og den luthersk sindede konge. 1526-herredagen holdtes i slutningen af november og begyndelsen af december og den følgende herredag i august 1527. Under opholdet i 1526, der varede i tre uger, har Frederik I udstedt et enkelt brev på Næsbyhoved, vel sagtens i forbindelse med en jagtudflugt, men logerede ellers inde i Odense. Officielt førtes forhandlingerne kun mellem kongen og rigsrådet, landets regering, men mange andre mødte naturligvis op, der havde ærinder at fremføre eller forretninger at varetage, hvorfor Odense givet har stået på den anden ende under disse herredage. Blandt de fremmødte var den navnkundige karmelitermunk Poul Helgesen (Paulus Helie), der fuldendte et af sine kendteste stridskrifter mod lutheranerne, *Svar til Hans Mikkelsen*, midt under herredagen i 1526.

Poul Helgesens hvasse polemik har næppe fundet genklang hos kongen eller hans overvejende lutherske hofmænd. Derimod er der grund til at formode, at Frederik I under opholdet kan have moret sig over et af de ældste danske skuespil, *Om en kælling, som forførte en kone til utroskab ved hjælp af sin hund*, hvis temmelig grovkornede satire var rettet mod katolicismen. Stykket er skrevet i Odense af Christian Hansen, der var præst ved Vor Frue på denne tid, og er formodentlig blevet opført af Vor Frue skoles disciple.

Allerede titlen lader ane, at der ikke er tale om den højere dramatik, men nærmest om studentikose løjer. Konen, hvis forførelse handlingen drejer sig om, er blevet forladt af sin mand, der er draget på pilgrimsrejse. Under hans fravær fristes hun med galante tilbud af et galleri af mandspersoner, bl.a. en dominikanermunk – vel en hentydning til Odenses eget Sortebrødre kloster. Også ham afviser hun med en replik, der lader ane, at hun dog er begyndt at vakle, og som formentlig har vakt munterhed på tilskuerbænkene:

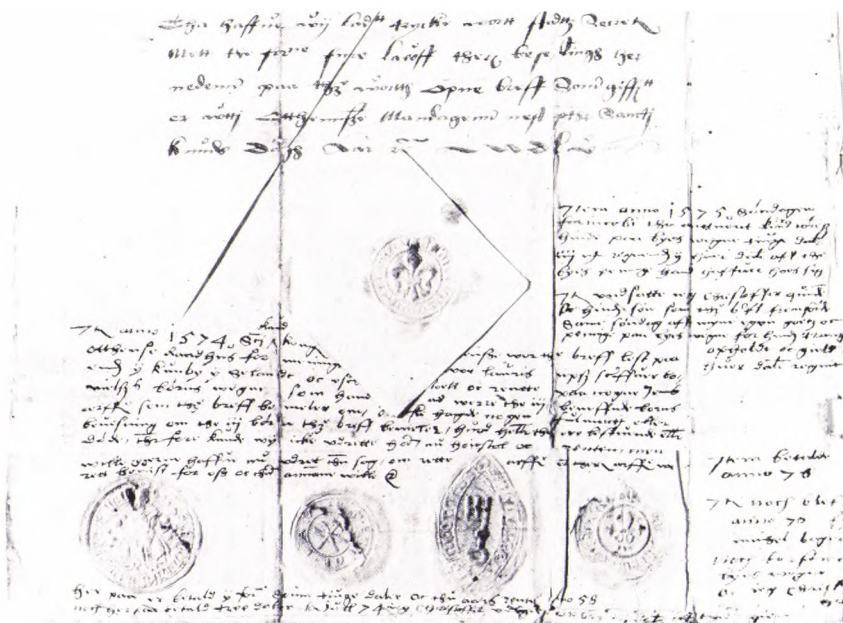
»Skulle jeg endelig gøre ilde,
en hofmand jeg hellere have ville«.

Den mærkværdige titel sigter til stykkets klimaks, der indtræffer, da konen endelig opgiver at forsvare sin hårdt angrebne dyd. Det sker, efter at en troldkælling til skræk og advarsel har vist hende sin hund,

Relieffet herover findes på en klokke i Vor Frue kirke, der er støbt i 1493. Korsfæstelsesgruppen går igen på mange klokker af mester Peter Hanssøn og viser Kristus, Maria til venstre og Johannes. (Birte Palle Jørgensen fot.).

Beseglingen på et brev fra Odense by, dateret mandagen næst efter Sct. Knuds dag 1555. Nedenunder byens segl med liljen ses segl fra de vigtigste faglige organisationer: Købmændene (Trefoldighedsgildet), smedene, skomagererne (Sct. Peders gilde) og skrædderne. De tre af seglene er middelalderlige. (Wermund Bendtsen fol., Odense magistrats arkiv, Landsarkivet for Fyn).

som i virkeligheden – påstod troldkællingen – var hendes datter, der havde vægret sig ved at føje en ung mand i hans lyster. Dyden belønnes ikke, er altså det saftige teaterstykkets »morale«. Hele den snurrede handling kan vist bedst karakteriseres som et påskud for grove løjer og replikker, der med fuld ret er blevet betegnet som uanstændige.

Det gode forhold mellem Frederik I og Odense, der var etableret på disse herredage, skinner igennem det følgende år, da bystyret udvirkede et kongebrev om, at alle stråtage i Odense skulle erstattes med tegltage. Brevet er bemærkelsesværdigt ved at være udstedt på kongens personlige ordre. Skønt Frederik I notorisk i de samme dage afsluttede en vigtig traktat med Hessen og i den anledning havde landgrev Philip som sin gæst på Gottorp, har han altså givet sig tid til at modtage en delegation fra Odenses magistrat.

Åbenbart har man ønsket at forebygge en større ildsvåde, hvad kongen som en hyppig gæst i byen naturligvis kun kunne sympatisere med. Brevet, der var dateret den 6. april 1528, fastslog, at alle stråtage i Odense skulle være erstattet af tegltage senest den 29. september, og desuden skulle alle gærder inden for byens porte erstattes af plankværker eller mure. Året efter indtraf imidlertid den frygtede katastrofe. I februar 1529 brændte hele den nordlige del af Odense, kvar-

teret omkring Sct. Hans kloster. Om nu bystyrets forholdsregler har været utilstrækkelige, eller om forebyggelsen netop har frelst den øvrige del af byen fra at lide samme skæbne, kan vi ikke vide. At dømme efter den nedsættelse i byskat de næste tre år, som bystyret udvirkede, har det været noget nær $\frac{1}{3}$ af byen, der brændte.

For Odenses netop etablerede rolle som politisk centrum i riget blev ildebranden fatal. I hvert fald ser vi, at de følgende herredage blev afholdt i København, og at Frederik I.s besøg indskrænkede sig til overnatninger, som regel ude på Næsbyhoved. Eksempelvis ankom Frederik I til Odense torsdag den 22. juni 1531 efter at have spist middagsmad i Assens. Aftensmåltidet og middagen den følgende dag måtte Svendborgs borgere køre ind med, så at Odense i denne omgang slap billigt. Til sidst blev kongen helt væk. På hjemvejen fra herredagen i København i august 1532 gav han ordre til lensmanden på Næsbyhoved, Niels Jepsen af den adelige Algudsenslægt, om at gennembyrde gærderne øst for Odense, så at han ikke behøvede at passere gennem byen »ad den lange stenbro«, dvs. ad Overgade og Nørregade, men kunne drage lige til Næsbyhoved tværs igennem de mange indhegnede agre, der omgav byen. Åbenbart var kongen på dette tidspunkt svagelig og er blevet kørt i vogn. Da det kom til stykket, rejste han imidlertid fra Nyborg direkte til Assens og videre til hertugdømmerne uden at gense Odense.

Først efter Frederik I.s død i 1533, hvor ikke mindst de adelige gårde i Sct. Hanskvarteret har været genopført, blev der atter henlagt en herredag til Odense. Den fandt sted i november, men da under stærkt forandrede forhold og i en trykket stemning. Rigsrådet besluttede her endeligt at slutte sig til Nederlandene og gennemføre bruddet med Lübeck. Fra Odense sendtes gesandtskaber til Sverige og til hertugdømmerne, mens borgerskabet murrende så til. I det fjerne rumlede allerede det uvejr, der brød løs i sommeren 1534.

Reformationsrøre

Senere end i de øvrige danske stifter nåede den lutherske bevægelse til Fyn. Det konservative Odense lader slet ikke til at have været berørt af den. Da biskop Jens i 1527 ønskede at tage til genmæle og forsvare katolicismens sag, sendte han et åbent brev til Assens, som tilsyneladende var lutheranismens nærmeste arnested, mens selve Odense gik fri.

Karakteristisk for det nære forhold mellem borgerskabet og den

Dette enkle segl for Odense by var i hvert fald i brug fra 1524 og viser blot en lilje. Diameter 2,7 cm. (Efter Grandjean: Danske Købstæders Segl).

katolske gejstlighed er en aftale, der blev truffet så sent som den 30. oktober 1524 mellem skrædderlavet og Sct. Knuds kirke. Skræddernes lav eller gilde havde sit eget alter i domkirken og ejede selv det tilhørende inventar, bl.a. to messchageler, der lader til, som sømmeligt var, at have været af udsøgt kvalitet, svarende til menighedens særlige beskaffenhed. Den ene var af blomstret atlask, den anden af blå silke »af det bedste«.

I aftalen fastslås meget kontant hvilke messer, domkirkens præsteskab skulle påtage sig for at sikre de odenseanske skrædderes salighed. Hvert år på 3. pinsedag skulle der holdes en større messe med sang og orgelspil, tilegnet jomfru Maria. Desuden skulle der om aftenen våges for de »gildesøskende« – lavets medlemmer –, der var døde i årets løb, og endelig skulle der næste dag holdes messer, »som de plejer at have«. Alt dette kostede 24 skilling (1½ mark), dog at skrædderlavet selv måtte betale de præster, der sang messen, samt organisten. Endelig skulle der holdes almindelige messer året rundt tre gange om ugen, onsdag, lørdag og søndag. Det kostede fem mark årligt plus to mark til vokslys. Disse messer var ment som en velgering for lavets levende medlemmer, men indbefattede dog en bøn for de afdøde.

Bånd af samme art har knyttet alle borgere i Odense til byens mange gejstlige stiftelser. I dag er det let at pege fingre ad denne stivnede og mekaniske religiøsitet, men betragtet som et socialt system fungerede katolicismen med hele sin ydre pomp og sine utallige ceremonier fortrinligt i etatsrådernes by. Betegnende er det, at kirkeskiftet heller ikke nåede Odense båret af en folkelig strømning som i andre store byer, men ved et bud fra oven.

Anledningen kom ved bispeskiftet. I 1526 havde Jens Andersen omsider bekvæmet sig til at træffe en aftale med Knud Gyldenstjerne om at afstå stiftet til ham. Snu som han var, sikrede han dog ikke blot sig selv en rigelig pension, men også at Knud Gyldenstjernes tidligere embede, domprovstiet i Viborg, blev overladt til hans nevø, Christian Pedersen, som han havde skaffet plads i det kongelige kancelli og fået gift med borgmester Mikkell Pedersens datter Maren. Gennem dette ægteskab kom Christian Pedersen eftertrykkeligt til at tilhøre Odenses historie, hvor vi møder ham efter reformationen.

Heller ikke sine kære stude glemte Jens Andersen. Da han endelig den 14. marts 1529 ved en lille ceremoni på bispegården nedlagde sit embede, betingede han sig, at han måtte føre alt det kvæg og foder

med sig, han ønskede. Biskoppens resignation har været hyldet i den samme staldlugt, som havde præget hele hans embedsførelse. Kapitlet, prior Hans Farsen og munkene i Sct. Knuds kloster, åndede lettet op, da han omsider forlod bispegården, efterladende gabende tomme lader og stalde.

Den følgende søndag den 21. marts, som var Palmesøndag, blev Knud Gyldenstjerne højtideligt indført i Sct. Knuds kirke. Ceremoniellet kunne imidlertid ikke skjule, at bispeskiftet markerede den gamle kirkes fald. Uden at Knud Gyldenstjerne direkte synes at have forpligtet sig til indførelse af luthersk gudstjeneste, således som andre bisper måtte love Frederik I, blev dette i realiteten resultatet af hans virke. Efter reformationen blev det sagt om ham, at han »hverken ville være papist eller evangelist, men hafver ført et eget regimente for sig selv og ville kaldes herre af Fyn«. Dette Knud Gyldenstiernes »regimente«, som han beskyldes for at have stræbt efter, må være opretholdelsen af de biskoppelige beføjelser, navnlig herredømmet

Sengotisk altertavle fra omkring 1525 i Bellinge kirke. I midtskabet ses en fremstilling af korsgangen og korsfæstelsen samt de fire evangelister. I fløjene de 12 apostle. (Svend Møller fot.).

Cornelius Hamsfort indledte et af sine optegnelseshefter om Odenses biskopper med en tegning af en biskop i fuldt ornat, stående med byen i baggrunden. Bybilledet svarer nogenlunde til det større billede af Odense set fra vest, Hamsfort har tegnet i et andet af sine hefter (se side 429). Den store bygning til højre i billedet er Sct. Knuds kirke (endnu uden tårn). Tårnet i midten er muligvis Gråbrødre kirkes, mens tårnet under biskoppens højre arm sikkert hører til Sct. Hans kirke. (Det kongelige Bibliotek fot.).

over stiftets jordegods, samtidig med at gudstjenesten tillempedes de nye tider.

Det toneangivende borgerskab i Odense har nok i almindelighed været velvilligt stemt over for de lutherske prædikanter, der optrådte i snart sagt alle andre større byer end Odense. I hvert fald ser vi, at borgmester Mikkel Pedersen og hans hustru antog Peder Palladius, senere Sjællands første lutherske biskop, som huslærer for deres søn Knud og understøttede ham, mens han i 1530'ernes begyndelse studerede i Wittenberg. Det fremgår af fortalen til hans oversættelse af Luthers skrift om bønnen fra 1541, som er dediceret til fru Magdalenen – på dette tidspunkt Mikkel Pedersens enke – og hans gamle elev Knud Mikkelsen. Vi antager derfor, at det har været i samklang med borgerskabets ideer, at den nye biskop, Knud Gyldenstjerne, meget hurtigt tog skridt til at anskaffe sig en evangelisk medhjælper.

Ét havde Knud Gyldenstjerne til fælles med sin forgænger: han var stærkt engageret i politisk virksomhed. Inden han i foråret 1532 drog til København, hvorfra han skulle forestå ledelsen af det skæbnesvangre flådetogt mod Christian II, der overraskende var landet i Norge, havde han indsat den ivrige lutheraner magister Jørgen Jensen («Sadolin») som prædikant i Odense. Han var en af de lutherske præster, der havde nydt Frederik I.s særlige bevågenhed, og formodentlig har det været på kongens kraftige tilskyndelse, at Knud Gyldenstjerne kaldte ham til Odense. Således overtog Jørgen Jensen ikke noget eksisterende præsteembede, men blev på kongens ordre indlogeret i Sct. Knuds kloster og lønnet af klosteret.

Jørgen Jensen er altså på det nærmeste blevet påduttet stiftet. Efter reformationen droges den fulde konsekvens af dette forhold, da han udnævntes til Odenses første lutherske biskop. Christian Poulsen, den nye prior i Sct. Knuds kloster, bemærkede tørt om dette forløb: »Knud Gyldenstjerne forskrev samme mester Jørgen hid at være hans prædikanter. Så prædikede han hannem fra Fyns stift og sig selv deri igen«.

Selv har Jørgen Jensen ladet sig forlyde med, at han nær var blevet udsat for et attentat fra de tilbageværende katolikkers side, og at han nødtes til en tid at søge tilflugt hos Jens Andersen på Tåsinge. At Jørgen Jensens optræden har indebåret en rivaliseren med domkapitlet og navnlig med prior Christian Poulsen, synes troligt nok, men det påtænkte attentat, der kun kendes fra et latinsk mindedig, Jørgen Jensen mange år senere forfattede over Jens Andersen, Knud Gyldenstjernes forgænger, er nok en skrøne til egen forherligelse.

Under påberåbelse af Knud Gyldenstiernes fuldmagt indkaldte Jørgen Jensen til et fynsk landemøde, der blev holdt i Odense den 27. maj 1532. Her forelagde han i biskoppens navn en fordansket udgave af Luthers lille katekismus for de forsamlede præster og tilføjede for egen regning adskillige formaninger samt 30 »artikler«, som indeholdt Luthers lære i hovedtræk, og som præsterne særligt skulle indprente sig.

Hermed havde Jørgen Jensen faktisk indført en luthersk kirkeordning for hele Fyn, uden at nogen tilsyneladende vovede at protestere. Det var ved denne tid, at Claus Berg, skaberen af det kongelige gravkor i Gråbrødre klosterkirke og talrige andre arbejder i fynske kirker, mistede modet og forlod Odense. Indtil videre vedblev dog de store gejstlige stiftelser, inden for hvis mure Jørgen Jensen ingen magt havde, at eksistere som katolske enklaver. Ved Frederik I.s død i april 1533 fattede de oven i købet nyt mod, men borgerkrigen 1534-36 beseglede endeligt også deres skæbne.

Grevens fejde

I den voksende spænding forud for Christian II.s forventede angreb lagdes store byrder på befolkningen. I december 1531 blev Odense beordret til at udruste et helt orlogsskib med en besætning på 80 væbnede svende foruden søfolk samt en borgmester og en rådmand, der skulle føre kommandoen. Kun København, Malmø og Ribe pålagdes en lignende byrde, mens de øvrige købstæder var flere om at udruste et skib. Uden at vi hører nærmere, må vi gå ud fra, at Odenses skib er blevet udrustet, vel sagtens i Kerteminde, og har været med i flåden, der sejlede fra København den 2. maj 1532.

Tidligere havde man endda næret frygt for, at Christian II.s mål var at gøre landgang på Fyn. En ældre, velstående Odensekøbmand, Mikkell Clausen, modtog i september 1531 til sin rædsel flere breve fra Christian II, som åbenbart må have kendt ham fra sine tidligere ophold i Odense. Mikkell Clausen vovede ikke andet end straks at aflevere brevene til biskoppen, Knud Gyldenstjerne, der sendte dem videre til kongen, samtidig med at han traf anstalter til at sætte Fyn i forsvarstilstand. Selv skrev Mikkell Clausen et hjerteskrærende brev til Frederik I, hvori han bedyrede sin uskyld.

Denne gang slap fynboerne med skrækken – eller skuffedes i deres forventninger, hvis de var tilhængere af den fordrevne konge. At der virkelig var grobund for en opposition mod det herskende styre, viste

Cornelius Hamsfort har illustreret sine optegnelser om Odenses to første lutherske biskopper med denne tegning, der viser to gejstlige i livlig disput. (Det kongelige Bibliotek fot.).

I Gråbrødre kirke, Odenses nye sognekirke, lod kansler Johan Friis i 1540 opsætte denne, nu tabte mindesten over sine forældre, bedsteforældre, olde- og tipoldeforældre på fædrene side, der alle var gravlagt i kirken. På Jacob Bircherods stik er dog kun Friisernes karakteristiske sorte egern gengivet, mens kvindernes våben mangler. Om det skyldes Bircherods eller stenhuggerens forsømmelse vides ikke. (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

sig efter Grevefejdens udbrud i sommeren 1534, da det folkelige oprør mod »adelsvælden« brød løs på Fyn. Mens jyderne den 4. juli valgte Christian III, og Sjælland og Skåne havde hyldet Christian II eller rettere grev Christoffer i hans navn, havde Fyn endnu ikke taget parti. I dagene inden Knud den Helliges dag, den 10. juli, var Odense traditionelt opfyldt af almue i anledning af det årlige Sct. Knuds marked. Det kan ikke have behaget Knud Gyldenstjerne. Som den hovedansvarlige for Christian II.s fængsling var han kommet i en meget farlig situation og vovede under disse omstændigheder næppe at blive inde i Odense.

I stedet mødtes han den 9. juli med den fynske adel ude i Hjallesø, åbenbart for at gå så stille med dørene som muligt. Hvor mødet foregik, er ganske vist lidt af et mysterium. Historiekrivneren Arild Huitfeldt henlægger det til »Hellesø« kirke, men de originale dokumenter fra mødet er blot dateret Hjallesø. Den gamle Hjallesø kirke, der blev nedrevet 1576 – i øvrigt af Ellen Marsvins fader, herremanden på Hollufgård – tilhørte Dalum kloster, hvis lensmand, Johan Friis til Hesselagergård, allerede havde sluttet sig til Christian III.s parti. Johan Friis var ikke selv til stede på Hjallesømødet, idet han formodentlig allerede har været på vej til den nye konge, men blev alligevel udpeget til mødets delegerede, der på fynboernes vegne skulle tilslutte sig kongevalget. Hvorfor mødet ikke simpelt hen holdtes på Dalum kloster, kan der kun gisnes om. Måske skyldtes det lensmandens fravær eller hensynet til nonnerne, der endnu fjælede sig bag klosterets mure.

Huitfeldt beretter videre, at den fynske adelsmand Jost Urne nåede Christian III før de delegerede. Jost Urne, der vitterligt var til stede på Hjallesømødet, kan have ført fuldmagten til Johan Friis med sig. Den nåede i hvert fald frem i de rette hænder, hvorimod en anden fuldmagt ad uransagelige veje er havnet i Sverige. Det kan hænge sammen med, at almuen meget snart reagerede mod Hjallesømødet, som åbenbart hurtigt er rygtedes. I den følgende tid ser vi i hvert fald, at bønder og borgere over hele Fyn rejste sig og plyndrede adelens gårde.

I denne folkelige opstand tog Odenses borgere vistnok kun halvhjertet del. Det hedder sig ganske vist, at de plyndrede Æbelø. Efter Grevefejden stævnede Sandagergårds ejer, Jørgen Henningsen af slægten Quitzow, borgerne i Odense for at have røvet hans heste, stude og geder på Æbelø, som han var forlenet med i sin egenskab af landsdommer. Nogen domfældelse kendes imidlertid ikke, og mon

ikke Bogenseborgerne som de nærmeste har været den udfarende kraft i dette foretagende?

I det hele taget er forløbet af den folkelige opstand meget dunkelt belyst. Den gamle fynske historiker Vedel Simonsen skriver, at »den ryggesløse hob . . . blodbestænkte og rovbelaedne« nåede Odense og forenede sig med borgerskabet, hvor først bispegården og dernæst Næsbyhoved faldt for mængdens tørsten efter »blod og bytte«. Hertil føjer han med en særlig gysen historien om en skrædder fra Odense, Henrik Skræp, der med sine tilhængere skal have indtaget Dalum kloster og voldtaget nonnerne. Det hele bygger på sene, sagnagtige efterretninger.

Det samtidige materiale tyder på, at borgerskabet i Odense ligesom i 1523 har søgt at styre frelst gennem konflikten, blot at opgaven i dette tilfælde var umulig. Efter Hjallemødet stillede man sig på folkeopstandens side, og i denne sammenhæng – mens Knud Gyldenstjerne klogeligt havde fjernet sig – hører stormen på bispegården hjemme, som er omtalt i Arild Huitfeldts stedvis meget velunderrettede skildring. Jens Andersens befæstede bispegård har været det eneste punkt i Odense, der ikke straks gik over til de nye magthavere. I 1529, da Jens Andersen gik af, hed fogeden på bispegården Anders Jyde, men om han var foged endnu i 1534, kan vi ikke vide.

Huitfeldt fortæller, at bispegården blev beskydt fra Albani kirke, dvs. fra tårnet, og fra de omliggende huse. I ly af beskydningen fik angriberne sat folk over voldgraven, der antændte porten, hvorefter gården overgav sig. Huitfeldt omtaler hverken Næsbyhoved eller Dalum kloster i denne forbindelse, endskønt han selv senere var forlenet med Vor Frue provsti i Odense, så at han ikke kan have været ukendt med forholdene.

I det følgende år bølgede kampen frem og tilbage med Odense som et – fra borgernes synspunkt – uønsket midtpunkt. Det førte til, at byen vistnok plyndredes hele tre gange. Første gang var i slutningen af juli, da Christian III.s tropper kuede opstanden og herunder – beretter den samtidige Skibykrønike – »ikke blot udplyndrede Odense by, men endogså på det grusomste nedhuggede mange af dens borgere«. Hvis denne oplysning er korrekt, er Odense blevet givet til pris for lejetropperne, der anså plyndring for en retmæssig del af deres løn, og samtidig er der foregået et summarisk retsopgør med opstandens anførere.

Allerede i begyndelsen af august fik de grevelige atter Fyn i deres magt. Med sig førte de den fordrevne svenske ærkebiskop Gustav

Gravsten i Vor Frue kirke over kansler Jørgen Marsvin til Hollufgård (død 1524) og hustru, Anne Passow (død 1530). (G. P. Jacobsen fot., Nationalmuseet).

Medlemmer af den ansette patricierslægt Mule, der var blevet adlet af Christoffer af Bayern, sad gennem generationer som borgmestre i Odense, således Mikkil Mule (død 1537), hvis forsvundne gravsten i Vor Frue kirke kendes fra Bircherods stik. (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Trolle, hvem grev Christoffer havde overladt Fyns stift i den flygtede Knud Gyldenstiernes sted. I mangel af underretninger må vi formode, at Gustav Trolle den følgende vinter 1534-35 har opholdt sig på bispegården i Odense, således som det antydes af en senere ytring af Jørgen Jensen Sadolin. Gustav Trolle var i øvrigt barnebarn af den fru Ermegård, der residerede på Næsbyhoved som lensmandsfrue på kong Hans' tid. Hun ejede også en gård inde i Odense, som Jørgen Daa på Enggård (Gyldensteen) i 1498 anmodede om at låne til sin kones barsel. Fru Ermegård døde i 1504, men mon ikke Gustav Trolle har benyttet lejligheden til at besigtige sin mormors gård?

Gustav Trolles korte episkopat blev dog alt andet end fredfyldt. Skibykrøniken kalder ham »denne urolige og ustadige mand med det vilde sind, der åndede død og fordærvelse . . .« – en karakteristik, der træffer også hans virke på Fyn. Midt i marts 1535 gik Christian III.s tropper i land på Helnæs, og efter træfningen ved Favrskov banker fandt Odense og flere andre fynske byer det klogest at hylde ham. Allerede den 22. marts mødte som de første fra magistraten i Odense borgmester Mikkil Mule, to rådmænd, Hans Friis og Gregers Hansen, samt en borger, storkøbmanden Herman Vole, i den kongelige lejr ved Barløse og aflagde ed til Christian III.s officerer.

Dette afgørende skridt havde magistraten næppe vovet, hvis Gustav Trolle havde været fast installeret på bispegården. Det skånede imidlertid ikke byen for nye ødelæggelser. I slutningen af april 1535 blev stærke grevelige tropper på ny landsat på Fyn, og Odense skal ifølge overleveringen atter være blevet plyndret og besat, nu som straf for overgangen til Christian III.

Endelig skal Odense kort før slaget ved Øksnebjerg være blevet plyndret for tredje gang, denne gang atter af Christian III.s tropper. Andre kilder lader dog denne plyndring være foretaget af de grevelige, så at tredje plyndring, der med stor bestemthed henføres til den 7. juni, muligvis er den samme som anden plyndring. Det lader sig næppe opklare.

Efter Øksnebjergslaget den 11. juni 1535 var Gustav Trolle ude af billedet – han døde senere af sine sår –, og Christian III herskede nu uanfægtet på Fyn. Der kan ikke være tvivl om, at Grevefejden havde ramt Odense hårdt, selv om de gentagne plyndringer nok snarest skal opfattes som organiseret brandskatning fra troppernes side. 1500-tallets almindelige højkonjunktur mildnede imidlertid ødelæggelserne, og byen rejste sig hurtigt igen.

*Othonia Insulae Fioniae oppidum
primarium ab Othino Danorum*

Cornelius Hamsforts tegning (formentlig fra omkring 1570) af Odense set fra vest findes i et af hans optegnelseshefter om Odenses biskopper. Til højre ses Sct. Knuds kirke uden tårn; dette kunne tyde på, at Hamsfort med sin tegning har villet skildre en ældre tilstand. Længst til venstre ses Sct. Hans kirke med de karakteristiske sidekapeller mod syd fra sidste del af det 15. århundrede. (Det kongelige Bibliotek fot.).

Den forsvundne kongeborg

Derimod tilføjede Grevefejden øjensynligt den gamle kongeborg Næsbyhoved dødsstødet. Den forsvinder i hvert fald sporløst ved denne tid. Sandsynligvis har det store middelalderlige slotsanlæg været i forfald, lige siden dronning Christine i 1506 forlagde residensen til dronningegården inde i Odense. Det antydes kraftigt af det allerede omtalte brev fra lensmanden Eiler Bryske fra 1524, hvori han beklagede sig over lenets ringe indkomster, som kun bestod af to ørtug havre.

Det skal nok tages med et gran salt. Selvfølgelig har der været andre indtægter, men Eiler Bryske sigter til de heste, som kongen havde opstaldet på Næsbyhoved, og som altså efter Eiler Bryskes

formening tyngede svært på budgettet. Var biskop Jens Andersen en gammel studepranger, så må Eiler Bryske til gengæld karakteriseres som en fuldblods hestehandler. I brevet til Frederik I undså han sig ikke for at bede majestæten unde sig en af hestene på Næsbyhoved til sit stod (stutteri), »om han kunne vorde før« – underforstået at hesten ikke var noget værd.

Eiler Bryskes jammerklage over lenets økonomi og hans hestesjakren er tydeligt hans hovedærinde. Men hans ytringer i denne forbindelse levner tillige et interessant indblik i forholdene på Næsbyhoved. Kongen ved selv, skriver han med en hentydning til Frederik I.s Odenseophold i maj og december 1523, »hvad belejlighed her er med husene og staldene, og tør jeg intet lade bygge, da jeg ved ikke Eders nådes vilje derpå, om Eders nåde vil hafve det bygget eller ej«. Åbenbart er der under Frederik I.s besøg blevet foretaget et syn af bygningerne på Næsbyhoved, som er blevet forefundet i trøstesløs stand.

Eiler Bryskes sjakren har næppe vundet ham Frederik I.s sympati. I hvert fald blev han kort efter afløst af Peder Ebbesen (Galt), som fik lenet i pant. Under ham blev det tidligere Lumby birk ændret til Næsbyhoved birk, og i denne forbindelse opregnes det område, der hørte umiddelbart under Næsbyhoved slot. Mod øst afgrænsedes det af Ellemose å, som Odense å kaldtes, indtil Biskorup og herfra af en linie nord om Odense og indtil Tarups jorder. Nord for denne linie lå avlsgårdens tilliggende ved den nu forsvundne Næsbyhoved sø. Desuden hørte landsbyerne nord for slottet til lenet. Selve Næsby, Anderup, Nisted og Stige, hvis omgivelser i dag er præget af kanalen, nævnes og længere mod nord Kirkendrup, Lumby Torp og Lumby. Mod vest dannedes grænsen af Brobys, Alleses og Beldringes jorder. Helt til Lunde mark »og neder ad åen og ud i stranden« strakte kronens jord og birkets område sig.

For lensmanden var det en stor fordel, at birketinget blev henlagt til selve Næsbyhoved. De bøder, som områdets bønder måtte erlægge, skæppede godt i kassen, men kunne naturligvis ikke forud beregnes, hvorfor Eiler Bryske tillod sig at se bort fra denne indtægtskilde, da han anslog lenets indkomster i 1524. Disse for lensmændene lykkelige tilstande ophørte imidlertid brat. I 1529 fik Peder Ebbesen overført sit pant til et vestjysk len, og Næsbyhoved overdroges til en lensmand af den lavere adel, Niels Ibsen af Algudsenslægten, en søn fra Allerupgård mellem Højby og Fraugde.

Det skete på anderledes hårde vilkår. Ved sin tiltræden måtte Niels Ibsen acceptere et i dansk administration hidtil ukendt princip, den

Relief af brændt ler, forestillende kong Ahasverus (siddende) og dronning Ester (knælende). Relieffet, der stammer fra en kamin, blev givet til Nationalmuseet i 1811 af den daværende ejer af Næsbyhoved slotsbanke, men da det sandsynligvis er fra 1550erne, har det formentlig aldrig været i brug på Næsbyhoved, der ødelagdes under Grevens fejde. (Nationalmuseet fot.).

såkaldte genant. Der blev på forhånd fastsat et beløb og den mængde forråd, som lensmanden måtte anvende til lenets styrelse, mens alle øvrige indtægter skulle tilfalde kongen. Genanten opregnes i forleingsbrevet og giver unægteligt et mere realistisk billede af lenets økonomi end Eiler Bryskes beklagelser.

I løn til sig selv og sine svende samt folkene i ladegården fik han 550 mark om året, dernæst af proviant 8 læster malt, 4 læster mel eller rug, 5 tønder smør, 24 øksne, 100 får og lam, 150 sider flæsk, 100 gæs og alle de høns, der indkom i lenet, $\frac{1}{2}$ læst sild, 2 tønder ål, 2000 hvillinger, 20 vorder kabliau, 1 læst saltet kuller samt 4 fade jern til vogne og hestesko og salt efter behov. Bortset fra salt og jern var lenet for så vidt selvforsynende, idet disse vældige mængder proviant blev taget af den landgilde, lenets fæstebønder og fiskere ydede.

På trods af betingelserne synes Niels Ibsen at have været glad for tjenesten, og i 1532 fik han løfte om at måtte beholde lenet i 10 år. Under de stramme økonomiske vilkår, da det både for konge og lensmænd gjaldt om at afpresse lenet størst muligt udbytte, er det planlagte byggeri næppe blevet ført ud i livet. Ganske vist hører vi i 1531, at bønderne i Odense herred skulle køre tømmer fra Ubberud skov til Næsbyhoved, men resultatet af disse anstrengelser kendes ikke.

Det samme gælder endnu et projekt, som vi blot løsrevet erfarer om. Ligeledes i 1532 fik Niels Ibsen tilladelse til at udvise fæstebønderne i Stige fra deres gårde og indsætte hollændere i stedet. Den brutale fremfærd mod Stigeboerne krævede kongens særlige tilladelse, da den åbenlyst stred imod fæsteforordningen, som blev udstedt i Odense i maj 1523. Særligt mærkelig tager den sig ud, når man

Signet af kobber fra det odenseanske præstekalendegilde. Et seglastryk kendes fra 1533, men signeten er ældre. Fremstillingen viser Maria med Jesusbarnet. (Nationalmuseet).

betænker, at et af hovedanklagepunkterne mod Christian II netop havde været indsættelsen af hollændere på Amager. Åbenbart har eksemplet alligevel smittet.

Ikke blot kongeborgen Næsbyhoved, men også lensmanden selv og hans planer om et fynsk Amager forsvinder imidlertid under Grevens fejde, uden at vi kender de nærmere omstændigheder. Niels Ibsen tilhørte en kreds af fynske lavadelmænd, hvoraf flere havde været tilhængere af Christian II. Er han efter folkeopstanden i juli 1534 gået over på deres parti? Eller er han faldet under kampene mellem Christian III.s og grev Christoffers tropper? Vi ved det ikke. Blot kan vi konstatere, at Næsbyhoved efter Grevefejden ikke længere kom i betragtning hverken som kongebolig eller sæde for lensmanden. Det gamle slot må være gået til grunde enten ved et stormangreb eller en plyndring.

Da Christian III i 1535 havde sejret på Fyn, indsatte han en af sine danske officerer, Claus Daa, som lensmand i den forsvundne Niels Ibsens sted. Med administrativ konservatisme lever betegnelsen Næsbyhoved slot videre en tid endnu, men lensmandens sæde var herefter Sct. Hans kloster – snart kaldet Odensegård, det senere Odense slot – selv om Næsbyhoved ladegård eller avlsgård naturligvis vedblev at eksistere. Ved forleningen til Jakob Hardenberg 1541 forpligtes han til at bygge og forbedre Næsbyhoved gård, altså avlsgården, og ved forleningen til hans afløser, Eiler Hardenberg, i 1542 tales udtrykkeligt om ladegården, mens slottet ikke længere nævnes.

Borgbanken lå nu øde hen. Næsbyhoved ophørte med at spille en rolle i Odenses liv, udover at, som en tidligere forfatter af byens historie har udtrykt det, »rørdrummens hule lyd kunne om natten fra sivene høres ind til byen« – indtil udtørringen af søen i forrige århundrede også drev rørdrummen på flugt.

Det nye kirkestyre

Christian III.s sejr i Grevens fejde afgjorde også religionsstriden. De forhåbninger, der i det skjulte næredes inden for de katolske stiftelsers mure, slukkede definitivt. Foreløbigt opretholdtes ganske vist i det ydre status quo. Den katolske gejstlighed fik lov at bestå, og Knud Gyldenstjerne vendte tilbage til bispegården, som uden tvivl var blevet slemt molesteret under fejden. Men alle har nok været klar over, at der kun var tale om en galgenfrist.

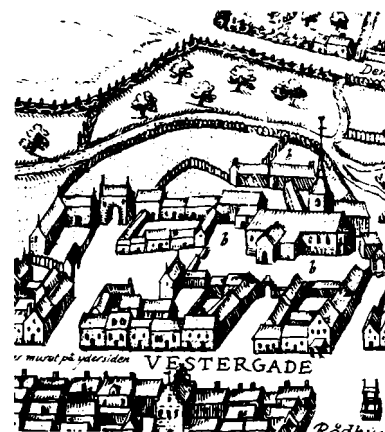
Lørdag den 3. juli 1535, næsten på årsdagen for Hjallesemødet,

blev Christian III hyldet i Odense. De øvrige fynske købstæder havde fået ordre til at sende en borgmester og fire borgere til Fynbo lands-ting, og selve Odense har naturligvis været repræsenteret ved hele magistraten, honoratiorene og udvalgte borgere. Hvor hyldningen foregik, er usikkert. På Brauns kort fra 1593 oplyses det, at landstinget holdtes i Gråbrødre kloster, men hvor det holdtes før reformationen, kan vi ikke vide. Derimod lader det til, at Sct. Hans kloster allerede var i færd med at forvandles til kongelig residens. I hvert fald hører vi i foråret 1537, da Christian III atter nærmede sig Odense, at han ønskede at blive indkvarteret der, hvorfor klosteret skulle »pyn-tes til«. Antagelig har kongen også under hyldningen i 1535 resideret i Sct. Hans kloster.

For at sikre hyldningens gennemførelse indkvarteredes tillige et regiment ryttere og en fænnike (dvs. en afdeling) landsknægte i Odense. Oven i købet blev borgerne pålagt en skat på 2.000 lod sølv, hvilket omvendt må opfattes som et tegn på, at byen ikke har været helt forarmet. Rytterne er vel draget videre til Københavns belejring, og $\frac{2}{3}$ af landsknægtene flyttedes til Bogense og Kerteminde, men endnu en tid måtte Odense dog finde sig i at være militært besat.

Da København det følgende år havde overgivet sig, besluttede regeringen at gennemtvinge en endelig likvidation af den katolske kirke, mens man endnu havde tropper til rådighed. Lensmanden på Næsbyhoved, Claus Daa, fik ordre til sammen med Christoffer Huitfeldt, historieskriveren Arild Huitfeldts fader, at pågribe biskop Knud Gyldenstjerne og om fornødent – dvs. hvis han forskansede sig på bispegården, hvilket man i den spændte situation ikke turde udelukke – tage fogeder, lensmænd, borgere og almue til hjælp. Desuden skulle Claus Daa og Christoffer Huitfeldt sammen med to tyske officerer og en væbnet styrke tage stiftets ejendom i besiddelse og herunder gøre nøje rede for det inventar, der forefandtes. Særlig vægt lagdes der på bispegården. Her skulle de for en sikkerheds skyld tage magistraten med på en nøje gennemgang af alle forhåndenværende forråd.

Da det kom til stykket, fandt Knud Gyldenstjerne sig i at blive arresteret uden at kny. Ifølge Arild Huitfeldt blev han passet op af Claus Daa og en tysk officer, da han trådte ud af Albani kirke efter gudstjenesten (sin egen far nævner Huitfeldt mærkeligt nok ikke), fik læst den kongelige ordre og lod sig fredeligt føre bort. Det må være sket samtidig med eller kort efter bispens fængsling i København den 12. august 1536. På rigsdagen i oktober blev fremgangsmåden

Udsnit af Brauns kort fra 1593. Her ses Gråbrødre kirke og klosterbygningerne udenom. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

Denne tegning af Knudsklosterets segl fra 1530'erne viser helgenkongen siddende med en monstrans og et scepter. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

Vægtlod af malm, fundet i Overgade 8. Fra reformationstiden. Højde 3 cm, vægt 455,6 g. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

mod biskopperne godkendt og stiftsgodset lagt under kronen, men selve kirkeforfatningen svævede fortsat i det uvisse.

Dette vigtige arbejde indledtes i Odense. Kort efter nytår 1537 forsamledes her et udvalg af fremtrædende gejstlige, som imidlertid senere flyttede til Haderslev, uden at kommissionens arbejde nærmere kan følges. Resultatet blev kirkeordinansen af 2. september 1537, hvorved lutherdommen officielt blev påbudt i Danmark. Samme dag indviedes i København de nye superintendenter, som de evangeliske biskopper kaldtes, og blandt dem Jørgen Jensen Sadolin, der fik Fyns stift.

Jørgen Jensen er formodentlig straks vendt tilbage til sit gamle kvarter i Sct. Knuds kloster, hvor han havde logeret inden Grevefejden, og er ivrigt begyndt på at organisere det nye lutherske kirkestyre. Odense havde talrige gejstlige stiftelser fra katolsk tid, men efter at almisser og altertjenesten var faldet bort et helt utilstrækkeligt grundlag for det, man ønskede at bevare: sognegejstligheden og de sociale institutioner. End ikke Jørgen Jensens egen stilling var udstyret med et tilstrækkeligt fundament.

Et første skridt blev taget, da Christian III i september 1538 kom til byen for at holde retterting. Ved denne lejlighed blev det bestemt, at Jørgen Jensen skulle have Clara kloster som bispegård. Majestæten deltog selv sammen med nogle rigsråder og Odenses magistrat i et skifte, hvorved der disponeredes over hele det store bygningskompleks, dronning Christines tidligere residens.

Foruden bispegården blev der plads til at indrette embedsboliger til fire andre gejstlige, sognepræsten og kapellanen ved Albani kirke samt læsemesteren og skolens rektor. Under den nye lære var ægtestanden så at sige blevet obligatorisk for gejstligheden, hvilket uundgåeligt stillede nogle krav til bolig og husførelse, som den katolske gejstlighed ikke havde lidt under.

I sine første år måtte Jørgen Jensen nærmest gå tiggergang for at få sit underhold, men i juni 1542 under et nyt kongebesøg blev der truffet en ordning, der sikrede ham en fast årlig indtægt i naturalier, som en række af kronens fæstebønder over hele Fyn måtte erlægge. En af de nærmeste var Rasmus i Tørnbjerg, der skulle yde 4 ørtug malt, 1 ørtug byg, 1 ørtug rug, 15 skæpper havre og 1 lam til superintendentens bord.

Odenses første lutherske biskop viste sig i sit embede ikke blot som en flittig og nidkær mand, men røbede tillige en betydelig ærgerrighed. Om stiftets fremtidige indretning nærede han store planer, som

Billedet her er taget i 1916 og viser tydeligt rester af hvælvinger i Sct. Clara kloster med Klaregade i baggrunden. (C. M. Smidt fot., Nationalmuseet).

– hvis de var blevet ført ud i livet – ville have forlenet ham med meget vide beføjelser.

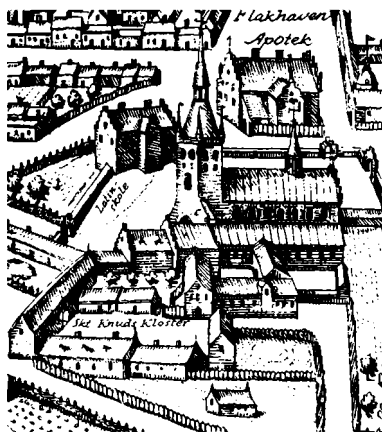
I Odense ønskede han oprettet et stort hospital for hele Fyn, hvori alle de gamle katolske hospitaler skulle indgå. Sct. Knuds kloster, der efter reformationen vedblev at bestå som en selvstændig stiftelse under prior Christian Poulsens ledelse, foreslog han nedlagt og dets rige midler anvendt til oprettelse af et domkapitel, dvs. et kollegium af embedsmænd, der skulle være biskoppens undergivne.

Øjensynligt har Christian Poulsens position ikke huet den stræbsomme superintendent. Da planens udførelse ville medføre, at prioren, der var velanskreven i regeringen, blev sat fra bestillingen, anbefalede Jørgen Jensen ædelmodigt, at han i stedet ansattes som kantor og førte tilsyn med bygninger og undervisning. Dog tilføjede han skinhelligt en forhåbning om, at Christian Poulsen i så fald ville skikke sig gudsfrygtigt med Guds ord og føre et kristeligt levned – underforstået, at prioren endnu hang ved det gamle, papistiske uvæsen og desuden (i luthersk forstand) var usædelig af natur ved sin utilbøjelighed til at gifte sig.

Selv gik Jørgen Jensen til opgaven med stor alvor. I to ægteskaber avlede han ikke færre end 16 børn. Efter et virksomt liv døde han 60 år gammel den 19. december 1559. Med den nævnte undtagelse synes han i det hele at have optrådt sindigt og mådeholdent over for de

Denne klokke af malm stammer antagelig fra Sct. Clara kloster og blev senere opbevaret i Odense bispegård. Højde 38 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Udsnit af Brauns kort over Odense fra 1593. Her ses Sct. Knuds kirke og klosterbygningerne omkring kirken. På Flakhaven ses biskop Jens Andersen Beldenaks cancellibygning, der senere blev indrettet til apotek. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

gamle katolske stiftelser, hvis videre skæbne vil blive belyst i det følgende.

Sct. Knuds kloster

Superintendentens uvilje mod Odenses største og rigeste middelalderlige stiftelse synes absolut at være blevet gengældt, at dømme efter Christian Poulsens syrlige bemærkning om Jørgen Jensens advancement, som allerede er citeret. Fra første færd lader der til at have fundet sammenstød sted mellem kloster og superintendent, som skyldtes, at Jørgen Jensen i forståelig nidkærhed krævede den nye lutherske kirkeordinans nøje efterfulgt inden for klosterets mure og alle katolske levn afskaffet.

Et særligt ømtåleligt spørgsmål har givetvis kunnet sætte sindene i bevægelse. Jørgen Jensen klagede til kongen over, at munkene ikke ville aflægge tonsuren og udvirkede en skarp kongelig påmindelse til dem om at lade deres hår vokse og ophøre med at rage deres krone.

Superintendenten gik imidlertid videre endnu og forlangte, at munkene ophørte med den katolske altertjeneste, som altså var blevet opretholdt i det skjulte lige til 1538. Den usigelige harme over dette uhørte indgreb, som prior Christian Poulsen og munkene opfyldtes af, skinner utvetydigt igennem i flere vidnesbyrd, som prioren udvirkede for at attestere den tvang, klosteret udsattes for. Åbenbart har man ikke villet udelukke, at der senere kunne indtræffe en katolsk reaktion.

Selve institutionen anfægtedes imidlertid ikke, idet regeringen ikke lod sig lokke af Jørgen Jensens planer om at forvandle klosteret til et evangelisk domkapitel. Når man ønskede Sct. Knuds kloster bevaret, skyldtes det – ud over den tillid prior Christian Poulsen personligt nød hos kongen og kansler Johan Friis – at det rige klostergoods var uundværligt til regeringsformål.

Klosteret fungerede i virkeligheden som en art kassekredit for kongen. Christian Poulsen måtte jævnligt på forlangende udbetale større eller mindre pengesummer – undertiden så store, at det kom på tale at pantsætte noget af klosterets bøndergods for at skaffe beløbet. Særligt alvorlig var situationen ved Grevefejdens afslutning i 1536, da tropperne skulle aftakkes, og Sct. Knuds kloster fik ordre til at udrede 4.000 lod sølv (ca. 56 kg) til den kongelige møntmester. Her var gode råd dyre, ikke mindst da grev Christoffer havde plyndret klosteret for hele dets kostelige skat af middelalderligt kirkeinventar.

I sin nød valgte prior Christian Poulsen at ofre klosterets dyrebareste klenodie, som hidtil var blevet holdt skjult, nemlig selve Knud den Helliges helgenskrin. Af møntmesterens regnskaber fremgår det – under den 1. august –, at 1.312 af de 4.000 lod sølv indbetaltes i forgylde billeder, dvs. sølvplader med fremstillinger af Sct. Knuds levned, der havde siddet på helgenskrinets sider og vel har været af en karakter som de gyldne altre fra Valdemarstiden, der endnu findes på Nationalmuseet.

Da møntmesteren senere viste sig svigagtig, har vi yderligere bevarer Christian Poulsens egen forklaring om transaktionen: »En part af det sølv, som jeg antvordede ham, lod jeg tage af et skrin her i kirken efter Kgl. Majestæts tilladelse«, skriver han. Den sidste oplysning forekommer trolig. Den mærkeligt henkastede og vage omtale af skrinet viser, at Christian Poulsen ikke har været stolt af situationen. I det mindste har man altså indhentet Christian III.s tilladelse, idet overgrebet trods alt berørte en af hans forfædre eller slægtninge på Danmarks trone (genealogien har man næppe haft rede på). Det maltrakterede skrin blev skyndsomst muret inde i koret, hvor det atter dukkede frem i 1582.

Ud over som direkte skatteobjekt benyttedes Sct. Knuds kloster af regeringen til at finansiere mangfoldige formål: indkvartering af fornemme tilrejsende, pensionering af fortjente hofembedsmænd, underhold af skoledisciple og studenter. Så store var klosterets indtægter, at det formåede ikke blot at bære disse byrder, men også at overleve som stiftelse. Munkene blev boende efter reformationen og betragtedes fortsat som gejstlige, der holdt gudstjenester i domkirken og virkede som sognepræster i klosterets kirker i Odenses omegn ligesom i den katolske tid.

Som prior var Christian Poulsen klosterets administrator. I sit brød havde han 16 gejstlige, som dagligt blev bispist i klosteret. Af disse boede dog to – læsemesteren og skolens rektor – andetsteds, som vi har set, men indtog alligevel deres måltider sammen med otte præster (de tidligere munke) i præstestuen, mens de seks degne måtte spise sammen med priorens tjenestefolk. I reformationens første vanskelige år voldte det vanskeligheder at skaffe lønninger til gejstligheden. Selv rektor ved det, der senere blev til katedralskolen, var endnu så ringe aflagt, at man måtte sørge for maden til ham.

Fra katolsk tid havde prioren naturligvis sit eget, standsmæssige kvarter inden for klosterets mure. I 1548 flyttede han imidlertid ind i en af de fine, gamle gårde, der lå syd for rådhuset og vendte ud mod

Bygningssten fra Sct. Knuds kloster, nu i Sct. Knuds kirkes søndre sideskib. Stenen er opsat af prior Christian Poulsen, og årstallet 1548 minder sikkert om en ombygning af Knudsklosteret. (Nationalmuseet fot.).

Christian III (1503–59) blev konge, efter at der under Grevens fejde forgæves var gjort forsøg på at sætte hans fætter, den fangne Christian II, på tronen; maleri fra kongens senere år, tilskrevet Jost Verheiden. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Sct. Knuds kirkegård. Mod vest stødte gården op til Peder Marsvins gård, hjørnejendommen mod Flakhaven, hvor Jørgen Gyldenstjerne, biskoppens broder, residerede, og mod øst boede Christian Pedersen, biskop Jens Andersens søstersøn, der spillede en fremtrædende rolle i Odenses kirkelige liv efter reformationen. Hele denne fornemme karré af gejstlige embedsboliger, der så at sige har udgjort Odenses St. Kannikestræde, er for længst ryddet til fordel for den såkaldte Sct. Knuds Plads.

Jørgen Jensens forsøg på at tage livet af Sct. Knuds kloster mislykkedes altså totalt. Ironisk nok blev han senere angrebet for at se igennem fingre med katolske levn i klosteret og selv nære sympatier i denne retning. En af klosterets egne indvånere, læsemesteren Christoffer Mikkelsen, opflammedes af en anden gejstlig, præsten ved Sct. Hans kirke, Lauritz Helgesen, og i fælles evangelisk nidkærlighed indledte de to hedsporere i 1551 en kampagne mod Knudsbrødrene, som de angreb i prædikener og forelæsninger. Da Jørgen Jensen forsøgte at tale dem til rette, vendte deres forbitrelse sig mod ham, som de beskyldte for at stå i ledtog med de formodede katolikker. Det skal endda være kommet til skandaløse scener i selve Sct. Knuds kirke, hvor Lauritz Helgesen »overrånede« superintendenten under prædikenen.

Sagen endte tragisk. Christoffer Mikkelsens og Lauritz Helgesens halsstarrighed førte uundgåeligt til deres nederlag og undergang, mens den offentlige ro og orden sejrede. Inden da var det forbavsende, hvor langt et tøjrhedsporerne fik. Først da de i foråret og sommeren 1552 havde beskyldt biskoppen for vranglære, omtalt Christian III.s person på en fornærmelig måde og hårdnakket nægtet at afstå fra deres vildfarelser, blev de begge taget i forvaring. Christoffer Mikkelsen døde i klosterfængslet i Sorø i 1556, mens Lauritz Helgesen udåndede i det skumle Visborg statsfængsel på Gotland, uden at tidspunktet kendes.

Sct. Knuds kloster ikke blot overlevede reformationen. Kirkeskiftet indbragte det en sikkert højt skattet gevinst. Klosteret var gået ud af middelalderen overordentlig rigt på jordegods. I selve Odense synes det stort set at have ejet byens sydlige del, navnlig så godt som alle ejendomme i klosterets umiddelbare omgivelser, men også hele kvarteret omkring Vestergade og haverne ned mod åen samt tilsvarende talrige gårde mellem Overgade, Nedergade og åen. Hertil kom Munke mølle og hele fiskeriet i åen og endelig de marker og enge, der omgav byen mod øst, syd og vest.

Fra klosterbakken har munkene og prior Christian Poulsen med tilfredshed kunnet skue ud over dette imponerende imperium. Imidlertid faldt deres blikke herved uundgåeligt på en enkelt kostelig juvel, der stak af fra resten af imperiet og øjensynligt skar dem i øjnene. Anstødsstenen var den fede eng over for bispegården, syd for åen, som Jens Andersen i 1508 havde tilmageskiftet sig fra bystyret, og som i dag optages af frimurerlogen, Albanibryggerierne og andre værdige institutioner i byens liv.

Efter Grevefejden, da Knud Gyldenstjerne sad fængslet, og bispegården stod tom, kom Christian Poulsen meget belejligt i tanke om, at engen »af arilds tid« havde tilhørt Sct. Knud, og at Jens Andersen i sin tid havde taget den fra klosteret. Støttet til sin gode ven, kansler Johan Friis, fik Christian Poulsen nu overdraget den hedt attråede eng – formodentlig en cadeau til prioren for hans villighed til at komme regeringens til undsætning med likvide midler.

Det glimrende højdepunkt i klosterets historie efter reformationen indtraf ved Christian III.s begravelse i domkirken den 13. februar 1559. Kongen blev stedt til hvile i koret i overværelse af kongehuset, hele den fynske adel samt rigsrådet og den fornemste adel fra de øvrige dele af riget. Hermed var der tilsyneladende lagt op til en fortsættelse af traditionen for fyrstelige begravelser i Odense fra Hans' og Christian II.s tid, vel ikke uden sammenhæng med, at tidens ledende statsmand, kansler Johan Friis til Hesselager, selv var knyttet til Odense med mange bånd. At Christian III kun skulle komme til at hvile 19 år i Odense, kunne ingen forudse.

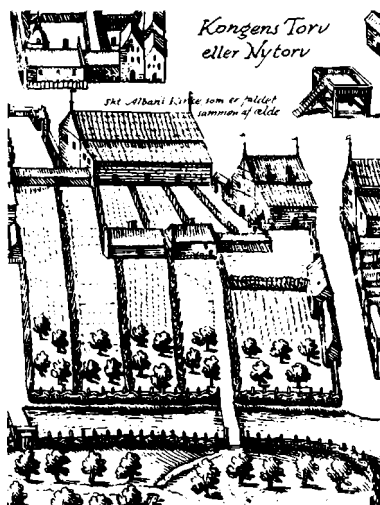
Albani kirke

Reformationen bidrog væsentligt til at ændre Odenses middelalderlige bybillede. Den katolske altertjenestes ophør førte til, at mange kirker blev overflødige. Desuden blev det nødvendigt at foretage sognesammenlægninger for at skabe det tilstrækkelige økonomiske grundlag for den mere krævende lutherske gejstlighed. Denne tendens gik ud over den gamle Albani kirke, hvis beliggenhed – da sognemenigheden efter reformationen blev det væsentlige – umiddelbart op ad domkirken heller ikke var heldig.

Mærkeligt er det, at Huitfeldt så bestemt henførte Knud Gyldenstjernes fængsling 1536 til øjeblikket, da han forlod Albani kirke efter gudstjenesten. Det må i så fald være noget nær sidste gang, den ses i funktion, thi i 1541 omtales den som ødelagt. Straks efter reformatio-

Brudstykke af bemalet rude fra Albani kirke, formentlig fra omkring 1500. Bredde 8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Dette udsnit af Brauns kort foregiver at vise Almani kirke, men det anføres rigtigt nok, at kirken er faldet sammen af ælde. Der er da heller ikke noget tårn at se. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

På siden overfor ses en sammentegning af arkæologiske iagttagelser omkring Almani Torv fra årene 1886–1982. Almani kirkes gravplads er angivet med skravering. Selve kirkens sandsynlige placering og udstrækning er angivet med stiplede linie. Iagttagelserne af murværk er sket i 1886 (koret) og 1980–82 (skibet i kanten af Eventyrhaven). På torvet blev i 1956 undersøgt brønde (vist som kvadrater), grave og bebyggelser. (Jørgen Nielsen tegn., Møntergården).

nen er det formodentlig blevet besluttet, at Almani kirke skulle nedlægges. I 1538 så vi, at præsten og kapellanen fik anvist embedsboliger i Clara kloster, og omtrent samtidig fik menigheden overladt Gråbrødre klosterkirke til sognekirke, således at de lutherske gejstlige på deres færd fra hjem til kirke kunne træde i dronning Christines fodspor.

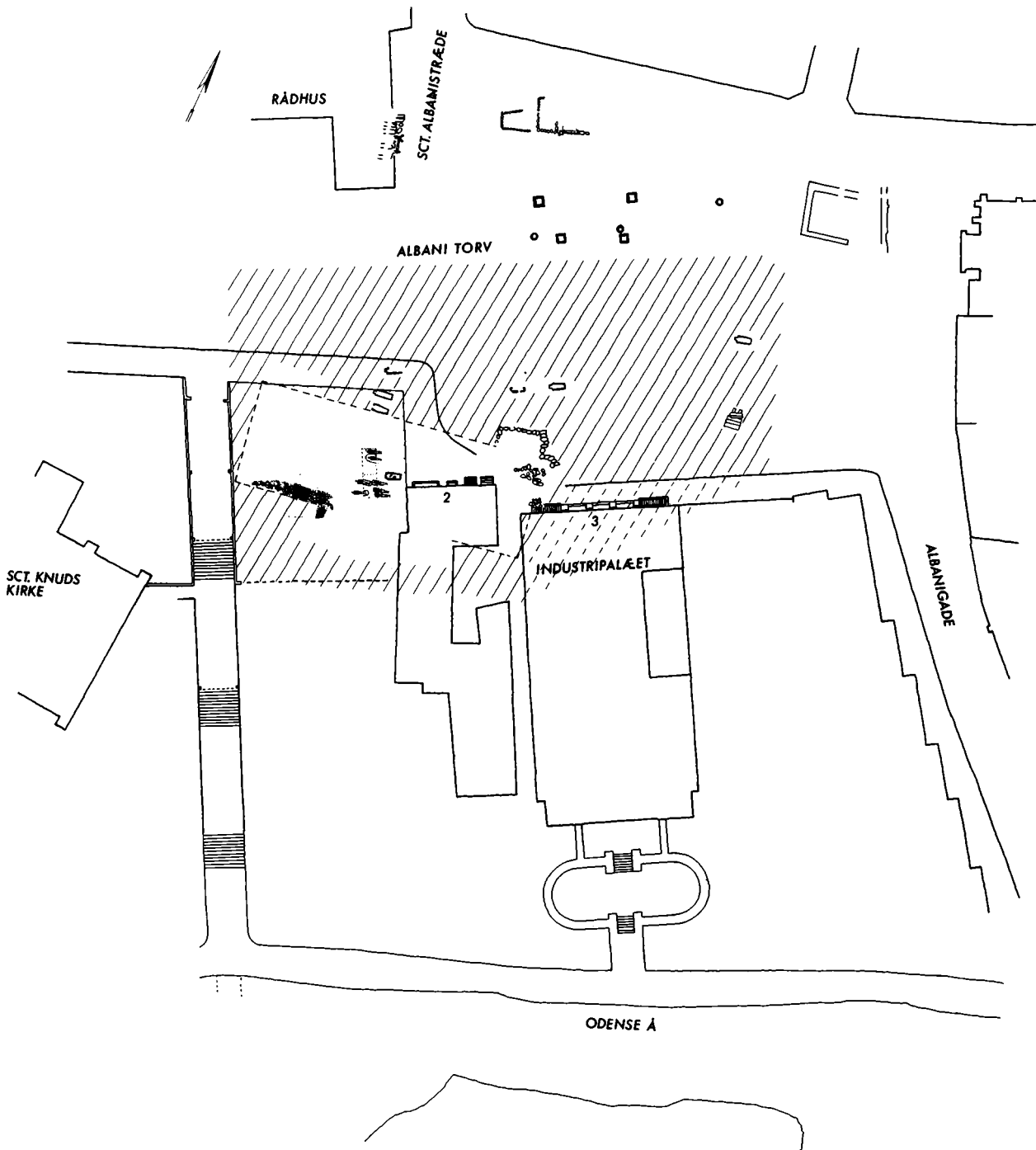
Herefter har forfaldet hurtigt bredt sig i den forladte kirke, som man øjensynligt ikke rigtigt vidste, hvad man skulle stille op med. Først fik prior Christian Poulsen tilsyneladende lovning på at måtte anvende bygningen til den nye, almindelige skole, som Sct. Knuds kloster skulle finansiere til afløsning af de tre gamle latinskoler, og som vanskeligt kunne rummes i den eksisterende Almani skole, der lå vest for Sct. Knuds kirke. Det er i denne forbindelse, at kirken omtales som ødelagt. Mærkeligt nok ses trods dette på Brauns kort fra 1593 en gengivelse af Almani kirke, rigtigt nok med den sigende tilføjelse, at den er faldet sammen af ælde, således at tegningen nok skal forstås som en historisk rekonstruktion på fri hånd.

Denne plan må imidlertid hurtigt være blevet opgivet, thi året efter – i 1542 – synes nedrivningen umiddelbart forestående. Den 5. maj overdrog kongen koret og sakristiet til Christian Pedersen, Jens Andersens Beldenaks tidligere omtalte søstersøn, der beboede en af gårdene langs kirkegården og vel sagtens har haft planer om et byggeri på grunden.

Heller ikke denne plan blev imidlertid til virkelighed. Knap to måneder senere skænkede Christian III hele Almani kirke med tilhørende grund til Odense by. Når det i brevet hedder: »med hvad tømmer, sten, kalk og anden bygning, som står derpå«, lyder det, som om kirken allerede lå i ruiner. Det var bystyrets hensigt at opføre huse på grunden med boliger, der kunne lejes ud, og hertil har byggematerialerne skullet anvendes.

Endnu stod dog tårnet og koret. Tårnet i kirkens vestlige ende, nærmest Sct. Knud, skulle blive stående, bestemte kongen, og videre, at her skulle byens stormklokke hænge. Hvis majestætens vilje var blevet fulgt, havde Odense fået en imponerende campanile, ligesom Fåborg sit klokketårn, men kort før Christian III.s død Nytårsdag 1559 blev det besluttet i stedet at opbygge det tårn på Sct. Knuds kirke, som i let forandret skikkelse står endnu. Ved denne lejlighed blev det gamle Almani kirketårn revet ned og stenene anvendt til det nye tårn.

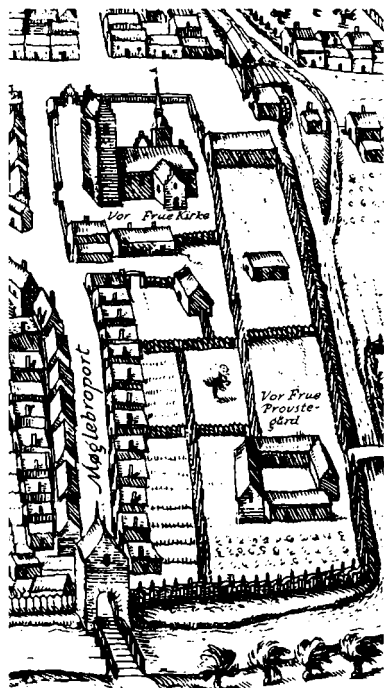
Koret fik bystyret tilladelse til at rive ned allerede i 1542. Åbenbart

Tegning af Sct. Hansklosterets segl, som det så ud 1532. Det viser Sct. Mikael, der gennemborer en drage. (Efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller).

Udsnit af Brauns kort 1593 med Vor Frue kirke og provstegård. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

har de sten, det var opført af, været i bedre stand eller af en anden beskaffenhed end ruinerne af selve kirken. I hvert fald fik man ikke lov at beholde dem, men måtte aflevere dem til den kongelige lensmand. Grunden, hvor koret stod, skulle sammen med kirkegården anvendes til anlæggelse af et torv – oprindelsen til det senere Albani Torv, en plan, der først realiseredes 40 år senere.

Endelig blev det pålagt bystyret at anlægge en ny færdselsåre, forløberen for Klosterbakkens fortsættelse over Sct. Knuds Plads og Albani Torv, som unægtelig præger området i dag. Dette nye »bys stræde« skulle forbinde Flakhaven og det projekterede torv. Det strakte sig gennem Sct. Knuds kirkegård langs sydsiden af de omtalte embedsboliger. Bystyret forpligtedes til at anlægge strædet så bredt, at to vogne kunne passere hinanden, og til at opføre en mur ind mod den resterende del af kirkegården.

Vor Frue kirke

I modsætning til kvarteret omkring domkirken undergik Vor Frue kirke og de omliggende gejstlige institutioner og embedsboliger i byens østlige udkant ikke store forandringer som følge af reformationen. Kirken fortsatte simpelt hen som sognekirke, formelt forestået af provsten, den kongelige rentemester Anders Glob, der havde haft provstiet som forlening siden 1512. Ved Anders Glob's død 1546 blev provstiet embedslen for rigens kansler, landets højeste juridiske embedsmand, og det var i denne egenskab, at historieskriveren Arild Huitfeldt senere kom i besiddelse af det.

Sognet udvidedes dog en smule, idet Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens hospital, der som katolske stiftelser havde haft egen gejstlighed, kom til at indgå i det. Til gengæld gik Vor Frue kirke ligesom andre af Odenses gejstlige stiftelser glip af dele af sit jordegods, som stifternes efterkommere gjorde krav på. Jomfru Anne af den odenseanske patricierslægt Marsvin, formodentlig en datter af Peder Marsvin til Lindved, der som ung havde tjent dronning Christine, sikrede sig ejendom tilhørende Sct. Mortens alter i Vor Frue kirke og Sct. Katarina alter i Albani kirke, mens Sct. Katarinaalteret i Vor Frue kirke måtte aflevere sine ejendomme til rigsråd Niels Brocks arvinger, dog først efter den sidste gejstlige indehavers død.

Vor Frue kirke set fra nordvest 1973. I baggrunden til højre skimtes det nuværende kapel, hvor der tidligere har været skole. (Michael Husen fot., Møntergården).

Sct. Hans kloster

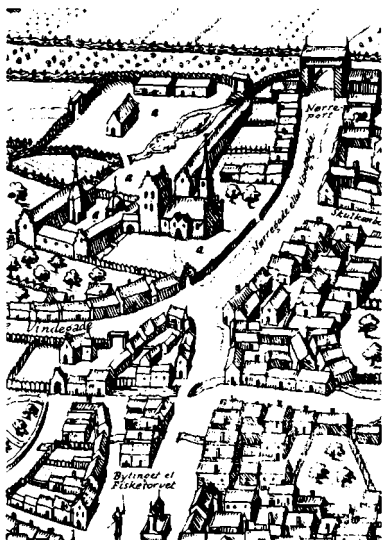
Det andet store herrekloster i Odense, Sct. Hans kloster, fik ikke lov at bestå som Sct. Knud, men levede dog videre i en anden skikkelse. Foreløbigt blev munkene boende, selv om de ikke længere var herrer i eget hus.

Det er karakteristisk, at vi end ikke ved, om der fandtes en prior efter reformationen. Den tidligere prior, Peder Åsum, synes mærkværdigvis at have sluttet sig til borgerpartiet under Grevens fejde, endskønt Sct. Hans kloster fremfor noget havde været adelens kloster. I hvert fald fremgår det i 1540, at han havde forbrudt sin ejendom til kongen, og ved denne lejlighed omtales han som forhenværende.

Til gengæld nævnes 1539 to »kirkeprierer«, måske blot kirkeværgere, hr. Henrik Friis og hr. Lauritz Pedersen, der altså har haft opsynet med klosterets kirkelige funktioner på dette tidspunkt. Ligesom i Sct. Knud havde klosteret også efter reformationen i en årrække et større folkehold på kost, først og fremmest de tidligere munke og deres tjenestefolk, endvidere en del skoledisciple og endelig kordegnene, der sang i kirken.

Rentemester Anders Glob (død 1546) gennemførte i 1528 en istandsættelse af Vor Frue skole, hvorom denne endnu bevarede tavle minder. Anders Glob havde i 1512 fået overdraget Vor Frue provsti som embedslen. Nederst på stenen anføres kirkeværgerne Mikkil Mule og Anders Nielsen. Måske er det Anders Glob's drabelige våben, der har givet anledning til historien om, at han under en gesandtskabsrejse skal være blevet adlet af selveste kejser Maximilian. Stik af Jacob Bircherod. (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Udsnit af Brauns kort 1593 med bl.a. Sct. Hans kirke og kloster. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

Ligsten i Sct. Hans kirke over Predbjørn Podebusk (død 1541) og hans to hustruer. Fra Claus Bergs værksted. Overfor ses Søren Abildgaards tegning af stenen. (Nationalmuseet fot.).

Under de ændrede forhold kunne selv kvinder blive optaget i det pensionat, som klosteret var degenereret til. Da Christian III i 1549 kom til Odense, tilstod han Anne Madsdatter, altså en borgerlig kvinde, der på en eller anden måde havde gjort sig fortjent, ophold og bespisning i Sct. Hans kloster.

I middelalderen havde klosterets munke forrettet gudstjenesterne i kirken, men efter reformationen måtte der ansættes en sognepræst. Formodentlig har man valgt en af munkene, der i forvejen betjente kirken, og som indtil videre blev boende i klosteret. I 1541 indrettedes imidlertid en bolig for sognepræsten i det tidligere sygehus nord for klosterkirken, der var blevet overflødig ved oprettelsen af det almindelige hospital i Gråbrødre kloster. Denne endnu eksisterende præstegård i Nørregade er altså i sin kerne johanniternes gamle hospital.

Efter tidens forhold fik sognepræsten en anelig og rummelig residens, der indbefattede nogle små lejligheder og en staldbygning i gården samt æble- og urtehave bagtil. Som andre Odenseborgere formodedes han selv at holde heste, køer og grise. Det indgik i hans løn, at kvæget frit måtte græsse på Sct. Hans avlsgårds enge og grisene frit søge olden i klostrets skovparter. Desuden fik han gratis brænde og 12 læs hø om året. Den først kendte indehaver af embedet er den fanatiske Lauritz Pedersen, der omkring 1550 gerådede i teologisk slagsmål med biskoppen, men uden tvivl har han haft en forgænger.

I kongebrevet 1541 specificeres afgrænsningen til naboerne meget nøje. Måske burde det anføres, at den ejendommelige personage ved navn Bøllelose, der optræder i den nyeste fremstilling af præstegårdens historie, beror på en forvanskning i sømmelighedens navn. I brevet kaldes denne nabo Bolle Mosse, hvis hus og have stødte op til præstegården, men den moderne læsers forventninger om en usædelighedens højborg klinet op ad præstegården narres af 1500-tallets særegne staveformer. Forvanskningen, der utvivlsomt er sket i den bedste mening, er i virkeligheden komplet overflødig, idet Bolle Mosse alias Bøllelose simpelt hen er identisk med en respektabel enkefrue, Bodil Moding, hvis søn muligvis havde været munk i Sct. Hans kloster og i hvert fald var gejstlig.

Senere fik Sct. Hans sogn tillige en kapellan, således som Albani og Vor Frue sogne allerede havde det. Han var dog længe henvist til at bo i klosteret. Først i 1555, da gejstlighedens økonomiske forhold over hele riget blev reguleret, fik kapellanen egen bolig. Blot måtte han fortsat finde sig i at spise på klosteret, idet han øjensynligt var ugift.

Senere – på Frederik II.s tid – opnåede kapellanen omsider at få tillagt et egentligt underhold, så at han blev i stand til at indtage sine måltider i sit eget hjem.

Også kapellanboligen var et stateligt stenhus i klosterets nærhed, nemlig det tidligere helligåndshus ved Fisketorvet, der senest havde været benyttet som vinterresidens af fru Else Thott til Løjtved.

Selve Sct. Hans kloster overgik imidlertid til verdslige formål. Det blev sæde for lensmanden i Næsbyhoved len og dermed ikke blot det administrative centrum for de fem nordlige fynske herreder, men også Christian III.s residens i Odense. Det er allerede citeret, at klosteret i foråret 1537 blev »pyntet til«, da kongen nærmede sig. Herunder må vi formode, at der har fundet en nødtørfvig indretning af kongelige gemakker sted, svarende til den i øvrigt personligt yderst fordringsløse Christian III.s behov.

Et vist gejstligt præg beholdt det nye kongeslot dog, ikke blot i kraft af sine talrige gejstlige pensionærer. Lensmanden overtog flere af biskoppens administrative beføjelser. Han styrede stiftsgodset og drog ligefrem på visitats sammen med den nye lutherske superintendent.

I de følgende år blev det tidligere kloster skuepladsen for adskillige dramatiske begivenheder, store og små. Allerede da Christian III i efteråret 1537 holdt retterting her, befandt den nyligt løsladte biskop Knud Gyldenstjerne sig i dommerkollegiet og genså altså Odense på værdig vis. Blandt dommerne var i øvrigt også – foruden selve kansleren, Johan Friis, lensmanden og andre notabiliteter – Knud Gyldenstjernens efterfølger, superintendenten Jørgen Jensen Sadolin.

Den verserende sag var uden politiske dønninger, men ellers opsigtsvækkende nok. En kvinde havde anklaget sin mand for mishandling og impotens. Mishandlingen var dommerne tydeligt uinteresserede i, hvorimod impotensen granskedes nøje. Man får helt medlidenhed med den arme ægtemand, som først tappert fastholdt, at han »udi slig måde« var en »før og kvemmelig« mand og tit og ofte havde indladt sig med hustruen, som han burde. Gået på klingens måtte han indrømme, at hun endnu var så god en jomfru for ham, »som hun kom først udi hans seng«, og at han hverken med hende eller andre var i stand til »ægteskabs brug«. Dog fastholdt han med fortvivlelsens mod, at han tidligere – inden han lærte sin kone at kende – havde været duelig nok.

Dommerne resolverede fornuftigt, at ægteskabet skulle opløses, og at det stod begge parter frit for at indgå nye forbindelser. Manende pålagdes dog den uheldige ægtemand forinden at oplyse både den

Grausten i Sct. Hans kirke over Jakob Hardenberg til Sandholt og Hvedholm (død 1542) og hans to hustruer, Edel Bille og Sophie Lykke. (Sophus Bengtsson fot., Nationalmuseet).

Alterkalk i Gråbrødre hospital. På grund af en teknisk indskrift under foden må den dateres til omkring 1550, bageret er dog en fornyelse fra begyndelsen af det 18. århundrede. Højde 22 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

udkârne og offentligheden om sin defekt. Til gengæld skulle hans nye kone ikke kunne forlange ægteskabets ophævelse under påberåbelse heraf.

Når denne lille sag kunne nå helt op til rigets højesteret, skyldtes det den usikkerhed over for moral og sædelighed, tidligere den katolske kirkes domæne, der herskede umiddelbart efter reformationen. Et anderledes storpolitisk pust var der over det møde, Christian III i juni 1543 holdt i sin nye Odensesresidens. Her sammenkaldte kongen sine brødre, hertug Hans og hertug Adolf, samt alle fremtrædende danske og holstenske statsmænd for at drøfte spørgsmålet, om Danmark skulle begynde åben krig mod kejser Karl V.

Selv om Christian III i sin lange regeringstid foretrak andre residenser, navnlig Nyborg slot og Koldinghus, bevarede han dog tilknytningen til sin gård i Odense. Sidste gang han indfandt sig, var som lig den 11. februar 1559, hvor hans kiste under store æresbevisninger stod i Sct. Hans kirke to nætter, inden ligtoget den 13. februar satte sig i bevægelse mod domkirken.

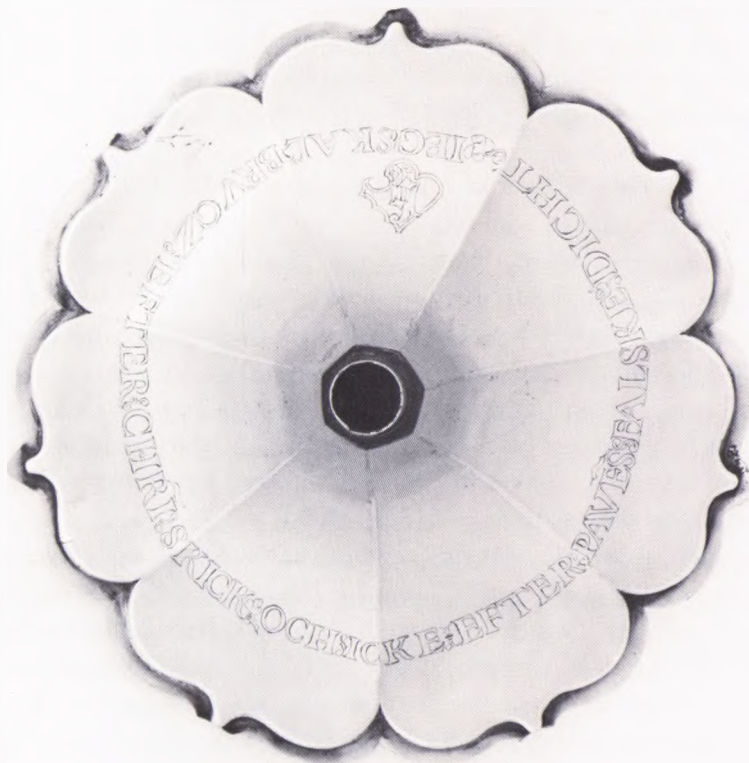
Gråbrødre kloster

I modsætning til fremgangsmåden over for Odenses to fornemme, gamle herreklostre blev der ikke fare med lempe mod de øvrige katolske stiftelser. Af dem var Gråbrødre kloster i virkeligheden den eneste, der levede videre.

Den store og prægtige klosterkirke, hvis kor var indrettet til kongehusets begravelser af dronning Christine, og som strålede af Claus Bergs værker, blev den 11. maj 1539 skænket Albani sogn til sognekirke, mens sognepræsten og kapellanen fik anvist boliger i Clara kloster.

Vel ikke uden sammenhæng med glansen fra de kongelige blev Gråbrødre kirke hurtigt byens mest yndede gravkirke, hvor endog bispesuperintendenten Jørgen Jensen Sadolin fandt sit sidste hvilested. Selve kansleren, Johan Friis, tidens store statsmand, opsatte et stenepitafium over sine forfædre helt tilbage til tipoldeforældrene og tilkendegav på denne måde sin velvilje mod Gråbrødre kirke.

Johan Friis' mindetavle er i lighed med mange andre mindesmærker forsvundet. Tabt er også byens førstemand, borgmester Mikkel Pedersens gravsten, der tydeligt pointerede hans og hustruens adelige byrd. Jørgen Jensens gravsten overførtes dog til Sct. Knud, da Gråbrødre kirke i 1800-tallets begyndelse blev revet ned.

Oversiden af foden på alterkalken i Gråbrødre hospital. Indskriften skal læses: IEG SKAL BRUGZ EFTER CHRISTI SKICK – OCH ICKE EFTER PAVENS FALSKE DICHT. Dette reformatoriske propagandavers er senere brugt på andre fynske guldsmedearbejder. Diameter 17 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

Til gengæld fandt man i 1950'erne tilfældigt i en kælder et brudstykke af Mikkel Pedersens kollega, borgmester Hans Friis' gravsten. Hans Friis var en af sin tids store købmænd og ejede en fornem gård i Albani Stræde i domkirkens umiddelbare nærhed. Alligevel har hans efterladte altså, ligesom Mikkel Pedersens familie, lagt vægt på tilknytningen til sognekirken.

Vistnok allerede før klosterkirken blev sognekirke, var der disponeret over hele det øvrige store klosterkompleks. Som i andre byer overgik det til sociale formål. Selve klosterbygningerne blev anvendt til hospital for syge og gamle, og de huse, der havde tilhørt klosteret, blev lejet ud for at skaffe penge til driften.

På samme måde disponeredes der over Sortebrødre kloster, der uden videre blev slået sammen med Gråbrødre kloster. Sortebrødre klostrets talrige bygninger blev splittet op i gårde, der udlejedes til den fynske adel. Landsdommer Jørgen Quitzow til Sandagergård, der

Indtil vor tid antog man borgmester Hans Friis' (død 1551) gravsten fra Gråbrødre kirke for tabt, men i 1950'erne dukkede et stykke af den op i kælderen under Hedvigslund. Her ses Bircherods gengivelse af stenen. (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

havde retsforfulgt Odenses borgere for sine tab under Grevens fejde, bar ikke mere nag, end at han i 1539 indrettede sig en anselig gård i dele af de tidligere klosterbygninger. Også de to lensmænd på Odensegård, Anders Emmiksen til Steensgård og Jakob Hardenberg til Hvedholm, samt rigskansleren Antonius Bryske til Langesø, sikrede sig ejendomme her.

Derimod blev Sortebrødre kirke og kirkegården indrettet til mere beskedne lejligheder, som Odenses borgere kunne leje. Kun en del af den oprindelige kirkegård undgik udstykning og bevaredes som begravelsesplads til mindre bemidlede borgere, der ikke – som borgmestrene Mikkell Pedersen og Hans Friis og deres familier – havde råd til at købe sig gravplads inde i en kirke.

I ingen af de to tiggermunkeklostre hører vi om brødre, der var blevet tilbage i deres klostre. De tidligere franciskanere og dominikanere er vel enten stukket af eller har tilpasset sig de nye tider og er blevet lutherske gejstlige.

Officielt oprettedes det nye, almindelige hospital, som Gråbrødre kloster herefter kaldtes, ved kongelig fundats den 27. oktober 1539. Som forstander indsattes Christian Pedersen, Jens Andersen Beldenaks ofte omtalte søstersøn, der herved fik en større mængde jordegods og en betydelig stiftelse at administrere. Christian Pedersen stod i det bedste forhold til kansler Johan Friis, hvem han ved en vanskeligt gennemskuelig transaktion havde overladt Ørbækklunde, som han havde arvet efter morbroderen.

Ved Christian Pedersens død 1545 overtog prior Christian Poulsen forstanderskabet. Dog befattede naturligvis ingen af disse høje gejstlige dignitarere sig personligt med hospitalets drift. Hertil ansattes en »tilsynsmand«, hr. Mikkell Ibsen, måske en af de tidligere tiggermunke, der skulle føre opsynet med pleje og bespisning af de syge.

Nok så væsentlig, efter tidens tankegang, var dog tilsynet med patienternes åndelige befindende. I 1544 blev der ansat en kapellan, der skulle holde gudstjenester og prædike i sygestuen samt i det hele taget ved opbyggelige og gudsfrygtige samtaler drage omsorg for, at de syge styrkedes i den rette tro. Desuden var der sørget for, at latinskolens disciple læste op af det gamle og nye testamente, ligesom to disciple alle helligdage skulle synge salmer sammen med kapellanen.

Hvorledes den daglige tilværelse på hospitalet har formet sig, kan vi ikke vide, men hvis der har været sørget for de syges timelige fornødenheder med samme omhu, kan de ikke have lidt nød.

I 1540 skænkede Christian III Blangsted gård og mølle til hospi-

talet, hvorved Jens Andersens nevø fik rådighed over sin morbroders landsted – en passende erstatning for Ørbæklunde. Endelig blev i 1542 Sct. Jørgens gård lagt ind under det. De spedalske, som man altså endnu i det kongelige kancelli formodede var indlagt der, skulle bespises af hospitalet, som til gengæld overtog stiftelsens ejendomme.

Dalum kloster

Syd for Odense, bag Dalum klostres mure, gik livet videre, uden at kirkeskiftet i første omgang satte mange spor. Længe inden reformationen havde dette kloster dog været berøvet al selvstændighed og underlagt skiftende forstandere. En overgang havde Jens Andersen Beldenak haft det i forlening og brugt det som residens under bispegårdens opførelse, og i denne periode har nonnerne næppe fået et ben til jorden.

Kort før reformationen havde klosteret imidlertid det held, så vidt de urolige tider tillod det, at komme i sikker havn. I 1529 forlenedes det til daværende kancellisekretær Johan Friis, allerede på dette tidspunkt en af Danmarks mest indflydelsesrige mænd. Han lod optage en jordebog over klosterets gods og sørgede for den fornødne orden og fasthed i styrelsen lige til sin død i 1570.

Johan Friis havde den særlige interesse i Dalum kloster, at hans to søstre, Alhed og Anne, i deres tidligste barndom var indgivet heri. Åbenbart har familien skønnet, at Hesselagergård ikke ville kunne udrede deres arveparter. Ifølge en mindesten i koret var Alhed Friis kommet ind i klosteret som 6-årig i 1499 og Anne Friis som 10-årig i 1511. Begge søstre opnåede en høj alder og overlevede broderen. Anne Friis døde først i 1580, næsten et halvt århundrede efter reformationen, som den sidste nonne.

Derimod synes Odenses andet nonnekloster, Clara kloster inde i selve byen, at være gået i opløsning allerede inden reformationen. I 1526 forlyder det, at søstre levede i stor armod, og i 1532 kom Christoffer Huitfeldt og hentede sin søster Anna, »som af dem kaldtes Clara«. Familien Huitfeldt, der stammede fra den lille, midtfynske herregård Krumstrup, har altså ligesom Friiserne anbragt en ugift datter i et kloster, i dette tilfælde vel ved Clara klostres stiftelse i september 1522. Men i modsætning til nonnerne i Dalum måtte Clarasøstre underkaste sig særdeles strenge regler og var henvist til at leve af indsamlede midler. Man drager uvilkårligt på den lille Anna Huitfeldts vegne et lettelsens suk over befrielsen.

Det ældste kendte segl for Odense herred var i brug 1556. Det viser en stående krage. Diameter 3,6 cm. (Efter Grandjean: Danske Herreders Segl).

Klosterkirken i Dalum har østgavl fra romansk tid, ca. 1200. Se også Vor Frue kirkes gavl, side 312. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Noter

Ved optælling af linier er linier for overskrift og mellemrubrikker udeladt. I noterne er anvendt følgende forkortelser:

APD – Acta pontificum Danica, DBL – Dansk Biografisk Leksikon, DCH – Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, DD – Diplomatarium Danicum, KL – Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, SM – Scriptores minores historiae Danicae aevi, SRD – Scriptores rerum Danicarum aevi, VSD – Vitae sanctorum Danorum.

1 · Indledning

Den traditionelle skildring af forhistorien er stadig Brøndsted: *Danmarks Oldtid 1-3*; en ny, letlæselig behandling er Sesams Danmarkshistorie (Andersen og Nielsen: *Stenalderen 1-2*, Jensen: *Bronzealderen 1-2* og Hvass: *Jernalderen 1-2*). En ny måde at tolke forhistorien på er givet i Jensen: *Oldtidens samfund*.

Om Fyn kan der generelt henvises til Albrechtsen: *Fyn i Oldtiden*, samt til de artikler om enkeltproblemer, der løbende udkommer i *Fynske Minder* (1951ff.).

Ved udarbejdelsen af kapitel 1-12 er Fyns Stiftsmuseums arkiv og sognebeskrivelse lagt til grund, suppleret med arkivet i Nationalmuseet, 1. Afdeling. Læserne kan selv supplere visse afsnit ved at se nærmere på Fyns Stiftsmuseums udstilling Fyns oldtid (i museet i Jernbanegade).

Ældre stof findes i Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes 1*.

2 · Rammen

Danmarks Natur 1, navnlig afsnittet af Johannes Iversen, der også er benyttet i de følgende afsnit. Geologien er navnlig behandlet i Smed: *Studier*, ajourført og populariseret i Smed: *Det fynske landskab*.

3 · Rensdyrjægerne og

4 · Skovens jægere

Almindeligt om perioden: Clark: *The Earlier Stone Age*. Desuden Degerbøl og Iversen: *The Bison*, Degerbøl og Krog: *The Reindeer*, Degerbøl og Fredskild: *The Urus*.

Se endvidere *Problems in Economic and Social Archaeology*, s. 449-81 (D. L. Clarke); Blankholm: *Aspects*.

Samtidige sjællandske bopladser: se senest Henriksen: *Lundby-holmen*. Koelbjergskelettet er omtalt i Brøste og Fischer-Møller: *Koelbjerg Skelettet*.

5 · Kystens fangere

Andersen og Nielsen: *Stenalderen 1-2*. Andersen: *Tybrind Vig*, Andersen: *Ertebøllekulturens harpuner*, Andersen: *Ringkloster*, Andersen: *Ertebøllekultur på Vestfyn*. Albrethsen m.fl.: *De levende og døde*, Møhl: *Fangstdyrene og Det skabende menneske 1*, s. 112-26 (Henrik Tauber). *Bebyggelsesarkæologi* (Søren H. Andersen).

6 · De første bønder

Andersen og Nielsen: *Stenalderen 1-2*. Andersen: *Sarup. Om yngre stenalderens bebyggelsehistorie*. Skaarup: *Stengade 1*. Skaarup: *Hesselø – Sølager*. Jørgensen: *Et kornfund*.

7 · En ny samfundsordning

Thorsen: »Klokkehøj«. Artikel af Henrik Thrane i *Fynske Minder* 1982 samt *Om yngre stenalderens bebyggelsehistorie*.

8 · Videnskabens indtog

Jensen: *Bronzealderen 1-2*. Aner og Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit 3*.

Håndtegn: Glob: *Helleristningerne*, s. 85ff. Guldkåle: *Danfæ*, nr. 24. Koge-gruber: Thrane: *Hundredevis af energikilder*. Fangel Torp: *Kjær. Nye Fund*. Øgemose: Thrane: *Europæiske forbindelser*. Samt *Bronzealderbebyggelse i Norden*. Publikationen af Lusehøjjudgravningen forventes udsendt i 1983.

9 · Igen på egne ben – jernet

Hvass: *Jernalderen 1-2*. Albrechtsen: *Fynske jernaldergrave 1-5*. Aaby: *Cykliske klimavariationer*. Albrechtsen: *Fyns Bebyggelse. Kontinuitet og bebyggelse. Fra jernalder til middelalder*. Becker: *Tørvegravning*. Albrechtsen: *Tørvegravning på Fyn*.

10 · I romerrigets skygge

Engelhardt: *Vimose Fundet*. Ilkjær: *Et bundt våben*. *Danmarks historie 1* (Inge Skovgaard-Petersen).

Om handelen med romerriget senest Lund Hansen: *International stormagt*. Lund: *Nordens barbarer*.

En skildring af nutidsmenneskets chokoplevelse af et ganske vist noget specielt jernaldermiljø findes i Bødker: *Salthandler-skens hus*.

11 · Sagn, myter og kendsgerninger

Albrechtsen: *Fynske guldfund*. Sehested: *Fortidsminder*. *Danmarks historie 1* (Inge Skovgaard-Petersen), Hedeager: *Bebyggelse*.

Grøngaard Jeppesen: *Middelalderlandsbyens opståen*. Sammes *Landsbyens opståen*. *Danmarks stednavne* nr. 13 og nr. 14. Albrechtsen: *Angler, saxere*. Sammes *Den ældre jernalderens bebyggelse*.

Orlik: *Bjarkemål*. Andersen: *Jyllands vold*. Hald: *Personnavne 1*.

12 · Vikinger på hjemmebane

Olsen m.fl.: *Fyrkat 1*. Roesdahl: *Danmarks vikingetid*. Moltke: *Runerne i Danmark*.

Grave: Thorvildsen: *Ladby-skibet*. Skaarup: *Stengade 2. § 49 udgravninger 1969-79*, s. 42-43 (Henrik Thrane). *Zum Grabfrevell im vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Nonnebakken. *Odenses forsvundne vikingeborg*. Skovmand: *De danske Skattefund*.

13 · Odense nævnes første gang – dokumentet fra 988

For kapitlet henvises generelt til *Handbuch der deutschen Geschichte* (Josef Fleckenstein og Marie Luise Bulst), Lowmianski: *The Problems, Europa slavica – Europa orientalis*, s. 127-77 (Charlotte Warnke) og Nyberg: *Skt. Peters efterfølgere*.

14 · Skibsdraget og Mikael-skirken

119, l. 2. *Danmarks historie 1* (Inge Skovgaard-Petersen), Christensen: *Vikingetidens Danmark*, Porsmose: *Den regulerede landsby*.

- 119, l. 9. *Danmarks historie 1* (Inge Skovgaard-Petersen), s. 194-99. Artiklen Leidang i *KL 10*. Ekbon: *Ledung*. Jørgen Halse og Jens Larsen: *Overgangen fra søledning til skatteledning*, afløsningsopgave i historie 1979/80, Historisk Institut, Odense Universitet.
- 119, l. 10. Artiklen Herrer i *KL 6*. Kristensen: *Danelaw institutions*.
- 119, l. 18. Ekbon: *Ledung*, s. 107-39.
- 120, l. 14. Jeg skylder Ove Jørgensen tak for oplysninger og mangfoldige bidrag til diskussionen og argumentationen om herrederne og Odenses topografi. Artiklen Valdemars Jordebog i *KL 19*. Ekbon: *Ledung*, bygger også på *Knyltinasaga*, jfr. artiklen med denne betegnelse i *KL 8*, sp. 615-17.
- 122, l. 3. Ordet ås anvendes her i betydningen »langstrakt bakke«, mens ordet i moderne geologi anvendes om en særlig formation, f.eks. Højby ås.
- 123, l. 3. I moderne geologi »drumliniseret moræneflade«.
- 123, l. 6. På Geodætisk Instituts målebordsblad M 3517 endnu markeret som en gangsti.
- 123, l. 8. Deraf navnet Dræby, *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 122.
- 123, l. 14. Sværupmølle å, Tværskovmølle å, Margårds Mølle å.
- 123, l. 38. Følgende vandløb er i fremstillingen blevet lokaliseret ud over Kousgård Sørensens: *Danske sø- og ånavne*: Allese å (*Danske sø- og ånavne 1*, s. 56): Viemoserenden fra Viemosen ved Søndersø skov gennem Broby sø og Kirkendrup til udløb i Bågen strand øst for Kluset bro. Bastebæk (*Danske sø- og ånavne 1*, s. 124, nr. 2): fra Snapind langs Rugårdsvej og gennem Kongens Have og langs Østre Stationsvej til Pjentedam og Odense å. Dragebæk (*Danske sø- og ånavne 1*, s. 318): Sorgenfribækken fra Sanderum kirke syd om Dragebakken til Odense å ved det tidligere traktørsted Sorgenfri. Fibæk (*Danske sø- og ånavne 2*, s. 86 (efter Ferskesø)): Fra Fibæks hus ved Kragshjergvej (jfr. generalstabskort 1904 1:5.000) langs den gamle købstadsgrænse og Fredensgade til udløb i Odense å langs østsiden af borgen på Nonnebakken. Holebæk (*Danske sø- og ånavne 3*, s. 119, nr. 69): Stegstedafløbet/Elmelundafløbet gennem Enghave huse. Herfra forbi Friluftsbadet og langs den tidligere købstadsgrænse som Hedebacken til Odense å ved Zoologisk Have. Klavsbæk (*Danske sø- og ånavne 4*, s. 105, nr. 2): Bolbro rende, som dannede østgrænse for landsbyen Bolbro til udløbet i Næsbyhoved sø ved Iglevad (Snapind). Roesbæk: Fra Roesskov syd for Bolbro langs Assistens kirkegård til Odense å ved Allerupsgade. Bækken førtes senere gennem byen som Byens bæk eller Rosenbækken til Pjentedam. Lokaliseringerne er foretaget af Ove Jørgensen.
- 124, l. 5. Bøcher: *Træk af vejudviklingen*, s. 131.
- 124, l. 10. Crumlin-Pedersen: *Træskib to*, s. 4. Jfr. *Sources and techniques*.
- 124, l. 16. *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 97.
- 124, l. 21. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 78 og 82.
- 124, l. 30. Vadestedet blev bortgravet 1950 i forbindelse med en uddybning af åen for at forbedre afløbsforholdene fra kloakværket ved Ejby mølle.
- 124, l. 35. Klintebjerg, se *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 151.
- 125, l. 20. Fauerholdt Jensen: *Om anvendelse*.
- 126, l. 7. Tolkningen af ringborgene som tvangsborge er blevet fremlagt af Tage E. Christiansen. Diskussionen senest refereret i Stilling: *Trelleborg-hypoteser*.
- 126, l. 24. Det følgende skylder jeg udelukkende Ove Jørgensen, uden hvis indgående kendskab til de gamle kort en gennemgang af sejløbet ville have været helt umulig.
- 127, l. 3. Kort over Odense fjord, udgivet af Det kongelige Søkort-arkiv 1905.
- 127, l. 15. Vedr. Næsbyhoved sø og Allese ås havn, se afsnittet om Valdemar Atterdag.
- 128, l. 18. En ø ved navn Bågø kan ikke påvises. Stranden har år 1800 navnet Bågen strand (Ove Jørgensen). Kort i Rigsarkivet opmålt 1800 af C. A. Lund: Kort over en del af Stige havn samt Bågen, Rentekammerets kortsamling 211, III.
- 128, l. 22. Se Porsmose: *Den regulerede landsby*, med historiografisk oversigt over stednavneforskningens metoder, s. 160-90. Efterleddet -um kan enten betyde -hjem, og denne betydning finder vi i Gudme (Gud-hjem), altså et hedensk kultsted. -um kan også være en dativ flertal-form, og denne betydning finder vi i Højme (Højum), Dalum og Åsum. Efterleddet i Sanderum er -rum, der betyder rydning.
- 129, l. 2. Af de omkring 40 fynske stednavne med efterleddet -bølle ligger halvdelen på Langeland, Tåsinge og Ærø. Størstedelen af den anden halvdel ligger i dødisområdet omkring Vissenbjerg/Frøbjerg, heraf alene syv i Vissenbjerg sogn.
- 129, l. 28. Demidoff: *The Death of Sven Forkbeard*.
- 129, l. 37. Moberg: *Olav Haraldsson*. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, s. 260f.
- 130, l. 2. Moberg: *Olav Haraldsson*, s. 86-87 og 179.
- 130, l. 5. Jfr. Nyberg: *Skt. Peters efterfølgere*, s. 120f.
- 130, l. 12. *Danmarks historie 1* (Inge Skovgaard-Petersen), s. 191-94.
- 130, l. 13. Se kapitel 15.
- 130, l. 18. *Studies in Northern Coinages*.
- 131, l. 5. Artiklen Trosskiftet i *KL 18*.
- 131, l. 16. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 173-76 og kort, s. 172, fig. 58.
- 131, l. 23. Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte*, s. 120 og 166-69.
- 131, l. 31. Artikel i *KL 11*, sp. 616-20.
- 131, l. 35. *Urbaniseringsprosessen 1*, s. 44 og 46 (Tore Nyberg).
- 131, l. 40. Artikel i *KL 13*, sp. 330-33.
- 132, l. 29. *DD 3,8*, nr. 65. Oplysningen findes ikke i Trap: *Danmark V, 1*, s. 463, jfr. dog sagnet om Bastholm samstedts.
- 133, l. 25. Artikel i *KL 10*, s. 349.
- 133, l. 29. *Kirche und Gesellschaft*, s. 166f. (Erik Cinthio).

15 · Fra Hardeknud til Harald Hen

- 135, l. 6. Bolin: *Kring mäster Adams text*. Christensen: *Mellem vikingetid og Valdemarstid*. Hoffmann: *Knut der Heilige*.
- 135, l. 10. *Necrologium Lundense*, s. 45 og 69.
- 135, l. 16. De engelske biskopper i Danmark, f.eks. Vilhelm af Roskilde, Saxo bog 11, kapitel 2 og 12. *Compendium Saxonis, SM 1*, s. 370f. *Roskildekrøniken*, s. 20 (= *SM 1*, s. 22f.).
- 135, l. 21. *Roskildekrøniken*, s. 19. Andersen: *Samlingen av Norge*, s. 161f.
- 135, l. 25. *SM 1*, s. 124f.

- 135, l. 28. *Roskildekrøniken*, s. 19.
- 136, l. 11. *Studies in Northern Coinages*.
- 136, l. 15. På den anden side er det bemærkelsesværdigt, at der findes mønter prægede i »Toftum«, dvs. Gamtofte på Sydvestfyn, med Svend Estridssøns navn, daterede til tiden 1044-47, se Hauberg: *Mynforhold*, tavle VIII, nr. 6 og 7.
- 136, l. 23. *Studies in Northern Coinages*, s. 152f. Den lille streg i *Ð* markerer den bløde lyd, som kendes i engelsk *th* i *the*, i oldnordisk skrevet som *ð*. Espinge ligger i Hurva sogn i Skåne.
- 136, l. 30. Sammenlign mønterne fra Tofte; Andersen: *Samlingen av Norge*, s. 165f.
- 137, l. 22. *Aus Reichsgeschichte und Nordischer Geschichte* (Erich Hoffmann). Andersen: *Samlingen av Norge*, s. 165f.
- 137, l. 29. Trommer: *Komposition und Tendenz*.
- 137, l. 34. Adam 2, 73. Arup: *Kong Svend 2.s Biografi*. Bolin: *Kring mäster Adams text*.
- 138, l. 1. Artiklen *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* i *KL* 5.
- 138, l. 3. Adam, *Descriptio* (= 4. bog), kapitel 4.
- 138, l. 13. »Civitas ibi magna Odansue«. Oversættelser af C. L. Henriksen og Allan A. Lund, for sidstnævntes vedkommende dog kun Adam af Bremens 4. bog.
- 138, l. 33. Artiklen *Oðinn* i *KL* 12.
- 139, l. 11. I forbindelse med omtalen af landsbyerne Heden, Astrup, Esketofte, Hunderup, Killerup, Kallerup, Ejby, jfr. Porsmose: *Den regulerede landsby* og Niels H. Jessen: *Omkring Odense*, speciale i historie 1981, Historisk Institut, Odense Universitet.
- 139, l. 19. *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 192-99 (Helle og Nedkvitne).
- 139, l. 34. Adam, *Descriptio* 3.
- 139, l. 36. Adam 3, 77.
- 140, l. 2. Kristensen: *Studien*, s. 28f. Adam, *Descriptio* 3.
- 140, l. 3. Carstens: *Zur Lage*, Laur: *Farrja og Carstens: Erwidring*.
- 140, l. 4. Dreijer: *Det dånadska*, s. 137f.
- 140, l. 13. Øerne i Utland blev fortegnet i *Kong Valdemars Jordebog* 1231. Af Bredsdorff: *Kortlægning*, s. 25, fremgår det, hvor forskelligt forsøg på at rekonstruere kystlinien kan falde ud. I *Festskrift til Troels Fink* benytter H. V. Gregersen de nutidige kystlinier i kortet s. 49.
- 141, l. 3. Seegrün: *Das Papsttum*, s. 74f.
- 141, l. 31. Seegrün: *Das Papsttum*, s. 75.
- 141, l. 32. Adam 3, 75 og Scholion 115. *DD* 1, 2, nr. 5 og 6. Seegrün mener, at konflikten omkring Eilbert skal sættes til tidspunktet for et provinskirke-møde i Slesvig i 1063, men udgiveren af *DD* 1, 2, Niels Skyum-Nielsen, mener s. 12, at man nok skal datere pavens brev om Eilbert, som er udateret, til tiden nærmest før Eilberts død i 1072.
- 141, l. 36. Adam, Scholion 72. Bolin: *Kring mäster Adams text*, s. 243. Seegrün: *Das Papsttum*, s. 68. Hoffmann: *Königserhebung*, s. 29f.
- 142, l. 1. Trommer: *Komposition und Tendenz*, s. 209 og 234f., har vendt sig imod den hidtidige teori om, at bispesæderne er oprettet omkring 1057-60, og mener i stedet ud fra Adams tekst, at det må være sket omtrent 1063-66, hvad der bedre svarer til den almindelige politiske situation.
- 142, l. 5. Adam, *Descriptio* 7.
- 143, l. 10. Se kapitel 17 af Finn Grandt-Nielsen.
- 143, l. 27. Thomas: *Britain*, s. 72. Hoffmann: *Die heiligen Könige*, s. 26-39 og 95. *VSD*, s. 120.
- 143, l. 33. *DD* 1, 2, nr. 13, fra 17.4.1075. *DD* 1, 2, nr. 18 fra 15.12.1078, en meddelelse til den norske konge Olav Kyrre om, at et brev er afgået til Danmark herom. *DD* 1, 2, nr. 19, 15.10.1079.

16 · Knud den Hellige og Erik Ejegod

- 144, l. 6. Nyberg: *Skt. Peters efterfølgere*, s. 94f.
- 144, l. 19. Nyberg: *Skt. Peters efterfølgere*, s. 168f.
- 144, l. 25. Seegrün: *Das Papsttum*, s. 98-106. Hoffmann: *Knut der Heilige*, s. 543-45 og 560-63.
- 144, l. 28. *DD* 1, 2, nr. 21.
- 145, l. 4. *Roskildekrøniken*, s. 21.
- 145, l. 6. Hoffmann: *Knut der Heilige*, s. 549f. på grundlag af norske forhold.
- 145, l. 7. Artiklen *Näbbskatt* i *KL* 12 samt *KL* 15, sp. 415.
- 145, l. 10. Hoffmann: *Knut der Heilige*, s. 564. *Danmarks historie* 1 (Aksel E. Christensen), s. 249-55.
- 145, l. 11. Norges rolle er af betydning, se Andersen: *Samlingen av Norge*, s. 170. *VSD*, s. 100.
- 145, l. 14. Hoffmann: *Knut der Heilige*, s. 555-64.
- 145, l. 15. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 6.
- 145, l. 25. Begge tanker findes udtrykt hos forfatteren til den første levnedbeskrivelse, *VSD*, s. 67.
- 145, l. 29. *Roskildekrønikens* bedømmelse, se ovenfor.
- 146, l. 6. *VSD*, s. 102f.
- 146, l. 14. *VSD*, s. 104-06.
- 146, l. 15. *VSD*, s. 111f.
- 146, l. 20. Artiklen *Rex iustus et iniustus* i *KL* 14.
- 146, l. 22. *VSD*, s. 68f.
- 146, l. 29. *VSD*, s. 113.
- 146, l. 33. *VSD*, s. 116.
- 147, l. 11. *VSD*, s. 117.
- 147, l. 25. Joh. 19, 28.
- 147, l. 26. Joh. 19, 34.
- 147, l. 29. *VSD*, s. 120.
- 148, l. 7. *VSD*, s. 127.
- 148, l. 15. Se nedenfor, kapitel 21.
- 149, l. 18. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 12-14. *Danmarks historie* 1 (Aksel E. Christensen), s. 258. Seegrün: *Das Papsttum*, s. 101-03.
- 149, l. 21. Nyberg: *Kong Knud*, s. 7f.
- 149, l. 22. *VSD*, s. 129.
- 149, l. 29. Artiklen *Gudsdom* i *KL* 5.
- 149, l. 37. Nyberg: *Kong Knud*, s. 8.
- 149, l. 38. *Necrologium Lundense*, s. 113.
- 150, l. 6. *VSD*, s. 71.
- 150, l. 13. *VSD*, s. 130. Sammenlign Luk. 7, 22.
- 150, l. 26. *VSD*, s. 554.
- 150, l. 32. *VSD*, s. 62-71.
- 151, l. 3. Nyberg: *Kong Knud*, s. 9.
- 152, l. 3. Vellev: *Helgenskrinene*, s. 9-12, fig. 8-11, s. 35-38. Sammenlign *DD* 1, 2, nr. 26, året dog anderledes end angivet der, se Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 16 med note 6.
- 152, l. 9. Bergsagel: *Songs*.
- 152, l. 10. *VSD*, s. 156, vesperhymnen *Carterva nostra laudibus*.
- 152, l. 39. Nyberg: *Kong Knud*, s. 10. Spørgsmålet om overleveringen af *Tabula* og *Epitaphium* på ny behandlet af Ove Jørgensen i *OTONIVM*, s. 59-66.
- 153, l. 7. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 2-5. En værdifuld analyse findes i Anne-Grethe Thestrup: *En undersøgelse af de tre nordiske kongehelgenlegenders indhold og funktion*, tremånedersopgave i kirkehistorie 1980, Århus Universitet.
- 153, l. 23. Nyberg: *Kong Knud*, s. 12 og fig. 8-9.

- 153, l. 33. Bergsagel: *Songs*.
 154, l. 7. Artiklen Klosterväsen i *KL* 8, sp. 570-71.
 155, l. 5. Gilyard-Beer: *Abbeys*, s. 8f.
 155, l. 7. Artiklen Tidegård: Danmark i *KL* 18.
 157, l. 13. Artiklen Drab i *KL* 3, sp. 261 f. Artiklen Fridslagstiftning i *KL* 4, sp. 621-25. Artiklen Helligbrøde i *KL* 6, sp. 382f. Jfr. Hoffmann: *Knut der Heilige*, s. 541 med note 32 fra Ælnoth, *VSD*, s. 101.
 158, l. 18. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 26.

17 · Arkæologiske iagttagelser

- 160, l. 23. Albrechtsen: *Albani Torv*.
 160, l. 25. Albrechtsen: *Albani Torv*, beretningsmateriale i Møntergården.
 160, l. 28. Museumsdirektørens brev til museumsudvalget 12.11.1955.
 161, l. 21. Grandt-Nielsen: *Nyt*.
 163, l. 1. Grandt-Nielsen: *To middelalderlige*.
 164, l. 3. Seip Bartholin: *Datering og sammes Absolut dendrokronologisk*.
 167, l. 10. Artiklen Osmundjärn i *KL* 13.
 168, l. 1. Blomqvist og Mårtensson: *Thulegrävningen*. Andersen m.fl.: *Århus sønder-vold*.
 168, l. 13. Hatting: *Om katte*.
 169, l. 39. Grøngaard Jeppesen: *Middelalderlandsbyens opståen*.
 170, l. 3. Oplyst af Lech Leciejewicz, Wrocław.
 170, l. 9. Bencard og Roesdahl: *Dansk middelalderlertøj*.
 170, l. 17. Bencard og Roesdahl: *Dansk middelalderlertøj*.
 171, l. 13. C. J. Becker: *De ældste udmøntninger i Odense* (d.v.s. til ca. 1050), manuskript til Fynske Minder 1982. Hauberg: *Myntforhold og Udmøntninger*. Galster: *Møntfundet i Haagerup*. Og *Dona numismatica* (Koldbjørn Skaare).
 171, l. 17. Galster: *Et Møntfund fra Odense*.
 171, l. 26. Lauritsen: *Volden og Christensen: Lidt om torve og gader*, særligt s. 59-60.
 172, l. 21. *DD* 1, 3, nr. 189, 22.1.1193.
 172, l. 23. Jørgensen: *OTONIVM*.
 172, l. 25. Her gengivet efter omtegnning, Matrikeldirektoratet 1931, Møntergården.
 173, l. 4. Notits i *Dagen* 19.3.1832 (efter *Iversens Avis* nr. 41).
 173, l. 7. Notits i *Fyens Stiftstidende* 4.5.1876 og Engelstoft: *Actstykke*.

- 173, l. 9. Notits i *Fyens Stiftstidende* 4.5.1876 og Engelstoft: *Actstykke*.
 173, l. 13. Skovmand: *De danske Skattefund*.
 173, l. 15. Nonnebakken: *Albanikvarteret i Odense*.
 173, l. 17. Skovmand: *De danske Skattefund*.
 173, l. 18. Museumsnr. 225-27/1909 i Møntergården.
 173, l. 21. Museumsnr. 62-63/1908 i Møntergården. Den indlagte økse, museumsnr. D 7016 i Nationalmuseet, 2. Afdeling.
 174, l. 3. Se artiklen *Et fynsk Trelleborg?* af Ernst Hansen i *Politikens Magazin* 4.10.1947.
 174, l. 5. Olsen m.fl.: *Fyrkat* 1-2.
 174, l. 11. Notits i *Fyens Social-Demokrat* 27.7.1953.
 175, l. 16. Fotografi i Møntergården, museumsnr. 11/1926.
 175, l. 18. C. M. K. Petersen: *Skelettet paa Nonnebakken*, *Fyens Tidende* 11.9.1926.
 175, l. 19. Optegnelse og fotografier i Møntergården.
 175, l. 22. Udgravningsberetning med bilag i Møntergården.
 175, l. 29. Deponeret i Møntergården.

18 · Kong Niels og Odense

- 176, l. 4. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 37-60. *Danmarks historie* 1 (Aksel E. Christensen), s. 269-76.
 176, l. 19. Herzog: *Die ottonische Stadt*.
 176, l. 25. Den nuværende Vor Frue i Århus. Se Krins: *Die frühen Steinkirchen*. Levin Nielsen: *Pedersstræde*, s. 64 f.
 176, l. 27. *Danmarks historie* 1 (Aksel E. Christensen), s. 278-80, samt artiklen Asser i *DBL* 1.
 177, l. 2. Jfr. hertil *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 41-48 (Tore Nyberg).
 177, l. 11. Jfr. artiklen Domkapitel i *KL* 3.
 177, l. 26. Se f.eks. *Consuetudines*, s. 11-14 og 27-34.
 177, l. 39. Der er dog en mulighed for, at kannikerne både i Viborg og Vestervig er kommet i kong Niels' tid, men kilderne mangler, og kongens indsats kendes ikke.
 178, l. 9. Dugdale: *Monasticon* 4, s. 16 for Norwich og 1, s. 154 og 172 for Rochester samt 1, s. 481f. for Ely.
 178, l. 25. *DD* 1, 2, nr. 35.
 178, l. 26. *DD* 1, 2, nr. 34.

- 178, l. 33. *DD* 1, 2, nr. 32.
 179, l. 17. *DD* 1, 2, nr. 41.
 179, l. 18. *Handbuch der deutschen Geschichte* 4, s. 73 (Karl Jordan).
 179, l. 22. *DD* 1, 2, nr. 42.
 180, l. 10. Artiklen Tiend: Danmark i *KL* 18 og artiklen Sten: Danmark i *KL* 17.
 180, l. 18. Jfr. den sjællandske opstand i dette spørgsmål 1123, *Danmarks historie* 1 (Aksel E. Christensen), s. 270f. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 52.
 181, l. 36. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 73.
 182, l. 17. *DD* 1, 2, nr. 71.
 182, l. 29. *DD* 1, 2, nr. 34. Jfr. *Odense Bys Historie*, s. 511.
 182, l. 35. *Bjørquin Bispestol*, s. 11-40 (Hans-Emil Lidén). *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 46 (Tore Nyberg).
 182, l. 38. *Necrologium Lundense*, s. 98.
 183, l. 1. *Necrologium Lundense*, s. 113.
 183, l. 4. *Consuetudines*, s. 57-84.
 183, l. 11. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 78f. og 84f.
 183, l. 37. *VSD*, s. 77.
 183, l. 39. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 38.
 184, l. 7. *Necrologium Lundense*, s. 127.

19 · Borgerkrigene og Odense

- 185, l. 6. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 76f.
 185, l. 15. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 79-81.
 185, l. 23. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 82.
 185, l. 25. *DD* 1, 2, nr. 65.
 186, l. 4. Jfr. Bergsagel: *Songs*.
 186, l. 8. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 130. En planlagt klostergrundlæggelse i Roskilde før 1134 var måske befolket af Knudsmunke fra Odense, se Olsen: *St. Jørgensbjerg Kirke*.
 186, l. 12. *DD* 1, 2, nr. 66. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 95.
 186, l. 14. *DD* 1, 2, nr. 99, 17.4.1147.
 186, l. 23. Artiklen Leidang i *KL* 10, sp. 445f.
 186, l. 29. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 72-75.
 186, l. 32. Weinfurter: *Salzburger Bistumsreform*, s. 255-80.
 186, l. 38. Tore Nyberg: *Studien zum mitteleuropäischen und englischen Einfluss auf die geistig-kirchliche Struktur Skandinaviens im 11. und 12. Jahrhundert*, 1983.

- 187, l. 7. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 83.
- 187, l. 15. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 18, 57, 90, 146, 165, 196 og 227.
- 187, l. 16. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 10. *Necrologium Lundense*, s. 89.
- 187, l. 19. *DD* 1, 2, nr. 81, 7.12.1141.
- 187, l. 20. *DD* 1, 2, nr. 84, 26.4.1142.
- 187, l. 22. Jfr. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 85.
- 187, l. 23. Fra 1144 under Knudsklosterets ledelse, Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 130f. og 131, note 25.
- 187, l. 31. *DD* 1, 2, nr. 86.
- 187, l. 33. *DD* 1, 2, nr. 88, 89 og 91.
- 187, l. 39. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 137.
- 188, l. 1. *DD* 1, 2, nr. 101.
- 188, l. 3. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 131. *Middelalder, metode*, s. 47f. (S. E. Green-Pedersen).
- 188, l. 10. Gallén: *De engelska munkarna*.
- 188, l. 12. Artiklen Erik den hellige: Finland i *KL* 4.
- 188, l. 33. *Consuetudines*, s. 59-65.
- 189, l. 4. *DD* 1, 2, nr. 77.
- 189, l. 16. *DD* 1, 2, nr. 71.
- 189, l. 23. *Strejflys*, s. 44. Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti*, s. 29 og 206.
- 189, l. 33. *DD* 1, 2, nr. 78, 81, 84, 91 og 101, capellanus Asser i Erik Lams og Svend Grathes tjeneste.
- 189, l. 37. Hermann fra Klosterrath, der blev biskop i Slesvig, *DD* 1, 2, nr. 64, og Rico, der blev biskop i Roskilde, *DD* 1, 2, nr. 65.
- 190, l. 1. Tidligst *DD* 1, 2, nr. 99, 17.4.1147.
- 190, l. 7. Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti*, s. 205-09 og 215-26.
- 190, l. 9. Nielsen: *Bidrag*.
- 191, l. 4. Talstørrelserne er beregnet efter det alternativ, at »hundrede« i kilden betyder 120, det såkaldte storehundrede. I tallet for Odense stift indgår Lolland og Falster, Als og Femern.
- 191, l. 19. På matrikelnummer 302 g. Matrikuleringen i henhold til lov af 1863 angiver hele nordre halvdel af borgen som nr. 303, søndre halvdel som 302. Odd Fellow-logen er 303 g, realskolen 303 d.
- 192, l. 6. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 159. *DD* 1, 2, nr. 78.
- 192, l. 9. *DD* 1, 2, nr. 98 og 123. Jørgen Halse og Jens Larsen: *Overgangen fra søleding til skatteleding, aflønningsopgave i historie 1979/80*, Historisk Institut, Odense Universitet.
- 192, l. 11. *DD* 1, 3, nr. 89, se følgende afsnit.
- 192, l. 25. Artiklen Torvevæsen i *KL* 18 og artiklen Torgrid i *KL* 18.
- 192, l. 30. *DD* 1, 2, nr. 78.
- 193, l. 5. Artiklen Bjärköarätt: Danmark i *KL* 1, sp. 660. Artiklen Byfred i *KL* 1. Artiklen Ombodsmann: Danmark i *KL* 12. Artiklen Stadsstyrelse: Danmark i *KL* 17.
- 193, l. 28. Saxo 14. bog, kapitel 16, 4-5. Saxo Grammaticus: *Danesaga*, s. 227.
- 194, l. 24. Saxo 14. bog, kapitel 17, 10. Saxo Grammaticus: *Danesaga*, s. 237. *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 78 (Tore Nyberg), samt *Nordisk Kollokvium* (Tore Nyberg).
- 198, l. 29. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 10, 147, 166, 198, og 229.
- 198, l. 37. Niels Erik Frederiksen: *En placering af Bernhard af Clairvaux i klosterhistorisk perspektiv: tradition eller fornyelse?* Speciale i historie 1981, Historisk Institut, Odense Universitet, s. 69.
- 198, l. 39. *DD* 1, 3, nr. 19.
- 199, l. 26. Det er bemærkelsesværdigt, at en munk, hvis han stod i biskoppens tjeneste som dennes obedientarius, har kunnet modtage løn, prebendas, derfor, hvis de øvrige munke gav deres samtykke dertil.
- 199, l. 30. *DD* 1, 3, nr. 47.
- 199, l. 31. *DD* 1, 3, nr. 48.
- 199, l. 38. *DD* 1, 3, nr. 49, med dateringen »martyren Sct. Knuds dag«, hvilket betegnede Knud Lavards dag den 25. juni.
- 200, l. 3. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 74 og 77.
- 200, l. 7. Et kort over fordelingen af landsbyer på Fyn viser flere tomme områder på Odenseegnen. Da der ikke findes anledning til at tro, at landsbyer skulle have manglet her, er antagelsen om en landsby Heden på dette sted vest for Odense rimelig, og tolkningen af stednavnet som Heden i Sallinge herred mindre sandsynlig. Jfr. *Danmarks stednavne* nr. 14.
- 200, l. 17. Nedenfor i dette afsnit, samt *DD* 2, 3, nr. 327, fra år 1288.
- 200, l. 19. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 76.
- 200, l. 31. Meddelt af Ove Jørgensen.
- 201, l. 8. *Historia och samhälle*, s. 14f. (Tore Nyberg). Da helgenkåringen af kong Erik i Uppsala muligvis hører hjemme i året 1178, kan denne hændelse, hvori Knudsmunkene ovenfor formodedes at være engageret, også have dannet baggrund for Absalons og kongens bestræbelser på at befæste Knudsklosteret stærkere i dets danske omgivelser.
- 201, l. 9. *DD* 1, 3, nr. 85, 27.2.1179.
- 201, l. 10. *DD* 1, 3, nr. 89.
- 201, l. 11. *DD* 1, 3, nr. 90.
- 201, l. 12. *DD* 1, 3, nr. 92. Hvad formen angår, er der tale om, at paven tager klosteret ind under sin og Sct. Peders særlige beskyttelse.
- 201, l. 15. *DD* 1, 3, nr. 111.
- 201, l. 28. Har udsendingene mon besøgt den gamle i Clairvaux på vejen til Italien?

20 · Kirkeliv og by under Valdemar den Store

- 195, l. 19. Gelting: *Kansleren Radulfs to bispevielser*.
- 196, l. 4. *Saxostudier*, s. 156-74 (Thomas Riis og Ivan Boserup).
- 196, l. 6. *Lunde Domkapitels Gavebøger*, s. 120.
- 196, l. 17. Vidnerækken i *DD* 1, 2, nr. 131, en kongelig gave til klosteret i Ringsted.
- 196, l. 31. Ved grundlæggelsen af cistercienserklosteret i Tvis i Vestjylland i marts 1163, hvor pionererne også kom fra Skåne, *DD* 1, 2, nr. 152.
- 196, l. 32. *VSD*, s. 164.
- 197, l. 4. Dog kan oplysninger om Knudsmunkenes eventuelle modstand mod Livo også være neddæmpet af Saxo, fordi de ikke passede i hans tendens at fremstille skismaet og Valdemars tyske afhængighed som påtvunget.
- 197, l. 14. Han købte et hus i København, *DD* 1, 2, nr. 188, jfr. *DD* 1, 2, nr. 187.
- 197, l. 21. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 79 og 85-87.
- 198, l. 7. Herrisvad i Skåne og Tvis i Jylland tilhørte begge Cîteauxlinien, Sorø, Esrum, Vitskøl og Øm Clairvauxlinien.
- 198, l. 20. Artiklen Præmonstratensere af Jørgen Nybo Rasmussen i *KL* 13. *DD* 1, 3, nr. 12 og 13.

- 201, l. 31. Man samlede »Knudsskud« til Sct. Knud Lavard ind på Sjælland, *DD* 1, 3, nr. 68, og naboskabet kan have gjort en særlig henvisning nødvendig.
- 203, l. 3. Huitfeldt: *Chronologia* 1, under år 1183: »Dette Aar funderet Bisp Simon aff Othense vor Frue Kloster vdi Othense oc gaff der til Hællessø Kircke. Siden er det forfløt til Dal-lum«. En rodet oplysning, der kunne vedrøre Vor Frue kirke i Odense.
- 203, l. 26. *DD* 1, 3, nr. 89 og 90.
- 204, l. 10. *Lunde Domkapitels Gavebøger*, s. 120. *DD* 1, 3, nr. 146, jfr. s. 561f.
- 204, l. 14. Søren Kaspersen, Kalkmaleri-registranten, Institut for Kirkehisto-rie, Københavns Universitet.
- 204, l. 17. Søren Kaspersen: *Majestas Domini*.
- 204, l. 24. Hastrup og Larsen: *Kalkma-lerierne i Fraugde Kirke*.
- 204, l. 35. *DD* 1, 3, nr. 124.
- 205, l. 4. *DD* 1, 3, nr. 199 og 200.
- 205, l. 16. *DD* 1, 3, nr. 111.

21 · Valdemarstidens Odense

- 206, l. 10. *DD* 1, 3, nr. 111.
- 206, l. 11. *DD* 1, 4, nr. 52.
- 206, l. 20. *DD* 1, 4, nr. 56.
- 206, l. 22. *DD* 1, 6, nr. 62.
- 206, l. 24. *DD* 1, 6, nr. 148 og 149, jfr. nr. 162.
- 206, l. 28. *Middelalder, metode*, s. 115-36 (Thomas Riis).
- 207, l. 8. Termen Apparatus gengives med »våbenudstyr«.
- 207, l. 10. Jfr. artiklerne Stud og Ægter i *KL* 17 og 20.
- 207, l. 20. *DD* 1, 3, nr. 63. Jacobsen: *Guilds*. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer* 1, nr. 5.
- 207, l. 24. Artiklen Midsommergæld i *KL* 11.
- 207, l. 27. Villicus, senere advocatus, *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 51 og 59 (Thomas Riis).
- 207, l. 28. *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 52 (Thomas Riis).
- 207, l. 30. *Lübeck 1226*, s. 181 (Tore Nyberg).
- 208, l. 8. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 11.
- 208, l. 34. *Necrologium Lundense*, s. 114.
- 209, l. 6. *DD* 1, 3, nr. 189: proximam aquam jacens usque ad urbem.

- 209, l. 8. *DD* 1, 3, nr. 188.
- 209, l. 16. Jfr. Morten Lundbæk: *Ishuse. Om isning, opbevaring og brug af is i ældre tid, især på danske herregårde*, speciale 1970, Institut for Europæisk Folke-livsforskning, Københavns Universi-tet.
- 210, l. 10. Sammenhængen skitseret af Ove Jørgensen, som jeg skylder stor tak for oplysning om enkeltheder i sa-gen.
- 210, l. 13. Jfr. også anmærkning til Vor Frue kirke i kapitel 20, s. 203.
- 211, l. 14. Kort i Landsarkivet for Fyn.
- 213, l. 8. Det tidligste skriftlige vidnes-byrd om Møglebro er i *DD* 2, 1, nr. 241 fra år 1257, jfr. Christensen: *Lidt om torve og gader*, s. 52 med note 47.
- 213, l. 13. Jfr. Lauritsen: *Volden*.
- 213, l. 14. Jfr. Christensen: *Lidt om torve og gader*, fig. 6.2.
- 213, l. 18. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 140.
- 213, l. 24. Jørgensen: *OTONIVM*.
- 214, l. 17. Jfr. denne gades betydning for Lauritsen: *Volden*.
- 214, l. 35. Min tak til Ove Jørgensen for indgående diskussioner om disse to-pografiske forhold.
- 215, l. 3. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 71 med note 3.
- 215, l. 9. *Kong Valdemars Jordebog*. Sky-um-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 301-05. Artiklen Valdemars jordebog i *KL* 19.
- 215, l. 17. *Kong Valdemars Jordebog* 2, s. 12-14 og 102-04 og 3, billedbilag 18v-19v.
- 216, l. 3. Se gennemgangen af herreder-ne i et tidligere afsnit.
- 216, l. 11. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 160.
- 216, l. 23. *DD* 1, 6, nr. 98.
- 217, l. 19. En udførligere analyse af og begrundelse for disse forhold vil blive publiceret i anden forbindelse. Høi-rup: *Træk af fynske vejes historie*.
- 217, l. 25. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 208 og 320.
- 217, l. 31. Merete Geert Andersen: *Den middelalderlige kalendarietradition i Odense stift*, speciale 1972, Det teologiske Fa-kultet, Københavns Universitet, s. 45f. *KL* 8, sp. 127f. og 146.
- 218, l. 4. Vellev: *Helgenskrinene*, s. 34.
- 218, l. 11. Vellev: *Helgenskrinene*, s. 39, fig. 12.
- 218, l. 19. Vellev: *Altre*.

- 219, l. 7. Flere litteraturhenvisninger i Vellev: *Helgenskrinene*, s. 40-44.
- 219, l. 11. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 78.
- 219, l. 12. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 88.
- 219, l. 18. *DD* 1, 6, nr. 98.

22 · De nye religiøse grupper

- 221, l. 8. *Danmarks historie* 1 (Helge Pa-ludan), s. 443.
- 222, l. 34. Artiklerne Dominikanerorden og Franciskanerorden i *KL* 3 og 4. Gallén: *La province*. *SM* 2, s. 369-74.
- 222, l. 37. Artiklen Dacia i *KL* 2.
- 222, l. 39. Gallén: *La province*, s. 21.
- 223, l. 2. Gallén: *La province*, s. 26.
- 223, l. 28. Se nedenfor kapitel 24.
- 223, l. 30. Analdus årene 1238-41, *Dan-marks middelalderlige annaler*, s. 15.
- 223, l. 32. Gallén: *La province*, s. 15-18.
- 223, l. 34. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 24-28.
- 224, l. 3. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 15. *Annales Suecici*, s. 27-35 og 256.
- 224, l. 9. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 280, jfr. cistercienserne i Ryd, sammesteds, s. 172, 204 og 234.
- 224, l. 15. Fælles nordisk generalkapitel i 1252 og 1254 under ledelse af prior Absalon, Gallén: *La province*, s. 20f.
- 224, l. 27. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer* 1, s. 20.
- 224, l. 32. *VSD*, s. 428 og 433. Gallén: *La province*, s. 30. Skaftø Jensen: *Erik Plovpenninglegendens*, s. 1-19 og *KL* 21, sp. 156f.
- 224, l. 35. *KL* 8, artiklen om Knud La-vard og planche 6.
- 224, l. 40. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 88-91, i lighed med det følgende. Kilderne findes ved Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København, da *Diplomatarium Danicum* for disse år endnu ikke er udkommet.
- 225, l. 6. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 24-27. Vi kan ikke vide, om Petrus Dacus blev indsat, uden at Knuds-munkene blev spurgt.
- 225, l. 11. *Bullarium*, nr. 378, 9.11.1246.
- 225, l. 15. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 79.
- 225, l. 20. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 37f.
- 225, l. 22. *DD* 2, 1, nr. 45 og 46, 8.8.1251.

- 225, l. 24. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 79.
- 225, l. 37. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 136, 154 og 166-73.
- 226, l. 9. Jansen: *Franciskanerklostret*.
- 226, l. 14. SM 2, s. 305.
- 226, l. 18. DD 2, 1, nr. 92, jfr. nr. 90 og 93.
- 226, l. 21. DD 2, 1, nr. 94, 96, 98, 99 og 100. Jfr. *Middelalder, metode*, s. 122f. (Thomas Riis).
- 226, l. 31. DD 2, 2, nr. 122 og 123. Nyberg: *Lists of monasteries*.
- 226, l. 38. DD 2, 1, nr. 432.
- 227, l. 1. *Danmarks historie 1* (Helge Paludan), s. 481.
- 227, l. 6. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 166.
- 227, l. 8. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 65 og 173. *Danmarks historie 1* (Helge Paludan), s. 500.
- 227, l. 10. DD 2, 1, nr. 342.
- 227, l. 11. Jfr. DD 2, 1, nr. 323.
- 227, l. 13. DD 2, 1, nr. 422.
- 227, l. 16. DD 2, 1, nr. 455.
- 228, l. 1. DD 2, 1, nr. 432.
- 228, l. 5. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 226f.
- 228, l. 6. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 213.
- 228, l. 8. DD 2, 2, nr. 39.
- 228, l. 11. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 79.
- 228, l. 29. DD 2, 1, nr. 241.
- 228, l. 33. DD 2, 2, nr. 152, 1270.
- 229, l. 4. Skyum-Nielsen: *Kirkekampen*, s. 229, 253, 277f. og 318f.
- 229, l. 6. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 79.
- 229, l. 15. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 57.
- 229, l. 29. *Die geistlichen Ritterorden*, s. 31-80 (Rudolf Hiestand). Tore Nyberg: *Johanniterna i Norden i äldsta tid (i Festskrift til Matts Dreijer, Mariehamn 1983)*.
- 229, l. 38. Eskilstuna i Sverige og Varne i Norge.
- 230, l. 10. Artiklen Johannitorden i *KL* 7.
- 230, l. 11. Kong Abel i Ribe og i Lund, DD 2, 1, nr. 2, 1250, og nr. 53, 1251, og kong Christoffer i Odense og i Ribe 1253, DD 2, 1, nr. 93 og 99.
- 230, l. 14. DD 2, 2, nr. 171, 20.2.1272.
- 230, l. 20. DD 2, 2, nr. 250.
- 230, l. 25. DD 2, 2, nr. 425.
- 230, l. 32. DD 2, 2, nr. 394.
- 231, l. 10. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 79.
- 231, l. 11. DD 2, 3, nr. 138.
- 231, l. 31. 1261 ved Erik Abelsen, DD 2, 1, nr. 342, endvidere fra pave Klemens IV (1265-68), sammesteds, nr. 501, og fra pave Gregor X (1271-76), DD 2, 2, nr. 170.
- 231, l. 32. DD 2, 2, nr. 289.
- 231, l. 33. DD 2, 2, nr. 152.

23 · Erik Glipping, Gisico og Peder Pagh

- 233, l. 21. Se foregående afsnit.
- 233, l. 22. DD 2, 3, nr. 7.
- 233, l. 25. DD 2, 3, nr. 52. Måske var Jens oprindelig domkannik fra Ribe, jfr. Suhm: *Historie* 10, s. 926.
- 233, l. 26. DD 2, 3, nr. 61.
- 233, l. 27. DD 2, 3, nr. 76.
- 233, l. 28. DD 2, 3, nr. 94.
- 234, l. 5. DD 2, 3, nr. 92.
- 235, l. 2. Peder Olsen, SM 2, s. 299.
- 235, l. 8. DD 2, 3, nr. 138.
- 235, l. 17. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 79, biskop nr. 13.
- 236, l. 29. Hørby: *Status*, s. 60f.
- 236, l. 32. DD 2, 3, nr. 144, kun regest af Hamsfort.
- 237, l. 1. *De ældste danske Archivrejestraturer* 5, 1, s. 217.
- 237, l. 5. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, s. 482.
- 238, l. 9. Kort efter Matrikelmålebogen (kopi i Odense Magistrat, 2. afdeling). Tolkningen er fremlagt af Ove Jørgensen.
- 238, l. 22. DD 2, 3, nr. 110, 111, 114 og 116.
- 238, l. 25. DD 2, 3, nr. 139 og 170.
- 238, l. 29. DD 2, 3, nr. 174 og 175.
- 239, l. 1. DD 2, 3, nr. 215.
- 239, l. 12. Jfr. SRD 7, s. 225. Man har også fremført den formodning, at han var dominikaner; måske fordi han var så nært involveret i Agnete dominikaner-klosters oprettelse i Roskilde, se nedenfor, men det afvises af Gallén: *La province*, s. 77, 89 og 96, og tanken er nok ikke godt forenelig med det, vi ellers ved om hans gerning.
- 239, l. 28. Vellev: *Den forsømte kongegrav*.
- 239, l. 32. Suhm: *Historie* 10, s. 20.
- 239, l. 37. DD 2, 3, nr. 324 og 327.
- 239, l. 38. DD 2, 3, nr. 325 og 326.
- 239, l. 39. Suhm: *Historie* 11, s. 66.
- 239, l. 40. DD 2, 3, nr. 404.
- 240, l. 1. DD 2, 3, nr. 231. Trap: *Danmark* IV, 3, s. 748 og 908.
- 240, l. 4. *Danmarks Runeindskrifter*, tekstbind, s. 260f., atlas, nr. 513.
- 240, l. 12. DD 2, 1, nr. 421.
- 240, l. 18. DD 2, 4, nr. 204, 205 og 206.
- 240, l. 30. DD 2, 4, nr. 29 og 66.
- 240, l. 34. DD 2, 4, nr. 29 fra 13.9.1291.
- 240, l. 40. DD 2, 4, nr. 270 og 334.
- 243, l. 6. DD 2, 5, nr. 11, jfr. nr. 39.
- 243, l. 11. *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 116, Sjællandske krønike.
- 243, l. 12. SRD 7, s. 226.
- 243, l. 17. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 80f.
- 243, l. 25. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Bys*, 1, 1, s. 190-96, mente at måtte tolke årstallet som 1291, hvilket dog næppe kan lade sig gøre efter Damgaard's analyse.
- 243, l. 37. DD 2, 5, nr. 300 og 301, pave Benedikt XI (oktober 1303-juli 1304).
- 243, l. 40. DD 2, 5, nr. 181; Jens Grand blev forflyttet fra Lunds årkested den 30.3.1302, så sagen må have været under behandling før denne dato.
- 244, l. 3. DD 2, 12, s. 197f. APD 1, nr. 251.
- 244, l. 7. SRD 1, s. 296.
- 244, l. 8. DD 2, 5, nr. 363 og 387.
- 244, l. 26. DD 2, 4, nr. 163.
- 244, l. 31. DD 2, 4, nr. 3.
- 244, l. 35. DD 2, 5, nr. 309.
- 245, l. 11. DD 2, 3, nr. 362.
- 245, l. 30. Wallin: *Knutsgillena*, s. 48-55.
- 245, l. 33. DD 2, 3, nr. 300 fra år 1288.
- 246, l. 18. Oplysningerne i det følgende er hentet fra Trap: *Danmark*.
- 247, l. 4. Om Særsløv, se Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 385.
- 247, l. 10. DD 2, 5, nr. 130.
- 247, l. 11. Se ovenfor afsnittet om Valdemars jordebog.
- 247, l. 12. DD 2, 11, nr. 331.
- 247, l. 13. DD 2, 6, nr. 68.
- 247, l. 19. På grundlag af *Repertorium* 1, nr. udateret 303 bør man tolke Nørrebroby i DD 2, 2, nr. 289 som Næsbyhoved Broby.
- 249, l. 8. Se ovenfor, afsnit om Dalum klostrets oprettelse.
- 249, l. 11. Nævnt i Trap: *Danmark* under Odense.
- 250, l. 3. Bodil og Tue Gad: *Rejsen til Jakobsland*.
- 250, l. 5. DD 2, 6, nr. 67 og 120.

250, l. 20. *DD* 2, 12, nr. 135.

250, l. 24. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 385.

24 · Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens gård

253, l. 27. Den følgende skildring bygger på udgravningsrapporter (udformet af de enkelte udgravningskampagners daglige ledere og assistenter) samt andet materiale fra undersøgelserne (foto, planer, optegnelser m.v.) – alt sammen opbevaret i Møntergårdens arkiv.

255, l. 20. Dendrokronologisk datering: 1165 + ca. 20 år, rapport fra Nationalmuseet 16.2.1981.

256, l. 38. Græbe: *Ribe*.

257, l. 18. Dendrokronologisk datering, meddelt fra Harald Andersen, Skalk, 3.5.1982.

258, l. 29. Rosenlund: *Catalogue*.

259, l. 12. Meddelt af arkitekt Johs. Hertz, København.

259, l. 39. F.eks. *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 1, nr. 42, s. 69-70, *Repertorium* 2, 4, nr. 7995, s. 588, 9.11.1495.

260, l. 14. 1420, *Repertorium* 1, 3, nr. 5879, s. 276-77. Denne datering harmonerer ikke med udmøntning under Erik af Pommern. 16.10.1428, Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes*, 1, 2, s. 113-14. 8.10.1459, *Repertorium* 2, 1, nr. 1029, s. 337-38.

260, l. 17. Galster: *Unionstidens*.

260, l. 20. 10.6.1433, *Repertorium* 1, 3, nr. 6626, s. 444. Skøde 12.3.1576 fra Christopher Tygesen, guldsmed, borger i Odense, til svigersønnen, Jost Rollufsen, guldsmed, borger i Odense, Gråbrødre hospitals arkiv B, Landsarkivet for Fyn.

260, l. 32. 9.2.1560, *Kancelliets Brevbøger* 2, s. 361.

260, l. 36. Jfr. noten til s. 260, l. 20.

260, l. 38. *DD* 2, 6, nr. 153.

261, l. 24. Jfr. første note til dette kapitel.

261, l. 26. Olsen: *De spedalskes kapel*.

261, l. 28. Artiklen Hospital i *KL* 6, sp. 677-83.

25 · Biskop Peder Pagh's tid

265, l. 8. *Danmarks historie* 1 (Helge Paludan), s. 433. Artiklen Danehof i *KL* 2.

265, l. 9. *Danmarks historie* 1 (Helge Paludan), s. 454.

265, l. 17. *Danmarks ældste købstadslovgivning* 3, s. 473.

266, l. 5. Om dominikanerne, se Gallén: *La province*, om franciskanerne et kommende arbejde af Jørgen Nybo Rasmussen.

266, l. 27. Stüdeli: *Minoritenniederlassung*.

266, l. 34. *DD* 2, 7, nr. 434, i Rigsarkivet, private arkiver.

267, l. 2. *DD* 2, 9, nr. 212 fra 14.9.1325.

267, l. 6. *DD* 2, 10, nr. 117, 6.6.1329.

267, l. 8. *DD* 2, 12, nr. 47, 6.10.1337.

267, l. 36. *DD* 2, 10, nr. 66.

268, l. 5. Albrechtsen: *Holstenervældet*.

268, l. 25. *DD* 2, 6, nr. 171, 13.1.1309.

268, l. 28. *DD* 2, 6, nr. 180, 181, 267 og 268.

268, l. 29. *DD* 2, 6, nr. 67.

268, l. 35. *Danmarks historie* 1 (Helge Paludan), s. 455 og 468. Moltesen: *De avignonesiske*, s. 101. *DD* 2, 7, nr. 19, 20, 38 og 90. Peder Pagh aflagde troskabseden 12.5.1313, nr. 38.

269, l. 3. *DD* 2, 7, nr. 259, 4.4.1315.

269, l. 9. Albrechtsen: *Holstenervældet*, s. 191, efter Huitfeldt = *DD* 2, 7, nr. 525.

269, l. 12. Albrechtsen: *Holstenervældet*, s. 191-94.

269, l. 28. *DD* 2, 6, nr. 416, 7.5.1312.

269, l. 30. *DD* 2, 7, nr. 406 og 424.

269, l. 31. *DD* 2, 7, nr. 206. Jfr. nr. 400, som synes at bevise, at kapitlet ikke straks fik adgang til indtægterne fra Fraugde, 5.12.1316.

270, l. 9. Jfr. artiklen Studieresor i *KL* 17, sp. 336-39, og Katedralskole i *KL* 8, sp. 347-49. I *DD* 2, 2, nr. 289 tales der om økonomisk støtte til »vore brødre, der studerer i Frankrig« fra gods i Rynkeby m.v.; også Stenløse kirke bliver nævnt. Dokumentet er dateret 1321, men placeres af udgiverne til biskop Jens' tid, 1280-86, uden at det er klart, om Stenløse kirkes indtægter så tidligt blev brugt til at bekoste munkenes udenlandske studier.

270, l. 12. *DD* 2, 9, nr. 137. Jfr. *DD* 2, 7, nr. 389; Holme klostres abbed skulle yde bispens bistand til, at Knudsklosterets gods ikke gik tabt.

271, l. 1. *DD* 2, 8, nr. 131.

271, l. 2. *DD* 2, 8, nr. 132 og 133.

271, l. 7. *DD* 2, 8, nr. 133.

271, l. 22. Oversættelsen i *Danmarks Riges Breve* er mindre sandsynlig.

271, l. 23. Ikke forstander, som i *Danmarks Riges Breve*, men procurator, se artiklen Kirkeværger i *KL* 8.

271, l. 39. *DD* 2, 8, nr. 132.

272, l. 35. Notitsen *DD* 2, 8, nr. 131.

272, l. 38. *DD* 2, 11, nr. 166, 11.11.1334.

273, l. 1. *DD* 2, 11, nr. 224, 14.8.1335. I øvrigt synes Peder Pagh på et ukendt tidspunkt også at have givet Særsløv kirkes indtægter til de studerende i Odense, notits af Hamsfort *DD* 2, 5, nr. 302.

273, l. 3. *DD* 2, 11, nr. 54, 29.7.1333.

273, l. 13. *DD* 2, 7, nr. 283 og *DD* 3, 3, nr. 188.

273, l. 17. *DD* 2, 6, nr. 130, 180 og 181.

273, l. 20. *DD* 2, 9, nr. 335.

273, l. 23. *DD* 2, 9, nr. 214. Moltesen: *De avignonesiske*, s. 82.

273, l. 24. *DD* 2, 9, nr. 115 og *DD* 2, 6, nr. 96 fra år 1307.

273, l. 31. *DD* 2, 9, nr. 292 fra 9.8.1326.

273, l. 32. *DD* 2, 9, nr. 383 fra år 1327.

273, l. 33. *DD* 2, 10, nr. 303, 25.5.1331.

273, l. 34. *DD* 2, 8, nr. 118, 20.6.1319.

274, l. 5. *Die geistlichen Ritterorden* (Marie Luise Bulst-Thiele).

274, l. 11. *DD* 2, 6, nr. 368, 369 og 370. Thomas Hatt Olsens samlinger til de danske johanniteres historie, ms. i Rigsarkivet.

274, l. 12. *Brilioth: Den påfliska beskattningen*, s. 116-18.

274, l. 14. *DD* 2, 6, nr. 346, 1.7.1311.

274, l. 19. *DD* 2, 7, nr. 484.

274, l. 20. Thomas Hatt Olsens samlinger til de danske johanniteres historie, ms. i Rigsarkivet.

274, l. 21. *DD* 2, 9, nr. 469.

274, l. 34. *DD* 2, 9, nr. 212 fra 14.9.1325.

274, l. 35. *DD* 2, 10, nr. 354 fra 12.3.1332. *DD* 2, 10, nr. 117,

6.6.1329. *DD* 2, 10, nr. 196,

18.1.1330.

275, l. 8. *DD* 2, 9, nr. 166, 1325.

275, l. 9. *DD* 2, 11, nr. 331.

275, l. 24. Albrechtsen: *Holstenervældet*, s. 197f.

26 · Holstenerbesættelsen og Valdemar Atterdag

276, l. 12. Lundbye: *Valdemar Atterdag. Danmarks historie 2* (Kai Hørby), s. 15-125.

277, l. 5. *DD* 2, 12, nr. 162, 24.5.1339.

277, l. 9. *DD* 3, 1, nr. 277, s. 270, 3.12.1342.

277, l. 11. *DD* 3, 4, nr. 100, 20.2.1354.

277, l. 13. Albrechtsen: *Herredømmet*, s. 174 og 283f.

277, l. 16. Munkerud: *Repertorium* 1, nr. 4664 fra år 1405. Skovsgård: *Repertorium* 2, nr. 3638 (s. 484) fra år 1475.

277, l. 24. Albrechtsen: *Herredømmet*, s. 125.

277, l. 32. *DD* 3, 3, nr. 63, 1348.

277, l. 34. *DD* 3, 3, nr. 64.

277, l. 36. *DD* 3, 1, nr. 84.

277, l. 38. *DD* 3, 1, nr. 85.

277, l. 40. Otto Hardenberg, Niels Jenssøn af Keldebæk, Oluf Elavssøn, *DD* 3, 1, nr. 86.

278, l. 3. *DD* 3, 2, nr. 410.

278, l. 6. *DD* 3, 3, nr. 16.

278, l. 8. *DD* 2, 12, nr. 194.

278, l. 10. *DD* 3, 1, nr. 174.

278, l. 11. Faderens navn forekommer kun i en notits af Hamsfort, *DD* 3, 2, nr. 156.

278, l. 14. *DD* 3, 1, nr. 129 og *DD* 3, 2, nr. 32 og 33.

278, l. 18. *DD* 3, 2, nr. 145 og 146.

278, l. 34. *DD* 3, 1, nr. 412.

278, l. 35. *DD* 3, 1, nr. 411.

278, l. 36. *DD* 3, 1, nr. 117.

278, l. 38. *SM* 2, s. 299. Nybo Rasmussen: *Broder Peder Olsen*, s. 69 og 159.

279, l. 2. *DD* 3, 2, nr. 307, 1346. Christensen: *Lidt om torve og gader*, s. 55f.

279, l. 5. *DD* 3, 3, nr. 70, 24.10.1348.

279, l. 7. *DD* 3, 3, nr. 63, 64 og 65.

279, l. 17. *DD* 3, 3, nr. 65.

281, l. 14. Ulsig: *Danske adelsgodser*, s. 198-202.

281, l. 18. *DD* 3, 1, nr. 18 og 19.

281, l. 20. *DD* 3, 1, nr. 291, 292 og 293.

281, l. 21. Korsebjerg mark: *DD* 3, 1, nr. 109 og 110.

281, l. 21. Særsløv: *DD* 3, 1, nr. 105, 106 og 116.

281, l. 21. Brylle: *DD* 3, 3, nr. 111, 112 og 113.

281, l. 23. *DD* 3, 5, nr. 22.

282, l. 5. *DD* 3, 3, nr. 188.

282, l. 14. *DD* 3, 5, nr. 367.

283, l. 10. Artikel Barsel i *KL* 1, sp. 357 og 363f.

283, l. 27. *DD* 3, 1, nr. 236.

283, l. 33. *DD* 3, 6, nr. 96, 23.10.1361.

283, l. 37. *DD* 3, 5, nr. 212.

283, l. 40. *DD* 3, 4, nr. 365 og *DD* 3, 6, nr. 35.

284, l. 10. *DD* 2, 12, nr. 7, 2.2.1357.

284, l. 12. *DD* 3, 1, nr. 65, 8.9.1340.

284, l. 14. *DD* 3, 3, nr. 239 A.

284, l. 15. *DD* 3, 8, nr. 261, Jfr. *DD* 3, 5, nr. 348, 18.7.1360.

284, l. 17. *De ældste danske Archivregistraturer* 1, s. 110.

284, l. 23. *Repertorium* 1, nr. 6594 t fra år 1432.

284, l. 32. Nævnt i samme som foregående note samt *De ældste danske Archivregistraturer* 5, s. 221.

285, l. 3. Den vestligere Broby ved den første overgang over Stavidå og over Allese å ved Vasen neden for Broby sø blev senere kaldt Næsbyhoved Broby, for at man kunne skelne den fra de to Brobyer i Sallinge herred, Nr. og Sdr. Broby. Næsbyhoved Broby synes i nogle tidligere kilder at have heddet Nørre Broby, f.eks. *Repertorium* 1, udateret, nr. 303.

285, l. 14. Kousgård Sørensen: *Tul- and tol-*, s. 114f. Min tak til Ove Jørgensen for denne og andre oplysninger om Næsbyhoved sø. Jfr. Tårup: *Træk af Næsbyhoved søs historie*.

285, l. 21. *De ældste danske Archivregistraturer* 1, s. 109f.

286, l. 4. Tårup: *Træk af Næsbyhoved søs historie*.

286, l. 12. Bjørnbo og Petersen: *Fyenboen*, s. 142.

286, l. 21. Olesen: *Kapellerne*, s. 58.

286, l. 28. *DD* 3, 3, nr. 138.

286, l. 31. *DD* 3, 3, nr. 418.

287, l. 13. *DD* 3, 4, nr. 15.

287, l. 20. *DD* 3, 3, nr. 460.

287, l. 24. *DD* 3, 3, nr. 543.

287, l. 31. *DD* 3, 3, nr. 593, jfr. nr. 592.

287, l. 34. *DD* 3, 3, nr. 602, jfr. *DD* 3, 8, nr. 533 fra år 1370.

287, l. 39. *DD* 3, 6, nr. 311. Der fandtes en Odenseborger med navnet Henneke Skinkel, *DD* 3, 6, nr. 397. Til de borgerlige grupper hørte uden tvivl også flere nonner i Dalum, f.eks. Toræ Evesdatter, Margrete Nielsdatter, Abele Larsdatter, som det kan udlæses af fremmødet til den omtalte non-

neindvielse, jfr. Idum: *Dalum Klosters Historie*, s. 92-115. Også sortebrødrene må regnes til byens borgerlige befolkning, jfr. afladsbrev for nonnerne i Dalum, indhentet i Avignon af deres prior Elias i 1367, *Repertorium* 1, nr. 2825. Sortebrødrene erhvervede i et vist omfang jordegods, *DD* 3, 8, nr. 509, *Repertorium* 1, nr. 3129 og 3307 s. 288, l. 8. *Danmarks historie 2* (Kai Hørby), s. 101f.

288, l. 17. Tägil: *Valdemar Atterdag*.

288, l. 36. *DD* 3, 3, nr. 209, 29.11.1349.

288, l. 37. *DD* 3, 4, nr. 343, 1355.

289, l. 4. *DD* 3, 5, nr. 12. De otte danske bispesæders indtægt fremgår af den graderede skala i *DD* 3, 2, nr. 154: Lund og Slesvig 25 mark, Ribe og Roskilde 15 mark, Århus og Børglum 12 mark, Odense og Viborg 8 mark. Beløbene er de garantibeløb, som biskopperne lovede at stille med, hvis en af dem blev fordrevet eller sat i fængsel.

289, l. 12. *DD* 3, 6, nr. 175.

289, l. 28. *DD* 3, 7, nr. 158, 159, 160, 161, 162, 163 og 166.

289, l. 33. *DD* 3, 7, nr. 330.

289, l. 39. *DD* 3, 7, nr. 362, år 1366. Biskop Niels levede endnu dette år, *DD* 3, 7, nr. 467.

289, l. 40. *DD* 3, 8, nr. 449, 450, 451 og 456.

290, l. 2. *DD* 3, 7, nr. 278.

290, l. 25. *Repertorium* 1, nr. 3317.

290, l. 26. *APD* 1, nr. 744.

290, l. 38. *DD* 3, 4, nr. 304.

290, l. 40. *DD* 3, 6, nr. 319. Jfr. *DD* 3, 7, nr. 232 fra år 1365.

291, l. 6. *DD* 3, 8, nr. 54.

291, l. 7. *DD* 3, 8, nr. 55. De tre højeste embedsindehavere i domkapitlet i Roskilde skulle tilse, at lønnen blev udbetalt.

291, l. 9. *DD* 3, 8, nr. 77, en pavelig skrivelse af 22.9.1367, hvori sagen blev overladt en kommission bestående af de tre højeste embedsindehavere i Roskilde domkapitel. Jfr. hans støtte til provsten i Slesvig over for paven, *DD* 3, 8, nr. 101.

291, l. 12. *APD* 1, nr. 683, 23.4.1371. Jfr. Moltesen: *De avignonesiske*, s. 94, 103, 128 og 136.

291, l. 14. I tiden 1379-90, se Blomqvist: *Lunds historia* 1, s. 137f. Våbnet i hans segl tyder på, at familien var af lava-

del, Fleetwood: *Svenska medeltida biskopssigill* 1, s. 53-55 og fig. 46. Det passer godt til Troels Dahlerups iagttagelse: *Den nordiske Adel*, s. 52-54, *Danmarks historie* 2 (Kai Hørby), s. 115: højadelens sønner søgte sjældent til bispestole og klostre, det var mere hyppigt folk fra lavadelen. Til denne gruppe hørte også Erik Krabbe, jfr. Niels Mikkelsøn Krabbe, *DD* 2, 11, nr. 297, jfr. *Repertorium* 1, nr. 1746 og index, samt Bent Krabbe, provst i Århus, *DD* 2, 11, nr. 193. Jfr. Knuds-klosterets prior Jens Juul år 1375, *De ældste danske Archivregistraturer* 1, s. 109.

27 · Unionen og de første kongelige biskopper

- 292, l. 14. *Den nordiske adel*, s. 45-80 (Troels Dahlerup), særligt s. 52f. om de lavadelige biskopper. Artiklen Adelsbrev i *KL* 1.
- 292, l. 18. Evert Moltke, Benedict Ahlefeld, Bjørn Olufsen Bjørn, jfr. Trap: *Danmark V*, 1, s. 114 samt Linton: *Drottning Margareta*, s. 118-21 og 189f.
- 293, l. 2. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 407-11. Ulsig: *Danske adelsgodser*, s. 410.
- 293, l. 3. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 407.
- 293, l. 5. *Repertorium* 1, nr. 4107, jfr. Trap: *Danmark V*, 1, s. 243 og Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 268 og 443.
- 293, l. 12. *Repertorium* 1, nr. 4664.
- 293, l. 13. *Repertorium* 1, nr. 4911 fra år 1407.
- 293, l. 16. *Repertorium* 1, nr. 3781, jfr. nr. 2909, 3011, 3129 og 3255 s.
- 293, l. 18. *Repertorium* 1, nr. 887, 1177 og U 209-13.
- 293, l. 20. *Repertorium* 1, nr. U 234-37.
- 293, l. 28. *Repertorium* 1, nr. 3078.
- 293, l. 35. *Repertorium* 1, nr. 3499.
- 293, l. 36. *Repertorium* 1, nr. 6427 s, 6475 s-t og 6594 t. Se foregående afsnit.
- 293, l. 38. *Repertorium* 1, index under Grott.
- 294, l. 2. *Repertorium* 1, nr. 4639 fra år 1404, jfr. nr. 4640 og 3307 s.
- 294, l. 3. *Repertorium* 1, nr. 4664, jfr. nr. 2908 fra år 1370 og 3547 fra år 1386.
- 294, l. 13. *Repertorium* 1, nr. 3491.
- 294, l. 14. *Repertorium* 1, nr. 7324.
- 295, l. 13. *APD* 1, nr. 738.

- 295, l. 22. *Acta et processus*, s. 61-71. Det pavelige brev dateret 13.11.1375, biskop Podebusks undersøgelse afsluttet 30.3.1377.
- 295, l. 24. *Repertorium* 1, nr. 3173-77.
- 295, l. 29. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 81.
- 296, l. 5. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. theol. 1026 fol., pag. 92-94.
- 296, l. 8. *Repertorium* 1, nr. 3967.
- 296, l. 9. Ulsig: *Danske adelsgodser*, s. 186. *Repertorium* 1, nr. 4311 og 4315-18, februar 1400.
- 296, l. 10. Kroningsbrevet, trykt i Weibull: *Unionsmøtet*, s. 185.
- 296, l. 11. Linton: *Drottning Margareta*, s. 128.
- 296, l. 19. Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 200. *De ældste danske Archivregistraturer* 3, s. 344f. fra 1412 og 1, s. 36 fra 10.8.1419.
- 296, l. 25. *Repertorium* 1, nr. 4600, 4621, 5693 s, 5783 og 5844.
- 296, l. 26. *Repertorium* 1, nr. 5205, jfr. pavelig aflad til Dalum kloster, *APD* 2, nr. 1198, 25.8.1414.
- 296, l. 30. Ulsig: *Danske adelsgodser*, s. 185.
- 296, l. 35. *Repertorium* 1, nr. 3182, 3502, 3662 og 3663. Jfr. for Fraugde *Repertorium* 1, udateret, nr. 383-85.
- 296, l. 40. *APD* 2, nr. 976, 27.12.1400.
- 297, l. 3. *APD* 7, nr. 5600, 21.3.1401. Artiklen Antonier i *KL* 1.
- 297, l. 14. Nyberg: *Birgittinische Klostergründungen*, s. 78-81. Felter: *Maribo Domkirke*. *Repertorium* 1, nr. 5606, 27.9.1416.
- 297, l. 36. Mundy: *Europe*, s. 205-316.
- 298, l. 2. *Repertorium* 1, nr. 5043, 17.6.1409. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 2, 25.10.1409 = *Repertorium* 1, nr. 5057. Artiklen Landsköp i *KL* 10.
- 298, l. 6. Artiklen Frälsets handel: Danmark og artiklen Geistlighetsens handel: Danmark, begge i *KL* 5.
- 298, l. 15. Pasternak: *Erik af Pommern*, s. 340.
- 298, l. 37. Pasternak: *Erik af Pommern. Urbaniseringsprosessen* 1, s. 69f. (Thomas Riis). Jacobsen: *Guilds*, s. 122f. og 217-19.
- 299, l. 6. Erslev: *Erik af Pommern*, s. 14-24.
- 299, l. 19. Pasternak: *Erik af Pommern. Urbaniseringsprosessen* 1 (Thomas Riis).

- 299, l. 23. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer* 2, nr. 2, som dog tager sigte på skomagern, ikke skomagervendene, jfr. Jacobsen: *Guilds*, s. 122 og 304.
- 299, l. 26. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer* 2, nr. 4 og 31. Dateringen af nr. 4 til 1405-06 bygger udelukkende på håndskriftets udseende og kan ikke anses for at være bindende.

28 · Odense bliver adelens by

- 301, l. 23. Kilde hertil og til det følgende, når ikke andet er angivet, *De ældste danske Archivregistraturer* 5, 1, s. 209-21. *DD* 3, 5, nr. 264.
- 302, l. 4. Robert Pederssøn Grott sad 1433-55 på Kejrupgård i Kølstrup, jfr. Trap: *Danmark V*, 1, s. 280 og Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 385 og 402.
- 302, l. 6. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 75, Pjenteport kaldet Østerport.
- 302, l. 9. *Stadterweiterung und Vorstadt*.
- 302, l. 18. *Repertorium* 2, nr. 1029 med videre henvisninger. Som værge blev Sten Basse sat ind, 1448 afløst af Egert Frille, *Repertorium* 1, nr. 7787.
- 303, l. 1. Artiklen Kongebrevsforfølgning i *KL* 9.
- 303, l. 21. *APD* 3, nr. 1803, 10.12.1437.
- 303, l. 28. *Repertorium* 2, nr. 1411 fra 1462 og nr. 3317 fra 1473.
- 303, l. 31. Jørgensen: *OTONIVM*, s. 75.
- 303, l. 34. Christensen: *Lidt om torve og gader*, s. 57 med note 8.
- 304, l. 19. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 94. Huitfeldt: *Chronologia* 3, s. 563f. Vedr. kongens holdning til købstæderne, jfr. *Repertorium* 1, nr. 6626 fra 10.6.1433 – kongen tildømmer Hans Mule dennes gård i Overgade – samt Erslev: *Erik af Pommern*, s. 145-55.
- 304, l. 22. Jfr. *Urbaniseringsprosessen* 1, s. 67f. (Thomas Riis).
- 305, l. 4. *Den nordiske adel*, s. 52f.
- 305, l. 5. *Repertorium* 1, nr. 4666 og 4749.
- 305, l. 12. *Repertorium* 1, nr. 5891, 11.2.1421.
- 305, l. 16. Hans segl under oprettelsesdokumentet for Maribo kloster 1416, *Repertorium* 1, nr. 5606, jfr. foregående afsnit.
- 305, l. 22. *SRD* 1, s. 328.
- 306, l. 23. *Repertorium* 1, nr. 6710.

- 306, l. 32. Jfr. Christensen: *Lidt om torve og gader*, s. 47.
- 306, l. 38. *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 1, nr. 40.
- 307, l. 16. *APD* 3, nr. 1786.
- 308, l. 4. *APD* 3, nr. 1808.
- 308, l. 16. *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 1, nr. 40 = *Repertorium* 1, nr. 4588.
- 308, l. 22. Olesen: *Rigsråd*, s. 103.
- 308, l. 24. Olesen: *Rigsråd*, s. 131f.
- 308, l. 32. *Repertorium* 1, nr. 7846.
- 308, l. 33. Olesen: *Rigsråd*, s. 244.
- 308, l. 35. Olesen: *Rigsråd*, s. 239.
- 308, l. 36. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 81 og 93.
- 309, l. 14. Olesen: *Kapellerne*. Jfr. fremstillingen af de nordiske johanniteres indre historie i perioden: Hatt Olsen: *Dacia og Rhodos*, særligt tilladelse år 1417 til atter at optage johanniterridderne i Norden, s. 26.
- 309, l. 17. *Repertorium* 1, nr. 3742 fra år 1390, jfr. nr. 3781.
- 309, l. 18. *Repertorium* 1, nr. 5208 og 5713 fra årene 1412 og 1418.
- 309, l. 21. *Repertorium* 1, nr. 6945, 7122 og 7251, *Repertorium* 2, nr. 1015, 1111 og 1511, *To breve*, s. 367f.
- 309, l. 26. Olesen: *Kapellerne*, s. 47 med note 22, og s. 57f. *To breve*, s. 365-66.
- 309, l. 28. Olesen: *Kapellerne*, s. 44-46.
- 309, l. 30. Jfr. Ulsig: *Danske adelsgodser*, s. 163-66 og Olesen: *Kapellerne*, s. 43-44 og 54.
- 309, l. 31. Olesen: *Kapellerne*, s. 46-48 og 54. *Repertorium* 1, nr. 6627.
- 309, l. 33. Olesen: *Kapellerne*, billedet s. 55.
- 309, l. 35. Olesen: *Kapellerne*, s. 59. *Repertorium* 1, nr. 6663 s-u.
- 309, l. 36. *APD* 3, nr. 1795, 4.6.1437.
- 310, l. 1. *Repertorium* 1, nr. 7244.
- 310, l. 10. *Repertorium* 1, nr. 7352.
- 310, l. 18. *Repertorium* 1, nr. 7781.
- 310, l. 26. Olesen: *Kapellerne*, s. 48-52 og 56-58. Olesen: *Rigsråd*, s. 261f.
- 310, l. 29. *Repertorium* 1, nr. 7963 og 7998, og 2, nr. 38 og 110, jfr. nr. 3056 og 3429.
- 310, l. 40. Henvi­sing i *Repertorium* 1, nr. 7663, tekst i *Diplomatarium Arna-Magnæanum* 1, s. 157f.
- 312, l. 9. Olesen: *Kapellerne*, s. 52-55.
- 312, l. 13. *Repertorium* 1, nr. 6627.
- 312, l. 15. Olesen: *Kapellerne*, s. 54.
- 312, l. 19. Olesen: *Kapellerne*, s. 48-49.
- 312, l. 26. Olesen: *Kapellerne*, s. 50-52.
- 313, l. 2. Artiklen *Procession* i *KL* 13.
- 314, l. 20. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 3, 7.5.1441.
- 315, l. 1. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 4, 5.7.1444.
- 315, l. 7. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 5, 25.3.1449.
- 315, l. 14. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 6, 17.6.1454. Jfr. *Urbaniseringsprosessen* 1, s. 53 og 75f. (Thomas Riis).
- 315, l. 23. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 7, 25.1.1459.
- 315, l. 34. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 8, 18.5.1461. Ud­giverens sammenfatning: »... pålæg­ger borgmestre og råd at besik­ke bryggere, som ikke må have anden næringsvej, må være en fejl, da det er lige modsat af, hvad der står i teksten. Bryggerinæringen stod i en begunstiget mellemstilling, og bryggerne talte socialt ikke til håndværkerne, jfr. artiklen *Bryggestol* i *KL* 2, sp. 276-79. Jfr. *Kjersgaard: Mad og øl*, s. 91-93.
- 315, l. 38. *Kjersgaard: Mad og øl*, s. 89. Artiklen *Ølhandel* i *KL* 20, sp. 703-10.
- 316, l. 10. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 11, § 12.

29 · Erhvervsliv og domkapitel

- 317, l. 28. Christensen: *Et Bidrag*, s. 84-125.
- 317, l. 31. *Repertorium* 2, nr. 1286 og 1293.
- 318, l. 5. Brev 4, Christensen: *Et Bidrag*, s. 115.
- 318, l. 9. Se ovenfor afsnit 1375-1420 vedr. familien, samt vedr. hans tidligere stilling som kannik i Roskilde og rejser til pavehoffet m.v.: *Rom og Danmark*, s. 34-36 (Alfred Krarup).
- 318, l. 11. Navnene på de to konkurrenter i brev 3, Christensen: *Et Bidrag*, s. 112. »Peder electus«, se *Repertorium* 2, nr. 1294 fra 19.3.1461.
- 318, l. 14. *APD* 3, nr. 2116, 1.12.1457.
- 318, l. 25. Christensen: *Et Bidrag*, s. 101-08.
- 318, l. 31. Artiklen Ingeborg Gerhardsdotter i *Svenskt Biografiskt Lexikon* 20, s. 5-6. (Tore Nyberg).
- 318, l. 34. *Rom og Danmark*, s. 37f. (Alfred Krarup).
- 318, l. 35. Pavelig ud­næv­nelse for Gregers Tygessøn, *APD* 3, nr. 2162 fra 29.5.1459, jfr. nr. 2098, 21.5.1457.
- 318, l. 36. *APD* 3, nr. 2164, 5.6.1459.
- 318, l. 37. *Repertorium* 2, nr. 806 og 1029; Jacob Geet i nr. 324, 2.3.1454, og nr. 1332, 13.7.1461.
- 318, l. 39. *Repertorium* 2, nr. 2626, 16.8.1469.
- 318, l. 40. Claus vamme Haghen eller van Hafn (Wamehaghen), kannik i Lund 1440, *Repertorium* 1, nr. 7068, var provst i Odense 1447, *Repertorium* 1, nr. 7717, og deltog i møder og forhandlinger i Odense indtil 7.2.1461, *Repertorium* 2, nr. 1262.
- 319, l. 3. *Repertorium* 2, nr. 689 og 2202, magister Amund Jenssøn.
- 319, l. 5. *Repertorium* 2, nr. 2265 fra år 1467 og nr. 2810 fra år 1470.
- 319, l. 9. *Repertorium* 2, nr. 3145.
- 319, l. 10. *Repertorium* 2, nr. 2247, jfr. Trap: *Danmark V*, 2, Egense sogn.
- 319, l. 11. Trap: *Danmark V*, 2, Egense sogn.
- 319, l. 15. Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 265.
- 319, l. 16. Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 186 og 702.
- 319, l. 20. *Repertorium* 2, nr. 2424. Jfr. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 351. Et særligt Knud den Helliges alter i domkirken findes omtalt allerede 1408, *Brev om*, s. 183, jfr. *Repertorium* 1, nr. 4972.
- 320, l. 3. *Rom og Danmark*, s. 37 (Alfred Krarup).
- 320, l. 9. *APD* 4, nr. 2459 fra 28.11.1471. De seks sognekirker Pårup, Ubberud, Stenløse, Åsum, Særslev og Rise på Ærø bliver nævnt.
- 320, l. 12. *APD* 4, nr. 2582. Jfr. *APD* 4, nr. 2692, 29.4.1477.
- 321, l. 9. Nybo Rasmussen: *Broder Laurids Brandsen*.
- 322, l. 12. Den pavelige tilladelse 13.2.1480, *Repertorium* 2, nr. 4580 (henvi­sing), biskoppens og domkapitlets brev 16.5.1480, *Repertorium* 2, nr. 4618.
- 322, l. 16. *Repertorium* 1, nr. 6896. Jfr. artiklen *Ting: Danmark* i *KL* 18.
- 322, l. 18. *Repertorium* 2, nr. 968, 972, 1105 og 1411. Engelstoft: *Odense Bys Historie*, s. 94, udkaster den formod-

- ning, at det såkaldte »stettinske hus«, omtalt af Arild Huitfeldt som bygget under Erik af Pommerns regering, skulle være identisk med rådhuset i Vestergade.
- 322, l. 19. *Repertorium* 2, nr. 1262, 1383, 2420, 2547 og 2652.
- 322, l. 25. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer* 1, s. 736-44.
- 322, l. 26. Det eksisterede i hvert fald i 1461 og havde da allerede Sct. Rasmus alter i Albani kirke, *Repertorium* 2, nr. 1311 og 1325. Sognepræsten i Fangel Andreas Star holdt gildemesen på dette tidspunkt.
- 323, l. 5. Artiklen Corpus Christi i *KL* 2, og artiklen Kristi lekamens kult: Danmark i *KL* 9.
- 323, l. 10. Artiklen Monstrans i *KL* 11.
- 323, l. 14. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 11, s. 481-86.
- 323, l. 16. Artiklen Stadsprivilegier: Danmark i *KL* 16.
- 323, l. 23. Artikel i *KL* 9, sp. 650.
- 324, l. 8. Hanebækhusene nævnt i grundtaksten 1776, Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 412, derfra *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 6. Jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 136, note 2. Jfr. Jørgensen: *Odense byfr.d.*
- 324, l. 12. Jfr. *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 4-5.
- 324, l. 15. Flere lokaliteter på Hol- og på Hed- forekommer, jfr. *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 1, s. 65 (= *Repertorium* 2, nr. 2950) og *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 7: Hede- huset, samt Jørgensen: *OTONIVM*, s. 77.
- 324, l. 25. Østerbækhusene nævnt i grundtaksten 1776. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 412, derfra *Danmarks stednavne* nr. 14, s. 18.
- 324, l. 35. For oplysning om disse og foregående identifikationer skylder jeg Ove Jørgensen stor tak. Jfr. Jørgensen: *Odense byfred*.
- 325, l. 3. Se ovenfor i afsnittet om Valdemarstiden.
- 325, l. 7. *Repertorium* 2, nr. 3506 og 3532. Niitemaa: *Der Kaiser*, s. 308.
- 325, l. 8. *Repertorium* 2, nr. 3531, 23.10.1474.
- 325, l. 12. Karl Rønnow var altså endnu ikke biskop, da Knudsklosteret blev ophævet. At han alligevel kan have bidraget til aktionen, er dog ikke udelukket.
- 325, l. 16. *APD* 4, nr. 2621, 2622 og 2623.
- 325, l. 17. *APD* 4, nr. 2625, 2626 og 2627.
- 325, l. 20. *Repertorium* 2, nr. 3600.
- 325, l. 26. Jexlev: *Lokalarkiver* 2, s. 23.
- 325, l. 29. *Repertorium* 2, nr. 3849.
- 325, l. 32. *Repertorium* 2, nr. 2202 fra år 1466.
- 325, l. 33. *Repertorium* 2, nr. 2810, 2.10.1470, og nr. 3145-46, 22.10.1472.
- 325, l. 34. *APD* 4, nr. 2625.
- 325, l. 36. Trap: *Danmark* V, 1, under Viby sogn, Brøløkke. *Repertorium* 2, nr. 2722, 12.3.1470.
- 326, l. 1. *Repertorium* 2, nr. 3849 og 6273.
- 326, l. 8. Flere af de 1489 nævnte kanniker er ikke kendt fra andre kilder. Det er derfor muligt, at man er gået ud fra oprettelsen af i alt 12 lønnede stillinger og har tildelt pensioner i samme antal.
- 326, l. 16. *Urbaniseringsprocessen* 1, s. 46 (Tore Nyberg).
- 326, l. 24. *Repertorium* 2, nr. 3523.
- 326, l. 25. *Repertorium* 2, nr. 1965, 5762 og 6038. Det drejer sig om Niels Skinkel, præst i Tingsted på Falster 1465; en Iver år 1485 og en Jens Hanssøn 1487.
- 326, l. 28. *Repertorium* 2, nr. 3708.
- 326, l. 30. *APD* 4, nr. 2764.
- 326, l. 38. Olesen: *Kapellerne*, s. 48-49 og 54.
- 327, l. 2. Gillingstam: *Ätterna*, s. 374, note 134 og s. 682, note 222.
- 327, l. 4. *Repertorium* 2, nr. 3219.
- 327, l. 5. *Repertorium* 2, nr. 3638.
- 327, l. 8. Olesen: *Kapellerne*, s. 59.
- 327, l. 38. *Novæ et vetera*, s. 377ff. (Knud Ottosen). Anden litteratur i anledning af bogtrykjubilæet i Odense 1982: Riising: *Johann Snell* og Caoursin: *Beretning*.
- 329, l. 5. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer* 2, s. 186-87.
- 329, l. 15. Artiklen Øksnehandel i *KL* 20, sp. 674-83.
- 329, l. 28. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Odense, nr. 10.
- 329, l. 30. *Danmarks gamle købstadslovgivning* 3, Kerteminde, nr. 8.
- 330, l. 6. Andersen: *Gottorpsk Toldregnskab*.
- 331, l. 6. Tallet 35% er dog ikke ensbetydende med den fynske andel i efterårsæsonens okseproduktion, da nogle af de tyske eller hollandske opkøbere måske også har hentet kvæg fra Fyn, omend det lyder mindre sandsynligt.
- 331, l. 39. Artiklen Hestehandel: Danmark i *KL* 6.
- 332, l. 15. *KL* 20, sp. 681f.
- 332, l. 25. *Repertorium* 2, nr. 5470.
- 332, l. 26. *Repertorium* 2, nr. 6137.
- 332, l. 28. *APD* 4, nr. 3104.
- 334, l. 12. Artiklen Erik den helige i *KL* 4, artiklen Erik konungs lag, Sankt, i *KL* 4 og *St. Olav, seine Zeit und sein Kult* (særligt Martin Blindheim og Ulla Hastrup).
- 334, l. 22. *St. Olav, seine Zeit und sein Kult* (Tore Nyberg). Wallin: *Knutskillena*, s. 143.
- 334, l. 40. *APD* 4, nr. 3018, 12.5.1486. Endelig optagelse ved generalkapitel i Erfurt august 1488, jfr. *Die Generalkapitels-Rezesse* 1, s. 233. Erik Ottosson Rosenkrantz til Bjørnholm blev optaget som verdslig broder af kongregationen.
- 335, l. 5. Et andet sigte var hendes svenske morgengave, jfr. Carlsson: *Drottning Dorotheas svenska morgongåfva*.
- 335, l. 6. *APD* 4, nr. 3095, 29.3.1488.
- 335, l. 9. *APD* 4, nr. 3156, 7.5.1489, jfr. nr. 3186, 20.2.1490. Kongedommen: *Repertorium* 2, nr. 6604.
- 335, l. 10. *APD* 4, nr. 3211 og 3215.
- 335, l. 21. *Die Generalkapitels-Rezesse* 1, s. 257 og 4, s. 91.

30 · 1490erne

- 336, l. 23. De fleste oplysninger om kirkeforhold i det følgende er hentet fra Trap: *Danmark* V, 1.
- 337, l. 16. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 349.
- 338, l. 1. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 354 og 433. Jfr. ovenfor om adelen i Odense.
- 338, l. 3. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 379 og 384f.
- 338, l. 7. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 338 og 492.
- 338, l. 19. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 410 og 436.
- 340, l. 1. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 339 og 354.
- 340, l. 6. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 496.
- 340, l. 13. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353.

- 341, l. 3. *DD 2*, 11, nr. 224.
- 341, l. 8. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 339.
- 341, l. 9. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 48.
- 341, l. 10. *De ældste danske Archivregistraturer 5*, s. 231 og 234. Vedr. Ubberud, se Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353.
- 341, l. 24. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 283.
- 342, l. 2. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 352.
- 342, l. 4. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 338.
- 342, l. 5. Hansen og Mortensen: *Dalum Sogns historie 1*, 1, s. 90.
- 342, l. 8. Hansen og Mortensen: *Dalum Sogns historie 1*, 1, s. 87 og 90. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353.
- 343, l. 7. Riising: *Om Bellinge kirkes kalkmalerier. Medieval Iconography*, s. 124-66 (Knud Banning, Ulla Haastrup og Søren Kaspersen).
- 343, l. 14. *Repertorium 1*, nr. 234-37, udateret. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 496.
- 343, l. 15. Hansen og Mortensen: *Dalum Sogns historie 1*, 1, s. 90.
- 343, l. 16. *Repertorium 1*, nr. 5133 s.
- 343, l. 18. *Repertorium 2*, nr. 353, 1311 og 1325 fra årene 1454 og 1461. Præsten hed Andreas Star.
- 344, l. 5. Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 693.
- 344, l. 15. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 382.
- 344, l. 16. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 352.
- 344, l. 17. Hansen og Mortensen: *Dalum Sogns historie 1*, 1, s. 90.
- 344, l. 18. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353.
- 345, l. 4. Hansen og Mortensen: *Dalum Sogns historie 1*, 1, s. 95f.
- 345, l. 15. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 386.
- 345, l. 17. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353.
- 345, l. 18. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 377 og 382, »Assertorp«.
- 345, l. 19. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 351.
- 346, l. 11. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 406.
- 347, l. 5. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 180, 268 og 443.
- 347, l. 10. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353, 377, 382 og 385f.
- 348, l. 6. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 451.
- 348, l. 7. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 353.
- 348, l. 14. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 351.
- 348, l. 31. Porsmose: *Den regulerede landsby*, s. 316-19, særligt kortet, fig. 112, side 319, der henviser til tilstanden umiddelbart før reformationen.
- 349, l. 10. *Repertorium 2*, nr. 399.
- 350, l. 15. *Repertorium 2*, nr. 8114, teksten Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, nr. 113.
- 350, l. 16. *Repertorium 2*, nr. 10403.
- 350, l. 18. *Repertorium 2*, nr. 10299.
- 350, l. 21. Randers: *Repertorium 2*, nr. 8105, 27.2.1496. Århus: *Repertorium 2*, nr. 8108, 2.3.1496. Horsens: *Repertorium 2*, nr. 8118.
- 350, l. 24. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, nr. 113.
- 350, l. 25. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, nr. 114.
- 350, l. 34. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, s. 763, § 1.
- 350, l. 36. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, s. 763, § 2.
- 350, l. 37. *Repertorium 2*, nr. 8114.
- 351, l. 4. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, s. 772, § 3.
- 351, l. 16. *Repertorium 2*, nr. 7879 og 7880.
- 351, l. 18. *Danmarks gamle købstadslovgivning 3*, Odense, nr. 17.
- 352, l. 9. *Urbaniseringsprocessen 1*, s. 63 (Thomas Riis).
- 352, l. 22. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, nr. 115.
- 352, l. 25. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 1*, nr. 67, 13.3.1496.
- 353, l. 2. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer 2*, nr. 51, 52, 56 og 68.
- 354, l. 4. Nyberg og Saaby Pedersen: *De latinske vers*, s. 81.
- 354, l. 5. *Om Mester Hans Urne*, s. 293-98.

31 · 1500-tallet

- 355, l. 2. *Det kongelige rettertings domme 2*, s. 24ff.
- 356, l. 25. *Danske Kancelliregistranter*, s. 127f.
- 356, l. 34. *Historiske Kildeskrifter 1, 2*, s. 682.

32 · Dronning Christine og Odense

- 357, l. 2. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie 1*, s. 216-23, 294-307, 332-35 og 340ff.
- 357, l. 17. *DCH*, s. 152f.
- 358, l. 3. *DCH*, s. 70f.
- 359, l. 9. *Missiver 1*, s. 87, jfr. Møllerup: *Bille-Ættens Historie 1*, s. 228ff.
- 359, l. 11. Vedel Simonsen: *Borgruinerne 1*, s. 30ff. Jacobsen: *Fra landsby*, s. 50-54.
- 359, l. 14. *DCH*, s. 195 og 198.
- 359, l. 17. *Repertorium 2*, 6, s. 407ff.
- 360, l. 23. Jfr. *DCH*, s. 1 og 16.
- 360, l. 25. *DCH*, s. 62, 125 og 242, jfr. Møllerup: *Bille-Ættens Historie 1*, s. 380.
- 360, l. 29. *DCH*, s. 219 og 253.
- 360, l. 30. *DCH*, s. 395ff.
- 361, l. 2. *Missiver 1*, s. 78f. og 81f., *Repertorium 2*, 3, s. 382f.
- 361, l. 22. Vedel Simonsen: *Borgruinerne 1*, s. 33f.
- 361, l. 28. *Repertorium 2*, 4, s. 503.
- 361, l. 33. *Missiver 1*, s. 82f.
- 362, l. 8. *DCH*, s. 75 og 242, Vedel Simonsen: *Borgruinerne 1*, s. 41.
- 362, l. 18. *Missiver 1*, s. 81.
- 362, l. 26. *Repertorium 2*, 2, s. 402, 3, s. 128 og 4, s. 66.
- 362, l. 35. *DCH*, s. 242 og 334.
- 363, l. 27. *DCH*, s. 393ff., jfr. s. 162-85.
- 364, l. 8. Møllerup: *Bille-Ættens Historie 1*, s. 175-84, 240f. og 263f.
- 365, l. 16. *DCH*, s. 353.
- 365, l. 23. *DCH*, s. 407.
- 365, l. 33. *DCH*, s. 344, 351 og 389, jfr. *Dronning Christines Brevbog*, s. 87.
- 366, l. 2. *DCH*, s. 111.
- 366, l. 7. *Repertorium 2*, 3, s. 327f.
- 366, l. 12. *DCH*, s. 147, 233 og 247.
- 366, l. 25. *DCH*, s. 322.
- 366, l. 29. *DCH*, s. 354 og 372, jfr. Vedel Simonsen: *Bidrag til Rugaards Historie 1*, 2, s. 46ff.
- 366, l. 36. *Missiver 1*, s. 253.
- 367, l. 16. *DCH*, s. 207f.
- 367, l. 27. *DCH*, s. 212 og 249.
- 367, l. 35. *DCH*, s. 135f.
- 367, l. 39. *DCH*, s. 251 og 262.
- 368, l. 6. *DCH*, s. 282, jfr. s. 279.
- 368, l. 13. *DCH*, s. 277.
- 368, l. 16. *DCH*, s. 281.
- 368, l. 22. *DCH*, s. 297, jfr. Thorlacius-Ussing: *Billedskæreren Claus Berg*, s. 11f.
- 368, l. 27. *DCH*, s. 310f.
- 368, l. 29. *DCH*, s. 320 og 323f.

- 368, l. 33. *DCH*, s. 321ff. og 326.
 369, l. 1. *DCH*, s. 327, 329, 331 og 336f.
 369, l. 10. *DCH*, s. 371, 373, 377 og 388f.
 369, l. 12. *DCH*, s. 275 og 353.
 370, l. 13. *DCH*, s. 281.
 370, l. 20. *DCH*, s. 393.
 371, l. 4. *DCH*, s. 353, jfr. s. 159, Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 4, 1, s. 249f.
 371, l. 9. *DCH*, s. 329.
 371, l. 13. *DCH*, s. 337, jfr. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden* 1, s. 486.
 371, l. 15. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 2, s. 236.
 371, l. 21. *DCH*, s. 271.
 371, l. 25. *DCH*, s. 247, 404 og 408.
 371, l. 35. *DCH*, s. 349, 351 og 378.
 372, l. 7. *DCH*, s. 103.
 372, l. 12. *DCH*, s. 210.
 372, l. 17. *DCH*, s. 124.
 372, l. 18. *DCH*, s. 303, jfr. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 4, 1, s. 190.
 372, l. 22. *DCH*, s. 255f.
 372, l. 26. *DCH*, s. 100.
 372, l. 27. *DCH*, s. 127.
 372, l. 30. *DCH*, s. 236.
 372, l. 33. *DCH*, s. 111, 113, 118, 121 og 254f., jfr. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd*, s. 33.
 373, l. 4. *DCH*, s. 89.
 373, l. 7. *DCH*, s. 236, 248 og 252.
 374, l. 14. *Repertorium* 2, 5, s. 611f.
 374, l. 17. *DCH*, s. 81-84, 95-98 og 102.
 375, l. 6. *DCH*, s. 3 og 9, jfr. *Repertorium* 2, 6, s. 161, *Nye Samlinger* 2, 2, s. 181f.
 376, l. 3. *DCH*, s. 5 og 285.
 376, l. 8. *DCH*, s. 349, 379, 382f., 385 og 390.
 376, l. 28. *DCH*, s. 388, jfr. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden* 3, s. 210f.
 376, l. 36. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd*, s. 108.
 376, l. 39. *DCH*, s. 294, 308 og 402.
 377, l. 2. *DCH*, s. 143 og 147.
 378, l. 15. *DCH*, s. 405f., 409 og 414, jfr. Hamre: *Erkebiskop Erik Valkendorf*, s. 53, Nybo Rasmussen: *Broder Peder Olsen*, s. 92.
 379, l. 4. *DCH*, s. 86 og 321.
 379, l. 5. *DCH*, s. 82, 110, 117, 271 og 389, jfr. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden* 1, s. 164ff.
 379, l. 39. *DCH*, s. 284f.
 380, l. 1. *DCH*, s. 385.
 380, l. 2. *DCH*, s. 85, 98, 118-29 og 373f.
 380, l. 33. *DCH*, s. 317.
 381, l. 2. *DCH*, s. 209 og 283.
 381, l. 7. *DCH*, s. 122f.
 381, l. 9. *DCH*, s. 271, 303 og 310.
 381, l. 10. *DCH*, s. 275, 306, 310f. og 319.
 381, l. 20. *Dronning Christines Brevbog*, s. 91.
 381, l. 28. *DCH*, s. 304.
 381, l. 33. *DCH*, s. 195.
 382, l. 1. *DCH*, s. 237, jfr. s. 88, 122, 131 og 144.
 382, l. 2. *DCH*, s. 87.
 382, l. 3. *DCH*, s. 194f.
 382, l. 17. *DCH*, s. 51, 60f. og 134.
 382, l. 19. *DCH*, s. 144.
 382, l. 23. *DCH*, s. 153.
 382, l. 31. *DCH*, s. 195 og 359.
 382, l. 33. *DCH*, s. 195.
 382, l. 34. *DCH*, s. 146f., jfr. Jørgensen: *Helgenskrinene*, s. 140ff.
 383, l. 3. *DCH*, s. 274.
 383, l. 7. *DCH*, s. 115 og 211.
 383, l. 9. *DCH*, s. 320.
 383, l. 13. *DCH*, s. 312.
 383, l. 15. *DCH*, s. 370.
 383, l. 21. *DCH*, s. 312.
 383, l. 23. *DCH*, s. 387.
 383, l. 26. *DCH*, s. 127.
 383, l. 29. *DCH*, s. 322.
 383, l. 30. *DCH*, s. 123f.
 384, l. 10. *DCH*, s. 362.
 384, l. 17. *DCH*, s. 248f.
 384, l. 21. *DCH*, s. 194, jfr. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden* 1, s. 415f.
 384, l. 39. *DCH*, s. 329, jfr. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 1, s. 507.
 385, l. 9. *DCH*, s. 107.
 385, l. 27. *DCH*, s. 274f. og 406f.
 386, l. 7. *DCH*, s. 248.
 386, l. 11. *DCH*, s. 305 og 369.
 386, l. 14. *DCH*, s. 281.
 386, l. 19. *DCH*, s. 297.
 386, l. 34. *DCH*, s. 111.
 387, l. 5. *Repertorium* 2, 6, s. 4.
 387, l. 11. *DCH*, s. 118f., 124, 144 og 147.
 388, l. 5. *DCH*, s. 195 og 197.
 388, l. 12. *DCH*, s. 116, 118, 251, 256 og 297.
 388, l. 14. *DCH*, s. 144, 159f. og 191.
 388, l. 16. *Dronning Christines Brevbog*, s. 87.
 388, l. 20. *DCH*, s. 272.
 388, l. 24. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 6.
 388, l. 28. *DCH*, s. 131, 237, 244, 267f., 272, 276, 296f., 387 og 391.
 388, l. 31. *DCH*, s. 114, 236, 328, 357 og 376.
 389, l. 1. *DCH*, s. 394.
 389, l. 5. *Dronning Christines Brevbog*, s. 91.
 389, l. 12. *DCH*, s. 326.
 389, l. 20. *DCH*, s. 89, 95f., 102, 110 og 152f.
 389, l. 27. *DCH*, s. 104f.
 390, l. 3. *DCH*, s. 328f.
 390, l. 36. *Des kursächsischen Rathes Hans von der Planitz Berichte*, s. L-LXIII, jfr. Planitz' uttrykke rapport i Staatsarchiv Weimar, velvilligst meddelt forf. af professor Else Kai Sass.
 391, l. 9. *DCH*, s. 320, *Missiver* 1, s. 207f.
 391, l. 24. *DCH*, s. 371-74.
 391, l. 26. *Præsteindberetninger til Ole Worm* 2, s. 78f.
 392, l. 15. *Des kursächsischen Rathes Hans von der Planitz Berichte*, s. L-LXIII, *Handlingar till Nordens historia* 1, s. 59f.
 392, l. 33. *DCH*, s. 410f.
 393, l. 3. *DCH*, s. 93 og 113.
 393, l. 9. *DCH*, s. 207.
 393, l. 14. *DCH*, s. 115.
 393, l. 15. *DCH*, s. 243.
 393, l. 17. *DCH*, s. 385.
 393, l. 20. *DCH*, s. 86 og 145.
 393, l. 24. *DCH*, s. 370.
 393, l. 32. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 87, note 1.
 394, l. 4. *DCH*, s. 402-22.
 394, l. 13. *DCH*, s. 121f.
 394, l. 16. *DCH*, s. 281.
 394, l. 20. *DCH*, s. 115.
 394, l. 21. *DCH*, s. 104.
 394, l. 22. *DCH*, s. 140.
 394, l. 22. *DCH*, s. 145.
 394, l. 22. *DCH*, s. 282.
 394, l. 25. *DCH*, s. 286.
 394, l. 29. *DCH*, s. 310.
 394, l. 36. *DCH*, s. 312 og 363.
 394, l. 38. *DCH*, s. 320.
 395, l. 2. *DCH*, s. 409.
 395, l. 6. *Venge: Christian 2.s fald*, s. 41.
 395, l. 9. *DCH*, s. 423, *Samlinger til den Danske Historie* 2, s. 49.
 395, l. 20. *Præsteindberetninger til Ole Worm* 2, s. 78.
 396, l. 7. *Werlauff: Monument over Kong Hans*, s. 1-12, *Lindbæk: De danske Franciskanerklostre*, s. 150ff., *Thorlacius-Ussing: Billedskæreren Claus Berg*, s. 55-61, samme: *Claus Bergs altertafle*, s. 3-7, Jensen: *Danske adelige Grausten* 1, s. 65-82.
 398, l. 25. *DCH*, s. 369.
 399, l. 12. *DCH*, s. 297 og 365.

33 · Jens Andersen Beldenak

402, l. 4. *Paludan-Müller: Jens Andersen Beldenak*, Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 2, s. 350-81.

- 402, l. 22. Odense magistrat til Christian II, 1519, 14.7., Rigsarkivet, indlæg til registranterne.
- 403, l. 40. SRD 7, s. 239.
- 404, l. 9. Repertorium 2, 5, s. 516 og 587f., 6, s. 92.
- 405, l. 19. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 109.
- 405, l. 32. DCH, s. 347.
- 405, l. 37. Repertorium 2, 6, s. 329f.
- 406, l. 11. Huitfeldt: *Christian III's Historie*, s. 75 (= K 2).
- 406, l. 31. *Samlinger til den Danske Historie* 2, 2, s. 39f.
- 406, l. 36. *Samlinger til den Danske Historie* 2, 2, s. 56f.
- 407, l. 1. Venge: »Når vinden føjer sig . . .«, s. 81.
- 407, l. 4. Rigsarkivet, Münchensamlingen C 9.
- 407, l. 13. *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 1, s. 70f., jfr. *Repertorium* 2, 5, s. 40.
- 408, l. 9. Odense magistrat til Christian II, 1519, 14.7., se ovenfor.
- 408, l. 11. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 151f.
- 408, l. 20. *Handlingar till Nordens historia* 1, s. 447f.
- 408, l. 27. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 2, s. 365-74.
- 408, l. 38. *Handlingar till Nordens historia* 1, s. 569ff., 642, 647 og 722, Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 43.
- 409, l. 5. *Samlinger til den Danske Historie* 2, 2, s. 30.
- 409, l. 12. Jensen: *Danske adelige Gravsten* 2, s. 174.
- 409, l. 14. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 129f.
- 409, l. 33. *Samlinger til den Danske Historie* 2, 2, s. 37.
- 409, l. 37. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 128.
- 409, l. 40. Odense magistrat til Christian II, 1519, 14.7., se ovenfor.
- 410, l. 14. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 113.
- 410, l. 17. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 44ff.
- 410, l. 21. Rigsarkivet, registrant 108 a.
- 410, l. 33. DCH, s. 405f., 409 og 414, *Samlinger til den Danske Historie* 2, 2, s. 39f., 48f.
- 411, l. 16. Lindbæk: *De danske Franciskanerklostre*, s. 255f.
- 412, l. 11. Rigsarkivet, Danske kancelli I a 10 B fol. 348, *Danske Kongers Haandfæstninger* 2, s. 67f.

34 · Fejder og reformation

- 413, l. 4. *Samlinger til den Danske Historie* 2, 2, s. 53.
- 413, l. 7. Venge: *Christian 2. s fald*, s. 14-29.
- 414, l. 1. Venge: *Christian 2.s fald*, s. 177.
- 414, l. 6. Venge: »Når vinden føjer sig . . .«, s. 48.
- 414, l. 19. Rigsarkivet, Münchensamlingen C 9.
- 414, l. 28. Venge: *Christian 2.s fald*, s. 140.
- 414, l. 33. Rigsarkivet, Münchensamlingen C 9.
- 414, l. 37. Venge: »Når vinden føjer sig . . .«, s. 139.
- 414, l. 39. Venge: »Når vinden føjer sig . . .«, s. 32.
- 415, l. 6. Venge: »Når vinden føjer sig . . .«, s. 36f.
- 415, l. 18. Rigsarkivet, Kongehusets arkiv, hertug Christian til Frederik I, Odense 1523, 21.4., Heise: *Kristiern II*, s. 56.
- 415, l. 29. Venge: »Når vinden føjer sig . . .«, s. 72.
- 415, l. 37. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 3-6.
- 416, l. 29. Rigsarkivet, Danske kancelli B 38 c, 1524, 13.6.
- 416, l. 37. Rigsarkivet, Danske kancelli B 38 c, 1524, 30.3.
- 417, l. 3. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 139.
- 418, l. 13. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 136.
- 418, l. 16. *Repertorium* 2, 5, s. 647, *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 1, s. 153.
- 418, l. 26. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd*, s. 31.
- 418, l. 34. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 26f. *Forhandlingerne 1523 til 1530*, s. 8-20.
- 418, l. 37. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie* 5, s. 227.
- 419, l. 4. Paludan-Müller: *Herredagene i Odense*, s. 54 og 63.
- 419, l. 15. *Skrifter af Paulus Helie* 2, s. 116.
- 419, l. 24. Jacobsen: *Bidrag*, s. 497ff.
- 420, l. 9. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 158.
- 420, l. 12. *Danmark-Norges Traktater* 1, s. 68-74.
- 420, l. 21. SRD 7, s. 242.
- 421, l. 4. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 256.
- 421, l. 10. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. VIII, note 1.
- 421, l. 14. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 333 og 461.
- 421, l. 25. Paludan-Müller: *Grevens Feide* 1, s. 126ff.
- 421, l. 33. Huitfeldt: *Frederik I's Historie*, s. 147f.
- 422, l. 1. *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold* 2, s. 66f.
- 422, l. 28. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 139-42.
- 422, l. 33. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 65f.
- 423, l. 12. *Historiske Kildeskrifter* 1, 1, s. 189.
- 424, l. 6. Crone: *En Odense Borgemester*, s. 233f.
- 424, l. 19. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 21ff.
- 424, l. 34. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 34.
- 425, l. 2. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 23-31.
- 425, l. 10. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 462.
- 425, l. 19. *Forhandlingerne paa Herredagene*, s. 129.
- 425, l. 25. Heise: *Kristiern II*, s. 72.
- 425, l. 28. Rigsarkivet, Danske kancelli B 38 c, 1531, 24.9. og 26.9.
- 426, l. 1. Paludan-Müller: *Grevens Feide* 1, s. 242f.
- 426, l. 30. *Aktstykker til Nordens Historie i Grevsfeidens Tid* 1, s. 105f.
- 426, l. 32. Paludan-Müller: *Grevens Feide* 1, s. 246ff.
- 426, l. 36. Thiset: *De to Norby-Slægters Herkomst*, s. 32. Vedel Simonsen: *Fyens Vilkaar*, s. 20ff.
- 427, l. 20. Paludan-Müller: *Jens Andersen Beldenak*, s. 140.
- 427, l. 22. Huitfeldt: *Christian III's Historie*, s. 75.
- 427, l. 33. *Lektor Poul Helgesens*, s. 188.
- 428, l. 1. Paludan-Müller: *Grevens Feide* 1, s. 251, Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 40.
- 428, l. 8. *Missiver* 2, s. 156f.
- 428, l. 12. *Lektor Poul Helgesens*, s. 187.

- 428, l. 25. Huitfeldt: *Christian III's Historie*, s. 112 (= 0 4), Paludan-Müller: *Greuens Feide* 1, s. 415.
- 428, l. 28. Huitfeldt: *Christian III's Historie*, s. 116 (= P ij), *Historiske Kildeskrifter* 1, 1, s. 373 og 553.
- 430, l. 19. Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 151f.
- 431, l. 1. Erslev: *Konge og Lensmand*, s. 63.
- 431, l. 3. Rigsarkivet, Danske kancelli B 47, 1529, 4.8.
- 431, l. 15. Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 336.
- 431, l. 19. Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 356.
- 431, l. 23. Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 480.
- 432, l. 7. Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 79.
- 432, l. 16. Tegnelser over alle Lande 1535, s. 82, Tegnelser over alle Lande 1536, s. 29 og 132.
- 432, l. 21. Danske Kancelliregistranter, s. 201.
- 432, l. 23. Danske Kancelliregistranter, s. 242, 260, 410 og 423, *Det kongelige rettertings domme* 2, s. 37.
- 432, l. 37. Vedel Simonsen: *Fyens Vilkaar*, s. 107.
- 433, l. 5. Ove Jørgensen: *OTONIVM*, s. 33.
- 433, l. 9. Tegnelser over alle Lande 1536, s. 132.
- 433, l. 13. Tegnelser over alle Lande 1535, s. 142.
- 433, l. 15. Tegnelser over alle Lande 1535, s. 57.
- 433, l. 24. Tegnelser over alle Lande 1536, s. 29, Huitfeldt: *Christian III's Historie*, s. 206.
- 434, l. 3. Engelstoft: *Kirke-Ordinantsens Historie*.
- 434, l. 20. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 32f. og 50f.
- 434, l. 33. Danske Kancelliregistranter, s. 234ff., jfr. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 56ff.
- 435, l. 3. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 47.
- 435, l. 7. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 64ff. og 125ff.
- 435, l. 20. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 100.
- 436, l. 7. Om Christen Povelson, s. 69ff.
- 436, l. 13. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 38-43.
- 437, l. 1. Reynold Junge's Møntmesterregnskaber, s. 35, jfr. Ove Jørgensen: *OTONIVM*, s. 60ff.
- 437, l. 30. Om Christen Povelson, s. 74, Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 40.
- 438, l. 1. Danske Kancelliregistranter, s. 387, Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 142f.
- 438, l. 10. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 70-80.
- 438, l. 34. Dahlerup: *Det kongelige rettertings domme* 2, s. 480-89.
- 439, l. 17. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 184f.
- 440, l. 2. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 50f.
- 440, l. 9. Danske Kancelliregistranter, s. 206.
- 440, l. 20. Danske Kancelliregistranter, s. 218f.
- 440, l. 26. Danske Kancelliregistranter, s. 234.
- 440, l. 36. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 181f.
- 442, l. 18. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 158ff. og 190ff.
- 442, l. 28. *Det kongelige rettertings domme* 1, s. 374 og 642.
- 442, l. 33. *Det kongelige rettertings domme* 1, s. 528f.
- 443, l. 9. Danske Kancelliregistranter, s. 126.
- 443, l. 11. *Det kongelige rettertings domme* 1, s. 501.
- 443, l. 15. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 99f.
- 444, l. 3. Danske Kancelliregistranter, s. 409.
- 444, l. 10. Hermansen: *Sct. Hans Præstegaard*, s. 28ff.
- 444, l. 36. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 96ff.
- 445, l. 16. Danske Kancelliregistranter, s. 200f.
- 445, l. 21. *Det kongelige rettertings domme* 1, s. 204f.
- 446, l. 7. *De Hansborgske Registranter* 2, s. 76f.
- 446, l. 24. Danske Kancelliregistranter, s. 89, Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 60f.
- 446, l. 29. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, s. 99.
- 446, l. 31. Jensen: *Danske adelige Grausten* 2, s. 188f.
- 446, l. 35. Jensen: *Danske adelige Grausten* 2, s. 194.
- 447, l. 1. Larsen: *Borgmester Hans Friis's ligsten*, s. 78ff., Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 463, *Det kongelige rettertings domme* 2, s. 488.
- 447, l. 9. Larsen: *Graabrødre Hospital*, s. 25-33.
- 447, l. 14. Larsen: *Graabrødre Hospital*, s. 33f.
- 449, l. 3. Larsen: *Graabrødre Hospital*, s. 35 og 37.
- 449, l. 15. Hansen og Mortensen: *Dalum Sogns historie* 1, s. 74-87.
- 449, l. 28. Lindbæk: *De danske Franciskanklostre*, s. 255f.

Kilde- og litteraturfortegnelse

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

- § 49 udgravninger 1969–79. Red. Svend Erik Albrethsen. København 1979.
- Acta et processus canonizationis beate Birgitte. Udg. Isak Collijn. Uppsala 1924–31.
- Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316–1536. Bind 1–7. Udg. L. Moltesen, Alfred Krarup og Johs. Lindbæk. København 1904–43.
- Adam af Bremen: Beskrivelse af øerne i Norden. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund. Højbjerg 1978.
- Adam af Bremen: De hamburgske Ærkebispens Historie. Oversat af C. L. Henriksen. København 1930.
- Aktstykker for største Delen hidtil utrykte til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid. Bind 1–2. Udg. C. Paludan-Müller. Odense 1841–45.
- Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid. Bind 1-2. Udg. C. Paludan-Müller. Odense 1852-53.
- Albanikvarteret i Odense. Red. Kristian Isager og Ole Kristensen. Odense 1977.
- Albrechtsen, Erling: Albani Torv. (Fynske Minder, 1956, s. 203-19).
- Albrechtsen, Erling: Angler, saxere, jyder og fynboer i det 5. århundrede. (Fynske Minder, 1972, s. 31-42).
- Albrechtsen, Erling: Fyn i Oldtiden. Odense 1974.
- Albrechtsen, Erling: Fyns Bebyggelse i den ældre Jernalder. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1946, s. 1-71).
- Albrechtsen, Erling: Fynske guldfund. Odense 1960.
- Albrechtsen, Erling: Fynske jernaldergrave I-V. København og Odense 1954-73.
- Albrechtsen, Erling: Tørvegravning på Fyn i den ældre jernalder? (Fynske Minder, 1952, s. 79-82).
- Albrechtsen, Erling: Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. (Kuml, 1970, s. 123-44).
- Albrechtsen, Esben: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404. København 1981.
- Albrechtsen, Esben: Holstenervældet på Fyn i det 14. århundrede. (Fynske Minder, 1974, s. 189-207).
- Albrethsen, Svend Erik m.fl.: De levende og døde ... for 7000 år siden. (Nationalmuseets Arbejdsmark, 1976, s. 5-23).
- Allen, C. F.: De tre nordiske Rigers Historie. Bind 1-5. København 1864-72.
- Andersen, Caroline Emilie: Gottorpsk Toldregnskab 1484-85. (Danske Magazin, 6. række, 6. bind, s. 329-76).
- Andersen, H. Hellmuth: Jyllands vold. Højbjerg 1977.
- Andersen, H. Hellmuth, P. J. Crabb og H. J. Madsen: Århus søndervold. En byarkæologisk undersøgelse. København 1971.
- Andersen, Niels H.: Sarup. (Kuml, 1980, s. 63-104).
- Andersen, Per Sveaas: Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130. (Handbok i Norges historie. Bind 2). Oslo 1977.
- Andersen, Søren H.: Ertebøllekultur på Vestfyn: en oversigt. (Fynske Minder, 1977, s. 7-36).
- Andersen, Søren H.: Ertebøllekulturens harpuner. (Kuml, 1971, s. 73-125).
- Andersen, Søren H.: Ringkloster. En jysk indlandsboplads med ertebøllekultur. (Kuml, 1973/74, s. 10-108).
- Andersen, Søren H.: Tybrind Vig. (Antikvariske Studier 4, 1980, s. 7-18).
- Andersen, Søren H. og P. O. Nielsen: Stenalderen. Bind 1-2. København 1981.
- Aner, Ekkehard og Karl Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Band 3: Bornholm, Maribo, Odense og Svendborg amter. København 1977.
- Annales Suecici medii aevi. Kommenteret og udg. Göte Paulsson. Lund 1974.
- Arnkiel, M. T.: Cimbrische Heyden-Religion: Was unsere Vorfahren Cimbrischer Nation, die Sachsen, Guthen, Wenden und Fresen für Götter, Opffer etc. gehabt. 1. Theil. Hamburg 1691.
- Arup, Erik: Kong Svend 2.s Biografi. (Scandia 4, 1931, s. 55-101).
- Aus Reichsgeschichte und Nordischer Geschichte. Festschrift Karl Jordan. Udg. H. Fehrmann, H. E. Mayer og K. Wriedt. Kiel 1972.
- Bartholin, Thomas Seip: Absolut dendrokronologisk datering af de tre brønde fra det ældste Odense. (Fynske Minder, 1976, s. 33-34).
- Bartholin, Thomas Seip og Finn Grandt-Nielsen: Datering af tre brønde fra det ældste Odense. (Fynske Minder, 1974, s. 155-67).
- Bebyggelsesarkæologi. Udg. Henrik Thrane. Odense 1976.
- Becker, C. J.: Tørvegravning i ældre jernalder. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1948, s. 92-100).
- Bencard, Mogens og Else Roesdahl: Dansk middelalderlertøj 1050-1550. København 1972.
- Bergsagel, John: Songs for St. Knud the King. (Musik og forskning 6, 1980, s. 152-66).
- Bjergvin Bispestol, Byen og Bispedømmet. Red. Per Juvkam. Bergen 1970.

- Bjørnbo, Axel A. og Carl S. Petersen: Fyenboen Claudius Clausson Swart (Claudius Clavus), Nordens ældste Kartograf. København 1904.
- Blankholm, H. P.: Aspects of the Maglemose Settlements in Denmark. (Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 14/15, Berlin 1981, s. 401-04).
- Blomqvist, Ragnar: Lunds historia. Bind 1. Lund 1951.
- Blomqvist, Ragnar og A. W. Mårtensson: Thulegrävningen 1961. Lund 1963.
- Bolin, Sture: Kring mäster Adams text. Interpretation och kommentar. (Scandia 5, 1932, s. 205-50).
- Bredsdorff, Peter: Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? København 1973.
- Brev om en ævig Messe i Odense Domkirke for Dronning Margrete, som havde givet Kerstrop paa Tosinge til Biskopsbordet i Odense a. 1408. (Danske Magazin 1. række, 3. bind, s. 183-88).
- Brilioth, Yngve: Den påfliga beskattningen af Sverige intill den stora schismen. Uppsala 1915.
- Broncealderbebyggelse i Norden. Nordisk Symposium for Broncealderforskning 2. 1980. Udg. Henrik Thrane. Odense 1980.
- Brøndsted, Johannes: Danmarks Oldtid 1-3. København 1938-40. 2. udg. 1957-60.
- Bröste, K. og K. Fischer-Møller: Koelbjerg Skelettet. Et Fund fra tidlig Maglemosetid. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1943, s. 24-43).
- Bullarium Danicum. Pavelige Akstykker vedrørende Danmark 1198-1316. Udg. Alfred Krarup. København 1931-32.
- Bøcher, Steen B.: Træk af vejudviklingen i Danmark belyst gennem beliggenheden af vigtige vandsteder og broer. (Geografisk Tidsskrift 65, 1966, s. 129-76).
- Bødker, Cecil: Salthandlerskens hus. København 1972.
- Caoursin, Guillaume: Beretning om belejringen af byen Rhodos. Oversat af Jacob Isager. Odense 1982.
- Carlsson, Gottfried: Drottning Dorotheas svenska morgongåfva. (Svenskt Historisk Tidsskrift 31, 1911, s. 238-68).
- Carstens, Goslar: Erwiderung zum Aufsatz von W. Laur. (Nordfriesisches Jahrbuch, 1966, s. 132-39).
- Carstens, Goslar: Zur Lage der Insel Farria. (Nordfriesisches Jahrbuch, 1965, s. 59-64).
- Christensen, Aksel E.: Mellem vikingetid og Valdemarstid. (Historisk Tidsskrift 12. række, 2. bind, 1966, s. 31-56).
- Christensen, Aksel E.: Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund. København 1969.
- Christensen, Anemette S.: Lidt om torve og gader i det middelalderlige Odense. (Hikuin 7, 1981, s. 45-64).
- Christensen, William: Et Bidrag til dansk Klosterhistorie i Christiern I.s Tid. (Kirkehistoriske Samlinger 4. række, 5. bog, 1897-99, s. 84-125).
- Christensen, William: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede. København 1903.
- Clark, Grahame: The Earlier Stone Age settlement of Scandinavia. Cambridge 1975.
- Consuetudines Lundense. Statutter for kannikesamfundet i Lund c. 1123. Udg. Erik Buus. København 1978.
- Crone, A.: En Odense Borgemester i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bind 3, 1865, s. 219-42).
- Crumlin-Pedersen, Ole: Træskib to. Sømænd og købmænd. København 1977.
- Dahlerup, Troels: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen. København 1968.
- Damgaard, A. K.: Om Indskriften udenpaa Sct. Knuds Kirke i Odense og dens Restauration i Aaret 1872. (Kirkehistoriske Samlinger 2. række, 6. bog, 1872-73, s. 795-820).
- Danfæ: til Hendes Majestæt dronning Margrethe II, 16. april 1980. Red. P. V. Glob. København 1980.
- Danish Medieval History. New Currents. Udg. Niels Skyum-Nielsen og Niels Lund. København 1981.
- Danmark-Norges Traktater 1523-1750 med dertil hørende Akstykker. Bind 1-11. Udg. L. Laursen. København 1907-49.
- Danmarks gamle købstadslovgivning. Bind 3. Udg. Erik Kroman. København 1955.
- Danmarks historie. Bind 1-14 + registerbind. Red. John Danstrup og Hal Koch. 3. udg. 1976-78.
2. Thorkild Ramskou: Normannertiden 600-1060. København 1976.
 3. Hal Koch: Kongemagt og Kirke 1060-1241. København 1976.
 4. Erik Kjersgaard: Borgerkrig og Kalmarunion 1241-1448. København 1977.
 5. Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt: De første Oldenborgere 1448-1533. København 1977.
 6. Svend Cedergreen Bech: Reformation og Renæssance 1533-1596. København 1977.
- Danmarks historie. Red. Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch.
1. Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan: Tiden indtil 1340. København 1977.
 2. Kai Hørby, Mikael Venge, Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: Tiden 1340-1648. København 1980.
- Danmarks middelalderlige annaler. Udg. Erik Kroman. København 1980.
- Danmarks Natur 1. Red. A. Nørrevang og Jørgen Lindø. 3. reviderede udg. København 1979.
- Danmarks Riges Breve. 1.-3. række, Udg. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff.
- Danmarks Runeindskrifter. Bind 1-2. Ved Lis Jacobsen og Erik Moltke. København 1941-42.
- Danmarks stednavne nr. 13. Svendborg amts bebyggelsesnavne. Ved John Kousgård Sørensen. København 1958.
- Danmarks stednavne nr. 14. Odense amts bebyggelsesnavne. Ved John Kousgård Sørensen. København 1969.
- Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg. Bind 1ff. Red. Sv. Cedergreen Bech. København 1979ff.
- Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. København 1881-82.
- Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. (Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, 2. bind, s. 1-150).
- Degerbøl, Magnus og H. Krog: The Reindeer (Rangifer tarandus L.) in Denmark. København 1959.

- Degerbøl, Magnus og Johannes Iversen: *The Bison in Denmark*. København 1945.
- Degerbøl, Magnus og M. Fredskild: *The Urus (Bos primigenius Bojanus) and meolithic domesticated cattle (Bos taurus domesticus Linné) in Denmark*, København 1970.
- Demidoff, Lene: *The death of Sven Forkbeard – in reality and later tradition*. (*Mediaeval Scandinavia* 11, 1978-79, s. 30-47).
- Diplomatarium Arna-Magnæanum, exhibens monumenta diplomatica, quæ collegit Universitati Havniensi testamento reliquit Arnas Magnæus. Bind 1–2. København 1786.
- Diplomatarium Danicum. 1.-3. række. Udg. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff.
- Dona numismatica. Red. G. Berghaus og G. Hatz. Hamburg 1965.
- Dreijer, Matts: *Det åländska folkets historia*. Bind 1. Mariehamn 1979.
- Dronning Christines Brevbog 1504-1511, Livgedinget vedkommende. (*Danske Magazin* 4. række, 5. bind, s. 82-95).
- Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. William Christensen. København 1904.
- Dugdalc, William: *Monasticon Anglicanum*. Bind 1-4. Udg. John Caley m.fl. London 1817-30.
- Ekbom, Carl Axel: *Ledung och tidig jordtaxering i Danmark. Studier i Nordens äldsta administrativa indelning*. Stockholm 1979.
- Engelhardt, Conrad: *Vimose Fundet*. (*Fynske Mosefund* Nr. 2). København 1869.
- Engelstoft, C. T.: *Actstykke fra Bispearchivet. 2. Albani Kirkes saakaldte Kirkeløkke*. (*Samlinger til Fyens Historie og Topographie* 7, 1878, s. 204-08).
- Engelstoft, C. T.: *Kirke-Ordinantsens Historie. En Undersøgelse*. (*Kirkehistoriske Samlinger* 2. række, 2. bog, 1860-62, s. 1-442).
- Engelstoft, C. T.: *Odense Byes Historie*. 2. udg. Odense 1880.
- Engelstoft, C. T.: *Odense Byes Sognehistorie efter Reformationen*. København 1854.
- Erslev, Kr.: *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)*. København 1879.
- Erslev, Kr.: *Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning*. København 1901.
- Erslev, Kr.: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*. København 1879.
- Europa slavica – Europa orientalis, *Festschrift für Herbert Ludat*. Udg. Klaus v. Grothusen og Klaus Zernack. Berlin 1980.
- Feine, Hans Erich: *Kirchliche Rechtsgeschichte*. 3. udg. Weimar 1955.
- Felter, Immanuel: *Maribo Domkirke 1416-1966*. (*Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog*, 1966, s. 413-551).
- Festskrift til Troels Fink*. Red. Helge Larsen og Roar Skovmand. Odense 1982.
- Fleetwood, H.: *Svenska medaltida biskoppsigill*. Bind 1. Stockholm 1951.
- Forhandlingerne paa Herredagene og i Rigens Raad fra Aar 1523 til 1530*. (*Nye danske Magazin* 5. bind, s. 8-55).
- Forhandlingerne paa Herredagene og i Rigens Raad under Kong Frederik I. Aar 1531*. (*Nye danske Magazin* 6. bind, s. 108-35).
- Fra jernalder til middelalder*. Udg. Henrik Thrane. Odense 1979.
- Gad, Bodil og Tue Gad: *Rejsen til Jakobsland*. Højbjerg 1975.
- Gallén, Jarl: *De engelska munkarna i Uppsala – ett katedralkloster på 1100-tallet*. (*Historisk tidskrift för Finland* 61, 1976, s. 1-21).
- Gallén, Jarl: *La province de Dacie de l'Ordre des Frères Prêcheurs*. Bind 1. Helsingfors 1946.
- Galster, Georg: *Et Møntfund fra Odense*. (*Aar bog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* IX, 1921, s. 658-61).
- Galster, Georg: *Møntfundet i Haagerup*. (*Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1944, s. 29-34).
- Galster, Georg: *Unionstidens udmøntninger*. København 1972.
- Die geistlichen Ritterorden Europas*. Udg. J. Fleckenstein og M. Hellmann. Sigmaringen 1980.
- Gelting, Michael: *Kansleren Radulfs to bispevielser*. (*Historisk Tidsskrift*, 1980, s. 325-36).
- Die Generalkapitels-Rezesse der Bursfelder Kongregation*. Bind 1. Udg. Paulus Volk. Siegburg 1955.
- Gillingstam, Hans: *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden*. Stockholm 1952.
- Gilyard-Beer, R.: *Abbeys. An Introduction to the Religious Houses of England and Wales*. London 1959.
- Glob, P. V.: *Helleristningerne i Danmark*. Højbjerg 1969.
- Grandjean, Poul Bredo: *Danske Gilders Segl fra Middelalderen*. København 1948.
- Grandjean, Poul Bredo: *Danske Haandværkerlavs Segl*. København 1950.
- Grandjean, Poul Bredo: *Danske Købstæders Segl indtil 1660*. København 1937.
- Grandt-Nielsen, Finn: *Nyt fra Knud den Helliges Odense*. (*Fynske Minder*, 1971, s. 199-216).
- Grandt-Nielsen, Finn: *To middelalderlige stenhuse*. (*Fynske Minder*, 1970, s. 133-68).
- Græbe, Henrik: *Ribe Skt. Katharinæ kloster: sognekirke og hospital*. Ribe 1978.
- Hald, Kristian: *Personnavn i Danmark*. Bind 1. København 1971.
- Hamre, L.: *Erkebiskop Erik Valkendorf*. Oslo 1943.
- Handbuch der deutschen Geschichte*. Band 1-4. Udg. Bruno Gebhardt. Stuttgart 1970-76.
- Handlingar till Nordens historia 1515-23*. Bind 1. Udg. Lars Sjödin. Stockholm 1967-69.
- De Hansborgske Registranter*. Bind 1–2. Breve i Uddrag. Udg. ved Emilie Andersen. København 1949.
- Hansen, J. og K. Mortensen: *Dalum Sogns historie*. Bind 1-2. Odense 1959-68.
- Hansen, Ulla Lund: *International stormagt kontra randområder. Handel i romersk og germansk jernalder*. (*Förtryck av Mötesföredrag. XV Nordiska Arkeologmötet* 1978).
- Hatting, Tove: *Om katte*. (*Skalk* 1971, 1, s. 14).
- Haugberg, P.: *Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1377-1481*. (*Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1886, s. 135-89).

- Hauberg, P.: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146. København 1900.
- Hedeager, Lotte: Bebyggelse, social struktur og politisk organisation i Østdanmarks ældre og yngre romertid. (Fortid og Nutid, 27, s. 346-58).
- Heise, A.: Kristiern II i Norge og hans Fængsling. København 1877.
- Helgenskrinene i Sankt Knuds Kirke i Odense undersøgte 1833 og 1874. Udg. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. København 1886.
- Henriksen, Birgitte Bille: Lundby-holmen: pladser af Maglemose-type i Sydsjælland. København 1980.
- Hermansen, V.: Sct. Hans Præstegaard i Odense. Bygningens Historie gennem 400 Aar. (Fynske Aarbøger II, 1942-46, s. 25-51).
- Herzog, Erich: Die ottonische Stadt. Berlin 1964.
- Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén. Lund 1975.
- Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især det 16. Aarhundrede. 1.-2. række. Udg. H. F. Rørdam. København 1873-87.
- Hoffmann, Erich: Die heiligen Könige bei den Angelsachsen und den skandinavischen Völkern. Neumünster 1975.
- Hoffmann, Erich: Knut der Heilige und die Wende der dänischen Geschichte im 11. Jahrhundert. (Historische Zeitschrift 218, 1974, s. 529-70).
- Hoffmann, Erich: Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters. Berlin 1976.
- Huitfeldt, Arild: Chronologia, Continuatz oc Forfølge. Bind 1-3. København 1600-03.
- Huitfeldt, Arild: Danmarks Riges Krønike. Christian III's Historie. Optræk af 1. udgave 1595. København 1976.
- Huitfeldt, Arild: Danmarks Riges Krønike. Frederik I's Historie. Optræk af 1. udgave 1597. København 1977.
- Hvass, Lone: Jernalderen. Bind 1-2. København 1980.
- Høirup, Johs.: Træk af fynske vejes historie. (Fynske Årbøger V, 1953-55, s. 416-64).
- Hørby, Kai: Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319. København 1977.
- Haastrup, Ulla og Mogens Larsen: Kalkmalerierne i Fraugde Kirke på Fyn. (Nationalmuseets Arbejdsmark, 1978, s. 119-30).
- Idum, A. R.: Dalum Klosters Historie indtil 1536. (Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter XIX, 1931, s. 92-115).
- Ilkjær, Jørgen: Et bundt våben fra Vimose. (Kuml, 1975, s. 117-62).
- Jacobsen, Grethe: Guilds in Medieval Denmark: The Social and Economic Role of Merchants and Artisans. (University Microfilms International). Ann Arbor 1980.
- Jacobsen, H. H.: Fra landsby til forstad. Odense 1977.
- Jacobsen, P.: Bidrag til Danmarks Personal- og Tidshistorie i det 16de Aarhundrede. 4. Om Skuespil og Skuespilforfattere i Danmark i det 16de Aarhundrede. (Historisk Tidsskrift, 5. bind, 1844, s. 495-537).
- Jansen, Henrik M.: Franciskanerklostret i Svendborg. En foreløbig beretning om udgravningerne på baneplassen i vinteren 1975-76. (Fynske Minder, 1976, s. 35-62).
- Jeppesen, Torben Grøngaard: Landsbyens opståen. Odense 1979.
- Jeppesen, Torben Grøngaard: Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. Odense 1981.
- Jensen, C. A.: Danske adelige Gravsten. Bind 1-2. København 1951-53.
- Jensen, Jørgen: Bronzealderen. Bind 1-2. København 1979.
- Jensen, Jørgen: Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. (Dansk social historie 1). København 1979.
- Jensen, Jørgen Skafte: Erik Plovpenninglegendens politiske udnyttelse. (Kirkehistoriske samlinger, 1969, s. 1-25).
- Jensén, L. E. Fauerholdt: Om anvendelse af geotekniske boreprøver i forbindelse med historisk forskning. (Landinspektøren, 30. bind, 7. hæfte, s. 431-40).
- Jexlev, Thelma: Lokalkiver til 1559. Bind 1ff. København 1973ff.
- Jørgensen, A. D.: Helgenskrinene i St. Knuds kirke II. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1887, s. 125-70).
- Jørgensen, Grethe: Et kornfund fra Sarup. (Kuml, 1976, s. 47-64).
- Jørgensen, Ove: Odense byfred 1477. (Fynske Årbøger, 1982, s. 27-38).
- Jørgensen, Ove: OTONIVM . . . Odense 1593. Odense 1981.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1645. Udg. C. F. Bricka, L. Laursen, Emil Marquard, Gunnar Olsen og Johan Jørgensen. København 1885-1968.
- Kaspersen, Søren: Majestas Domini – Regnum et Sacerdotium. (Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art 8, 1981, s. 83-146).
- Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. Acta Visbyensia 3. Red. Sven Ekdahl. Visby 1969.
- Kjersgaard, Erik: Mad og øl i Danmarks middelalder. København 1978.
- Kjær, Hans: Nye Fund fra Mark og Mose fra den yngre Bronzealder. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1915, s. 131-49).
- Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. København 1879.
- Kong Valdemars Jordebog. Bind 1-3. Udg. Svend Aakjær. København 1926-45.
- Det kongelige rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid. Bind I-III. Udg. Troels Dahlerup. København 1959-69.
- Kontinuitet og bebyggelse. Udg. Henrik Thrane. Odense 1977.
- Krins, Hubert: Die frühen Steinkirchen Dänemarks. Hamburg 1968.
- Kristensen, Anne K. G.: Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age. (Mediaeval Scandinavia 8, 1975, s. 27-85).
- Kristensen, Anne K. G.: Studien zum Adam von Bremen Überlieferung. København 1975.

- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, fra vikingetid til reformationstid. Bind 1-22. Red. Georg Rona. København 1956-78.
- Larsen, Svend: Borgmester Hans Friis's ligsten. (Fynske Minder, 1957, s. 78-80).
- Larsen, Svend: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. København 1939.
- Laur, Wolfgang: Farria – Helgoland, Eiderstedt oder Färöer? (Nordfriesisches Jahrbuch, 1966, s. 118-31).
- Lauritsen, Aage: Volden omkring Vikingetidens Odense. (Fynske Minder, 1974, s. 140-54).
- Lektor Povl Helgesens Historiske Optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken. Udg. A. Heise. København 1890-91.
- Lindbæk, J.: De danske Franciskanerklostre. København 1914.
- Linton, Michael: Drottning Margareta. Fullmäktigt fru och rätt husbonde. Göteborg 1971.
- Łowmianski, Henryk: The Problems of the Origins of the Polish State in Recent Historical Research. (Quaestiones medii aevi 1, 1977, s. 33-70).
- Lund, Allan A.: Nordens barbarer. Højbjerg 1979.
- Lundbye, Peter: Valdemar Atterdag. Danmarks Riges Genopretter. København 1939.
- Lunde Domkapitels Gavebøger og Nekrologium. Udg. G. Wecke. København 1884-89.
- Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt. Udg. O. Ahlers m.fl. Lübeck 1976.
- Medieval Iconography and Narrative. A symposium. Udg. Flemming G. Andersen, Esther Nyholm, Marianne Powell og Flemming Talbo Stubkjær. Odense 1980.
- Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981. Red. K. Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen. København 1981.
- Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid. Bind 1-2. Udg. William Christensen. København 1912-14.
- Moberg, Ove: Olav Haraldsson, Knut den Store och Sverige. Lund 1941.
- Møllerup, W.: Bille-Ættens Historie. Bind 1-2. København 1887-93.
- Moltesen, L. J.: De avignonesiske Pavers Forhold til Danmark. København 1896.
- Moltke, Erik: Runerne i Danmark og deres oprindelse. København 1976.
- Mundy, John H.: Europe in the high Middle Ages, 1150-1309. London 1973.
- Møhl, Ulrik: Fangstdyrene ved de danske strande. (Kuml, 1970, s. 297-329).
- Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium. Udg. Lauritz Weibull. Lund 1923.
- Nielsen, Erik Levin: Pedersstræde i Viborg. Købstadsarkæologiske undersøgelser i 1966/67. (Kuml, 1968, s. 23-81).
- Nielsen, O.: Bidrag til Oplysning om Sysseлиндelingen i Danmark. København 1867.
- Niitemaa, Vilho: Der Kaiser und die nordische Union bis zu den Burgunderkriegen. Helsingfors 1960.
- Nonnebakken. Odenses forsvundne vikingeborg. Udg. Fyns Stiftsmuseum. Odense 1972(?).
- Nordisk Kollokvium for Latinsk Liturgiforskning, Sandbjerg Slot 1981. Udg. Institut for Kirkehistorie. Århus 1982.
- Den nordiske adel i senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971. Red. Troels Dahlerup. København 1971.
- Nova et vetera: studia in honorem Martti Parvio. Red. Pentti Lempäinen. Helsingfors 1978.
- Nyberg, Tore: Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters. Lund 1965.
- Nyberg, Tore: Kong Knud i Odense: hans skrinlæggelse og helgenkult. (Fyens Stiftsbog, 1981, s. 7-14).
- Nyberg, Tore: Lists of monasteries in some thirteenthcentury wills. (Mediaeval Scandinavia 5, 1972, s. 49-74).
- Nyberg, Tore: Skt. Peters efterfølgere i brydningstider. Omkring pavedømmets historie, Rom og Nordeuropa 750-1200. Odense 1979.
- Nyberg, Tore og Fritz Saaby Pedersen: De latinske vers om Odenses middelalderlige biskopper. (Fynske Årbøger, 1980, s. 76-98).
- Nye Samlinger til den Danske Historie. Udg. Rasm. Nyerup under P. F. Suhms ledelse. Bind 1-4. København 1792-95.
- Nyrop, C.: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Bind 1-2. København 1895-1904.
- Odense Bys Historie. Red. H. St. Holbeck. Odense 1926.
- Olesen, Elith: Kapellerne ved Sct. Hans Kirke i Odense og deres bygherrer. (Fyens Stiftsbog, 1975, s. 38-67).
- Olesen, Jens E.: Rigsråd, kongemagt, union 1434-1449. Århus 1980.
- Olrik, Axel: Bjarkemål. Højbjerg 1982.
- Olsen, Olaf: St. Jørgensbjerg Kirke. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1960, s. 1-71).
- Olsen, Olaf: De spedalskes kapel. Arkæologiske undersøgelser i St. Jørgens kirke i Svendborg. (Fynske Minder, 1963, s. 3-34).
- Olsen, Olaf, Holger Schmidt og Else Roesdahl: Fyrkat: en jysk vikingeborg 1-2. København 1977.
- Olsen, Thomas Hatt: Dacia og Rhodos. København 1962.
- Om Christen Povelsøn, sidste Prior i S. Knuds Kloster udi Odense. (Danske Magazin 1. række, 2. bind, s. 65-84).
- Om yngre stenalders bebyggelseshistorie. Udg. Henrik Thrane. Odense 1982.
- Om Mester Hans Urne Domprovst i Odense og hans Testament. 1503. (Danske Magazin 1. række, 1. bind, s. 289-301).
- Paludan-Müller, Caspar: Grevens Feide. Bind 1-2. København 1853-54.
- Paludan-Müller, Caspar: Herredagene i Odense 1526 og 1527. København 1857.
- Paludan-Müller, Caspar: Jens Andersen Beldenak. Biskop i Fyen. 2. forøgede Oplag. Odense 1837.
- Pasternak, Jacob: Erik af Pommern og købstadsforordningen af 1422, 15. februar. (Scandia 26, 1960, s. 329-42).
- Petersen, Henry: Danske gejstlige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede. Udg. A. Thiset. København 1897.
- Porsmose, Erland: Den regulerede landsby. Bind 1-2. Odense 1981.
- Problems in Economic and Social Archaeology. Udg. G. de G. Sieveking m.fl. London 1976.

- Præstindberetninger til Ole Worm. Bind 1-2. Udg. Frank Jørgensen. København 1970-74.
- Rasmussen, Jørgen Nybo: Broder Laurids Brandsen og reformen i Odense Gråbrødrekløster 1469. (Fynske Aarbøger X, 1968-70, s. 192-98).
- Rasmussen, Jørgen Nybo: Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver. København 1976.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. 1.-2. række. Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude. København 1894-1939.
- Reynold Junge's Møntmesterregnskaber 1534-1540. Udg. Georg Galster. København 1934.
- Riising, Anne: Johann Snell. (Bogvennen 1982, s. 21-30).
- Riising, Anne: Om Bellinge kirkes kalkmalerier. (Fyens Stiftsbog, 1972, s. 7-27).
- Roesdahl, Else: Danmarks vikingetid. København 1980.
- Rom og Danmark gennem Tiderne. I. Red. Louis Bobé. København 1935.
- Rosenlund, Knud: Catalogue of subfossil Danish vertebrates fishes. København 1976.
- Roskildekrøniken. Oversat af Michael Gelting. Højbjerg 1979.
- Rørdam, H. F.: Mester Jørgen Jensen Sadolin, Fyens Stifts Reformator og første evangeliske Biskop. Odense 1866.
- Samlinger til den Danske Historie. Udg. Bertel Chr. Sandvig under P. F. Suhms ledelse. Bind 1-2. København 1779-84.
- St. Olav, seine Zeit und sein Kult. Acta Visbyensia 6. Red. Gunner Svahnström. Visby 1981.
- Saxo Grammaticus: Danesaga, Svensønnernes og Borgerkrigenes Tid (1076-1157). Oversat af J. Olrik. København 1908.
- Saxostudier. Red. Ivan Boserup. København 1975.
- Scriptores minores historiæ Danicæ mediæ ævi. Bind 1-2. Udg. M. Gertz. København 1917-22.
- Scriptores rerum Danicarum mediæ ævi. Bind 1-9. Udg. J. Langebæk, P. F. Suhm m.fl. København 1712-1878.
- Seegrün, Wolfgang: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). Neumünster 1967.
- Sehested, F.: Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm. København 1878.
- Det skabende menneske. Kulturhistoriske skitser tilegnet P. V. Glob, 20. februar 1981. Bind 1-2. Red. Robert Egevang m.fl. København 1981.
- Skovmand, Roar: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1942, s. 1-275).
- Skrifter af Paulus Helie. Bind 1-7. Udg. P. Severinsen m.fl. København 1932-48.
- Skyum-Nielsen, Niels: Kirkekampen i Danmark 1241-1290. København 1963.
- Skyum-Nielsen, Niels: Kvinde og slave. København 1971.
- Skaarup, Jørgen: Hesselø – Sølager. Jagdstationen der südkandinavischen Trichtenbecherkultur. København 1973.
- Skaarup, Jørgen: Stengade. Bind 1-2. Rudkøbing 1975-76.
- Smed, Per: Det fynske landskab. Brenderup 1978.
- Smed, Per: Studier over den fynske øgruppes glacielle landskabsformer. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening 15, 1, 1962, s. 1-74).
- Sources and techniques in boat archaeology: papers based on those presented to a symposium at Greenwich in September 1976, together with edited discussion. Red. Sean McGrail. Oxford 1977.
- Stadterweiterung und Vorstadt. Udg. E. Maschke og J. Sydow. Stuttgart 1969.
- Stilling, Niels Peter: Trelleborg-hypoteser. Om de danske vikingeborges funktion og historiske betydning. (Scandia 47, 1981, s. 29-65).
- Stolpe, Hj. og T. J. Arne: Graffältet vid Vendel. Stockholm 1913.
- Strejfllys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. Red. Robert Egevang. København 1980.
- Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century. Red. C. J. Becker. København 1981.
- Stüdeli, Bernhard: Minoritenniederlassung und mittelalterliche Stadt. Werl 1969.
- Suhm, P. F.: Historie af Danmark fra de ældste Tider til 1400. Bind 1-14. København 1782.
- Svenskt Biografiskt Lexikon. Band 20. Red. Erik Grill. Stockholm 1974.
- Sørensen, John Kousgård: Danske sø- og ånavne. Bind 1ff. København 1968ff.
- Sørensen, John Kousgård: Tul- and tol- in Danish Place-names. (Acta Philologica Scandinavica 23, 1957, s. 97-116).
- Tägil, Sven: Valdemar Atterdag och Europa. Lund 1962.
- Tegnelser over alle Lande fra 1536. (Danske Magazin 3. række, 6. bind, s. 29-81 og 97-159).
- Tegnelser over alle Lande fra 20de Marts 1535 af. (Danske Magazin 3. række, 5. bind, s. 23-82, 89-146 og 269-325).
- Thiset, A.: Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. Aarhundrede. København 1905.
- Thiset, A.: De to Norby-Slægters Herkomst. (Danske Magazin 5. række, 6. bind, s. 1-96).
- Thomas, Charles: Britain and Ireland in early Christian times, AD 400-800. London 1971.
- Thorlacius-Ussing, V.: Billedskæreren Claus Berg. København 1922.
- Thorlacius-Ussing, V.: Claus Bergs altertavle i Sct. Knuds kirke i Odense. Odense 1967.
- Thorsen, Svend: »Klokkehøj« ved Bøjden. (Kuml, 1980, s. 105-46).
- Thorvildsen, Knud: Ladby-skibet. København 1957.
- Thrane, Henrik: Europæiske forbindelser. København 1975.
- Thrane, Henrik: Hundredevis af energikilder fra yngre bronzealder. (Fynske Minder, 1974, s. 96-114).
- To breve om Gaver til St. Hans Kloster i Odense 1427 og 1462. (Danske Magazin 4. række, 1. bind, s. 289-301).
- Trap, J. P.: Danmark. 5. udg. Bind V,1: Odense amt. København 1956.
- Trap, J. P.: Danmark. 5. udg. Bind V,2: Svendborg amt. København 1957.
- Troels-Lund, Troels: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede. Bind I-XIV. København 1903-04. 6. udg. ved Erik Kjersgaard. Bind 1-7. København 1968-69.
- Trommer, Aage: Komposition und Tendenz in der hamburgischen Kirchengeschichte Adam von Bremens. (Classica et mediævalia 18, 1957, s. 207-57).

- Tårup, Kr.: Træk af Næsbyhoved søs historie. (Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, XXII, 1934, s. 509-90).
- Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen. København 1968.
- Urbaniseringsprosessen i Norden. Bind 1-3. Red. Grethe Authén Blom. Trondheim 1977.
- Vedel Simonsen, Lauritz Schebye: Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards, dens Læns og dens Lænsmands Historie. Bind 1-3. København 1843-44.
- Vedel Simonsen, Lauritz Schebye: Bidrag til Odense Byes ældre Historie. Bind 1-3. Odense 1841-44.
- Vedel Simonsen, Lauritz Schebye: Borgruinerne. Bind 1-2. København 1813.
- Vedel Simonsen, Lauritz Schebye: Fyens Vilkaar i den saa kaldte Grevens Feide. København 1813.
- Vellev, Jens: Altre og alterindvielser – særligt i Odense stift. (Fynske Minder, 1975, s. 23-61).
- Vellev, Jens: Den forsømte kongegrav. (Skalk, 1974, 6, s. 10-15).
- Vellev, Jens: Helgenskrinene i Sct. Knud i Odense. Opdagede og undersøgte 1582, 1696, 1833, 1874 og 1981. (Fyens Stiftsbog, 1981, s. 15-44).
- Venge, Mikael: Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark marts-december 1523. Odense 1972.
- Venge, Mikael: »Når vinden føjer sig . . .«. Spillet om magten i Danmark marts-december 1523. Odense 1977.
- Vitae sanctorum Danorum. Udg. M. Gertz. København 1908-12.
- Wallin, Curt: Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna. Lund 1975.
- Weibull, Lauritz: Unionsmötet i Kalmar 1397. (Scandia 3, 1930, s. 185-222).
- Weinfurter, Stefan: Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert. Köln 1975.
- Werlauff, E. C.: Monument over Kong Hans og Dronning Christina i Sct. Knuds Kirke i Odense. København 1827.
- Zum Grabfrel im vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Red. H. Jankuhn, H. Nehlsen og H. Roth. Göttingen 1978.
- De ældste danske Archivregistraturer. Bind 1-5. Udg. William Christensen m.fl. København 1854-1910.
- Aaby, Bent: Cykliske klimavariationer de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmosers marine transgressionsfaser. (Danmarks Geologiske Undersøgelse, Årbog 1974, s. 1-104).

Navneregister

Registret omfatter siderne 13-449. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke navne på fotografier m.v.

- Abel, konge, 206, 221, 223-226
Abildgård, Søren, maler, 414, 444
Absalon, biskop, 190, 201, 203, 206, 223
Adalbart, ærkebiskop, 137, 139, 141
Adaldag, ærkebiskop, 109, 113, 117
Adam af Bremen, tysk historieskriver, 116, 130, 137ff., 141f.
Adolf, hertug, 446
Aggesen, Svend, historieskriver, 135
Agnes, dronning, 234, 239
Agnes, kongedatter, 240
Ahasverus, persisk konge, 431
von Ahlefeldt, Karl, småsvend, 373
Ailward, engelsk abbed, 153
Akeleye, Maren, 422
Akeleye, Mikkel Pedersen, borgmester, 388f., 414, 416, 418, 422, 424, 446ff.
Alban, helgen, 219
Albert, provst, 230
Albrechtsen, Erling, museumsinspektør, 14, 113
Aleke, 285
Alexander III, pave, 195f., 198, 201
Alfnod, møntmester, 135ff., 139
Algudsen, Niels Ibsen, lensmand, 430ff.
Algudsen, Niels Jepsen, lensmand, 421
Alle, gode, 100
Allen, C. F., historiker, 371
Ambrosius, kammersvend, 372
Anders, prior (Dalum), 275, 279
Anders, prior (Sct. Knud), 278
Andersen, H. C., forfatter, 211
Andersen, Jens se Beldenak, Jens Andersen
Andersen, Niels, lensmand, 363
Anderssøn, Hans, 303
Anderssøn, Tyge, borgmester, 322, 350
Andreas, prior, 277f.
Ansgar, missionær, 115
Arild, kræmmer, 301
Arup, Erik, historiker, 405
Asgot, 101, 107
Aslak, møntmester, 136
Asser, prior, 279
Asser, ærkebiskop, 176
Augustin, kirkelæder, 177
Bang, Jens byfoged, 278, 287
Banner, Erik Eriksen, adelsmand, 415
Barbara, helgen, 365
Barn, Johannes, prior, 266
Bartolomæus, badskærer, læge, 352, 372f.
Basse, Sten, lensmand, 293
Bastianus, kok, 372
Beldenak, Jens Andersen, biskop, 295, 356, 370, 378, 393, 402-413, 415-418, 421-424, 427, 430, 436, 439f., 448f.
Benedikt, 147, 152, 219
Benedikt, ordensstifter, 177, 186, 198, 290, 317
von Benzoni, C. A., tysk maler, 148
Berg, Claus, billedskærer, 235, 341, 358, 362ff., 367-370, 372ff., 376-379, 386, 392, 394, 396-401, 425, 444, 446
Berg den yngre, Claus, kannik, 397
Bernhard, biskop, 130
Bernhard af Clairvaux, fransk munk, 197f., 374
Bernt snedker, 395
Berta, 278
Berthelsdatter, Mette, 327
Bertold, diakon, 227
Bertram, munk, 228
Bille, Bent, lensmand, 360ff., 364
Bille, Edel, 445
Bille, Erik, lensmand, 360, 364
Bille, Eske, lensmand, 366
Bille, Ove, kansler, 360
Bille, Torben, rigsråd, 346, 364
Binck, Jacob, maler, 356, 416
Bircherod, Jacob, landsdommer, forfatter, 79, 287, 400, 426, 428, 443, 448
Birgitta, svensk helgeninde, 295
Bjørn, Bjørn Olufssøn, adelsmand, 303, 309, 312, 337
Bjørn, Johan Bjørnssøn, adelsmand, 309ff.
Bjørn, Johan Olufssøn, adelsmand, 309
Bodil, fru, 301
Bonde, Per, borgmester, 350
Bonifacius VIII, pave, 243
Bonifacius IX, pave, 296
Bonstro, Per, 310
Brahe, Karen, adelsdame, 295
Brandsen, Laurids, prædikant, 321f.
Braun, Georg, udgiver, 172, 213, 255, 261, 356, 361, 366, 368, 406, 433, 436, 440, 442, 444

- Breyde, Hartvig, 287
 Breyde, Marquard, 287
 Brock, Niels, rigsråd, 442
 Brockenhuus, Johan, landsdommer, 344
 Brockenhuus, Peder, rigsråd, 344
 Broge, Mads, munk, 228
 Brostrup, Jens, ærkebiskop, 325
 Bryske, Eiler, lensmand, 360, 416, 418, 429ff.
 Bryske, Gert, adelsmand, 309f., 319
 Bryske, Iver, landsdommer, 319
 Bugislaus IX af Pommern, hertug, 304
 Butze, Erik Sjællandsfar, 293
- Cecilie, fru, 244
 Cecilie, fru, 293
 Chochilaicus, konge, 87, 90
 Christian I, konge, 208, 314-318, 320, 323, 332, 349, 396
 Christian II, konge, 332, 348, 358, 378, 382f., 387, 389-393, 395ff., 400, 402, 406, 408-417, 424ff., 432, 438f., 446
 Christian III, konge, 356, 414f., 426ff., 432ff., 436-440, 444ff., 448
 Christian VII, konge, 50
 Christina, pige, 394
 Christine, dronning 214, 234f., 357-360, 362-376, 378-405, 408, 410f., 418, 429, 434, 440, 442
 Christine, prinsesse, 397
 Christoffer I, konge, 221, 225ff.
 Christoffer II, konge, 256, 268f., 274ff.
 Christoffer III af Bayern, konge, 308, 311f., 314f.
 Christoffer af Oldenburg, greve, 426, 428, 432
 Clausen, H. V., historiker, 109
 Clausen, Mikkel, købmand, 425
 Clausøn, Hans, borgmester, 350
 Clemens, gardian, 267
 Cort, ærkedegn, 318
 Cranach, Lucas, træskærer, 373
- Dacus, Petrus, magister, 225
 Dam, Peder, prior, 273
 Degn, Anders, skoledreng, 306, 308
 Dominicus, ordensstifter, 222
 Dorothea, dronning, 332f., 335, 359, 396
 Dorothea, prinsesse, 397
 Dros, Jens, ærkebiskop, 239
 Daa, Claus, lensmand, officer, 432f.
 Daa, Jesper, adelsmand, 393, 398, 428
- Ebbesen, Peder se Galt, Peder Ebbesen
 Edel, dronning, 154
 Edvard Bekenderen, engelsk konge, 135f.
 Egin, biskop, 141
 Eilbert, biskop, 139ff., 143, 150
 Ekhorst, borger, 277
 Eleonore, portugisisk prinsesse, 219
 Elev, 101
 Elisabeth (Isabella af Burgund), dronning, 359, 392, 395f., 399, 408
- Elisabeth, kongedatter, 234
 Elisabeth, prinsesse, 358f., 396
 Elsebe, 376
 Engelstoft, C. T., biskop, historiker, 13, 215, 304
 Erik, diakon, 240
 Erik VI Menved, konge, 239f., 256, 265, 268f., 271f.
 Erik Abelssøn, hertug, 227
 Erik af Pommern, konge, 162, 260, 292f., 295-299, 303ff., 308, 313
 Erik Ejegod, konge, 135, 144, 149, 153, 176, 185
 Erik Emune, konge, 185ff., 193
 Erik Glipping, konge, 214, 227, 230, 232ff., 236, 238f., 256, 265, 318, 419
 Erik Jedvardssøn, svensk konge, 188
 Erik Lam, konge, 187, 189, 193
 Erik Plovpenning, konge, 206, 219, 223f., 240
 Eriksen, Tielluf, lensmand, 366
 Eriksøn, Karl, ærkebiskop, 273
 Erlandsdatter, Kristine, 274f.
 Erlandsen, Jacob, ærkebiskop, 225ff.
 Esbjørn, 150
 Eskil, ærkebiskop, 186, 188, 196ff., 201, 229
 Ester, persisk dronning, 431
 Estrid, 135
 Eufemia af Pommern, dronning, 276
- Faber, Christian Gottfred Weber, adjunkt, 84
 Falster, Margrethe Lauridsdatter, hofmesterinde, 364, 367f.
 Farsen, Hans, prior, 423
 Foged, Otte Jenssøn, kannik, 326
 Frans af Assisi, ordensstifter, 222, 231, 321f.
 Frants, prins, 358, 376, 380, 390f., 395ff., 400f., 403
 Frederik, biskop, 199
 Frederik I, konge, 376, 388f., 414ff., 418-421, 423ff., 429f.
 Frederik II, konge, 445
 Frederik III, tysk kejser, 325
 Frederik Barbarossa, tysk kejser, 195
 Frederik den Vise, kurfyrste, 378, 392
 Friis, Alhed, nonne, 449
 Friis, Anne, nonne, 449
 Friis, Hans, rådmand, borgmester, 428, 447f.
 Friis, Henrik, kirkeværg, 443
 Friis, Johan, kansler, 356, 414, 426, 436, 439, 445f., 448f.
 Friis, Knud, rådmand, 386, 402
 Friis, Widolf, 278
 Frille, Eggert, rigsråd, 318, 361
 Frille, Ermegård, 361, 428
 Fulbert, gejstlig, 113
 Fynbo, Niels, foged, 371
 Følzeke, møntmester, 301
- Galt, Peder Ebbesen, lensmand, 360, 414, 418, 430
 Gammel, Peder, provst, 278
 Ged, Anders, 330, 332
 Geet, Jacob (Jeip), prior, 310, 318
 Gerbrand, biskop, 130
 Gerhard III, holstensk greve, 247, 265, 269, 275f.

Gisico, biskop, 233, 238ff., 243-246, 252, 274f., 279
 Glob, Anders, rentemester, 442f.
 Godfred, konge, 90
 Gonzaga, Francesco, kardinal, 320
 Gorm, konge, 106
 Grand, Jens, ærkebiskop, 239f., 243
 Gregor VII, pave, 143f., 149, 177, 183
 Grib, Offe, forstander, 310
 Gris, Hinse, rådmænd, 287
 Gro, fru, 226
 Grote, Albert, munk, formentlig den samme som Grott, Albert (s.d.)
 Grott, Albert, munk, 287, 293
 Grott, Henneke Tygessøn, borgmester, 303
 Grott, Hinze, 302
 Grott, Johannes, munk, 293
 Grott, Niels Ottosson, 293
 Grott, Rikard Reinekessøn, 284f., 287
 Grott, Robert Pederssøn, 310
 Grott, Robert Rikardssøn, 284f., 293
 Grøning, Tidemand, 267, 274
 Guido, pavelig legat, 228
 Gunnarsen, Birger, ærkebiskop, 363
 Gyldenstjerne, Anne Knudsdatter, 386
 Gyldenstjerne, Christine, 326
 Gyldenstjerne, Henrik Knudsen, lensmand, 387f.
 Gyldenstjerne, Jørgen, adelsmand, 438
 Gyldenstjerne, Karen Knudsdatter, 387, 393, 398
 Gyldenstjerne, Knud Henriksen, biskop, 415, 422-428, 432f., 439, 445
 Gyldenstjerne, Knud Henrikssøn, 312, 326f.
 Gynzigssøn, Tidemand, 275
 Gyrstinge, Jens, ridder, 305
 Gyrstinge, Morten, lensmand, 305
 Gyrstinge, Navne Jenssøn, biskop, 297, 305-308
 Gøye, Birgitte, adelsdame, 393
 Gøye, Mogens, rigshofmester, rigsmarsk, 395, 411 •

Hammundssøn, Niels, 244
 Hamsfort, Cornelius, apoteker, læge, 356
 Hamsfort den yngre, Cornelius, 269, 291, 297, 319, 424f., 429
 Hans, hertug, 446
 Hans, konge, 332, 334f., 344, 348, 350ff., 357-363, 366, 386ff., 390-393, 395ff., 399ff., 403, 405, 408, 409, 417f., 439
 Hans, købmand, 402f.
 Hans, prins, 392, 399
 Hans orgelmester, 352
 Hans snedker, 371, 389
 Hans væver, 389
 Hansen, Christian, præst, 419
 Hansen, Gregers, rådmænd, 428
 Hanssøn, Jacob, købmand, 331
 Hanssøn, Knud, købmand, 331
 Hanssøn, Peter, klokkestøber, 419
 Hanssøn, Tord, købmand, 331
 Harald II, konge, 129
 Harald Blåtand, konge, 115-118
 Harald Hen, konge, 135, 143
 Harald Hårderåde, norsk konge, 136ff., 171
 Hardeknud, konge, 134ff.
 Hardenberg, Eiler, lensmand, 432
 Hardenberg, Jakob, lensmand, 432, 445, 448
 Hardenberg, Joachim, adelsmand, 327
 Harja, 99f.
 Hartvigsdatter, Karen, 376
 Hatt, Gudmund, arkæolog, 80
 Heina, 278
 Helge klosterforstander, 293
 Helgesen, Lauritz, præst, 438
 Helgesen, Poul (Paulus Helie), munk, 419
 Helvig, 278
 Helweg Mikkelsen, P., apoteker, 84
 Hemming, konge, 90
 Henneke, prior, 293
 Henneke, rektor, 288
 Hennike, prior, 273
 Henning, tjener, 391
 Henrik, biskop, 141
 Henrik, holstensk greve, 276f., 281
 Henrik III, tysk kejser, 137
 Henrik IV, tysk kejser, 137, 144
 Henrik V, tysk kejser, 179
 Henrik kræmmer, 228
 Henrik kræmmer, 366
 Henriksen, Knud se Gyldenstjerne, Knud Henriksen
 Henrikssøn, Herman, 284
 Henrikssøn, Per, 284
 von Herberstein, Sigismund, kejserlig gesandt, 395
 Herman, biskop 183
 Hermann, gejstlig, 186
 Hilleborg, fru, se Skinkel, Hilleborg
 Hitler, Adolf, tysk fører, 84
 Holste, Hans, staldmester, 393
 Honorius III, pave, 206
 Houar, 99
 Hubald, biskop, 149f., 152, 179, 182ff.
 Hugorm, Bonde, kannik, 271f.
 Huitfeldt, Anna, nonne, 449
 Huitfeldt, Arild, historiker, 304, 406, 426f., 433, 439, 442
 Huitfeldt, Christoffer, adelsmand, 433, 449
 Hvid, Esge, byfoged, 385
 Hvid, Peder, 293
 Hægh-Guldberg, Ove, gehejmestatsminister, 50
 Hård, Robert, borgmester, 350

Ibsen, Mikkil, tilsynsmand, 448
 Ibsen, Niels se Alguksen, Niels Ibsen
 Ingeborg, 318
 Ingerd, fademburskone, 368, 395
 Innocens VIII, pave, 334f.
 Isabella af Burgund, se Elisabeth
 Isarn, pavelig legat, ærkebiskop, 243, 250, 268
 Iver, biskop, 224f.

Jacob, biskop, 225
 Jacob, mester, 303
 Jacob læge, 394
 Jacobsdatter, Margrethe, 293
 Jacobssøn, Knud, købmand, 331
 Jakob, biskop, 238
 Jakob, kok, 372
 Jens, munk, 227
 Jens, prior, 230
 Jens, prior, 273
 Jens, provst, 230
 Jens I, biskop, 208
 Jens II, biskop, 233-236, 238, 265, 279
 Jens III se Jernskæg, Jens III Ovesson
 Jens værkfører, 278
 Jensen, Chr. Axel, kunsthistoriker, 401
 Jensen, Jørgen se Sadolin, Jørgen Jensen
 Jenssøn, Niels, 301
 Jenssøn, Niels, borgmester, 350
 Jenssøn, Per, præst, 307
 Jep, kældersvend, 372
 Jepsen, Niels se Algdusen, Niels Jepsen
 Jernskæg, Anders Nielsøn, ridder, 296
 Jernskæg, Edel Mikkelssøn, 358, 392
 Jernskæg, Jens III Ovesson, biskop, 296f.
 Joachim I, kurfyrste af Brandenburg, 358, 389, 396
 Johan III, holstensk greve, 269
 Johannes, munk, 317f.
 Johannes, provst, 266
 Jonassøn, Niels, biskop, 273, 275, 278, 282, 288ff., 295
 von der Jura, Herman, 284
 Jutta, kongedatter, 240
 Juul, Esger, ærkebiskop, 268, 273
 Juul, Jens, prior, 285
 Juul, Michael, 267
 Jyde, Anders, foged, 427
 Jønssøn, Erik, 266
 Jørgensen, Ove, civilingeniør, 200

Kabel, Elsebe, 309f.
 Kajfas, ypperstepræst, 379
 Kampe, Vincent, viebiskop, 378, 410f.
 Karl, norsk biskop, 406
 Karl IV af Böhmen, tysk-romersk kejser, 288
 Karl V, tysk-romersk kejser, 446
 Karl den Dristige, hertug af Burgund, 325
 Karl den Store, tysk kejser, 114
 Karstenssøn, Simon, 330
 Katarina af Alexandria, helgeninde, 247, 292, 338, 340, 365
 Katharina, kongedatter, 234
 Kempe, Knud, lysesnoer, 389
 Kempe, Oluf, 332
 Kirsten, se Kirsten Axelsdatter Ulfeldt
 Kirstine, 365
 Kirstine, 391
 von Kistenberg, Eberhard, prior, 274
 Kistesdatter, Katrine Jens, 309

Kjeldsen, Knud, køgemester, 402f.
 Klaus, holstensk greve, 276f., 281
 Klaussøn, Hans (muligvis den samme som Klawssøn, Hans), 330
 Klawssøn, Hans (muligvis den samme som Klaussøn, Hans), 332
 Klemens III, pave, 144
 Klemens V, pave, 268
 Klementssøn, Jens, borgmester, rådmænd, 260, 294
 Kleysen, Henrik, købmand, 384, 386ff.
 Knud, kongesøn, 187
 Knud, præst, 247
 Knud, vognmand, 389
 Knud IV den Hellige, konge, 135, 143-153, 157, 159f., 171, 176, 183, 185, 187ff., 192, 219, 224, 236, 243, 245, 287, 297, 315, 318, 334f., 384, 396, 409, 426, 437
 Knud VI, konge, 169, 198, 201, 205ff.
 Knud den Store, konge, 118f., 129f., 134ff., 153
 Knud Lavard, hertug, 183ff., 198, 224, 245
 Konrad II, tysk konge, 130
 Konradssøn, Michael, 267, 274
 Krabbe, Erik Jenssøn, biskop, 289ff., 295
 Krafse, Mogens Mogensens, biskop, 293, 318f., 321, 325f.
 Krafse, Niels Nielsøn, ridder, 293
 Kurt perlestikker, 378
 Kaas, Ove Jenssøn, provincial, 321

Lasse, dværg, 394
 Lassen, A. F., kirurg («Den hvide doktor»), 55
 Laurens orgelmester, 366f.
 Lauridsen, Christian, 394
 Lauritzen, Peder, slagter, 355
 Laxmand, Johannes Bjørnsen, adelsmand, 222
 Laxmand, Poul, rigshofmester, 276, 293
 Leonard, prior, 274
 Lercke, Peder, 355
 Libeden, Detbern, forstander, 277
 Liewizo (Libentius), ærkebiskop, 117
 Lindulf, tysk kejsersøn, 115
 Livo, provst, biskop, 189, 196f.
 Lodehat, Jens Anderssøn, biskop, 296f.
 Lodehat, Peder Jenssøn, biskop, 297
 Lotze, Gustav, apoteker, 84
 Lunge, Cecilie Ovesdatter, hofmesterinde, 364
 Lunge, Ove Vincentsen, adelsmand, 415
 Luther, Martin, tysk reformator, 378, 424f.
 Lykke, Peder, 228
 Lykke, Peder, rigsråd, 414
 Lykke, Peder Iverssøn, væbner, 267
 Lykke, Peder Nielsøn, 278
 Lykke, Sophie, 445
 Lykke, Tyge, 228
 Lykkesen, Jens, dørsvend, 394

Madsdatter, Anne, 444
 Madsen, Jacob, biskop, 308, 333
 Magdalene, borgmesterfrue, 388, 416, 424

Magnus, kongesøn, 141
 Magnus, kongesøn, 185
 Magnus, provst, 227
 Magnus den Gode, konge, 135-139, 171
 Magnus Ladelås, svensk konge, 236, 269
 Marco Polo, italiensk opdagelsesrejsende, 222
 Maren, 390
 Maren, dværg, 394
 Margrethe, fru, 287
 Margrethe I, dronning, 292f., 295f., 298
 Margrethe af Braunschweig, 391
 Marquard, forstander, 274
 Marsvin, Anne, 442
 Marsvin, Ellen, adelsdame, 426
 Marsvin, Esbern, 266f.
 Marsvin, Jacob Mikkelsen, 287
 Marsvin, Jens, rådmænd, 267, 274
 Marsvin, Jens Esbernsson, rådmænd, 278, 287
 Marsvin, Jørgen, kansler, 344, 347, 427
 Marsvin, Niels Mikkelsen, 287
 Marsvin, Peder, borgmester, 322, 344, 349, 438, 442
 Marsvin, Peder Jenssøn, rådmænd, 294, 301
 Marten, Hanske, 389
 Martin, provst, 278
 Mattæus, evangelist, 245
 Maxentius, romersk kejser, 292
 Maximilian, tysk-romersk kejser, 443
 Meding, Per, vokshandler, 389
 Mette, 393
 Mikkelsen, Christoffer, læsemester, 438
 Moding, Bodil, 444
 Moltke, Evert, ridder, 284
 Morten kedelsmed, 369
 Mortenssøn, Jacob (Jeip), forstander, 309
 Mule, Christian, borgmester, 350
 Mule, Hans, borgmester, 349
 Mule, Hans, kleinsmed, 367, 389
 Mule, Mikkil, borgmester, kirkevæрге, 428, 443
 Munk, Thomas Nielsen Lange, lensmand, 389
 Münster, Sebastian, 397

 Niels, biskop, 227
 Niels, gejstlig, 225
 Niels, kantor, 230
 Niels, konge, 135, 149, 169, 171, 176f., 179f., 182-185, 193
 Niels, prior, 305
 Niels, provst, 227
 Niels, fisker, 371
 Nielsen, Anders, kirkevæрге, 443
 Nielsen, Anders, skomagler, 354
 Nielsen, Mads, bonde, 355
 Nielsson, Daniel, 283
 Nielsson, Jeip, munk, 309
 Nielsson, Jep, væbner, 346
 Nielsson, Mogens, kannik, provst, 290f.
 Niklot, vendisk fyste, 193
 Nille, 372

Nilsson, Jöns, svensk franciskanerbroder, 321
 Norby, Søren, adelsmand, 418

 Odinkar den yngre, biskop, 116
 Odinkar den ældre, missionær, 116, 118
 Oehlsenschläger, Adam, digter, 103
 Olaf, konge, 292
 Olaf den Hellige, norsk konge, 135
 Olaf Hunger, konge, 135, 149f.
 Olav, prior, 227
 Olav Haraldsson, norsk konge, 129f., 134
 Olsen, Ebbe, 342
 Olsen, Olaf, historiker, 174
 Olsson, Jeronimus, borgmester, 350
 Oluf, kok, 365
 Osvald, engelsk konge, 145
 Oswald, engelsk biskop, 153
 Othinkar, møntmester, 136
 Otto, ærkedegn, 240
 Otto II, tysk kejser, 116f.
 Otto III, tysk kejser, 113, 116f.
 Otto den Store, sachsisk hertug, 114ff.
 Outhinkarl, møntmester, 136, 138, 141
 Outhketil, møntmester, 136
 Oxc, Torben, adelsmand, 408

 Pagh, Peder, biskop, 233, 243ff., 250, 260, 268f., 273, 275ff., 279
 Palladius, Peder, biskop, 424
 Paludan, Helge, historiker, 221
 Pape, Henrik, 306
 Pape, Jep, rådmænd, 287, 308
 Parin, Rikard, 286
 Paris, Robert, væbner, 293
 Paschal II, pave, 151, 178f.
 Passow, Anne, 427
 Peder, biskop, 228
 Peder, kapellan, 394
 Pedersen, Christian, forstander, 422, 438, 440, 448f.
 Pedersen, Lauritz, kirkevæрге, 443f.
 Pedersen, Mikkil se Akeleye, Mikkil Pedersen
 Pederssøn, Ebbe, 274
 Pederssøn, Hemming, prior, 318
 Pederssøn, Henrik, lensmand, 284
 Peralud, Raimond, romersk kardinal, 388
 Persdatter, Margrethe, 301f.
 Peter, udnævnt biskop, 228, 232
 Petersen, C. M. K., museumsinspektør, 13
 Petersen, J. Magnus, professor, 215
 Petersen, J. Vilh., arkitekt, 356
 Petersen, Simon, 342
 Philip af Hessen, landgreve, 420
 Pigarus, Peder, 244
 Piper, skatteopkræver, 146f.
 Pistor, Peder, 287
 Podebusk, Henning, rigsmarsk, 290, 293
 Podebusk, Jytte, 415
 Podebusk, Predbjørn, adelsmand, 444

- Podebusk, Tetz Henningssøn, biskop, 291, 294ff.
 Podebusk, Valdemar, biskop, 290f., 294-297
 Pontius Pilatus, romersk landshøvding, 282, 342f., 380ff.
 Poppo, tysk præst, 115
 Porsfeldt, Otto, lensmand, 360, 362ff., 372, 374, 380, 402ff., 409
 Poulsen, Christian, prior, 301, 424f., 435ff., 439, 448
 Prislavsøn, Knud, lensmand, 217, 219
- Quitzow, Jørgen Henningsen, landsdommer, 426, 447
- Radeleff, Martin, 361
 Ragnhild, 100
 Ragnhild, 187
 Randulvssøn, Henneke, 278
 Randulvssøn, Otto, 278
 Rantzau, Timme, 277
 Rasmus, bonde, 434
 Rasmussen, Knud, polarforsker, 26
 Rasmussen, Rasmus, overretsprøukurator, 173
 von Recklinghusen, Helge (Elias), munk, 309
 Reff, Hans, kansler, 364, 369, 385
 Reginbert, biskop, 130
 Regnar, biskop, 225-228, 232
 Regnard, gejstlig, 228
 Reventlow, Anders Jakobsen, lensmand, 407, 414, 416
 Reyneken, Dominikus, 330, 332
 Rikulf, biskop, 140, 183, 186f., 191-194, 196, 199, 205
 Roger af Apulien, normannisk hertug, 154
 Rosenkrantz, Niels Eriksen, lensmand, 388
 Rød, Herman, 287
 Rønnow, Claus, rigsråd, 310, 312, 319, 325ff.
 Rønnow, Ejler, adelsmand, 319
 Rønnow, Karl, biskop, 319, 325ff., 340f., 352, 354, 402, 407
 Rønnow, Markvard, adelsmand, 319, 393
- Sab, Ulv, 230
 Sadolin, Jørgen Jensen, biskop, 424f., 428, 434-438, 445f.
 Salomon, provst, 227
 Salzleff, Jens Eggertssøn, sognepræst, 326
 Saxo, historieskriver, 186, 193f.
 Schermer, Bertold, præst, 287
 Schermer, Henrik, rådmænd, 279, 287
 Schonenberg, Henrik, rådmænd, 286f.
 Schuitz, C. G., museumsinspektør, 156ff., 174
 Sehested, Frederik, stamhusbesidder, arkæolog, 91
 Severin læge, 373
 Sigbrit Villoms, rådgiverske, 408
 Sigismund, tysk kejser, 299
 Simon, kannik, biskop, 194, 196-199, 203ff., 208, 249
 Sittow, Michel, maler, 408
 Sixtus IV, pave, 320
 Skenck, Busk, småsvend, lensmand, 372f., 375f., 393
 Skinkel, Bennike, ridder, 309
 Skinkel, Ditlev, adelsmand, 309
 Skinkel, Hilleborg, 312, 327
 Skinkel, Lydeke, 287
 Skinkel, Morten, adelsmand, 294
- Skinkel, Otte, adelsmand, 312
 Skræp, Henrik, skrædder, 427
 Snell, Johan, bogtrykker, 327ff.
 Snække, Niels, 230
 Sote, 100f.
 Split, Henrik, 277
 Split, Niels, 277
 Split, Otto, ridder, 277, 284, 293
 Spraklingssøn, Ulf (Wulfsige), 135
 Stadman, Hans, købmand, 331
 Stephens, George, runeforsker, 103
 Strangesen, Ebbe, rigsråd, 393
 Struck, Hans, købmand, 331
 Stryg, Hans, vokshandler, 389
 Stygge, Peder, lensmand, 359f.
 Suderow, Niels, provst, 275, 277
 Sunesen, Anders, ærkebiskop, 206
 Svend, biskop, 278
 Svend Estridssøn, konge, 135ff., 139, 141, 143, 169, 171
 Svend Grathe, konge, 187, 192-196, 217
 Svend Tveskæg, konge, 117ff., 129
 Swart, Claudius Claussøn (Claudius Clavus), kartograf, 286
 Søndergaard, S., arkæolog, 174
- Tholv, 101
 Thomas, abbed, 199f.
 Thomas, prior, 187
 Thomas, remmesnider, 389
 Thorkil, møntmester, 136
 Thorlacius-Ussing, V., kunsthistoriker, 400
 Thormund, 100
 Thorstein, møntmester, 136
 Thott, Birgitte Olufsdatter, 376, 388
 Thott, Else, 389, 445
 Thott, Oluf Axelsen, marsk, 388
 Thott, Peder Axelssøn, kannik, 318
 Thyra, dronning, 106
 Timme, 383
 Tind, Niels, 271
 Tinhus, Detlev, 294
 Tinhus, Markvard, byfoged, 294
 Tonne, 101
 Tordssøn, Jens, 228
 Troels-Lund, Troels, historiker, 379
 Trolle, Gustav, svensk ærkebiskop, 427f.
 Tyndskæg, Jens, 272
- Ulfeldt, Axel Jacobssøn, 292
 Ulfeldt, Claus Anderssøn, prior, 319, 325f., 332, 334
 Ulfeldt, Henning Nielsøn, biskop, 308, 318f.
 Ulfeldt, Jens Axelssøn, 292
 Ulfeldt, Kirsten Axelsdatter, 292f.
 Ulfeldt, Laurens Anderssøn, kantor, 325f., 334
 Ulfketil, møntmester, 136
 Ulger, møntmester, 146
 Ulrik smed, 373
 Urban II, pave, 149

Urban IV, pave, 227, 240
 Urias, munk, 309
 Urne, Cecilie, 346
 Urne, Hans, domprovst, 325, 329, 334, 346, 354, 404f.
 Urne, Jost, adelsmand, 426
 Urne, Jørgen, adelsmand, 325
 Urne, Jørgen, landsdommer, 393
 Urne, Lage, biskop, 410

Vagnssøn, Esben, 226
 Valdemar, prior, 231
 Valdemar I den Store, konge, 190, 194-197, 199, 201, 203, 205ff., 214, 217
 Valdemar II Sejv, konge, 206-209, 215f., 221, 233, 324
 Valdemar III, konge, 208, 324f.
 Valdemar IV Atterdag, konge, 208, 276-279, 284f., 287-295, 298, 324f., 337
 Valdemar den Unge, kongesøn, 219
 Vale, biskop, 141
 Valentin, tjener, 373
 Vasa, Birgitta Christiernsdatter, 327
 Vechte, Bernt, gejstlig, 281
 von Vechten, Gebhard, munk, 289
 Vedel Simonsen, L. S., historiker, 22, 103, 426
 Verheiden, Jost, maler, 438

Vernitzer, Villum, junker, 375f., 381, 393
 Vezelius, Lars, 279
 Viktor IV, pave, 195ff.
 Vilhelm, prior, 199
 Vilhelm bogbinder, 352
 Vilhelm Erobreren, engelsk konge, 136, 144, 149
 Vole, Herman, storkøbmand, 428
 von Vreden, Bernhard, 287
 von Vreden, Henrik, rådmand, 287
 von Vreden, Villekin, 287

Wale, Hans, 330
 Werner, I. Vilh., borgmester, 162
 von Werpen, Rolf (= Rudolf?), småsvend, 393
 Worm, Hans, købmand, 331f.

von Ülzen, Luse (= Lucius), rådmand, 287

Ælnoth, engelsk munk, 145-148, 150, 181, 183, 214
 Ælnoth, engelsk ærkebiskop, 130

Østenssøn, Tue, 228

Åsum, Peder, prior, 443

ninger i bymidten. Bogen slutter med en skildring af livet ved dronning Christines hof i Odense i begyndelsen af 1500-tallet og byens skæbne under Grevefejde og reformation.

Fra boplads til bispeby er fjerde bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang i anledning af, at man i 1988 kan fejre byens 1000 års jubilæum. Det er planlagt, at fynske historikere i ti bind – et hvert år indtil 1988 – skal skildre hele det nuværende Odenseområdes historie fra de ældste tider og frem til festdagen. Værket vil bygge på den nyeste forskning, men samtidig skrives det på en populær måde og bliver rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I kommission hos
Odense Universitetsforlag

Henrik Thrane · Tore Nyberg
Finn Grandt-Nielsen · Mikael Venge

FRA BOPLADS TIL BISPEBY ODENSE TIL 1559

Fire fynske forskere fortæller på en fængslende og let forståelig måde om Odenses historie frem til 1559.

Odense kendes som bynavn først fra 988, men længe inden har mennesker boet og virket i området. Bogen starter derfor

med en skildring af Fyns forhistorie. Vi følger videre kristendommens fremtrængen på Odenseegnen og er vidner til drabet på Knud den Hellige i Albani kirke. I særlige afsnit gives en samlet oversigt over resultaterne af de seneste års arkæologiske udgrav-

